Debreczeni Attila

Szöveghálót fon az estve

Tanulmányok

Debreczeni Attila

SZÖVEGHÁLÓT FON AZ ESTVE

Tanulmányok

Reciti
Budapest
2020

A kötet az MTA–DE Klasszikus Magyar Irodalmi Textológiai Kutatócsoport programja keretében jött létre, megjelenését
a Debreceni Egyetem Magyar Irodalom- és Kultúratudományi Intézete, valamint a Bölcsészettudományi Kutatóközpont Irodalomtudományi Intézete támogatta.

Technikai szerkesztő:
Káli Anita

A borító Canova *Ámor és Psyche* című szobrának felhasználásával készült.
Tervezte: Veisz Bettina

BY-NC-SA

Könyvünk a Creative Commons *Nevezd meg! – Ne add el! – Így add tovább! 2.5 Magyarország Licenc* (http://creativecommons.org/licenses/by-nc-sa/2.5/hu/) feltételei szerint szabadon másolható, idézhető, sokszorosítható.

A köteteink honlapunkról letölthetők. Éljen jogaival!

ISBN 978 615 6255 10 5

Kiadja a Reciti,
BTK Irodalomtudományi Intézet,
1118 Budapest, Ménesi út 11–13.
www.reciti.hu
Felelős kiadó: Kecskeméti Gábor,
a BTK Irodalomtudományi Intézetének igazgatója
Tördelés: Szilágyi N. Zsuzsa
Nyomda és kötészet: Kódex Könyvgyártó Kft.

Tartalom

Előszó 7

Csokonai és a többiek. Az irodalomtörténész Borbély Szilárd – szubjektív pályaképvázlat 9

CSOKONAI ÉS A TÖBBIEK 15

Műfaj és mítosz 17
„Pásztori Múzsa" a XVIII–XIX. század fordulóján 17
A görög szobor és az idill (Dialógus Radnóti Sándor könyvével) 44
Remény és emlékezet: egy Vörösmarty-vers motivikus és mitikus hátteréről 53
Tantalosz, Endümion és Melinda (Széljegyzet Nádasdy Ádám *Bánk bán*-fordításához) 58

Szöveg és szövegek 65
Csokonai Vitéz Mihály: *A Magánossághoz* 65
A mulandóság „megszelídítése" (Csokonai, Háfiz és a sírhalom-motívum) 75
A „kötött ihletek" költője (Fazekas Mihály: *Cs. et F.*) 91
Kiindulópontok és kontextusok Fazekas Mihály életművének újraértelmezéséhez 107

EMLÉKEZET ÉS IDENTITÁS 155

„szívére szorítja lélekben maga előtt lebegő magyar Dugonittsát" (Dugonics András *Etelká*ja a XVIII. század végén) 157
Nemzeti nagylét, nagy temető és – Batsányi (Egy nemzeti narratíva formálódása) 171

KAZINCZY ÉS KAZINCZY 193

Hagyaték és archívum 195
Kazinczy *Daimoniá*jának hermetizmusa 195
Kazinczy emlékállító archívuma 1802–1803-ból 205
Kazinczy, az alkalmi költő 226
Kazinczy, a dokumentátor 234
„Szenczi Molnár Albert' keze" 242

Széphalom és Debrecen 251
A debreceniség (Kazinczy és egy nyelvi paradoxon születése) 251
A *Tövisek és virágok* kötetkompozíciója és szöveghálója 307
Széphalom (Kazinczy és egy emlékezethely születése) 340

MEDIALITÁS ÉS SZÖVEGKIADÁS 389

Kritikai kiadás papíron és képernyőn 391
Az elektronikus kiadás színe és visszája 402

Utószó (Tisztelet az elődöknek) 413

A tanulmányok első megjelenése 417
Bibliográfia 420
Névmutató 445

Zsófinak, Csengének

Előszó

E gyűjtemény huszonkét tanulmányt foglal magában az elmúlt negyedszázadból: a legkorábbi egy Csokonai vers elemzése 1995-ből, míg a *Széphalom és Debrecen* alfejezet három, terjedelmileg a kötet harmadát kitevő Kazinczy-dolgozata csak a jelen kiadás munkálataival párhuzamosan, 2020 második felében jött ki a nyomdából. A huszonöt év távlata azonban némiképp megtévesztő, mert a tanulmányok háromnegyede az elmúlt évtizedben született, s mindössze a maradék öt a negyedszázad első tíz évében. A kötet így inkább az újabb termés reprezentatív válogatását nyújtja, ami természetszerűen alakult ki a válogatás szempontjai következtében. Nem kerültek be ugyanis azok a szövegek, melyek könyveim részei lettek, ide értve a döntően textológiai-filológiai érdekeltségűeket is, továbbá ugyancsak lemondtam a már jobbára meghaladottnak érzett dolgozatokról. Mivel a XVIII. század végének irodalmával foglalkozó korszakmonográfiám 2009-ben, Csokonairól szóló filológiai monográfiám 2012-ben jelent meg, sok korábbi szöveg ezek fejezeteként készült vagy beépült e könyvekbe. Az azóta keletkezettek közül viszont csak Kazinczy költeményeinek 2018-as kritikai kiadása hasznosított néhányat közvetlenül, más darabok túlnőtték a szövegkiadás műfaji kereteit, s számos tanulmány keletkezett teljesen függetlenül ettől. Leginkább ezekből állt össze a jelen kötet anyaga.

Megszületésük általában konferenciához, felkéréshez, közös kutatási programhoz vagy valamely ünnepi alkalmatossághoz kötődött. Egymás mellett olvasva őket mégis érzékelhető összetartozásuk, ahogy azt a cím Juhász Gyula-parafrázisa is sejteti. A tanulmányok többnyire a XVIII–XIX. század fordulójával foglalkoznak, *Az estvé*t író Csokonaival és a többiekkel, főleg Kazinczyval. Áttételesen az első és az utolsó három szöveg is kötődik a korhoz, mert Borbély Szilárd irodalomtörténészi munkássága nem kis mértékben e szerzőkre irányul, s az elektronikus kiadások szintén az ő műveiket adják közre. A tanulmányok a klasszikus századforduló íróinak, költőinek műveiből fonogatnak *szöveghá-*

lót, s fonódnak össze maguk is *szöveghálóvá* a kötetben. Egymás mellé sorolásuk ugyanis rejtett kapcsolatokat hoz felszínre, láthatóvá válik viszonylag egységes közelítésmódjuk, egyik szöveg továbbírja a másikat. A kötet fejezet- és alfejezetcímei a tematikai és időbeli tagolás mellett a szövegekben együttható ezen szemléleti-módszertani jellemzőket kívánják jelezni, de a mitikusság és a toposzok, a műfajiság és az intertextualitás, az emlékezet és identitás kérdései természetesen nem pusztán az adott címekhez sorolt tanulmányok esetében relevánsak.

Az írások eredeti karakterének megőrzése ugyanakkor a kötet szerkesztése során mindvégig alapszempont volt, nem írtam át őket az együtthangzás erősítése érdekében, nem próbáltam bedolgozni az újabb szakirodalmat. Csak a múlhatatlanul szükséges mértékben nyúltam bele szövegükbe, tipikusan négy esetben. *Kihagytam* a csak az eredeti közlemény kívánalmait teljesítő részeket, három verselemzés esetében a költemények szövegét, a negyediknél a Csokonai pályáját röviden összefoglaló bekezdést. *Betoldottam* helyükre a versekre vonatkozó legújabb filológiai eredmények összefoglalását, részben korrigálva az eredeti tanulmányok állításait, jelezvén a szövegek új kiadásának elérhetőségét. E kihagyások és betoldások mindig jelzettek, csakúgy mint a jegyzetek esetében. Lábjegyzetet két esetben pótoltam: ha a tanulmányban eredetileg csak összefoglaló irodalomjegyzék volt, akkor az idézett szövegekre és említett szakirodalomra szabályosan hivatkoztam, illetve ha a tanulmány megjelenése óta kritikai kiadásban elérhető lett a tanulmányban még máshonnan idézett szöveghely. A jelen kötetben közölt tanulmányokra kereszthivatkozással utaltam. *Javítottam* az eredeti változatok nyilvánvaló hibáit, valamint apró stilisztikai korrekciókat is végeztem, mindezeket jelöletlenül. Érdemben sehol sem módosítottam a szövegen, még a tanulmányok között egy-két helyen meglévő átfedések esetében sem. A kötet önálló arculatának megteremtése érdekében *egységesítésre került* a jegyzetelés rendkívül különböző gyakorlata, a szövegben alkalmazott kiemelések és utalások, valamint a tanulmányok belső tagolása, elhagyva a több helyen előforduló fejezetszámozást. A jegyzetek egységesítését Káli Anita végezte, aki egyben a kötet olvasószerkesztője volt, gondos és értő közreműködését ezúton is köszönöm. Köszönöm továbbá a Debreceni Egyetem Magyar Irodalom- és Kultúratudományi Intézetének és a Bölcsészettudományi Kutatóközpont Irodalomtudományi Intézetének, hogy támogatásukkal lehetővé tették a kötet megjelentetését.

Csokonai és a többiek

Az irodalomtörténész Borbély Szilárd – szubjektív pályaképvázlat

Borbély Szilárd irodalomtörténészi pályája egy Csokonai témájú szakdolgozattal indult, s negyedszázaddal később a szintén Csokonaival foglalkozó habilitációs értekezés benyújtásával zárult le.[1] Jelen írás a két végpont között megtett utat vázolja fel. Nem lehet ez más, mint szubjektív hangú áttekintés, hiszen ebben a negyedszázadban egyetemi kollégák voltunk, egy oktatói szobában dolgoztunk, számos közös vállalkozásunk volt. A pálya értékelése, az eredmények megmérése mások dolga lesz, a közelség elveszi a távlatot, csak egy vázlatos pályakép megrajzolására vállalkozhatom.

Borbély Szilárd a debreceni Kossuth Lajos Tudományegyetem magyar szakán végezte tanulmányait, szakdolgozata Szuromi Lajos tanár úr témavezetésével készült Csokonai *Értekezés az epopoeáról* című tanulmányáról, mellyel 1989-ben országos diákköri győztes lett. Ugyanebben az évben diplomázott, s óraadóként kezdte munkáját az egyetem irodalmi intézetében, majd rövid idő múlva, a Szuromi tanár úr váratlan betegsége és kényszerű visszavonulása miatt megüresedett tanszéki állásra került tanársegédként. Mindvégig itt dolgozott, órákat tartott még 1992 és 1995 közötti kandidátusi aspirantúrája idején is, melynek végére, Dávidházi Péter irányításával elkészült dolgozata.

Értekezése, *A Vanitatum vanitas szövegvilágáról* című kötet[2] a Kölcsey-bicentenárium idején megélénkült szakirodalmi érdeklődés közepette, a versről ekkoriban készült több nagy elemzés mellett is képes volt egészen új szempontokat felvetni, s ezzel komoly szakmai érdeklődést kiváltani. A szövegértelmezéseknek ahhoz a vonulatához kapcsolódott, amely a verset régi szöveghagyományok felől

1 Tanulmányom eredetileg utószónak készült az ebből az értekezésből Szilágyi Márton és Veisz Bettina által szerkesztett poszthumusz kötethez, amely nyomdakészen a jogutód hozzájárulására vár: Borbély Szilárd, *„Nyugszol a' nyárfáknak lengő hívesében": Tanulmányok Csokonairól* (Debrecen: Debreceni Egyetemi Kiadó, 2015).

2 Borbély Szilárd, *A Vanitatum vanitas szövegvilágáról* (Fehérgyarmat: Kölcsey Társaság, 1995).

olvasta, s nem az életrajz tényeit, valamint a különböző teoretikus és ideologikus tartalmakat kívánta nyomozni benne. A *vanitas*-irodalomhoz tartozóként mutatta fel a prédikációs és ponyvairodalom bizonyos hagyományait, s a régiség mellett olyan XVIII. századi költői és elmélkedő szövegek jelentőségére irányította a figyelmet, mint Kisfaludy Sándor *Boldog szerelem*-ciklusa vagy Herder történetfilozófiai írásai. A szakmai normákat teljességgel követő értekező formában készült könyv végén óvatosan hangot kapó személyes szkepszis ugyanakkor már jelezte a későbbiekben egyre erősebben megjelenő szerzői távolságtartást saját irodalomtörténészi pozíciójától: a hiábavalóság értelmezése helyett, ami a könyv tárgya, indokoltabbnak tartotta volna az értelmezés hiábavalóságáról beszélni.

A Kölcsey-könyv írásának idején számos más témájú tanulmánya is megjelent, így foglalkozott Ungvárnémeti Tóth Lászlóval, Ányos Pállal, Arany Jánossal, Kármán Józseffel, illetve Sárváry Pállal. Aztán az új intézeti vállalkozás, a *Csokonai k*önyvtár*: Források* című forráskiadás-sorozat indításakor elvállalta Bolyai Farkas drámáinak sajtó alá rendezését, ami 1998-ban meg is jelent.[3] A választás nem független attól a színházi és drámatörténeti érdeklődéstől, amely már ekkoriban jellemezte, még jórészt ilyen tárgyú szemináriumain, speciális kollégiumain. Ezt követően pedig megszaporodtak, majd – termékeny szerzővé válván – állandóvá váltak színházi munkái. A Bolyai-szövegkiadás az 1817-ben megjelent *Öt Szomoru Játék*ot és az 1818-as vígjátékot, *A' pári'si per*t adja közre kritikai feldolgozásban, jegyzetekkel. A korrekt filológusi teljesítmény mellett is érződik, hogy a sajtó alá rendező érdeklődése elsősorban a drámaszövegek nyelvére, a kor színpadi gyakorlatára irányul. Ezt a kísérőtanulmány egyértelműen ki is nyilvánítja, mikor az adott keretek között ki nem bontható, de további kutatásokra sarkalló észrevételeket fogalmaz meg a *Bánk bán* árnyékából kibújni nem tudó Bolyai-drámák világára nézve.

Csokonai Borbély Szilárd pályájának ebben az első évtizedében sem került ki érdeklődéséből: időnként egy-egy tanulmányt szentelt neki, s folyamatosan készült a kritikai kiadásra, melynek zárókötetei végül négyen, intézeti munkatársak készítettük el. A *Tanulmányok*ban és a *Feljegyzések*ben[4] Csokonai műfajipoétikai tárgyú írásainak sajtó alá rendezése volt a feladata (mindkettő 2002-ben jelent meg). Itt zárult le a szakdolgozóként elkezdett munka is, az eposztanulmány feldolgozása, de a Dayka-jegyzetek, a *Dorottya*-előszó, a költészeti kézikönyv tervezete és a verstani, illetve műfajpoétikai feljegyzések is az ő olva-

3 Bolyai Farkas, *Drámák*, kiad. Borbély Szilárd, Csokonai könyvtár: Források – Régi kortársaink 3 (Debrecen: Kossuth Egyetemi Kiadó, 1998).

4 Csokonai Vitéz Mihály, *Tanulmányok*, kiad. Borbély Szilárd, Debreczeni Attila és Orosz Beáta, Csokonai Vitéz Mihály összes művei (Budapest: Akadémiai Kiadó, 2002); Csokonai Vitéz Mihály, *Feljegyzések*, kiad. Borbély Szilárd, Debreczeni Attila, Orosz Beáta és Szép Beáta, Csokonai Vitéz Mihály összes művei (Budapest: Akadémiai Kiadó, 2002).

satában lettek hozzáférhetőek e kiadásban. S az olvasat itt nem pusztán a sajtó alá rendezett szövegre vonatkozik, hanem mindarra, ami azt körülveszi: már a Bolyai-kiadásnál látható volt, a jegyzet számára nem pusztán – s talán nem is elsősorban – a filológiai ismeretek tere, az értelmezői gondolatfutamok időnként átveszik az uralmat felettük.

A Csokonai-kiadás lezárásával párhuzamosan új irányt kívántunk szabni a tanszéken az idők során megformálódott kutatócsoport munkájának, s a Kazinczy-életmű feldolgozása megfelelő kihívásnak tűnt. Sorozatszerkesztő társakként előbb pályázatok keretében alapoztuk meg a kiadást, majd a legelső tervek megvitatása után nagyjából egy évtizeddel, 2009-ben elkészültek az első kötetek. Az egyik a *Fordítások Bessenyeitől Pyrkerig* címet viseli,[5] s Kazinczy önállóan megjelent nagyobb fordításait tartalmazza, közülük az első négy Borbély Szilárd sajtó alá rendezésében olvasható. E négy mű között van a fiatal Kazinczy két legnagyobb hatású szépirodalmi vállalkozása, a *Gessner' Idylliumi* és a *Bácsmegyeynek öszveszedett levelei*, továbbá a *Hamlet* és Bessenyei György egy német nyelvű írásának fiatalkori fordítása.

A filológusi szerep ezúttal különösen a *Bácsmegyey*hez írott jegyzetekben bizonyult szűkösnek számára. Itt alig leplezetten tanulmányt írt, mely a mű értelmezési hagyományát kívánja kimozdítani az életrajzi olvasat erős pozícióiból, s rámutat, hogy az adaptációnak tekintett szöveg a nevek és a helyszínek megváltoztatásán kívül alapvetően szoros fordítása a német eredetinek. Elemzéseiből jól láthatóvá vált, hogy Kazinczy mindig pontosan elhatárolható szövegegységekkel dolgozik, azt fordítja le, majd az átdolgozások során, immár az eredetitől függetlenül saját szövegét formálgatja tovább, mindig ugyanezen szövegegységek határain belül. Ezeket az egységeket Borbély Szilárd szövegszekvenciáknak nevezte, s e fogalom és szemléletmód szervesen beépült a hagyományos kiadással párhuzamosan készülő elektronikus kiadás koncepciójába is. Hogy e szemléleti kompatibilitás ilyen kézenfekvő módon alakult, talán nem független azoktól az elsősorban német irányultságú komputerfilológiai stúdiumoktól, amelyek érdeklődését már hosszabb ideje jellemezték.

A Kazinczy- és Csokonai-kutatások körébe tartozik egy szépirodalmi mű is, amely elválaszthatatlan Borbély Szilárd irodalomtudósi működésétől. Kazinczy születésének 250. évfordulóján, 2009-ben a kutatócsoport Debrecenben rendezte meg a Kazinczy-emlékév hivatalos konferenciáját. Az egyik estére színházi előadást terveztünk, s Borbély Szilárd azt vetette fel, hogy összeállítana valamit, amit aztán a Csokonai Színház művészei előadhatnának. Így született a *DEA*

5 Kazinczy Ferenc, *Fordítások Bessenyeitől Pyrkerig: Önállóan megjelent fordításkötetek*, kiad. Bodrogi Ferenc Máté és Borbély Szilárd, Kazinczy Ferenc művei: Második osztály: Fordítások – Kritikai kiadás (Debrecen: Debreceni Egyetemi Kiadó, 2009).

Debrecen, Kazinczy és Csokonai című „Theátromi Bohóskodás"-a,[6] a Csikos Sándor által vezetett lelkes színészcsapattal való szoros együttműködésben, az előadást az ünnepi alkalom után a Csokonai Színház stúdiószínpadán játszották tovább és tévéfelvétele is elkészült. A színpadi játék sok-sok Csokonai- és Kazinczy-művet használ fel (azonosításuk igazi kihívás lehet egy majdani Borbély Szilárd kritikai kiadás készítőjének), ezek a különböző időben és műfajban készült szövegek azonban összesimulnak egymással és a szerzői szöveggel, filológus és alkotó harmonikus egységét tanúsítva.

A Kazinczy-munkálatokkal egyidőben kezdett hozzá Ráday Gedeon és Földi János költői életművének feltárásához, mert megbízást kapott ezek kritikai sajtó alá rendezésére a Régi magyar költők tára XVIII. századi sorozatának keretein belül.[7] E kötet szintén 2009-ben jelent meg, s az ekkor összeérő munkák súlyos terheket raktak Borbély Szilárd vállára. A megelőző években sorra jelentek meg ilyen témájú tanulmányai, melyek már előre jelezték a vállalkozás fontosságát, hiszen alapvető levéltári kutatásokról adtak számot, elsősorban nyilván Ráday Gedeon esetében (hiszen a Földi-hagyaték elveszett). Az előmunkálatok a költemények sajtó alá rendezésén túl megalapozták a prózai munkákra és a levelezésre kiterjedő teljes életműkiadást is, melynek terve azonban csak terv maradt. Szintén ennek az évtizednek a terméséhez tartozik Vörösmarty Mihály válogatott verseinek kis kötete,[8] amely tudatosan megy szembe az élő kánonnal, hiszen olyan kultikus műveket hagy ki, mint a *Szózat*. Az ehhez utószóként írott tanulmány a közvélekedéstől erősen eltérő Vörösmarty-képet fogalmaz meg: áthelyezi a hangsúlyokat a közéleti költőről a fiatalkori eposzköltőre, értelmezvén így egyben a rendhagyó válogatást is. A Vörösmartyval való foglalkozás más tanulmányokat is eredményezett, melyek 2006-os *Árkádiában* című tanulmánykötetében[9] önálló egységet alkotnak, az időközben Csokonairól született tanulmányok mellett a legmarkánsabbat. (2012-ben pedig esszéi, recenziói jelentek meg önálló gyűjteményben, *Hungarikum-e a magyar líra?* címmel.[10])

A 2010-es évek legelején három Csokonai-könyv készült egyszerre a kutatócsoport keretei között, az én filológiai monográfiám 2012-ben,[11] Szilágyi Már-

6 Drámákat tartalmazó kötetében *Istenasszony Debreczen* címmel szerepel. Lásd: Borbély Szilárd, *Szemünk előtt vonulnak el*, 243–340 (Budapest: Palatinus Kiadó, 2011).

7 Ráday Gedeon és Földi János, *Összes versei*, kiad. Borbély Szilárd, Régi magyar költők tára: XVIII. század 11 (Budapest: Universitas Kiadó, 2009).

8 Vörösmarty Mihály, *Válogatott versei,* kiad. Borbély Szilárd (Budapest: Palatinus Kiadó, 2005).

9 Borbély Szilárd, *Árkádiában: Történetek az irodalom történetéből* (Debrecen: Csokonai Kiadó, 2006).

10 Borbély Szilárd, *Hungarikum-e a magyar líra?* (Budapest: Tipp Cult Kft., 2012).

11 Debreczeni Attila, *Csokonai költői életművének kronológiai rendje*, Csokonai Vitéz Mihály összes művei: Pótkötet (Budapest–Debrecen: Akadémiai Kiadó–Debreceni Egyetemi Kiadó, 2012).

ton életrajzi monográfiája pedig 2014-ben jelent meg.[12] Borbély Szilárd Csokonai-életrajza töredékben maradt, szomorú kötelességünk volt, hogy hozzáférhetővé tegyük, még akkor is, ha nem készült el teljesen. S nemcsak azért nincs készen, mert nem teljes a biográfia, hanem mert a megírott fejezetek szövegei sem tekinthetőek véglegesnek. Az életrajz 2013 decemberének legvégén habilitációs értekezésként lett egybeszerkesztve, az eljárás megindult a Debreceni Egyetemen, s az értekezés bírálókhoz került. A továbbdolgozás során, mikor az értekezés könyvvé alakult volna, e bírálatok beépültek volna a végleges szövegbe, aminthogy sok egyéb baráti beszélgetés (éppen hármunk között) az értekezésbe már beépült. Erre az átdolgozásra, s a hiányzó fejezetek megírására nem kerülhetett sor, így csak az értekezésként beadott változatot tudtuk kiadni, poszthumusz tematikus tanulmánykötetként.

A könyv három egysége közül az első kettő alapvetően egybetartozó tanulmányokat tartalmaz, a harmadik pedig különböző Csokonai-művek értelmezéseit. A legterjedelmesebb első egység Debrecennel és Csokonai szüleinek a városban betöltött helyével, társadalmi szerepével foglalkozik, s ezek alapján közelít Csokonai karakteréhez, amelyet viszont az Árkádia-per kapcsán bont ki. Látható tehát, hogy nem a szokásos életrajzi narráció érvényesül a szövegben, még ha úgy is tűnik első látásra a család és a környezet rajza, illetve azok időrendi elsősége alapján. A második egység, amely a Lilla-szerelmet járja körül, szintén felbontja az időrendet, s a fejtegetéseket a szerelmi költészet kulcsaként értelmezett, korábban készült *A' Tsókok* című prózaidillre futtatja ki. A harmadik egységben egyaránt olvashatóak tanulmányok a drámákról – a *Tempefő*iről és a *Karnyóné*ról –, valamint a *Halotti verse*kről és az *Újesztendei gondolatok*ról: mindegyikben fontos szerepet kap az alkalmiság jelenléte, szövegalakító ereje. A tanulmányok sorát a *Russzó sírja* című zárja, amely Csokonai önképformálását járja körül, miként az előző tanulmányok bizonyos részei is, visszakapcsolódva az első két fejezetben érintett lényegi kérdésekhez.

A tanulmányokat átható szemléletről, a módszertani megfontolásokról a kötet első fejezete szól, itt csak egy olyan vonást emelek ki, melyet Borbély Szilárd irodalomtörténészi alkata egyik legfontosabb jellemzőjének érzek. Ezek a tanulmányok – miként más tanulmányai és gyakran szövegkiadói jegyzetei – minden esetben valami olyan meglátásra épülnek, amely erősen magához rendeli anyagát. Szuverén alkotóként általában olyat látott meg egy-egy szövegben, amelyet más nem, s amelyet nem rendszerező tudósi elmével lehet meglátni. Ez a különös szövegérzékenység az ő igazi „módszertani" sajátossága, az ebből eredő új megvilágítás a tanulmányok érdemi hozadéka. Miközben persze képzett és gyakorló

12 Szilágyi Márton, *A költő mint társadalmi jelenség: Csokonai Vitéz Mihály pályafutásának mikrotörténeti dimenziói*, Ligatura (Budapest: Ráció Kiadó, 2014).

filológus volt, nagy elméleti tájékozottsággal, széles körű irodalomtörténeti ismeretekkel rendelkezett, de könnyen ellépett ezektől is, egyre kevésbé érezvén kielégítőnek a tudományos diskurzus hagyományos kereteit.

Idéztem első könyvét, a Kölcsey *Vanitatum vanitas*áról írottat, mikor is a hiábavalóság értelmezése helyett inkább az értelmezés hiábavalóságáról való gondolkodás indokoltságát vetette fel. A szkepszis idővel egyre nőtt benne, csak azzal vigasztalta magát (s beszélgetéseinkben minket), hogy úgysem olvassa senki a mi irományainkat. A szövegekkel való, ahogy mondogatta, „szöszölés"-ről persze nem tudott leszokni, hiszen ez volt leginkább elfogadható foglalatossága, de új utakat keresett. Az *Árkádiában* kötet utószavában így fogalmazta meg irodalomtörténészi dilemmáját, s az e dilemmára adott válaszát:

> Mivel ezek az írások irodalomtörténeti legendákat vizsgálnak, illetve irodalomtörténeti legendákat próbálnak szertefoszlatni, mindeközben kénytelen-kelletlen új legendákat hoznak létre. Úgy tűnik, egy legenda olyan erős, hogy csak másik legendával helyettesíthető, mert nagy ereje van a történeteknek. Egy irodalomtörténeti történet kritikus vizsgálata megkerülhetetlenül egy másik történet alkotását eredményezi. Miután ezeknek az írásoknak a szerzője szembesült ezzel a belátással, tudatosan törekszik arra, hogy a történetmondás narratív eszközeit felhasználva írja meg bizonyos irodalomtörténeti történetek újraelbeszélését.[13]

Az itt megfogalmazott belátás és törekvés jellemzi alapvetően a poszthumusz kötet tanulmányait is, legyen szó akár a Debrecent éltető mitológiáról vagy Vajda Julianna alakjáról. Ahogy korábban az 1804-es nagyváradi temetésről és Rhédey Lajosról krimi jellegű történet készült, úgy úszik most itt a későbbi Lilla alakjára Vályi Klára. Az olvasó eldönti majd, melyik legendát akarja hinni. S persze azt is, hogy akar-e legendát. Borbély Szilárd egyenes tudós, Rodolfo módjára előre megmondja: Vigyázat, csalok! Aki akarja, járjon utána, de szerinte végül is mindegy. Mindeközben azonban leheletfinom meglátások állítják elénk a kézbefogott vizsgálati tárgyat, úgy, ahogy még nem láttuk. Mi nem láttuk. Ahogy csak ő látta.

13 Borbély, *Árkádiában...*, 206.

Csokonai és a többiek

MŰFAJ ÉS MÍTOSZ

„Pásztori Múzsa" a XVIII–XIX. század fordulóján

Egy jeles verselemzés-kötet utolsó tanulmányában[1] Csetri Lajos Faludi Ferenc *VI. eklogá*ját vizsgálta, megmutatva a műforma európai és magyar előzményeit, valamint Faludi költészetében betöltött helyét. Jelen kísérletem a „Pásztori Múzsa" hazai történetéről nem pusztán tisztelgés, hanem folytatás is szeretne lenni...

> Fanni Báró L.-néhez: [...] Az asztalkán, mely mellé ült [ti. T-ai Józsi], Gessner *Idyllái* feküdtek. Forgatta levelenként és szeme néhol megakadt... Épen csak hogy ürességét betöltsem, kértem, olvasson belőle. [...] „Sápadt csendes hold! légy bizonysága sohajtásimnak! [...]" Reszketni kezdett itt szava és szeme zugolyában egy könny reszketett. „Be szomorúan hanyatlasz te kis narcisz előttem; délben még virágoztál, már el vagy fonnyadva. Így, ah majd így fogok én is elfonnyadni, én fiatal pásztor, ha megveti szerelmemet." Akadozott, s erőltetve és zokogó szóval mondhatta ezt ki. Megállapodott, és úgy folytatta: „Ha megveti azt, kis virágok, ezer nemű füveim, eddig való gyönyörűségem, fő gondom!... akkor majd orvosló kéz nélkül fogok elfonnyadni, mert nekem nem virít semmi gyönyörűség..." Titkosan kapott keszkenőjéhez és orozva törűlte ki nedves szemét. „Megfojt a vad gyom, s dögletes árnyékkal borít a dudva be. [...] Te az alatt, mig hamvam itt nyugszik, érdemesb férj ölelései között élj a legtökéletesebb boldogsággal..." Szörnyű felháborodással olvashatta ezt, alig mondhatta ki már az utolsó szókat a zokogás miatt. Elvetette a könyvet, sűrűen folytak le könyei; megragadta kezemet s homlokát reá eresztette. Én kimondhatatlan kínosan gyötrettem. A szánakozás őiránta, az én belső iránta való hajlandóságom, ezen váratlan fordúlás, ez az új kedves meglepés, magamon kívül ragadtak. Én is zokogni kezdettem... Segíteni magamon nem tudtam, felugrottam és sebesen kiszaladtam az ajtón. (Kármán József: *Fanni hagyományai*, 1794.[2])

1 Csetri Lajos, „Faludi Ferenc: VI. Ekloga", in *A régi magyar vers*, szerk. Komlovszki Tibor, Memoria Saeculorum Hungariae 3, 425–447 (Budapest: Akadémiai Kiadó, 1979).

2 Kármán József, *Fanni hagyományai* (Budapest: Kner Nyomda–Magvető Kiadó, 1978), 47–48. [Kritikai kiadása: Szilágyi Márton, kiad., *Első folyóirataink: Uránia*, Csokonai könyvtár: Források – Régi kortársaink 6 (Debrecen: Kossuth Egyetemi Kiadó, 1999), 254–265.]

Róza *(könyvet és széket vesz elő s az asztalhoz űlve olvas)*: „Idyllek Gesnertől, fordította Kazinczy Ferencz".
Lengey *(ásítva)*: Ah!
Róza *(olvas)*: „Daphnis. – Egy csendes éjjel Daphnis kedvesének ablakához csúszott, mert a szerelem elűzi az álmot. [...] Most Daphnis gyenge hangzatokon így kezdé epedő dalát: Édes, legyen alvásod kedves –"
Lengey *(ki már eddig is ásítozott, és szunyókált, két karjára lehajtja fejét és elalszik)*
Róza *(olvasását folytatja)*: „S élesztő, mint a reggelnek harmatja. Puhán feküdjél és csendesen, mint a harmatcsepp a liliomokon, midőn ezek szálait semmi lehelet nem ingatja; mert az ártatlanság nyugta csendes. – Szálljatok alá, melléje, édes álmak; szálljatok alá, melléje a hold sugárin. – Kies táj nyúljon el szemei előtt, melyen fehér bárányok legelnek, s tessék úgy neki, mintha szelíd sípok zengzetét hallaná; vagy gondolja, hogy a Grácziákkal szembekötőt játszik."
Paulina *(bejő kalapban, lábujjhegyen s az utolsó szavaknál Róza szemeit hátul befogja)*
Róza: Ah, Paulina! *(a könyvet leteszi s felszökik)* Íme, itt férjem; jer s beszéljünk halkabban. (Csató Pál: *Megházasodtam!*, 1837.[3])

Kármán és Csató ugyanazon műnek, Kazinczy Gessner-fordításának egy-egy részletét építi be saját alkotásába, egyértelműen megjelölve azt. A cselekmény, a szereplők érzelmi reagálásai tökéletes összhangban vannak a kiválasztott szövegrészekkel, a szöveg-egészhez való viszony viszont a lehető legellentétesebb a két írónál. Kármán a szerelmi vallomás közvetítőjévé avatja a Gessner-idézetet, míg Csatónál ironikus hangütés uralja a fiatal házasok bensőségesnek látszó családi jelenetét, nyilvánvalóan rájátszva a Kármán-szöveghelyre. Átéltség és palinódia. Egy mű, egy műforma tündöklése és bukása. Mi van a két szélső pont között és e feltűnő jelenség mögött – erre keressük a választ.

Az „Allegóriás eclogá"-tól az „Idyllium"-ig

Mikor Kazinczy Gessner-fordítása 1788-ban Kassán megjelent, már két éve nyomtatásban is olvasható volt Faludi Ferenc versgyűjteménye Révai Miklós kiadásában, benne Faludi eklogái, valamint Révai Batteux nyomán írott, mintegy százoldalas tanulmánya *A' pásztor költés*ről. Minthogy Kazinczy Ráday Gedeonhoz szóló előbeszéde az *Idylliumok*ban 1785-ös keltezésű, Révai és Kazinczy munkáját lényegében egyidejűnek tarthatjuk. Révai lezár és összegez, reflektál

3 Csató Pál, *Szépirodalmi munkái* (Budapest: Kisfaludy Társaság–Franklin Társulat, 1883), 377–378. E vonatkozásra utalt Fried István Szilágyi Márton kandidátusi értekezéséről írott bírálatában.

egy a magyar irodalomban is létező költői hagyományra és megújítja, Kazinczy pedig egészen új költői mintát teremt, egy nemzedék ízlését formálva áthatóan.

Vergilius, Metastasio, iskoladráma

A pásztorköltészet első, számbelileg is jelentős változatát a magyar irodalomban, amellyel szemben Révai meghatározta saját pozícióját, a XVIII. század közepének, második harmadának tudós alkalmi poézisében lelhetjük fel. Ennek kizárólagos mintája Vergilius volt. Vergilius „pásztorai allegorikus személyek, s a mű legfontosabb rétegét épp ez a pásztori környezettől elvonatkoztatott jelentés képezi. Ennek (és az erre épülő középkori Vergilius-értelmezéseknek) nyomán alakul ki az az újkorban is sokáig igen erős hagyomány, amely – Tissoni-Benvenuti kifejezésével – »a pásztorköltészet konnotációs jegyének általában az allegorizálást tekinti«. Az említett folyamat gyakorlati következménye a pásztorvilág hiteles ábrázolásának most már teljes háttérbe szorulása és a szerepjátszás eluralkodása."[4]

A pásztorköltészet az alkalmi poézis kedvelt műformájává vált a magyar irodalomban is, természetesen a *literátusság*[5] kulturális szintjén, hiszen annak, aki művelni akarta, ismernie kellett konvencióit, műveltséganyagát. A klerikusok körében kezdetben főként latin, majd egyre inkább magyar nyelven is virágzott az ünnepélyes alkalmak pásztori mezbe öltöztetett dicsérete. Szép számmal írt „carmen pastoricium"-okat Füssi Pius, verselt Szabó András, a későbbi püspök[6], Dugonics András (lásd *Jolas* című eklogáját Metter Péter nagykárolyi rektor tiszteletére[7]), ismert latin nyelvű „bucolista" volt Czinke Ferenc[8], aki azonban *Magyar Idillion*t[9] is szerzett. Magyar nyelvű eklogáink között sikerültsége folytán a leggyakrabban emlegetett Rájnis József Szily János püspökké szentelése alkalmából írott *Pásztori dal*a, de említhetjük Baróti Szabó Dávid több művét (*Dafnis*, *Virttől búcsúvétel*, *A mezei életnek dicsérete*) éppúgy, mint Ányos

4 Vörös Imre, *Természetszemlélet a felvilágosodás kori magyar irodalomban* (Budapest: Akadémiai Kiadó, 1991), 141.

5 A literátusság és popularitás fogalmaira nézve lásd: Debreczeni Attila, „Bessenyei és az irodalmi hagyományok", *Szabolcs-Szatmár-Beregi Szemle* 32 (1997): 413–417. Utóbb: Debreczeni Attila, „»Literátusság« és »popularitás«: Közelítés a felvilágosodás kori magyar irodalomhoz", *Studia Litteraria* 36 (1998): 128–146.

6 Vö. Csetri, „Faludi Ferenc...", 433.

7 Vö. Szörényi László, „Dugonics András", in Szörényi László, *Memoria Hungarorum: Tanulmányok a régi magyar irodalomról*, 108–140 (Budapest: Balassi Kiadó, 1996), 109.

8 Vö. Horváth Károly, *A klasszikából a romantikába: A két irodalmi irányzat Vörösmarty első költői korszakának tükrében*, Irodalomtörténeti könyvtár 21 (Budapest: Akadémiai Kiadó, 1968), 85.

9 [Czinke Ferenc], *Magyar Idillion vagy-is Pásztori Dal Folyó Vitézi Versekben*: *Irta egy alföldi juhász* (Pest: Trattner Mátyás, 1797). Említi: Margócsy István, „Szerdahely György Alajos művészetelmélete", *Irodalomtörténeti Közlemények* 93 (1989): 1–33, 9.

Pál (*Alexis*), Kreskay Imre (*Rozi: Magyar Idilliom*, *Magyar Ekloga*, *Magyar Idilliom*[10]), Verseghy Ferenc (*Orpheus Daphnisnak*, *Daphnis Orpheusnak*) alkotásait, valamint maga Révai is fordított allegorikus pásztorjátékot Sonnenfelstől (*Az áldozat*). A fiatalabb nemzedék képviselői közül megemlíthetjük a Kazinczy által kezdetben nagyra becsült Döme Károlyt, aki 1791-ben *Pásztori dal* című kötetében kiadott egy 1788-as latin eklogát és annak általa készített fordítását, néhány kisebb darab kíséretében. Dayka Gábor ugyancsak művelte az alkalmi pásztorköltemény műfaját (például *Mezei dal: A méltóságos Zágrábi Püspökhöz Verhovátz Úrhoz, midőn a Pesti közönséges Pap-nevelő házban viselt Igazgatói hivatalát Püspökséggel váltaná-fel 1788.*), akárcsak Csokonai, aki 1801-ben egy Pope-fordítással (*Daphne*), majd 1803-ban eredeti művel próbálkozott e nemben, ez utóbbi (*Amaryllis*) azonban már kiemelkedik az alkalmiság köréből (lásd erről később).

Az „Allegóriás Ecloga" másik jelentős terepe az iskoladráma volt, jórészt hasonló funkciókkal és szerzői körrel, mint az alkalmi költészet esetében láttuk. A XVIII. századi iskolai színjátszás anyagát ma már jól ismerjük. A katalógusok áttekintése alapján megállapíthatjuk, hogy a különböző típusú pásztori játékok nem elhanyagolható arányban vannak jelen a teljes anyagban, különösen igaz ez például a piarista játékokra, amelyek között rendkívül sok a műfaji variáns.[11] Pásztori iskoladrámát neves literátorok és ismeretlenek egyaránt írtak (például *Pásztori dal*, 1789., Angster Jeromos, Szluha Demeter és a többiek[12]). Dugonics András nevét több „bucolica" és „ecloga" is őrzi, Kreskay Imre ugyancsak több iskoladráma szerzője. Az iskoladrámák világán keresztül hatott először igazán a magyar irodalomban Metastasio és vele az itáliai árkádikus költészet. Noha a Metastasio nyomán készült iskoladrámák jelentős része nem pásztori témájú, egészében mégis ezt a vonulatot erősítik.[13] Utóbb Metastasio kilépett az iskoladrámák világából, s művei a korabeli irodalom legjelentősebbjei (például Kazinczy, Csokonai) számára váltak fontos mintává. Hatása ekkor még erőteljesebbnek

10 E kéziratos művekre Zambra Alajos hivatkozik: „Metastasio »poeta cesareo« és a magyarországi iskoladráma a XVIII. század második felében: Adalék az újabbkori, XVIII–XIX. századi olasz-magyar irodalmi vonatkozások történetéhez", *Egyetemes Philologiai Közlöny* 46 (1919): 1–74, 61.

11 A drámakatalógus beosztása szerint: „actio bucolica": 2 tétel, „allegoria": 4 alfaj, 5 tétel, „bucolica": 11 alfaj, 17 tétel, „carmen bucolicum et pastoricium": 5 alfaj, 7 tétel, „declamatio bucolica": 4 alfaj, 8 tétel, „drama": 2 alfaj, 2 tétel, „ecloga": 4 alfaj, 30 tétel, „idyllion": 2 alfaj, 3 tétel, „ludus bucolicus": 1 tétel, „pásztori játék": 3 alfaj, 4 tétel (magyar nyelvűek), „poema bucolica": 1 tétel, „scena bucolicae": 2 tétel. Lásd: Kilián István, kiad., *A magyarországi piarista iskolai színjátszás forrásai és irodalma 1799-ig*, A magyarországi iskolai színjátszás forrásai és irodalma (Budapest: Argumentum Kiadó, 1994), 754–764.

12 Kilián István és Varga Imre, *Pálos iskoladrámák, királyi tanintézmények, katolikus papneveldék színjátékai*, kiad. Varga Imre, Régi magyar drámai emlékek: XVIII. század 3 (Budapest: Akadémiai Kiadó, 1990); Pintér Márta Zsuzsanna, *A ferences iskolai színjátszás a XVIII. században*, Irodalomtörténeti füzetek 132 (Budapest: Argumentum Kiadó, 1993), 101.

13 Lásd erről részletesen: Zambra, „Metastasio »poeta cesareo«...".

mondható: a csiszolt, telt zeneiségű költői nyelvhasználat követendő példájává vált, a műveiből készült fordítások pedig e nyelvezet hazai meghonosításának színterévé.[14]

Faludi és a literátusság

Faludi Ferenc költészetében kapcsolódtak össze a vergiliusi minták az olasz árkádia hatásával: eklogái az allegorizáló jelleg meghaladására tettek kísérletet, éppen ezért lehettek mintái az új utakat kereső Révainak. Egyértelműen kimutatható, hogy Faludi eklogáiban a vergiliusi mintát követte, számos hely azonosíthatóan Vergilius-imitáció. Mindazonáltal ezt a tudós költői hagyományt két irányban is elmozdította Faludi: egyrészt az allegorizálás keretei között utat nyitott a személyes érdekeltségű, vallomásos költői hangnak, másrészt az ekloga természetközeliségét, pásztori szereplőinek egyszerűségét próbálta nyelvhasználatában magyarrá tenni. Faludi utolsó két eklogáját a jezsuita rend feloszlatása miatt érzett megrendültsége inspirálta. A *VI. eklogá*ban Pán alakja a rendet feloszlató XIV. Kelemen pápát allegorizálta, az újonnan választandó Pán pedig VI. Piust, míg a költő önképét Mopsus alakjában szerepeltette.[15] A hagyományos allegória azonban – a személyes érintettség okán – vallomásszerű költészetté alakult át: „a hetvenedik évében járó költő elveszítette szerzetesi hivatástudatából fakadó munkájának, szinte egész életművének értelmét. Az udvari eszményből való korábbi kiábrándulása után az új, még súlyosabb személyes megrázkódtatás hallatlanul fölerősítette a világ erkölcsi értékrendszerében való kételkedését: az idill hangulata végleg összetört."[16]

Az ekloga hagyományának másik elmozdítása a nyelvhasználat terén következett be. Már Révai kiemelte, hogy Faludi pásztorai „Magyar igaz Pásztorok".[17] Horváth János óta tartja magát az a nézet, hogy Faludi eklogái a magyar irodalmi népiesség első darabjai közé számítanak, Vörös Imre ezt a tézist helyezi áttekintése központjába.[18] Csetri Lajos kérdésfeltevése szintén e problémához kapcsolódik, elemzései nyomán azonban árnyaltabban fogalmaz a népiesség tekintetében:

14 Szauder József, „Csokonai és Metastasio", in Szauder József, *Az éj és a csillagok*, 141–178 (Budapest: Akadémiai Kiadó, 1980); Sárközy Péter, *Petrarcától Ossziánig: A költészetértelmezés megújulása a XVIII. századi olasz irodalomban* (Budapest: Akadémiai Kiadó, 1988); Sárközy Péter, „Az olasz XVIII. századi művelődés szerepe a magyar felvilágosodás kiformálódásában", in *Folytonosság vagy fordulat?: A felvilágosodás kutatásának időszerű kérdései*, szerk. Debreczeni Attila, 180–201 (Debrecen: Kossuth Egyetemi Kiadó, 1996).

15 Vö. Csetri, „Faludi Ferenc...", 446.

16 Vörös, *Természetszemlélet...*, 152.

17 Révai Miklós, „Faludi Ferentz' élete s munkái", in Faludi Ferentz', *Költeményes maradványi*, kiad. Révai Miklós, 2 köt. 1:7–18 (Győr: Streibig József, 1786), 1:17.

18 Vö. Horváth János, *A magyar irodalmi népiesség Faluditól Petőfiig* (Budapest: Akadémiai Kiadó, 1978), 32; Vörös, *Természetszemlélet...*, 139–180.

Első eklogáinak népiessége szorosabb vizsgálatra még eléggé ambivalens érzelmek következménye. Faludi megtalálta benne azt a formát, amelybe folklorisztikus és népnyelvi érdeklődését beleönthette, a lehetőséggel művészi tudatossággal és nagy élvezettel eljátszadozott, ő maga is tisztában volt vele, hogy a népköltészet stílusát önti bele a népéletet ábrázoló, mégis hagyományos műköltői forma kereteibe, de nem döntött egyértelműen e próbálkozás költői egyenértékűségéről, sőt hol ironikus hangvétellel, hol közvetlenül kimondottan a műköltői eklogatípus magasabbrendűsége mellett foglalt állást. [...] Az V. eklogában viszont, miután az eddigi, humorosabb népiességet egyértelműen mint méltatlant utasítja el magától, először találja meg a módját annak, hogy a kor s az életforma döntő kérdéseiről a vergiliusi allegorikus eklogaköltészet kereteiben töretlen népies stílusban szólaljon meg, s egyúttal saját egyéni líráját is kifejezze.

A következőben pedig „az V. eklogához viszonyítva nem az őszinte vallomásköltészet irányába, hanem a sok húron játszó, a modulációkkal bravúrosan bánó s végül szinte mértani precizitással szerkesztő tudatos művészet irányába fejlődött tovább Faludi eklogaköltészete."[19]

A „tudós költői álláspont lenéző mosolya"[20] valóban nemigen mellőzhető tényező Faludi népiességéről szólván. Vagy talán jobb lenne, ha a népköltészeti értelemben vett népiesség fogalmát inkább a populáris kultúra szintjéhez közelítenénk? E mellett szól az, hogy a kor számára még nem különült el népi és populáris fogalma: a literátusság kulturális tudatában saját műveltségköréhez viszonyítva csak alsóbb rendű kultúra létezett. Nem tér el ebben az alapviszonyulásban Révai sem, érdeklődése a kulturális hagyomány iránt felerősíti Faludi eklogáinak e vonulatát. Történtek további elszigetelt kísérletek is a literátusság részéről az ekloga „megmagyarítására", így például Czinke Ferenc már említett magyar nyelvű, Szerdahely György Alajoshoz intézett alkalmi eklogája 1797-ből, melynek foglalata jól mutatja e törekvést: „Jantsi és Máté mind a ketten Magyar Juhászok. Pán és Apolló Istenek előtt versent énekelvén, azon vetélkednek, hogy mellyiknek vólnának több, és sullyosabb inditó okai a B**-i Legelőre hajtani".[21] E kísérletek nyilván azért maradtak elszigeteltek, mert Pán és Apolló, valamint Jantsi és Máté éppoly kevéssé illett össze, mint a pásztori dalverseny a legelőért való vetélkedéssel.

A populáris szint – a másik irányból – nem volt képes e műforma meghódítására, próbálkozások is alig történtek ilyen irányban. Mindössze egy igazán karakterisztikus példa kínálkozik: Nagy János szanyi plébános, aki Révait imitáló eklogáit külön csoportba foglalva adta ki *Nyájas Múzsa* című 1790-es kötetében (nyolc eklogájából öthöz odaírta, hogy „Révai után" készült). A verseket olvasván

19 Csetri, „Faludi Ferenc...", 441–442.
20 Uo., 439.
21 Idézi: Margócsy, „Szerdahely György Alajos művészetelmélete", 9.

azonnal kitetszik az eredendő rusztikusság, ami – a költői formátumon túl – megkülönbözteti Nagy János hangját Faludi és Révai tanult költészetének rusztikusságától. Jellemző példaként említhetnénk rímtechnikájának archaikusságát (például a szép–kép rímtoposz többszöri használatát), illetve ezzel összefüggésben a nyájasságra és finomságra irányuló poétikai törekvésének félresiklásait. Rendkívül gyakran él például a női szépség és báj érzékeltetésére a mosolyog–vigyorog rímmel („Mint mikor a' piros hajnal rám mosolyog / Úgy örvendek, mikor szemed rám vigyorog"; „Szép Kloémnak küldlek, ki tud vigyorogni, / És mikor rám tekint, szépen mosolyogni": *IV. Ekloga* – az első két sor Révainál így szerepel: „Víg vagyok mikor az est' pirosa a' dombon reám ragyog: hanem, Filli! még vígabb vagyok, mikor látom, hogy reám mosolyogsz"[22]). A *Pásztor versengés*ben a dalverseny résztvevőinek egymást szidalmazása kétségtelenül emlékeztet Faludi *II. eklogá*jára, amit azonban a *III. ekloga* erőteljesen ironizál. Nagy Jánosnál nincsenek ironikus felhangok, vannak viszont a műfajban mosolyt keltő töltelékelemek, szép számmal (például: „Kész is volt a ketskés őket meghallgatni / El verte kuaszát, nem mere ugatni"[23]). A pásztorok beszélgetése önmagában még nem ekloga, a nyelv és a világformálás teheti azzá. Ezért nem is sorolható e műforma körébe az olyan iskoladráma-típus sem, amelybe Császári Lósi Pál *Három botsai pusztabéli juhászoknak együtt való beszélgetések* című írása tartozik.[24] Ahogy Révai is megjegyzi tanulmányában: „Tehát nem érdemli meg, valami tsak a mezőn elő adja magát, hogy azonnal a' Pásztor Énekbe bé szerkesztessék. Tsak az olylyannát kelletik ki válogatni, a' mi természet szerént kellemetesb, vagy érdeklőbb, és figyelemre méltóbb", kihagyatnak „mind az, a' mi nem bír semmi édesítő, semmi tetszető erővel" (például munka, durvaság).[25]

A rusztikusság beemelése nem bizonyult járható útnak az ekloga mint műforma alakulásának történetében, mert annak alapvető jellegzetességét, a választékosságot, kifinomultságot számolta fel. A literátus irodalom nem haladt tovább ezen az ösvényen. A popularitás műveltségi szintje nem volt képes áthasonítani az ekloga műfaját, így a literátusság a saját körében és szintjén formálta tovább azt. Ennek egyik legfőbb útja a vergiliusi eklogák fordítása volt. Sokan kísérleteztek e tíz költemény magyar nyelvre való átültetésével, így Baróti Szabó Dávid, Révai Miklós, Ráday Gedeon, majd Fazekas Mihály. Az első teljes gyűjteményt Rájnis József adta ki 1789-ben. E fordítások jelentős érdeme az ekloga hagyományos versformában, hexameterben történt megszólaltatása volt. (A latin eredeti továbbra sem szorult háttérbe, lásd például Kisfaludy Sándor naplójának azon

22 Nagy János, *Nyájas Múzsa* (Győr: Streibig József, 1790), 36, 39; Faludi, *Költeményes maradványi*, 1:236.
23 Nagy, *Nyájas Múzsa*, 62.
24 Erre az értelmezésre nézve lásd: Vörös, *Természetszemlélet*..., 176–177.
25 Faludi, *Költeményes maradványi*, 1:147–148.

nagyobb részletét, amelyben az eklogák világát idézi fel Vergilius szülőföldjén járva.). Első folyóirataink még Rájnis könyve után is folyamatosan közölték a próbálkozásokat, nem mulasztva el azokat szembesíteni egymással (lásd Rájnis és Baróti Szabó fordításait a *Magyar Museum* 3. számának *Toldalék*ában), így ez is a kor irodalmi vitáinak részévé vált.

A pásztorköltészet alakulásának másik útja a teljes bukolikus hagyomány birtokba vételén keresztül vezetett. Ebben úttörő szerepet játszott Révai Faludi-kiadása, illetve az ahhoz csatolt tanulmány, amely Batteux nyomán ismertette a pásztorköltészet történetét, s a legjelentősebb szerzőktől (Theokritosz, Vergilius, Moszkhosz, Bión, Tasso, Deshoulières, Segrais, Gessner) fordításokat is tartalmazott. E példa nyilván nem kis mértékben hozzájárult a pásztorköltészet terjedéséhez: a kor jelentős literátorai szinte kivétel nélkül kipróbálják magukat e költészeti nemben. Megfigyelhető még, hogy a Faludi-kiadás nagy hatást gyakorolt a dalköltészetre is, amely a pásztorköltészethez nagyon közeli megszólalási formává vált, valamint ugyancsak hatással volt a fiziko-teologizmustól áthatott leíró költészetre. Az érintkezések termékenyeknek bizonyultak, ahogy az az ifjú költőnemzedék munkásságában tetten érhető.

Révai Faludi-kiadása és az elméleti reflexió

Az elmélet e korban leggyakrabban antik minták segítségével közelítette meg kérdéseit. A pásztorköltészet esetében Vergilius és Theokritosz (kifejtett vagy kifejtetlen) szembeállítására alapozódott az érvelés a pásztorköltészet újraértelmezése kapcsán. A XVIII. század elejétől-közepétől kezdve egyre erőteljesebben fogalmazódott meg az európai kritikai gondolkodásban a vergiliusi allegorizáló eklogával szemben a természetesség képviselőjének tartott Theokritosz felsőbbsége.[26] E gondolat egyik legjelentősebb képviselője éppen az a Charles Batteux volt, akinek tanulmányát Révai lefordította, s kiadta a Faludi-kötetben. Az értekezés egész gondolatmenete „a' mezei életnek minden hozzá férhető kellemetességekkel való le ábrázolásá"-t[27] mint a pásztori alkotás legfőbb értékét állítja középpontba. Ebből következően az allegorizálást szinte ki is zárja a pásztorköltészet köréből, mondván, hogy az a „mesterkedő Költő" világához tartozik.[28]

Hasonló álláspontot képviselt Gessner, s ennek nyomán Kazinczy is: „Én eleitől fogva Theocritust tartottam legméltóbbnak ezen versek nemében a követésre.

26 Erre nézve lásd Csetri Lajos összefoglalását: „Faludi Ferenc...", 432–433.
27 Révai Miklós, „A' pásztor költésről való oktatás", in Faludi, *Költeményes maradványi*, 1:127–238, 1:135.
28 Uo., 140–141.

Az erkölcsök és indúlatok együgyűsége igazábban sehol sincsen találva, s a mezeiség, és a mesterséget nem esmérő természet."[29] Pár év múltán, 1792-ben Péczeli József és Földi János fogalmazott meg hasonló gondolatokat. Péczeli egy franciából fordított cikkében foglalt állást „az eggyűggyűség, szemérem, és alázatosság" világát megjelenítő ekloga mellett, fiziko-teologizmustól áthatottan, hangsúlyozottan erkölcsnemesítő célzatot tulajdonítva neki.[30] Földi János *A' versírásról* című munkájában írta: „A' *Pásztori Poésis* tökélletes érzékeny előállatások az olly emberek nemes tselekedeteiknek, erkőltseiknek, indúlatjaiknak, és érzéseiknek, kik valamelly kitsíny, leg inkább mezei társaságban eggyütt élnek. Az ő Versdarabjaik *Eklogák*, és *Idilliák*. Többnyire más történetekre czélozásokat rejtenek el magokban."[31] Földi kiemelte a természetességeszményt mint a pásztorköltészet meghatározó jegyét (példaként Zrínyit, Faludit, Révait, Baróti Szabót és Kazinczy Gessner-fordítását sorolta fel), s tényként rögzítette, hogy a kor költői gyakorlatában az ekloga az allegorizálással fonódott össze.

Révai, mint említettük, az allegorizálást kizárta a pásztorköltészet köréből (noha maga is írt ilyen művet). A fogalom meghatározásakor ő is azt a hagyományt követte, amely külön csoportban foglalja össze a pásztori verseket.[32] Három fő típust különböztetett meg: lehet „elő beszéllés", van olyan fajtája, mely „játékszínre hozatik ki", s létezik „Lantos nemű" is. Az első két változatának célja

29 Kazinczy Ferenc, „Geszner' Idylliumi", in *Érzelmes históriák*, vál., kiad., jegyz. Lőkös István, ford. Kazinczy Ferenc, Magyar hírmondó, 212 (Budapest: Magvető Kiadó, 1982). [Kritikai kiadása: Kazinczy Ferenc, *Fordítások Bessenyeitől Pyrkerig: Önállóan megjelent fordításkötetek*, kiad. Bodrogi Ferenc Máté és Borbély Szilárd, Kazinczy Ferenc művei: Második osztály: Fordítások – Kritikai kiadás (Debrecen: Debreceni Egyetemi Kiadó, 2009), 39.]

30 Péczeli József, „A' pásztori verseknek eredetekről", *Mindenes Gyűjtemény* 4 (1792): 373–377, 377. A szöveg forrása: Pons Augustin Alletz, *Esprit des Journalistes de Trévoux*, 4 vol. (Paris: De Hansy, 1771), 2:331–336. Vö. Penke Olga, „A Mindenes Gyűjtemény egyik forrása: az Esprit des Journalistes de Trévoux", *Magyar Könyvszemle: Új folyam* 104 (1988): 248–273, 271.

31 Földi János, *A' Versírásról*, szerk. Ádámné Révész Gabriella (Budapest: Tankönyvkiadó Vállalat, 1962), 82.

32 A teljességre törekvés igénye nélkül megemlítjük, hogy korábbi retorikáink elsősorban a dráma műneménél tárgyalták az eklogát, bukolikát, például Piscatornál „drama imperfectum" megnevezéssel szerepel. Vö. Bán Imre, *Irodalomelméleti kézikönyvek Magyarországon a XVI–XVIII. században*, Irodalomtörténeti füzetek 72 (Budapest: Akadémiai Kiadó, 1971), 35. Ezzel szemben az újabb elméleti munkák inkább az epikához sorolták a műfajt, megállapítva azonban, hogy keveridnek benne az epikai és drámai jellemzők. A nagy hatású Szerdahelyi György Alajos hosszan értekezik a műformáról, egészen Gessnerig terjedően tekintve át a szerzőket, lásd: *Poesis Dramatica ad Aestheticam seu Doctrinam boni gustus conformata*... (Buda: Typis Regiae Universitatis, 1784), 152–181, vö. Margócsy, „Szerdahely György Alajos művészetelmélete", 27. Grigely József pedig – Juvencius és egy 1787-es kiadású névtelen retorika alapján, de lényegében önállóan – nagyobb áttekintést ad e műformáról, a Szerdahelyéhez hasonló szellemben, lásd: *Institutionum poeticarum in usum gymnasiorum regni Hungariae, et ad-nexarum provinciarum* (Buda: Typis Regiae Universitatis, 1807), VI. fejezet. Szerdahelyire és az említett retorikákra nézve is vö. Tóth Sándor, *A latin nyelvű humanitas poétikai stúdiumának elméleti könyvei a magyar irodalmi felvilágosodás korszakában* (Szeged: Gradus ad Parnassum Kiadó, 1994), 72–74.

a „mívelés", míg az utóbbinak nem, ott „elég tsak magán az indúlat".[33] Később némileg másként fogalmazott, mikor az első két változat mellett harmadikként a kettő kombinációját nevezte meg. A pásztorköltészetbe tehát epikus, drámai és lírai darabok egyaránt tartozhatnak, így szigorú műfaji besorolásuk nem lehetséges,[34] de ez talán nem is fontos, hiszen a kor költőinek tudatában e műforma elkülönülten jelent meg. Talán csak – Csokonai kifejezésével élve[35] – az „Allegóriás Ekloga" és az „Idyllium" megkülönböztetése tűnhet igazán fontosnak, elválasztva így az allegorikus alkalmi költeményt a korban korszerűnek tekintett idilltől. Az elméleti reflexió – 1780-as, 1790-es évek fordulójára eső – első szakasza épp e két nem elválasztására törekedett, háttérbe szorítva a vergiliusi hagyományt és ezáltal emancipálva a természetességet hirdető, Theokritosztól levezetett bukolikát.

További fontos kérdés a versforma és a hangnem. Az antikvitásban még a „humilis" körébe tartozó ekloga a reneszánsz korában a „mediocris" szintjére emelkedett, s ez a poétikai értékelése meg is maradt a XVIII. század elméletíróinál.[36] Csokonai Zrínyiről és Faludiról szólván sem mulasztotta el megemlíteni, hogy „sok magános szép Vonásaik mellett is, durvábbak, mintsem őket a' *Gessneri* Században mustráúl lehetne felállítani"[37]. Gessner elismerése viszont arra utal, hogy az antik versforma, a hexameter nem kizárólagos követelmény, sőt, a Gessner művéből hódító útjára indult költői prózanyelv igencsak alkalmas ennek az emelkedettebb középszintű stílusnak, hangnemnek a megvalósítására. A Kazinczy által programosan hirdetett *kellem* ízlésvilága talált jellemző műformára az idillben, a költői próza pedig a szigorú szabályozottságot jelentő, erősen retorizált költészet mellett kínált másik lehetőséget. Az érzékenység világszemlélete szinte öntudatlanul hatotta át az idill új meghatározást nyerő műformáját.

33 Faludi, *Költeményes maradványi*, 140.

34 Lásd erről Csetri Lajos és Vörös Imre áttekintését: „Faludi Ferenc...", 431–434; *Természetszemlélet*..., 139–144.

35 Az *Amaryllis* előbeszédében használja ezeket. Lásd: Csokonai Vitéz Mihály, *Szépprózai művek*, kiad. Debreczeni Attila, Csokonai Vitéz Mihály összes művei (Budapest: Akadémiai Kiadó, 1990), 170.

36 Lásd: Vörös, *Természetszemlélet*..., 143–144.

37 Csokonai, *Szépprózai művek*, 170.

„Idyllium" és érzékenység

Gessner fortunája

Kevés szerző volt olyan ismert és népszerű a XVIII. század végén Magyarországon, mint Salomon Gessner. Műveinek két-három évtized alatt két teljes fordítása készült el és jelent meg.[38] Elsőként Kónyi János tette közzé 1775-ben az *Ábel halálát*, majd ezt követte Kazinczy fordítása, az *Idylliumok*, amely Gessner idilljeinek 1756-os és 1772-es kiadású két könyvét, valamint vegyes költeményeit tartalmazta. Kazinczy továbbdolgozott: elkészítette *Az első hajós*, a *Daphnis*, az *Eraszt* fordítását (ezt a pesti magyar színtársulat a fennmaradt adatok szerint háromszor játszotta), az *Éjtszaka* és a *Szemira és Szemin* megjelent a *Magyar Museum*ban, illetve az *Orpheus*ban (I. kötet, 1. szám, VII. darab; illetve I. kötet, 3. szám, XVI. darab). Ez utóbbi helyen röviden megemlékezett Gessnerről is, számot vetve az életmű fordításának állásával: „Az tsak ugyan igaz, hogy egész erővel azon leszek, hogy Gesznernek minden írásait, mellyek közűl már tsak *Ábel* és *Evander* vagyon fordítatlanúl, a' leg-közelébb bé-allandó esztendőben ki-botsáthassam; a' minthogy már rendeléseket is tettem rézre mettszettjeinek készítések eránt." 1793-ra a hiányzó művek is készen álltak, közben pedig az elkészült fordításokat is többször átdolgozta, az idilleket például 1794-ig 15-ször.[39] Nemcsak Kazinczy dolgozott azonban a gessneri életmű fordításán, hanem a lenézett Kónyi is, aki megjelentette *Az első hajós*t. A Csokonai baráti köréhez tartozó Nagy Sámuel 1795-ben lefordította az *Evander és Alcimná*t, amely nem jelent ugyan meg, viszont 1795 és 1797 között három színházi előadásáról van tudomásunk.[40] Nagy Sámuel nevéhez fűződik még *Az első hajós* (a Kónyié és a Kazinczyé mellett) egy további fordítása, amely 1798-ban a *Daphnis*sal együtt jelent meg. *Az első hajós* népszerűségét jelzi, hogy más fordításáról is tudunk (Vitkovics Mihály említi barátjának, Szedlitzky Imrének a fordítását[41]). 1809-ben megjelent e műnek egy átdolgozása is: Vida László énekesjátékot írt belőle, amelyet aztán a következő

38 A következő áttekintés Fürst Aladár anyaggyűjtésére épül: „Gessner Salamon hazánkban: Második, befejező közlemény", *Irodalomtörténeti Közlemények* 10 (1900): 177–193. Ezt egészítettük ki újabb adatokkal, melyekre minden esetben külön hivatkozunk.

39 Kazinczy Ferenc Kis Jánosnak, Sárospatak, 1794. okt. 6., in Kazinczy Ferenc, *Levelezése*, szerk. (I–XXI:) Váczy János, (XXII:) Harsányi István, (XXIII:) Berlász Jenő, Busa Margit, Cs. Gárdonyi Klára és Fülöp Géza, (XXIV:) Orbán László, (XXV:) Soós István, 25 köt., 2:384–386 (Budapest–Debrecen: 1890–2013), 2:384. A továbbiakban: KazLev + kötetszám.

40 Várhelyi Ilona, kiad., „Evander és Alcimna", *Színháztudományi Szemle* 18 (1985): 291–328. Vö. Szilágyi Ferenc, „Nagy Sámuel ismeretlen fordításai Gessnerből s egy radikális társadalombíráló műből", *Irodalomtörténet: Új folyam* 18 (1986): 514–523.

41 Lásd: Vitkovics Mihály saját levelezésére épülő, önéletrajzi regényében: „A költő regénye", in Vitkovics Mihály, *Válogatott művei*, kiad. Lőkös István (Budapest: Szépirodalmi Könyvkiadó, 1980), 306.

években többször előadtak (hat előadásról maradt fenn adat). Végül 1815-ben *Kazinczy Ferenc munkáji* II. és III. kötetében napvilágot látott immár együtt a teljes Gessner. Ez azonban már egy stilisztikailag teljesen átírt Gessner volt ahhoz képest, amit az 1780-as, 1790-es évekbeli fordításokból a közönség megismerhetett, s aminek olyan óriási hatása volt.

Mert elmondható, hogy Gessner *Idylliumi*nak Kazinczy általi fordítása a kor viszonyai között átütő erejű volt. Kazinczy sorra kapta az elismerő visszajelzéseket, sokat főrangú olvasóktól (például Teleki, Prónay[42]), Battyhány Lajos gróf körmendi kertjében emlékművet állíttatott Gessnernek[43], Kazinczy pedig Gessnernének akart szobrot emelni saját kertjében. Egy megyegyűlési esemény után, ahol is a sajtószabadság ügyében vívott győzelmes csatározás fölötti öröm *A faláb* című idill, valamint Gessnerné levelének nyíltszíni felolvasásával nyert kifejezést, egy hölgy javasolta számára az emlékmű-állítást, de végül Gessnerné tiltakozása meghiúsította a tervet.[44] Nyilván összefüggött a gessneri mű fordításával Kazinczynak az az (egyébként alapvetően szabadkőműves ihletésűnek látszó) terve, hogy létrehozzon egy Arcadiai Társaságot, amelynek tagjai magukat pásztoroknak neveznék, s amelynek Főpásztora Batthyány Strattmann Alajos herceg lett volna.[45]

Mindezek mellett talán még jelentősebbnek ítélhetjük meg azt a hatást, amelyet az *Idylliumok* fordítása a fiatal író-költő nemzedékre gyakorolt. A kor legnagyobbjai emelték ki visszaemlékezéseikben, hogy irodalmi indíttatásuk egyik legfontosabbika épp Kazinczy Gessnere volt. Csokonai hivatkozott Gessnerre a Lilla-előbeszédben, az *Amaryllis* bevezetőjében „*Gessneri* Század"-ot emlegetett, a verscsinálásról szóló tanulmányában pedig így írt:

> Lehet poézis vers nélkűl, van is. A *Gessner* idilliumi, azért, hogy versben nincsenek, az emberi elmének legszebb szüleményi a poézisba; noha meg kell vallani, hogy van őbenne a szóknak és szentenciáknak néminemű titkos kimérséklése, folyása és hármóniája, amely talán még a legszebb verseknél is lágyabban igézi meg a füleket, és amellyet ama vékony ízlésű *magyar fordító* elért, ha meg nem haladott.[46]

42 Lásd például: KazLev I, 194, 205, 235, 301, 376.
43 Csehy József leírásából ismerjük, lásd: KazLev IV, 466–467.
44 Lásd minderről részletesen: Fried István, „Az »érzékeny« Kazinczy Ferenc", *Irodalomtörténeti Közlemények* 88 (1984): 150–162, 153–154.
45 Kazinczy Ferenc Batthyány Strattmann Alajosnak, 1791. jan. 7., in KazLev XXIII, 28–34.
46 Csokonai Vitéz Mihály, *Munkái*, kiad. Vargha Balázs, 2 köt. (Budapest: Szépirodalmi Könyvkiadó, 1987), 1:279. [Kritikai kiadása: Csokonai Vitéz Mihály, *Tanulmányok*, kiad. Borbély Szilárd, Debreczeni Attila és Orosz Beáta, Csokonai Vitéz Mihály összes művei (Budapest: Akadémiai Kiadó, 2002), 18.]

Berzsenyi 1808. december 13-i levelében írta Kazinczynak: „Nékem oskolai tudományom nincs, mikor nékem azt még tanulni kellett volna, már én akkor Horáccal és Gessnerrel társalkodtam”.[47] Kisfaludy Sándor könyvjegyzéke szerint ismerte Gessnert eredetiben is[48], részleteket jegyzett ki belőle[49], de az elhatározó indíttatást még korábban a Kazinczy általi fordítás jelentette számára:

> [Ö]römmel vallom – írta Kazinczynak 1808. július 27-én –, hogy az, a’ mi irásaimban tetszhető, többnyire Általad és Tőled szerzett érdemem. Söt megvallom azt is, hogy a’ minden embert Poétává varázsló szerelmen kivül, a’ Te, finomabb érzést lehellő Irásaid buzdítottak légyen engem is az irásra, midőn Pozsonyban, a’ Filozofiát tanúltam, Gesznernek Általad, olly szépen magyarrá váltt Idiliomi, engem nyelvemnek, és Nemzetemnek azon dicsőségébe ragadának, mellyben képzelem azt, ha az Ég nékünk is egy 14-dik Lajost, és több Kazinczykat adott volna! –[50]

Hasonlóan nyilatkozott három hónappal későbbi levelében,[51] s ami még inkább meggyőző lehet, egy Ruszek Józsefnek 1816-ban, tehát már Kazinczytól való elhidegülése után írott levelében is:

> Én megvallom, hogy Kazinczyt, míg úgy írt, a’ miképpen első munkáji írva vannak, a’ legédesebb magyar Írónak tartottam, kivált, midőn még tanúló koromban írásaival esmerkedni kezdettem; és talán soha sem is kivántam volna valamit magyarúl írni, ha Ő-általa bizonyossá nem lettem volna arról, hogy olly édesen lehet magyarúl írni, mint Ő tudott; de most – már émelygetőkké levének írásai.[52]

Kiemelte Gessner hatását nem sokkal a mű megjelenése után Vitéz Imre és Döme Károly,[53] utóbb Fáy András 1807-es *Bokréta* című kötetének előszavában. Kis János emlékezéseiben többször is visszatért a Gessner-fordításra:

> Kazinczy Ferencznek juta az a szerencse, hogy hazafitársait azon mély álomból, melybe nyelvökre nézve elmerülve voltak, először szembetünőbben felébreszthette. Ugy tünt ő fel, mint egy szép hajnali csillag, mely a magyar literaturára borult sürü setétséget gyor-

47 Berzsenyi Dániel, *Művei*, kiad. Orosz László, Századvég klasszikusok (Budapest: Századvég Kiadó, 1994), 391. [Kritikai kiadása: Berzsenyi Dániel, *Levelezése*, kiad. Fórizs Gergely, Berzsenyi Dániel összes munkái (Budapest: Editio Princeps Kiadó, 2014), 18.]

48 Császár Elemér, „Kisfaludy Sándor könyvtára 1795-ben”, *Magyar Könyvszemle: Új folyam* 16 (1908): 314–318, 316.

49 Lásd: MTAK. K 379/17. 12b.

50 Kisfaludy Sándor, *Minden munkái*, kiad., Angyal Dávid, 8 köt. (Budapest: Franklin Társulat, 1893), 8:148.

51 Uo., 8:155.

52 Uo., 8:281.

53 Lásd: KazLev I, 434; KazLev II, 353.

> san és hatólag oszlatta. Sugárai hamar mindenfelé hatottak, s sok jobbra termett magyar ifjaknak világoltak. Mindjárt első próbái a *Gessner idilljei*, s *Bácsmegyei levelei* nagy kedvességet találtak s a magyar olvasók számát szaporították.[54]

Vitkovics Mihály legfőbb irodalmi élményei Berzsenyiéhez hasonlóak: „Könyveim Horác és Gessner.", s Kazinczy útrabocsátó hatásáról is megemlékezett.[55] Egy másik levelében pedig arról szólt, hogy az idillek mintegy tananyaggá, az imitáció tárgyává váltak:

> Ha még Idiliumidat – írta Kazinczynak – újabb példányban nyerhetném meg, sokat nyernék. Az enyim kopott, rongyos. Ezt a munkát Pápay ajándékozta nekem, midőn tanítványa voltam. – Megcsókolta és úgy nyújtá nekem. Nesze, Miskám! olvasd nyelvünkön a legszebbet, ezt buzgón mondta ki. Valamint egyéb munkáidbúl, úgy leginkább ebbűl dictált példákat a stylus nemeiben.[56]

Pápay egyébként irodalomtörténeti áttekintésében is kiemelt helyen foglalkozott Kazinczy munkáival,[57] akárcsak mintegy tíz évvel korábban Schedius Lajos.[58]

Az általános elismerés hangjai mellett egy-két megjegyzés erejéig kritikai hangok is megszólaltak. Először is az tűnik fel, hogy Kazinczyhoz közel állók fogalmaztak meg kifogásokat: Báróczi, Virág, Horváth Ádám. A prózastílusban mesterének tekintett Báróczitól azt a figyelmeztetést kapta Kazinczy már 1785-ben, hogy „magad se merüly el egyedül tsak Geszner irásaiban".[59] Virág Benedek egy Kazinczyhoz szóló 1802-es levelében írja: „Szeretem Gesznert, de engem' elgyengít, lehúz."[60] Horváth Ádám *Az első hajós* általa vélt képtelenségeit figurázta ki:

> Nagyot nevettem, mikor a' második Énekben ott olvastam: *Az alatt mig ezeket mondd, Amor egy hosszú rúdat hagyott fel nőni a' tsónak közepéből* 'sat. Nevettem – de boszonkodtam is, hogy ugyan miért motskolta meg az Auctor ezt a' szép képzést, ezzel

54 Kis János superintendens, *Emlékezései életéből* (Budapest: Franklin Társulat, 1890), 377–378, illetve lásd még: uo., 313, 375.

55 Vitkovics, „A költő regénye", 290, 502.

56 Uo., 508.

57 Pápay Sámuel, *A Magyar Literatúra Esmerete*, 2 köt. Magyar Minerva 4 (Veszprém: Eötvös Károly Megyei Könyvtár, 1808[2]), 1:304–309. Vö. Lőkös István, „Pápay Sámuel irodalomtudományi előadásai", in *Irodalom és felvilágosodás*, szerk. Szauder József és Tarnai Andor, 873–900 (Budapest: Akadémiai Kiadó, 1974); Margócsy István, „Pápay Sámuel és Literatúrája", *Irodalomtörténet: Új folyam* 12 (1980): 377–404.

58 Vö. Szilágyi Márton, „Schedius Lajos szerepe az Uránia körül", *Irodalomtörténeti Közlemények* 100 (1996): 127–144, 134, 139–140.

59 KazLev I, 76.

60 KazLev II, 470.

a' szerentsétlen (a' mint én hiszem, nagyon szerentsétlen) Ingeniummal. El szakad a' húr ha nagyon fel vonják; a' Találmány is addig szép, mig nem erőltetik. [...] hogy ennek a' leg első faragatlan hajónak vitorlát is adjak, már ez sok, ellenkezik a' találmánynak természetével; kivált hogy azt már nem maga tsinálta a' legény, hanem Amor nőtette oda: Ha, mikor meg próbálta a' tsónakot, akkor tapasztalta vólna, hogy vagy ruhája szárnyát, vagy süveget hajtotta, 's annál fogva a' hajót segítette a' szél; és abból tsinált vólna következést a' legény a' vitorlára; már ez tűrhetőbb vólna; vagy ha egyszer el ment evezővel, azután vissza jött, s ismét másik útat tett, és akkor Amor álmában meg tanította, hogy vitorlát is tsináljon; ez is jó vólna: de egyszerre sok, 's annál több, hogy erőltetett; hagyd ki ezt Barátom! és jegyzésképpen írd alá, hogy az Auctorban ez is meg vólt, de te el hagytad, hogy a' húr el ne szakadjon.[61]

Ugyanazt a részt teszi nevetségessé, amely Csokonai egy levelének kezdetén egy emelkedettre hangolt képzet motivikus-textuális hátterét jelenti:

A te lelked úgy feljebb emelte az enyimet, hogy én véled is megelégedve laknám a földet, ha szintén ott több lélek nem találkozna is. De hát – ha a túlsó Szigetbe Bessenyei lakna és Nagy Sámuel, úgy a Gessner első hajósának csodáját meghaladnánk, előttünk evezne Ámor, de nem rózsakoszorúval, hanem pálma és laurus koronával, – s hát körűlöttünk? az emberiség – az értelem, s a magános örök uszkálna.[62]

Csokonai belül van a konvención, Horváth Ádám kívül. Ez a valóságtól igen elemelt, nagyon cizellált, kifinomult költészet részben megvalósíthatatlan volt a populáris verselési hagyományban, részben alapvetően idegen volt annak bölcselkedő, szórakoztató irányától. Báróczi és Virág másként, de ugyancsak kívül voltak a gessneri világon. Nézőpontjukból azért látszik mindez gyengeségnek, mert erkölcsisége távol van a virtuseszmény hagyományosabb (aszketikusabb, rigorózusabb) formáitól, a moralitás feloldódik a mindent átható érzékenységben, s eme más nézőpont számára el is tűnik. Éppen azt kifogásolják, ami az ifjú nemzedéknek a legfontosabb volt. A fiatalok elfogadták e költői világ konvencióit, sőt, nemcsak elfogadták, de irodalmi kísérleteik jelentős része ezen belül maradva született.

61 KazLev I, 492–493.
62 Csokonai, *Munkái*, 2:379. [Kritikai kiadása: Csokonai Vitéz Mihály, *Levelezés*, kiad. Debreczeni Attila, Csokonai Vitéz Mihály összes művei (Budapest: Akadémiai Kiadó, 1999), 53.]

Fürst Aladár, Gessner magyarországi fortunájának alapos kutatója áttekintése végén felteszi a kérdést: „mi az oka annak, hogy Gessnernek, kit nálunk oly sokan olvastak, miért akadt oly kevés hivatott utánzója?”[63] Ha elfogadjuk előfeltevéseit, kétségtelenül jogos a kérdés. Fürst Aladár ugyanis már korábban kijelentette:

> Nem fogom azért mindazon költeményeket felemlíteni, melyekben pásztorok, pásztornék, Daphnisok, Phyllisek, Damonok stb. szerelmeskedéséről, játszi enyelgéséről van szó, melyekben a görög mythologia alakjaihoz sóhajt az érző szív, melyekben bájos természeti festésekkel, vagy bőbeszédű reflexiokkal találkozunk: még ha egyes phrasisok, fél vagy egész sorok Gessnerre emlékeztetnek is.[64]

Innen nézve valóban kevés a Gessner modorában készült mű, s kiáltó az ellentét értékelése és követése között. Ha azonban nem fogadjuk el fent idézett kiindulópontját, az övétől eltérő következtetések adódhatnak.[65] Ami a pozitivista irodalomtörténetírás korában példamutató önkorlátozásnak számított, ma már elfedni látszik néhány jelentékeny mozzanatot. Számunkra nem az a lényeges, mi származott át kimutathatóan csakis Gessnertől más művekbe, hanem inkább a közös konvenciórendszer, amelyből Kazinczy Gessnere és más pásztorköltészeti alkotások is építkeznek. Ezen belül természetesen nem elhanyagolható a Gessner-fordítás mintaadó szerepe, de az átvétel helyett inkább az imitációra helyeznénk a hangsúlyt.

A gessneri mű azáltal válhatott imitálandó mintává, hogy a konvenciórendszer egészét felöleli és rögzíti[66], viszont nincs egységes szerkezete, amely részeit nagyobb kompozícióba összefűzné, s ezáltal követhetetlenné tenné. Az *Idylliumok* három könyve így nem más, mint végtelenül gazdag tárháza mindannak, ami a korban a modern pásztorköltészetet teszi, részei (és a részek részletei) tetszés szerint újraírhatók, variálhatók. Megtalálható benne a bukolikának a poétikákban és az elméleti tanulmányokban felsorolt három fő típusa: az elbeszélő, a párbeszédes, illetve a dalszerű, többnyire keverve (például a beszélgetésbe vagy történetmesélésbe dalbetét épül, a történet egy életképszerű helyzetből bomlik ki, visszatekintve, stb.). Egyes mozzanatai az eposszal rokoníthatóak (például invokáció, visszatekintés, a mitologikus szint bevonása, stb.). Témái között legfontosabb a *szerelem* (boldog, epedő, kesergő, féltékeny, stb.) és az *egyszerű élet*

63 Fürst, „Gessner Salamon hazánkban...”, 334.
64 Uo., 193.
65 Uo., 334–335.
66 Ilyen értelemben persze igaz Fürst Aladár megállapítása, mely szerint Gessner „az idealis-sentimentalis idyllt úgyszólván kimerítette”, s így az a *maga egészében* már nem követhető. Uo, 334.

dicsérete, ezekhez társulnak a *természetleírások*, változataiban a fő témát aláfestve, azzal harmonizálva, illetve ritkábban azt ellenpontozva (*locus amoenus*, *locus terribilis*[67]). A reflexiók, melyek nem lépnek ki a naiv érzület köréből, ezeken kívül leginkább a természetben való feloldódást jelentő halálélményre, a jól végzett munka nyújtotta megelégedésre, a mesterkéltség és a természetesség (esetleg város–falu) ellentétére vonatkoznak. Szereplőik a szerető pásztorfiú és pásztorleány, illetve ezek bizalmasai, a halálra készülő bölcs öreg, a torz alak, aki ugyancsak szerelemre vágyik (faunus, szatír), valamint az istenek, akiknek történetei gyakran megidéződnek. Jellemző cselekménymozzanatok és történések: csók, áldozás, dalverseny, különböző játékok (például a szembekötősdi), a lányok fürdése és annak kilesése, a távollévő szerető visszavárása. Gyakori tárgyi motívumok: galamb, méh, bokréta, kosár, különböző virágok, síp, a Szerelem Temploma és annak képei, melyek példázatokként szolgálnak.

A bukolikus világ eme extenzív teljessége csak a hasonló extenzitásra való törekvést tette lehetetlenné, az egyes részletek imitációjára éppen hogy felhívást rejtett magában. A századforduló magyar irodalmának bukolikus vonulata elsősorban ezen egyes elemek újraírása. (Más, nem variációs elven épülő, nagyobb kompozíciót csak Csokonai tervezett, ám eredeti szándékai szerint megvalósítani nem tudta, az idillium valódi kiteljesítése pedig már kivezet a szorosan vett pásztori költészet köréből.) Egy alkotónál sem beszélhetünk – az egy Csokonait kivéve – nagyobb kiterjedtségű bukolikáról, de olyat is keveset tudunk mondani, aki ne próbálta volna ki magát e nemben, kiragadva a közkincsből egy-egy neki tetsző motívumot, helyzetet, esetleg textust.[68]

Csokonai és az „Idyllium" kiteljesítési kísérlete

Kazinczy leghívebb tanítványa az idillium terén Csokonai volt. Sajátjává tette a gessneri nyelvet, de birtokba kívánta venni az egész pásztorköltői hagyományt, és mindebből egy nagy kompozíciót akart építeni. Számos filológiai adat bizonyítja kiterjedt érdeklődését az idillköltészet iránt. Címjegyzékeiből tudjuk, hogy fordított Biónt és Moszkhoszt, ugyanezen jegyzékén pedig szerepel egy *Daphnis* című idillium is, „Kitsinálni" jelzéssel, ami a prózának verssé való átdolgozására

67 Vö. Vörös, *Természetszemlélet*..., 152–153.

68 Terjedelmi okokból most elhagyjuk ezt a variáló-imitáló idillköltészetet áttekintő részt, bizonyos elemeket és vonatkozásokat Csokonairól szólván fogunk felvillantani. Itt utalunk Orsós Margit ilyen vonatkozásokat is tárgyaló művére: *Az idill: Egy műfaj változatai a német irodalomban*, Minerva Könyvtár 135 (Budapest: Danubia Könyvkiadó, 1941), valamint a korabeli elméleti írások e körbe tartozó leírásaira, elsősorban Révai és a később tárgyalandó Guzmics László esetében.

utal.[69] Kéziratai között nagyobb csomónyi kijegyzés található Longosz *Daphnis és Chloé*jából, valamint nagy számban szerepelnek Berquin idilljei is kimásolva.[70] Fordítási szándéka volt Berquin műveivel, mint azt 1797-es címjegyzéke[71] dokumentálja, de közülük csak az egyikből fordított le egy részletet, nevezetesen azt, ami önmagában is az eredeti Gessner-mű imitációjaként készült, így Csokonai egyszerre imitálta Gessnert Berquin francia és Kazinczy magyar szövegén keresztül.[72] Egy verse, a *Reggeli ének a' Rózsához* szintén Gessneren alapul, nagy valószínűséggel a Kazinczy-fordítás szövegén, s ugyanehhez kapcsolható a *Daphnis hajnalkor* című költemény is, mindkettő forrása a *Morgenlied*, amely Kazinczynál a *Reggeli dal* címet viseli.[73]

Csokonai hamar megismerkedett Kazinczy fordításával. Kazinczy 1793. április 10. körüli válaszlevelében közli vele a kiadás időpontját, s hogy ismét tervezi megjelentetni.[74] Csokonai *A' Tsókok*hoz készült *Vázlatfüzet*ben több olyan motívumot jegyez fel, amelyeknek forrása egyértelműen a gessneri *Idylliomok*ban található (például *Az ének és a lantverés feltalálása*[75]), maga *A' Tsókok* pedig, mint arról alább részletesen szólunk, több helyen is parafrazálja a Kazinczy-fordítás szövegét. A *Sírhalom* című költemény a II. könyv élén álló *Daphne, Chloe* című idill betétdalához kötődik, ahhoz a nevezetes részhez, amelyet a *Fanni hagyományai*ban is olvashatunk; meglehet azonban, hogy ezúttal is az imitáció imitációjával van dolgunk: Szentjóbi Szabó László *Chlóé bús estvéje* című verse a nevezett rész parafrázisa, Csokonai pedig egy kéziratos jegyzetében mintha erre utalna a *Siralom* kapcsán.[76] A *Debreceni Magyar Psyché*ben szintén szövegszerű utalás van az *Idylliumok*ra,[77] Bessenyei Sándorhoz szóló, már idézett levele pedig *Az első hajós* motívumára játszik rá. E művet Nagy Sámuel fordításából ismerte, az 1798-ban megjelent könyvben az ő *Feredés* című versének parafrázisa is olvasható,[78] mint erre a *Lilla* előbeszédében maga hívja fel a figyelmet. Ugyanebben az elő-

69 Csokonai Vitéz Mihály, *Költemények 1.: 1785–1790*, kiad. Szilágyi Ferenc, Csokonai Vitéz Mihály összes művei (Budapest: Akadémiai Kiadó, 1975), 213.

70 MTAK. K 669., 130a–131a., 134a–140b; illetve K 674. 108a–113b., 123a–151b. [A *Longosz-kivonat* megjelent a kritikai kiadásban: Csokonai Vitéz Mihály, *Feljegyzések*, kiad. Borbély Szilárd, Debreczeni Attila, Orosz Beáta és Szép Beáta, Csokonai Vitéz Mihály összes művei (Budapest: Akadémiai Kiadó, 2002), 181–193.]

71 Csokonai, *Költemények 1.*, 222.

72 Csokonai, *Szépprózai művek*, 59, 336–339.

73 Csokonai Vitéz Mihály, *Költemények 3.: 1800–1805*, kiad. Szilágyi Ferenc, Csokonai Vitéz Mihály összes művei (Budapest: Akadémiai Kiadó, 2002), 260–268, 793–794.

74 KazLev II, 327.

75 Csokonai, *Szépprózai művek*, 347.

76 Vö. Szilágyi Ferenc, „Szerelmi vagy politikai elégia?: A Siralom Lilla előtti szövege", in Szilágyi Ferenc, *Csokonai művei nyomában*, 561–563 (Budapest: Akadémiai Kiadó, 1981), 561–562.

77 Csokonai, *Szépprózai művek*, 416.

78 Lásd: Vargha Balázs, kiad., összeáll., *Csokonai emlékek*, Magyar irodalomtörténetírás forrásai 1 (Budapest: Akadémiai Kiadó, 1960), 193.

beszédben mondja, hogy senkit „a csupa folyó beszéd Gessnerré nem csinál”,[79] s a már idézett helyek az *Amaryllis*ben és a verscsinálásról írott tanulmányban, mind Gessner, mind fordítója nagy elismeréséről tanúskodnak. Persze már korábban is a legnagyobbak között tartotta számon, mint arra egyes verseinek megjegyzései utalnak (lásd *A' Tél*, *Juliánna napra köszöntő*). Gessneri szellemben írt több pásztorkölteményt (például *Chloé Daphnishoz*, *A feléledt pásztor* stb.), ezek egy-egy bukolikus motívum variációi. Az idillium kiteljesítését azonban egy nagy eposztervre alapozta Csokonai, amelynek elkészült része *A' Tsókok* címen ismeretes.

A pásztorköltészet nagyepikai formává növesztése a költőre jellemző nagyralátó terv volt, de tagadhatatlan ennek eredendő ellentmondásossága. Az idill természete szerint egy szűk költői világot tesz csak lehetővé, ami ellenállni látszik a teljes világalkotásra törekvő eposziságnak. Mint az tervezeteiből kivehető,[80] Csokonai a nyilvánvaló ellentmondást úgy próbálta áthidalni, hogy nagy szerepet szánt a mitikus szintnek. *A' Tsókok* kezdete nyilvánvalóan eposzi: invokációval indul, mely a gessneri *Idylliumok* bevezetésének parafrázisa.[81] Ezt követően Melitesz története in medias res kezdődik, öngyilkosságának és megmenekülésének lehetünk tanúi, s csak a második énekben, Melitesz visszaemlékezéséből tudjuk meg az előzményeket. Ezután hangzik el Filandernek, a Szerelem Temploma főpapjának szózata az arany idő mitikus történetéről, s megjósolja Melitesz szerelmének beteljesedését. A mű a negyedik ének közepén, még a két szerető egymásra találása előtt, egy újabb bonyodalom közepén marad félbe.

A cselekmény a mű elején, különösen a második és negyedik énekben jól ismert bukolikus konvenciók (pásztori játékok, szembekötősdi, csókverseny stb.) egymásba fűzéséből alakult ki, ezeket többnyire olvasmányaiból, Tassótól

79 Csokonai Vitéz Mihály, *Lilla*, kiad., szöveggond. Debreczeni Attila, Matúra Klasszikusok (Budapest: Ikon Kiadó, 1996), 55.

80 Lásd: Csokonai, *Szépprózai művek*, 59–67.

81 „Nem a vérrel béfecskendezett bátor bajnokot, nem az ütközet puszta helyét énekli a víg Múzsa: rebegve szalad ő, mezei könnyű sípjával, a fegyvercsattogás elől.” Gessner, *Idylliumi*, 215. – „Tsókokat éneklek én, 's eggy boldog Párt, ki a' tiszta Szerelmet addig érezte, addig fáradott annak Rósás útján, hogy sokára tsakugyan a' boldog jutalmat eggymás Ajjakán ezer édes Tsókokba feltalálta. Beszélld el, Ámor, te a' ki olly igazságos Ura vagy a' mi Szíveinknek, a' Melítesz' és Rozália' Történeteit, avvagy lelkesítsd Hármoniai erővel az én gyenge Lantomat, hogy én a' Tsókokatis énekelhessem. Természet Ura! te a' ki erősebb vagy a' Halálnál, tedd halhatatlanná az én Nevemet, 's míg azok a' Borostyános Poéták, kik a' pusztító, öldöklő és gyújtogató Hérosok' latorságit trombitálják a' jövendő Arany Kor előtt vétkessé tennék magokat, esmertess meg te engemet, ki a' Természet Kintseinek Éneklője vagyok, esmértess meg az emberi Nemzet legszebb legérzékenyebb 's – talám legháládatosabb Részével. Adj nékem ezek közűl, ha Rozáliát nem is, legalább eggy szerelmes Rózit. Szállj le a' gyönyörű Esthajnalból, 's beszélld elő mennyi édes Kínt, melly tökélletes örömet szerzettek a' tiszta Tsókok az én Melíteszemnek és Rozáliámnak: holott ez nem tudott semmit a Módiról, amaz pedig nem vólt Héros, hanem tsak ember.” „A' Tsókok”, in Csokonai, *Szépprózai művek*, 89. Hasonlóak még *A' Szeretet*, *A' Had* és *A' Békekötésre* című Csokonai-művek egyes részletei, továbbá például A Szabadság és Egyenlőség Társasága kátéjának egy megfogalmazása (vö. Csokonai, *Szépprózai művek*, 393.), vagy akár említhetjük Berzsenyit is (*Melisszához*).

és Guarinitől vette át.[82] A Szerelem Temploma és az Adonis Sírja motívumok ugyancsak közkeletűek voltak[83], de már erősebbek a mitikus vonatkozásaik, hiszen két létszféra találkozásának színterei. Utóbb aztán egyre nagyobb szerephez jutottak volna a mitológiai elemek. A két világ kapcsolatában központi szerepűnek látszik az *átváltozás*. A tervezet szerinti VI. énekben a szerelmesek ismét elválnak egymástól („Fel megy M.[elitesz] a' Heszperbe"), s ezzel a történet mitikus síkra kerül. A Hajnalcsillag ugyanis „mind fekvésére, mind gyönyörű vóltára nézve feljebb van a' Halandók' Földénél, 's alább a' Halhatatlanok Mennyénél, méltánn megérdemli azt, hogy a' Szerelemnek Lakóhelye, 's a' Kedves Vénusz' Tsillagzatja légyen"[84] Ezután a tervezet szerint az alábbi események következnek be: „R.[ozália] Tsók kél. nyúghatatlankodik. Ámor Rosát tsinál. Psyche tsókká *változik*. A rózsa levelek Pillangókká *változnak*. D.[aphnis] és K.[loé] Gerlitzékké *változnak*. R. és M. eggyüvé kerülnek. Hartz. Vége."[85] A harc mibenlétére rávilágít a *Vázlatfüzet* egy másik része, ahol a következők olvashatók:

> Érósz felszántja Tziprusnak eggy legboldogabb Mezejét, Iónn és Jupiterenn, hogy azt tele vesse Tsókkal, a' mellyet a' mennyei Paraditsomból hozott le. Jupiter a' Páfusi Vénust és Anterószt rá kéri, hogy vesztegessék meg a' Vetést, a' mellyet ők megis tsinálnak. Kikelnek a' rosszabb Tsókok. Érósz megütközik Anterósszal. A' Szerelmek' és Tündérek' hartza. Melitesz és Rozália az alatt. Vége a' Hartznak. Jupiter a' Tsókoknak minden magvát bészedeti, abból Nectárt és Ambróziát készíttet Hébe által, a' több édességet pedig elosztja a' Földönn. A' Quinta essentiával megkeni a' Halandók' száját, 's eggy kevéssé egyéb tetemeiketis. Melítesz és Rozália kezdik a' Szerelem' alkalmatlanságait érezni, tsókolódnak, és forró Tsókjaik között amaz Fülemilévé változik, ez pedig Rozává.[86]

A *csók-mítosz* mint központi elem tehát az aranykori boldogság eszméjével fonódik össze. Megjelenni azonban mégsem az aranykor világa jelenik meg a műben, noha az eredeti tervben, amely lineráris cselekményvezetést ígér, szerepel ez is: „Szaturnus bírta tehát az Eget és a' Földet. A' főldet emberekkel tőltötte bé, kiket Prometheus formált. Ennek leírása. Bé-hozta az Arany Időt. Ennek leírása."[87] *A' Tsókok* III. énekébe illesztett Filander-monológ (az első fogalmazvány átdol-

82 Csokonai, *Szépprózai művek*, 375–378.

83 A Szerelem Temploma: Gessner, *Idylliumi*, 325–326; Kisfaludy Sándor, „Vénus temploma Gnídusban (Montesquieu-fordítás)", in Kisfaludy Sándor, *Szépprózai művek*, kiad., szerk. Debreczeni Attila, Csokonai könyvtár: Források – Régi kortársaink 1, 26–32 (Debrecen: Kossuth Egyetemi Kiadó, 1997); Berzsenyi, *Amathus*, stb. Az Adónis Sírja-motívumra nézve lásd: Debreczeni Attila, „A mulandóság »megszelidítése«: Csokonai: Háfiz és a sírhalom-motívum", *Tiszatáj* 49, 30. sz. (1995): 1–16. A tanulmányt lásd a jelen kötetben is.

84 Csokonai, *Szépprózai művek*, 107.

85 Uo., 67. A kiemelések tőlem: D. A.

86 Uo., 63.

87 Uo.

gozott szövege) viszont úgy kezdődik: „Még az arany Kor előtt ezenn a' Világonn nem vólt egyéb, tsak Tűndérek és Róza", s csak ennek a tündérvilágnak a leírását kapjuk. S még valamit: egy valóságosnak rajzolt emberi világ szembesítését az „Ártatlanság és Gyönyörűség tündérfiainak" honával. Az aranykor álommá, eszménnyé formálódik ebben az összefüggésben („Ezekkel jön le az Álom, az az Édes Álom, melly a' megrontsolt Halandót az Arany Korba által teszi"). A mű világa megkonstruál egy ellenvilágot, amely nagyon emlékeztet a valóságos világra, ahol a munkától elgyörtört (lásd a „fáradt Homlokát", „terhes Izzadásának Tseppjeit" utalásokat), „a' Gazzal fedett Kúnyhóban" fekvő „szenvedő Ártatlan" vigasztalásra szorul.[88]

Az idill, s annak tartalma, az aranykor-mítosz tehát alapvetően kettős értelmű: részben egy elvont, szerelemközpontú boldogságfilozófia, részben egy ugyancsak elvont, egyenlőségelvű társadalomfilozófia kifejezője.[89] Az idillköltészet hagyományosan kirekeszti magából a világán kívül eső dolgok ábrázolását, legfeljebb oppozíciót állít fel. Ilyen tematikus hagyomány a város–falu szembeállítása, amely aztán Csokonainál és kortársainál átértelmeződik, és rousseau-ista színezetet kap.[90] Ez már megtörtént Kazinczy Gessner-fordításában (*Az én Kívánságom*), valamint Szentjóbinál is, aki az ugyanezt a témát kidolgozó Rousseau-tól fordított hasonló címmel (*Kívánság*). Az *Evander és Alcimna*, mely Csokonai baráti körében keletkezett, ugyancsak e témát variálja, s rousseau-i vonásait felerősíti az a radikális traktátus, mely a fordítás mellett található.[91] Az Ártatlanság és Gyönyörűség világa áll szemben a Bujaság és Szorgalom világával, s csak a kiválasztott keveseknek adatott meg, hogy eme boldog világ részesei legyenek:

> Ezek, óh, Melítesz, ama' szíves Istenségek, kiket az Ártatlanság és Gyönyörűség szűltek a' Halandók' boldogítására, mikor ők az Égbe felszállottak. Kevesenn esmérik ezeket, kik elfelejtkezvén az Érzésről és a' Természetről, vagy kivetkezik emberi voltokat, vagy ezek helyett a' Bujaság' és Szorgalom' szívet gyötrő Leányit ölelgetik. Mind ezeket te meg fogod esmérni óh Melítesz, tsak hív légy, tiszteld az Örök Szerelem Templomát, 's ne kárhoztasd az ő mennyei Szentségeit, se a' gonosz Kívánság' tsalárd Bűbájjával meg ne fertéztesd azokat. Szíved legyen érzékeny mint a' galamboké, de ne feslett, szerelmed légyen tiszta 's nem tsapongó: akkor érezni fogod hogy a' Kellemetesség és Nyúgodalom Őrző Angyalai fognak körűlötted lebegni, 's a' te Lelked ollyan lesz mint e' szent Templomnak boldog Környéki, hol az éltető Vénusz lakozik.[92]

88 Uo., 106, 109.
89 Mindehhez lásd: André Delaporte, *L'idée d'égalité en France au XVIIIe siècle* (Paris: Presses universitaires de France, 1987). Főként az első 3 rész.
90 Vö. Vörös, *Természetszemlélet*..., 133, 166–167.
91 Lásd a 40. számú jegyzetet.
92 Csokonai, *Szépprózai művek*, 110.

A pásztorköltészet a XVIII. század legvégén fellépő fiatal nemzedék irodalmában a korabeli érzékenység oppozíciós világalkotásának egyik legfőbb terepévé vált. Kazinczy Gessner-fordításának óriási hatása nem kis mértékben eme szemléleti mozzanatra vezethető vissza. A konvenciók alkotta világ azonban végül is szűkös volt, csak időlegesen és részlegesen használhatták fel, s ellenállt a nagyobb kompozícióknak, igazán adekvát formája a Kazinczy–Gessner-féle „fragmentált teljességű" gyűjtemény volt. A századforduló irodalmi kiteljesedéséhez mégis alapvetően hozzájárult: ehhez azonban el kellett hagynia a műfaji konvenciókat, s átültetni az idill szemléletét, világalkotását más műfajokba, műformákba.

Az „Idyllium" áthajlásai

Elégiko-idill

„A' lázzadó érzések és indúlatok vagy a' *barbarismus*nak következési, vagy a' *luxus*nak. A' Természetben, és a' szelíd érzésben való gyönyörködés a' józan *culturá*nak jelensége! – A' ki egy éneklő madarat, egy kinyílt virágot, vagy egy ártatlan és szép gyermeket lát, és ezekre a' szívét repesésben érezi, abban az Emberiség ki is van már fejtve, el sints temetve. – Illyen *Character* kell arra, hogy valaki kedvelhesse az IDYLLIUMOT" – írja Csokonai az *Amaryllis* 1803. január 8-án keltezett előbeszédében.[93] Ha összevetjük e szöveget a mintegy tíz-tizenöt esztendővel korábbi elméleti reflexiókkal, rögtön feltűnhet, hogy itt az idill *érzésmód*ként határoztatik meg, s nem *létállapot*ként. Nem „a' mezei életnek minden hozzá férhető kellemetességekkel való le ábrázolásá"-ra helyeződik a hangsúly, mint például Révainál is, hanem az „Idylliumos érzés"-re, ahogy Csokonai mondja, amely nélkül valódi idill nem képzelhető el, legyenek bármily kellemetességekkel is ábrázolva a pásztori díszletek. A hangsúlyváltás nyilvánvalóan azzal függ össze, hogy míg Révaiék a pásztorköltészetet az allegorikusság fogságából kívánták kiszabadítani, azzal szemben határozták meg a kellem és természetesség világaként, addig a kései Csokonai és a többi (alább idézendő) elméletíró már a schilleri értelemben vett érzésmódként[94] definiálta, egy külső, ábrázolandó állapotot téve belsővé, megélt vággyá.

„Ártatlan és boldog emberség költői ábrázolása e műfaj általános fogalma. Mivel ez az ártatlanság és ez a boldogság összeférhetetlennek látszott a nagyobb társadalom mesterkélt viszonyaival s a műveltség és kifinomultság bizonyos fo-

93 Uo., 170.

94 Friedrich Schiller, „A naiv és szentimentális költészetről", in *Schiller válogatott esztétikai írásai*, kiad. Vajda György Mihály, ford. Székely Andorné és Szemere Samu, 279–374 (Budapest: Magyar Helikon, 1960), 336 (lapalji jegyzetben).

kával, azért a költők az idill színhelyét a polgári élet tülekedéséből áttették az egyszerű pásztori állapotba, és a *kultúra kezdete előtt* az emberiség gyermekkorában jelölték meg a helyét. De bizonyára megértjük, hogy ezek a meghatározások csak esetlegesek, hogy nem mint az idill célja, hanem pusztán mint ennek legtermészetesebb eszköze jönnek tekintetbe. Maga a cél mindenütt csak az, hogy az embert az ártatlanság helyzetében, azaz az önmagával és a külvilággal való harmónia és béke állapotában és kívülről ábrázolja."[95] Schiller tehát a pásztorköltészet világalkotását eszköznek tartja, mely a belső harmónia megjelenítésére kell szolgáljon. „Mert az embernek, aki egyszer eltért a természet egyszerűségétől és kiszolgáltatta magát esze veszedelmes vezetésének, végtelen fontosságú, hogy a természet törvényhozását ismét szemlélje egy tiszta példányban és a mesterkéltség romlottságaitól ismét megtisztulhat e hű tükörben."[96]

Ez az alapeszme hatja át a kor magyar elméletíróit is, akik az idillel és pásztorköltészettel foglalkoznak. A témát legrészletesebben kibontó Guzmics László írja bevezetőjében, hogy az idillek:

> annál szükségesebbek, mennél előbbre halad a kultúra, mennél inkább eltávozik valamelly nemzet ártatlan, eggyügyü természetes eredeti kharakterétől, mellyet ottan a' szelíd, őszinte, tiszta, csendes érzékenységű természetnek kellemetes rajzolásával a' szövevényes lármás világnak elborító gőzéből felserkenteni, 's eredetiségét felélesztení szükséges, ne hogy egészen kitöröltessék a' mesterséggel tanult, tetetéssel és fortéllyal táplált indulatokkal tele kebelből.[97]

Hasonlóképpen egészében a schilleri érvelésmódot követi az idill témáját egyébként csak érintő Teleki József is, mikor azt írja, hogy a görögök „a' mit láttak, tapasztaltak, éreztek, azt festették le költeményeikben; mi ellenben magunknak először képzeletünkben eggy újj, a' jelenvalótól egészszen külömböző *Költői világot* formálunk, 's azt adjuk elő a' mit ebben látnánk, tapasztalnánk, és éreznénk."[98] Mindezt nagyon plasztikusan foglalja össze Ungvárnémeti Tóth Lászó:

> az Idüllnek azon a helyen kell állnia, mellyben a' tájékfestés az Elegiának lassú hangjával olvad-öszve. Egy szép vidékrajzolat, melly a' természetet önnön tisztájában látatja, 's a' hol a' mesterkézetlen őszinteség, nemes szabadság az aranykorba ifjítanak-vissza, nem csak phantáziánkkal játszik, hanem szivünket is meghatja; múlat, és jobbít. Az Elegiának lassú, 's tréfátlan hangja pedig, szint úgy az előadásban, mint melodiájában legtökéletesebb hangja az ártatlan érzeménynek. Az Idüllben mind a' kettőnek meg kell

95 Uo., 336–337.
96 Uo., 338.
97 Guzmics László, „Idylle (vagy a' Pásztorköltés)", *Tudományos Gyűjtemény* 4, 5. sz. (1820): 53–82, 58.
98 Teleki József, „A' régi és új költés külömbségeiről", *Tudományos Gyűjtemény* 2, 2. sz. (1818): 48–73, 55.

lennie, melly határozat szerint hasonló az egy ollyan szent berekhez, hol a' természet rajzolatinak varázsló bájokat a' bennlakó fülmile édes éneke lelkesíti.[99]

Az idill tehát elégikus hangvételbe vált (a schilleri értelemben), az elveszett eszmény belső újrateremtésének legautentikusabb költői terepe lesz, mintegy elégiko-idillé formálódik. E hangnemváltás egyben kikezdi az idill egyik legsajátabb vonását is: az időtlen állapotszerűség képzete bomladozni kezd. Amint a hajdanvolt aranykort nem pusztán csak mint eszményt kezdik értelmezni, hanem mint egy valóságos időbeli folyamat kezdőpontját, akkor már a boldog–boldogtalan létállapotok szembesítése helyett az eszmény végső elvesztése lesz a létélmény alapmeghatározója. Erre – némileg más gondolatmenet részeként – Schiller is felhívja a figyelmet: „De az ilyen állapot [ti. az idill harmóniája] nemcsak megelőzi a kultúra kezdetét, hanem egyben az, amelyet végső céljának tűz ki a kultúra, ha egyáltalán van valamilyen meghatározott tendenciája. [...] Szerencsétlen módon *mögénk* helyezik a célt, holott *feléje* kellene vezetniök bennünket, s ezért csak egy veszteség szomorú érzését, nem pedig a remény vidám érzését tudják kelteni."[100]

Csokonai idézett gondolatmenete az idilliumos érzésről, mely a *barbarismus* és a *luxus* között a *józan cultura* állapotának sajátja, sokban hasonló az időbeliség és kultúra eme felfogásához. Az *Amaryllis* az elegico-idillt képviseli a szűkebben vett pásztorköltészeten belül. Különös mű, hiszen valójában „Allegóriás Ecloga", temetési alkalomra készült búcsúztató, melynek elején a szerző fel is fedi a pásztori beszélők kilétét, noha megmondja, hogy ő nem barátja az „Allegóriás Eclogá"-nak. Aztán a mű közepén, a Csokonai-alteregó Melitesz megjelenésével az alkalmi költemény elhagyja eredeti köreit, s valami egészen mássá alakul. Melitesz – a családtagok fájdalmában részt veendő – saját fájdalmát kezdi dalolni, melyet Lilla elvesztése miatt érez:

Volt az idő, mellyben az én Dalom is vígan zengett a hegyekben, s magához csalta a Nimfákat, a Zefireket és az Ekhót. Tavasz – öröknek látszó tavasz vonta fel sátorát körűlöttem; alattam virágok nyíltak; felettem az Ég mosolygott; Paradicsom nyúlt el előttem, s annak Királynéja maga kínált az örömmel, az ifjúsággal, önnön magával. Tudtam érezni, tudtam boldog lenni, tudtam *Lillát* szeretni: most, ah! most nem tudok fájdalmimmal bírni.[101]

99 Ungvárnémeti Tóth László, *Görög versei: Magyar tolmácsolattal* (Pest: Trattner János Tamás, 1818), 130. [Kritikai kiadása: Ungvárnémeti Tóth László, *Művei*, kiad. Merényi Annamária, Tóth Sándor Attila, Bíró Ferenc, Régi magyar költők tára: XVIII. század 9 (Budapest: Universitas Kiadó, 2008), 436.]

100 Schiller, „A naiv és szentimentális költészetről", 337, 338.

101 Csokonai, *Széppprózai művek*,174.

Idill az eklogában. Aztán mindez elveszett, s csak a magány és sírhalom a sajátja. E helyzetben a gyászoló apa Melitesz vigasztalásába kezd, a bánatba merülés helyett az azon való felülemelkedést ajánlja („Végy részt a magad, és a más bánatiban: de jusson eszedbe, hogy felette kell lenned bajaidnak, felette magának a Sírhalomnak! [...] Légy érzékeny, és erős: olvaszd öszve az állatot az Istennel, s úgy válik belőled egy nemes valóság, úgy leszel EMBER! –"[102]). Nyilvánvaló diszszonancia ez egy alkalmi költeményben (próbálta is Csokonai megmagyarázni az előbeszéd végén, de ki mégsem hagyta), amely ugyanakkor az elégikusra hangolt idill legtisztább megszólalása. A Lillára való utalás egyben a költői műre való utalás is: jegyzetben megadja a Lilla-kötet adatait.

A Lilla-kötet dalok gyűjteménye, így e szempontból mindenképpen elvezet minket a pásztorköltészet köréből, noha tartalmaz pásztori dalokat is. Másfelől azonban ez az idillium egyik nagy kiteljesedéseként is értékelhető, miként Berzsenyi 1813-as kötete, s még Kisfaludy *Himfy*je is.[103] Itt magának a dal műfajának az idillköltészettel való rokonságáról van szó, illetve ezek elégikusra hangolásáról a századforduló táján és azt követően. A versek kötetté rendezése, a cikluskompozíció viszont az egyes művek beszélőjéhez és világához képest eltérő pozíciót jelöl ki, amely átértelmezi azokat. A reflexió nélküli, illetve a naiv reflexió világában élő ifjú *arcas* innen nézve már csak egy elveszett éden hírnöke, akinek beszéde mintegy idézőjelbe kerül. Az idill sajátos világa – időtlensége és állapotszerűsége folytán – ellenáll a nagyobb kompozíciónak, eredendő korlátozottságára minden elméletíró felhívta a figyelmet.[104] A kivezető utat a vele sokban rokon dalköltészet a cikluskompozícióban találta meg. Az elegico-idill igazi terepe (az idill fogalmát Schiller nyomán kitágítva) épp ezen kompozíciókban lelhető fel, melyek egyben korabeli irodalmunk csúcsait is jelentik.

Palinódia és redivivus

A szorosabb értelemben vett pásztorköltészet útja más irányba vezetett Csokonai *Amaryllis*e után. Az 1810-es években egyszerre figyelhető meg palinódikus átértelmezése és időleges újjáéledése. Kazinczy teljes Gessner-fordításának meg-

102 Uo., 175.

103 E kötetkompozíciókról lásd: Csokonai, *Lilla*, 36–48, valamint Onder Csaba Berzsenyi-kiadásának bevezető tanulmányát, ugyancsak a Matúra-sorozatban: Berzsenyi Dániel, *Versek*, szerk. Onder Csaba, Matúra Klasszikusok 26 (Budapest: Raabe Klett, 1998), 17–37. Kisfaludyra nézve lásd a már idézett kötethez készült tanulmányunkat: Debreczeni Attila, „Kisfaludy Sándor »érzékeny« évtizede", in Kisfaludy Sándor, *Szépprózai művek*, 211–224.

104 Lásd például: Révai, „A' pásztor költésről való oktatás", 137–138; Guzmics, „Idylle (vagy a' Pásztorköltés)", 66.

jelenése mindenképpen fontos esemény volt a műforma történetében, kétségtelen hatást is gyakorolt kortársaira, főleg az ifjabbakra, de a korábbihoz hasonló jelentőségre ekkor már nem tehetett szert. A fordítás a sokszori átdolgozás után sokat vesztett erejéből, noha kétségtelenül csiszoltabbá, s talán szebbé is vált.[105] Az átdolgozások azonban szinte kizárólag stilisztikai érdekűek, nem találkozhatunk hasonló átértelmezéssel, mint a *Bácsmegyey* újradolgozása esetében.

A Kazinczy-tanítvány Ungvárnémeti Tóth László volt az, aki komolyabban próbálkozott a pásztorjáték műfajával. A *Nárcisz, vagy a' gyilkos önn-szeretet* közvetlen mintája – mint Nagy Imre kimutatta – Révai műve volt, a Sonnenfelstől fordított *Az Áldozat*. Ám nem egyszerű követésről van szó Nagy Imre szerint:

> a *Nárcisz Az áldozat* visszavétele. Színjátékos palinódia. Ellen-idill, anti-pasztorál. [...] Ungvárnémeti felidézi a pásztorjátékot, aztán a motívumokat sorra ellentétükbe fordítja. Ott a legkisebb megpróbáltatást is derűre váltja egy jótékony hatalom, itt a legelszántabb erőfeszítést is semmissé teszi egy irracionális erő. Ott az önszeretet erénnyé nemesül egy áldozatban, itt az egyént önmagába zárja, lelkének kútjába löki végzete. Kitörni lehetetlen. Üres az istenek oltára. Az idillnek vége.[106]

Ungvárnémeti Tóth kétségtelenül tudatos alkotó volt, valóban nehezen lehet feltételezni, hogy ne érezte volna a műfaj deformációját *Nárcisz*ban. Mindazonáltal nem tűnik minden kétséget kizárónak a deformáló szándék eredendő megléte, mint ami a művet ihlette. Az 1818-as kötet idilljei, s az azokhoz írott jegyzetek éppen az idill műfajának továbbéltetését látszanak célozni. A *Nárcisz* inkább a pásztorköltői hagyomány önkéntelen újraírása. Palinódikus, de nem tudatos palinódia. Az eredendő ártatlanság már megszólaltathatatlan számára, noha megszólaltatásának vágya elevenen él benne, s vonzónak tűnik a műforma is, a görögségélménnyel való szoros kötöttsége miatt. A *Nárcisz* világalkotása eltávolodik a naiv idillétől, az 1818-as kötet reflexiója pedig az elégia felé hajlítja azt.

Az újjáéledés is alapvetően eme elégikusság jegyében zajlik, noha csak időlegesen, s viszonylag kis körben. Mindazonáltal szembeötlő, ki mindenki foglalkozott az 1810-es, 1820-as évek fordulóján idillek írásával. Emeljük ki – Fürst Aladár nyomán[107] – Bajzát és Toldyt, akik ebben az időben igen belemerültek a szerelem idilliumos érzéseibe, mint Toldy írja Bajzának: „úgy élhetsz Erátód karjain, mint egy tejoszi Anakreon, mint Gessnernek aranykort élő pásztorai, mint Gleim".[108] Bajza öt idillje egy külön füzetbe másolva található, érdekességük, hogy mindegyik tragikus hangoltságú. Toldy maga is írt idilleket, pontosabban

105 Fürst, „Gessner Salamon hazánkban...", 188–190.
106 Nagy Imre, „A feleslegessé vált áldozat", in Debreczeni, *Folytonosság*..., 342–343.
107 A következőkre nézve lásd: Fürst, „Gessner Salamon hazánkban...", 326–334.
108 Uo., 327.

fordított egy bizonyos Galauner Xaver Ferenctől, s Bajzának ajánlotta azokat. Kölcsey munkái között nemcsak *Az arcas* említhető meg, hanem a *Művészi vetélkedés Gessner fordítójával*, ami címében is utal Kazinczy ismételten megjelent Gessner-fordítására. Írt továbbá idillt Dukai Takács Judit (*Pásztori áldozat*[109]), Aranyrákosi Székely Sándor,[110] egy bizonyos Ertzly János Károly s még több más, hasonlóan ismeretlen szerző, egészen az 1840-es évekig. Sőt, Csató Páltól is fennmaradt egy idill töredéke, melyet Fürst Aladár közöl – volt honnan eltávolodnia Csatónak, jól ismerte e hagyományt. Az idill újraéledése szempontjából a legjelentősebb Vörösmarty költészete.[111] Fiatal korában nem kevés számú hexameteres ekloga került ki tolla alól: otthonosan mozgott a műfajban nemcsak ízlésben és világlátásban, de formailag is. A kiteljesedés azonban itt is elvezet a szorosan vett műfajból: legszebb idilljei eposzaiban találhatóak, különösen a *Délsziget* említhető e szempontból, amely az éden elvesztésének varázslatos szavú megéneklése.

A *Fanni* és Csató Pál munkája között eltelt időben egy műforma többszörös átalakulásának lehettünk tanúi. Először az allegóriával szemben a természetesség irányába vezetett az út a literátorok irodalmiságában, majd az érzékenység szemlélete talált otthonra a pásztorköltészet aranykori világában. Ez volt a háttere Gessner minden képzeletet felül múló korabeli sikerének, különösen a fiatal írónemzedék körében. De idővel e világ költői lehetőségei szűkösnek bizonyultak, az idilli érzésmód pedig elkomorult, elégikusba hajolt, s kivezetett a szorosan vett műforma köréből. Az 1810-es években még egy feléledése volt e hagyománynak, de palinódikus hangokkal vegyülten, az új nemzedék pedig már egy új világ részévé tette.

109 Vörös, *Természetszemlélet*..., 174.

110 Heinrich Gusztáv bevezetője Aranyrákosi Székely Sándor *A székelyek Erdélyben* című művének kiadásához (Régi magyar könyvtár 1, Budapest: Franklin Társulat, 1897, 15.).

111 Vö. Horváth Károly, *A klasszikából a romantikába*..., 83–89.

A görög szobor és az idill

Dialógus Radnóti Sándor könyvével

Radnóti Sándor kiváló Winckelmann-könyve[1] igen inspiratív olvasmány. Különösen inspiratív egy olyan olvasó számára, aki saját kutatási problémáiból lát itt feltűnni néhányat a jelentősebbek közül. A más szempont és összefüggésrendszer termékenyítőleg hat a megoldások keresésére. A jelen könyvvel párhuzamosan készült saját munkámban[2] egyes fejezetek tanulmányváltozatait részben hasznosíthattam, de valójában csak most, az egészet egyben olvasva tárult fel az a közös felület, amely lehetővé teszi számomra a valódi dialógust Radnóti Sándor könyvével. Olvasás közben természetszerűleg készültek széljegyzetek, s (különösen a Kazinczy-fejezethez) lennének filológiai adalékok, különböző kiegészítések, vitapontok. Mégis úgy döntöttem, hogy a széljegyzetek megírása helyett inkább arra a közös felületre koncentrálok, amelyen a könyv dialógusba lépett saját eddigi és mostani kérdésirányaimmal. Érdemesnek látszik ugyanis összevetni a winckelmanni és a schilleri gondolkodási struktúrát, mert úgy vélem, az ebből adódó következtetések termékeny felvetés megfogalmazását segítik elő. Az alábbiakban elsőként, szorosan követve Radnóti Sándor Winckelmann-elemzéseit, a görög szobornak mint paradigmatikus műalkotásnak a különböző fejezetekben való feltűnését, és az azokban tárgyalt fogalmakkal való interakcióját nyomozom. Ezt követően az így feltáruló gondolati szerkezetet vetem össze a Schiller esztétikai tanulmányaiból kiolvashatóval, utalva azon pontokra, amelyek Radnóti Sándor elemzéseiben, még ha utalásszerűen is, de megjelennek. A záró részben e gondolatmenetet követve próbálom körvonalazni a winckelmanni görög szobor és a schilleri idill analógiáját, következtetésként megfogalmazva az ebből számomra adódó felvetést a régi századforduló irodalmának tanulmányozására nézve.

1 Radnóti Sándor, *Jöjj és láss!: A modern művészetfogalom keletkezése: Winckelmann és a következmények* (Budapest: Atlantisz Könyvkiadó, 2010).

2 Debreczeni Attila, *Tudós hazafiak és érzékeny emberek: Integráció és elkülönülés a XVIII. század végének magyar irodalmában* (Budapest: Universitas Kiadó, 2009).

Radnóti és Winckelmann

Radnóti Sándor könyvének két alcíme is van, az egyik (*A modern művészetfogalom keletkezése*) a mű vizsgálatainak tárgyát definiálja, a másik (*Winckelmann és a következmények*) pedig a mű vizsgálatainak a fókuszát állítja be. Vagyis, mint azt az előszó is hangsúlyozza, nem Winckelmann-monográfiáról van szó, hanem sokkal inkább egy *thèse*-monográfiáról, amely a winckelmanni életmű kapcsán, történeti metszetek felvázolásával fejti ki alapvetően elméleti természetű tárgyát. A főbb fejezetek olyan fogalmak (például az autopszia, az eredetiség vagy az ízlés) mentén különülnek el, amelyek kontextusában megragadhatóvá válik a modern művészetfogalom keletkezése, Winckelmann életművének vizsgálatából kibontva. E fogalmak között is kitüntetett szerepben tűnik elénk autonómia és heteronómia kettőssége, amelynek kifejtését a bevezető fejezet tartalmazza. A dichotómia jellegzetesen kötődik a görög szobrok winckelmanni elemzéséhez a monográfiában, vagyis a winckelmanni elemzés kötetben szereplő értelmezésének is mintegy az egyik kulcsa a „paradigmatikus műalkotás, a görög szobor", amelyhez az egymást követő fejezetek különféle fogalmi mezőkben történő vizsgálatai ismétlődően visszatérnek.

A bevezetőben először a történeti vonatkozás problematizálódik:

> Winckelmann szinte csak az antik görög szobrászatot tekinti művészetnek, legalábbis csak abban véli felismerni a Művészet lényegét. Számtalan kizárás és mellőzés révén sűríti össze a művészetfogalmat. A művészetnek lényeget tulajdonít, méghozzá olyat, amely nem valamiféle eszmében, hanem magukban a műalkotásokban testesül meg – bár csak kevésben. Ezzel létrejön a modern kánon, s az antik művek utolérhetetlen, idealizált mintaképekké válnak. E művek formai jegyeken alapuló vizsgálata lehetővé teszi egy történet koherens elbeszélését. Az eredeti tartalmi összefüggéseket (a művek konkrét funkcióit, melyek részben ismeretlenek voltak) nem veszi figyelembe, s még kevésbé azokat az összefüggéseket, ahogyan a jelenkori világba beilleszkednek, hanem igen általános értelemben, bár annál nagyobb nyomatékkal, és saját kora kritikai ellenképeként beszél az antik görög világról mint e művek tartalmáról, mint valamiről, ami ezen művekben testesül meg.[3]

A görög szobrok winckelmanni értelmezése tehát történeti-kritikai jellegű oppozíciót épít fel Radnóti Sándor szerint: kiszakítja azokat eredeti kontextusukból, nem illeszti be saját kora kontextusába, sőt, általuk éppenséggel opponálja azt (szakítva így az antikvitás használatának reneszánsz óta öröklődő hagyományával is). A modern művészet egyik fő kritériumaként tekintett autonó-

3 Radnóti, *Jöjj és láss!...*, 29.

mia így mintegy a heteronómia felszámolásaként tűnik elénk, azzal oppozíciós szerkezetben.

A további gondolatmenet azonban világossá teszi, hogy történeti léptékben nincs és nem is lehet szó a heteronómia és autonómia közötti váltásról, a kettő egymás mellett létezik (ahogy Winckelmann esetében sem beszélhetünk e tekintetben tiszta képletről, hiszen ő „sem volt konzekvensen winckelmanniánus"):

> Ennél sokkal fontosabb azonban, hogy a művészet új, „lényege" szerint való felfogása maga is tartalmazza ezt a kettősséget. E felfogás a paradigmatikus műalkotás, a görög szobor két, ellentétes vonatkozására reflektál, egyrészt arra, hogy egész a modern világban, másrészt arra, hogy eredeti világának csak része és töredéke – autonómiája tehát kényszerű változás eredeti állapotának heteronómiájával szemben. A modern világ ellenfeleként egy egész világot zár magába, eredeti életösszefüggésében viszont saját világának részeleme. Ez az ellentét mindenütt nyilvánvaló Winckelmann felfogásában, ám akkor válik különösen élessé, amikor az antik szobor kiegészíthetetlen töredékként őrződik meg: lásd a római belvederei torzó híres leírását, s jól megmutatkozik az ikonográfiai azonosítások nyitottságában is. A műalkotások tehát – megkettőződve – egyrészt monászok, teljes és önmagukban elegendő világok, másrészt viszont mégis ablakot nyitnak egy történelmi világra.[4]

Ahogy a görög szobor a művészetfogalom alapzatát és esszenciáját jelenti a winckelmanni gondolkodásban, mintegy annak megtestesülése, úgy a belvederei torzó töredékessége is szimbolikus jelentést nyer azáltal, hogy egy hajdanvolt világ töredékeként jelöli az egészet.

E potenciálja azonban nem a múlt–jelen oppozíció képezte történeti viszonylatból származik, hanem egy másik oppozícióra épülő viszonylatban képződik meg. A történeti viszonylat horizontális tengelyét ugyanis e ponton az égi–földi (isteni–emberi) viszonylat vertikális tengelye metszi.

> Winckelmann-nak nem volt érzéke a művészet polgári vagy kultikus reprezentációt szolgáló instrumentalizmusa iránt, aminek korabeli megfelelője a trón és az oltár nemautonóm művészete lett volna. A műalkotások sajátos történeti funkciója helyett a görög művészet örök mintát adó funkcióját az abszolútum feltárulásában pillantja meg, amelyben a művészet mintegy magába foglalja a mítoszt, a mítoszt elrendező költészetet, a vallást, a politikát, a barátságot (*philia*), s mindezt plasztikusan megjeleníti a látás, a közvetlen érzéki szemlélet számára.[5]

4 Uo., 42–43.
5 Uo., 134–135.

Az, hogy az antik görög szobrászat, kiemelkedve történeti körülményeiből, „örök mintakép" lehetett, éppen az abszolútum megérzékítésének képességén és teljesítményén alapul, amit Winckelmann neki tulajdonított, mint a művészet tulajdonképpeni ismérvét és esszenciáját. A jelennel – és annak heteronómiájával – tehát valójában nem a múlt, hanem egy eszmény áll szemben, amely a múltban egyszer már megtestesült, s éppen azért, mert képes volt az eszményit láthatóvá tenni. A horizontális és vertikális tengely metszéspontja így nem más, mint az eszmény, amely Winckelmann számára a görög szobrokban jelenik meg. „Enthuziazmusa a láthatóban *megjelenő* ideából, istenségből, fogalomból táplálkozik."[6]

A winckelmanni értelemben vett autonóm művészet így jelentős mértékben az idealizálásra épül, s még inkább bezárja azt abba a szűk körbe, amelyet a választott minta, a görög szobrászat számára kijelöl a meghatározóan heteronóm közegben. Az idealizálás azonban nemcsak eredendően szűk körű, hanem lényegét tekintve paradox jellegű is:

> A *Belvederei Apolló leírásá*nak eksztatikus vonásai azon a paradoxonon alapulnak, hogy az idealizálás bizonyos határok között szükségképpen dematerializál, és a test szépségét testetlen szépségként közvetíti. [...] Az idealizálásnak és dematerializálásnak – amelynek a filozófiai esztétikában a *látszat* fogalma felel majd meg – van azonban egy abszolút határa, a láthatóság: az égi szellem ugyanis a szobor materiális körvonalait tölti ki. Világosan kell látnunk, hogy Winckelmann-nál megfordul a platonikus hierarchia: ő azért megy szellemével a testetlen szépség ideabirodalmába, hogy a látható testet fogadhassa be a maga teljességében. A műtárggyá váló kulturális anyag dematerializálódik, mivel kiválik funkcionális kontextusai sokaságából és idealizált jelentés homogenizálja.[7]

Miként autonómia és heteronómia, úgy idealizálás és töredékesség is elválaszthatatlanok egymástól. A görög szobortorzó nemcsak eredeti kontextusaitól megfosztottan áll előttünk Winckelmann leírásaiban – és Radnóti Sándor Winckelmann-elemzéseiben –, hanem egy idea, abszolútum, istenség érzéki, evilági, emberi megtestesüléseként. A teljesség hírnöke, s ennyiben őrzi ideális természetét, de a földi-emberi világban nem lehet más, mint ama ideális világ töredékes lenyomata. Ideális csakis művészi mintaként lehet, amikor is egy hajdanvolt világ hírnöke (felöltve a teljesség hírnökének a szerepét) szembefordítódik a teljességet elveszített kortárs világ heteronóm művészetével.

6 Uo., 168.
7 Uo., 157–158.

Schiller és Radnóti

Schiller 1790-es évek első felében keletkezett esztétikai írásaiban, különösen *A naiv és szentimentális költészetről* címűben, minden alapvető különbség ellenére is felfedezhetőek a Winckelmann esetében megfigyelhető gondolkodás-szerkezeti jegyek. Radnóti Sándor könyvének első exkurzusa Schiller e műveinek szemléletmódjáról azt állítja, hogy nem annyira a művészetfilozófiák, mint inkább az ízlésfilozófiák hagyományrendjébe tartozik. S mivel az exkurzus alapvető érdekeltsége ezen tétel bizonyítása, így a Winckelmann gondolkodásával mutatkozó lényegi analógiák értelemszerűen kisebb teret kapnak vagy reflektálatlanok maradnak. Pedig bizonyos pontokon erre vonatkoztatható érdemi megállapításokat is olvashatunk, például amikor a naiv és szentimentális kettős értelmezhetőségéről esik szó.

> Ha e differenciát történetileg értjük, akkor „természet" és „kultúra", antik görögök és modernek ellentétéről van szó, amely persze a modern kultúrában jelenik meg – olyannyira, hogy magát a megkülönböztetést is nyilvánvalóan csak szentimentális nézőpontból lehet végrehajtani –, amelyben az előbbiek művei, akár ama „jelentékeny kövek", integrálódnak. S mivel Schiller kultúraelméletének tétje éppen természet és kultúra újraegyesítése, ezért az sem jelent akadályt, ha a naiv és a szentimentális ellentétét jelenkori tendenciaként fogjuk fel.[8]

A Schiller esztétikai leveleiből származó „jelentékeny kövek"-re történő utalás Radnóti Sándorral szólva „szinte újjal mutogat Winckelmannra",[9] itteni értelmezésében pedig a görögök művei (értsd: irodalmi művei, szövegei) Schillernél hasonlóképpen épülhetnek be a modern kultúrába, mint a szobrok, Winckelmann esetében.

Ez az analógia hasonló gondolatszerkezetet feltételez, s valóban, a Winckelmann-nál látott kettős (történeti-kritikai, illetve égi-földi) viszonyrendszer strukturálisan Schillernél is felfedezhető. Horizontális viszonylatban az elidegenedés okozta oppozícióról van szó a természet és a kultúra állapotai között, amely más részről – mintegy vertikális viszonylatként modellezhetően – az ember érzéki és szellemi természete közötti eredendő megosztottság jelentette oppozícióval társul, égi–földi kettősségének antropológiai vetületeként:

> Amíg az ember még tiszta – persze nem nyers – természet, addig osztatlan érzéki egységként és harmonikus egészként működik. Érzékek és ész, befogadó és öntevékeny ké-

8 Uo., 452.
9 Uo., 449.

pesség ekkor még nem válik el aszerint, hogy mi a dolga az egyiknek, és mi a másiknak, s még kevésbé állnak ellentmondásban egymással. [...] Amikor viszont az ember a kultúra állapotába lép, és kikezdi őt a műviség, akkor megszűnik benne amaz *érzéki* harmónia, s ő maga most már csak *morális* egységként nyilatkozhat meg, azaz csak úgy, mint aki törekszik az egységre. Érzésének és gondolkodásának összhangja, mely első állapotában *valósággal* megvolt, most pusztán *eszmeileg* létezik; már nem benne van, hanem rajta kívül, nem életének ténye többé, hanem gondolat, melyet még realizálni kell.[10]

Schiller gondolatmenete a természettől való elidegenedés történeti folyamatától az ember belső megosztottságának jelenkori állapotához vezet át, összeszőve a horizontális és vertikális viszonylatokat.

E két viszonylat metszéspontjában itt is az eszmény áll, amely valami elveszett teljesség képeként mintát ad a kortárs valóságnak:

De miután megvigasztalódtál a természet *boldogságának* elvesztén, szívednek szolgáljon mintául *tökéletessége.* Ha kilépsz hozzá művi körödből, ha ott látod magad előtt nagy nyugalmában, naiv szépségében, gyermeki ártatlanságában és egyszerűségében, akkor időzz el e képnél, ápold ezt az érzést, mint ami méltó legnagyszerűbb emberségedhez. Ne jusson eszedbe többé, hogy *cserélni* akarj a természettel, de fogadd őt magadba, és törekedj arra, hogy végtelen kiválóságát egyesítsd saját végtelen előjogoddal, s a kettőből létrehozd az istenit. Vegyen körül úgy, mint kedves *idill*, ahol mindig visszatalálsz önmagadhoz a műviség eltévelyedéseiből, ahol bátorságot és új bizodalmat gyűjthetsz a futáshoz, s szívedben újra felgyújtod az *eszmény* lángját, mely oly könnyen kialszik az élet viharaiban.[11]

A természethez visszatérni lehetetlen, az csak mint eszmény (a jelen idézetben: *isteni* és *idill*) lehet jelen a kultúra állapotában élő ember számára, s mint ilyen: teremtett. Kérdéses tehát (s Schiller szövegeiben ingadozás is mutatkozik ebben a tekintetben), hogy elgondolható-e egyáltalán ez az eszmény egy történeti folyamat (legalább aszimptotikus) céljaként.

Radnóti Sándor a Schiller-fejezet záró bekezdésében a kifejtett schilleri kultúraelmélet hátteréként érinti e kérdést. Idézi a fenségesről szóló tanulmány megállapítását: „[a] szép nélkül végeérhetetlen viszály folynék természeti meghatározottságunk és észbeli meghatározottságunk között", majd hozzáteszi:

ha a viszály elül, idill van jelen. Az idill az ártatlan és boldog humanitás. Schiller nem is habozik az esztétikai kultúra végső perspektíváját idillikusnak nevezni. [...] A kezdet és a vég:

10 Friedrich Schiller, *Művészet- és történelemfilozófiai írások*, ford. Mesterházi Miklós és Papp Zoltán (Budapest: Atlantisz Könyvkiadó, 2005), 284–285.
11 Uo., 176–177.

idill. Ha a vég nem lehet az, akkor Rousseau-nak van igaza, s a történelem kalandja baljós tévedésnek bizonyul. Schiller máshol nem így gondolja. Hiszen maga az idill is a kultúra teremtménye, a kezdet pedig vadság, amelyben semmi idilli nincs. Ami pedig a véget illeti, nyilvánvaló ellentmondás van egy végtelen feladat folyamata és egy végcél állapota között. A végcél talán semmi. Mindazonáltal van abban valami igazán figyelemreméltó, hogy az idill irodalmi műfaját Schiller az *elégikus* költészet egyik alesetének tartja.[12]

Emelkedett hangütésű szöveg, némileg talányosra hangolt zárómondattal, ami átvezeti a kultúraelméletet a költői ábrázolásmódok schilleri tipológiájához. Az átvezetés azonban csak jelzés, nincs kifejtve (mert ez nem is tárgya a fejezetnek), pedig a winckelmanni gondolkodásmód szerkezetével mutatkozó igen termékeny analógia egy további lényeges vonása rejtőzik itt.

Naiv, szentimentális és idill

Winckelmann és Schiller esetében egyaránt megfigyelhető volt a gondolkodás szerkezetét képező kettős oppozíció és ezzel összefonódó idealizálás (minden nyilvánvaló lényegi különbség mellett is). A történeti oppozíció a régi görög és a modern világ, a természet és a kultúra állapotai között teremtődött, s döntően kritikai karakterű volt, hiszen a modern kultúra állapotába lépett ember számára a természettel egységben élő ember, a görögség jelenti az örök érvényű példát. E mintázatra ugyanakkor egy másik oppozíció is épült, amely égi–földi, isteni–emberi, szellemi–érzéki fogalompárjaival ragadható meg, s egyaránt az emberi világ immanens megosztottságát modellálja. E megosztottság felszámolását nem lehet az eredeti állapothoz való visszatéréstől remélni, s kérdéses végcélként való kitűzésének lehetősége is. A régi görögök önmagával egységes szép világa a modern korban csak a művészet által hozzáférhető, miként az abszolútum megragadására sem igen kínálkozik más lehetőség.

A schilleri naiv és szentimentális fogalompár (immár jellemzően a költői ábrázolásmódra érvényesen) önmaga építi fel e kettős oppozíciót és eszményítő szerkezetet, e fogalmi kettős tehát egyszerre bír történeti és tipológiai jelleggel. Történeti viszonylatban naiv és szentimentális egymást váltó állapotok, amelyekben a legfőbb költői tárgy, a természet egészen mást jelent. A naiv költő számára az eredendő egységet megtestesítő természet empirikus valóság, míg a szentimentális költő számára elveszett, de újrateremteni vágyott eszmény. Tipológiai viszonylatban viszont ábrázolásmódok különbségéről beszélhetünk, amelyek persze visszavetíthetőek a naiv és szentimentális korállapotok különbségére, hiszen annak

12 Radnóti, *Jöjj és láss!...*, 458–459.

mintázatra képzelendőek el. Kortárs jelenségként azonban egyértelműbbé válik az az egyébként is meglévő sajátosság, hogy e fogalompár csakis szentimentális pozícióból képződhet meg, s válik értelmezhetővé. A naiv költő tipológiailag végső soron csak a szentimentális ideáltípusa, mert teljesen képes megvalósítani művében eszmény és valóság egységét, amely valóságosan végleg elveszett. Ez persze az eszmény eszmény voltán mit sem változtat, vagyis a modern korban, a kultúra állapotában a naiv költő létélménye is szentimentális.[13]

Ha mármost megnézzük a szentimentális költői érzésmódok további belső felosztását, eljutván az idillig, a naivval fennálló lényegi hasonlóságot állapíthatunk meg. A szentimentális, mint ismeretes, szatirikus és elégikus lehet aszerint, hogy a valósághoz vagy az eszményhez fordul, az elégikus pedig lehet szűkebben vett elégia és idill. A szűkebben vett elégia a természetet elveszettként, az eszményt mint el nem értet ábrázolja, míg az idill mindkettőt valóságosnak képzeli el, s így természet és eszmény egyaránt az öröm tárgya. Az idill mint érzésmód meghatározása döntő mértékben egybeesik azzal, ami jellemzően a naiv költő ábrázolásmódját is teszi, hiszen ugyanúgy eszmény és valóság művészetben megélt egysége jelenti lényegüket. Ahogy fentebb más vonatkozásban idéztük is („Ne jusson eszedbe többé, hogy *cserélni* akarj a természettel, de fogadd őt magadba, és törekedj arra, hogy végtelen kiválóságát egyesítsd saját végtelen előjogoddal, s a kettőből létrehozd az istenit. Vegyen körül úgy, mint kedves *idill*"[14]), az idill egyszerre hírnöke a hajdanvolt egységes emberségnek és az isteni természetű teljességnek. A schilleri idillben testet ölt az eszmény, s mint ilyen, a naiv szentimentális ideáltípusaként jelenik meg, bezárván ezáltal a kört *naiv* és *idill* lényegi egyezése tekintetében.

Az idill persze Schillernél sem csak érzésmódot jelent, hanem műfaji kategória is, a pásztorköltészet megnevezése, s éppen ennek két változata, a naiv idill és a szentimentális idill közötti különbségek válnak az elemzések tárgyává, a költészetre vonatkozó általános megállapításokból kiindulva:

> Minden poézisnek végtelen tartalma kell hogy legyen ugyanis, enélkül nem poézis; e követelményt azonban két különböző módon teljesítheti. Lehet a poézis végtelen a forma szerint, ha tárgyát *teljes határoltságában* ábrázolja, vagyis ha individualizálja, s lehet végtelen a *matéria szerint*, ha tárgyának *határoltságát teljesen megszünteti*, vagyis ha idealizálja azt: tehát vagy abszolút ábrázolás, vagy az abszolút ábrázolása által. Az első a naiv költő útja, a második a szentimentálisé. [...] Az egyiknek tehát az adja az értékét, hogy abszolúte elér egy véges nagyságot, a másiknak az, hogy közelít egy végtelen nagyság felé.[15]

13 Részletesen lásd saját munkánk vonatkozó részét: Debreczeni, *Tudós hazafiak és érzékeny emberek*..., 161–171.

14 Lásd a 11. számú jegyzetet.

15 Schiller, *Művészet- és*..., 317, 286.

A pásztoridill két típusának eme leírása a benne rejlő problémát tekintve nagyon hasonlatos a görög szobor winckelmanni leírásának paradoxonához, csak mintegy kettébontja azt. A „testetlen szépség megtestesülése" ugyanúgy az abszolútum megérzékítésének vágyát rejti magában, mint a szentimentális költő végtelen nagyság felé törekvése. Testet öltés és idealizáló dematerializálás kettőssége analógnak fogható fel a végesség–végtelenség és határoltság–határolatlanság ellentétpárjaival, csak míg az egyik a görög szobor s így a képzőművészetek, addig a másik a pásztoridill, azaz az irodalmi szövegek vonatkozásában bír relevanciával.

A pásztoridillnek a görög szoborral való eme analógiája, amely Winckelmann és Schiller gondolkodásának szerkezeti hasonlóságán épül, további elemekben is kimutathatónak látszik. A winckelmanni értelemben felfogott töredékesség lényegi sajátossága az idillnek, hiszen minden egyes pásztorköltői szöveg az árkádikus világ teljességének darabja is egyben, azt jeleníti meg, miközben önmagában való teljességnek is kell lennie. Árkádia aranykori világa pedig lényegét tekintve mítoszokkal átszőtt világ, ami eredendően felruházza e műformát az abszolút megérzékítésének potenciáljával. Az aranykori világ az istenekhez kötődik, s opponálja a kortárs valóságot, abba bele nem illeszthető, mégis alkalmas allegorikus olvasat hordozására is, ha a reprezentáció kontextusába helyeződik, így többszörösen benne áll autonómia és heteronómia korabeli kettősségében. Ha Winckelmann és a modern művészetfogalom keletkezése szempontjából, a képzőművészetre vonatkozóan érvényes a görög szobor paradigmatikus műalkotásként való szemlélete, úgy talán megkockáztatható, hogy hasonló funkciót tulajdonítsunk a pásztoridillnek az irodalmi szövegek vonatkozásában – a XVIII–XIX. század fordulójának magyar irodalmára nézve legalábbis termékenynek látszik ez a felvetés. De ennek akár csak tézisszerű kifejtése is már újabb, önálló tanulmányt igényel.

Remény s emlékezet: egy Vörösmarty-vers motivikus és mitikus hátteréről

Vörösmarty Mihály és Kölcsey Ferenc mintegy két év különbséggel, egymástól függetlenül majdnem azonos címmel írt verset. Mindössze egy *s* a különbség. A Vörösmartyé a *Remény s emlékezet* címet viseli és 1822-es, Kölcsey *Remény, Emlékezet* című költeménye pedig 1824-es születésű.[1] Nem állnak egyedül, a megelőző időszakban nagy számban lehet, ha nem is feltétlenül azonos című, de azonos tematikájú szövegeket találni. A következő rövid gondolatmenet a Vörösmarty-versből kiindulva e tematika összefüggéseihez kíván adalékot nyújtani.

A vers motívumai

A költemény a *tenger*, a *sír*, valamint a *nap* motívumaira épül, ezekhez kapcsolódnak meghatározott mozgásképzetek, továbbá Kasztór és Polüdeukész (közismertebb nevén Pollux) mitikus alakjai. Az első és az utolsó három szakaszt a háborgó tengeren hánykódó hajó toposza határozza meg: a Remény és az Emlékezet mint vezérlő csillagok kísérik az embert az „élet tengerén". A keretbe foglalt középső

1 A tanulmány eredeti változatában a Schelling-hivatkozás kivételével nem voltak jegyzetek, viszont szerepelt benne a Vörösmarty-vers szövege, melyet itt elhagytunk, ezért megadjuk a kritikai kiadás adatait (nemcsak Vörösmarty esetében):

Vörösmarty Mihály, *Kisebb költemények I.: 1826-ig*, kiad. Horváth Károly, Vörösmarty Mihály összes művei (Budapest: Akadémiai Kiadó, 1960), 190–191; Kölcsey Ferenc, *Versek és versfordítások*, kiad. Szabó G. Zoltán, Kölcsey Ferenc minden munkái: Kritikai kiadás (Budapest: Universitas Kiadó, 2001), 129–130.

Részletes szakirodalmi hivatkozásokat pótlólag nem illesztünk be, csak a név szerint említett Martinkó András esetében, valamint itt utalunk Szajbély Mihály fontos tanulmányára az új mitológiáról, mely ugyanazon a kolozsvári konferencián hangzott el, mint a jelen tanulmány előadásváltozata. Lásd: „*Délsziget* északi fényben: Herder, az új mitológia és Vörösmarty", in *Álmodónk Vörösmarty*, szerk., jegyz. Egyed Emese, Erdélyi Tudományos Füzetek 238, 25–38 (Kolozsvár: Erdélyi Múzeum-Egyesület, 2001).

hét strófa e vezérlő csillagokat szólítja meg egyenként, a hétből az első három az Emlékezetet, a következő négy pedig a Reményt. E részekben egyaránt a sír motívuma áll a középpontban, vagyis a keret folytonosságot, az élet folyamatát jelképező háborgó tenger toposza helyett az életút végpontjára kerül a hangsúly. A dinamikát a nap motívuma hordozza, amelyhez meghatározott mozgásképzetek társulnak. Az Emlékezet a hanyatló nap képzetével fonódik össze, s az ember végső óráján a múltra visszarévedve enyhülést ad. A Remény a hajnalhasadtával kapcsolódik össze, s egészen a sírig kísérvén az embert hoz ugyancsak enyhülést (ugyanígy jelenik meg a nem sokkal későbbi *A reményhez* című versben is). A Reményt megszólító négy versszaknak azonban csak az első felében érvényes ez a képzet, a másik két szakaszban egy finom áttűnéssel a földi remény a halhatatlanság reményévé válik. Ez az áttűnés ugyancsak a nap motívuma által történik: az alkonyat egyben virradat is lehet, egy új élet hajnala („adsz-e virradást, / Ha itt leszáll napom?").

A költemény utolsó versszakában mitológiai hasonlat bomlik ki: a Remény és az Emlékezet mint „Tyndárnak ikrei" jelennek meg. Tündareusz spártai király ikerfiairól van itt szó, Kasztórról és Polüdeukészról. Ez utóbbi persze nem tulajdon gyermeke Tündareusznak, hanem Zeusz fia. Zeusz ugyanis, a legelterjedtebb mítoszváltozat szerint, Tündareusz feleségét, Lédát hattyú formájában – amint mondani szokták – meglátogatta, de még ugyanazon az estén maga a király is meglátogatta Lédát, így annak tojásból kikelő ikrei részben földi, részben isteni eredetűek. Kasztór és Polüdeukész olyannyira elválaszthatatlanok voltak, hogy a halhatatlan Polüdeukész nem akart megválni Kasztórtól annak halála után sem, engedélyt nyert Zeusztól, hogy felváltva töltsék napjaikat a holtak és az élők világában, s jutalmul még a csillagképek közé is emelte képmásukat, így keletkezett az Ikrek csillagkép. Az ikerpár a hajósok védistenévé vált: lecsitították a háborgó tengert és kivezették a bajba került hajósokat a viharból, megjelenésüket verébraj és fényjelenség kísérte.

A vers elsőrendűen mint a hajósok védisteneit idézi meg „Tyndárnak ikrei"-t, s vonatkoztatja e mitikus szimbólumot a háborgó tengeren hánykódó hajó toposzára. Ezt a jelentést a szöveg már az első versszak „vezérlitek" kifejezésében feltűnteti, majd a keret záró részének elején, a 9. szakaszban tovább árnyalja a „két csillagzat" megnevezésben. Ugyanakkor a mítosz egy másik értelme is hangsúlyossá válik, noha ez kevésbé áll az előtérben: Kasztór és Polüdeukész ugyanis egyszerre két világhoz tartoznak, az égihez és a földihez, s e kettősségükben közvetítők a két szféra között. A Remény és Emlékezet mítoszaként ez maguknak a fogalmaknak a kettős státuszát, kettős kötődését jelenti.

Múlt és jövő – ég és föld

A Remény és az Emlékezet fogalmai alapvetően az időben léteznek, elsődlegesen idővonatkozásuk a meghatározó. A visszatekintetés a jelenből az Emlékezet, a jelenhez képest a jövőre vonatkozó ígéret a Remény. Vörösmarty költeményében a jelen hol folyamatként, hol pedig időpillanatként tűnik fel: a keretversszakok az élet tengere képzetben folyamatként ábrázolják a jelent, míg a 2–8. szakaszokban a jelen inkább az elmúlás pillanata. A Remény és az Emlékezet fogalmai az így felfogott *jelen*-ekre vonatkoznak. Ebből viszont az is következik, hogy idővonatkozásuk igazából csak az elmúlás viszonylatában erőteljes: a sír mint kilátópont teszi lehetővé a hátra-, illetve az előretekintést. A keret folyamatként felfogott jelenében viszont vezérlőcsillagokként jelennek meg Remény és Emlékezet képzetei, vagyis éppen nem idővonatkozásuk hangsúlyozódik, hiszen a folyamatos jelennel analóg módon, de másik létszinten tűnnek elénk. „Égi tünemények" ők, amelyek a földi világgal kommunikálnak. (Persze már a 8. szakasz halhatatlanságreményében megjelenik ez a vonatkozás, vagyis a tulajdonképpeni előretekintés már átformálódik „felfelé" tekintéssé, a 6. szakaszban pedig a „sírig gyönyörrel bíztató" remény a folyamatos jelen képét csúsztatja rá az elmúlás időpillanatára.) Az ember múltban és jövőben, ég és föld között létezik, territóriuma mulandó és romlékony. A Remény és Emlékezet e tragikus léthelyzet szimbolikus ikerképzete, bíztatást és vigaszt nyújt a feloldhatatlan feloldásának elemi erejű törekvéseként.

Kölcsey versében ezzel szemben a feloldhatatlanság belátásának élménye uralkodik. A 'Két Génius', mely 'Éltünk rögös határain vezet', eredendően nem képes erre: „Vigasztalást egyik sem ád." Az Emlékezet csak újra előhozza a hajdanvolt kínokat, a Remény pedig be nem teljesülő ígéretekkel bíztat. Nem marad más, mint sztoikus önkorlátozással elfordulni e Géniusoktól: „Roszat ne félj, 's ne kívánj jót / Múlt és jövő közűl; / Öleld-meg a' jelenvalót". Kölcsey költeményében csak egy létszint van, csak az idővonatkozás az érvényes. Az égi szféra, s az azzal kommunikálni tudó közvetítők hiányában az idő hatalma megkérdőjelezhetetlen, kilépni belőle nem lehet.

Hasonló (bár természetesen sok tekintetben más) elképzelés jegyében született Katona József *Idő* című verse is.[2] Múlt és Jövő itt „csak Semmi", hiszen a „Jelenvaló" bír egyedül léttel. Minthogy azonban a jelen nem kínál örömet, a jövő pedig pusztán kecsegtet azzal, s csakis a múlt szült „öröm-világokat", így a lét és semmi diametrális ellentétben vannak örömmel és gyásszal. Remény és Emlékezet csak a semmire vonatkoznak, vagyis valójában maguk sem bírnak léttel. Az időbeliség eme kitüntetett, kizárólagos szerepe figyelhető meg Katona más verseiben is.

2 Katona József, *Versek, tanulmányok, egyéb írások*, kiad. Orosz László (Budapest: Balassi Kiadó, 2001), 18–20.

Szemere Pál szonettjeiben ezekkel szemben az ég és föld vonatkozási rendszere érvényes. Az *Emlékezet*ben egy „istenség varázskeze"-ként jelenik meg a címadó fogalom, amely „elsülyedt rózsapályák" „visszabájolására" képes. Mégis elutasítja e „bájoló képzetet", hogy ne kelljen újraélnie elvesztése fájdalmát. A *Remény* című szonettben e „szép esttünemény"-től várja kínjai enyhülését, azt, hogy „Endymionként" „istenálmokat" élhessen.[3] Múlt és jövő itt csak állapotok, amelyek az égi örömöt testesítik, testesíthetik meg. Valójában nincs idővonatkozásuk, égi eszmény és földi valóság viszonyrendszerében gondolhatóak el.

Az említett versek mindegyike tehát elvont fogalmakat szólított meg, ezek a fogalmak álltak a költői gondolatmenet középpontjában. Egyik sem allegorizált azonban, egységesen a filozofikus meditáció és a mitikus létértelmezés irányába mozdultak el. A példák szaporíthatóak lennének a korabeli költészetből, most azonban inkább a mitizálás mibenlétére vessünk egy pillantást, általánosabb tanulságokat keresvén.

Költészet és mítosz

A XVIII–XIX. század fordulójának költészete lényegileg mitikus költészetnek tekinthető, a korszak legjelentősebb európai és magyar életműveit figyelembe véve. Természetesen nem arra gondolok, hogy a versek tele vannak mitológiai utalásokkal, istenek neveivel, olümposzi helyszínekkel stb., ez korábban legalább ennyire jellemző volt, s az iskolás klasszicizmusnak éppúgy a sajátja volt, mint a művelt irodalmiságnak. E kor költői az örököt, a végtelent, az eszményt keresték s akarták művé formálni. A költészet számukra a megérzékített örökkévalóság, az örökkévalóság pedig leginkább a mítoszban érzékítődhet meg. Amint Schelling mondja: „*A mitológia minden művészet szükséges feltétele és első anyaga*", a művészet „az abszolútum megjelenítése az elhatárolásban, az abszolútum megszüntetése nélkül. Erre az ellentmondásra csak az istenek ideájában van megoldás, mert maguknak az isteneknek szintén nem lehet független, valóban objektív egzisztenciája, hacsak nem a teljes kibontakozás valamilyen önálló világgá és a költészet egészévé, amelyet mitológiának neveznek."[4]

A mítosz közvetít érzéki és isteni, földi és égi, valóság és ideál között. A századforduló költészetében éppen azok a mitikus alakok fordulnak elő leggyak-

3 Szemere két szonettjét modern kritikai kiadásban a Kölcsey-levelezés tartalmazza. *Az Emlékezet* Kazinczy Kölcseynek írott 1812. december 20-i levelében, *A' Reményhez* Szemere Kölcseynek írott 1813. szeptember 7-i levelében olvasható, Helmeczynek tulajdonítva. Lásd: Kölcsey Ferenc, *Levelezés 1.: 1808–1818*, kiad. Szabó G. Zoltán, Kölcsey Ferenc minden munkái: Kritikai kiadás (Budapest: Universitas Kiadó, 2005), 171, 207–208.

4 Friedrich Wilhelm Joseph Schelling, *A művészet filozófiája*, ford. Révai Gábor (Budapest: Akadémiai Kiadó, 1991), 110–111.

rabban, amelyek mindkét világhoz tartoznak, s így a megosztottság és az egység megérzékítésére egyaránt alkalmasak. A magyar irodalomban az 1780-as évek végétől kezdődően erős ez a tendencia, olyannyira, hogy még az 1810-es évek költészetében is jelentősnek mondható, amint az idézett példákból is kitűnik. Persze a XVIII. század vége és a XIX. század eleje között lényegi különbségek észlelhetőek, de az egymásba fonódottság így is elég nyilvánvalónak látszik. Jól szemléltethető mindez egy mitikus történetet feldolgozó példán keresztül.

A századfordulón az egyik legkedveltebb költői mítosz Psyche története volt, elegendő talán csak Kazinczyra és Csokonaira utalnunk. Psyche két létszféra között lebegett, földi lányként Ámor szerelmét bírta. Ámor végső csókja számára egyszerre hozta a halált és az örök életet, vagyis földi halálában újraéledt egy ideális létezés számára. A Szemere idézett versében feltűnt, de Kölcseynél, Katonánál másutt ugyancsak fontos szerephez jutó Endümion-mítosz első ránézésre nagyon hasonló ehhez: egy halandó és egy istennő szerelmében két létszféra egyesül és szembesül. E mítoszban azonban nem nyeri el az öröklétet a halandó Endümion, hanem örök álomban lebeg a két szféra között, egyikben sem lévén otthon már. A mítoszválasztásban tetten érhető szemlélet átértelmeződésként ragadható meg leginkább. Az új században fellépő ifjú nemzedék, Kölcseyék, Szemeréék az előttük járók által megújított költői nyelven szólaltak meg, de annak ideálvilágot teremtő eszményítése immár reflektálttá vált számukra. Még fogva tartotta őket e nyelvileg adott világlátás, de nézőpontjuk már kimozdult a teljes azonosulás pozíciójából, s ez a mítoszválasztás mellett az idő problematikájának felnövekedésében is tetten érhető: az állandó változás lineáris időfogalma elmorzsolja az időtlen eszményt.

Vörösmarty, noha Kölcseyékhez képest fiatalabb nemzedéket képviselt, szintén erősen kötődött a századforduló érzékeny költészetének világához. *Remény s emlékezet* című verse múlt és jövő, illetve ég és föld viszonyrendszerében egyaránt értelmeződik, de inkább ez utóbbi válik dominánssá, ahogy a mitikus vonatkozás is sugallja. Éppen ez az a vonulata költészetének, amely az 1820-as évek elejétől kezdve egyre erőteljesebbé válik, egészen a *Csongor és Tündé*vel bezárólag. A *földi menny* eszméje persze a továbbiakban is fel-feltűnik műveiben, de amint azt Martinkó András kimutatta,[5] ezt követően épp a transzformációk a jellemzőek, a történetiség megnövekvő jelentősége jegyében. A *Remény s emlékezet* mindenesetre arra vall, amint azt e rövid és vázlatos gondolatmenet is jelezni kívánta, hogy Vörösmarty ifjúkori költészetét mélyen befolyásolta a századfordulón kialakult látásmód és nyelvhasználat, olyannyira, hogy ezt lényegi kontextusként érdemes számba venni az életmű vizsgálata során.

5 Martinkó András, „A „földi menny" eszméje Vörösmarty életművében", in Martinkó András, *Teremtő idők*, 171–221 (Budapest: Szépirodalmi Könyvkiadó, 1977).

Tantalosz, Endümion és Melinda

Széljegyzet Nádasdy Ádám *Bánk bán*-fordításához[1]

Nádasdy Ádám *Bánk bán*-fordítása jelentős filológiai teljesítmény. A kötet tartalmazza Katona József *Bánk bán*jának magyarázatokkal ellátott szövegét és mellette párhuzamos közlésben Nádasdy Ádám prózai fordítását, ugyancsak jegyzetelve.[2] Nagy Imre tanulmány értékű recenziójában épp ezért *Bánk bán*-kiadásról beszél, melyről megállapítja, hogy „abba a sorba illeszkedik, amelyet a legfontosabb annotált szövegkiadások alkotnak."[3] Nádasdy Ádám valóban alkalmazza a kommentár klasszikus műfaját is, mely egy adott szöveghely kontextualizáló magyarázatát nyújtja, a fordítással azonban végső soron a teljes szöveg szóról szóra való értelmezésére vállalkozik. E fordítás nem nyelvek között, hanem a magyar nyelv régi és mai állapota, illetve regiszterei között közvetít, s hoz létre az eredetihez minden ízében kötődő, mégis új szöveget. Ez az új szöveg filológiai értelemben egy minden részletre kiterjedő *Bánk bán* interpretáció.

Utószavában Margócsy István számos átiratra utal a magyar irodalom XVIII–XX. századi történetéből, ehhez most csak egyet tennék hozzá, amely Nádasdy Ádám törekvésének közeli rokona. Ráday Gedeon a XVIII. század második felében hozzákezdett Zrínyi Miklós *Szigeti veszedelem* című eposzának előbb hexameterbe, majd prózai formába való átírásához, ennek több részletét Batsányi és Kazinczy ki is adta a kassai *Magyar Museum*ban. A vállalkozásnak Kónyi János korabeli Zrínyi-átiratához fűződő viszonyáról, versújítási és hangnemi össze-

1 A jelen tanulmány írott változata egy Nádasdy Ádámmal a fordításról folytatott beszélgetésen elhangzott referátumnak. A beszélgetés idején még nem ismerhettem Nagy Imre recenzióját Nádasdy Ádám könyvéről: „A »kétnyelvű« Bánk bán: Nádasdy Ádám szövegkiadásáról, irodalomtörténeti nézőpontból", *Verso* 2, 2. sz. (2019): 96–107. A tanulmány eredeti változatát nem tagolták címek, csak sorkihagyás.

2 Katona József, *Bánk bán: Eredeti szöveg Nádasdy Ádám fordításával* (Budapest: Magvető Könyvkiadó, 2019).

3 Nagy, „A »kétnyelvű« Bánk bán...", 96.

függéseiről másutt részletesen szóltam,[4] így itt most elegendő csak az idetartozó vonatkozást kiemelni. Ráday azt írja Kazinczynak, hogy „én az ő [azaz Zrínyi] verseit magamébol seholis nem toldottam, sőtt hathatós expressioit mindenütt igyekeztem szórul szóra meg tartani". E szoros fordítási módszerrel pedig egy új Zrínyi-olvasást szorgalmazott: „ne a' szokott Hemistichiumok szerént, hanem commák szerént olvassa" – biztatja Kazinczyt, azaz a félsoronként lépegető, az értelmet ily módon a monoton formához feszítő olvasásmóddal szemben valami akkor szokatlant, a vesszők szerinti, tehát értelmező olvasást javasolja. Nádasdy Ádám *Bánk bán*-fordítása is „commák szerént" olvassa és fordítja az eredeti szöveget, mely részben a drámai jambus kényszerei hatására néhol szándékolt, másutt esendő homályosságba vész. A „commák szerént" olvasva létrehozott fordítás így vagy úgy, dönteni kényszerül a homályosságok jelentését illetően, igazi filológusi küldetést teljesítve. A *Bánk bán* új fordítása-interpretációja a legmagasabb szakmai szinten teljesíti feladatát, értelmezési döntései lehetnek vitathatóak, de mindig érvényesek és inspiratívak.

Egy szó

Az alábbi hosszabb széljegyzetben Nádasdy Ádám fordításának egyetlen szavát és annak mitikus vonatkozásait járom körül, érzékeltetendő, hogy milyen bonyolult interpretációs feladat akár egyetlen szó megválasztása is a szerteágazó szövegkontextusok és az alig áttekinthető értelmezési hagyomány összefüggéshálójában. A III. felvonás 1. jelenetében Bánk számon kéri a megesett Melindán a történteket, miközben harag és szánalom között hullámzik. Egy megértőbb pillanatában így fordul hozzá:

Az eredeti szöveg:

Mit
akarsz? mi kell? tehát te engemet, mint
egyj *Tantalust* az el-nem érhető
vég-czél után csak hagysz kapkodni?[5]

4 Debreczeni Attila, *Tudós hazafiak és érzékeny emberek: Integráció és elkülönülés a XVIII. század végének magyar irodalmában* (Budapest: Universitas Kiadó, 2009), 321–329. Az alább idézett szövegrészletek is itt találhatóak meg, pontos hivatkozásokkal ellátva.

5 Katona József műveit a kritikai kiadásból idézem. Idézem továbbá Kerényi Ferenc és Nádasdy Ádám jegyzetelt kiadásait. Mindezekre tételesen nem hivatkozom a szövegben, mert a hivatkozott helyek enélkül is könnyen azonosíthatóak a kiadásokban: Katona József, *Bánk bán: Kritikai kiadás*, kiad. Orosz László (Budapest: Akadémiai Kiadó, 1983); Katona József, *Versek, tanulmányok, egyéb írások*, kiad. Orosz László (Budapest: Balassi Kiadó, 2001); Katona József, *Bánk bán*, kiad. Kerényi Ferenc, Matúra Klasszikusok 3 (Budapest: Ikon Kiadó, 1992).

A fordítás:

> Mit akarsz? Mi kell? Hagysz engem hiába kapkodni, mint egy Tantalust, ez el nem érhető bizonyosság után?

Nádasdy Ádám a *bizonyosság* szóval fordítja az eredeti *vég-czél* kifejezést. Ez a megoldás határozott jelentéstartalommal látja el a homályos értelmű, de azért érzékelhetően elvontabb karakterű eredeti szöveghelyet. A határozott jelentéstartalom Bánk azon kétségéhez kötődik, hogy vajon nem élvezte-e Melinda is az Ottóval való, egyébként galád merénnyel kikényszerített együttlétet, s a válasz hiányában érzi úgy, hogy csak *kapkod az el nem érhető bizonyosság után*. Ez a szűkítő értelmű szóválasztás megszünteti az eredeti homályosságát, s illeszkedik a jelenet kontextusába, melyben hangsúlyos helyet foglal el Bánk kétségeinek színrevitele. Hasonlóan értelmezi az eredeti szöveghelyet (vég-czél) a kritikai kiadás jegyzetében Orosz László („bizonyosság abban, mi is történt"), illetve a Matúra-kiadás jegyzetében Kerényi Ferenc („az igazság"). Továbbá ehhez a jelentéshez látszik közelebb állni az első kidolgozás megfelelő helye („vég megnyúgovás"), de épp ezért akár meg is fordítható az érvelés eddigi iránya: ha az első változat is a második esetében vélelmezett „bizonyosság" jelentésköréhez áll közel, akkor miért változtatta meg azt Katona a második kidolgozásban egy homályosabb-általánosabb kifejezésre?

A kérdésre ebben a formájában nyilván soha nem kaphatunk választ, de a két változat közötti szócsere értelemteliségét nyomozhatjuk, amihez a szöveghely mitológiai utalásának bevonása jó kiindulópontnak látszik. Az imént idézett rész hasonlata által Bánk magát Tantaloszként nevezi meg. A kiadók kommentárjai hosszabban-rövidebben elmondják a mitológiai történetet (Nádasdy Ádám jegyzete: „mitológiai alak, akit azzal büntettek az istenek, hogy hiába nyúlt ételért-italért, minden elszökött a keze elől"; Kerényi Ferenc a történet leírásához hozzáteszi: „Az örökös szenvedés jelképe"). E kommentárok azonban nem teszik explicitté a hasonlat jelentését, nyilván mert egyértelmű utalásnak tekintik: Bánk úgy kapkod hiába az el nem érhető bizonyosság után, mint Tantalosz a számára soha el nem érhető étel és ital után. A Tantalosz-hasonlatnak azonban némiképp más jelentése is lehet.

Katona *Vágy* című versében ugyancsak feltűnik Tantalosz alakja, s a *czél* kifejezés is megjelenik vele összefüggésben, a mitológiai hasonlat jelentése mégis más:

> Hol vagy fenrepeső szép pillangója velőmnek?
> melly még egy *Pegazus'* szárnyait is nevetéd.
> Oh hol vagy kecscsel tellyes szilaj indulatimnak
> hasztalan izzadozó mennyei *Tantalusa*?
> Nemde világok – Idők – nyúlnak heverészve tömötten
> a czél közt, 's közted? vak Here – *Vágyakodás*! (1–6. sor)

Az idézet utolsó disztichonja a *vágyakodás* és annak *czél*ja közötti távolságot növeli a végtelenbe, s teszi ezáltal a vágy tárgyát végső soron elérhetetlenné. Tantalosz alakja így elsősorban magát a ki nem elégíthető *vágyat* személyesíti meg, a vágy célképzetre irányuló voltát hangsúlyozva, beilleszkedve ezzel a Katona-versek erősen filozofikus gondolatvilágába. Az 5. sor közbevetése akár közvetlen utalásnak is tekinthető az *Idő* című vers ide szorosan kötődő meditációjára, de ennek tárgyalása messze vezetne a jelen írás témájától. Elegendő itt annyit megállapítani, hogy a *Bánk bán* szóban forgó szöveghelyét a *Vágy* című vers felől szemlélve érzékelhetővé válik, hogy a homályosabb-általánosabb *vég-czél* szó választása az adott megszólalás gondolati tágasságának megteremtését szolgálja, s a Tantalosz-hasonlat jelentéskörébe bevonja magát a vágyat is, amelynek a mitológiai alak a megszemélyesítőjévé válik.

Két kérdés

Két kérdés is felvetődhet ennek kapcsán. Az egyik az, hogy mennyiben jogosult a vers felől olvasni a drámaszöveget. Katona versei a *Bánk bán* két kidolgozása között keletkeztek, s a szakirodalomban többször utaltak rá, hogy szükséges és érdemes lenne a két szövegvilág részleteiben való összeolvasása. Fried István szerint „különösen szem előtt tartandó, hogy a huszonöt vers valójában egységet alkot, meglehetősen egynemű világról tanúskodik, semmiképpen sem csupán a drámaíró melléktermékе, viszont feltétlenül a Bánk bán második kidolgozásának áramában szemlélendő".[6] A Tantalosz-hasonlat összeolvasását a verssel mindezen kívül az is indokolja, hogy csak e két helyen tűnik fel a versekben és a drámában, s a mitikus alak mellett egyaránt a *czél* fogalma szerepel, amely éppen az első változat megfogalmazásának cseréjével került a második, végleges változatba.

A másik kérdés (a tulajdonképpeni kérdés), hogy ha Tantalosz alakját a vers alapján a *vágy* megszemélyesítőjének tekintjük, az miként illeszthető a *Bánk bán* szóban forgó szöveghelyének értelmezésébe. A jelenet kontextusa ezt az értelmezést lehetővé teszi és indokolja. Bánk idézett megszólalására válaszolva Melinda megismétli, hogy „én bűntelen vagyok", majd hozzáteszi, hogy „nem Feleség – Anya". Nádasdy Ádám fordításában ez így hangzik: „Feleség már nem vagyok, de anya igen." A „bűntelen", de mégse „Feleség" feszültsége abból a tényből fakad, amit Nádasdy Ádám már egy első felvonáshoz írott jegyzetében megfogalmazott, majd többször, így e jelenetnél is felidézett:

6 Fried István, „A lírikus Katona József", *Forrás* 23, 11. sz. (1991): 53–58, 54.

A „jóhír" középkori, lovagi fogalmába beletartozott, hogy a férj vigyázzon a feleségére, ne engedje, hogy más ember közeledjen hozzá. Ha valakinek elcsábították a feleségét (azaz a csábító szeretkezett vele), az a férj jóhírének akkora sérelmét jelentette, amit csak véres bosszúval lehetett helyrehozni; ám a férj még ez esetben sem nyúlhatott soha többé a „meggyalázott" (=más által „használt") asszonyhoz.

Melinda maga is elismeri tehát, hogy nem feleség többé, s ugyanezt mondja Bánk is a IV. felvonásban Gertrudisnak: „Való, hogy én házas vagyok; / de Hitvesem nincsen". Bánk vágyainak tárgya (a *vég-czél*) még mindig Melinda, amint arról szerelmes őrülete ekkor és a későbbiekben egyértelműen tanúskodik, de a történtek miatt elérhetetlenné vált számára, noha mellette van, házasok. Véleményem szerint Tantalosz elsősorban e beteljesíthetetlen vágy megszemélyesítőjeként kerül Bánk szövegébe, önértelmező alakzatként.

Ez az értelmezés összekapcsolható a *Bánk bán* másik értelemképző mitologémájával. Azért *másik*, mert a mű egyébként is csekély számú mitológiai utalásai közül, melyek egyébként éppen a szóban forgó jelentben találhatóak (Phaéton, Auróra, Prometheus), csak kettő rendelkezik a puszta formulán túli jelentéssel: Tantalosz és Endümion. Ez utóbbi a prológusban található, s Ottó minősíti így magát Melindával való viszonyában:

Melinda
oh adsza halhatatlan életet,
vagy csak szünetlen álmot. Ég! – Örök
Mindenható! ha hogy Melinda, Hold;
Endymion lehessek általa.

A Hold istennő után epedő pásztorfiú alakja, aki a szerelem beteljesedése után örök álomba szenderülve ég és föld, élet és halál között lebeg, itt még a vágyakozás állapotában jelenik meg, s lesz Ottó mitológiai alteregója. Az Endümiont megidéző vers, *A Holdhoz* ugyancsak ebből a mítoszértelmezésből indul ki, mikor a megszólításban így nevezi a holdat: „játszi tárgya az édes andalodásnak", vagy nem sokkal később még egyértelműbben: „téged alkota már a Gerjedelem ma / Istenének". Aligha véletlen, hogy a *Bánk bán*hoz hasonlóan a versekben is csak a Tantalosz- és az Endümion-mítosz jelenik meg értelemképző szerepben, s mindkét mítosz mindkét helyen a *vágy* megjelenítésére szolgál. A színdarab e mitologémákat megidéző szöveghelyei között a kapcsolatot a vágy titokzatos tárgya jelenti: Melinda.

Ottó-Endümion Melindát a Holddal azonosítja, de a mitikus elem Ottó vonatkozásában a továbbiakban nem válik hangsúlyossá, míg azonban Melinda esetében igen, s éppen a III. felvonás szóban forgó jelenetében. Miután Melinda kimondja:

„Nem Feleség – Anya", Bánk „átkozottnak" nevezi gyermeküket, Melinda erre zavart beszédbe kezd:

> Atyaátok egyj Anyáért! – Kábaság! –
> Ha a' szegény Hold férjhez adja szép
> Leányait, mondjátok, hogy királyi
> lakadalma van két nyil-lövésnyire.

Nádasdy Ádám e részhez fűzött jegyzetében megállapítja: „Őrült beszéd." Igen, de van benne rendszer, ahogy arra már Nagy Imre is utalt, a szöveghelyet kapcsolatba hozván Ottó prológusbeli megszólalásával és az őrült beszéd motívumainak feltűnéseivel a IV. felvonásban.[7] A kritikai kiadás kimutatta, hogy az idézett négy sor az első kivételével Veit Weber egy művének részletén alapul, az egyik szereplő őrültséget színlelő beszédén, amiből csak motívumokat emelt át Katona. E rész az első kidolgozásban egyáltalán nem szerepelt, ott az atyaátok után a jelenet véget ér Melinda e szavaival: „Én fiamnak / Anyát, neked Hitvest adok megént." Az új kidolgozás e tiszta fejjel meghozott döntésből adódó egyértelmű szándékot a zavartságig bonyolult lélekállapotba helyezi át, de megtartja a lényegét jelentő elszánást, vagyis hogy a történtek ellenére is újra Bánk „felesége" akar lenni, amit leginkább az őrült beszéd lakodalom-motívuma jelez visszatérően.

Melinda a IV. felvonásban Gertrudisszal való párbeszédében előbb megint csak némi zavartsággal utal lakodalomra („szegény [ti. Bánk] / azt vélte tán, hogy nálla nélkül is / elmenni tudnék Lakadalomba"), majd a jelenet végén 'háborodva' Gertrudishoz fordul: „mond, hogy a' menyegző / két nyil-lövésnyi – az Bánk és Melinda." Mikor visszatér Gertrudis szobájába, első szavaival így fordul az immár jelenlévő Bánkhoz: „Kösd-be a' fejem' / Bánk!" Elválásuk búcsúzószavai pedig ugyancsak e motívumok variációjával képeznek zárlatot a jeleneten belül és közös történetük végén (Bánk: „vezessen békével szerelmem"; Melinda: „jőjj hamar! csak egyj- / két nyil-lövésnyi – jőjj hamar"). Az őrült beszéd menyegzője megvalósulni látszik a kiengesztelődéssel, de ez valós alternatívát nem jelent, az újjászületés – mint azt Nagy Imre is kiemeli – csak Melinda megtisztító halálában teljesedhetett ki.[8]

Ottó vágya Endümionként a Holdként azonosított Melindára irányul, a meggyalázott Melinda mint Hold pedig Bánk után vágyakozik elérhetetlenül, miként Bánk Tantaloszként őrá. A *Bánk bán* mitologémái egyaránt a *be nem*

7 Nagy Imre, „A magyar Lucretia: A nők elleni erőszak témája és a Bánk bán harmadik felvonása", in *Drámák határhelyzetben I.*, szerk. Brutkovszky Gabriella, Demeter Júlia, N. Tóth Anikó és Petres Csizmadia Gabriella, Edicia Europica Varietas, 289–291 (Nyitra: Nyitrai Konstantin Filozófus Egyetem, 2014).

8 Uo., 291.

teljesíthető vágyakozás képzetkörébe tartoznak, kitágítva a szereplők dramaturgiai viszonyaiban megképződő jelentést filozofikus összefüggések felé, melyek érintkeznek a korabeli költemények sűrű gondolatiságával. Nádasdy Ádám fordításának megoldása a *vég-czél* kifejezést a *bizonyosság* szóval helyettesítette, amely bár e filozofikus tágasságot nem érzékelteti, pontosan megfelel az adott jelenet alapkontextusának, s megtisztítja a szöveghelyet a homályosságtól. Mindez amennyire vitatható, éppen annyira inspiráló is. Itt azonban csak egyetlen szöveghelyről volt szó, amelyben filológus-fordítóként döntést kellett hoznia, s még mennyi szó van a *Bánk bán*ban, ami homályos és értelmezést kíván. De hát akkor mit is kellett volna írnia a *bizonyosság* helyett a *vég-czél* megfelelőjeként? Nem tudok egyetlen szót mondani, esetleg meg lehetett volna hagyni az eredetit. „Homályos az Originál! homályos a' Fordítás!" – mondhatta volna Kazinczyval[9] Nádasdy Ádám, széttárva kezét, ez egyszer hetykén elengedve a fordítást életre hívó eredeti szándékot, melyet egyébként interpretációja oly magas szinten valósít meg mindvégig.

9 Kazinczy egy Klopstock-fordításhoz fűzött jegyzetében szerepel a mondat. Lásd: Debreczeni Attila, kiad., *Első folyóirataink: Orpheus*, Csokonai könyvtár: Források – Régi Kortársaink 7 (Debrecen: Kossuth Egyetemi Kiadó, 2001), 282.

SZÖVEG ÉS SZÖVEGEK

Csokonai Vitéz Mihály: *A Magánossághoz*[1]

A Magánossághoz című költemény a szakirodalom egyöntetű véleménye szerint az életmű kiemelkedő darabja. Egyetértés mutatkozott abban is, hogy a mű 1798-ban, nem sokkal a Lilla-szerelem lezárulását követően keletkezett, Csokonai támogatója, Sárközy István somogyi kúriáján („Kisasszond"). Számos elemzés egyenesen ezt az életrajzi-lélektani mozzanatot helyezte a középpontba, kiemelve a vers emocionális tartalmát, vallomásos jellegét, egyedi tájélményét. A legújabb kronológiai eredmények azonban nem támasztják alá ezt a keltezést.[2] Az első ismert szövegforrás egy Nagy Gáborhoz 1801 márciusának elején küldött levél[3] verzóján található saját kezű tisztázat, amely elhelyezkedése alapján sorrendileg a levél megírása után került oda, de még az elküldés előtt, tehát maga is 1801. március elején keletkezett. Csokonai listái és egyéb adatok sem utalnak korábbi keletkezésére, noha ez természetesen nem zárható ki teljesen. Az 1798-as keltezés

1 A tanulmány eredeti változata, mely egy verselemző tanulmánykötetbe készült, a szerkezeti elvárásoknak megfelelően rövid pályaképpel kezdődött. Mivel ez egyáltalán nem kapcsolódik az elemzéshez, itt elhagytuk. Az eredeti változat nem tartalmazott jegyzeteket sem, csak rövid irodalomjegyzéket a végén, ezért a hivatkozásokat most beillesztettük a szövegbe. A jegyzéken három tétel szerepelt: Julow Viktor, *Csokonai Vitéz Mihály*, Nagy magyar írók (Budapest: Gondolat Kiadó, 1975); Debreczeni Attila, *Csokonai, az újrakezdések költője: A felvilágosult szemléletmód fordulata az életműben*, Csokonai könyvtár 1 (Debrecen: Csokonai Kiadóvállalat, 1993); Bíró Ferenc, *A felvilágosodás korának magyar irodalma* (Budapest: Balassi Kiadó, 1994), 399–437.

Csokonai műveit az eredeti kiadvány jellegének megfelelően nem a kritikai kiadásból, hanem az azon alapuló Osiris-kiadásból idéztük: Csokonai Vitéz Mihály, *Összes művei*, kiad. Debreczeni Attila, 2 köt. Osiris klasszikusok (Budapest: Osiris Kiadó, 2003).

2 E mondattól kezdődően a bekezdés végéig terjedő rész most készült betoldás, amely a *Csokonai költői életművének kronológiai rendje* című monográfiánk (Budapest–Debrecen: Akadémiai Kiadó–Debreceni Egyetemi Kiadó, 2012) eredményei alapján pontosítja a vers keltezését. A keltezés problematikusságára korábban rámutatott Borbély Szilárd is: „[A'] Magánosság[hoz]: Egy líratörténeti elbeszélés része", in Borbély Szilárd, *Árkádiában: Történetek az irodalom történetéből*, 42–56 (Debrecen: Csokonai Kiadó, 2006), 49.

3 Csokonai Vitéz Mihály, *Levelezés*, kiad. Debreczeni Attila, Csokonai Vitéz Mihály összes művei (Budapest: Akadémiai Kiadó, 1999), 117–120.

melletti fő érv, a vers 6. sorában szereplő „Kisasszondon" pedig éppen ebben az első változatban nincs meg, helyette „e' lugasban" olvasható, a helynév majd csak az *Ódák*ban megjelent változatba került bele utóbb. A költemény ugyanakkor tematikailag összhangban áll a Nagy Gáborhoz szóló levél néhány alapvető tematikai jegyével és megfogalmazásával, különösen az első mondatok magányosságképzetével és a végén a Rousseau-ra való hivatkozással. Mindezek alapján (korábbra utaló adatok hiányában) a vers keletkezését leginkább 1801-re tehetjük.

Szegedy-Maszák Mihály elemzése

Azok az értelmezések, amelyek a korabeli költészet hasonló magány-verseit idézik meg kontextusként, jórészt megmaradnak a pozitivista hatáskeresés körében. Szegedy-Maszák Mihály 1969-es tanulmánya[4] egészen új útra lépett, mikor történeti-poétikai szemlélettel közelítvén a költeményhez, azt a klasszicista versmodell átformálódásaként értelmezte. Mint írja, Csokonai „átvesz egy jellegzetesen XVIII. századi versmodellt, s azt úgy módosítja, hogy közben a klasszicista témaverseléstől a romantikus élményköltészethez közeledik".[5] A tanulmány elején a korabeli angol és francia magányosság-versek néhány jeles példáját sorolja fel, s feltárja *A Magánosságho*z kezdő sorainak toposzjellegét. Az egyedinek és konkrétnak tűnő tájleírásról kimutatja, hogy az valójában évezredes bukolikus konvenció, „az eszményi tájnak *locus amoenus* néven ismert változata".[6] Ugyancsak e költői toposz részeként láttatja az erkölcsnevelő-didaktikai szándékot is, amely a magányosságot mint morális értékek hordozóját jeleníti meg.

Egészen újszerűnek tartja azonban Szegedy-Maszák Mihály a magányosságnak a költészettel való asszociációját, amely jelentősen átértelmezi a tanító jelleget. Külön kiemeli a 7. versszak második felét:

Tebenned úgy csap a poéta széjjel,
Mint a sebes villám setétes éjjel;
Midőn teremt új dolgokat
S a semmiből világokat.

Az eredetiség gondolatának a „korabeli magyar irodalomban példátlan" jelentkezését látja e részben, amelyet leginkább Young és Kant megállapításaival lehet

4 Szegedy-Maszák Mihály, „Csokonai: A magánossághoz", *Irodalomtörténeti Közlemények* 73 (1969): 281–290; újra: Szegedy-Maszák Mihály, *Világkép és stílus*, Elvek és utak (Budapest: Magvető Könyvkiadó, 1980), 75–95. Hivatkozásaink erre a kiadásra vonatkoznak.
5 Uo., 77.
6 Uo., 78.

párhuzamba állítani. A tanulmány e tétele nagy hatással volt a későbbi szakirodalomban is. Csetri Lajos nyomán Szajbély Mihály azonban rámutatott,[7] hogy e gondolat ugyancsak toposznak tekinthető és visszavezethető az antikvitásig, továbbá, hogy a XVIII. századi német populáris esztétikákban is számos alkalommal feltűnik. Mindez ismételten figyelmeztet Csokonai e versének és valójában egész költészetének a hagyományokba való beágyazottságára.

Szegedy-Maszák Mihály elemzése a továbbiakban a megszemélyesítés és megszólítás transzformációjára koncentrál, s megállapítja, hogy a „magyar költészetben Csokonai teszi meg az első lépést a romantikus líraeszmény felé, midőn a magányosságot a költemény során allegorikus személyből a szubjektum élményévé értékeli át".[8] Kiemeli továbbá a versben mutatkozó kétértelműséget, iróniát, amelyet ugyancsak a klasszicizmustól való távolodásként értelmez (lásd például az 1. szakaszból, a „jövel", majd a „ne hagyj el", aztán a „reád találtam" megszólítások széttartását). A költeményben – elemzése szerint – a diszkurzív jellegű versépítés helyét átveszi az asszociatív, metaforikus szerveződés. Mindennek különös jelentősége van a szerkezet szempontjából, mert a költemény végére egy egészen új élmény formálódik meg. „*A magánossághoz* felépítése – mint sok elmélkedő versé – a variációs formára emlékeztet. Az I. szakasz megfelel a téma különösen teljes, szép megfogalmazásának. Az első változat (II–III.) a témában rejlő képi világot bontja ki, a rokokó (azaz a Lilla-versek) modorában, főként kapcsolatos mellérendelésekkel. A második variáció (IV–V.) viszont a témát fogalmi síkra teszi át. Bizonyít, vitatkozik, érvel és ellentétez, kihegyezett, választó, feltételes vagy ellentétes mondatokkal, a XVIII. századi klasszicizmus alapvetően didaktikus szellemében. [...] *A magánossághoz* művészi értéke elsősorban a második felében van, ahol a költő merészen új hangnemre tér át. A vers itt válik gondolati lírává, itt távolodik el a líraiatlan XVIII. századtól, amely elsősorban a próza, másodsorban pedig a szatíra, epigramma, tanító s leíró költemény kora. A harmadik variáció (VI–IX.) merész képi sarkítással és tömörítéssel fogja össze a költemény alapmotívumát: a világ és a teremtő költő viszonyát. Végül az utolsó változat (X–XI.) a magánynak új értelmet ad, a halállal azonosítja."[9]

7 Szajbély Mihály, *„Idzadnak a' magyar tollak": Irodalomszemlélet a magyar irodalmi felvilágosodás korában, a 18. század közepétől Csokonai haláláig*, Irodalomtudomány és kritika (Budapest: Akadémiai Kiadó–Universitas Kiadó, 2001), 88–89.

8 Szegedy-Maszák, „Csokonai: A magánossághoz", 84.

9 Uo., 93–94.

A vers végének értelmezése

A vers végén (az utolsó két verszakban) a magány a halállal azonosítódik, így – amint azt Szegedy-Maszák Mihály kiemeli – „az I. szakasz sajátosan ironikus értelmet kap”[10] a megismételt kezdősor új értelmének visszafelé ható érvénye folytán. A halálképzet differenciáltabb megközelítéséhez juthatunk azonban, ha figyelembe vesszük, hogy nemcsak a kezdősor részleges megismétléséről van szó a vers végén, hanem az első négy sor motívumainak a variációi is feltűnnek az utolsó szakasz első négy sorában.

Áldott magánosság, jövel! ragadj el
Álmodba most is engemet;
Ha mások elhagyának is, ne hagyj el,
Ringasd öledbe’ lelkemet.
(1. versszak, 1–4. sorok)

Áldott magánosság! öledbe ejtem
Ottann utolsó könnyemet,
Végetlen álmaidba’ elfelejtem
Világi szenvedésemet.
(11. versszak, 1–4. sorok)

A *magánosság* az *álom* és az *öl* képzetével társul e részekben, közöttük birtokos szerkezet áll fenn. Az *álom* előbb lativusi raggal (-ba), majd locativusi raggal (-ba’) van ellátva, az *öl* esetében ez pont fordítva történik, s fordított a motívumok feltűnésének a sorrendje is a vers elején és a végén (álom–öl, illetve öl–álom). Az első versszakban e motívumok egy folyamatosan fennálló létállapotot jelenítenek meg: a mindenkitől elhagyatott ebbe menekülve talál a megélhető életre, mintegy felfüggesztve valós létezését a külső világban *(ringasd)*. Az utolsó szakasz ezzel szemben egy megváltó aktust jelenít meg: a magány létállapotában létező ott nyeri el végső feloldozását, megnyugvását is (*utólsó könnyemet*; *elfelejtem*). A halál ezek szerint kétféleképpen értelmeződik a vers elején és végén, előbb a külvilág számára való meghalás, majd a végső elmúlás jelenik meg a magányosság képében.

Ez a dichotómia a vers alapvető kettősségévé válik az utolsó három szakaszban. Az első négy sort követően a magányosság képzete a hagyományos toposzok szerint épül fel, előbb a pásztorköltészet konvencióit követve térbeli képzetekben, majd a didaktikus elemek felerősödésével a „mesterséges Nagyvilág” és a „mesterkéletlen Természet” erkölcsi alapú szembeállításában. A 9. verszak is ebből az

10 Uo., 94.

ellentétből indul ki, legalábbis az első négy sor a „Színes Világ' barátai", a „büszke lelkek" elutasítását foglalja magában. A megelőzőekkel szemben azonban a magányosság pozítív tartalma itt nem erkölcsi alapon fogalmazódik meg.

Lám mely zavart lármák között forognak
A büszke lelkek napjai,
Kőről kövekre görgenek, zajognak,
Mint Rajna bukkanásai. –
De ránk mikor szent fátyolid vonulnak;
Mint éji harmat, napjaink lehullnak,
Tisztán, magába, csendesen:
Élünk, kimúlunk édesen.

A *De* kötőszó által bevezetett ellentét képi és hanghatásokra épül fel, középpontban az élet folyamatát megjelenítő „napjai"–„napjaink" kifejezéssel. Az első négy sorban ez a Rajna vízesésének felzaklatott folyásához hasonlíttatik, lármás zajt asszociálva, a második négyesben a éji harmat csendes lehullásához. Az utolsó sorban élet és elmúlás egybemosódik, megerősítve a „lehullunk" ige sugallatát, s mindez valamiféle derűvel szövődik át (*édesen*). Az e négy sorban megfigyelhető többes szám első személy egyébként másutt nem szerepel a versben (*ránk*; *napjaink*; *élünk*, *kimúlunk*). Nem tudható, pontosan kikre vonatkozik ez a „mi", nem is igazán logikus, hiszen a magányról van szó, amely egyes szám első személyt kíván, vagyis e mozzanat beilleszkedik a költemény elbizonytalanító, az egyértelműséget kerülő elemeinek a sorába. A többes szám első személy itt leginkább egy létállapot általános érvényét sugallja, kiemelve az ellentétezést a konvencionális didakszis köréből. Ez a létállapot pedig nem más, mint amit az első négy sor már előre jelzett: a magány ölén való ringatózás, egy sajátos álomszerű világ állapota, amely a külvilág felől halálként értelmeződik. Erre az elzárkózásra utal a szakrális hangulatot árasztó mellékmondat is („mikor szent fátyolid vonulnak"). E mellékmondat kötőszava mellől hiányzik a főmondatbeli utalószó, a következő versszak élén viszont a teljes szerkezet ott található („Sőt akkor is, mikor..."). Az egyező mondatszerkezet gondolatpárhuzamra utal, amely utalást felerősítik a „sőt" és az „is" kötőszavak. A párhuzamba állított tagmondatok („mikor szent fátyolid vonúlnak" – „mikor vak kárpitot sző az halál") az álomszerű létállapot és a halál aktusa között már az első és utolsó versszak esetében is látott különbséget mutatják. Az álom és halál testvérségének antik toposza természetesen kezdettől fogva hozzájárul az értelmezéshez, s így a magányosság ölén való álomszerű ringatózás képzete folyamatosan összecsúszik az elmúlás képzetével, noha az maga egy sajátos létállapotot hivatott jelölni. Ugyancsak elbizonytalanító mozzanatként tekinthetünk a következő két sorra is („Ott a magánosság setét világán /

Behullt szemem reád talál"), mert a „reád talál" arra a „magánosság"-ra vonatkozik, amely előzőleg birtokosként jelent meg. Határátlépés történik itt, a sír, a nemtudás örök világa jelenik meg a magányosság korábban szemlélt létállapota helyén, amely világban a magányosság „őrzőangyalként", „barátként" értelmeződik. A vers végén megismételt kezdősor („Áldott Magánosság, jövel!") tehát nem pusztán abban mutat változást, hogy a magányosság képzete immár a halállal azonosítódik, hanem arra a párhuzamosan kiépülő jelentésváltozatra is utal, ami a *magányosság mint a világ számára halott létállapot* és a *végső elmúlás örök magánya* között feszül.

Az életmű motivikus rendszere

A vers eme kettőssége nem egyedi sajátosság, az életmű egyik önértelmező motívumává épül ki az 1798-as évtől kezdődően, döntően a Lilla-szerelem elmúltával. *A Magánossághoz* párverse, *A tihanyi Ekhóhoz* zárlata ugyancsak magában rejti az erre való utalást.

Itt tanúlom rejtek érdememmel
    Ébresztgetni lelkemet.
A természet majd az értelemmel
    Bölcsebbé tesz engemet.
Távol itt, egy másvilágban,
Egy nem esmért szent magánosságban
    Könnyezem le napjaim.
    Könnyezem le napjaim.

Itt halok meg. E setét erdőben
    A szomszéd P ó r eltemet.
Majd talán a boldogabb időben
    Fellelik sírhelyemet;
S amely fának sátorában
Áll egyűgyű sírhalmom magában,
    Szent lesz tisztelt hamvamért.
    Szent lesz tisztelt hamvamért.

A magányosság képzete e versben is két értelmező mozzanattal fonódik össze. A „Távol itt, egy másvilágban" sajátos feszültséget teremt, hiszen a „másvilág" elemi jelentésében a halál utáni életre utalna, ha nem lenne előtte a „távol, itt" helyhatározó, amely a másvilágot még a földi életben helyezi el, a nagyvilágtól

való elszigeteltség állapotaként. Az „egyűgyű sírhalmom magában" utalása viszont egyértelműen a halál utánra vonatkozik, az ottani magányosság a végső, az örök magányosság.

Mindazonáltal a két vers világa hangoltságában mégis alapvetően különbözik egymástól. *A tihanyi Ekhóhoz* a fájdalom kiéneklésének a költeménye, *A Magánossághoz* a winckelmanni értelemben vett fájdalom utáni állapoté („nemes egyszerűség és csendes nagyság"). Szorosan összetartozó voltuk ellenére sem szerepelnek egymás mellett a Lilla-kötetben, aminek nyilvánvalóan kompozíciós okai vannak (*A Magánossághoz* létállapota és létösszegzése nem illik a kötet végének ívéhez). De hogy az említett kapcsolat létezik, azt éppen a Lilla-kötet ajánlóverse, a *Gróf Erdődyné őnagyságához* bizonyítja. E költemény, az életműben eléggé egyedi módon, reflektál magára a szerelem privát történetére is, érzelmi történésként konstruálva meg azt. Lilla elvesztését követően két állapotot ír le, először a kitörő fájdalomét:

Őtőle, és mindenektől
    Elhagyatva jajgaték.
Lelkem a mély keservektől
    Ízekre szaggattaték.

A barlangok setét gyomra,
    Hol senki sem láthatott,
Hol magános panaszomra
    Csak a kőszál hallgatott,

A pusztult várak omlása,
    A vad erdők éjjele,
A mély völgyek horpadása,
    Jajjammal megtele.

Két versszakkal később az Ekhó is feltűnik, így aligha lehet kétségünk, hogy az itt leírt érzésállapot egyezik azzal, amit *A tihanyi Ekhóhoz* című versben szemlélhetünk kibontva. Az e résztől kis vonallal is elválasztott következő rész aztán egy másik állapotot jelenít meg:

Így örök számkivetésre
    Kárhoztatván magamat,
Egy titkos kénszerítésre
    Délnek vettem útamat;

És hogy a zajgó világban
Ne kelljen tolongani;
A rengeteg S o m o g y s á g b a n
Elbúttam haldoklani.

Az „elbúttam haldoklani" (és az utána következő önarckép) pontosan megfeleltethetőnek tűnik *A Magánosághoz* című vers azon vonulatával, amely a magányosságot egy a világ számára halott, álomszerű létállapotnak mutatja. Különös jelentőségű e tekintetben a „haldoklani" ige, mint ami a legigazabban rögzíti ennek a létállapotnak a karakterét, de mentesen minden rettenettől, sőt, valamiféle csendes derűbe oldottan élve meg azt. Ebben ismerhetjük fel a kései pályaszakasz gyakran ismétlődő motívumát. Magában az Erdődynéhez szóló ajánlóversben is megtalálhatjuk kifejtetten:

Úgy van! ez a kedves lélek
Nékem még élvén megholt;
S ez az, hogy én halva élek,
Míg el nem zár a gyászbolt. – –

Ugyanez a motívum a vers megelőző, prózai kidolgozásában sokkal tömörebben s talán költőibben hangzik: „Ő nékem élve megholt: s ez az, hogy én halva élek." Ennek az oxymoronra épülő szerkezetnek az első, még nem teljes felbukkanása egy Vajda Juliannához szóló, 1798. március 12-i levélben található: „Én élek s Lilla énreám nézve megholt, – igen is, megholt – örökre megholt ő énreám nézve."[11]

A Lilla-kötet zárlatát alkotó két vers, *A Pillangóhoz* és *A Reményhez* előtt pedig közvetlenül ott áll *Az estvéhez*, amely talán a legteljesebben és legköltőibben fogalmazza meg ezt a haldoklás fájdalmas szépségében elmerülő létállapotot. A vers az estvét szólítja meg, miként *A Magánosághoz* a magányt, s tőle vár hol vigaszt, hol halált. Az öt tizenkét soros strófa első négyesei jól mutatják ezt a csapongást:

CSENDES Este! légy tanúja,
Mint kesergek én,
Szívemet mint vérzi búja
LILLa szép nevén. [...]

11 Csokonai Vitéz Mihály – Vajda Juliannának, Komárom, 1798. március 12., in Csokonai Vitéz Mihály, *Összes művei: Elektronikus kritikai kiadás*, szerk. Debreczeni Attila, a versszövegeket gond. Orosz Beáta (Debrecen: Debreceni Egyetemi Kiadó, 2016–2020), hozzáférés: 2020.09.15, doi:http://deba.unideb.hu/deba/csokonai_muvei/text.php?id=csokonai_lev_041_k.

Csendes Este! ah, tekints le,
    Nézd e bánatot.
Könny helyett szememre hints le
    Tiszta harmatot; [...]

Csendes Este! Már alusznak
    Mások édesen,
Vagy szerelm ességbe úsznak
    Tiszta csendesen. [...]

Csendes Este! balzsamozd el
    Durva kínomat,
Vagy reám végtére hozd el
    Várt halálomat. [...]

Csendes Este! ah, ne hozd el
    Még halálomat,
Kérlek, óh, ne balzsamozd el
    Édes kínomat. [...]

Az este helyére a magányosság könnyen behelyettesíthető a „mások"-kal való szembeállítás, az elszigeteltség, a halálvárás és a vigasztalás motívumai alapján (noha itt nyoma sincsen didakszisnak, mint a nagy magány-versben). A gondolati-érzelmi felépítés egy hangsúlyozottan érzelmes zárlathoz vezet, amelyben a „haldoklás" végső, de egyben derűs létállapottá minősül:

LILLA vesztén sírdogálni
    Drága sors nekem,
Sírdogálva haldogálni
    Szép halál nekem.

Ez valójában nem más, mint a *Még egyszer Lillához* élőhalott létállapotának áthangszerelt változata:

Óh, mely keserves annak élni,
Kinek tovább nincs mit remélni,
    És mégis élni kell!
Él az, de nincsen benne lélek.
Az én tüdőm is, bátor élek,
    Lelketlenül lehell.

Csokonai *A Magánossághoz* című költeménye az életmű egyik jelentős önértelmező motívumának nagyformátumú variációját hozza létre, miközben a korabeli átlagköltészet egyik igen népszerű témáját verseli meg. Az alapanyagként használt sablonokat azonban eredeti módon variálja, s a vers végére új összefüggésbe emeli azokat. Jelentőségét meghatározhatjuk a klasszicizmus és a romantika közötti átmenetiségben is, de ha a korszak saját közegében akarjuk elhelyezni, s nem a bizonytalan körvonalú átmenet kategóriájával, akkor talán azt mondhatjuk, hogy a winckelmanni értelemben vett fenség, a nemes egyszerűség és csendes nagyság poétikai elvének egyik legteljesebb költői megvalósulását tisztelhetjük benne.

A mulandóság „megszelídítése"

Csokonai, Háfiz és a sírhalom-motívum[1]

A' Hafíz sírhalma

Csokonai az *Anakreoni Dalok* című kötetének záróverséül egy perzsa költőről szóló költeményét választotta.[2] Háfiz (Szamsz-ad-Din Muhammad, 1325k.–1390k.) Sirázban született és élt haláláig, költészetének leghíresebb darabjai a *ghazal*ok, amelyek párversekből álló, ódaszerű költemények. Háfiznak nagy hatása volt a XVIII. század második felének európai költőire. Először a magyar Reviczky Károly gróf fordította latinra Háfiz műveit, s tette közzé kommentárok kíséretében, majd az angol William Jones, akinek művéből Csokonai is oldalszámra másolt ki részeket, hosszú passzusokat le is fordítva.[3] Csokonai érdek-

1 A tanulmány eredeti változata nem tartalmazott jegyzeteket és a vers szövegének közlésével kezdődött. A jelen változatban a szöveg (kritikai kiadáshoz javított) idézeteit és szakirodalmi utalásait szabályos hivatkozásokkal láttuk el lábjegyzetben, ugyanakkor eltekintettünk a költemény szövegének közlésétől. Csokonai költeményeit általában a nyomtatott kritikai kiadás szövegét revideáló, új kronológiát követő elektronikus kiadásból idézzük: Csokonai Vitéz Mihály, *Összes művei: Elektronikus kritikai kiadás*, szerk. Debreczeni Attila, a versszövegeket gond. Orosz Beáta (Debrecen: Debreceni Egyetemi Kiadó, 2016–2020), hozzáférés: 2020.09.15, doi:10.5484/Csokonai_Vitez_Mihaly_osszes_muvei. Más szövegeket a nyomtatott kötetekből hivatkozunk. A tanulmányban szereplő vers szövegét Márton József kiadása alapján idézzük; ő adta ki az *Anakreoni Dalok*at is, amelyből azonban egy teljes versszak kimaradt, s Csokonai autográf fogalmazványa szintén töredékes. *A Hafíz sírhalmá*nak három szövegforrását teljes szöveggel, egymás mellé rendezve lásd az elektronikus kiadás genetikus szövegében: uo., hozzáférés: 2020.09.15, doi:http://deba.unideb.hu/deba/csokonai_muvei/genetikus_szoveg.php?szv=csokonai_vers_0729_k.

2 A kötetet még Csokonai állította össze 1802-ben, de csak 1806-ban jelent meg; magáról a versről annyi állítható bizonyosan, hogy 1802 előtt keletkezett. Lásd minderről filológiai monográfiánkat: Debreczeni Attila, *Csokonai költői életművének kronológiai rendje*, Csokonai Vitéz Mihály összes művei: Pótkötet (Budapest–Debrecen: Akadémiai Kiadó–Debreceni Egyetemi Kiadó, 2012), 305–314, 691.

3 A kivonatok teljes anyagát lásd: Csokonai Vitéz Mihály, „Kivonatok az ázsiai poézisról", in Csokonai Vitéz Mihály, *Feljegyzések*, kiad. Borbély Szilárd, Debreczeni Attila, Orosz Beáta és Szép Beáta, Csokonai Vitéz Mihály összes művei, 142–170 (Budapest: Akadémiai Kiadó, 2002). A fenti áttekintés adatai megtalálhatóak ennek jegyzetei között.

lődése vitathatatlanul erős Háfiz munkái iránt, s Képes Géza rámutatott nyilvánvaló motívumegyezésekre (például a rózsa és a fülemüle motívumai éppen tárgyalt versünkben nagyon hasonlítanak a perzsa költő műveire), valamint az ellentétező, asszociatív szerkesztésmód párhuzamaira is.[4] Ugyanakkor Szauder József arra figyelmeztetett, hogy Háfiz hatását nem tekinthetjük kizárólagosnak, hiszen az említett motívumokat már Csokonai költészetének legkorábbi rétegében megtaláljuk, elsősorban az olasz árkádikus költészetből átszármazottan, de nyilvánvalóan a magyar énekköltészeti hagyománytól sem függetlenül.[5] Olyan toposzokat használ tehát Csokonai, amelyek közkincsnek számítottak az ő korában, s nemcsak átveszi ezeket, de át is hasonítja, a maga képére formálja őket. Háfizt megidéző nagy műve épp ilyen: a jól ismert motívumok, konvenciók az életmű egyik legszebb, legjelentősebb költeményévé lényegülnek.

> *A Hafíz sírhalma* kantátaszerű kompozíció; ifjak s leányok imaginárius csoportjából kiválik egy-egy meg nem határozott személy – Csokonai csak úgy nevezi: „Egy" – és a recitativónak egy nemével ád újabb és újabb aláfestést a mindvégig azonos négy soros refrénnek, melyet vissza-visszatérő válaszul, az egész csoport – „Mind" – kardalszerűen és átszellemült körtánc kíséretében énekel. Az egészben, mint magukban a megdicsőülést hirdető hangokban is, van valami álomszerű, megfoghatatlanul lebegő; muzsikába és csak sejthető, ritmikus mozgásba szublimálódik a szavak szívverése.[6]

Sinkó Ervin szavait idéztük monográfiája utolsó előtti fejezetéből, amely az egyetlen hosszabb értelmezés a műről.

A vers valóban egy ünnepi, mondhatni, kultikus aktust jelenít meg, ősi dramatikus hagyományokat követve. Kultikus jellege abban áll, hogy a sír körüli tánc és ének az elhunyt szellemével való találkozás élményéért történik. Ebből kifolyólag az ünneplő leányok csoportja mellett a vers másik „szereplője" maga az ünnepelt lesz, illetve tulajdonképpen a sírhalom, amely Háfiz nevében valójában „részt vesz" az ünneplésben. A dramatikus felelgetés elemi jellegzetességén túl a vers karakterét így döntően a kultikus ünneplés résztvevői, a leányok és a sírhalom között gazdagon és sokrétűen kiépülő kapcsolatok határozzák meg.

A refrént hívó szólamokban hol az ünneplők, hol a sírhalom kerül a középpontba. Az első versszak (egy versszakhoz mindig hozzáértjük a „Mind" által mondott refrént is) a helyszínt és a szereplőket villantja fel jelzésszerűen, világossá téve, mit jelent az „Egy" és a „Mind" a továbbiakban, s érzékelteti, hogy az ének (kör)táncot kísér. Ezt az előhangszerű első és a zárlatot jelentő utolsó versszakot

4 Képes Géza, „Háfiz és Csokonai", *Filológiai Közlöny* 10 (1964): 397–405.
5 Szauder József, „Csokonai poétikájához", in Szauder József, *Az éj és a csillagok*, 339–367 (Budapest: Akadémiai Kiadó, 1980), 360–362.
6 Sinkó Ervin, *Csokonai életműve* (Novi Sad: Forum Könyvkiadó, 1965), 304.

(amelyhez a versben egyedül nem kapcsolódik refrén) leszámítva hat szakaszban hat téma hangzik fel a szólóktól. Az első kettő közvetlenül az ünneplő leányokra irányítja a figyelmet, míg a második kettő inkább a sírhalomra, a sírhalmon illatozó rózsabokorra s az ott daloló fülemülére. Az ötödik megmarad a sírnál, a hatodik visszatér a leányokhoz, de már mindkettő tágabb horizontot villant fel eközben: Siráz, Háfiz hazája felől közelítenek vissza az ünnep résztvevőihez.

A költemény hat versszakos középső egységének első két szakaszában az anakreóni dalok állandó témája, a bor és szerelem dicsérete hangzik fel: a táncolóénekelő leányok az enyhe mámort hozó, de meg nem részegítő bor hatalmát ünneplik. „Ha bort iszom, Leánykák, / Új lángra kap szerelmem: / 'S ha lángra kap szerelmem, / Óh, millyen édes a' bor!" – adódik össze szerelem és bor ereje, mindkét versszakban az elalélás, az álomba ringatás motívumát megidézve, az elsőben a kedves, vagyis a „szeghajú legény", a másodikban „Ámor" isteni alakjához kapcsoltan. A bor és szerelem hatalmával vetekednek Háfiz dalai is, amelyek „szerelmeket lehellők", s amelyekből „szerelem csepeg" az ünnepi táncban elaléló leánykákra. A második két versszakban maga a címadó „sírhalom" lesz a főszereplő. E halmon virágok nyílnak: nárciszok, tulipánok, kökörcsinek, jácintok, s a virágok királynéja, a rózsa. A rózsabokorban pedig egy fülemüle énekel, „melly – mint Csokonai maga írja Dayka Gábor verseiről készített jegyzéseiben – a' Poézisban a' Madarak között az, a' mi a' virágok köztt a' Rózsa, a' mi a' Tavasz, a' Hold, a' Hajnal, a' tsörgő Patak, a' Szép ortzák, szemek, és maga az ezerképű Ámor".[7] A kor költészetében különösen kedvelt ősi motívumok tűnnek hát fel e versszakban is, hasonlatosan a bor és szerelem korábban alkalmazott (anakreóni) toposzaihoz. A harmadik két versszakos egység mindkét része Siráz dicsőítésével indul, majd az ellentétező szűkítés a sírban nyugvó Háfiz páratlanságának és az őt ünneplő leányok felülmúlhatatlan szépségének kiemelésére fut ki. Siráz a „Poéták' / 'S Böltsek' hazája", Háfiz pedig épp azért a legnagyobb, mert bölcs poétaként a legteljesebben fogalmazta dalba a gyorsan elmúló „jelenvaló szép" szomorkás élvezetének „kurta filozófiáját",[8] példaként a késő korok számára is („énekéből / Tanúljatok közöttünk / Danolni és szeretni!"). Az egyedülálló szépségű sirázi leányok e dalt jöttek megköszönni Háfiz sírhalmához, ezért táncolnak, énekelnek. A tágabb nézőpontból így visszaközelít a vers az ünneplőkre, előkészítve az ünnep utolsó versszakbeli beteljesedését.

A kultikus esemény résztvevői között szövődő kapcsolatokat az egyes versszakok mikroszerkezete még szorosabbá, még gazdagabbá teszi. A szakaszok eleje általában erős érzelmi-hangulati felütéssel intonálja a fent említett témákat, majd

7 Csokonai Vitéz Mihály, *Tanulmányok*, kiad. Borbély Szilárd, Debreczeni Attila és Orosz Beáta, Csokonai Vitéz Mihály összes művei (Budapest: Akadémiai Kiadó, 2002), 63.

8 Csokonai kifejezései, lásd: „Jegyzések és Értekezések az Anákreoni Dalokhoz", in Csokonai, *Tanulmányok*, 86–106, 88.

rövid leíró részletezés következik. Ez a szakaszok közepe táján még erősebb érzelmi megnyilvánulást hív elő, rendszerint felkiáltások, illetve felszólító felkiáltások formájában (például „Viríts betses ligetke, / Viríts ezer virággal"; „Be hathatós! be vídám! / Be gyenge és szerelmes!"). Ezt követően azonban mindig Háfizhoz tér a beszéd (egy szakasz kivételével név szerint is említve őt), s az ő énekét dicséri, az első szakaszfél részletező leírásának képeihez, motívumaihoz hasonlítva azt. Az énekben való találkozás misztikus kapcsolata tárgyiasul a kultikus szertartásban a sírhalom megérintésével, az eseményekbe való bevonásával. A borból töltenek a sírra, a „tarka rózsa közzé", amelyet „begyezni" mennek a leányok, majd koszorút visznek Háfiz halmára, s újra meg újra körbetáncolják. A halott költő szellemének megidézését készíti elő mindez, miként Háfiz „égi lelké"-nek rózsához és fülemüléhez hasonlítása is: a rózsa és a fülemüle már a szertartás során jelképesen megeleveníti a sírhalmot. A szcenírozás filmszerű, a vers belső mozgalmasságát a közelítés és távolítás szakaszok közötti és szakaszokon belüli váltogatása biztosítja. A gyakran (főleg a vers első felében) egyébként állóképszerű mozzanatok úgy kerülnek egymás mellé, hogy mindig a sír és az ünneplők állnak a középpontban, a „vágások" dinamizálják és egymásra montírozzák ezeket. Az állapotszerű szólamok „vágásokkal" való dinamizálása az egyre fokozódó sebességű tánc mozgáselményét is hivatott érzékeltetni.

A versszakok hasonló felépítése mellett az ismétlődő motívumok egymásra játszása szövi még szorosabbra az ünnep résztvevői közötti kapcsolatokat, olyannyira, hogy tulajdonképpen ezáltal jön létre a Háfiz szellemével való találkozás. A költemény legfontosabb motívumai érzéki benyomásokkal kapcsolatosak: a mennyei bor *íze*, a nyíló rózsa *illata*, a fülemüle dalának szívreható *hangjai* fonják körül a versbeli ünneplőket. Az egyenként ható benyomások lassan összeadódnak, s egyre fokozzák a tánc és ének keltette bódulatot. Az elalélás már a vers elején előrevetül („Boldog vagyok, 's alélva / Simúlok édesemnek / A' szeghajú legénynek / Ölébe, és elalszom"), s később is vissza-visszatér Ámor ölben való elringatása és a rózsa ölébe hulló fülemüle képével. A misztérium az érzékletekben teljesül be, átszellemült állapotban:

Mit érzek! *A' virágok*
Bimbójikon kinéznek,
Habosan terűl az illat,
A' fellegek szaladnak,
Belőlök a' szelíd Nap
Mosolyog derűlt egünkre
A' filmilék zenegnek,
'S *egy szellet a' rozsának*
Bimbóiból kilendűl:

Mit – áh mit érzek! – *édes*
E' szellet' ihletése! –
Óh szent öröm! szerelmek! –
Megelégedés' *nyomási!* –
Te vagy – te vagy – *Hafíznak*
Árnyéka! tsendes Árnyék,
Te lebegteted hajunkat! –
Üljünk le sírja mellett
A' mirtusos ligetben,
Üljünk le, szép Leányok!

A költemény itt idézett utolsó szakaszában dőlt betűvel megjelöltük az érzéki benyomásokkal összefüggő részeket; a versszak lényegében teljesen ezekre épül. Az eddigiekben egymásra rakodó érzékletek itt, e ponton összekeverednek, egymásra úsznak, határaik elmosódnak (mintha a jóval későbbi költészetben közkedveltté vált szinesztézia bravúros példáját olvasnánk). A szertartás során átszellemült állapotba került ünneplőkben képek, hangok, illatok, ízek eggyé válnak, s megérzékítik számukra az addig csak jelképesen jelenvolt ünnepeltet, Háfizt, a sírhalmon nőtt rózsák bimbóiból kilendült szellet ihletésében. A misztérium beteljesült. „Üljünk le, szép Leányok!"

De a szertartásnak nincs vége, a földi öröm beteljesülése – Háfiz szelíd filozófiája szellemében – ezután következik. Az ünneplő sírázi „Kökény szemű Leányok" a „barna kondor Ifjak"-ra várnak. Az érzékek felfokozott állapota felforrósítja a vágyat is, ami varázslatos sejtelemmel, ugyanakkor félre nem érthető egyértelműséggel szólal meg az ifjakat hívó leány szavaiban: „Óh, jó időbe jöttök! / Megnyílva olvadoznak / Hő szíveink reátok."

A költemény azonban nem ér véget ezzel, idézőjelbe tett rejtélyes négy sor zárja. Az előzőeket mondó leányt halljuk még mindig? Netán valamiféle sírfeliratot kell ebben látnunk? Nehezen dönthető el. A vers belső dinamikájából kiindulva leginkább a távolítás mozzanata ötlik szemünkbe: időben és térben kitágul a szemhatár ismét, s az „Útazó" megszólításával immár az ünnep résztvevőin, a beavatottakon *kívüli* szereplő tűnik fel. A kultikus tisztelet hangját ezzel egyidejűleg a „Ne térj odább" felszólításában megnyilvánuló, némileg rezignált óhajtás váltja fel. Az ünnep képzeletbeli világából mintha ablak nyílna a való életre, a sírt fű lepi. Nemcsak a záró négy sor, de az egész költemény, az egész kultikus szertartás idézőjelbe kerül ezáltal. Hogy miért, arra az életművet is figyelembe véve keressük a választ. Csokonai verseiben, prózai írásaiban ugyanis a pálya legkülönbözőbb pontjain fel-feltűnik a megelevenedő sírhalom költői toposza; olyan motívum ez, amely mindvégig azonos súllyal van jelen az életműben. Azonos súllyal, de nem teljesen azonos jelentéssel, noha két vonatkozása

állandó: az egyik a halál, az elmúlás gondolatának megszépítő feloldása, a másik pedig a költői halhatatlanság utáni vágy.

A „sírhalom" motívuma az életműben

Jer, Szépem! tsak Néked lehellek, míg élek:
Míg eszemet tudom, tsak te rád eszmélek.
Ha meg halsz, 's még akkor el nem húnyt életem:
Meg mered'tt tested szívembe temetem.
Ha élet tenéked még hosszabb adatott:
Szóljál sírom felett tsak eggy fél szózatot;
Akkoris szikrái a' hév szeretetnek
Fagyos tetemeim között langot vetnek! –
(*A Szépek Szépe*, 1794)[9]

[Filander, a Szerelem Templomának főpapja Meliteszt] eggy oldalajtónn kivezetvén az Adónis' Sírjához vezette, melly eggy Rozás Ernyő alatt magánosann állott két Kupresszus szomorú Árnyékábann a' múlandó Kökörtsínyek között. Itt szokta az ő Kedvesének Halottinnepét tartani az Istenasszony gyászba őltözött Nimfáival, 's a' zokogó kis Ámorokkal, itt szokott ő gyakorta magánosann múlatni az ő Kedvesének Árnyékával, felhozatván azt a' Hóltak' Tartományából a' halálnál is erősebb Szeretettel. (*A' Tsókok*, 1794)[10]

Majd talán a' háládatos *Szép Nem,* az érzékeny Leánykák, és kedve telt Menyetskék ki fognak ollykor az én temetőmhöz is jönni, midőn az ember emberebb lesz, 's megemlékezvén az én Énekemről rózsát hintenek sírhalmomra, 's lengő piros pántlikákat kötöznek bemohodzott fej-fámra. – Akkor óh Szerelem! Te ki leszállhatsz a' koporsó völgyébe is, éleszd meg ha tsak addig is az én hamvaimat, míg ezt nekik megköszönhetem, vagy ha az nem lehet, hadd intsék meg síromnak hantjairól a' bókoló gyöngyvirágok,'s az integető boglárkák, hogy ők köszönik a' *Szépeknek* jó szívűségeket, kedvellik az érzékeny *Szép Nemet,* mert az én szívemből tápláltatnak az ő gyökereik, az én tsontomból kiaszott vér kereng apró tsövetskéikbe. (*A' Szeretet*, 1794)[11]

9 Az elektronikus kiadásban az 1794-es autográf *Verstisztázati füzet* eredeti lejegyzése: Csokonai, *Összes művei: Elektronikus kritikai kiadás*, hozzáférés: 2020.09.15, doi:http://deba.unideb.hu/deba/csokonai_muvei/text.php?id=csokonai_vers_0271_k&hi=sz%C3%A9pek.

10 Csokonai Vitéz Mihály, *Szépprózai művek*, kiad. Debreczeni Attila, Csokonai Vitéz Mihály összes művei (Budapest: Akadémiai Kiadó, 1990), 95–96.

11 Uo., 75.

A debreceni kollégium diákjaként az irodalomba belépő Csokonai a zsengék után hamar rátalál saját költői útjára, s költészete rövid idő alatt kiteljesedik. A sírhalom-motívum már ebben a debreceni éveire eső első pályaszakaszban meghatározóvá válik. Nem saját leleményéről van szó, a motívum régről ismert, s közvetlen forrása is nagy biztonsággal meghatározható. A legősibb réteget Adónisz mitológiai története jelenti. Aphrodité (Venus), a szerelem istennője beleszeretett a csodálatos szépségű halandó ifjúba, Adóniszba, de szerelmén osztoznia kellett az alvilág királynéjával. Végül Adóniszt megölte egy vadkan, az alvilágba leszállott lelke azonban időnként fel-feljött Aphroditéhez, aki gyakran töltötte idejét Adónisz sírja mellett. Csokonai a mítosznak épp ezt az elemét emelte be *A' Tsókok*ba (lásd a fejezet élén olvasható idézetben). E történet áthagyományozódásából Marino *Adoné*ja és Montesquieu *A knüdoszi templom* című művei emelhetők ki, mint amelyeket a költő is ismert. A sírhalom-motívum ötletét azonban közvetlenül minden bizonnyal Kazinczy Ferenc Gessner-fordításából vette.

Kazinczy az 1780-as években lefordította Salomon Gessner prózában készült idilljeit (*Geszner' Idylliumi*, Kassa, 1788), azt a művet, amely jelentős hatással volt a XVIII. század európai irodalmára, a költői prózanyelv egyik úttörőjeként. Nem kisebb jelentőségű volt Kazinczy fordítása a magyar irodalomban: az érzékenység jegyében eszmélkedő fiatal írók meghatározó élményévé vált. E mű befejező sorai voltak a következők:

> Te pedig, szeretetre-méltó Barátném! ha majd Sírom mellett el-mégy, 's ha az integetö gyöngy-virág és boglárka hívni fog dombomhoz, könny fussa-el szemedet: És ha megengedtetik a' meg-bóldogúlttaknak, hogy azt a' vidéket, a' hol lakoztak, 's azokat a' tsendes árnyékokat, hol Lelkeknek el-rendeltt foglalatossági felöl elmélkedtek, el-járják, 's hátra-maradtt kedvesekhez közelítsenek: gyakran fog Lelkem körülted lebegni; 's gyakran midön szívedet nemes búslakodás lágyítja-el, 's bánatos mélj érzésedbenn el-merülsz, gyenge fuvallat fog érni ortzáidhoz. Lassú borzadás hassa meg akkor Lelkedet![12]

A Csokonai-szövegekkel való rendkívüli hasonlatosság alapján, valamint Kazinczynak az ifjú Csokonaira gyakorolt erőteljes hatása ismeretében aligha kétséges, hogy a sírhalom-motívum ötlete és több jellegzetes eleme Kazinczy–Gessner művének eme zárósoraiból származik. Csokonai azonban a – néhol szinte szövegszerűen is – átvett motívumot saját képére formálva, törés nélkül építette be költészetébe. Nemcsak ebben az esetben követte ezt az eljárást: a költői alkotásmód egyik leglényegesebb jellegzetességére figyelhetünk fel. Nem az eredetiség hiányát kell látnunk az ilyen és ehhez hasonló átvételekre, kölcsönzésekre épülő

12 Kazinczy Ferenc, *Fordítások Bessenyeitől Pyrkerig: Önállóan megjelent fordításkötetek*, kiad. Bodrogi Ferenc Máté és Borbély Szilárd, Kazinczy Ferenc művei: Második osztály: Fordítások – Kritikai kiadás (Debrecen: Debreceni Egyetemi Kiadó, 2009), 112–113.

költői gyakorlatban, hanem egy kor sajátos, a romantika eredetiség-kultusza előtti költészetfelfogásának megnyilvánulását. Csokonai nem kora ellenére, hanem éppen kora költői lehetőségeinek kiteljesítése által lett naggyá. Gyakran ma is olyan vonásait emeljük ki költészetének, dicsérve eredetiségét, amelyekről könnyen kimutatható a kölcsönzés, a konvenció követése, a toposz felhasználása. A csodálat azonban így is jogos lehet, hiszen a készen talált különböző elemekből harmonikus, csak őrá jellemző műveket formált.

Igazi hangjára Csokonai 1793 körül talál rá, a korabeli érzékeny irodalom mintái nyomán, ekkor keletkezett ars poétikának tekinthető költeménye, *A' vídám természetű Poéta* is.[13] Az olasz árkádikus poézissel, elsősorban Pietro Metastasio műveivel, a német dal- és idillköltészettel, valamint a költői prózanyelv kezdeményeivel való megismerkedése meghatározó jelentőségű volt útkeresésében. A XVIII. század végi irodalom korszerű törekvéseinek áthasonítása egy újszerű költői program jegyében történt, aminek középpontjában az érzékenység evilági érdekű boldogságfilozófiája állott.

Az érzékenység olyan boldogság- és erkölcsfilozófia, amely igényt tart arra, hogy életprogramként (*modus vivendi*) is szolgáljon. Újszerűsége kizárólagos evilágiságában rejlik, s egyben ez az oka – a későbbiekben képviselői számára is nyilvánvalóvá váló – megvalósíthatatlanságának, a meghatározásában rejlő kettősségen túl (elvont, filozofikus gondolat – közvetlen, gyakorlati életelv). Az érzékenység az embert szigorúan testi mivoltában véli valósnak, boldogsága elérésének lehetőségeit is csak így felfogott szükségletei kielégítéséhez köti. Az ember tehát – ezek szerint – valójában természeti lény, a természet mint legfőbb, isteni elv törvényszabását követi. Boldogsága itt a földön elsőrendűen a szerelemben lelhető fel, amely úgy szolgál a testi érzékek kielégítésére, hogy egyben a nagy egésszel való egység, a természettel való azonosulás érzetét is kelti. Merthogy a szerelem (platonista hagyományokon nyugvó vitalista elképzelésként) valami megfoghatatlan világ-erő, amely minden dolgok lényege. Ahogy *A' Szeretet* című, 1794-es írásában Csokonai is megfogalmazta:

> én ugyan nem futok az elől az ösztön elől, mellyet magamban hordoztat a' Természet. – A' Szeretet lelkesíti az egész Világot. – Ez az első mozgó erő, melly a' Mindenségnek közép pontjábann ülvénn, örök abrontsonn forgatja a' Teremtéseket. Mikor még a' Chaos elnyelvén önnön magát zavartt kerengéssel tolongtatá egymásba a' tusakodó Lételeket:

13 Az itt következő rész a tanulmány eredeti változata előtt nem sokkal megjelent monográfián alapul: Debreczeni Attila, *Csokonai, az újrakezdések költője: A felvilágosult szemléletmód fordulata az életműben*, Csokonai Könyvtár 1 (Debrecen: Csokonai Kiadóvállalat, 1993). Az érzékenység fogalma a későbbiekben érdemi átalakuláson ment át, lásd: Debreczeni Attila, *Tudós hazafiak és érzékeny emberek: Integráció és elkülönülés a XVIII. század végének magyar irodalmában* (Budapest: Universitas Kiadó, 2009), 101–130.

ez szóllott eggyet, 's azonnal megkötötte az egymáshoz szívódó Valóságok között, azt a' felbonthatatlan Atyafiságot, a' mellybenn még máig is kedvellik egymást; e' rakta a' rendszerző Hármoniának Isteni újjaira a' Világnak minden részetskéit, – nap ez, mely lételt, és elevenséget ád az ő mennyei súgárával – rugó ez, mely mozdúlásba hozza a' veszteglő testeket, – éltető állat, melly első kedve mindennek, valami a' nap alatt, és azon felűl terem, ama legutolsó valóságig, melly a' nem lételnek megmérhetetlen partjaival határos. – Mind Te vagy ez oh Szeretet! Te! ki minden vagy mindenekben.[14]

A sírhalom mitológiai hátterű s Kazinczy Gessner-fordításából átvett motívuma az ifjúkori költészet és világkép egyik sarkalatos pontján szervül először az életműbe. A „vídám természetű poéta" evilági boldogságfilozófiája a feltétlen életbizalom jegyében formálódott ki. A *természet* mint az isteni rend megnyilvánulása és a *szerelem* mint a benne működő mozgató elv koherens világképet volt képes megalapozni. Csokonai ezen épült idill- és dalköltészete sajátosan öntörvényű, eszményi világot alkotott meg, aminek összefoglalója és kiteljesítője egy tizenkét énekre tervezett eposz, a szerelem mitikus eposza lett volna; ennek töredékeként maradt ránk *A' Tsókok* című prózaidill, három és fél énekben. Az érzékenység boldogságfilozófiája és költészete azonban több szempontból is igen törékeny volt. Eszményítő világalkotásának említett valóságidegensége mellett egy másik lényeges problémája az idővel, az elmúlással szembeni tehetetlensége. A halállal szemben végső soron persze minden emberi filozófia tehetetlen – az érzékenység átlagon felüli védtelensége abban áll, hogy éppen fő célja, a túlvilági örök boldogság ígéretének helyébe lépő örökös földi boldogság eszméje sérül meg végletesen az elmúlás kérlelhetetlen törvénye által. Hiszen ha minden földi dolog mulandó, a boldogság sem lehet teljes; az ezen kívüli boldogságígéretek pedig elvesztették vonzásukat.

A „vídám természetű poéta", aki éppen csak rálelt erre az új világfelfogásra, még kevéssé fogékony annak belső problémái iránt, azok még nem tűnnek szeme elé. Persze azért fel-felbukkan a mulandóság gondolata, akárcsak mint hagyományos költői téma *A' Szépek' Szépé*ben, ahol is a szépség elmúlásának régi közhelyét variálja:

Isten! hát tsak azért mivelsz illy remeket?
Azért árasztasz rá minden Szépségeket?
Hogy eggy Légyen-szódat fel dúló Múljonnal
Minden Szépségeket el törölj azonnal. –

14 Csokonai, *Szépprózai művek*, 72.

Válaszát erre a fejezet élén idézett versszakban adja meg, ami tulajdonképpen nem is válasz, hanem inkább egy sajátos költői feloldás. A sírhalomnál való találkozás élő és elhunyt között az élet folytonosságát hirdeti, a szeretet-szerelem mindent – még a halált is – legyőző, „megelevenítő" hatalmát. A költő a sírral való kapcsolatteremtés szimbolikus gesztusaival vesz erőt az elmúláson, ha csak a költői képzelet világában is – ennek legteljesebb korabeli megfogalmazása *A' Szeretet* fent idézett részlete. A leányok ünneplése a „bémohodzott fejfa" körül a sírhalmon nőtt virágok választ hívja elő, így mintegy jelenvalóvá lesz az eltávozott, megelevenedik. Annál is inkább, mert a 'bókoló gyöngyvirágok, s az integető boglárkák' az elhunyt testéből tápláltatnak, abból vesznek 'magoknak lételt s növést', így a jelképes kapcsolaton túl – a természet örök körforgása folytán – léte anyagi mivoltában is folytatódni látszik, csak más formában.

A természet (isteni princípiumnak tekintett) örök rendje áll tehát e költői toposz hátterében ekkor. Az átalakuló, új és új formákat öltő anyagi lét folytonossága jelenti azt a biztonságot adó szemléleti hátteret, amelyből szembe néz Csokonai a mulandóság gondolatával, s ha le nem is győzheti, de felülemelkedik rajta. E megnyugvást fejezi ki *Az Álom* című korabeli nagy elmélkedő vers, amelynek zárósorai klasszikus érvénnyel összegzik a költői világkép e létfilozófiai vonatkozásait:

Igy aluszunk mi! – de vigyáz a' természet
    'S nintsen munkáiban hízak és enyészet
Pontos forgásának örök karikája
    Eggynek el fogytával másikát táplállya
Mi vóltam magam is! mig meg nem születtem
    Mig füből 's állatból e' testet nem vettem.
Aludtam méllyenn a' tsendesség ölébenn
    A' magam nem tudás tsendes éjjelébenn
Még a' Természetböl mint eggy annak meg hólt
    Részettskéje, akkor ki nem fejlettem vólt
Igy fogok bomlani újonnan beléje
    Mint annak eggy pitziny meg hólt részetskéje
A' koporsó utánn éppenn azt képzelem
    A' mi Böltsőm elött történt vala velem
Aluszom jó álom mihelyt el enyészek
    'S élőből eggy rakás Mineralé lészek.[15]

15 A vers toldalékát, benne az idézett záró résszel, csak egy 1796-ra tehető autorizált másolat őrizte meg: Csokonai, *Összes művei: Elektronikus kritikai kiadás*, hozzáférés: 2020.09.15, doi:http://deba.unideb.hu/deba/csokonai_muvei/text.php?id=csokonai_vers_05_k.

A természet örök rendjében, folytonosságában való hit belső bizonyosságával hangzik fel hát a halált is legyőzni képes *szeretet* dicsérete, formálódik ki a megelevenedő sírhalom, az elmúláson is erőt vevő „ünnep" költői szimbóluma. Ez az „ünnep" azonban egyben a költői halhatatlanság ünnepe is, hiszen a „vídám természetű poéta" elemi vágya poéta-létének ugyanúgy folytonosságot remélni az utódok emlékezetében, mint ember-voltának a természet örök körforgásában. *A' Szeretet*nek az alfejezet élén idézett részlete előtt éppen egy olyan invokáció áll, amelyben a költő a természetet lelkesítő isteni erőhöz, a „szeretethez" fohászkodik nevének fennmaradásáért: „Örök hatalom! vedd ki az én nevemet a' halál jussa alól, erőssebb vagy te a' halálnál, és tedd fel azt a' halhatatlanság óltárára. Majd mikor én porrá leszek, és a' Temetőnek fűvei felszívják az én nedvemet, a' mellyet Te élesztettél, mikor még porom is vissza térvén az ő elementumiba, tsak egy név válik belőllem: akkor is mint a' régi Anakreonnak tisztelet fogja kísérni áldott emlékezetemet. Az emberiséggel hal meg az én versem, mert annak nemes indulatit éneklem, az emberiség le fogja tépni a' vérbe mártott borostyán koszorút ama déltzeg Poëtáknak Fejéről egy két század múlva, a' kik az ő gyalázóit Herósokká, 's a' Világ latrait Fél-Istenekké tették vala. Nekem pedig a' Helikon aljába szedett Violákból, az apró Játzintokból, és Nefelejtsből fog kötni egy szelíd koszorút, mellyen a' Nyájjasságok; és Kellemek repdesve mulatoznak az öröm, és megelégedés ül annak levelein."[16]

*

Míg tehát az lenne még,
A' szép időt, óh Lilla! meg ne vessük.
Míg az élet' lángja ég,
Egymást viszontöröm között szeressük.

És ha semmi érdemem
Nem fog fejemre zőld babért tetetni,
Semmi sem! mind semmi sem!
Csakhogy te, Lilla! meg ne szűnj szeretni.

Híremet 's nagy voltomat
Ne trombitálják messzi tartományok,
Más ne tudja síromat:
Te hints virágot arra 's a' Leányok.

(*Újesztendei Gondolatok*, 1797)[17]

16 Csokonai, *Szépprózai* művek, 74–75.

17 A vers 1797-ben készült, az idézet a *Lilla* kötetben közölt szöveget veszi alapul: Csokonai, *Összes művei: Elektronikus kritikai kiadás*, hozzáférés: 2020.09.15, doi:http://deba.unideb.hu/deba/csokonai_muvei/text.php?id=csokonai_vers_0582_k.

A hirtelen felívelő költői pálya azonban törést szenvedett.[18] Csokonait 1795 nyarán kicsapták a Kollégiumból. A lelki és egzisztenciális megrázkódtatás majdnem teljes költői elhallgatáshoz vezetett, még a poézissel való felhagyás gondolata is foglalkoztatta. Aztán 1796-ban, pár hónapos sárospataki jogi tanulmányai után, megtörtént a fordulat, visszatért a költészethez, csakhogy arról a szegről, amelyre „érzékeny lant"-ját akasztotta korábban, most „harci trombitát" vett le. Az 1796-os pozsonyi országgyűlésen, majd a következő évi nemesi felkelés alkalmával a franciák elleni háború énekesének szegődött. De amint békekötés híre érkezett, 1797 őszén, azonnal visszacserélte „zeneszerszámait":

Csak közel hozzám ne dörögjön ágyú,
Hogy barátimnak fecsegésit értsem,
Csak picziny lantom cziczorázzon: ádjő
Trombita- dobszó!
(*A Békekötésre*)[19]

Ez az időszak már a Lilla-szerelem boldog idejével esett egybe. Vajda Julianna, akit 1797 nyarán ismert meg Komáromban, októberben már a jegyesének számított. Csokonai boldogan igyekezett állás után, hogy egzisztenciát teremthessen leendő családja számára. A boldogság küszöbén érezte magát, amire mindig is vágyott. A földi boldogságot fenyegető elmúlás azonban ebben a helyzetben minden addiginál erőteljesebb érzelmi hullámokat vert lelkében. Az idő hatalmával a korszak két jelentős költeménye is foglalkozik, a *Marosvásárhelyi Gondolatok* és az *Újesztendei Gondolatok*. Míg azonban az elsőben egy újszerű, a nemzeti irodalomfelfogás felé tájékozódó programhoz vezet az idővel való szembenézés, addig a másodikban személyesebb életproblémaként tűnik elő. Itt, ez utóbbi versben használja fel ismét a sírhalom-motívumot a költő, de most nem annyira a költői halhatatlanság, még csak nem is az örök természeti rendbe való beolvadás szimbólumaként, hanem inkább a boldogságot jelentő, bensőséges szerelem halálon is túlemelkedő erejének sugalmazására, fájdalmát enyhítendő.

*A' Szépek Szépé*ben az elmúlás *aktusként* jelent meg, az *Újesztendei Gondolatok*ban ezzel szemben az elmúlás aktusa a mulandóság általános törvényébe olvad. A vers a *panta rhei* antik eredetű gondolatának – a korban modern – evolucionista jellegű átértelmezése: a *világrend* örök körforgása az örök változás

18 E bekezdés ugyancsak a 13. sz. jegyzetben említett, 1993-as monográfia gondolatmenetét követi. Csokonai 1795–1796-os időszakáról újabban, az ittenitől némiképp eltérően lásd: Debreczeni, *Csokonai költői*..., 147.

19 A vers 1797-ben készült, az idézet a *Lilla* kötetben közölt szöveget veszi alapul: Csokonai, *Összes művei: Elektronikus kritikai kiadás*, hozzáférés: 2020.09.15, doi:http://deba.unideb.hu/deba/csokonai_muvei/text.php?id=csokonai_vers_0580_k.

világ*folyamatként* jelenik meg, amelyben reális lehetőség az ember, a városok, a nemzetek pusztulásán túl magának a világnak a végső romlása is („A' Nap is hóltszénre fő? / És lánczodat magad zavarba bontod?"). A halál tehát immár nem elsősorban egy (boldog) létállapot utolsó pontját, lezárását jelenti a költői gondolatvilágban, hanem örökkévaló *folyamatot*. Az elmúlást nem a kikerülhetetlen végpont kétségtelenül fenyegető, de mégis távolinak tűnő perspektívájában, hanem állandóan jelenlévő, a megragadni vélt boldogságot is elmorzsolni képes hatóerőként mutatja fel a költő. A végső elmúlás talán kevésbé is látszik fájdalmasnak, mint az a lehetőség, hogy az ifjúság eltűntével kipereg a keze közül a már bírni remélt boldogság. A vers második részének az elején megadja költői válaszát a halál fenyegetésére, jellegében *A' Szépek Szépé*ben látotthoz hasonlóan, de sokkal intenzívebben. Az e ponton kínálkozó verszárlat helyett azonban újabb, az előbbinél is remegőbb fájdalmú lehetőség villan fel:

> És mivelhogy a' napok
> Elseprik a' legédesebb időket:
> Míg az ifjú hónapok
> Virítnak, el ne is veszessük őket.
>
> Elfut a' nyájas tavasz,
> A' bársonyos Hajnalra gyász köd árad,
> A' kinyíltt játzint elasz,
> A' rózsaszál egy délbe' is kiszárad:
>
> Így az Ifjúság maga
> Majd elrepűl vidor tekintetedről,
> És az Á m o r ' csillaga
> Eltűnik ám kacsingató szemedről.
>
> Akkor, ah! rózsáid is,
> Nem fognak úgy kis ajkadon nevetni,
> Akkor érző szíved is,
> Ah, nem tud úgy örülni és szeretni.
>
> Én is akkor csak hideg
> Vérrel barátkozom hideg LILIMMAL,
> Úgy napolván, mint rideg
> Vén Pellikán ifjúi daljaimmal.

Kétségbeesésének lényegét e sorokban fogalmazza meg, harmóniává oldva a feszültséget. A feszültség valójában persze nem oldható fel: ennek beismerése a vers – e fejezet élén is idézett – befejezése, azáltal, hogy megismétli a halál fenyegetésére *A' Szépek Szépé*ben és itt a versben is korábban adott válaszát, az öröm megélésének, a boldogságba feledkezésnek az igenlését, s a szeretet mindent, még a sírt is legyőző erejének költői toposzát.

*

Te tiszta polgár, víg, egyenes barát,
Mélly túdományú, tiszta eszű valál;
Hempelyege roppant lélek apró
Tested' erébe', nemes barátom!

Mégis betsetlen puszta bogáts fedi
Hadház' homokján szent tetemid' helyét,
Még sints, ki Lantján a' Dunához
Igy keseregne: *Kimúla Földi!*

Nintsen! – De nyúgodj e' ligetek megett,
Nyúgodj, ditső test: én velem is tsak így
Bánik Hazám, bár drága vérem
Értte foly, értte fogy, érte hűl meg.

Lesz még az a' Kor, melybe' felettem is
Egy hív Magyarnak lantja zokogni fog,
'S ezt mondja népünk: *Oh miért nem*
Éltek ez emberi Századunkban?!
(*Dr. Földi sírhalma felett*, 1801)[20]

Légy idvez, óh Hafiznak
Sírhalma, melybe' nyugszik
A' rózsabokrok' alján
Kelet' édes énekesse. [...]

20 A vers 1801-ben készült, az idézet az *Ódák* kötetben közölt szöveget veszi alapul: uo., hozzáférés: 2020.09.15, doi:http://deba.unideb.hu/deba/csokonai_muvei/text.php?id=csokonai_vers_0767_k.

„'S te Útazó! ki a' szép
Város felé igyekszel,
Ne térj odább Hafiznak
Fűlepte sírja mellől!"
(*A' Hafíz sírhalma*, 1802 előtt)

Lilla nem lett Csokonaié, a költő 1798-ban immár másodszor volt kénytelen súlyos életkudarccal szembenézni. E második törés azonban már végzetesen megsebezte a „vídám természetű poétá"-t is: a feltétlen életbizalomra épült ifjúi boldogságfilozófia és érzékeny költészet eredeti formájában folytathatatlanná vált. Pontosabban: nem pusztán a külső körülmények változásai okozták ezt a változást, az életfeltételek alakulása csak kiélezte a szemlélet eredetileg is létező, amúgy is bizonyosan az érvénytelenedéshez vezető belső ellentmondásait. A költő, hosszas sodródás után, 1801 körülre alakította ki új életprogramját, amely már az evilági boldogságra való törekvést egy sajátos bölcsességgel ötvözte, szelíd rezignációval váltván fel a földi öröm megélésére vonatkozó korábbi *modus vivendi* szikár kizárólagosságát. Ez az időszak a lezárás és újrakezdés ideje a költő pályáján. Összegyűjti és kötetekbe rendezi addigi műveit, kiadatásuk után kilincsel, közben pedig már a nemzeti költő nagy tervét forgatja fejében: a honfoglalási eposzhoz készülődik. Ez a nagy mű végül azonban nem készült el, s a kötetek is csak nehézkesen jelentek meg, a legfontosabbak, a „vídám természetű poétá"-t leginkább megmutatóak nem is láttak napvilágot életében. Nem csoda hát, ha mindezek eredményeképpen felerősödött benne a késő kor elismerése utáni vágy, a költői halhatatlanság fájdalmasan szép reménye.

A lezárás két nagy jelentőségű kompozíciója a *Lilla* és az *Anakreoni Dalok*. E kötetek anyagukban is egybefonódnak, a *Lillá*ba kilenc anakreóni dalát, a másik kötetnek pontosan a felét emelte át, s szerkezetük kiformálódása is egy időre tehető. A *Lilla* kompozíciója összetettebb, lényegében a „vídám természetű poéta" életfilozófiájához való akkori viszonyát tükrözi, a bölcs rezignáltságának lemondó gesztusaival. Az *Anakreoni Dalok* inkább egyneműségével tűnik ki, ami már persze a műfajból is következik, de ezen az egyneműségen belül azért mégis megfigyelhető egy sajátos kompozíciós elv. Az első két vers (*A' Magyarokhoz*, *Az Anákreoni Versek*) ajánlás jellegű, kicsit programszerűen, ellentétező szerkezetekre építve állítják előtérbe a két fő témát: *Bor* és *Szerelmetesség*. Majd kisebb anakreontikák sorjáznak a XIV. darabig, amely az *Orgiák* címet viseli, s *A' Hafíz sírhalmá*hoz hasonlóan kantátaszerkezetű. Az ezt követő három kisebb költemény, szemben a korábbiak egyneműen boldog pillanatképeivel, szomorúsággal elegyített. Már témájuk maga, a Lillától való elválás, a távollét is sugallja ezt, de mégsem puszta tematikus jellegzetességről van szó. Ahogy a *Keser'édes* című vers és a hozzáfűzött jegyzet is megfogalmazza, az életben nincsenek egynemű-

en boldog vagy egyneműen boldogtalan létállapotok, érzések, ezek csak vegyítve fordulnak elő. A „bölcs poéta" e belátásának versei után következik a zárlat: *A' Hafiz sírhalma*. Itt tűnik fel újra az életmű nagy motívuma, a sírhalom, de már ama feltétlen életbizalom megnyugtató háttere nélkül, amit fiatalkori költészetében a természet örök rendje biztosított számára, s ama szívszorongva dédelgetett életlehetőség hiányában is, amelyet a Lilla-szerelem villantott fel valóságosan.

A „vídám természetű poétá"-val még egyszer szembenéző Csokonai költészetében a sírhalom már csak inkább reményei szerint az „ünnep" színhelye. A sírhalom ugyanis magányos és elhagyatott is lehet. A költőtárs és atyai barát, Földi János halálára írott költeményében önmagát is siratja, számot vetve saját kora kietlenségével.[21] A költői halhatatlanság reményére viszont szüksége van, ez olthatatlan vágya, ennek elvesztése mindennek az értelmetlenné válását jelentené számára. Így hát a képzeletben teremti meg az „ünnepet". A megelevenedő sírhalomnak az életműben vissza-visszatérő szimbóluma persze eddig is imaginárius térben létezett, de költői azonosulással mintegy valóságossá avattatott. Most már nem része a konvenciónak az *azonosulás* költői törekvése, ellenkezőleg, a *távolítás* gesztusa válik meghatározóvá. Aki Földi „betsetlen puszta bogács" borította sírhalmán énekel, siratván az elhunytat és magát, csak idézőjelbe téve írhatja meg Háfiz (és a maga) halotti ünnepét. A Háfiz-vers idézőjelek közötti négysoros zárlata a vers világán belül is nyilvánvalóvá teszi az „ünnep" képzeletbeli voltát, távolító gesztusával utólagosan korrigálja a feltétlen azonosulás-élményt. Nem szünteti meg, nem tagadja meg, csak kijelöli valóságos státusát: a költői képzelet világában. Itt szerez kárpótlást magának, s itt teremti meg a költői halhatatlanság létet-adó reményét. Mert ahogy Márton Józsefhez szóló, 1801. május 19-i levelében írja, újrafogalmazva az „emberibb kor" utáni vágyát (már új irodalmi programja, a „nationalis poézis" szellemében): „Ha írok is, a' minthogy már én a' nélkűl nem tarthatom fenn lételemet, írok a' boldogabb Maradéknak, irok a' XXdik vagy XXIdik Századnak, írok annak a' Kornak, a' mellyben a' Magyar vagy igazán Magyar lesz, vagy igazán Semmisem. – –".[22]

21 Fazekas Mihály pedig mind Földi, mind Csokonai verseire reflektál intertextualitásra épülő költeményében *(Cs. et F.)*, mely egyben a sírhalom-motívum variációja is, lásd erről a jelen kötetben: *A „kötött ihletek" költője: Fazekas Mihály: Cs. et F.*

22 Csokonai Vitéz Mihály, *Levelezés*, kiad. Debreczeni Attila, Csokonai Vitéz Mihály összes művei (Budapest: Akadémiai Kiadó, 1999), 129.

A „kötött ihletek" költője

Fazekas Mihály: *Cs. et F.*[1]

Vershelyzet és szólamok

Cs. et F. – Csokonai és Földi. Fazekas Mihály két közeli jóbarátja és költőtársa. Néhány év különbséggel veszítette el mindkettőjüket. Földi János 1801. április 6-án halt meg, Csokonai 1805. január 28-án. Fiatal barátját még aznap versben siratta el, melyet Kazinczy – nekrológja mellett – közzé is tett a Magyar Kurirban.[2] Nem sokkal később újabb, nagyobb szabású emlékvers készült: a *Cs. et F.*[3]

A két lélek a túlvilágon találkozik. Túlvilági beszélgetés – a kor kedvelt publicisztikai műfaja, miként arra már Julow Viktor is rámutatott.[4] Az alaphelyzeten

1 A tanulmány eredeti változata nem tartalmazott jegyzeteket és a vers szövegének közlésével kezdődött. A jelen változatban a szöveg (kritikai kiadáshoz javított) idézeteit és szakirodalmi utalásait szabályos hivatkozásokkal láttuk el lábjegyzetben, ugyanakkor eltekintettünk a költemény szövegének közlésétől. Fazekas verseit az eredeti forrásokból, az előkészületben lévő új kritikai kiadás kronológiája alapján közöljük, lásd: Debreczeni Attila, „Egy új Fazekas-kiadás alapvetése", *Irodalomtörténeti Közlemények* 123 (2019): 661–694. Megadjuk azonban a régi kritikai kiadás oldalszámait is, lásd: Fazekas Mihály, *Összes művei*, kiad. Julow Viktor és Kéry László, 2 köt. (Budapest: Akadémiai Kiadó, 1955). A továbbiakban: FMÖM. A kötetben szereplő *A mulandóság „megszelidítése": Csokonai, Hafiz és a sírhalom motívum* című tanulmányunkhoz hasonlóan Csokonai költeményeit az elektronikus kiadásból idézzük. Lásd: Csokonai Vitéz Mihály, *Összes művei: Elektronikus kritikai kiadás*, szerk. Debreczeni Attila, a versszövegeket gond. Orosz Beáta (Debrecen: Debreceni Egyetemi Kiadó, 2016–2020), hozzáférés: 2020.09.15, doi:10.5484/Csokonai_Vitez_Mihaly_osszes_muvei. Csokonai más szövegeit pedig a nyomtatott kötetekből hivatkozzuk. Földi János és Kazinczy esetében is a tanulmány eredeti változatának megjelenése óta elkészült kritikai kiadásokat használtuk.

2 Fazekas Mihály, „Csokonai Vitéz Mihály halálára", *Magyar Kurir* 19, 15. sz. (1805): 237. Cím nélkül, a kritikai kiadás címével jelöltük (FMÖM, 1:86.).

3 A *Cs. et F.* megírása az 1805. március–szeptember közötti időszakra esik, valószínűbben ennek inkább az elejére. Debreceni, „Egy új Fazekas-kiadás alapvetése", 684. A vers autográf szövegforrása a debreceni Déri Múzeum Irodalmi Gyűjteményében található (K. X. 75. 104. 1.), ezen alapul a modernizált helyesírású kritikai kiadás is (FMÖM, 1:87–91.), a versből származó idézeteket a továbbiakban nem jegyzeteljük.

4 Julow Viktor, *Fazekas Mihály* (Budapest: Szépirodalmi Könyvkiadó, 1982[2]), 313–314.

kívül azonban semmi nem emlékeztet az aktuálpolitikai színezetű, didaktikus jellegű dialógusokra, sőt, igazából az alaphelyzet is különbözik némiképp. Nem két, a földi léttől egyformán távol lévő, arra rálátással bíró, hajdani bölcs lelke beszélget, hanem egy a földi léttől éppen elszakadóban lévő, „még gyermeki lélek", Csokonai lelke eszmél rá az új, a jobb létre, s eközben találkozik Földi lelkével, aki itt is, miként a porvilágban, mentora lesz.

Él-é a' síron túl, vagy nem, az emberi lélek?
Ezt a' kérdések' kérdését a' mi VITÉZünk
Fejtegeté: de mivel nem akadt nyitjára elölről,
Túlnanról akará még megvisgálni. Azonnal
Ketté nyílt az örök titkok' kárpitja előtte.
Ő bément 's széljelnézett.
(*Csokonai Vitéz Mihály halálára*)

Az első búcsúztatóversben kijelölt ezen helyzetből bontakozik ki a *Cs. et F.* párbeszédbe osztott meditációja. E vershelyzet kilátópont-szituációt rejt magában és elválaszthatatlanul egybefonódik a térbeli mozgás képzetével, amely mozgás ritmusa a vers belső szerkezeti tagolóelvévé válik. A világból való kiemelkedés és a körültekintés mint a meditáció helyzete a felvilágosult költészet világszemlé-toposzával rokonítható, azzal a költészeti konvencióval, amelyet – Bessenyei, Batsányi, Virág, Berzsenyi mellett – Csokonai is alkalmazott, például a *Marosvásárhelyi Gondolatok* című nagy elmélkedő versében.[5] A lélek felemelkedésének itteni képzete azonban még ennél is szorosabb kapcsolatban van Csokonai *Az ember a' Poézis első Tárgya* című híres költeményének második felével:

Olykor hevítvén lelkemet is belől
Új képzelések 's büszke vetélkedés;
Lantot ragadtam, 's a' lapályos
Dáczia' térmezején danolván,

A' főldnek allyáról felemelkedém;
A' felleg elnyelt, mennyei képzetim
Mint az habok felfogtak, 's úsztam
Gondolatim' tsuda tengerében.

5 Szauder József, „Bessenyei és a fiatal Batsányi", in Szauder József, *Az estve és az álom: Felvilágosodás és klasszicizmus*, 124–130 (Budapest: Szépirodalmi Könyvkiadó, 1970).

„Mérész halandó! lelkesedett iszap!
Így zenge hozzám egy levegői Hang,
Szentségtelen létedre nem félsz
Angyali pitvarokat tapodni?

Ki vagy, miért vagy, hol lakol? és kinek
Szavára mozgasz? 's végre mivé leszel?
Míg ezt ki nem vizsgálod, addig
Por vagy, az is leszel." E' szavára,

Mint lenge párák' éjjeli tsillaga,
A' tágas Éther' Mennyezetén alól,
Sebes bukással földre hullván
Tsak tsupa por, hamu lett belőlem.[6]

A lélek képzelt felemelkedésének motívuma már korábban is szolgált Fazekas-vers alapjául; miként arra Bíró Ferenc is felhívta a figyelmet.[7] Fazekas az *Öröm tündérsége* című költeményben e Csokonai-szöveggel játszik el:

Ez érzés felséges vóltával meg telvénn,
'S Gyep ágyamról mint egy kis isten fel kelvénn
Menyezete alá mentem fás kertemnek
És ott szabad fojást engedtem eszemnek,
Melly a' nyughatatlan visgálás szárnyainn
Túl szállt a' halandó látás határainn
'S a' Nagy mindenségnek már tsak nem felette
Lengvénn, kis lak hellyét el is felejtette
Már örök végzés szent Kabinetjába
Tsak nem bele nézett az egek titkába.
Ily kis istenségnél főbb méltóságomba
Az el bújt Ameli ugrik a' nyakamba
Tsókot igér tsak ne duzzogjak játékánn
'S Virágokat szór bé ingem haséjtékánn[8]

6 A vers 1801-ben készült, itt az *Ódák* változata alapján idézzük: Csokonai, *Összes művei: Elektronikus kritikai kiadás*, hozzáférés: 2020.09.20, doi:http://deba.unideb.hu/deba/csokonai_muvei/text.php?id=csokonai_vers_0769_k.

7 Bíró Ferenc, „Főhadnagy Fazekas úr: Fazekas Mihály", in Bíró Ferenc, *A felvilágosodás korának magyar irodalma*, 371–388 (Budapest: Balassi Kiadó, 1994), 378–379.

8 Déri Múzeum, Irodalmi Gyűjtemény, K. X. 75. 104. 3., 12a. Lásd: FMÖM, 1:28–29.

A metafizikai kérdéseket itt a leány megjelenése helyettesíti és teszi egyben lehetetlenné, majd a „furcsaság kútfejét megduplázván", az egész idézőjelbe kerül a vers zárlata által:

> 'S a' zöld gyepenn a' mint öszve búnyolodtunk
> Látta az est-hajnal, miként tsokolodtunk,
> De a' Lóra! lóra! zajra fel ugrottam
> Mi a' patvar! hát én ezt mind tsak álmodtam?

A *Cs. et F.* nem fordítja át előbb tréfába, majd álomba a lélek felemelkedésének és szemlélődésének képzetét, nem tér ki a metafizikai kérdések elől, felteszi azokat, s meg is válaszolja. A vers első részének, az első két versszaknak ez a valódi tárgya: a lélek halhatatlanságának kérdése. A kilátópontról itt azonban visszafordul a tekintet, s a következő két részben, a 3–5. és a 6–8. szakaszokban a földi lét, a lenti világ kerül a középpontba. Elsőként Csokonai veti fel a költői halhatatlanság kérdését, majd Földi az evilági rossz, a bűn problémáját. A részeket a köztes szféra mint kilátópont ismételt megidézése választja el, az első rész felfelé irányuló tekintete után a második és harmadik szakasz elején megfordul a perspektíva, hogy aztán a vers legvégén ismét az ég felé irányuljon a szem, immár véglegesen. „Engedj tsak egyszer vissza tekintenem" – mondja Csokonai, „Jövel tekintsünk vissza, ez ott hagyott / Kis bojra" – mondja Földi. Valahogy úgy szólnak, ahogy a *Dr. Földiről egy töredék* című Csokonai-versben.

> Ekkor gyenge babért fűzvén gondlepte fejére
> Felveszi őt Linné és minden földi teremtést
> Fellyűlről neki megmutogat, valamit tsak az égnek,
> Földnek, tengernek tág gyomra magába be foglal.
> Egy nagy öregbítő tsövet adván nékie, így szóll:
> „Látod e' melly kitsiny itt a' föld, félrésze vizekkel
> Befoglalva setét zőldes, félrésze világos
> 'S mint félérésű tzitrom hintálva tulajdon
> Terhe' nyomásától, lógg, a' nagy semminek ágán
> Mennyi pitziny férgek mászkálnak rajta, balénák,
> Hány bogarak járják túlnan? mind bértzi vadökrök,
> Mind elefántok azok; kik közt a' halandók
> Mint a' hangyafiak hitvány munkába nyüsögnek."[9]

9 A vers 1800-ban keletkezett, itt az *Alkalmatosságra írt versek* alapján idézzük: Csokonai, *Összes művei: Elektronikus kritikai kiadás*, hozzáférés: 2020.09.20, doi:http://deba.unideb.hu/deba/csokonai_muvei/text.php?id=csokonai_vers_0700_k&hi=f%C5%91ldir%C5%91l.

A vershelyzet, a felemelkedés és visszatekintés intertextuális karaktere nyilvánvaló. S ugyanez mondható el a vers egészéről: a motívumok és a versformák, valamint nagyon sok szöveghely esetében egyértelműen kimutatható a szövegköziség. Az intertextuális kapcsolatok jelenléte olyannyira átható (például a genette-i tipológia minden elemére kiváló példák találhatók a szövegben), hogy nehezen szabadulhatunk a gondolattól: a költeményt e kapcsolatrendszer szervezi meg. S ha jól belegondolunk, ez teljesen adekvát költői elvként működhet itt, hiszen Csokonai és Földi beszélgetéséről van szó. A műveikből építkezni – ez a vers nagy „ötlete". Így formálódik ki a vers két explicit szólama, Csokonaié és Földié. E két uralkodó szólam mellett feltűnik azonban egy harmadik is – amelyet paratextuálisnak nevezhetnénk, hiszen a jegyzetben nyilvánítja meg magát–, ez a másik kettőhöz képest külső és utólagos nézőpontot vezet be. S mindezek mellett megnevezhetünk még egy további szólamot is, amely azonban implicit jellegű, az *intertextusok válogatásában és átértelmezésében* ragadható meg, vagyis egy az eddigiekhez képest eltérő nézőpontban. Ez a talán szerzőinek is nevezhető szólam szoros kapcsolatban van a paratextussal, de attól eltérően (a szöveghez képest) belső nézőpontot képvisel. Ez az implicit, szerzői szólam valójában ki is sajátítja a két explicit szólamot: a dialógus nem polifonikus jellegű, hiszen tulajdonképpen csak egyetlen érvényes nézőpont működik a szövegben.

Témák

A lélek halhatatlansága

A vershelyzet és a vers uralkodó nézőpontja (mint implicit szerzői szólam) meghatározza a három fő téma kapcsán elfoglalt beszédpozíciót. Az első két versszakot a lélek halhatatlanságának témája uralja. Csokonai monológja kezdi a meditációt, amelyben rácsodálkozik az előtte feltáruló túlvilági létre.

Vagyok é én? vagy nem? azt tsak nem kérdhetem:
    Mert azzal magamat magam kinevetem.
De hogy hol? 's mi vagyok? és mimódonn élek?
    Mi ez itt, 's mi vólt az, a' miröl eszmélek?
Tsak álom vólt é az? vagy pedig ez álom?
    Különös! magamat hogy fel nem találom!
Semmi lettem? Óh ez nem semmivé levés!
    Álomnak sok. Sőt tán az álmom vólt kevés.

Már a *Csokonai Vitéz Mihály halálára* című vers is megidézte ezt a helyzetet („a' kérdések' kérdését a' mi VITÉZünk / Fejtegeté: de mivel nem akadt nyitjára elölről, / Túlnanról akará még megvisgálni"), s azt a Csokonai-szöveget, amelynek a lélek halhatatlansága a fő témája: a *Halotti verse*ket:

Lenni? vagy nem lenni? – kérdések' kérdése!
Mellynek, nehéz, kétes, szép, a' megfejtése.
Nagy kérdés, a' melyet ha méllyen visgálok,
Még több méllységeknek méllyére találok. (I. 1.)

Alusznak? De ugyan lehet é az álom?
Én az álmot élet nélkűl nem találom.
Hiszem ha porrá lesz testünknek porfala:
Tsak semmivé válik, a' mi semmi vala; (IV. 5.).[10]

A *Cs. et. F.* indító Csokonai-monológjának architextusa a *Halotti versek*. A versforma, a páros rímű tizenkettes a magyar elmélkedő költészet uralkodó versformája volt a korban, Csokonai ezt használta leggyakrabban, így a *Halotti verse*kben is. A versformán túl a mondatszerkezetek (például a kérdőmondatok rendje), a kifejezések („kérdések kérdése") és a rímek (álom – találom) terén is szembeötlő a kapcsolat. S mégis, az egész valahogy más, nagyon más. A szerzői szólam átformálta az eredeti gondolati összefüggést.

Az új nézőpont magából a vershelyzetből adódik. A *Halotti verse*kben a lélek halhatatlanságára vonatkozó kérdések a földi létből hangzanak fel a túlvilágra, a kétely és a remény gondolati–érzelmi hullámzásában. A *Cs. et F.*-ben a túlvilág kapujában álló lélek szól: a kérdések, a kétely és remény visszavétetik a bizonyosság tudatában; ahogy azt az első sor mindjárt rögzíti is: „*Lenni? vagy nem lenni?* – kérdések' kérdése!" – „Vagyok é én? vagy nem? azt tsak nem kérdhetem". Az ezután elhangzó kérdések így már a bizonyosság értelmezésére vonatkoznak csupán („De hogy hol? 's mi vagyok? és mimódonn élek? / Mi ez itt, 's mi vólt az, a' miröl eszmélek?"), megidézve egy pillanatra *Az ember a' Poézis első Tárgyá*nak kérdéseit („*Ki vagy, miért vagy, hol lakol? és kinek / Szavára mozgasz? 's végre mivé leszel?*"), azokat a kérdéseket, amelyek – mint Szauder József rámutatott – már sokaknál, így Voltaire-nél („Que suis-je, où suis-je, où vais-je, et d'où suis-je tiré?") és Bessenyeinél („Ki vagyok? mi vagyok? merrül 's mibül jöttem? / Hol vóltam? 's hogy esett hogy világra lettem?") is felhangzottak.[11] Mint fentebb említettük, *Az ember a' Poézis első Tárgyá*t átértelmező korábbi vershez, az *Öröm*

10 A vers 1804-ben készült, itt az *Alkalmatosságra írt versek* alapján idézzük: uo., hozzáférés: 2020.09.20, doi:http://deba.unideb.hu/deba/csokonai_muvei/text.php?id=csokonai_vers_0868_k.

11 Szauder József, „*Az estve* és *Az álom* keletkezése", in Szauder, *Az estve és az álom*..., 221–223.

*tündérségé*hez képest a *Cs. et F.* nem hajlítja át előbb tréfába, majd álomba a lélek felemelkedésének és szemlélődésének képzetét, nem tér ki a metafizikai kérdések elől, felteszi azokat. A válasz azonban a metafizikai bizonyosság régiójában eleve benne rejlik, ami az *álom* és *semmi* fogalmait is ellentétükbe fordítja a *Halotti versek*hez képest (lásd a két második négysorost).

A versszak további része, eljátszva még kicsit a Csokonai-szöveg elemeivel is („Tán ez az élet az, mellyet míg álmodtam / Ott a' porban, leg főbb kérdésnek tartottam? / Hát ennek vólt ollyan nehéz a' fejtése?"), a bizonyosság élménye köré szerveződik. A szerzői szólam a fiziko-teologizmus néhány jellegzetes elemével élve („szent szeretet", „fényszál", „édes vonszódás", „nap") uralja az eredeti szövegek számára elfogadhatatlan tendenciáit: a kantiánus kérdésirányt és a természetelvű világmagyarázat lehetőségét.[12] Csokonai a *Halotti versek* IV. részébe, az egyik legkiemeltebb helyre beépítette a természetelvű világmagyarázatot kifejtő, a lélek halhatatlanságát tagadó *Az Álom* című toldalékos költeményét, igaz, teljesen új kontextust teremtve köré. A *Cs. et. F.* első szakasza ezt utasítja el („Semmi lettem? Óh ez nem semmivé levés! / Álomnak sok. Sőt tán az álmom vólt kevés."), de nem a *Halotti versek*re jellemző kantiánus pozícióból. Míg ott ugyanis a metafizikai kérdésekről való tudásunk lehetetlensége lesz a gondolatmenet végeredménye, addig Fazekasnál a metafizikai tudás bizonyosság, mely kérdés tárgyává sem válik.

Szegények! nem tsuda. Söt hogy is lehetne,
    Hogy a' vak a' napról tisztán itélhetne?
Érzi hogy melegít, de azt nem gyanittya,
    Hogy az, még ötet is meg világosittya.
Néki azt hinni kell, 's ha képtelenség is
    Elötte mindegy, mert ragyog a' nap még is.

A „kérdések kérdése" így az lesz, hogy „Óh vallyon mi róllam az egek végzése?" A választ a következő versszak adja meg, mikor is Földi testvér-lelke feltűnik a fiatal társ fogadására („Ne félj! tsupánn az eltökélve kárt tevők / 'S a' jóra érzéketlenek / Szenvednek itt örökre tartó kínokat.")

Az első részben Földié csak mellékszólam, megerősítő, válaszadó jellegű. Földi egyik Horatius-fordítása a pretextus (*Kis Gazdagság Nagy Boldogság* – Horatius, *Epod*. II.), pontosan átvéve annak versformáját is (hatos és négyes jambusok).

12 Debreczeni Attila, *Csokonai, az újrakezdések költője: A felvilágosult szemléletmód fordulata az életműben*, Csokonai könyvtár 1, (Debrecen: Csokonai Kiadóvállalat, 1993), 197–231.

Be boldog a' ki távol aggodalmitól,
Miként az első Nemzetek,
Nagy Attya telkeit szánthatja ökrein,
'S ha senkinek se tartozik.[13]

A leglényegesebb átértelmezés, amely az implicit szerzői szólam jelenlétére utal, az az elvonulás híres toposzát érinti. A horatiusi „beatus ille" a romlott világtól való elfordulás, a világon belüli azilum megteremtését jelenti. Itt magának a világnak az elhagyása lesz a megoldás a földi gondokra („Be bóldog a' ki aggodalmait, szegény / Testével a' porban hagyá"). A korábban feltett kérdésekre megadott válasz után az első részt a vershelyzethez való visszatérés zárja: a felemelkedés képzete.

A költői halhatatlanság

A következő rész e ponton megtöri a felívelés térbeli képzetét, s rövid pihenőt teremtve a tekintetet visszavezeti az éppen elhagyott földi terekhez. Mint Csokonai mondja:

Engedj tsak egyszer vissza tekintenem
Hadd nézzem, egy két régi Barátaim
És jó hazám mint tisztelik meg
Hólta utánn az igaz Poétát.

A költői halhatatlanság lehetőségének és vágyának felvetése antik időmértékes strófában történik, abban az alkaioszi strófában, amelyben *Az ember a' Poézis első Tárgya* is készült. A vershelyzet- és témamegjelölést követően a közvetlen baráti kör emlékőrzése idéződik meg, az alkalmi költészet, közelebbről a halotti búcsúztatók világával mutatva rokonságot (l. a *Halotti versek* utolsó két részét). E vonást felerősítik a jegyzetek, amelyek azonban már kilépnek az intertextusok világából (erről részletesen később). A költői halhatatlanság szimbolikus tereire az utolsó négy sor vezet el.

Nézd! síromat, nézd! most koszorúzza fel
Eggy hív Barátném. – Oszlop! Akármi légy
Bernárd hegyénn a' Nagy Vitéznek:
Nyert koszorúm gyönyörűbb tenállad.

13 Ráday Gedeon és Földi János, *Összes versei*, kiad. Borbély Szilárd, Régi magyar költők tára: XVIII. század 11 (Budapest: Universitas Kiadó, 2009), 281. (A *Magyar Hírmondó* 1801. évfolyamának 45. számában, a 734–736. oldalon megjelent szöveg alapján.)

E rész két nagy motívumkört illeszt össze, olyanokat, amelyek számos jelentős Csokonai-szöveg meghatározó elemei voltak. A sírhalom és a hérosz-ellenesség motívumai egymást erősítik a költői öröklét szimbolikus megteremtésében, valahogy úgy, ahogy azt *A' Szeretet* című Csokonai-prózában olvashatjuk:

> Az emberiséggel hal meg az én versem, mert annak nemes indulatit éneklem, az emberiség le fogja tépni a' vérbe mártott borostyán koszorút ama déltzeg Poëtáknak Fejéről egy két század múlva, a' kik az ő gyalázóit Herósokká, 's a' Világ latrait Fél-Istenekké tették vala. Nekem pedig a' Helikon aljába szedett Violákból, az apró Játzintokból, és Nefelejtsből fog kötni egy szelíd koszorút, mellyen a' Nyájjasságok; és Kellemek repdesve mulatoznak az öröm, és megelégedés ül annak levelein. – Majd talán a' háládatos *Szép Nem,* az érzékeny Leánykák, és kedve telt Menyetskék ki fognak ollykor az én temetőmhöz is jönni, midőn az ember emberebb lesz, 's megemlékezvén az én Énekemről rózsát hintenek sírhalmomra, 's lengő piros pántlikákat kötöznek bemohodzott fej-fámra. –[14]

Nincs most tér mindazt a szöveghelyet megidézi, ahol e motívum szerepel, több jelentős mű lenne itt felsorolható *A' Tsókok*tól kezdve az *Újesztendei Gondolatok*on át *A' Hafíz sírhalmá*ig.[15] Elégedjünk most meg ezek jelzése mellett azzal, hogy felhívjuk a figyelmet Kazinczy 1788-ban megjelent fordítására, melyet Gessner *Idylliumi*ból készített: az idézett Csokonai-szöveg maga is parafrázis, a Gessner-fordítás elejének és végének átirata:

> Nem a' vérrel bé-fetskendezett bátor Bajnokot, nem az Ütközet puszta hellyét énekli a' víg Múzsa: remegve szalad ő, a' fegyvertsattogás elöl.
>
> Te pedig, szeretetreméltó Barátném! ha majd sírom mellett elmégy, s ha az integető gyöngyvirág és boglárka hívni fog dombomhoz, könny fussa el szemedet: És ha megengedtetik a megboldogúltaknak, hogy azt a vidéket, ahol lakoztak, s azokat a csendes árnyékokat, hol lelkeknek elrendelt foglalatossági felől elmélkedtek, eljárják, s hátramaradt kedvesekhez közelítsenek: gyakran fog lelkem körülted lebegni; s gyakran midőn szívedet nemes búslakodás lágyítja el, s bánatos mély érzésedben elmerülsz, gyenge fuvallat fog érni orcáidhoz. Lassú borzadás hassa meg akkor lelkedet![16]

14 Csokonai Vitéz Mihály, *Szépprózai művek*, kiad. Debreczeni Attila, Csokonai Vitéz Mihály összes művei (Budapest: Akadémiai Kiadó, 1990), 74–75.

15 Lásd részletesen a jelen kötetben: *A mulandóság „megszelídítése": Csokonai, Háfiz és a sírhalom-motívum* című tanulmányt.

16 Kazinczy Ferenc, *Fordítások Bessenyeitől Pyrkerig: Önállóan megjelent fordításkötetek*, kiad. Bodrogi Ferenc Máté és Borbély Szilárd, Kazinczy Ferenc művei: Második osztály: Fordítások – Kritikai kiadás (Debrecen: Debreceni Egyetemi Kiadó, 2009), 41, 112–113.

Hannibál oszlopának („Bernárd hegyénn a' Nagy Vitéznek") és a sírt virággal felkoszorúzó „Barátné"-nak a szembeállítása költői hitvallás is, a szelíd költő a megszelídült világtól reméli halhatatlanságát. A szerzői szólam ezúttal a teljes azonosulás pozícióját veszi fel.

Ez a pozíció megmarad a részhez tartozó további két szakaszban is. A motivikus, valamint a szövegszerű és verselésbeli ráutalások ezúttal nem esnek teljesen egybe. Földi szólamában a verselés válik elsődlegessé: negyedfeles jambusokról van szó, azaz anakreóni sorról. Földi János az egyik első, jelentős alakja volt az anakreóni költészet fordításának és meghonosításának a magyar irodalomban, a versforma választása így e szempontból is jelentéses. Legalább ilyen mértékben utal azonban Csokonaira is, aki önálló kötetet állított össze anakreóni dalaiból (amely azonban csak halála után jelent meg); ennek záró darabja volt *A' Hafíz sírhalma* című költemény, amely a sírhalom-motívum legjelentősebb megformálása életművében.

A Csokonai-szólam a *Virág Benedekhez* című ódát követi, formáját tekintve mindkettő a második aszklepiádészi strófában készült, s azonosak az első sorok is:

Nékem Zöld olaják 's rózsalevél fedi
Békés homlokomat, 's Páfusi lantomon
A' mirtusligetek' lannyha Zefirjei
Fél-szúnnyadva enyelgenek.[17]

A vers további része is a költői hírnév fennmaradásáról szól, noha inkább az időt és pusztulást legyőző ereje kerül előtérbe, míg a Csokonai-szólam a „barom ember / Kártékony kezé"-nek pusztítására helyezi a hangsúlyt, előrevetítve a vers harmadik részének problematikáját.

A motivikus elemek pretextusai azonban más szövegek. A két lélek két emblémája, a „rozmaringszál" és „zöld koszorú" hasonlítódik össze az „ákásszal". Csokonai sírjára virágot hoznak a szép leányok, Földi sírját – kívánsága szerint (*Az én Sírhalmom*) – akácfa vigyázza.

Amott a' Kapus ut mentében
Láttomra volt eggy Körtvélyfa,
A' Sírhalmok 's Erdők szélében;
Ki vágták, 's nints ez is már ma!

17 A vers 1799–1800 körül készült, az itteni idézet a Magyar Hírmondóban 1802-ben közölt szöveget követi: Csokonai, *Összes művei: Elektronikus kritikai kiadás*, hozzáférés: 2020.09.20, doi:http://deba.unideb.hu/deba/csokonai_muvei/text.php?id=csokonai_vers_0686_k.

Én e' kies tért választottam
Számomra Sírhalom helyűl
E' vad Körtvélyfát óhajtottam,
Sírhalmomat czímező jelűl.
Még is, ha történik halálom
Ne másuvá temessetek!
Itt nyugtasson a' tsendes álom,
Nints szebb hely; meg engedjetek.
Eggy Akászt, Körtvély fám helyébe
Ültess, óh eggy Jóltévő Kéz!
Mellyről Zephir Naplementébe
Susogva majd Síromra néz!
Mind kettőt sok Tüskék borítják,
Mint az én kínos éltemet!
Ők azt védelmekre fordítják;
A' sírba engem' e' temet!
Ti Gyermekek, ne szaggassátok
Ennek szagos virágait!
Ha nyitni Majusban látjátok,
Hadd fedjék Földi hamvait!
Akkor talám, kik itt el mennek,
Igyszóll eggy: „Akit fed e' Bólt –
Illy rövid Tavassza vólt ennek!
De tám hibázok, az se volt!"[18]

E vers motívumaiból építkezik a keserű vetélkedés, hogy vajon melyik sírdísz a tartósabb, a virág vagy az akác. A tét persze az, hogy ha leszaggatják, le is törik azokat, mégis legyen, aki újat visz, újat ültet, aki egyáltalán tudja a sír helyét. S ezzel a Fazekas-vers már a Földi költeményére visszautaló Csokonai-szöveg, a *Dr. Földi Sírhalma felett* világát is megidézi:

Megkönnyezetlen' kell hamuhodni hát
Ákászod' allyán, Földi! tenéked is?
Óh néked is, kit dűltt Hazádért
Sustorogó tüzed onta egybe? [...]

18 Ráday Gedeon és Földi János, *Összes versei*, 284–285.

Mégis betsetlen puszta bogáts fedi
Hadház' homokján szent tetemid' helyét,
Még sints, ki Lantján a' Dunához
Igy keseregne: *Kimúla Földi!*

Nintsen! – De nyúgodj e' ligetek megett,
Nyúgodj, ditső test: én velem is tsak így
Bánik Hazám, bár drága vérem
Értte foly, értte fogy, érte hűl meg.

Lesz még az a' Kor, melybe' felettem is
Egy hív Magyarnak lantja zokogni fog,
'S ezt mondja népünk: *Oh miért nem*
Éltek ez emberi Századunkban?![19]

Az emberi század kívánása, amely már *A' Szeretet* idézett részletében is megtalálható, elválaszthatatlan a költői hírnév fennmaradásától. A „barom ember / Kártékony keze" ezt is veszélyezteti, az evilági rossz, a bűn kiiktathatóságának itt ez a tétje.

A „rossz problémája"

Ez az összefüggés a *Cs. et F.*-ben az evilági rossz okát és szerepét taglaló harmadik rész végén fogalmazódik meg teljes egyértelműséggel.

Ott, a' hol
Szentség törőktől disztelenittetik
A' halva fekvők nyúgodalma:
Nem tsuda ám ha potsék az élő.

Feltűnő, hogy e rész szövegének sem Földi, sem Csokonai műveiben nem találjuk pretextusait. Sem szövegszerűen, sem motivikusan, sem a verselést tekintve nem utal, nem parafrazeál, nem idéz. Pedig lenne honnan és mit. A többször idézett *Halotti versek* bő tárházát kínálja az olyan helyeknek, ahol az evilági rossz tündökléséről és az erény elnyomatásáról, szenvedéséről van szó.

19 A vers 1801-ben készült, az idézet az *Ódák* kötetben közölt szöveget veszi alapul: Csokonai, *Összes művei: Elektronikus kritikai kiadás*, hozzáférés: 2020.09.20, doi:http://deba.unideb.hu/deba/csokonai_muvei/text.php?id=csokonai_vers_0767_k.

’S kivált, mikor látom, hogy a’ gonoszoknak
Tündöklő napjaik kénnyekre forognak,
Szabadon ferednek az ártatlan vérbe,
’S a’ Szűzek’ erkőltsét nyerik értte bérbe,
A’ szegényt a’ törvény’ útján megkéselik,
’S a’ rongyos árvának kenyerét bényelik,
Magok az álnokság’ hálóját hintik-el
’S a’ törvény’ kötelét tsúfolva tépik el:
Még is a’ boldogság mosolyog le rájok,
Szívek víg és nyúgodtt, virít az ortzájok. – (II. 3.)

Csakhogy ez az egyébként oly hasonló okfejtés, összefüggését tekintve egészen más irányba vezet, mint amit a *Cs. et F.*-ben olvashatunk, mert Csokonai így exponálja a kérdést:

Ha az embereknek dolgait visgálom,
Azt a’ jó, bőlts, igaz Istent nem találom,
Kit a’ természetnek világában leltem,
’S ki előtt oly megtőltt szívvel térdepeltem. (uo.)

Az evilági rossz a *Halotti versek*ben a „problème du mal” (a rossz problémája) néven ismert filozofikus gondolatmenet részeként jelenik meg. A világban fellelhető bűn, mint minden más, istentől ered, s ha kétségbevonható a túlvilági jóvátétel létezése, akkor feltehető, hogy isten rosszakaratú az emberrel szemben. A *Cs. et F.* szövege nem engedi meg e lehetőséget, még a feltevés szintjén sem, már csak azért sem, mert mint láttuk, a túlvilág léte nem vonható kétségbe a vershelyzet és az első meditáció értelmében.

Az evilági rossz itt egészen más összefüggésbe kerül, a vezetők felelőssége hangsúlyozódik, akik engedik és bátorítják a bűnösöket („fejedelmei rákapatták. / A’ víz felyülről árad alább”; „Mert fene Tigrisek a’ Vezéri”). Ha Csokonai és Földi műveiben nem is, de a Fazekas-szövegekben megtaláljuk e gondolat nagyon közeli rokonait, elég talán, ha csak a *Lúdas Matyi* közismert előszavára és berekesztő néhány sorára utalunk, vagy *A’ meg elégedés* című vers híres részére („Sok a’ porig nyomattatott nép / Nem lehet addig az ő királlyok / Bóldog.”[20]). Legerősebben azonban *Az én kis kertem* zárlata visszhangozhat fülünkben:

20 Debreceni Református Kollégium Nagykönyvtára, R 257. 1. Lásd: FMÖM, 1:69–70.

Hol az Úr attya szólgájának
A' fejedelem országának
A' tiszt viselő seregének
Az elölljáró helységének
Ott azonn könnyen segitődik
A' mi által kár tetetödik,
A' bóldogság a' víg élettel
Ott ölelkeznek szeretettel
Ne tsüggedjünk hát munkáinkbann
Bizván ílly kegyes atyáinkbann.[21]

Mintha e zárlat ismérlődne meg a *Cs. et F.* végének párbeszédében („*F.* Bóldog halandók kiknek az ég kegyes / És bölts vezért ad. *Cs.* Bóldogok ám"). Ez a jozefinista módon paternalista elképzelés[22] tehát következetesen csak Fazekas-szövegekben jelenik meg, s ily módon e harmadik részről elmondható, hogy az implicit szerzői szólam valójában maga alá gyűri a másik két szólamot, s alig-alig rejtetten lép immár elő. Csokonai szólama is csak az előző részben variált motívumot újítja fel, mindössze a „szent borzadás" Kazinczytól elszármazott („Lassú borzadás hassa meg akkor lelkedet!") és *A' Tsókok*ban is alkalmazott („Szent borzadás szállotta meg a' Melítesz lelkét") kifejezésével gazdagítja azt. Ezt követően már csak a vershelyzethez való visszalendülés következik, s a felemelkedés ideiglenesen, csak a visszatekintések erejéig megszakított folyamata folytatódik („A' meg ditsőültek világa / Már nemesebb figyelemre szóllít").

Irodalmi létforma

A vers három fő témája kapcsán az implicit szerzői szólam váltakozó erősséggel ugyan, de egyaránt dominanciára tör: kisajátítja a vendégszövegeket, nézőpontja mindvégig kizárólagos. A jegyzetben (paratextus) aztán nyilvánvalóvá teszi jelenlétét, méghozzá úgy, hogy kilép a szöveg zárt világából: utalásai valós személyekre vonatkoznak, így közvetlen élettényeket vonnak be a szövegek belső viszonyaiba. E megkettőzött irányultságú szerzői szólam világosan mutatja fel egy irodalmi létforma sajátosságait, azokat a vonásokat, amelyek Fazekas Mihályt mint szerzőt és mint egy irodalmi társulat tagját jellemzik.

21 Déri Múzeum, Irodalmi Gyűjtemény, K. X. 75. 104. 3., 23b. Lásd: FMÖM, 1:63.

22 Új Fazekas-értelmezésünkben e verszárlat a fiziko-teológiai szemlélet kereteibe illesztve kontextualizálódik, lásd a jelen kötetben: *Kiindulópontok és kontextusok Fazekas Mihály életművének újraértelmezéséhez* című tanulmányt.

Fazekas Mihály számára a költészet egy volt a sok tevékenység közül, s egyáltalán nem a legfontosabb. Nem törekedett művei kiadására,[23] életében nem jelent meg kötete, versei időben is nagyon elszórtan, rapszodikusan keletkeztek. Termésének mintegy a fele néhány év alatt született, akkor, mikor Csokonaival szoros barátságban élt annak Debrecenbe való hazatértétől haláláig (1800–1805). Julow Viktor egész listát állított össze a témákból, versformákból, motívumokból, amelyek kapcsolatba hozhatók Csokonai költészetével, s ezt Bíró Ferenc továbbiakkal, elsősorban gondolati-világképi összefüggésekkel egészítette ki.[24] Nem egyszerű átvételekről van szó, hanem inkább egy autonóm személyiség, egy formátumos (de nem ambiciózus) költőtehetség játékos vetélkedéséről. Valahogy úgy, ahogy azt a *Dorottya* ellenében-párjaként megírt *Lúdas Matyi*ban szemlélhetjük. Ennek hátteréhez magyarázatul szolgál az a két apokrif levél-bírálat, amelyet Fazekas Fűsűs Ilona és Jámbor Mária neveken írt a *Dorottyá*ról, elsősorban a morális célzatot hiányolva belőle.[25]

Fazekas költeményei sokszor alkalomhoz kötődnek, de ha nem, akkor is felfedezhető valamely külső mozzanat, amely a megírást inspirálta. Ez lehet egy átvett költői ötlet (a lélek felemelkedése), egy kölcsönzött versforma (anakreóni dal), egy téma (*A versengő érzékenységek*), egy világképi látomás (az egyetemes katasztrófa képzete), társadalmi típusok erkölcsi típusként való megjelenítése (fösvény, kevély, buja, szent), a költészet értelmének keresése (a héroszok elítélése, a gráciák tisztelete) és még sorolhatnánk. Fazekas ihletei többnyire kötöttek, nem önmagából merít, s nem magáért a költészetért. Ez nem értékminősítés, hanem megállapítás: a költői teljesítményt a formátumos, autonóm tehetség garantálja. A *Cs. et F.* e kötött ihlet egyik legjellemzőbb darabja: az életműben munkálkodó ihletforma itt nemcsak szembeötlővé válik, de adekvát versformáló elv is lesz.

A döntő inspirációt persze maga a közeg jelenti, ami nélkül vers sem születik egyáltalán. Elsősorban Csokonai, de Földi, a jegyzetben említett Kis Imre, Szentgyörgyi József („a kis doktor") s a többiek együttesen. Debrecenben a XIX. század legelején működött egy baráti-költői társaság: eltérő arculatú, felfogású egyéniségek vállalt szellemi közössége. Az irodalomnak egy sajátos létformája ez: társulati irodalom.

Az irodalom a XVIII. század közepén létmódját és közönségét tekintve egyaránt *közösségi* jellegű volt, mindkét műveltségi változatában (literátusság és popularitás). A változás iránya a személytelenedésben fedezhető fel, amikor is az író az addigi közvetlen befogadás mellett és helyett egyre inkább közvetítő nyilvánosságon keresztül találkozott immár jóval tágabb körű közönségével. E nyilvá-

23 Az *Aprótseprőségek* című autográf gyűjteményes összeírás cáfolja ezt (lásd erről az előbbi jegyzetben említett tanulmányt).

24 Julow, *Fazekas Mihály*, 151–161; Bíró, „Főhadnagy Fazekas úr...", 376–380.

25 Julow, *Fazekas Mihály*, 219–225.

nosság fórumainak kiépülése azonban hosszú időt vett igénybe, a XVIII. század második felében ennek még csak első lépései történtek meg, a régi és új formák így még sokáig egymás mellett, sőt együtt, egymással összefonódva éltek. Az új nyilvánosságformák megjelenése – akárcsak az irodalomfogalom változása – a század második felében két csomópontban ragadható meg. Az első az 1770-es évekre tehető, amikor is megjelent a *társulás* eszméje, s ezáltal az irodalmi műveltség kilépett a közvetlen közösség köréből, a második a századvégre, mikor a modern nyilvánosságformák először jelentek meg szervező módon az irodalmi áruforgalomban. A társulás, noha az irodalom közösségi jellegét még nem vetkezi le, alapvetően más, mint a századközép közösségi létmódja: nem (vagy nem pusztán) a közvetlen közegen alapul, hanem szellemi természetű közösségen, amely közösség már írói kör, de egyben még persze a nyilvánosság primér fóruma is.[26]

Fazekas Mihály egy szellemi kisközösségnek a költője. Nem törekszik a „haza közpiaccára", megelégszik a baráti kör, (esetleg a város) nyilvánosságával. Ugyanakkor munkássága túllép a közvetlen alkalmiság és szórakoztatás igényein, jól kitapintható állandó centruma: a hasznosság, az erkölcsösség, a jozefinista ethosz és társadalomfelfogás. E munkásság egyik eleme a költészet is, nem központi, de egy rövid időszakban a legintenzívebb. A literátusság és popularitás határterületén álló, a régies és modern nyilvánosságformák közötti átmenetet képviselő társulati irodalom egyik legnagyobb alakja lesz ezáltal. A *Cs. et F.* összegző és lezáró vers: az intertextusokból építkező költemény megidézi a *társulatot*, amely végleg elveszni látszik, s amely költői létét táplálta. A kötött ihletek költője ihletek hiányában elhallgat, alig-alig szólal csak meg a hátralévő években költőként, helyét visszavonhatatlanul átveszi az ismeretterjesztő (és) tudós.

26 E gondolatmenet kifejlett formáját monográfiámban nyerte el, lásd: Debreczeni Attila, *Tudós hazafiak és érzékeny emberek: Integráció és elkülönülés a XVIII. század végének magyar irodalmában* (Budapest: Universitas Kiadó, 2009).

Kiindulópontok és kontextusok Fazekas Mihály életművének újraértelmezéséhez[1]

Fazekas Mihály életműve az utóbbi több mint fél évszázadban alapvetően a Julow Viktor által kialakított értelmezés keretei között áll előttünk.[2] A fennmaradt szövegkorpusznak az 1955-ös kritikai kiadásban[3] megszületett életrajzi-kronológiai alapú textológiai konstrukciója nemcsak az azóta készült népszerű kiadásokat, de Julow Viktor Fazekas-pályaképét is döntő mértékben meghatározta. Bécsy Ágnes véleménye szerint Julow Viktornak az így megalapozott 1982-es monográfiájával „sikerült úgy kimerítenie tárgyát és a tudós érdeklődést, hogy a legutóbbi időkig nem mutatkozott elszánás koncepciózus dialógusba ereszkedni vele."[4] Bécsy Ágnes e sorokat 2001-ben írta, s teljes Fazekas-portrét mindössze egyet tudott említeni az addigi szakirodalomból: Bíró Ferenc 1994-es korszakmonográfiájának fejezetét,[5] amely eszmetörténeti ihletettségű értelmezést nyújtva helyezte új meg-

1 A Debreceni Egyetem Magyar Irodalom- és Kultúratudományi Intézetének Régi és Klasszikus Magyar Irodalmi doktori műhelyei összevont vitaülésen vitatták meg e dolgozat első változatát, az elhangzott véleményeket, javaslatokat, melyek érdemben hozzájárultak a végső változat kialakításához, minden közreműködőnek nagyon köszönöm, a koncepciót leginkább formáló néhány felvetésre a későbbiekben külön is utalok majd. Ugyancsak itt köszönöm meg Szilágyi Márton megjegyzéseit, melyeket a műhelyvita utáni változathoz fűzött, valamint hogy rendelkezésemre bocsátotta a *Lúdas Matyi*ról korábban publikált tanulmányának a jelen dolgozattal párhuzamosan újraírt változatát.

2 Julow Viktor, *Fazekas Mihály* (Budapest: Szépirodalmi Könyvkiadó, 1982[2]). A kritikai kiadással párhuzamosan készült 1955-ös első kiadás jelentősen átdolgozott és bővített változata. A monográfiára csak egyetértőleg hivatkozunk, az eltérő vélemények tételes dokumentálása nem látszik szükségesnek egy újraértelmezésre törekvő dolgozatban.

3 Fazekas Mihály, *Összes művei*, kiad. Julow Viktor és Kéry László, 2 köt. (Budapest: Akadémiai Kiadó, 1955). A továbbiakban: FMÖM.

4 Bécsy Ágnes, „Egy jó költő a neoklasszicizmus korának magyar irodalmából: Fazekas Mihály", in *Pillanatkép a hazai irodalomtudományról*, szerk. Kenyeres Zoltán és Gintli Tibor, 7–13 (Budapest: Anonymus Kiadó, 2002), 8. E szöveg első megjelenése a *Liget* című folyóiratban: Bécsy Ágnes, „Költők »a titok szent kárpitja« körül. A neoklasszicizmus magyar irodalmából: Fazekas Mihály", *Liget* 14, 8. sz. (2001): 44–49. Elérhető hálózati kiadásban is.

5 Bíró Ferenc, „Főhadnagy Fazekas úr: Fazekas Mihály", in Bíró Ferenc, *A felvilágosodás korának magyar irodalma*, 371–388 (Budapest: Balassi Kiadó, 1994). A monográfia e fejezete tanulmány

világításba a Fazekast jellemző sajátos identitásképletet. Az azóta eltelt időszak magányos verselemzése[6] mellett leginkább a *Lúdas Matyi*[7] és az Árkádia-per[8] vizsgáltatott friss szemmel. Bécsy Ágnes mindezek alapján perújrafelvételt kezdeményezett, elsősorban Fazekas költészete ügyében, de sajnos csak a probléma felvetéséig és termékeny meglátásokig jutott két publikált tanulmányában.[9] E tanulmányok sugallatát követi a jelen dolgozat, mikor Fazekas Mihály életművének vizsgálatára vállalkozik, kimondottan azzal a céllal, hogy hozzájáruljon egy új értelmezés alapjainak lerakásához.[10] Ez szükségszerűen együtt kell járjon a kritikai kiadás textológiai konstrukciójának lebontásával, ami egy párhuzamosan készült és publikált tanulmányban történik meg.[11] Az adott keretek között, amint arra a cím is utal, az életrajzi-kronológiai értelmezést felváltani hivatott új portré megformálásához alkalmas kiindulópontokat szeretnénk meghatározni, valamint vázolni az ezek köré építhető új értelmezői kontextusokat. Az alábbiakban először a textológiai vizsgálatok eredményének, az alább kifejtendőket leginkább meghatározó következtetéseknek a rövid összegzése következik. Ezt követi négy meghatározónak ítélt kontextus kiemelése a *Poézis*, az *Erkölcs*, a *Tudományok* és

formában két évvel korábban jelent meg: Bíró Ferenc, „Főhadnagy Fazekas Úr: Fazekas Mihály, 1766–1828", *Irodalomtörténet* 73 (1992): 653–679.

6 Debreczeni Attila, „A »kötött« ihletek költője (Fazekas Mihály: Cs. et F.)", *Tiszatáj* 52, 12. sz. (1998): 1–16. Lásd kötetünkben az előző tanulmányt.

7 Bíró Ferenc monográfiafejezetén kívül Szilágyi Márton és Borbély Szilárd tanulmányait említhetjük. Lásd: Szilágyi Márton, „Kegyelem és erőszak: Fazekas Lúdas Matyija", *Alföld* 53, 7. sz. (2002): 41–57; Szilágyi Márton, „Kegyelem és erőszak: Fazekas Lúdas Matyija", in Szilágyi *Márton, Határpontok*, 164–182 (Budapest: Ráció Kiadó, 2007). Idézeteinket ez utóbbiból kiadásból hivatkozzuk. Továbbá: Borbély Szilárd, „Debre és Döbrö: Jegyzések és említések a *Lúdas Matyi* olvasásához", in *Margonauták: Írások Margócsy István 60. születésnapjára*, szerk. Ambrus Judit, Bárány Tibor, Csörsz Rumen István, Hegedüs Béla és Vaderna Gábor, 180–187 (Budapest: rec.iti, 2009). Szilágyi Márton újradolgozott kéziratos tanulmányában az általunk hivatkozott megállapítások, szövegrészek nem változtak.

8 Csetri Lajos, *Egység vagy különbözőség?: Nyelv- és irodalomszemlélet a magyar irodalmi nyelvújítás korszakában*, Irodalomtudomány és kritika (Budapest: Akadémiai Kiadó, 1990); Gyapay László, *„A' tisztább ízlésnek regulájival": Kölcsey kritikusi pályakezdése*, Klasszikusok (Budapest: Universitas Kiadó, 2001); Bíró Ferenc, *A legnagyobb pennaháború: Kazinczy Ferenc és a nyelvkérdés* (Budapest: Argumentum Kiadó, 2010). E három, alapvetően kritikatörténeti szempontú, nyelvújítást előtérbe helyező elemzést követően, a jelen dolgozatot közvetlenül megelőzően készült saját írás a debreceniség fogalma szempontjából tekinti át a kérdéskört. Lásd: Debreczeni Attila, „A debreceniség: Kazinczy és egy nyelvi paradoxon születése", in *A debreceniség mintázatai: Városi identitás és a kulturális emlékezet rétegei a kora újkortól napjainkig*, szerk. Bódi Katalin, Fazakas Gergely Tamás és Lapis József, 24–71 (Debrecen: Debreceni Egyetemi Kiadó, 2020); lásd a jelen kötetben is.

9 A már idézett melletti másik tanulmány: Bécsy Ágnes, „»Mind egy célra kell sietnünk…«: Fazekas Mihály hagyományai és modernsége", in *„De mi a népiesség…"*, szerk. Sallai Éva, Kölcsey Füzetek 16, 347–364 (Budapest: Kölcsey Intézet, 2005).

10 [E tanulmány eredeti változatának megjelenését követően szerveződött az az interdiszciplináris konferencia, mely a Fazekas-életmű különböző területeinek vizsgálatára vállalkozott új megközelítésben, ennek anyagát a *Studia Litteraria* 2020. évi 3–4. száma adja közre.]

11 Debreczeni Attila, „Egy új Fazekas-kiadás alapvetése", *Irodalomtörténeti Közlemények* 123 (2019): 661–694.

az *Önértelmezés* fogalmai köré csoportosítva. Mindegyik esetben kiindulópontként valamely (a textológiai-filológiai vizsgálatok eredményei alapján kiemelt jelentőségűnek tekinthető) szövegforrás–szövegforráscsoport áll a középpontban, az elemzések döntően ezek paratextuális vagy önreflexív jellegű szövegeiből, szövegrészeiből indulnak ki. Az egyes fejezetek közötti kapcsolatok retrospektíve épülnek ki, a későbbi fejezetek az ott felvetett szempontok szerint mindig visszatekintenek az előzőek kapcsolódó vonatkozásaira. A sorban negyedik *Önértelmezés* fejezet pedig eleve retrospektív, hiszen maga a kiindulásul választott mű is visszatekintő számvetésnek készült, elemzése során így összeérnek és szembesítésre kerülhetnek az addig mondottak. A lehetséges kontextusok felvázolását követő utolsó fejezet az életmű egészére vonatkozó értékelés szempontjait veti fel, s fogalmaz meg a későbbi vizsgálatokat inspirálni kívánó hipotéziseket.

„Ami tudható és ami nem"

E fejezetcím Szilágyi Márton Uránia-monográfiájából[12] vett idézet. A könyv összegző részeinek elhíresült címe a tisztázó szándékot jeleníti meg igen plasztikusan, mely arra irányul, hogy végre elváljanak egymástól tények és vélekedések. Nem lehetett más a célunk Fazekas esetében sem, mikor elvégeztük a kritikai kiadásban testet öltött és az életmű Julow Viktor-i értelmezését minden vonatkozásban átható textológiai-filológiai konstrukció lebontását. Szögezzük le, hogy a Julow–Kéry-féle kétkötetes kritikai kiadás a kor előírásait követő, a kor elvárásainak mindenben megfelelő, rendkívül alapos munka, amely lényegében ugyanúgy kimeríti tárgyát, mint a Julow-monográfia. A mai textológiai előírásoknak és elvárásoknak azonban értelemszerűen nem felelhet meg, egyrészt mert modernizált írásmódot alkalmaz (tehát jelenleg nincsen betűhív Fazekas-kiadásunk), másrészt mert mereven ragaszkodik a kronológiai elvhez, amelynek megvalósítása pedig saját bevallása szerint is „szinte lehetetlen feladat"[13] Fazekas esetében. Az elvégzett revízió a Csokonai- és Kazinczy-életmű kapcsán kialakított textológiai elvek és eljárások[14] alkalmazásával történt, melynek során megalapozódott egy új, nyomtatott és elektronikus Fazekas-kiadás. Az alábbiakban az új kiadás alap-

12 Szilágyi Márton, *Kármán József és Pajor Gáspár Urániája* (Debrecen: Kossuth Egyetemi Kiadó, 1998), 297, 326.

13 FMÖM, 1:190.

14 Debreczeni Attila, *Csokonai költői életművének kronológiai rendje*, Csokonai Vitéz Mihály összes művei: Pótkötet (Budapest–Debrecen: Akadémiai Kiadó–Debreceni Egyetemi Kiadó, 2012), 13–34; Kazinczy Ferenc, *Költemények*, kiad. Debreczeni Attila, a német szövegeket kiad., ford. Deák Eszter és Doncsecz Etelka, görög szövegeket kiad., ford. D. Tóth Judit, 2 köt. Kazinczy Ferenc művei: Első osztály: Eredeti művek – Kritikai kiadás (Debrecen: Debreceni Egyetemi Kiadó, 2018), 2:9–20.

vetését jelentő tanulmány eredményeit foglaljuk össze (néhány ponton szövegszerű átvétellel), s a dolgozat egészében is külön hivatkozások nélkül az ott feltárt szövegforrásokra és megállapított kronológiai rendre támaszkodunk.[15]

A tények és vélekedések elválasztására leginkább a *hitelesség* és a *kronológia* terén volt szükség. A filológiai adat rigorózus értelmezése alapján revideálni kellett a szerzői hitelesség kritériumait is, hogy tisztázhatóvá váljon, mely szövegcsoportok és milyen valószínűséggel tekinthetőek Fazekas műveinek. Négy kategóriát különítettünk el a bizonyosan hiteles művektől a hitelesnek nemigen tekinthetőekig (Fazekas Mihály művei, Feltehetően Fazekas Mihály művei, Bizonytalan szerzőségű művek, Kétes hitelű művek). A költői életmű bizonyosan hiteles körébe 71 szövegforrás tartozik az összes 105-ből, ehhez jön még a feltehetően (de szigorú filológiai kritériumok szerint nem bizonyíthatóan) hiteles 28 forrás. A bizonytalan szerzőségű és a kétes hitelű források száma 3–3. A 105 szövegforrás 88 szövegidentitást alkot, melyekből 63 esetében az egyetlen ismert forrás maga képez identitást, s a fennmaradó 42 forrás alkotja a további 15 szövegidentitást.

A költői életmű kronológiai rendjére nézve megállapítható, hogy teljes bizonyossággal való keltezésre a források és az identitások esetében is alig van lehetőség: a 88 szövegidentitásból mindössze 6 datálható pontosan, 1 közelítő pontossággal (-tól -ig), 21 hozzávetőlegesen (azaz *előtt*, *után* meghatározással), így 60 esetben bizonytalan a keletkezés ideje, ami nagyjából kétharmados arányt jelent az életművön belül. Ebből 25 esetben, zömében a Lovász Imre 1836-os kiadásában fennmaradt verseknél semmit nem tudunk mondani a keletkezés idejéről. A többinél legalább egy bizonytalan dátum megadható: *1803–?1804 előtt,* ami az *Aprótseprőségek* összefoglaló című és a vele összekapcsolható további kéziratos csomók valószínűsíthető összeírási idejéhez van viszonyítva. Fazekas költészetének kronológiai rendje valójában tehát nem alkotható meg olyan részletességgel és olyan bizonyossággal, hogy az összefüggésbe hozható lenne az életrajz egyébként ugyancsak rendkívül hiányosan ismert tényeivel. Így viszont az életrajzi alapú értelmezői narratíva, amely jelenleg is döntő mértékben meghatározza Fazekas Mihály költői életművének megközelítését, tarthatatlan.

Ami valamelyest ismert, az a szövegforrás-típusokhoz és azok csoportjaihoz kötődik. A nyomtatványokban megjelent versek kiadásának körülményeiről nem sokat tudunk, a hézagos információk leginkább arról szólnak, hogy nem Fazekas, hanem valaki más volt az, aki a verseket közlésre adta (hírlapi katonaverseit katonatársa, a *Lúdas Matyi*t Kerekes Ferenc, a *Nyári esti dal*t a *Hébé*ben Kazinczy). Igaz, a *Lúdas Matyi* második kiadása már Fazekas tudtával és jóváhagyásával készült, így autorizáltnak tekinthető. Lényegében egyedül a *Debreczeni*

15 A Fazekastól származó idézetek tehát az eredeti szövegforrásokból származnak, ahol nem (néhány prózai írás esetében), ott a kritikai kiadásból, amelyre ilyenkor hivatkozunk. A forrás és az idézet minden esetben azonosítható és visszakereshető a szövegből.

Magyar Kalendáriom verseit kapcsolhatjuk egyértelműen Fazekas publikálási szándékához a költemények között, az egész életművet tekintve pedig ilyen még a *Fűvészkönyv* is. A *Kalendáriom* anyaga (vers és próza egyaránt) mennyiségében a legnagyobb a nyomtatást látottak között. Időben ezek megjelenését az 1819–1828 közötti időszakhoz köthetjük, a versek közül mindössze egy esetben van átfedés más szövegforrásokkal. Magáról a szerkesztésről nem sokat tudunk, s jellegénél fogva az egyes kötetekbe szétosztott anyag sem mutat szerkezeti-kompozíciós összefüggéseket, hiszen nem szövegcsoportról van szó. Ugyanakkor a kalendárium bevezetése, mottóversei és néhány Fazekas által is kiemelt szövege alapján megragadhatónak tűnnek a vállalkozás programos elgondolásai, melyek mégis valamiféle sajátos egységet képeznek az életmű e jelentős korpuszában.

Szerzői szándékot megtestesítő szerkezettel bíró szövegcsoportot az autográf kéziratok között találunk. Az *Aprótseprőségek* címet viselő kéziratcsomók *eredeti lejegyzési rétege* tisztázat, amely mint a cím, a tagolás és az *Ajánló Vers* egyértelműen mutatja, gyűjteményes összeírásnak készült. Az eredeti lejegyzésen *azonos színű tintával és írásképpel javítások* történtek, ezek kisebbik része egyértelműen lejegyzés közbeni, nagyobb része utólagos korrekció. Ezt követte a *csomószámozás,* ami a jelenleg ismert sorrendet kialakította, s ami néhány ponton nincs összhangban az őrszavakból kivehető eredeti sorrenddel, ebből következően tehát az eredeti lejegyzésen utóbb még *szerkezeti átalakításnak is történnie kellett.* Az átrendezés ténye és az eredeti lejegyzésen végrehajtott javítások együttesen arra vallanak, hogy az eredetileg gyűjteményes tisztázatnak indult kézirategység utóbb munkapéldánnyá alakult át, amely szerkezetileg nem volt koherens.

A *csomószámozás* kilenc csomót, azaz 72 oldalt foglal egy kézirategységbe, melyek közül ma már csak az 1–4. és 8–9. egységek lelhetőek fel, s a kilencedikből hiányzik az egyik ív, így összesen 44 oldalból áll. Idetartozik viszont további egy ív és egy félív (azaz 4 és 2 oldal), amelyeken nincs csomószám, összesen tehát 50 oldal maradt fenn az *Aprótseprőségek* csomóiból, s ehhez vehetünk még két másik gyűjteményben található, azonos papírminőségű, méretű és írásképű csomót is. Az ezek keletkezési idejéül, mindkét lejegyzési fázisra érvényesen megadott *1803–?1804* dátum első eleme azon alapul, hogy a csomókban bizonyosan 1802 őszén–telén keletkezett versek is vannak, a csomók lejegyzése így nem lehet ennél korábbi. A másik határoló dátum filológiailag már erősen bizonytalan, s pusztán azon alapul, hogy Fazekas utóbb a költészettel való 1805 körüli felhagyásáról tesz említéseket, amivel egy markáns írássajátosság megváltozása is összhangban van.

Hasonló megfontolásokból ugyanezen időszakra tehetjük az *Anakreonkák* címet viselő, két lapból álló csomócskát. Ezt sorrendileg két másik, szintén anakreoni dalokat tartalmazó csomó előzte meg, melyek anyagukban részben átfedésben vannak az *Anakreonkák*kal. Az *Aprótseprőségek* és az *Anakreonkák* egykor külön-külön összefüggő szövegcsoportjai ma kilenc önálló csomót alkotnak,

melyekben 36 versforrás található. Ez a 44 ismert autográf kéziratos forrás több mint 80%-a, s a teljes életmű szövegforrásainak is mintegy a harmada, vagyis már mennyiségét tekintve is jelentős része a költői életműnek. Még inkább meghatározónak érezhetjük azonban azért, mert ez az egyetlen olyan egység, amely – mint azt a kézirat leírása során jeleztük – egyértelműen szerzői kompozíciós szándékot mutat. A kritikai kiadás a versek életrajzzal párhuzamba állított keletkezési sorrendjét látta ebben megtestesülni, e minőségében vált kronológiai konstrukciója alapjává. Bécsy Ágnes felvetette, hogy nem „ciklusépítő szándékot tükröz-e inkább"[16] e csomó, felvetését azonban nem építette bele gondolatmenetébe. Az alábbiakban először az e gyűjteményes összeírásban testet öltő kompozíciós eljárások feltárására és értelmezésére teszünk kísérletet, melyek a szövegcsoport töredékessége ellenére is kitapinthatónak tűnnek.

Poézis
(Az Aprótseprőségek *kompozíciós elvei)*

Cím, ajánlás és még egy paratextus

A kéziratos csomók összetartozó egysége önálló címlappal kezdődik, melyen csak az *Aprótseprőségek* cím áll nagybetűkkel, szerzői név nélkül, ezt követi ugyancsak önálló lapon a nyolcsoros *Ajánló Vers*. E paratextusok egyértelműen utalnak a gyűjtemény *tudatosan szerkesztett* jellegére, s arra, hogy összeállítója valamely *nyilvánosságnak szánta* azt. Ez azt jelenti, hogy Fazekas e gyűjtemény összeállításához fogván a költőként való színrelépést fontolgatta. A cím és a gyűjtemény ajánlásban olvasható megnevezése (*elmém bimbótskája*) lekicsinylő, a *bimbótska* kifejletlen voltában kezdetlegességre utal, az *aprótseprőségek* a jelentéktelenséget sugallja. E minősítések a nyilvánosságba lépéskor szokásos szerénység-formulaként[17] értelmezhetőek, a formula tulajdonképpeni értelme (ha létezik egyáltalán a puszta konvención túli jelentése) a szövegkontextus és a szerkezet által tárulhat fel.

A gyűjtemények élén gyakran állnak invokációs vagy ajánló gesztusokra épülő szövegek, melyek keretes szerkesztés nyitóelemét jelentik.[18] Az *Aprótseprőségek* rendelkezik ajánlással (lezáró keretvers azonban nem maradt fenn vagy nem is volt ilyen):

16 Bécsy, „Egy jó költő a neoklasszicizmus...", 10.

17 Lásd erről: Pesti Brigitta, *Dedikáció és mecenatúra Magyarországon a 17. század első felében* (Budapest–Eger: Kossuth Kiadó–EKF, 2013), 119–128.

18 Virág Benedek és Berzsenyi kötetei kapcsán Onder Csaba a variabilitas és a keretfunkció elveinek egymásra épülését emelte ki, hangsúlyozván ez utóbbinak az egység és rend ugyancsak horatiusi követelményének teljesítésében játszott szerepét, lásd: *A klasszika virágai* (Debrecen: Kossuth Egyetemi Kiadó, 2003), 79.

Gyakrann sírnak a' kik írnak
Hogy kajánok gúnyolodnak;
A' bőltsebbek, 's méreszebbek
Véllek nem bajlódnak
Én meg, elmém bimbótskáját
Im' ajanlom a' kajánnak
Mint ki szentelt gyertyátskáját
Gyújtá a' Sátánnak.

Az *Ajánló Vers* kontaminálja az ajánlások két típusát. A költő az ajánlásban gyakran a Múzsához fordul vagy az Olvasóhoz, támogatást kérve vagy a jóindulat elnyeréséért folyamodván, netán Mecénásához vagy valamely tisztelt Nagyemberhez, Baráthoz, akiket magasztal, s akiktől megerősítést, esetleg anyagi segítséget vár. De mikor a költő a 'gonosz szemű olvasóhoz' fordul, akkor a Zoilushoz, az igaztalan kritikushoz címzett ajánlástípus variációját valósítja meg, amelyben a megszólított hibái, a vele való ellentét, netán annak gyalázása dominál.[19] Fazekas *Ajánló Vers*e e hagyományhoz látszik csatlakozni, hiszen az ajánlás a Kajánhoz szól. A Kaján (melynek elsődleges jelentése ebben a korban: irigy) az antikvitásból eredeztethető költői hagyományrendben az igaz költővel ellenséges világ szimbolikus értelmű alakja vagy megszemélyesítése, így használták a korszak magyar írói, költői is.[20] Csokonai *Ódák* kötetének 2. könyvében az ajánló-nyitó vers, az 1802–1804 között készült *A' Múzsához* például éppen erre az ellentétre épül, mint azt a kezdő- és zárósorok nyomatékosítják: „Múzsám, ne tsüggedj! bár vak irígyeid / Kantsal szemekkel rád hunyorítanak" – „Lát'd! integetnek tiszta barátaid; / Nevednek óltárt a' maradék emel: / Megpukkad annál a' kajánság". Nem tudjuk (s valójában nem is lényeges), hogy Fazekas versének közvetlenül van-e köze a Csokonaiéhoz, azt viszont nyugodtan állíthatjuk, hogy az *Ajánló Vers* első négy sora a Csokonainál (és másoknál is) megjelenő oppozíció-toposzt idézi meg a Kaján alakjával.

A második négy sor, a tulajdonképpeni ajánló gesztus azonban összefonja ezt a jóindulat elnyeréséért folyamodó ajánlástípussal. A versbéli beszélő, aki azonos a gyűjtemény (*Aprótseprőségek*) szerzőjével, a gyűjteményt (*elmém bimbótskáját*) éppen az ellenséges világot megszemélyesítő Kajánnak ajánlja, s az ajánló gesztus ezáltal legalábbis idézőjelbe kerül. A jelentésmódosulás az utolsó két sorban idézett mondáson alapul. A mondás (*gyertyát gyújt az ördögnek*) két fő jelentésben használatos: 1) 'néha a gonosznak is kedvében kell járni, hogy ne ártson'; 2) 'olykor a kellemetlen kötelességet is jó kedvvel el kell végezni'. A második jelentés értel-

19 Pesti, *Dedikáció és mecenatúra*..., 127, 316–320.

20 Gergye László, *Múzsák és gráciák között: Kazinczy Ferenc és a gráciaköltészet* (Budapest: Universitas Kiadó, 1998), 28; Szilágyi Ferenc, *Csokonai dunántúli tájszógyűjtése*, Nyelvtudományi Értekezések 82 (Budapest: Akadémiai Kiadó, 1974), 166–170.

mileg nem igazán illik a versbe, az első már inkább, ha azt szó szerint vesszük: így a Kaján jóindulatának elnyeréséért látszik folyamodni a gyűjtemény szerzője. A mondás azonban egy hasonlatba van foglalva, amely hasonlat a Kaján a Sátánként (ördögként) jeleníti meg, s ez a hasonlítás retorikailag az ellentétébe fordítja a jelentést. Az ajánló gesztus így inkább a címzettel szembeni gúnyként érthető, s ezzel végső soron az irigyhez szóló ajánlástípus érvényesül a jóindulat elnyeréséért folyamodó típus keretei között, sajátosan kontaminált retorikai formában. Mindez pedig mintha idézőjelbe tenné a szerénység-formula lekicsinylő önminősítését is.

A gyűjteményes összeírással összefüggésben létezik egy további szöveg, amely filológiai helyzetének bizonytalanságai ellenére sajátos paratextusként értelmezhető. A Julow Viktor által 'miniatür ars poeticának' nevezett[21] *Az én poézisom* című költemény a hagyaték mai állapota szerint nem része az *Aprótseprőségek* gyűjteményének, csak Lovász Imre Fazekas halála utáni kiadásából ismerjük. Címe és önreflexív karaktere alapján akár a gyűjtemény jelenleg hiányzó záró keretversének szerepét is betölthette, de a filológiai tény az, hogy nem tudjuk, benne volt-e eredetileg, s csak annak töredékessége folytán nem maradt ott fenn, vagy egyáltalán nem is volt része annak. Akár így, akár úgy volt, az *aprótseprő* megnevezés és az *Aprótseprőségek* cím egyezése miatt az *eddig firkálék* és az *azt látja akárki* az e címen összeírt versekre kell vonatkozzék, legalábbis nemigen tudjuk azt másként érteni.[22]

Lantosok é? hegedűbe valók? vagy táragatóba?
A' miket én eddig firkálék; *hogy ne hazudjak*
Nem tudom én. Aprótseprők azt látja akárki,
És ha dorombba verik sem szégyenlik magokat meg,
A' melly verssorok egynéhány egyforma betűkön
Végződnek; hajdan azokat nevezék magyaroknak
Már azokat ma tzigány 's kóldús szájába valóknak
Hirdetik. *A' Drómó tudná izlésteket édes*
Lantosim! A' míg hát e' per valamerre ledűlne,
Írjunk kis Músám pompás tógát viselendő
Verseket is *ha tudunk,* de azért senkit ne nevezzünk
Kóldúsnak se' tzigánynak az e'félékbe ha nem fog
Kedvet lelni, mivel zabolát nem szenved az izlés.

21 Julow, *Fazekas Mihály*, 376–377, 174–175. A verset tehát Julow Viktor kétfelé bontva idézi és értelmezi, egymástól kétszáz oldal távolságra helyezve az önlebecsülő-mentegetőzőként interpretált első négy sort, valamint a korabeli verselési rendszerek ismertetésének kontextusába helyezett továbbiakat.

22 Ebből több dolog is következik, egyrészt hogy a verset hitelesnek kell tekintenünk, noha csak Lovász kiadásából ismerjük, másrészt hogy megírásának ideje is az *Aprótseprőségek* keletkezéséhez kapcsolható, tehát semmiképpen nem kései összegzés, mint ahogyan Julow Viktor véli.

A vers három, különböző modalitású közlésre épül (melyeket kurzívval emeltünk ki a 2–3., a 8–9. és a 10–11. sorokban): az első kettő a tanácstalanság kinyilvánítása, először saját verseit, majd a korabeli versszerzők véleményét illetően, a harmadik a tanácstalanságon túllépve írásra szólít fel. Az első kijelentést az *Aprótseprőségek*re vonatkozó reflexió fogja közre a 2–3. sorban, amely ugyanúgy leértékeli a gyűjteményt, mint annak címe és ajánlása a szerénység-formula értelmében. Az ezt körülölelő 1. és 4. sor[23] pedig jelzi, hogy a vers tanácstalanságot kifejező első fő közlése mire is vonatkozik. Hangszerek és poézistípusok társítása gyakori eljárás volt a korabeli és régebbi költészetben egyaránt, a jelen felsorolás formulája inkább a régi énekhagyomány szemléletét tükrözi. A sorjázó kérdések azt firtatják, hogy a szóban forgó versek *mire valók,* vagyis nem hangnemi, műfaji vagy tematikus összefüggéseket idéznek fel, mint ugyanezen hangszerek kortárs előfordulásai, hanem a *használati mód* felől tekintenek azokra. A *Pöngését koboznak…* című XVII. század eleji vers elemzői[24] rámutatnak arra, hogy e régi költeményben és az azt körülölelő énekhagyományban a hangszerek közösségi helyek, társadalmi szokások, hangulatok jelölői voltak, melyek magukhoz rendelték a verses szövegeket, egyértelműen jelezvén a felhasználás elfogadott módját. *Az én poézisom* hangszerkatalógusára vonatkozó kijelentés ('nem tudom én') ebben

23 A 4. és 5. sor viszonya nem egyértelmű. A központozás szerint az 5. sor a 4. sorban álló főmondat bővítménye, s így a „doromb" a rímes verselésre vonatkozván a 4. sort az utána következőkhöz kapcsolja. Mivel a pont, vessző, pontosvessző használata a korban egyáltalán nem következetes, s a vers csak Lovász Imre utólagos publikációjában maradt fenn, a jelen központozásban egyértelmű szerzői értelmező szándékot nemigen tételezhetünk fel, érdemes tehát számot vetnünk a másik lehetőséggel is:

> És ha dorombba verik sem szégyenlik magokat meg[.]
> A' melly verssorok egynéhány egyforma betűkön
> Végződnek[,] hajdan azokat nevezék magyaroknak[,]
> Már azokat ma tzigány 's kóldús szájába valóknak
> Hirdetik.

Ez a mondattani tagolás jobban megfelel a szöveg aláhúzásokkal kiemelt belső utalásrendjének, mely szerint a „magokat" a 3. sorra utal vissza, az *aprótseprő versekre*, vagyis mindarra, amit addig összeírt, a megismételt „azokat" pedig pusztán a rímes versekre, hiszen mondattanilag az „amely" vonatkozó névmáshoz kapcsolódnak. Akárcsak Julow Viktor, magunk is ez utóbbi lehetőséget tekintjük indokoltnak a vers értelmezésében, vagyis a 4. sort a megelőzőekre vonatkoztatjuk, s az 5. sorban új gondolat kezdetét véljük felfedezni.

24 Lásd: Bitskey István, „Pöngését koboznak…", in *A régi magyar vers*, szerk. Komlovszki Tibor, Memoria saeculorum Hungariae 3, 225–234 (Budapest: Akadémiai Kiadó, 1979); Zemplényi Ferenc, *Műfajok reneszánsz és barokk között*, Historia Litteraria 11 (Budapest: Universitas Kiadó, 2002), 142; Szilasi László, *A sas és az apró madarak: Balassi Bálint költői nyelvének utóélete a XVII. század első harmadában*, Humanizmus és reformáció 30 (Budapest: Balassi Kiadó, 2008), 48–50; Ötvös Péter, „Rajongás és fegyelem nyelvi artikulációi", in *Szőnyi Benjámin 300*, szerk. Imre Mihály, 95–100 (Hódmezővásárhely: Ótemplomi Református Egyházközség, 2017–2018). A régi magyar énekhagyomány itt jelzett összefüggéseire és a vonatkozó szakirodalomra Bitskey István, Fazakas Gergely Tamás és Imre Mihály hívta fel figyelmemet. A hangszerkatalógus Fazekas életművét átszövő konkordanciahálójára a későbbiekben több vonatkozásban kitérünk még.

a hagyományban szemlélve végső soron a gyűjteményes összeírás használhatóságára vonatkozó bizonytalanságot fogalmaz meg, összhangban a *firkálék* és az *aprótseprő* kifejezésekkel.

A második és harmadik kiemelt szövegegység egyaránt megszólításokat foglal magában, melyek (miként az első kijelentés) értelmezhetőek az *Ajánló Vers* analógiájára. A Músa 'kis' jelzője az önkicsinyítés eszköze, a szerénység-toposz megnyilvánulása ezúttal is, s az 'édes Lantosim' megszólítás ugyanúgy a befogadóhoz fordul, mint az *Ajánló Vers,* annak külső kritikát elhárító gesztusával pedig nagyon hasonlatos az ízlések különbségére való itteni hivatkozás. Feltűnő, hogy mindkét helyen egy-egy ördöggel kapcsolatos mondás[25] kerül kiemelt pozícióba, ami a stílusszint szándékolt keverésével és a kedélyeskedő megfogalmazással együtt ironikus-gúnyos hangoltságot teremt. A szerénység-formula így a gyűjteményes összeírás paratextusaiban sajátosan ambivalens kettősség kontextusában értelmezhető, jelentése nem rögzíthető pontosan, folyamatosan egymásba mossa az önreflexiót és a külső megítéltetést, melyet azonban idézőjelbe tesz.[26]

A két megszólítás („édes Lantosim", „kis Músám") között elhelyezett közbevetett utalás („míg hát e' per valamerre ledűlne") a vers nagyobbik második feléhez jelent kulcsot. Az ötödik sortól kezdődő rész a rímes szótagszámláló és az antik időmértékes verselés vitáját exponálja, s elvetvén a rímes verselést megbélyegző álláspontot, mindkettő művelése mellett hitet tesz, mikor az önkicsinyítő, ironizáló játék során a 'Kis Músához' fordulva írásra buzdít. A versújítási időszak egyik első és elemi vitája idéződik meg a vers kontextusaként, amely hosszan elhúzódott, újabb és újabb hullámokat vetve. *Az én poézisom* mindkettőt elfogadó álláspontja elég hamar megjelent a vitákban, ezt képviselték például a *Magyar Museum* szerkesztői, Batsányi és Kazinczy, s ezt vallotta a két debreceni költőtárs, Csokonai és Földi is. A *kétszeres vers*, vagyis a rímes időmértékes verselés mint a poézis újabb lehetősége azonban nem tűnik fel a versben, noha ez éppen Fazekas debreceni költőtársainak munkáiban különösen hangsúlyos, gondoljunk csak a *Lillá*ra, annak is az előbeszédére, ez utóbbit bizonyosan ismerte Fazekas, s maga is gyakorlott volt ilyen versek írásában. E versnem itteni elvi mellőzésének több oka lehet, annál is inkább, hogy költeményről s nem értekezésről van szó, ráadásul ez az egyetlen verselésre vonatkozó önreflexió Fazekas szövegeiben. Ha viszont nem elvi állásfoglalásként olvassuk e részt, amelyre egyébként sem alkalmas, hanem az *Aprótseprőségek* paratextusaként, akkor rögtön értelemtelivé válik. A gyűjteményes összeírás ugyanis a versnemek szerinti elkülönülésre és a versformák és témák váltakozásában megnyilvánuló variabilitásra épül, melyek mint fő kompozíciós elvek vehetőek számba a paratextusok mellett.

25 Itt: Drómó = ördög, azaz ördög tudja.
26 Mindennek további összefüggéseiről lásd az *Önértelmezés* című fejezetet.

Verselés és variabilitas

A gyűjteményes összeírásban érvényesülő rendet elsődlegesen a versnemek határozzák meg. Az *Aprótseprőségek* egybefüggő 1–3. csomója csak rímes szótagszámláló verseket tartalmaz, az *Ajánló Vers* utáni első hat leginkább rövidsoros énekformát követ, három közülük kétütemű keresztrímes 8+7-es Faludi-vers, az utolsó költemény páros rímű 12-es, s ilyen az őrszó által jelzett következő is, amelynek azonban nincs már meg itt a szövege. Az *Aprótseprőségek* 4. csomója az elé kapcsolt töredék félívvel csak antik időmértékes verseket tartalmaz, Vergilius *I. eklogá*jának fordítása hexameteres, ezt követi három alkaioszi strófákból álló költemény és egy második aszklepiadészi strófában. Az *Aprótseprőségek* 8–9. csomója énekformákban készült rímes szótagszámláló versekből áll, az első három, melyek *A' tavasz eleje* csomóiban is megtalálhatóak, német protestáns ének dallamjegyzését követik, míg a következő zsoltárdallamot,[27] az utolsó pedig Faludi-vers. A töredékesen fennmaradt *Aprótseprőségek*-csomóban antik időmértékes versek vannak, az első, amelynek csak a záró szakaszai olvashatóak, alkaioszi, majd egy negyedik aszklepiadészi, s csak az őrszó által jelzetten egy hexameteres költemény. Az *Anakreonkák* csomóiban anakreoni sorokból álló verseket találunk. Az időmértékes és a rímes szótagszámláló versek egybefüggő csomóként különülnek el a szövegcsoportok töredékesen fennmaradt anyagában, keveredésükre nincs példa, mindez a versnemek szerkezetformáló szerepére utal.

A töredékesség óvatosságra kell intsen az általánosító megfogalmazásokat illetően, ezért érdemes egy pillantást vetni e szövegcsoport és a költői életmű egészének viszonyára. Az *Aprótseprőségek*ben (ajánlóverssel, őrszavakkal számítva) fennmaradt 21 költeményből 13 rímes szótagszámláló, 8 antik időmértékes, az előbbiek között a Faludi-versekből és a protestáns énekversekből, az utóbbiak között az alkaiosziakból és a hexameterekből van 3 vagy annál több. Az életmű 88 verséből 42 rímes szótagszámláló (s időnként időmértékes is, mint arra korábban utaltunk), 40 antik időmértékes, s van 6 verses szöveg, amelyekben különböző versnemek vagy versformák együtt szerepelnek. A rímes szótagszámlálók közül a legtöbb (13) Faludi-vers, a rövid soros versekből csak egy-kettő van típusonként. A hosszú soros versek száma 6, ezek elmélkedő, illetve epikus költemények, a másik nagyobb tömb a változó szótagszámú énekversek csoportja, amelyekhez számítható még a német dallamra, illetve zsoltárformára írott verscsoport is, összesen tehát 14 költemény. Az antik időmértékes versek közül legnagyobb számban a hexameterek (13) és az alkaiosziak vannak (7), valamint az anakreoni versek (10). Megállapítható tehát, hogy az *Aprótseprőségek* fennmaradt anyaga a versformák arányait tekintve

27 Julow, *Fazekas Mihály*, 182. A dallamjegyzést Hovánszki Mária azonosította.

reprezentatív mintája az egész költészetnek, verselés és szerkezet összefüggéseinek vizsgálata így a töredékesség ellenére sem tűnik indokolatlannak.

A versnemek és versformák köteteket és azok belső szerkezetét meghatározó szerepe a XVIII. század utolsó harmadában elemi kötetalkotási elvként funkcionált. A *deáki módra készült* és a *magyar versek* a versnemek szerint tisztán elkülönülő két alapvető típust jelentik a verskötet-kiadások első időszakában.[28] Vannak olyan kötetek is, melyekben a versnemek a belső tagolódást határozzák meg, például Dayka Gábor gyűjteményes összeírása, az ún. Veres Kötet, ahol a versnemek egy-egy könyvet alkotnak, vagy Berzsenyi 1813-as kötete, ahol a rímes szótagszámláló versek ugyancsak önálló könyvben találhatóak. Az *Aprótseprőségek* e típushoz sorolható, mert ha könyv szerinti beosztás nincs is a szövegcsoportban, az egybefüggően fennmaradt csomók versnemenként különülnek el: vagy csak rímes szótagszámláló, vagy csak antik időmértékes verseket tartalmaznak. Az egyes versnemeken belüli szerkezetformáló elvek azonban az *Aprótseprőségek*ben nem követik sem a deáki módra készült kötetek normatív, sem a magyar versek reprezentációs kiadási gyakorlatát, sokkal inkább a *variabilitas* horatiusi eljárása tűnik meghatározónak.[29] Ez a korabeli kötetek igen nagy százalékában felfedezhető valamilyen mértékben, itt most csak Virág Benedek 1799-es kötetére és Berzsenyi 1808-as összeírására hivatkozunk, melyek többek által több szempontból is említésre kerültek a szakirodalomban Fazekas költészete kapcsán.

Csetri Lajos így fogalmazza meg a Berzsenyi 1808-as kéziratos kötetében felfedezhető, Horatiustól átvett variációs szerkesztés lényegét:

> Kéziratcsomója elrendezésében kiemelhetők ugyan tematikai és hangnemi verscsoportok, de többszörös visszatérésben, s egy-egy ilyen kitapintható verscsoporton belül is az elrendezési egymásután elvi alapját láthatólag az adta, hogy a szomszédságba került versek, még ha valamilyen szempontból (témai, hangnemi, versformai) van is köztük rokonság, más szempontokból eltérő elemeket is tartalmazzanak, s így kielégítsék a változatosság gyönyörködtető igényét.[30]

Fazekas az *Aprótseprőségek* csomóiban valami nagyon hasonlót valósít meg. Az 1–3. csomó Ruszánda nevére írt dalokkal kezdődik, ami már önmagában kizárja a normativitás és reprezentáció elvét egyaránt. Összetartozásukat a 2. és 3. darab utalás jellegű címadása is hangsúlyozza, ugyanakkor versformájuk váltakozik (*Ruszánda Moldvai Szép:* Faludi-vers; *Más:* párosrímű 9-es, *Más:* Faludi-vers). Ezt követi a megelőző verssel azonos formájú, de mitológiai történetet elmondó

28 Lásd: Onder, *A klasszika virágai*, 141–155.
29 Ezekről részletesen lásd: uo., 73–93.
30 Csetri Lajos, *Nem sokaság hanem lélek: Berzsenyi-tanulmányok* (Budapest: Szépirodalmi Könyvkiadó, 1986), 19.

Danaë című költemény és a páros rímű 11-esekből álló, tehát hosszabb soros vers, *Az érzékenységek énekbenn*. Ez már átvezet a következő két páros rímű 12-eshez, amelyek versformájukból adódóan elmélkedő tematikájúak, de az egyik szerelmi, a másik hadi témából bontja ezt ki: *Az öröm tűndérsége* Ámelit emlegeti, az őrszóval jelzett *Egy férje elestén kesergő özvegy* pedig a sirató vers hagyományához kapcsolódik.

A téma és versforma váltakozása a többi egybefüggő csomóban is pontosan végigkövethető. A 4. csomó a vergiliusi *I. ekloga* hexameteres fordításával indul, majd a Horatius rómaiakhoz szóló ódáját imitáló alkaioszi, *A' meg égett nagy Templom falai közt serkent gondolatok* jön sorban. A következő vers is alkaioszi, de eltérő tematikával és hangvétellel *(A' Gratiákhoz)*, míg ezután a verselés módosul (második aszklepiadeszi strófa), a téma jellege kevéssé *(Vitéz Csokonay Mihálynak Mihály napra)*. A csomó utolsó, töredékben maradt verse *(A' szerentsés történet)* újra alkaioszi, az emelkedett szerelem témaköréhez visszatérve. A 8–9. csomóban elől álló énekversek, *A' tavasz eleje* darabjai után a töredékesen fennmaradt *Az én kis kertem* következik, amely tematikusan illeszkedik az előzőekhez, de zsoltárdallamra készült, nagyobb lélegzetű, összegző vers. Az utolsó darab a szintén elmélkedő karakterű *Szükségben segítség,* amelynek témája feszültségben áll a Faludi-vers egyszerű formájával. A töredékes csomóban töredékesen fennmaradt *Egy véres ütközet estvéjén serkent gondolatok* a témát megillető alkaioszi strófában készült, ezt a témában és versformában egyaránt eltérő *Vég bútsú Amelitöl* követi, amely azonban hangvételének szomorúságában az előzőhöz illik. Az *Aprótseprőségek* csomóitól elszakadt félcsomóban lévő *A' meg elégedés* méltóságos tárgyának és hangvételének megfelelően alkaioszi strófában készült. A versnemek szerinti elkülönítés elsődleges szerkezeti elve tehát a horatiusi variabilitas elvvel fonódik össze, amely a versformák és az azzal összefüggő témák váltakoztatásával a csomók belső elrendezését formálja meg.

Csetri Lajos idézett könyvében Berzsenyi 1808-as gyűjteményét kimondottan a versnemek és -formák szerinti felosztásban vizsgálta, belehelyezvén ezeket a korszak európai és magyar vershagyományainak kontextusába, mert a verselésben nem puszta technikát látott, hanem a költői művek alkatának hagyományos retorikai megközelítés szerinti meghatározó tényezőjét. Az antik időmértékes formákra nézve megállapítja, hogy az újlatin poétikai tankönyvek által is közvetített hierarchikus rendszerben a versformák alkatilag bizonyos témákra alkalmasak elsősorban méltóságfokuk szerint. E megközelítés egészen általánosnak mondható a vizsgált korszak egészében, még az ettől elmozdulni látszó olyan szerzők, mint Kazinczy gondolkodását is alapvetően befolyásolja. E szemléletmód érhető tetten az *Aprótseprőségek* témát és formát váltogató variációs szerkezetében, a Fazekas-költészet antik időmértékes versnemben készült egyik fele tehát túlnyomórészt ehhez a XVIII. század végére kiérlelt vershagyományhoz kötődik.

A Berzsenyi-gyűjtemény rímes verseit vizsgálván Csetri Lajos megállapítja a Faludi-vers mennyiségi dominanciáját, s azt, hogy a rövid soros versek többnyire dalszerűek, míg a hosszabb soros strófákban (melyek között 12 szótagos sorok is vannak) inkább 'borongós, gondolati, elégikus' versek íródtak. Ezek a súlypontok és tematikus megfelelések jellemzőek a Fazekas-költészet rímes szótagszámláló másik felére is. A rímes szótagszámláló versek kis hányada hosszú soros csupán Fazekasnál, s ezek epikus vagy elmélkedő tárgyúak, miként a Gyöngyösi-strófát az 1770-es évek körül felváltani kezdő páros rímű tizenkettős forma általában. A nagyobb részt képviselő rövid soros vagy változó szótagszámú strófák esetében az énekvers jelleg viszont sokkal hangsúlyosabb, mint Berzsenyinél, s ez nemcsak a számszerű dominancia miatt van így, hanem a versek valószínűsíthető dallamkövető jellege miatt is. Ez ugyan jelenleg még inkább hipotetikus megállapítás, melynek igazolása a kritikai kiadás részletes vizsgálataira vár, de az ismert tények erre látszanak utalni.

Az mindenesetre különösebb kockázat nélkül kijelenthetőnek tűnik, hogy Fazekas rímes szótagszámló verseinek nagyobb része alapvetően a magyar világi énekköltészeti hagyományok elsősorban Faludi nevével fémjelezhető vonulatához és a protestáns énekköltészethez kötődik.[31] Az *Aprótseprőségek* által reprezentált versformák mindkét versnemben olyan hagyományok kontextusában tűnnek értelmezhetőnek, amelyek az 1770-es évek körül alakultak ki a magyar irodalomban, s így a későbbi költészeti formakincs alaprétegét képezik. A gyűjtemény kompozíciós elvei és *Az én poézisom* paratextusként érthető szövege tehát több ponton is egybehangzani látszanak. A cím és az ajánlás önleértékelő gesztusai a vers expozíciójával mutatnak rokonságot, egyaránt a szerénység-formula ambivalens kettőssége jegyében. A hangszerkatalógus által megidézett szemlélet pedig, amely *a verses szöveget annak használati módja által közelíti meg*, érvényesnek látszik Fazekas más verses szövegei esetében, így a *Lúdas Matyi*nál is.

Erkölcs
(A Lúdas Matyi *példázata)*

Allegória és példázat

A *Lúdas Matyi* Julow Viktor-i értelmezését alapvetően meghatározó képviseleti-osztályharcos megközelítés a XIX. századból eredeztethető 'demokratiai irányú' koncepciójának örököse volt. Lebontásukat az újabb szakirodalom már elvégezte: az elemzések átértékelték Matyi és Döbrögi jelentőségét a művön belül,

31 Fazekas is írt vallásos éneket a megújított debreceni énekeskönyvbe, amely először 1808-ban jelent meg. Fekete Csaba újabban megtalálta a Fazekas által készített ének 1806-os autográf kéziratát. A „kétszeres verseket" illetően Hovánszki Mária megjegyzései fontos támpontokat jelentettek.

inkább utóbbit állítván a középpontba, Matyi pedig a kíméletlen bosszú végrehajtójaként, deviánsként, sőt, a híres gonosztevők életét elmesélő pitaval műfaji hagyományába illesztve jelenítődött meg. A szemléleti fordulat mondhatni nem is lehetne nagyobb, a megközelítések pedig szórtabbak. Kézenfekvően adódik a kérdés, hogy mivel magyarázható az értelmezések rendkívüli szórtsága és egymást kizáró jellege. Ennek lehetőségét, úgy véljük, alapvetően az allegorikus olvasásmód teremti meg.

Borbély Szilárd saját olvasási pozícióját rögzítő reflexióját lényegében a *Lúdas Matyi* értelmezési hagyományának egészére érvényesnek tekinthetjük:

> A művet funkciója szerint felnőtt közönség számára készült példázatnak tekintem, retorikai megformáltsága alapján pedig tanító parabolának [...] a művet pragmatikus, tehát allegorikus intencionáltságú szövegként fogom fel, amely szándékai szerint túllép az elokvencia határain.[32]

A *Lúdas Matyi* történetét allegóriaként olvasva a képviseleti elv szinte automatikusan válik a példázatos-irányzatos értelmezés alapjává. Ebben az állandósult interpretációs modellben a változó elemet az jelenti, hogy mely szereplők és a történet mely elemei lépnek előtérbe, s határozzák meg a belőlük kibontható másodlagos jelentéssel a mű egészének tulajdonított eszmei tendenciát-irányt-példát, amely így igen sokféle és egymással össze nem egyeztethető lehet. Magából az allegorikus interpretációs modellből kell tehát kilépnünk, s a művet nemcsak *funkciója*, hanem *retorikai megformáltsága* szerint is példázatnak kell tekintenünk, minthogy az elsődleges források paratextusaiban egyértelműek az erre való utalások.

Az első kérdés természetesen a paratextusok hitelessége, vagyis hogy a befogadás mellett vajon a szerzői intenció szempontjából is figyelembe vehetőek-e. A *Lúdas Matyi* Fazekas visszaemlékezése szerint 1804-ben született, ezt a szövegállapotot azonban egykorú autográf vagy autorizált forrás nem őrizte meg, egy 1808-as másolatban és a Fazekas tudta nélkül készült, nem ismert forráson alapuló 1815-ös kiadásban vélhetjük ezt felismerni. Az életműben (a szétszórtan nyomtatásba került néhány költemény mellett) az egyetlen Fazekas tudtával és akaratával megjelent önálló verses kötet a *Lúdas Matyi* 1817-es második kiadása. Ez a Fazekas által 1814 körülinek mondott, ugyancsak nem ismert kéziratos átdolgozás figyelembevételével készült, s egészében autorizáltnak tekinthető, noha Fazekas egyetlen ismert vonatkozó levelében sem tér ki tételesen a kiadvány minden elemére. A mű mindkét kiadásában szereplő alcím regeként határozza meg a műfajt, ami múltban játszódó verses történetet jelentett. Fontosabb műfaji

32 Borbély, „Debre és Döbrö...", 180.

kódot képvisel a Phaedrustól származó mottó, amely a példázatos-tanító (állat) mese hagyományába illeszti a művet. E mottó mindkét kiadásban szerepel, így ha a kiadótól, Kerekes Ferenctől származik is eredetileg, a második kiadás által autorizáltatott.

Borbély Szilárd idézett gondolatmenetében azonban megjegyzi, hogy a „meseként olvasás utólagos kódja félrevezető", s talán azért nem fejti ezt ki bővebben, mert kimondatlanul is ráhagyatkozik Szilágyi Márton vonatkozó okfejtésére. Szilágyi Márton szerint a mottó „tudatos reflexió egy olyan irodalmi előképre, amelyet a *Lúdas Matyi* nem kíván követni", s állítását azzal indokolja, hogy a mű „nem zárul olyan tanulsággal, amely a történet fabuláris szintjét egyértelmű diszkurzív zárlattal látná el", vagyis így nem kapcsolódik bele az állatmese „morális töltetű, példázatos szövegtradíció"-jába.[33] Szilágyi Márton ugyanis az értelmezésében egyébként kitüntetett szerepet játszó zárlatot egyértelműen és teljesen Döbrögi szólamaként, s így a történet szerves részeként olvassa.[34] Véleményünk szerint azonban csak a zárlat első teljes hexameterének végéig terjedő rész („Az Isten / Így bánik, 's bánjon valamennyi kegyetlen Urakkal") Döbrögi szólama, ahogy erre a következő sor elején utal a narrátor („Ezt mondván"). Innentől fogva végig a narrátor szól, vagyis tőle hallható a Döbrögi további sorsáról tudósító néhány zárósor, s ezek valójában nem történést, hanem egy állapotot írnak le, amelybe Döbrögi átlépett. A narrátor kommentárja ezt az állapotot egyértelműen követendőként jeleníti meg („és törvénytelenűl nem bánt, hanem *úgy a' hogy illik,* / Ember társaival; *jól is végezte világát*"[35]), vagyis Döbrögi megváltozását példaként állítja az olvasó elé. E befejezés kétségtelenül nem kifejtett diszkurzív zárlat, viszont a fabuláris szinthez sem sorolható egyértelműen, mert tanulságot von le, még ha némiképp kurta-furcsa lezárásaként is az elmesélt történetnek.

A harmadik paratextuális elem a kiadó Kerekes Ferenc előszava, amely a második, autorizált kiadásban is benne maradt, immár *Előljáró-Beszéd az első Kiadáshoz* címmel.[36] A kiadás indokaként Kerekes a mű megformálásának érdemei mellett felhozza, hogy „Döbrögi Úrnak / Példátlan példás megjobbúlása is egybe / Úgy szívemre hatott", ami egyértelmű reflexiónak tekinthető a mű zárlatára. A mottó mellett tehát a mű zárlata és a zárlatot előrevetítő kiadói előszó is a példázatként olvasás stratégiáját kínálja fel az olvasónak. A negyedik paratextuális

33 Szilágyi, „Kegyelem és erőszak...", 176

34 „Célszerű Döbröginek a harmadik verés után elhangzó kommentárjából kiindulni", s itt idézi a teljes utolsó hat és nem egészen fél sort (178.).

35 Az első változattal való összevetés a lényeget tekintve nem módosítja ezt az értelmezést, csak ott egy fokkal gyengébb e narrátori pozíció megjelenítése.

36 Szilágyi Márton jogosan hívja fel a figyelmet az ezt az előbeszédet is kiadó textológiai gyakorlat zavart keltő hatására, de az is kétségtelen, hogy ez az előbeszéd szerves része a szövegforrásnak, így nem elhagyása lehet a járható út, hanem a szerzőség egyértelmű jelzése magában a közlésben, tipográfiai eszközökkel.

elem a szerzői előszó, amely természetszerűleg csak a második kiadásban található meg, s épp ezért, mert kimondottan e kiadáshoz készült új szövegről van szó, a szerzői intenció tudatos megnyilvánulásaként értelmezhető. A szerzői előszó első fele a mű jelentésének diszkurzív kifejtését adja, a példázat műfaji kódjának megfelelően, egybehangzóan a mottóval és a kiadói előszóval. Ha tehát a mű végén esetleg némiképp kifejtetlenül szólaltatja is meg a narrátor az elmesélt történet jelentését, az előszavakkal és a mottóval együtt ez mégis mintegy összhangzó keretet képez.

A paratextuális elemek a példázat (exemplum) hagyományrendjébe tartozó tanító (állat)mese műfaji kódját kínálják fel, nem az allegóriáét, s a hexameteres versforma is inkább erre utal, semmint az eposzra.[37] Az állatmese a XVIII. század végének népszerű műfaja, számos önálló könyv jelent meg Aiszóposz és Phaedrus meséinek fordításával, illetve az ő modorukban készült mesékkel.[38] Feltűnő az is, hogy milyen nagy számban vannak a fordítók, szerzők között a protestáns felekezetekhez tartozók (egyébként már a reformáció kora óta). Az állatmese az exemplum-irodalom kedvelt területe, nagy teret biztosít a fabuláris szint önállósulására, szórakoztató-gyönyörködtető funkciójának kibontakozására. A *Lúdas Matyi* mesei eredetű története[39] a példázat olyan változatát képviseli, amelyben *a fabuláris szint lényegében uralomra jut, s a tanulság, amelyet példáznia kell, a paratextusokba szorul.* Ezért is nyomulhatott előtérbe az allegorikus értelmezés, noha a paratextusok műfaji kódjai egyértelműen kijelölik az adekvát olvasásmódot. A jelentésképzés tehát retorikailag is elválik a fabuláris szinttől, nem a történetelemek önmagukon túlmutató jelentésekkel való megfeleltetése a felkínált olvasásmód, hanem az önállósággal bíró történetegész és az ettől elkülönülő diszkurzív jelentésadás egymásra vetítése.

Kegyelem és törvény

A *Lúdas Matyi* történetének kifejtett értelmét a szerzői előszó bocsátja előre legteljesebben. E paratextus első 10 és fél sora múlt–jelen ellentétre épül („Hajdan ütlekkel magyarázták a' mi Atyáink, / Hogy mi az alsó rend törvénnye" – Elmúlt a' vad idő"), amely az eddigiekben alapvetően a történés idejének meghatározása szempontjából vétetett figyelembe az értelmezésekben, s amely kapcsán kiemelt kérdés volt, hogy a hangnem mennyiben tekinthető ironikusnak a jelen vonatko-

37 Borbély, „Debre és Döbrö...", 182.

38 Lásd minderről részletesen: Ember Nándor, *A magyar oktató mese története 1786-tól 1807-ig* (Budapest: Athenaeum Kiadó, 1918).

39 A történet és a lehetséges forrásmesék kapcsolatáról, az eltérések jelentőségéről a kompozíció eredetisége szempontjából lásd: Szilágyi, „Kegyelem és erőszak...", 173–177, főként: 176.

zásában. A múlt–jelen ellentétben azonban időtlen, általános érvénnyel bíró tanítás jelenik meg: a kegyetlen és törvénytelen uralkodás bosszút, azaz lázadást szül, amit kegyelemmel és törvényesen uralkodva lehet elkerülni. Ez a tétel a példázat jelentése, amely az első versszak végén egy közbevetés által explicite összekapcsoltatik Matyi történetével. A többi paratextus e tézis valamely vonatkozását vetíti a fabuláris szintre, hol Matyi, hol Döbrögi példázatos értelmezésével. A mottó Phaedrus-idézete *A róka és a sas* első két sora, amely a tanulságot fogalmazza meg: „Póroktul óvakodj, bármely fő pólczra lépsz, / Mert könyen áll bosszút a gyors s fogékony ész."[40] A kiadói előszó pedig Döbrögi megjobbulását emeli ki, előrevetítve a zárlatot, amely a megjobbulást a szerzői előszóval összhangban a kegyelem és a törvény fogalmaival hozza összefüggésbe.

A kegyelem szó a zárlatban elsődlegesen az uralkodás módjára vonatkozik ('kegyelmesen, kegyesen'), amelynek itt kimondottan a viszont-erőszak elkerülése a közvetlen célja: „kegyelemmel akarván / Ójni magát ezután az erőszak tételek ellen". A 'kegyelem' így egyértelműen a két sorral előbb Döbrögi által mondottakkal képez ellentétet, ahol is a 'kegyetlen urak' említődnek. Ehhez az ellentéthez társul az a másik megállapítás, hogy Döbrögi megjavulása után 'törvénytelenül nem bánt embertársaival', hanem 'úgy ahogy illik' vagyis törvényesen. E szó ugyan nem szerepel itt, de fosztóképzős alakja egyértelműen ide idézi, a szerzői előszó pedig ki is mondja, hogy mikor elmúlt a kegyetlenségekkel teli 'vad idő', akkor 'Szent a' Törvény'. A *Lúdas Matyi* példázatának közvetlen tanulsága szerint a törvény és kegyelem a bölcs fejedelmek uralkodásának sajátja, amelylyel elkerülhető 'az alsó rend' lázadó bosszúja, mert az alávetettek elégedettségét eredményezi („van bizodalma Hazánknak / Bölts Fejedelmeiben").

A *Lúdas Matyi* paratextusaiban megfogalmazott tétel feltűnik a költői életmű más, hangsúlyos helyein is. Az 1805-ös *Cs. et F.* című vers[41] harmadik nagy egységében a földi rossz, kegyetlenség, erőszak a vezetők felelősségével ok-okozati viszonyban áll: „Mert fejedelmei rá kapatták"; „Mert fene Tigrisek a' Vezéri", vagyis általánosítva: „A' viz felyülröl árad alá", épp ezért: „Bóldog halandók kiknek az ég kegyes / És bölts Vezért ad." A 'kegyes' jelző egyértelműen a *Lúdas Matyi* zárlatát idézi, akárcsak az *Aprótseprőségek* 8–9. csomójának fontos darabja, az életmű egyik összegző versének számító *Az én kis kertem* zárlata:

40 Mocsy Antal, ford., *Phaedrus Augustus szabadosa Aesop nyomán s modorában írt meséi* (Kecskemét, 1855), 40 (I. 28.). A mottó: „Quamvis sublimes, debent humiles mutuere, / Vindicta docili quia patet solertiae." Julow Viktor 1982-es népszerű kiadása Terényi István 1961-es fordítását közli a főszövegbe illesztve, pontos helymegjelölés nélkül (a kritikai kiadásban nem találtunk fordítást sem), ez azonban éppen a fő vonatkozás szempontjából nem elég pontos, hiszen a „humiles"-t „szegény"-ként fordítja.

41 [Az itt következő szövegkapcsolatokat korábban is jeleztük már, lásd a jelen kötetben az előző tanulmányt.]

Hol az Úr attya szólgájának
A' Fejedelem országának
A' tiszt viselő seregének
Az elölljáró helységének
Ott azonn könnyenn segitödik
A' mi által kár tetetödik,
A' bóldogság a' víg élettel
Ott ölelkeznek szeretettel
Ne tsüggedjünk hát munkáinkbann
Bizván ílly kegyes atyáinkbann.

Fazekas költői életművének e markáns szólama kapcsán sokféle értelmezés felvetődött már, leggyakrabban a felvilágosodás fogalmának felhasználásával (felvilágosodott humanizmus, filantrópia, jozefinista paternalizmus stb.). Hozzátehetjük ezekhez, talán szorosabb kontextusként a Volksaufklärungnak a XVIII–XIX. század fordulóján Magyarországon is megjelenő irodalmát, amelyben kitüntetett téma az alávetettek forrongásainak elkerülése, megelőzése, s ezzel összefüggésben a jó kormányzás felelőssége.[42] Fazekas közvetlen kapcsolatban is állt a Volksaufklärung hazai irodalmának egyik fontos darabját 1806-ban megjelentető Cserey Farkassal éppen a mű megjelenésének idején.[43] Döntő filológiai érveket azonban e kontextualizálás mellé sem tudunk felsorakoztatni, az érvelések hasonlósága mellett pedig lényegi eltérések is mutatkoznak, épp ezért az értelmezésbe további összefüggéseket szükséges bevonni.

Az eredetileg az *Aprótseprőségek*hez tartozott, de attól nem ismert módon elszakadt csomófél *A' meg elégedés* című verset tartalmazza, amelyben a *Lúdas Matyi* és a vele összefüggésben idézett versek tanulsága ugyancsak megjelenik:

Uram botsáss meg, kötve hiszek, gyanús
Amott az együgy; itt ez az úri fény. –
Sok a' porig nyomattatott nép
Nem lehet addig az ő királlyok

42 Kovács Ákos András, „Volksaufklärung és politikai nyelvek Magyarországon a 18–19. század fordulóján", in *„Politica philosophiai okoskodás": Politikai nyelvek és történeti kontextusok a középkortól a 20. századig*, szerk. Fazakas Gergely Tamás, Miru György és Velkey Ferenc, 175–192 (Debrecen: Debreceni Egyetemi Kiadó, 2013). A tanulmány a szerző PhD. értekezésének egyik fejezete, a hálózaton elérhető a Volksaufklärungról szóló disszertáció egésze, amely kéziratként használható.

43 Fazekas Csereynél tett látogatására lásd Cserey Kazinczynak írott 1806. május 3-i levelét (KazLev IV, 142, 916. sz.), vö. még Fazekas levelét Csereynek (FMÖM, 2:95.).

Bóldog. – Fogadd fel kedves Atyánk! ügyét
Az el galázolt jó fijaidnak, és
Mutass palánkot a' kevélynek
's Tiltsd meg az *emberi vér szopokot.*

Az ódai szóláshelyzet megszólítottja, a Megelégedés mellett a szövegben többször feltűnik, így folytonosan jelen van egy másik megszólított ('Uram', 'Atyám'), aki a 2–3. szakaszban a 'szeretet kimeríthetetlen nagy kútfejének' neveztetik. A horatiusi allúziók mellett a vers poétikai alapkarakterét az imahelyzet és az Úrral való perlekedés végigvonuló szólama határozza meg, ezt látjuk az idézett részben éppúgy, mint a két versszakkal korábbi allúzióban is („Atyám ne kisérts, söt szabadits meg a / Gonosz kezektől"). Az 'emberi vérszopók'-tól szenvedő 'porig nyomattatott nép' érdekében a beszélő oltalomért a bölcs és kegyes fejedelemhez mint evilági instanciához fordul, ami a *Lúdas Matyi* példázatával tökéletesen egybehangzik, de ez itt jelzetten a zsoltárköltészet hangján szólal meg. Az 'emberi vérszopók' a Károli-biblia jellegzetes, sokszor előforduló kifejezése, a 139. zsoltár 19. versére pedig közvetlen utalásként is értelmezhető Fazekas ódájának idézett szöveghelye („Hogy-ha el-vesztenéd, Isten, a' hitetlen embert: a' kegyetlen vér-szopók el-távoznának én-tőlem"[44]). Az alattvalókkal való kegyes és kegyetlen bánásmód ellentéte mindezáltal a bűn és erkölcs morálteológiai kontextusába vonódik.

Szilágyi Márton Döbrögi megjobbulását a bűnökért való vezeklés utáni megtisztulásként értelmezi: a „»kegyelem« szónak tehát aligha véletlenek a teológiai implikációi: a *Lúdas Matyi* erősen ragaszkodik egy olyan erkölcsi világrendhez, amelyben a morál alapja kizárólag a Gondviselés működése lehet."[45] A bűn és bűnhődés providenciális sémája általában is érvényesülni látszik Fazekas költeményeiben, nem korlátozódik a jó kormányzás eddig idézett tematikájára. Az *Egy véres ütközet estvéjén serkent gondolatok*ban a háborúskodást indító nagyok (akiket másutt éppen 'vérszopóknak' nevez[46]) a 'kárhozandók útjára' léptek, ahelyett hogy 'égbe vivő nyomokat keresnének'. A bűn leggyakrabban (akárcsak Csokonainál) a hagyományos erénytani katalógus fogalmaiban ölt testet, úgy mint irigység, kevélység, bujaság, fösvénység (például *Az én kis kertem*, *Szükségben segítség*, *Önnszeretet*, *A' tavasz eleje*).

Az ezekkel szembeállított erkölcs égi eredetű („Áldjuk mennyei kutfejét / Erköltsünknek"; „esküszöm / A' mennyekre, hogy a' tőlök alá lejött / Erkölts szent nyomait [...] / nem hagyom-el soha"), követése belső megelégedést szül és

44 Pethe Ferenc 1794-es utrechti kiadása, 511. A bibliai szóhasználatra más összefüggésben lásd: Kovács Sándor Iván, „»Már az ég bóltját sikeretlen ércznek képzelénk«: Magyarázat Fazekas Mihály verssorához", *Irodalomtörténet* 12 (1980): 783–788.

45 Szilágyi, „Kegyelem és erőszak...", 179.

46 Az *Ama nemzetek vérében*... kezdetű versben, itt pedig „a vér szomja hevíti" őket.

az evilági boldog élet záloga („kérjük az ég urát, / hogy bóldog legyen életek / A' virtust követők lelki barátinak").[47] Az *Álom* című versben leírt álombéli út az égbenyúló hegyen, egy kert közepén álló kápolna felé pedig az üdvözülés allegóriájaként érthető ('mennyei tzél, melyre teremtetett'), hiszen egyértelműen a telosz térbeliesítéséről van itt szó („Nints olly tzél az egek bóltja alatt, hova / Baj nélkűl szabad eljutni, az út nehéz / Vóltán a' ki megijjed, / Válasszon gyepesebb nyomot"). A *Lúdas Matyi* példázata tehát, úgy véljük, megalapozottan vonható a legáltalánosabb morálteológiai összefüggések körébe: a jó (atyai) kormányzás felelősségét kimondó közvetlen tanulság általánosabb értelemben a bűn és bűnhődés providenciális sémája szerint érthető, végső soron pedig az életmű egészét meghatározó, teleologikusan elgondolt erkölcs fogalmához rendelődik. Az erkölcs így a *Lúdas Matyi* közvetlen tárgya és legfőbb vonatkozási pontja is egyben, hiszen az exemplum hagyományrendje szerint értett 'szép hangzatú erkölcs' a 'Mindentudó' fő bölcsességét nyilvánítja meg az emberi világban. Amint a tudományok teszik azt a természeti világra vonatkozóan.

Tudományok
(A Debreczeni Magyar Kalendáriom *programja)*

Bévezetés és mottóversek

Fazekas Mihály életművének egyik legnagyobb forrásbázisa a *Debreczeni Magyar Kalendáriom* 1819–1828 között kiadott tíz kötete. Fazekas maga szerkesztette, de sajnálatos módon a szerkesztés részletei lényegében ismeretlenek, néhány vonatkozó adat maradt fenn csupán, s most került elő az 1821-es kötet saját kezűleg korrektúrázott példánya.[48] A szövegforrások többsége szépprózai vagy értekező írás, verses közlemény csak mintegy tíz található közöttük. Fazekas a szerzőség megjelölését indoklást kívánó kivételnek tekinti a kalendárium esetében,[49] így egyrészt a közlemények nagyobb részének szerzői hitelessége bizonytalan, másrészt amit megjelöl, annak szerzőségét épp ezáltal fontosnak véli hangsúlyozni,

47 Az idézetek az *Éljen a' barátság!* című vers végéről valók, melyet Lovász Imre adott ki (s a következőt is).

48 A Debreceni Egyetemi és Nemzeti Könyvtárban található példányról nem tud a teljes kalendáriumi anyagot áttekintő újabb dolgozat sem (Csató Beáta 2009-es magiszteri dolgozata a Bécsi Egyetemen, amely az interneten elérhető, s kéziratként használható), csak egy 2011-es szabadegyetemi előadás videofelvételében találtunk erre vonatkozó szóbeli utalást, mely a *20110524 Fazekas Mihály csillagászata (Székács Vera)* címen kereshető. Mind Csató Beáta dolgozata, mind Kovács I. Gábor összefoglaló munkája (*Kis magyar kalendáriumtörténet 1880-ig*, Budapest: Akadémiai Kiadó, 1989.) Julow Viktor monográfiájának vonatkozó fejezete alapján foglalkozik a *Debreczeni Magyar Kalendáriom*mal.

49 Fodor Gerzsonhoz írott, később idézendő levelében, lásd: FMÖM, 2:110.

ezért kiemelt figyelmet érdemel. Ilyenek a versek (1824-től kezdődően), a prózai írások közül pedig az *Esmérkedés a csillagos éggel* az 1826-os kötetből (amelynek folytatásai a következő két évben jelentek meg), illetve ugyancsak az 1826-osból *A Debreczeni Kalendáriom tisztelt kedvellőihez*, melyben az 1819-ben és 1820-ban először névtelenül publikált, majd itt monogrammal újraközölt programverseit mottóverseknek nevezte. S jellegéből adódóan hitelesnek tekinthető a monogram hiánya ellenére is a *Kalendáriom*hoz írott szerkesztői *Bévezetés* (a kor szóhasználata szerint nevezzük így, mert saját címe nincs), amely a mottóversek mellett a legfőbb önreflexív szöveg. A *Debreczeni Magyar Kalendáriom* megközelítésében tehát érdemes ezek értelmezéséből kiindulni. Ez amúgy is indokolt, hiszen a szakirodalom a szórványos említéseken kívül alig szentelt nekik figyelmet, aminthogy a *Kalendáriom* leíró ismertetésére is leginkább csak egy differenciálatlanul használt felvilágosodás-fogalommal kapcsolatba hozott, az alsóbb társadalmi rétegeket megcélzó ismeretterjesztés összefüggésében került sor, ha sor került, alapvetően Julow Viktor összefoglalása alapján.

A *Kalendáriom Bévezetésének* legfőbb tárgya az a hiány, amelyet a mellette közölt mottóvers a címébe is emelt (*A Debreczeni Első Kalendáriomba, mellyből az időjövendőlés kimaradt*). Az első bekezdés tömör célmeghatározása egy félmondattal jelzi ezt, majd a következő két hosszú bekezdés a 'helytelen jövendőmondások' eme bejelentett kihagyását indokolja. Az érvelés fő kontextusát a kalendárium mint kiadványtípus jelenti, az érvelés kitér annak funkcionális követelményeire és saját vállalkozásának előzményeire, hivatkozván Mária Terézia hasonló szellemű első rendeletére is, amelynek azonban kevés foganatja lett. A negyedik bekezdés egyetlen költői kérdésbe sűríti a jövendölések káros voltával kapcsolatos álláspontját, majd a záró három rövid bekezdésben szinte tézisszerűen összefoglalja a *Kalendáriom* célkitűzését, reflektálva a szöveg elején központba emelt és mindvégig tárgyalt hiányra: „kalendáriumunkat pedig az üres levegőből merített jövendőmondások helyett gyönyörködtető, szívet nemesítő, tanító és közhasznú toldalékokkal kívánjuk kedvessé és érdemessé tenni."[50] A mottóversek lényegében ugyanezt a logikát követik, csak a kiadványtípus részleteiben való elmerülés helyett inkább a babonaság–világosság, gyermeki kor–felnőttkor metaforikáját előtérbe állítva indokolják a kalendáriumi időjóslás elhagyását.

A *Kalendáriom* tartalmilag maradéktalanul megfelelt kitűzött céljainak. A számozatlan oldalakból álló kötetek szerkezetileg meglehetős állandóságot mutatnak, csak az első két-három évben vannak érdemi ingadozások. A naptárt tartalmazó első nagy egységet követi a *Tóldalék* (az utolsó két évben is, noha ekkor e cím elmaradt), amely maga is több részből tevődik össze:

50 FMÖM, 2:35.

– az uralkodóház személyi-családi viszonyainak áttekintése;
– az államszervezet főbb hivatalviselőinek áttekintése;
– *tudományos-ismeretterjesztő (csillagászati) és szórakoztató (novellisztikus) írások és/vagy*
– *versek;*
– Bartha Boldizsár Debrecen-történetének közlése (1822-től, folytatásokban);
– Rejtett szók (azaz verses rejtvények);
– vásárok felsorolása;
– postautak felsorolása.

A *Tóldalékok* tehát „gyönyörködtető, szívet nemesítő, tanító és közhasznú" szövegtípusokat tartalmaznak, s közöttük is meghatározóak a tudományos-ismeretterjesztő jellegű írások, amelyek a kihagyott asztrológiai jóslások helyét töltik be, és szinte kizárólagosan csillagászati témájúak,[51] csak a folytatásos Debrecen-történet tartozik még e típusba.[52] E 'tanító' szövegek mellett kaptak helyet a 'gyönyörködtető, szívet nemesítő' versek és a szépprózai írások, valamint a 'közhasznú' ismereteket közlő adatsorok.[53]

Fazekas Fodor Gerzsonhoz a *Kalendáriom* tárgyában írott 1826. április 22-i levelében így indokolja e kiadványtípus választását: „Az én célom csak az, hogy csekély ismeretemet kedves nemzetemmel közölhessem, ez pedig ítéletem szerint könnyebben elérhető nálunk a kézben forgó kalendárium által, mint akármely kész munka kiadásával, melynek csak az lenne sorsa, ami a tömérdek munkával készült Fűvészkönyvnek."[54] Kiérződik a sorokból valami keserűség a *Fűvészkönyv* sorsa miatt,[55] de a belátás lényegét tekintve túlmutat ezen, hiszen a közönséghez való leghatékonyabb eljutás lehetőségét mérlegelve teszi le voksát a tudós könyvek helyett a népszerű kalendárium mellett. A programszövegekben megfogalmazódó olvasóképzetek pedig a megcélzott közönségre nézve jelentenek fontos támpontokat. A tudós hazafiság beszédmódjának formuláit alkalmazva e levélben „kedves nemzetem" szerepel, a *Bévezetés* az „Érdemes Hazafi"-t szólítja meg,

51 Ezek forrásairól nem szól egyáltalán a szakirodalom, de az említett szabadegyetemi előadásban utalás hangzik el arra, hogy Lalande és Bode korszerűnek mondható szakkönyveire vezethetőek vissza, legalábbis egyezően téves adataik erre vallanak. Hozzátehetjük még ehhez a személyi összefüggések miatt Karap Péter debreceni csillagászati kiadványát is. Fazekas a *Kalendáriom* mellett, attól különállóan jelentette meg *Tsillag óra* című, főleg táblázatokat tartalmazó füzetét, melyet a kritikai kiadás fotómásolatban közölt.

52 Bartha Boldizsár történeti munkájáról van szó, melyet Csokonai is ki akart adni, lásd: Csokonai Vitéz Mihály, *Feljegyzések*, kiad. Borbély Szilárd, Debreczeni Attila, Orosz Beáta és Szép Beáta, Csokonai Vitéz Mihály összes művei (Budapest: Akadémiai Kiadó, 2002), 205–211, 529–531.

53 Szilágyi Márton hívta fel figyelmemet, hogy ezek a név- és adatsorok a *sematizmusok* kiterjedt hagyományába tartoznak, amelyből a tiszti szótárak is kinőttek; mindennek jelentős szakirodalma van.

54 FMÖM, 2:111.

55 Erről lásd hivatalos jelentéseit 1823-ból és 1825-ből: FMÖM, 2:120–125.

majd azt a reményét fejezi ki, hogy kiadványa „mind a tudós, mind az együgyű publikum előtt" kedvességet nyer. Mindezek alapján legalábbis árnyalandó az a nézet, amely a *Kalendáriom*ot elsőrendűen és kimondottan a népnek, a parasztságnak szóló periodikaként értelmezi. A minél szélesebb olvasókörhöz való eljutás célkitűzése legfeljebb e rétegek bevonásának szándékát jelenti, nem pedig a kizárólagos feléjük fordulást, aminthogy a hatókörben sem csak Debrecenre és környékére számít, hanem a 'két magyar hazára'. A fogadtatásról rendelkezésre álló adatok visszaigazolni látszanak e törekvést, a 6–7000 példány igen jelentős számnak mutatkozik.[56]

A közönséget illető célkitűzések messzemenően összhangban állnak a *Kalendáriom* közleményeivel. E szempontból a *Tóldalék* anyagát leginkább az *Uránia* örökösének tekinthetjük,[57] semmint más korabeli kalendáriumok rokonának. Másfelől viszont a *Mindenes Gyűjtemény* szerkesztői megfontolásaival láthatjuk a folytonosság szálait, mert a *Kalendáriom* sokkal inkább ennek osztatlan tudományfogalmához, s nem az *Uránia* csinosodás-programjához hasonlatos. E hagyományosnak mondható tudásszerkezet jelenik meg a jövendőmondások elvetésének indoklásaképpen a *Bévezetés* és a mottóversek világosság-metaforikájában, ezért nem rokonítható ez a felszíni hasonlóság ellenére sem az *Orpheus* babonaellenességével, ott ennek egészen más a kontextusa.[58]

A *Kalendáriom* tudományfogalmának azonban van még egy további, minden eddig említett folyóiratétól eltérő karakterisztikuma, amely már a *Bévezetés* költői kérdésében tetten érhető:

> Mármost, midőn – Istené legyen a dicsőség! – a magyar égen a tudomány és az értelem világa naponként felsőbb grádusra emelkedik, micsoda lélekkel akarnánk a még eddig rossz szokásban megmaradott időről való jövendölésekkel az együgyűeket vakítani, a tudósok előtt pedig magunkat nevetségesekké tenni?

A világosság terjedésére való konvencionális hivatkozás mellett, azzal összhangban feltűnik az Isten dicsőségére való utalás. Ez az összefonódó érvelés az 1820-as második mottóversben kibontva is megtalálható:

56 Fazekas írja *A Debreceni Kalendáriom tisztelt kedvellőihez* című 1826-os közleményében, hogy kiadványa megjelenése óta „mindég reménységünket feljülhaladó kedvességgel is fogadtatott". Lásd: FMÖM, 2:50. Julow Viktor a debreceni nyomdatörténeti monográfia alapján adja meg a példányszám-adatokat, lásd: Julow, *Fazekas Mihály*, 388, 505.

57 Szilágyi Márton idézett monográfiájában kimutatta, hogy az *Uránia* egyes közleményei megtalálták az utat a korabeli kalendáriumok világába.

58 A folyóiratok programjairól részletesen lásd: Debreczeni Attila, *Tudós hazafiak és érzékeny emberek: Integráció és elkülönülés a XVIII. század végének magyar irodalmában* (Budapest: Universitas Kiadó, 2009), 175–195, 371–405.

Lám! nem igaz, hogy ama' tehetetlen gyermeki korból
Felserdűlt virgontz Ifjú ne szeretne leszálni
Váz-paripájáról [...]
Léptsőnn lépeget e' nemesebb tzélokra teremtett
Állat, az oktalanok közzűl, nagy hívatal[á]hoz
Illő póltza felé.

A tudományok általi megvilágosodás gyermekkor–felnőttkor metaforikája az e tudás eredetéről és céljáról vallott szemlélet kereteibe illeszkedik: az ember megvilágosodása végső soron az isteni cél beteljesítése, melynek így hirdeti dicsőségét. E gondolat vezeti be az *Esmérkedés az égitestekkel* című közlemény fejtegetéseit, immár értekező nyelven, de egyértelmű allúziókkal:

> Ezek a kérdések [ti. a véghetetlen Mindenségre vonatkozók] azóta támadtak, miólta az emberi nemzet gyermeki korából kikelvén, és lelki tehetségei kijjebb-kijjebb fejtődzvén, ráesmert magára, hogy e földön lévő minden állatok felett ő az, kit a Teremtő ide rendelt, felséges munkáinak vizsgálására, megítélésére és csudállására, hogy ezek által *megszenteltessék az Ő neve.*[59]

A tudományok a fiziko-teológiai szemlélet kereteibe illeszkedve nyerik el végső értelmüket, s válnak a megvilágosodott ember megkülönböztető jegyévé, s ugyancsak e szemléletmóddal függ össze az így felfogott tudományok minél szélesebb körben való terjesztésére irányuló törekvés is.

Fiziko-teológia, tudomány, poézis

A fiziko-teológiát és a fiziko-teológiai irodalmat alapvető munkák sora tárgyalta már,[60] általában valamely szerző (Csokonai, Szőnyi Benjámin) életműve felől exponálva a kérdéskört. Fazekast rendszerint szórványosan, elsősorban egy-egy költeménye kapcsán említik, ezzel szemben Vörös Imre monográfiája számos helyen és vonatkozásban hivatkozik Fazekas műveire, de mivel a természetszemlélet általános kérdéseinek szempontjából vet számot a fiziko-teológiával, a Fazekasra vonatkozó nagyon fontos megfigyelések, utalások szükségszerűen széttagolód-

59 FMÖM, 2:66.

60 Szauder József, „*Az estve* és *Az álom* keletkezése", in Szauder József, *Az éj és a csillagok*, 241–292 (Budapest: Akadémiai Kiadó, 1980); Vörös Imre, *Természetszemlélet a felvilágosodás kori magyar irodalomban* (Budapest: Akadémiai Kiadó, 1991); Imre Mihály, „Vesztett csata a fiziko-teologizmus örökségével", in *Szőnyi Benjámin és kora*, szerk. Imre Mihály, 131–176 (Hódmezővásárhely: Református Gimnázium, 1997); valamint Bíró, „Főhadnagy Fazekas úr...". A fiziko-teologiát Fazekas kapcsán többször megemlíti Julow Viktor is.

nak. *Feltételezésünk szerint a fiziko-teológia Fazekas életművének konstans és meghatározó szemléleti magját és alkotói módszerét képezi, s mint ilyen, kitüntetett jelentőséggel bír a lehetséges értelmezési keretek kialakítása során.*

A *Kalendáriom* programszövegeiben a fiziko-teológiai szemlélet három jellegzetes elemének érvényesülését is megfigyelhettük. A tudományokat az isteni gondviselés nagy tervének részeként azonosíthattuk, hiszen az ember arra teremtetett, hogy az őt körülvevő világot megismerje, s benne felismerje az isteni gondviselés nagyszerűségét. A tudományok így felfogott eredetük és végső céljuk mellett alapvetően kettős rendeltetéssel bírnak, egyrészt a természet szakszerű (szaktudományos) megismerésével szolgálniuk kell a világosság terjesztését a babonaság ellenében, másrészt és épp ezért ki kell lépniük a szigorúan vett szaktudományosság köréből, hogy az ismeretek szélesebb kör számára hozzáférhetővé válhassanak. A *Kalendáriom* e hármas küldetés felvállalásában megegyezik a hazai fiziko-teológiai irodalom jeles darabjaival, olyanokkal, mint Szőnyi Benjámin *Gyerekek fisikája*, Segesvári István Derham-fordítása, Szentgyörgyi József *Legnevezetesebb természeti dolgok esmérete* című könyve vagy Diószegi Sámuel prédikációi és más kéziratos prédikációk. Az említhető művek köréből azért is emeltük ki épp ezeket, mert debreceni illetőségű szerzőkről van szó (köztük Szentgyörgyi személyében Fazekassal vélhetően közeli kapcsolatokat ápoló kortársról, Diószegi személyében pedig szerzőtársáról, sógoráról), hangsúlyozandó a debreceni kollégium szellemi közegének jelentőségét a hazai fiziko-teologizmust illetően.[61] A művek maguk gyakran kimondottan tankönyvnek készültek, de legalábbis nem pusztán tudós olvasóközönség számára. A szigorú tudományosság követelményeinek többnyire úgy tettek eleget, hogy a közérthetőségre törekvő kifejtést nagy és részletes jegyzetanyaggal, hivatkozásokkal vették körül.

Fazekas és sógora, Diószegi Sámuel az 1807-ben megjelent *Magyar Fűvész Könyv*ben is e hármas küldetésnek kívánt megfelelni. A mottó a bibliából való („Nézzétek meg a' mezei VIRÁGOKAT. / Pompásabbak azok Salamonnál. Mát VI."), s a megmaradt példányokról írott 1823-as jelentésében is elsőként említi Fazekas a fiziko-teológiai érvet a munka elkészítésének indokai között: „A természet bölcs teremtője és fenntartója [...] szent nevét, csudállatos munkáinak közelebbről való vizsgáltatásával, és esmértetésével igyekeztünk dicsőittetni". Majd az *esmértetés* kifejtéseként utal arra, hogy munkájukat 'oskolai' használatra szánták, s következő jelentésében kéri, hogy a sok-sok megmaradt példány „arra a helyre tétetődjön, mellyre általunk is rendeltetett, azaz a tanuló ifjúság számára".[62] A *vizsgáltatás* és *esmértetés* kettőssége a *Fűvész Könyv Előljáró Beszéd*ben

61 Lásd erről Szauder, „*Az estve* és *Az álom* keletkezése", 259; Imre, „Vesztett csata...", 172. A kéziratos prédikációkra Imre Mihály hívta fel figyelmemet.

62 FMÖM, 2:120, 122.

is megjelenik,[63] mert egyrészt szempontként fogalmaztatik meg a 'világos és tömör, nem unalmas és homályos' előadásmód, hogy 'a könyvnek akárki azonnal hasznát vehesse', másrészt pedig 'hazánk természeti-tudományokban jártas túdós férjfiainak' szakmai elvárásait is teljesíteni kívánja a munka, hiszen az előljáró beszéd számot ad a fő forrásmunkákról és a feldolgozás módjáról, a részletes jegyzetek pedig szakszerűen hivatkoznak és magyaráznak. A könyv újdonságát 'a két hazában' a botránkoztató, babonás elnevezéseket tartalmazó kuruzsló célú füveskönyvek ellenében határozzák meg: maguk is az orvosi felhasználás regisztrálásával kezdtek munkához, de erről lemondtak, mert „kétféle tudományt összezavarni mindenkor káros". A *Magyar Fűvész Könyv* tehát tudomány-koncepciójában lényegében azonos a *Kalendárium*éval, a különbséget, mint azt Fazekas maga hangsúlyozta, a választott műfaj jelenti, s közülük az utóbbit ítéli hatékonyabbnak a feltett célok megvalósításában.

A *Kalendáriom* a csillagászat, a *Fűvész Könyv* a botanika tudományának eredményeit közvetíti, vagyis a fiziko-teológiai természetkép három nagy tartománya közül kettő vizsgálatára irányul.[64] A tudományok önmagukban ugyanúgy gyönyörűséget okoznak (az utóbbi előljáró beszéde szerint), ahogy gyönyörűségét leli a 'mezei ember' az égbolt és a 'kertész' a virágai szemlélésében, s mint gyönyörűséget okoz az e szemlélet jegyében fogant poézis. Imre Mihály Szőnyi Benjámin kapcsán fogalmaz általános érvénnyel: „A fiziko-teologizmus műveinek többségéhez híven Szőnyit is leginkább a mikro- és makrovilág bűvöli el. Leírásaiban mindig visszatérő fordulat a szemléleten túl a *csodálat és elragadtatás* többletérzése."[65] Fazekas költészetében ugyancsak kiemelt tematikus vonulatot jelent a végtelen kozmosz és a kert kisvilága. Az előbbire példa az *Egy férje elestén kesergő özvegy*, *A kétségbeesett szerelem*, s némiképp *Az öröm tündérsége* és a *Cs. et F.* is, valamint a *Kalendáriom*ban az *Esmérkedés az égitestekkel* után függesztett disztichonok, melyek *Egy astronomiai értekezés után* címmel szerepelnek a kiadásokban. A newtoni világkép 'szakadhatatlan vonszódás' által összetartott és a 'manus emendatrix'[66] jóindulatára utalt 'nagy Minden'-e tűnik elénk a költeményekből. A szemlélése által kiváltott fenséges elragadtatottság a versekben ugyanakkor rendre a látomás puszta álomképpé válásával ellenpontozódik ironikusan.

A fiziko-teológiai szemlélettől ugyancsak mélyen áthatott a kert toposza Fazekas költészetében. Legkifejtettebb példája ennek a más vonatkozásban már idé-

63 Megjelennek e célok a *Fűvészkönyv* készítéséről hírt adó két aprónyomtatványban, a *Jelentés*ben és a *Toldalék*ban is, melyeket Julow Viktor fedezett fel és adott ki a Déri Múzeum 1962–1964-es évekre szóló évkönyvében (Debrecen, 1965, 397–414).

64 Vörös, *Természetszemlélet*..., 73; a harmadik tartomány az állatvilág.

65 Imre, „Vesztett csata...", 145.

66 Bíró „Főhadnagy Fazekas úr...", 377.

zett *Az én kis kertem,* melyben a természet csodálatos célszerűsége fölött érzett elragadtatottság közvetlenül áttűnik az isteni gondviselés dicséretébe:

Jer örvendezvén az egekkel
    Együnk és igyunk víg lélekkel
Áldván a' természet jó attyát
    Ki táplálja minden állattját
Ki a' láthatatlan párából
    'S sok ezernyi szerek langjából
Felhőt hirdet a' levegőbe,
    'S essőt ád alkalmas időbe.

A természet apró gyönyörűségeinek mikrovilága tűnik elénk *Az én kis kertem* jelentős részében, valamint *A' tavasz eleje* prózájában és betétverseiben. A fiziko-teológiai frazeológia meghatározóan formálja a *Nyári esti dal* világát is, amely szemléletesen mutatja, hogy a fiziko-teológiai leíró technika és eszköztár milyen nagymértékben meghatározta Fazekas verseit, hiszen e költemény szerkezete a keretversszakok közötti három szakaszban a természet három nagy tartományának leírására épül.[67] Fazekas egy másik jelentős verse, a *[Mint mikor a nap...]* a fiziko-teológiai alkonyleírások fényeket és végtelen perspektívát használó típusának eszközeiből építkezik,[68] akárcsak az *Éljen a barátság!* című költemény eleje. A fiziko-teologizmus egyik centrális szemléleti eleme, az emberérdekű célszerűség gondolata hatja át *Az öröm tündérsége* nevezetes sorait:

Álmélkodva néztem e' nagy játék szinbe
    Hogy a' bölts természet mennyi féle szinbe
Hordja fel játékát a' néző elébe
    's Hány féle hangokkal zengedez fűlébe.
Nemem méltóságát egésszen érzettem
    Látvánn hogy e' mind ő érte van, 's érettem
Érzém mely nagy lelkem állat társim felett
    Kikbe íly böltset a' fő bölts nem lehellett.

Az emberérdekű célszerűség szorosan összefonódik az ember mint a földi létezők legnemesebbike gondolatával, amint azt az idézet utolsó két sorában látjuk. E belátás alapozta meg, mint arról az előző alfejezet végén szó volt, a fiziko-teológiai

67 Vörös, *Természetszemlélet*..., 119, 163.
68 Uo., 59. Szintén utal a fiziko-teológiára a vers önálló elemzése: Görömbei András, „Fazekas Mihály: Mint mikor a nap", *Irodalomtörténeti Közlemények* 73 (1969): 274–281. Az itt hivatkozott szöveget Julow Viktor monográfiája is követi.

tudományfelfogást, s e belátás képezi a poézisfelfogás alapját is, mikor a Dorotytya-levelekben az 'erkölcsi rajzolat' hiánya kéretik számon a vígeposzíró Csokonain: „Az ember lerajzolásán nem az emberi képnek és testállásnak leirását értem, hanem annak előadását, ami az embert az Istennek e földön lévő minden teremtései közt legnemesebbé tészi; [...] őnéki hát a lelke körűl kell kereskedni." A poéta feladata ennek megfelelően határoztatik meg: „Akármicsoda tarka névvel bérmálják is el az Urak versezeteiket, csak az annak a lelke, hogy *eleven színű és szép hangzatú erkölcs légyen benne*, és tessen a léleknek."[69] Az általunk kiemelt rész jól felismerhetően a horatiusi *utile et dulce* elvét fogalmazza meg a poétával szembeni fő követelményként.

Használni és gyönyörködtetni

A feltehetőleg Fazekas által írott apokrif Dorottya-levelek[70] a szakirodalomban Julow Viktor óta a *Lúdas Matyi* megszületése kapcsán kerülnek említésre: a levelekben megfogalmazott poétikai elvek a *Dorottyá*val szembeni kifogásokat alapozzák meg, a *Lúdas Matyi* pedig azok megvalósulását illusztrálja, így a *Lúdas Matyi* a *Dorottyá*val való játékosan komoly versengésként áll előttünk. A filológiai konstrukció nagy meggyőző erővel bír, de hogy valóban egy ilyen versengésből született-e a mű, annak bizonyítására tényleges adat nem áll rendelkezésre. Ha tehát ez filológiailag megalapozott keletkezéstörténetként nem is olvasható, annyi azért kijelenthető, hogy a szóba hozott szövegek a *Lúdas Matyi* releváns kontextusát jelentik, ráadásul ugyanabban az időkörben. A bennük megfogalmazott poétikai elvek ugyanis érvényes szempontot kínálnak a mű értelmezéséhez, hiszen Fazekas egyetlen kifejtettebb poétikai megnyilatkozása a *Lúdas Matyi* példázatára közvetlenül vonatkoztatható („A lélek a poétától azt kívánja, hogy állítsa elébe a virtust és a vétket".[71]).

69 FMÖM, 2: 21, 15.

70 Újabban Borbély Szilárd megkérdőjelezte Fazekas szerzőségét, alapvetően Julow Viktor bizonyításának elégtelenségei miatt, lásd: Borbély, „Debre és Döbrö...", 182. A kritikai kiadásban felsorolt több mint húsz érv nagy része valóban kétes értékű, de kettő akkor is figyelmet érdemel (FMÖM, 2:215–217). Az egyik az *Irodalomtörténeti Közlemények* szerkesztőjének megjegyzése Fazekas szerzőségére vonatkozóan a szöveg első közlésekor, noha nem tudjuk, jegyzését mire alapozta. A másik s valóban perdöntő filológiai adat a Debreceni Irodalmi Múzeumban lévő kéziraton található utólagos javítások autográf jellege: megítélésünk szerint ezek a javítások valóban származhatnak Fazekas kezétől, s valószínű, hogy tőle származnak. A bizonytalansági tényezőt az jelenti, hogy a javítások mennyisége csekély, s jobbára szavak korrekciójára terjed ki, így a kézírás megítélése csak kis és töredékes korpusz alapján történhet, ami teljes egyértelműséget nem tesz lehetővé. Mindezek alapján a *feltehetően Fazekas műve* minősítést látjuk indokoltnak.

71 FMÖM, 2:15.

A Dorottya-levelek poézisfelfogása ugyanakkor nem csak és nem elsősorban a *Lúdas Matyi* összefüggésében releváns. Az *eleven színű és szép hangzatú erkölcs* kívánalma az erkölcsnemesítés funkciójában mutatja fel a horatiusi *használni és gyönyörködtetni* maxima jelentését a poézis egészére érvényesen, meglehetős általánosságban. Kontextualizálásához a Dorottya-levelek egy másik, két bekezdéssel későbbi szöveghelye jelenthet támpontot: „Amelly versezetnek nem az erkölcs a főcélja, nincsen annak lelke, akármillyen szépnek tessék is különben: hasonlatos az a festett képhez és a pengő hegedűhöz, mellyek az érzékenységeket felcsiklándozzák, de a sziv kivánságait ki nem elégitik."[72] Mint Szilágyi Márton rámutatott, a szövegrész bibliai allúzióra épül (1Kor, 13,1), amely „még inkább kiemeli a mondat morálteológiai alapozottságát, különösen, hogy az idézet éppen a Szent Pál-i gondolat központi fogalmát, a szeretetet nem veszi át szó szerint, s így a hiányával, azaz egy elliptikus szerkezet révén lépteti be a fiktív levélbe".[73] A morálteológiai kontextus meghatározó voltát, úgy véljük, további vonatkozások is erősítik.

A *festett kép és pengő hegedű* (a bibliai textusban 'pengő czimbalom') közvetlenül a gondolatmenetet elindító szembeállítás összefüggésében értelmezhető, amely a képfestést és muzsikát veti össze a poézissel, megállapítván, hogy az előbbiek minden tökéletességük mellett sem vetekedhetnek az utóbbival, mert csak érzéki hatást keltenek, míg a poézis az érzéki hatást magasabb célra használja: „Ez a két tehetség [ti. a festés és hangicsálás] a poétában is megkívántatik, mert ezek nélkűl munkája kietlen, hanem ezek az ő kezébe csak eszközök főcéljának elérésére."[74] A képfestés és muzsika poézissel szemben alárendelt volta a református hagyomány szemléletét látszik tükrözni (képellenesség, az ének zenei kíséretének tilalma versus a kimondott szó elsőbbsége). A hegedű motívuma azonban egy konkrét szövegösszefüggésben is szemlélhető, amely ugyancsak bibliai textusra vezethető vissza. *Az én poézisom* hangszerkatalógusában a hegedű az 1. sorban a lant és a tárogató mellett szerepel, némiképp szokatlanul, hiszen a cigányzenészek hangszere leginkább a duhaj mulatozások képzetét idézte meg a korban. Itt azonban már csak azért sem szerepelhet ilyen értelemben, mert a 4. sorban a doromb képviseli az alantasabb használati módot, eltérve az első sorban említett hangszerektől.

A hegedű itteni említésekor sokkal inkább a református énekköltészetre gondolhatunk háttérhagyományként. Szőnyi Benjámin nagyon sok kiadást megért énekeskönyve, mely címlapján a *Jelenések könyvé*nek két helyére (5:8–9, 14:2–3) hivatkozik, a *Szentek hegedűje* címet viselte. A Károli-féle bibliafordítás a 'hárfa' helyett 'hegedűt' mond a hivatkozott helyeken, miként a zsoltárok könyvében

72 Uo.
73 Szilágyi, „Kegyelem és erőszak...", 166.
74 FMÖM, 2:15.

is.[75] A 49. zsoltár eleje Szenci Molnár Albert fordításában így szól: „Az én szájam szól nagy bölcsességet, / Es elmém gondol jo értelmeket, / Ez példára magamis figyelmezec, / Hegedö szóban szép mesét jelentec."[76] E szöveghelyre utal Csokonai a Dayka verseiről írott bírálatában, éppen egy vers poétikai karakterét meghatározva: „az egész Dalt nem festői, hanem példázó és ábrázoló Darabnak ítélném, a' mellyben a' Poéta, hogy ama' Sz: Lyricussal szóljak, *hegedűszóban Szép mesét jelentett*."[77] Nem tudjuk filológiai adattal igazolni, hogy Fazekas ismerte Szőnyi vagy Csokonai művét, s azt sem, hogy *Az én poézisom* című Fazekas-versben a *hegedű* e hagyományra utal, arra viszont van adatunk, hogy e protestáns zsoltár- és énekhagyomány szellemében idézte meg maga is a 'szent lyrikust', a zsoltáríró Dávid királyt a *Kalendáriom* egyik cikkében, a 104. zsoltárra hivatkozva.[78]

A *hegedű* tehát a horatiusi *használni és gyönyörködtetni* elv példája és ellenpéldája is egyben az idézett szövegekben, bibliai textustól és kontextustól függően. A *szép hangzatú erkölcs* kívánalma egészen a 'hegedűszóban szép mesét jelentő' 'szent lyrikus' szellemét tükrözi, ami egybehangzik a *Lúdas Matyi* példázatának morálteológiai alapozottságával éppúgy, mint a tudományok és a poézis kapcsán említett fiziko-teológiai összefüggésekkel. A már többször szóba hozott Szőnyi Benjámin fiziko-teológiai művét, a *Szentek hegedűjé*t Kecskés András „szépirodalmi igénnyel megfogalmazott alkalmazott költészetnek" nevezi,[79] s ezt egyetértőleg idézi Imre Mihály is, mikor Szőnyi életművét a 'zsoltárköltészet hagyományrendszerén' belül, annak 'terjedelmes epilógusaként' értelmezi.[80] Óvatosan, de némi határozottsággal fogalmazzuk meg az ezen értelmezésekhez kötődő hipotézist, amely eddigi gondolatmenetünkből következik: a Fazekas életművét egybefogó fiziko-teológiai szemléletmód keretei között a horatiusi *utile et dulce* olyan felfogása volt érvényben a poézisre nézve, amely leginkább e hagyományrendszer *örököseként* tűnik értelmezhetőnek.

Amikor viszont a *Kalendáriom*ra nézve az a cél fogalmazódik meg az 1826-os rövid programcikkben, hogy az égitestekről szóló eddigi írások helyett „más, részszerént gyönyörködtető, részszerént szükséges és hasznos dolgokkal fogjuk Kalendáriumunkat bővíteni", akkor az nem pusztán az egyes írások funkciójának megoszlásaként olvasható (az eddigiek szellemében), hanem az írások meg-

75 Lásd például Pethe Ferenc 1794-es utrechti kiadását (229, 234). Minderről részletesen szól: Fekete Csaba, „Szőnyi Benjámin és a magyar református himnológia", in Imre, *Szőnyi Benjámin és kora*, 36–38.

76 Szenci Molnár Albert, *Költői művei*, kiad. Stoll Béla, Régi magyar költők tára: XVII. század 6 (Budapest: Akadémiai Kiadó, 1971), 125. (Pethe bibliakiadásában: 29.)

77 Csokonai Vitéz Mihály, *Tanulmányok*, kiad. Borbély Szilárd, Debreczeni Attila és Orosz Beáta, Csokonai Vitéz Mihály összes művei (Budapest: Akadémiai Kiadó, 2002), 60. Kiemelés tőlem: D. A.

78 FMÖM, 2:67–68.

79 Kecskés András, „Szőnyi Benjámin énekszövegeinek ritmikája", in Imre, *Szőnyi Benjámin és kora*, 70.

80 Imre, „Vesztett csata...", 167.

oszlásaként is (vannak hasznosak és vannak gyönyörködtetőek). Ez utóbbi olvasásmód már csak azért is indokolt, mert a *Kalendáriom* anyaga, mint láttuk, valóban mutat ilyen megoszlást, ami szoros kapcsolatban van a hasznosság Julow Viktor által kiemelt prakticista értelmezésével. S ha a *Lúdas Matyi*ra gondolunk, a paratextusokban megfogalmazódó példázat és a fabuláris szint között nagyra nyílt távolság is inkább érthető 'használni és gyönyörködtetni' egymásmellettiségeként, ahol a hasznosság persze az erkölcsi tanító szándék elvi dominanciáját jelenti továbbra is. A pálya végi nagy összegző versben pedig a hasznosságnak egy további összefüggése jelenik meg, amely szolgálatként értelmezi azt.

Önértelmezés
(A Kalendáriom magyarázatja után serkent gondolatok *számvetése)*

Extenuatio és hypocrisis

Julow Viktor monográfiáját a *Kalendáriom magyarázatja után serkent gondolatok* című versről írott meghatott sorok zárják, 'Arany János őszikéivel rokon számvetésként' jellemezve azt.[81] Az analógia indokoltnak látszik például az *Epilógus* önjellemzésével és hangnemével való hasonlóság alapján,[82] de ebből számunkra az is következik, hogy Fazekas költeményét szintén megformált önképként, nem pusztán életrajzi dokumentumként kell olvasnunk. A cím némileg talányos, nem tudjuk, milyen ihletet adó 'magyarázatra" utal.[83] A vers alapötlete mindenesetre az, hogy miként Gergely pápa naptárreformjának bevezetésekor elvesztek napok, úgy a saját életpályának is voltak elveszett időszakai, melyek nem szolgáltak a haza hasznára. Az ezt kifejtő első két versszak után a következő kettő a használni törekvő szándék állandó meglétét hangsúlyozza, a következő három számot vet a haza javára végzettekkel (katonáskodás, poézis, botanika, csillagászat), a záró szakasz pedig a húsvétra való utalással már egy másik életre tekint.[84]

81 Julow, *Fazekas Mihály*, 451–453. A vers „elégikus-sztoikus modalitását" kiemelte már: Szegedy-Maszák Mihály, „A magyar költészet főbb típusai a kései XVIII. és a korai XIX. században", in Szegedy-Maszák Mihály, *Világkép és stílus* (Budapest: Magvető Kiadó, 1980), 50.

82 Példaként említhető különösen a pálya egészére vonatkozó *rezignált meg nem elégedettség*. („Mily temérdek munka várt még!... / Mily kevés az, mit beválték / félbe-szerbe',"), a 'kevély fogat és az út szélén baktató' ellentéte, amely *csendes, szerény önérzetet* nyilvánít meg („az útfélen itt-ott / Egy kis virág nekem nyitott: / Azt leszedve / megvolt szívem minden kedve."). Arany János, *Kisebb költemények 3: 1860–1882*, kiad. S. Varga Pál, Arany János összes munkái (Budapest: Universitas Kiadó, 2019), 204–206.

83 A vers Lovász Imre kiadásában maradt fenn, hitelességét az életmű ismert vonatkozásaival való közvetlen megfelelései és az 'aranyszám' szövegpárhuzama alapján bizonyíthatónak tekintjük. Olyan előszöveget azonban, amelyre a cím alapján a szöveg utalna, nem ismerünk.

84 Az itt említett „aranyszám" ugyanis húsvét napjának kiszámítási módja (évszám+1 osztva tizenkilenccel maradéka), amit disztichonokba is foglalt (FMÖM, 1:270, 2:87.), a vers hitelessége mellett ez

A költeményt verstani alkata (8a+7b+8a+7b+7c+7c) meditatívvá alakítja, ahogy a szakaszok utolsó, páros rímű sorai szentenciaszerűen meglassulnak. Az ismétlődések ezeknek némi refrénszerűséget kölcsönöznek, a 3–7. versszakok zárósoraiban ugyanis az ötből négyszer fordul elő a 'tehettem' szó (először 'valamiről', majd háromszor 'valamit' vonzattal), s mindannyiszor tagadó vagy korlátozó értelemben, a versegységeket záró pozícióban (a 4. és a 7. szakaszban) azonosan. A rímhívószóként, szinte refrénszerűen ismételt 'többet nem tehettem', illetve 'ennyit is tehettem' kijelentés a szintén visszatérően (négyszer) ismételt 'használni' ige jelentéskörében nyeri el értelmét, mellyel az ugyanennyiszer szereplő 'haza' három helyen egy nyelvtani szerkezetben áll. A vers szövegösszefüggései alapján tehát a *hasznosság* itt nem 'az egész pályát jellemző gyakorlatias segíteni akarást, prakticizmust' jelenti, s nem értelmezhető a használni és gyönyörködtetni poétikai elve szerint sem, sokkal inkább a haza javára végzett *szolgálat*ként érthető, a tudós hazafiság beszédmódjának szakrális mintázatot követő toposza és a szolgálat református hagyományban adott kontextusa szerint.

Az alaphangoltságot a meg nem elégedettség rezignációja jelenti, amely a szándékok és tettek között érzékelt jelentékeny távolságból fakad. Először önvádként hangzik el a haszon nélkül elvesztegetett sok év miatti panasz („Ha éltemen végignézek, / Csak elijjedek tőle / Magam is, hogy mennyi tízek / Esnének ki belőle, / Mellyek e jó hazának / Hasznára nem valának"). A panaszra a szándék megléte és valóra váltásának törekvései hoznak vigasztalást („De tudtam mindég érzeni, / Hogy kellene igazán / És haszonnal segíteni / E' bajban forgó hazán [...] Használtam is, megesmérem, / Mikor hogy tőlt, ha kellett"). A tettekkel való számvetés során előbb a katonai pályát említi, ez az egyetlen hely a versben, ahol a valódi megelégedés hangja szól („Hogy ennyit is tehettem, / Boldogságom érzettem"), majd a poézisre, botanikára, csillagászatra utal, elégedetlen elégedettséggel, csekélységnek látván az eredményeket. A tudós hazafiság beszédmódjának metaforikája szerint értett 'haza óltárán benyújtott áldozat' az 'ökrökkel, bakokkal' szemben csupán 'egy-két virág' és az 'oltárra festett csillag', a nyelvet pedig 'lant' helyett 'duda' dicséri. A költemény számvetése egészében az extenuatio[85] alakzatára épül, amikor is az önkicsinyítés mint a túlzás formája válik a visszatekintő meg nem elégedett rezignáció hordozójává.

A tetteket számba vevő versszakokban új vonatkozást jelent, hogy azok nemcsak a szándékhoz viszonyítva ítéltetnek meg, hanem mások tetteihez képest is. A poézist megidéző versszakot három elemből álló ellentét formálja meg:

---

a szövegösszefüggés az egyik fő filológiai adat. A versszakban ez alapján nyilvánvalóan nem a lélekvándorlásról van szó, mint Julow Viktor véli.

85 Az extenuatio alakzatának figyelembevételét Fazakas Gergely Tamás javasolta *Az én poézisom* értelmezése kapcsán, s ehhez kötődik Bódi Katalin ugyancsak inspiráló észrevétele: felvetéseik továbbgondolása jelentős mértékben alakította a dolgozat koncepcióját.

Ollykor midőn a' felkentek
Helikon tetejére
Zengedezni lanttal mentek
Nyelvünk dítséretére,
Én kenetlen, dudában
Dítsértem a' pusztában.

A 'Helikon, lant, felkentek'–'puszta, duda, kenetlen' kettősségében egyszerre érvényesül a külső és a saját nézőpontból adódó minősítés: a beavatott 'felkentek' világa felől nézve a 'kenetlen' profanus kivülállóként jelenik meg már a puszta megnevezés által, ugyanakkor az 'Én kenetlen' nem pusztán megnevezés, de e pozíció felvállalása is egyben. Annak jelzése, hogy a 'felkent–kenetlen' nem az egyetlen lehetséges értelmezési mező, vagyis ami e mezőben szemlélve egyértelmű értékminősítést nyer, más nézőpontból másként is értékelhető. Mert más nézőpontból maga a 'felkentség' kerül idézőjelbe azáltal, hogy ironikusan inadekvát szembeállításban használtatik. A 'felkent' ellentétpárja a 'profánus, laikus, be nem avatott', a 'kenetlen' ilyen értelemben a korban nem használatos, ugyanakkor nyelvtanilag logikus alak. Jelentése pedig egy másik szinten épít ki ellentétet azáltal, hogy a nyikorgó szekérkereket idézi meg, de már aligha komolyan vehetően, inkább játékos iróniával. Ez a relativizáló kettősség vetül ki a 'felkentek Helikonjának' mint a poézis egyetlen lehetséges helyének és a 'pusztának' mint mégis lehetséges másik helynek az ellentétébe. Az *önértés lényegét tekintve* tehát az 'Én kenetlen' nem *kívül* áll a poézis felkentjeinek világán, hanem ahhoz képest *máshol*. Ami a felkentek világának nézőpontját elfogadva extenuatiónak látszik, e másik nézőpontból a hypocrisis[86] alakzataként érthető inkább, a megvont mérlegből kibontakozó önkép tehát sajátos kettősséget mutat, egyrészt rezignált önkicsinyítés, másrészt az önérték tudata hatja át.

E kettősség, a másik nézőpont megjelenik a 'lant' és a 'duda' szembeállításában is, a motivikus ellentét harmadik elemeként, az életmű sajátos konkordanciahálójának részeként. A *Lúdas Matyi* 1817-es szerzői előszava a világra bocsátandó művet a dudaszóra táncoló medvéhez hasonlítja, míg a költeményekben[87] a lant általában a költői megszólalásmód attribútuma a kor szokásrendje szerint. *Az én poézisom* elején, az *Aprótseprőségek* jellemzésével kapcsolatos állásfoglalás elhárításakor a 'lant, hegedű, tárogató–doromb' hangszerkatalógust láttuk feltűnni. Mivel a „dorombot ekkoriban a lant, vagyis a komoly, fennkölt líra ellentétpár-

86 Az „elleplezés retorikájának" használata régről jól ismert eljárás, Imre Mihály Szenci Molnár Albert *Psaltérium*ának ajánlásában mutatja ki és értelmezi a hypocrisis retorikai alakzatát. Imre Mihály, *„Úton járásnak megírása": Kulturális emlékezet, retorikai-poétikai elvek érvényesülése Szenci Molnár Albert műveiben*, Humanizmus és reformáció 31 (Budapest: Balassi Kiadó, 2009), 251–252.

87 Lásd például az *Ama nemzetek*... kezdetű, a Domokos Lajos halálára írott és az *Éljen a barátság!* című verseket.

jaként, 'negatív lant'-ként emlegették",[88] az ellentét itt is kiépülni látszik. A 4. sor megfogalmazása ugyanakkor ezt rögtön vissza is metszi: „És ha dorombba verik sem szégyenlik magokat meg [a firkált aprótseprőségek]". Nem az első pillantásra kézenfekvő ellentét hangsúlyozódik tehát, hanem a megengedő jelleg: ami egyfelől egyértelműen alantasnak tűnik, másfelől nézve az sem feltétlenül szégyellni való. Továbbá az *Aprótseprőségek* címében és ajánlásában feltűnő szerénység-toposz ebben az összefüggésben ugyanolyan kétértelműséget hordoz, mint *Az én poézisom* és a pálya végi összegző vers. A nyilvánosság elé lépni szándékozó szerző beszédpozíciója, ahogy ezt a Kajánhoz szóló ajánlás elbizonytalanító kettőssége jelzi, egyszerre nyilvánítja meg a külső és belső nézőpontot saját poézise megítélésében, így egyszerre értelmezhető az extenuatio és a hypocrysis alakzataként.

A késői visszatekintő-összegző költemény tehát egy szemléleti-motivikus szövegh álóba szövődve reflektál saját pozíciójára. Ugyanakkor nem tagadhatóak a költemény referenciális elemei sem, hiszen a katonáskodás, a sebesülés megidézése, a *Fűvész Könyv*re és a *Kalendáriom*ra való utalások mind eléggé egyértelműek. Ebben a sorban a poézis megidézése kapcsán a 'felkentek' említése tekinthető referenciális utalásként, Julow Viktor is így értette, Kazinczyra vonatkoztatva. Valóban, Kazinczy magát a gráciák felkent papjaként jelenítette meg a nyilvánosság előtt és leveleiben pályája során mindvégig, részben szabadkőműves szerepértelmezése szerint,[89] továbbá ismeretes Kazinczy és Fazekas szembekerülése az Árkádia-perben, a versbéli utalás így joggal vonatkoztatható Kazinczyra. Viszonyuk és a per áttekintése nem lehet itt feladatunk (erről más helyütt amúgy is részletesen szóltunk[90]), most csak azt a vonatkozást emeljük ki, amely a fentebb mondottakkal a legszorosabb kapcsolatban látszik lenni. Úgy tűnik, hogy a per kezdetén, Fazekas Kazinczynak írott 1806. szeptember 23-i levelében lényegében már megjelenik önértelmező pozíciójának jelzett kettőssége, amelyben egyszerre tekint magára az ellenfél és saját nézőpontjából:

> Meglehet hogy kissebbnek talál engem nézni a' Tekintetes Úr, mintsem hogy tudós Correspondentiájára méltóztathatna: de hitesse el, kérem, magával, hogy ámbár a' Nagy-világ az én kipallérozásomba erántam mostohább vólt is mint a' Tekintetes Úrhoz, de ha nemes bajvivásra kerűlne is köztünk a' dolog, soha a' velem való viaskodás betstelenségére nem fog szolgálni.[91]

88 Csörsz Rumen István bevezetője a *Doromb: Költészettörténeti tanulmányok* című sorozat első számához (Budapest: rec.iti, 2012, 7.).

89 Lásd részletesen Gergye, *Múzsák és gráciák között*, 14–42; Debreczeni, *Tudós hazafiak...,* 380–388.

90 Lásd a 8. sz. jegyzetben említett tanulmányt.

91 KazLev IV, 321, 997. sz.

Önkicsinyítés és önérzet egyszerre szólal meg e sorokban, ahogy az idézett költői szövegekben is. Ugyanakkor e pozíció nem írható le pusztán Kazinczyval való szembenállásként, a személyes konfrontáció általánosabb összefüggésbe illeszkedik, amely talán még akkor is érzékelhető, ha pusztán néhány adat extrapolációjaként férhetünk hozzá.

A Debreceni Grammatika *szemléletének nyomai*

Fazekas a *Lúdas Matyi* kiadójához, Kerekes Ferenchez írott, 1815. november 24-i levelében így emlékszik vissza a mű keletkezésére: „Matyi az én szülöttem. Született 1804-ben, becsűlletet tanulni ment Kazinczy Ferenc úrhoz, ki még akkor nőtelen és magyar vólt".[92] A mintegy odavetett utolsó megjegyzés, noha szemet szúrt már többeknek,[93] érdemben nem került kontextusba. Úgy véljük, a 'magyar vólt' a *Debreceni Grammatika* szóhasználata szerint olvasandó. A mű *Előljáró Beszéd*e kiemeli, hogy „a Magyarok között, még eddig ugyan, a Köznépnél vagyon a tiszta Magyarság, az ollyan Köznépnél tudniillik, a melly legkevesebb idegen Nemzetűekkel vólt eleitől fogva megelegyedve."[94] Ezzel a megszorítással élnek a *Debreceni Grammatika* szerzői akkor is, mikor a tudós társaságot olyan tanult személyekből állítanák fel, „a kik nem tsak született Magyarok, hanem annakfelette Hazánknak ollyan részébenn nevelkedtek 's jutottak ember korra, a mellybenn idegen Nemzetűek, eleitől fogva leg kevesebben lakoztak: mert tsak megengedheti azt akárki, hogy Hazánknak az ollyan részébenn maradt-meg leg tisztábban 's leg épebben a Magyar nyelv."[95] A *hely* és a maga eredeti tisztaságában megőrződött *magyar nyelv* kapcsolata nem pusztán lokalitáson alapul, mert a lokalitás felekezetileg meghatározott: a születés helyére hivatkozó érvelés némileg eufémisztikusan nem mondja ki, hogy a pontos földrajzi megnevezés nélkül hivatkozott *hely* alatt az aktuális felekezeti dominancia miatt valójában *kálvinista* értendő. A 'magyar' minősítés tehát a tiszta, eredeti magyarságnak erre a felfogására utal, amely így nem elsőrendűen etnikai, hanem sokkal inkább felekezeti alapozottsággal bír.[96]

92 FMÖM, 2:97.

93 Bíró, „Főhadnagy Fazekas úr...", 375; Julow, *Fazekas Mihály*, 322. A kommentárok rendre a „magyar" szóval foglalkoznak, adottnak véve a „nőtelen" életrajzi utalását, vagyis hogy ez a Kazinczy 1804. november 11-i házasságkötése előtti időszakot jelöli ki a *Lúdas Matyi* keletkezési idejéül. Szilágyi Márton a jelen dolgozat kapcsán vetette fel (megjegyzését köszönöm), hogy esetleg e kitétel kapcsolatban lehet a „magyar" megnevezéssel, amennyiben némi rosszallást fejezhet ki Kazinczy vegyesházassága miatt, vagyis hogy katolikus nőt vett el.

94 *Magyar Grammatika, mellyet készített Debreczenbenn egy Magyar Társaság* (Bécs: Magyar Hírmondó–Alberti Nyomda, 1795), XVII–XVIII.

95 Uo., XXII.

96 Lásd erről részletesen: Debreczeni, *Tudós hazafiak...*,, 348–350. és Debreczeni, „A debreceniség...", 37–47, a jelen kötetben: 266–278.

Ismeretes, hogy Kazinczy *Debreceni Grammatiká*val szembeni egyik fő vádpontja, ami már a Domokosékkal folytatott nevezetes 1802-es vita interpretált leírásában is szerepel, az, hogy Dea Debreczen „senkit nem ismér Magyarnak, csak azt, a' ki Debreczenben neveltetett, és ollyan maradt, mint ott volt",[97] s e gondolat az 1811-es Vitkovics-episztolában immár mint a kálvinistaság elleni fő vádpont tűnik elénk. Minden szempontból elég kézenfekvő arra gondolnunk, hogy Fazekas 1815-ben a *Debreceni Grammatika* szemléletét és szóhasználatát követi, mikor az 1804-es (egyébként mindvégig rendíthetetlen kálvinista) Kazinczyról azt írja, hogy akkor még magyar volt: az évtizedes vita és szembenállás öltött testet az odavetett megjegyzésben. E hitelesítő, de csak áttételesnek tekinthető kontextus mellett további nyomként egy szövegpárhuzam hozható fel, amely a *Debreceni Grammatika* idézett részében is megalapozó szerephez jutó 'született Magyar–idegen' ellentétet formulázza. *A' tavasz eleje* című prózai szöveg, amely ráadásul az Árkádia-per előttről keltezhető,[98] kiemelt helyen, a szöveg utolsó bekezdéseként[99] a következőket fogalmazza meg:

> Óh sohase fárassztátok magatokat úgynevezett baráti annak a pallérozásnak, megürült hazánknak idegen népekkel való kiföldozásába, adjátok vissza elbitangolt hazafi jussát a törzsökös lakosnak és szelidítsitek meg elszilajúlt indulatit, majd anélkül hogy a hazának gyalázatos elkorcsositására vetemednétek, a háláadatos nemzet erántatok való örökös tisztelettel fog szaporodni.[100]

A bekezdést alapvetően az *idegen–törzsökös* és a *pallérozás–korcsosulás* ellentétei formálják, melyek szövegösszefüggéseik alapján meglehetős biztonsággal beilleszthetőek korabeli kontextusokba. Az 'idegen–törzsökös' ellentéte az idegen népek betelepítése s a törzsökös lakosok háttérbe szorítása politikai-ideologikus összefüggésére látszik utalni, amely téma a II. József halála utáni első, 1790-es országgyűlést megelőzően exponálódott igen élesen a korabeli hírlapokban, folyóiratokban, röpiratokban. Az 'idegen' részben a 'német' eufémisztikus megnevezése volt, részben pedig a saját–idegen oppozíció által erőteljes identitásképző potenciállal rendelkezett, premodern etnokulturális identitásváltozatként.[101] Fazekasnak a szakirodalomban sokszor hangoztatott uralkodóhűsége, ragaszkodása a(z egész életművében csak háromszor említett) 'kétfejű sas' szimbólumában[102]

97 KazLev II, 500, 539. sz.
98 Keltezése bizonytalanul, az *Aprótseprőségek*hez viszonyítva állapítható meg: 1802– ? 1804 előtt.
99 Nem dönthető el, hogy ez tényleges zárlat-e vagy csak itt maradt abba a szöveg fogalmazása.
100 FMÖM, 2:13.
101 Minderről lásd: Debreczeni, *Tudós hazafiak...*, 217–240.
102 Lásd erről: Bíró, „Főhadnagy Fazekas úr...", 372–375. Fazekas a „kétfejű sas" szimbólumát két hírlapban megjelent katona-versében használta 1789–1790 során, majd még egyszer egy más természetű hasonlat részeként a *Kalendáriom*ban, illetve ismeretes Kazinczy megjegyzése róla, mely szerint „nagy barátja a németnek".

testet öltő identitásváltozathoz mellérendelő viszonyban áll mindezzel, még ha valójában egymás kizáró ellentéteinek tűnnek. S amint ellentétesnek tűnnek egy tételezett Debrecen-identitással is,[103] amelyben a felekezeti fenyegetettség alapvető elemet képez, s mint ilyen, semmiképpen nem Habsburg-párti.

A különböző kontextusokban érvényes érvelések és *communitas*-eszmék ebben az időszakban különösen virulens módon éltek egymás mellett mindenkinél, tulajdonképpeni szembesítésük nélkül, homogén egyéni identitásváltozatokról így nemigen beszélhetünk.[104] Az ideologikus értelmezési mező reflektálatlanul egybefonódott a művelődés kontextusában értett pallérozódás mintakövető jellegével, mely szerint követni kell a nyugati nemzeteket a művelődés útján, s lehetőleg minél többet át kell venni tőlük fordítások által is. Ebből következően az idegen, azaz a német egyik összefüggésben ellenség, a másikban követendő példa volt. Az ideologikus és művelődési kontextus különállását először a *Debreceni Grammatika* előbeszéde hagyta figyelmen kívül, így az ideologikus konstrukció behatolt a művelődési összefüggésekbe. Az idegen–törzsökös ellentét kulturális mintázatként kezdett funkcionálni, a mintakövető pallérozódás így a korcsosulás veszélyét idézte fel.[105]

A mintakövető pallérozódásnak mint kizárólagos értelmezési keretnek a megrendülése messzeható következményekkel járt a poézis státuszára nézve is, részben innen érthető meg a *Debreceni Grammatika* által kezdeményezett vita a *Magyar Museum* programjával:

> Köznép módjára, értelmesenn, és világosann adni-elő valamely derék dolgokat, nem egy könnyű; sőt sokkal nehezebb, mint tzifránn, tsűrve-tsavarva, és sokaknak ítélete szerínt, felségesenn adni-elő [...] szükséges, hogy ollyan Könyveket vegyünk-elő fordítani, a mellyek nem tsak szókból és külömb-külömbféle haszontalan tzifrázatokból állanak; hanem hasznos dolgokkal tellyesek.[106]

Míg tehát a tudós hazafiak között folyt literátori vitákban az önelvű szépirodalom elemei kezdtek körvonalazódni az aestheticai vitapozícióhoz köthetően, a *Debreceni Grammatika* utólagos hozzászólása e vitákhoz éppen ezzel szemben foglalt állást, a poézis 'gyönyörködtető' funkciója ellenében kijátszva a 'használni' követelményét.

103 A debreceniség mint tételezett identitás kérdéséről részletesen lásd: Debreczeni, „A debreceniség...".
104 Debreczeni, *Tudós hazafiak...,* 240.
105 E gondolatmenetet folytatja az identitásképzés területére érvényesen a *Széphalom: Kazinczy és egy emlékezethely születése* című tanulmányunk egyik fejezete, lásd a jelen kötetben, 354–357.
106 *Magyar Grammatika*..., XX–XXI.

A' tavasz eleje idézett záróbekezdése alapvetően a *Debreceni Grammatika* szellemében értett ellentétekre épül, ezért beszél távolságtartóan a 'pallérozódás *úgynevezett* barátairól' és ezért tesz hitet az 'elszilajult indulatok *korcsosulástól mentes* megszelidítése' mellett. A záróbekezdést megelőző élőkép jellegű leírásban egy 'nyáját őgyelgető juhász' 'pásztori furulyáján' játszik, melyet a beszélő így kommentál: „Nem arra valók azok a goromba ujjak, hogy érzékeny dallokat játszanak a messzehangzó tárogatón".[107] Az 'érzékeny, nyájas, kicsinosodott' és a 'goromba, elszilajult' áll itt szembe a furulya és *Az én poézisom*ban is megidézett tárogató[108] ellentétében, nemcsak poétai regiszterek gyanánt és korántsem egyértelmű minősítésben, mint azt az utolsó bekezdés megfogalmazza. Ha az e szövegben érzékelt kontextust lehetséges értelmezési kontextusnak tekintjük az életmű más szövegei esetében is, nevezetesen a hangszerkatalógust alkalmazó önértelmező szövegeknél, akkor a 'duda' és a 'doromb' olyan poétai használati módot jelöl, amelyet az 'úgynevezett pallérozódás' nem érintett. A szövegek ambivalenciája a két szempont együttes jelenlétére utal, amikor a 'felkentek' világával szemben magára mint 'kenetlenre' tekint: egyszerre van jelen az e használati móddal való megértő azonosulás és a távolságtartó önlekicsinylés szabadkozása, az extenuatio és a hypocrisis alakzata.

Nyilvánosság és szerzői név

A *Kalendáriom magyarázatja után serkent gondolatok* számvetésének referenciális megközelítésekor, a 'felkentek' Kazinczyra való konkrét utalása mögött, bizonyos szövegeket a *Debreceni Grammatika* felől olvasván szemléleti törésvonalat véltünk felfedezni. A 'kenetlen' kifejezést ennek során csupán a 'felkentek' ellentétpárjának tekintettük, de valójában az 'Én kenetlen' formula referenciális értelmezésének lehetősége és igénye éppoly logikusan vetődhet fel, mint a 'felkentek' esetében. A vizsgálathoz leginkább három levélrészlet szolgálhat kiindulópontként, nagyjából évtizedenként egy-egy, 1806-ból, 1815-ből és 1826-ból. Ezek által a 'kenetlen' mint önmeghatározás a szerzői névhasználat és a nyilvánosság viszonylatában válhat sajátosan értelemtelivé, visszatekinve a pálya egészének alakulására, s nem kizárólag a költői művekre vonatkozóan.

107 FMÖM, 1:13.

108 A *tárogató* (azaz töröksíp) hadi és reprezentációs alkalmakkor használatos hangszer volt a XVII–XIX. századi Magyarországon. Dugonics András *Etelká*jában Lehel kürtjével azonosítja, s a századvégen egyre inkább az ősi magyar hadi zeneszerszám kultikus funkciójába került irodalmi használata során. Minderről lásd: Csörsz Rumen István, „A törökök sípjától a magyar töröksípig", in *Identitás és kultúra a török hódoltság korában: 16–17. század*, szerk. Ács Pál és Székely Júlia, 338–358 (Budapest: Balassi Kiadó, 2012), főként: 345–347.

Kazinczyhoz írott, s önértelmező pozíciójának kettőssége kapcsán már idézett, 1806. szeptember 23-i levelének utolsó bekezdésében Fazekas mintegy mellékesen a következő megjegyzést teszi: „Én is írtam valaha verseket, de meg esmérvén az emberséges emberek Krisisseiből, hogy nem Poetának születtem, letettem rólla".[109] A szövegösszefüggés a kihagyásos megformáltság és a részben homályban hagyott utalások miatt nehezen érthető.[110] Most elegendő azt kiemelnünk, hogy a levél egészében mentesnek látszik a Fazekast egyébként olyannyira jellemző játékos kétértelműségektől, ezért az idézett megfogalmazást biztonsággal vehetjük idézőjelek nélküli önértelmezésnek, teret engedve így a referenciális olvasatnak. Az „Én is írtam valaha verseket" kijelentés részben nem jelentett Kazinczynak új információt,[111] részben nem is volt pontos, ha Fazekas bizonyosan 1805–1806-ból való verseire gondolunk. A 'valaha' funkciója inkább a távolítás, amely a versírást a múlt részeként láttatja, korábban meghozott döntés következményeként: „nem Poetának születtem, letettem rólla." E döntés ugyanakkor nem általában a versírásról való lemondást jelenti, hiszen ha jóval kisebb számban mint 1806-ig,[112] de a későbbiekből is ismerünk verseket.

A szakirodalom gyakran idézte e mondatot különféle interpretációk kíséretében, hol komolyan véve azt, hol nem. Úgy véljük, e mondat legautentikusabban az *Aprótseprőségek* kéziratos gyűjteményének összefüggésében olvasható. Az *Aprótseprőségek* ugyanis, mint arról korábban részletesen szóltunk, az addigi poétai termést összegző gyűjteményes összeírás, amely a paratextusok tanúsága szerint a kiadás szándékával készült, időben minden valószínűség szerint 1806 előtt (1802–?1804), ami összhangban látszik lenni Fazekas későbbi levelének visszaemlékezésével.[113] A gyűjtemény azonban nemcsak a poétaként való nyilvá-

109 KazLev IV, 322, 997. sz.

110 A mondat így folytatódik: „és kritikussá lettem, mert ezt a mesterséget legkönnyebbnek leltem, kivált ha az ember indulatjait meg tudja először zabolázni". Az egész megjegyzést Fabchich József Kazinczy lányának halálhírére megjelentetett verse kapcsán teszi, a kritikusra vonatkozó utalás jelentése nehezen felfejthető, referenciálisan legalábbis nem tudjuk értelmezni. S nem tudjuk azt sem, hogy kikre utal „az emberséges emberek krizissei" korábbi megfogalmazása: Fazekas utóbb levelében Kazinczy *Lúdas Matyi* kapcsán tett „jó tanácsairól és intéseiről" szólt mindössze. A bekezdés egészében a szóban forgó mondatot olyan önképnek tekintjük, amelyet Fazekas részben a közölt verse alapján rossz poétának tartott Fabchich Józseffel, részben pedig az indulatait megzabolázni nem tudó kritikussal szegezett szembe. A kritikus itt leginkább megítélő olvasóként érthető, s lehet, hogy a megjegyzés éle Kazinczy ellen irányul, ő legalábbis levelei tanúsága szerint így érthette. Lásd: KazLev IV, 362, 1014. sz. Ebben a szövegösszefüggésben az odavetett önértelmezés komolyan vehető.

111 Ő mutatta be úgy pár hónappal korábbi levelében Fazekast Cserey Farkasnak, mint „Csokonai barátját, poetizáló és botanizáló társát". KazLev IV, 168, 928. sz.

112 A költői életmű időrendje, mint a bevezető fejezetben jeleztük, rendkívül bizonytalan, az azonban a bizonytalanságok figyelembevételével is valószínűsíthető, hogy a versek nagyobb része már készen volt e levél megszületése előtt, legalábbis a hiteles vagy feltehetően hiteles 99 szövegforrásból 14-ről állapítható meg, hogy későbbi, 24-et pedig egyáltalán nem tudunk keltezni.

113 Fazekas 1815-ben úgy emlékszik vissza erre az egy évtizeddel korábbi időszakra, hogy „már akkor minden figyelmemet a fák, fűvek, és virágok vonták magokra egész 1807-ig", a *Fűvész Könyv* megjelenéséig. Lásd: FMÖM, 2:97.

nosság elé lépés szándékát testesíti meg, de tanúsítja e szándék derékba törését is, hiszen a tisztázatnak indult összeírás a javítgatások által munkapéldánnyá vált, szerkezetében többszörösen átalakult, széttöredezett és végül megcsonkultan maradt ránk. Nem lehet filológiailag adatolni, miért tört derékba a versek kiadásának terve, de tény, hogy meghiúsult. A kiadás egyértelmű *szándéka* és a *befejezetlenség* ténye a Kazinczyhoz írott levél önértelmezését látszik hitelesíteni. A versek kiadása a poétaként való színrelépés szimbolikus aktusa lett volna, ennek végleges elmaradása a poétai útról való lemondást jelentette. A „nem Poetának születtem, letettem rólla" olyan döntésről nyilatkozik, amely a poétaként való önértelmezés elvetését jelenti. Verseket lehet még írni, de már poétai identitás nélkül, ha úgy tetszik, 'kenetlenként'.

Mikor Fazekas az 1804-ben készült, majd újradolgozott *Lúdas Matyi* Bécsbe küldését ígéri a kiadó Kerekes Ferencnek, az új kiadáshoz a következő feltételt is szabja 1815 novemberében: „A nevemről semmi emlékezetet benne ne tegyen, mivel nemzetünknek erántunk való érzéketlensége engem is azzá tett minden becsüllet eránt, melly a nyomtatás utján nyerődhetne. De az Úr engemet azért ne szánjon, mert hypocondriacus nem vagyok, hanem csak magyar."[114] Nem tudjuk, hogy pontosan mit értsünk a 'magyar' megnevezésen, de nem is lényeges igazán. A fő közlés az, hogy Fazekas nem adja a nevét a mű új kiadásához sem, aminek az oka egy korábbi sérelem. Az 'erántunk' visszautal a levél elejére, ahol a sógorával, Diószegi Sámuellel kiadott 'nagyreménységű' *Fűvész Könyv*ről van szó, amelyben azonban 'megcsalattattak'. Mint 1823-as és 1825-ös jelentéseiből[115] kiderül, a temérdek munkával és költséggel készült könyv példányainak többsége a nyakukon maradt, s noha helytartótanácsi dicséretet nyertek el érte, oktatási célra, amire szánták, nem került használatba. Ebből a csalódásból fakad, hogy a levélben Fazekas azt közli, lemondott a nyomtatott nyilvánosságban való bármely megjelenésről. S ezt nem csak hirdette, de eddig be is tartotta.

Az 1805-ben Kazinczy által publikált, Csokonait búcsúztató verse után csak az 1808-as új református énekeskönyvben jelent meg egy 1806 nyara előtt készült éneke, de névtelenül, majd ugyancsak névtelenül és tudta nélkül a *Lúdas Matyi* 1815-ben, melynek újrakiadásához neve elhagyásával járul hozzá e levélben. Az 1807-es *Fűvész Könyv* után tehát csak az 1819-ben indított *Kalendáriom* tekinthető eredetileg is saját szándékból született publikációnak, ráadásul ennek szerkesztése 1828-as haláláig eltartott, s mint láttuk, Fazekas is sikeresnek tekintette, hiszen nagy példányszámával megvalósította kitűzött célját (ami a *Fűvész Könyv*nek nem sikerült), vagyis hogy minél szélesebb körhöz eljutva hasznosuljon. Fazekas életművének három fő csomópontja (*Aprótseprőségek, Fűvész*

114 FMÖM, 2:97–98.
115 Uo., 2:120–125.

Könyv, Kalendáriom), úgy tűnik, nem elsősorban érdeklődésének sokirányúságáról vagy szórtságáról tanúskodik, hanem inkább a közhasznú cselekvés számára adekvát megnyilatkozási formájának kereséséről. A poétai útról való lemondás (az *Aprótseprőségek* befejezetlenül hagyása) párhuzamos volt az új terv, a *Fűvész Könyv* kialakulásával és megvalósításával (vagy nem sokkal előzhette meg azt). A rákövetkező csalódás a nyilvánosság egészétől való elfordulást, sőt, a teljes visszavonultságot eredményezte egészen az új vállalkozás, a *Kalendáriom* megindításáig. Erre a bő évtizedre a *Kalendáriom magyarázatja után serkent gondolatok* is utalni látszik a haszon nélkül telt évek említésével, s a keserű tanulsággal: „Ha mikor nem kellettem, / Én arról nem tehettem."

A *Lúdas Matyi* név nélkül való közlése iránti kérést a kiadó nem teljesítette (vagy csak Fazekas későbbi eltérő instrukciójának nem maradt nyoma), a címlapon és a szerzői előszó alatt F. M. monogram áll. A *Kalendáriom*ban közölt verseket 1824-től szintén F. M. monogram jegyzi, miként néhány prózai szöveget is. Teljes neve egyszer sem szerepel az 1819–1828 között megjelent kötetekben, s a közlemények nagy része 1824 után is (miként előtte egészében) név nélkül jelent meg a *Kalendáriom*ban. Fazekas Fodor Gerzsonnak írott, 1826. április 22-i levelében így magyarázza a monogram használatát: „A kalendáriumban talált ismertetés igaz, hogy az én munkám, de nem hiúságból bilyogoztam én azt meg, hanem irígységből, hogy másének ne fogják, ami már ugyanazon kalendárium mottóival megtörtént."[116] A kalendáriumok általános jellemzője a szerzői név mellőzése, ezért látja szükségesnek megindokolni, miért tért el saját addigi gyakorlatától is. A hiúság bűne helyett azért esett az irigység bűnébe, mert bizonyos szövegei mások általi saját célú felhasználását kívánta megakadályozni ezzel a köztes megoldással, amellyel valójában mégis folytatta addigi gyakorlatát. A szélesebb olvasóközönség előtt a monogram ugyanis csak megjelöli a szövegeket, anonimitásukat nem oldja fel, a szerkesztőt ismerő szűkebb (főleg debreceni) kör számára pedig ez ugyanúgy onimiaként érthető, mintha a teljes nevet kiírta volna.[117] A szerzői név tehát így is háttérben áll, nem tölt be integratív jelölő szerepet, hanem a kiadvány funkciójának rendelődik alá. Miként valójában mindig Fazekas esetében.

Teljes nevével mindössze öt műve jelent meg, a *Fűvész Könyv* és négy vers, ez utóbbiak azonban nem a saját kiadásában. Katonáskodása idején, hírlapokban közzé tett versei mellett kétszer[118] szerepel a neve (1789–1790), de csak szerkesztői

116 Uo., 2:110.

117 Ugyancsak monogrammal jegyezte Kazinczy ellen írott hírlapi cikkét: „A megrágalmazott városnak egy fia F. M.". Lásd: FMÖM, 2:26. Az anonimia és onimia fogalmait Onder Csaba használja, Genette után, lásd: Onder, *A klasszika virágai*, 94–99.

118 A másik két alkalommal egy „Magyar Huszár-Tisztünk"-et nevezte meg a szerkesztő a versek fordítójaként, ami nagy valószínűséggel, de nem bizonyíthatóan Fazekasra utal.

jegyzetben, s első közleményét bizonyosan nem maga küldte be a laphoz. A szintén teljes névvel jegyzett, Csokonai halálára szóló költeményt Kazinczy adta ki 1805-ben, miként utóbb a *Nyári esti dal*t is 1825-ben. Nem ismerünk tehát olyan publikált verses alkotását, amely teljes nevével, saját kiadásában jelent meg, prózait is csak egyet. Költeményei kézirataiban pedig mindössze kétszer áll teljes neve szerzői névként, legnagyobb gyűjteménye, az *Aprótseprőségek* név nélküli, monogram sehol nem szerepel. Négy verses levele közül a Csokonainak címzett kettőben (1802) az aláírás maga is játékká válik,[119] így csak a Kazinczyhoz szóló kettőben (1805) használja azt egyben szerzői névként. Mindkét alkalommal a 'Fő Hadnagy' titulust illeszti hozzá, miként majd a *Fűvész Könyv*ben is (1807), s a négy teljes névvel közölt versnél ugyancsak mindig ezt írta a név alá a közlő.[120] E titulussal emlegette Fazekast leveleiben, naplóiban Kazinczy, s Csereynek 'pensionatus' (azaz nyugdíjas) 'főhadnagyként' mutatta be, aki mintegy mellesleg 'poetizál és botanizál'. Az önerőből elért katonai rang használata a szerzői név mellett így konstans önmeghatározás, és egyben a társadalmi pozíció elfogadott jele.

A kor szerzői névhasználatában a leggyakoribb éppen az onimia volt, mikor is a polgári név mellett sokszor szerepeltettek a társadalmi státuszra utaló megnevezést. Fazekas esetében tehát nem ez a szerzői névhasználat és az abban megtestesülő önmeghatározás a feltűnő, hanem ennek a ritkasága. Mondhatni csupán a *Fűvész Könyv* esetében érzékelhető a Mű szerzői névhez való kötésének explicit szándéka Fazekas részéről, minden más esetben vagy nem ő teszi ezt meg, vagy a műfaj, illetve a kiadványtípus jellemzői befolyásolják. E könyv pedig csalódást eredményez, ami a poétaságról való lemondás után a tudósi önmeghatározás elvetését is jelenti. Az 'úgynevezett pallérozottak' által szabályozott nyilvánosságban érvényes két alapvető szerepfelfogástól való elfordulás egyben a jelölő funkcióval rendelkező szerzői név végleges háttérbe szorulását eredményezi. E helyzet adekvát kiadványtípusa a kalendárium, amely tökéletes eszközt jelent Fazekasnak a közvetlen és széles körben ható hasznosságról vallott felfogása megvalósításához. E kiadványtípus csekély presztízzsel rendelkezik a 'felkentek' által uralt nyilvánosságban, de ez benne csak a 'kenetlenek' korábban is meglévő önérzetét erősíti öntudattá.

Az 'Én kenetlen' mint önértelmezés mindezek alapján nem „vállalt outsiderségnek" tekinthető, amint Bécsy Ágnes Fazekas pályája egészére nézve megállapítja, még akkor sem, ha hozzáteszi, hogy ez „nem könnyed dilettantizmussal

119 Az egyikben szándékosan olvashatatlan az aláírás, összhangban az utóirat és a címzés tréfálkozó jellegével, lásd: Csokonai Vitéz Mihály, *Levelezés*, kiad. Debreczeni Attila, Csokonai Vitéz Mihály összes művei (Budapest: Akadémiai Kiadó, 1999). A másik szövegben azonban Csokonai nevére rímeltetve játszik rejtőzködést. Lásd erről: Szilágyi Márton, *A költő mint társadalmi jelenség: Csokonai Vitéz Mihály pályafutásának mikrotörténeti dimenziói*, Ligatura (Budapest: Ráció Kiadó, 2014), 110.

120 A hírlapi közlés idején még hadnagy volt, az egyik helyen ez áll, a másik helyen tévedésből alhadnagy.

párosult, hanem diszciplinált, profi érdeklődéssel".[121] A dilettáns–professzionális fogalompár mint megközelítésmód némiképp maga is félrevezető, hiszen mai jelentésárnyalatokat vetít vissza Fazekas korába, melyek akkor nem vagy nem így léteztek. Akkoriban a kenner–liebhaber, a connaisseur–amateur, vagy Kazinczynál az artista–dilettant fogalompár volt használatos, mindkét elemében elfogadó módon.[122] Fazekas önmeghatározása látszólag inkább az alkalmi költő pozíciójával tűnik hasonlatosnak, aki ugyanúgy a szerénység-toposzt alkalmazva, az ízlések különbözőségének elvére hivatkozva és a külső kritikát valójában elutasítva szól 'tehetségének hajszálnyi vékonyságáról', az ő 'Parnasszusának alacsony voltáról' és műveit 'Semminél több valaminek' nevezi.[123] A felkentek által lenézett alkalmi költő azonban ugyanúgy a Helikonra tör, mint a felkentek, s éppen hogy nem óhajt kívül állni, míg Fazekas nem törekszik a Helikonra, így ő nem a felkentek körén *kívül* áll, hanem hozzájuk képest *máshol*, s legfeljebb csak a 'felkentek', 'pallérozottak' nézőpontját elfogadva nevezhető kívülállónak.

Fazekas *más terepet és más célokat* jelöl ki a maga számára, s ehhez keresi az adekvát szerepet és megnyilvánulási lehetőséget. A *nyilvánossághoz való viszony* szempontjából ez sajátosan ellentmondásos helyzetet jelent, mert egyrészről mindvégig törekszik a nyomtatott nyilvánosság használatára, másrészről viszont önértelmezése folytonos távolodásban van az e nyilvánosságban elfogadottnak tekintett szerepfelfogásoktól, s leginkább egy szűkkörű, közösségi típusú nyilvánosságban tűnik autentikusnak. Az ő igazi közege az 1770-es évek társulatainak mintájára gondolható el, amikor a közösségi létmód részben kiegészítette, részben helyettesítette a nyilvánosság még alig létező fórumait. Csakhogy míg akkor az integrációs tendenciák voltak meghatározóak, ebben az esetben, Fazekas időben változó összetételű, de folyamatosan aktívnak tűnő debreceni társulatában inkább az elkülönülés mozzanatai a jelentősek.

Ez az elkülönülő társulati-közösségi nyilvánosságforma a korszak általánosan használatos *beszédmódjainak összefüggésében* szemlélve sajátos ideologikus pozícióhoz kapcsolódik. A *Debreceni Grammatika* szemlélete mind a művelődés, mind az identifikáció kontextusában kilép a mintakövetés közmegegyezéses modelljéből, s a modernizáció organikus útjának pozíciója felé mozdul el. A *tudomány- és poézisfelfogás összefüggésében* ez a szemlélet a horatiusi használni és gyönyörködtetni elv kettősségén belül az előbbire helyezi a hangsúlyt. Tudomány

121 Bécsy, „Egy jó költő a neoklasszicizmus...", 10. Az alkotói tevékenység „professzionalizmusára" számos bizonyíték mellett megemlíthetjük eddig kevéssé számon tartott korrekciós tevékenységét, amely jól szemlélhető az *Aprótseprőségek* átdolgozásaiban, a *Kalendáriom* most előkerült korrektúrapéldányán, a *Lúdas Matyi* „körbenyalogatásán" és a Fodorhoz írott levél megjegyzésén: „a betűszedés napjáig mindig fogok rajta fúrni-faragnivalót találni". FMÖM, 2:110.

122 E kérdéskör rövid összefoglalása, a szakirodalmi háttér megadásával: Debreczeni, *Tudós hazafiak...*, 419–422.

123 Az idézetek Gyöngyössi Jánostól és Mátyási Józseftől származnak.

és poézis egysége valójában a fiziko-teológia szemléletmódjában alapozódik meg, amelynek a debreceni kollégium volt a meghatározó közege, s amely a XVIII. század utolsó harmadában és a századfordulón kiterjedt és széles körben ható irodalmat hozott létre.[124] Fazekas Mihályt e hagyomány legnagyobb költőjének tarthatjuk, életművének a kor fő vonulataitól való eltéréseit nem kis mértékben erre vezethetjük vissza. Továbbá arra a saját pozícióját folytonosan megkettőző, ironikusan játékos költői szemlélet- és alkotásmódra, amely valójában a fiziko-teologizmustól is oly idegen. Az „Én kenetlen" önértelmezése plasztikusan nyilvánítja meg mindezt a *Kalendáriom magyarázatja után serkent gondolatok* pálya végi számvetésében, immár identifikációs energiával ruházva fel korábbi önértelmezései eredendően ambivalens önérzetét.

'Mégis, kinek a kortársa?'

Horváth János Fazekasról írott pályaképe 1936-os Csokonai-kismonográfiájában kapott helyet, melynek alcíme *Csokonai költő-barátai. Földi és Fazekas*. Jelentős előzmények után, máig ható erővel sorolta be Fazekas életművét Csokonai árnyékába, s még az egyenjogúsításáért mindent megtévő Julow Viktor is alapvetően fogságában maradt. Bécsy Ágnes volt, aki kimondta: „Csokonai egyeduralmát adott esetben indokolt volna – legalább hipotetikusan – mérsékelni és számításba venni azt a lehetőséget, hogy Fazekas lírája más korabeli életművekhez is hozzámérhető." Majd javaslatot is tett egy új bemérési pontra: „kockáztassuk meg azt a hipotézist, hogy Fazekas [...] par excellence neoklasszicista érzékenységével, poétikailag legsikeresebb és legrelevánsabb megoldásaiban nem Csokonai, hanem már Berzsenyi kortársa volt."[125] A jelen dolgozat pedig, ugyancsak hipotetikus érvénnyel, Szőnyi Benjámint hozta szóba Fazekas életművének kontextusaként. Szőnyi–Csokonai–Berzsenyi. Joggal tehető fel a kérdés: akkor kinek is a kortársa Fazekas?

Bécsy Ágnes felvetése megfogalmazásában hordozza fejlődéstörténeti érdekeltségét („*már* Berzsenyi kortársa volt"). A 'kortárs' persze érthető a Bécsy Ágnestől vett idézet első felében olvasható értelemben is („más korabeli életművekhez is hozzámérhető"). Ha az egy időben élt alkotók párhuzamosan formálódott életműveinek egymáshoz méréséről van szó, akkor a három szóba hozott alkotó egyaránt releváns Fazekas szempontjából, hiszen Szőnyi Benjámin utolsó művét akkortájt publikálta, mikor Fazekasnak először jelentek meg versei hírlapokban, Csokonaival való közös debreceni éveik közismertek, ahogy műveik kapcsolatai

124 Szauder József és Imre Mihály már említett nyomatékos jelzései nyomán valóban indokoltnak látszik a debreceni kollégium szellemi közegéhez köthető századvégi-századfordulós fiziko-teologiai hagyomány monografikus feldolgozása.

125 Bécsy, „Egy jó költő a neoklasszicizmus...", 11–12.

is a Fazekas-szakirodalom fontos témái voltak, Berzsenyivel pedig a leghosszabb ideig futott párhuzamosan pályájuk. Ha viszont fejlődéstörténeti időgörbék szerint tekintünk ezen életművek párhuzamosságára, akkor leginkább az egyidejű egyidejűtlenség szemlélhető általuk. Nehéz a választás, sőt, nem is lehetséges ebben az általánosságban. Végezzük inkább elemekre bontva az összemérést, a *szemléletmód*, a *poézisfelfogás*, a *költészeti hagyományok* és a *költői teljesítmény* szempontjaiból.

Fazekas életművét elemzéseink szerint alapvetően a *fiziko-teológiai szemléletmód* látszik meghatározni, tudományfelfogásában éppúgy, mint providenciális karakterében és morálteológiai implikációiban. Ezt láthattuk feltűnni a *Kalendáriom* és a *Fűvész Könyv* hátterében, a *Lúdas Matyi* példázatában, valamint a versek világában, tematikusan és leíró technikában egyaránt. Szőnyi, Csokonai és Berzsenyi esetében egyaránt releváns kontextus a fiziko-teológia, míg azonban Szőnyi esetében minden belső meghasonlás ellenére sem veszít érvényéből, Csokonai életművében egyértelműen meghaladott szemléletmódnak tekinthető, Berzsenyinél pedig sajátos neoplatonista átértelmeződésen megy keresztül. Fazekas számára, mint az éppen Csokonaival összevetve látszik világosan, a fiziko-teológiai szemléletben adott, gondviselés elvű morális világkép mindvégig általános és szilárd értelmezési keretet jelent.[126] E végső kétely nélküli, átértelmezéseknek nyomát sem mutató szemlélet leginkább Szőnyi Benjámin és a XVIII. század utolsó harmadának kiterjedt átlag fiziko-teológiai irodalma felől látszik bemérhetőnek.

Fazekas *poézisfelfogásáról* kevés az autentikus forrás, s ez önmagában jelentéses. A poézist a horatiusi használni és gyönyörködtetni elve alapján, a horatiusi elvet pedig a Szent Dávid-i értelemben vett 'példázat' modellje szerint érti, vagyis önmagán (és gyönyörködtető funkcióján) túlmutató 'alkalmazott költészetként', amely végső soron az isteni szó és az erkölcs megnyilvánítója kell legyen. E poézismodell példázatos jellege ugyanakkor az exemplum-hagyománynak megfelelően szabad teret enged a példázat megjelenítésének, ahogy azt a *Lúdas Matyi* fabuláris szintjén az önmagában megálló, s lényegében a példázaton túlnövő mesei történetben látjuk, vagy a költemények tematikájának profán területein, a gyönyörködtető funkció spontán felerősödésében. E szempontból megint csak Szőnyi Benjámin kínálkozik analógiaként Fazekas archaikusabb költészetfelfogásához, hiszen Csokonai és Berzsenyi számára, miként a 18. század végének legtöbb írójánál, a poézis már tényleges és kimondott önértékkel bír, természetesen az *utile et dulce* keretein belül.

Fazekas költői életművének *hagyományrendje* leginkább Berzsenyiéhez hasonlatos, amennyiben az énekköltői hagyomány és az antik időmértékes formakul-

126 Bíró Ferenc úgy fogalmaz, hogy Fazekas megmarad „a vallás hagyományos és megszokott körletében". Bíró, „Főhadnagy Fazekas úr...", 379.

túra határozza meg. Csokonaihoz képest ez kétségtelenül szűkebb territórium, Szőnyi Benjáminhoz képest pedig tágabb és más. E vershagyományok, melyek az 1770-es évekre alakultak ki, a későbbi költészeti formakincs alaprétegét képezik. Fazekas következetes ragaszkodása ezekhez költészetének (minden látszólagos sokarcúsága ellenére is) egységes és zárt jelleget kölcsönöz, melyet nem érintenek meg a századvégen jelentkező programosan újító költészeti irányok. Költői életművét autentikusan értelmezni és a *költői teljesítményt* megítélni leginkább e hagyományok alapján lehet, noha például Szegedy-Maszák Mihály megállapítja, hogy a „globális szerkesztést tekintve kétségkívül ő volt korának legtöbbet kezdeményező költője".[127] Az *újítás* önmagában nem lehet szinonimája a teljesítménynek,[128] egy újítás előtti vagy korlátozottan újító életmű éppúgy lehet minőségében jelentős, mint egy újító csekély értékű. Fazekas költészete alapvetően a hagyományban gyökerezik, abban, azáltal alkot jelentőset, amely biztosítja kitüntetett helyét az irodalomtörténeti kánonban.

A Fazekas életmű egyediségét[129] ugyanakkor éppen a hagyományoktól való merész eltérés jelenti, amely azonban nem tekinthető a poétikai újítás tudatos törekvésének. Ez leginkább az irónia és játékosság átható jelenlétében érhető tetten, ami termékeny feszültségben áll a hagyományban gyökerező szemléletmód méltóságával és stabilitásával. Visszatérő eleme verseinek a makro- és mikrokozmosz összevillantása, mikor a végtelen terek látványa által keltett fenséges érzületet az álomból felébredés profán effektusai ellenpontozzák, vagy fenséges és humilis hangnemeinek ütköztetése, keverése, gyakran különféle intertextuális játékok által, barátaival évődve. Különösen fontos az önértelmezés sajátos kettőssége, a külső és belső nézőpont egymásra vetítése, s az így kiváltott elbizonytalanító hatás, az egyértelműség idézőjelbe tétele. Az irónia kiváltképp modernnek érezhető a romantikus irónia fénytörésében, de esetében ez sokkal inkább alkati sajátosságnak tűnik, ami a fiziko-teológia által adott szemléleti kereteket nem kezdi ki, noha nyilvánvaló ellentétben áll azokkal.

Mégis, kinek a kortársa volt hát Fazekas Mihály? Ha Bécsy Ágnes úttörő jellegű felvetését tekintjük, amely általában Berzsenyivel és a neoklasszicizmussal kapcsolja össze életművét több valóban releváns jellegzetesség alapján, akkor azt mondhatjuk, hogy legfeljebb schilleri értelemben tudjuk elképzelni párba állításukat. Úgy, ahogy *A naiv és szentimentális költészetről* szóló híres tanulmányban Schiller magát Goethével állította szembe, mint az elégikus és az idilli, azaz a szentimentális és a naiv költészet képviselőit. Fazekas ebben a beállításban a naiv megtestesítője lehet, mert semmi jele életművében az eszményítő reflexivitásnak, ami Berzsenyi költészetének kitüntetett sajátossága. De talán sokkal jobb úton

127 Szegedy-Maszák, „A magyar költészet főbb típusai…", 70.
128 Lásd erről: Imre, „Vesztett csata…", 167.
129 Fazekas egyediségének kérdését Varga Pál megjegyzései vetették fel inspirálóan.

járunk, ha nem egészében kívánjuk minősíteni az életművet, nem az egészhez keresünk bemérési pontokat mondjuk Szőnyi, Csokonai és Berzsenyi munkásságában, hanem inkább abban a bontásban, amelyet a jelen összefoglalásban alkalmaztunk (szemléletmód, poézisfelfogás, költészeti hagyományok, költői teljesítmény). Innen nézve elég differenciált kép bontakozhat ki előttünk: Fazekas életművében maga az *egyidejű egyidejűtlenség* látszik megtestesülni.

Emlékezet és identitás

„szívére szorítja lélekben maga előtt lebegő magyar Dugonittsát"

Dugonics András *Etelká*ja a XVIII. század végén[1]

Ha egy keresőbe azt találjuk beírni, hogy 'az első magyar regény', akkor a találatok élén lényegében egybehangzóan Dugonics András *Etelká*ja szerepel. S fordítva, ha Dugonics András *Etelká*ja a keresőkérdés, jó eséllyel kapunk vezető helyen olyan találatokat, amelyekben az általános vélekedés, sok-sok régi alapkézikönyv visszhangjaként az első magyar regényként van megnevezve a keresett mű. A valamiben 'első' mindig kissé kultikus tisztelet övezte múzeumi tárgy, az emlékezet, amely azzá kinevezte, nem túlzottan fogékony az eme elsőség körül esetlegesen felvetődő kérdésekre. Így az *Etelka* kapcsán már jó ideje megfogalmazódó olyan kérdésekre sem, hogy vajon a 'magyar' itt *magyar nyelvűt* jelent vagy inkább *magyarországit*, vagy esetleg a fordításokkal szemben az *eredeti mű* megjelölésére szolgál, netán ezek valamely kombinációját kell alatta értenünk. Továbbá magának a 'regény' terminusnak az alkalmazhatósága sem feltétlenül kétségektől mentes, hiszen a mű megszületésének idején, a XVIII. század végén ez még nem volt forgalomban, sőt, amit ma jelöl a műfajelméletben, a korabeli poétikai tudat számára nem létezett, ugyanakkor ismerünk olyan szövegtípusokat és megnevezéseiket a XVIII. század korábbi évtizedeiből, amelyekbe beleillik az *Etelka*, s amely megnevezések ráillenek. Valójában tehát némileg bizonytalan, miben is az első az *Etelka*, mi az, ami miatt – ha nem is olvassuk ma már, de – tisztelettel emlegetjük. Az elsőség kétes kimenetelű kutatása helyett kíséreljünk meg inkább a

1 A jelen tanulmány eredeti változatában annak jellegéhez igazodva nem voltak lábjegyzetek, csak összefoglaló irodalomjegyzék a végén. Itteni hivatkozásaink főleg az idézetek, név szerinti utalások forrásainak azonosítására szorítkoznak. A címbeli idézet Kazinczynak az *Orpheus* első számában közölt *Litteratori Tudósítások* című közleményéből származik, lásd: Debreczeni Attila, kiad., *Első folyóirataink: Orpheus*, Csokonai könyvtár: Források – Régi kortársaink 7 (Debrecen: Kossuth Egyetemi Kiadó, 2001), 34–35.

korabeli olvasatokhoz közelebb férkőzni, hogy megérthessük a mű kétségtelenül jelentős egyidejű hatását (melyet az itt címbe emelt Kazinczy-idézet is jelez).

Egy szócikkszerűség az Etelkáról

„Etelka nevezetü Könyvemet 1786-dik esztendőben kezdettem, és két holnapok alatt szerencséssen el-is végzettem" – emlékezett vissza Dugonics András műve keletkezésére, s a fogalmazvány kéziratára jegyzett 1786. február 1-i és március 15-i dátumok ezt megerősíteni látszanak.[2] Kéziratait az Országos Széchényi Könyvtár őrzi, nevezetesen az említett első fogalmazványt, egy erről készített, javításokat tartalmazó szerzői másolatot, végül a bécsi cenzorhoz benyújtott példányt, a benyújtás 1787. május 7-i és az engedélyezés május 9-i dátumával. A bécsi cenzor gyorsasága egy sikertelen próbálkozásra következett, a budai cenzorok ugyanis hosszú várakoztatás után elutasították a kiadási kérelmet. A végül nyomdába került kézirat nem ismeretes, a fennmaradtak szövegükben eltérnek a kiadott változattól, s nem tartalmazzák a terjedelmes jegyzeteket sem. A mű először 1788-ban jelent meg Landerer Mihály kiadásában, Kassán, *Etelka, egy igen ritka magyar kis-aszszony Világos-váratt, Árpád és Zoltán fejedelmink' ideikben* címmel, két kötetben, kötetenként négy-négy szakaszt, szakaszonként 7–11 részt tartalmazva. A második és harmadik kiadás 1791-ben és 1805-ben látott napvilágot, immár csak *Etelka* címmel, mindkétszer jelentős átdolgozást követően. A második kiadásban számos érdemi szövegmódosítás történt, gyakran került sor a bekezdések szerkezeti átalakítására, továbbá a jegyzetek száma mintegy a harmadával bővült. A harmadik kiadás szövegében és a jegyzetek számában sem módosult az előzőhöz hasonló mértékben, de a szöveg átírása a szegedi ő-ző nyelvjárásba mégis egészen új karakterűvé tette azt. Ezt követően majdnem kétszáz évig nem jelent meg teljes kiadása, egészen Penke Olga 2002-es kritikai igényű szöveggondozásáig.

A mű cselekménye Bíró Ferenc szellemesen tömör és informatív összefoglalásában a következőképpen hangzik: „A regényben elbeszélt történet a honfoglalás idején játszódik, az »el-üszögült« erkölcsű Árpád, majd (a honfoglaló fejedelem halála után) Zoltán udvarában, s főként szerelmi intrika mozgatja szálait. A tét az, hogy hogyan nyeri el Gyula vezér leányának, Etelkának a kezét egy titokzatos jövevény, a daliás és vitéz ifjú, Etele. Etelkáról a regény végefelé megtudjuk, hogy Árpád vezér leánya. De nem akárki Etele sem; a mű második negyedének eleje táján lovásza elszólja magát s kiderül: ő a »karjeli« (=karéliai) királyfi. A két fiatal boldogsága elé számos akadály tornyosul. A bajok végső eredete az, hogy

2 Dugonics András, *Etelka*, kiad. Penke Olga, Csokonai könyvtár: Források – Régi kortársaink 8 (Debrecen: Debreceni Egyetemi Kiadó, 2002), 462. Az itt következő összefoglalás a kísérőtanulmányon alapul: uo., 409–420.

északi rokonaink ifjú uralkodójára szemet vetett Huba vezér leánya, Világos is, aki Róka, a gonosz és idegen tanácsos segítségével mindent elkövet, hogy Etelka elől elorozza a daliás bajnokot. Róka intrikáit leleplezik, el is nyeri méltó büntetését, de a hepiendtől távol vagyunk, hiszen Gyula váratlanul (de nem teljesen érthetetlenül) Zalánfihoz, a meghódolt bolgároknak a magyarok között tartózkodó fiatal uralkodójához kényszeríti leányát. Különböző viszontagságok után Etelka és Etele mégiscsak beeveznek a házasság – pontosabban, mivel még akkor nem voltak házak – a »sátorosság« boldog révébe."[3]

E rövid összefoglalóból is érzékelhető, hogy a könyv lapjain egy igen kalandos történet bontakozik ki, a honfoglalás korába helyezve. A cselekmény felsorakoztatja a kor népszerű narratív szövegtípusainak jól ismert megoldásait: van benne szerelmi ármánykodás, elcserélt gyermek, félreértés, titok, bosszú, gyilkosság és még sorolhatnánk. Mindez a honfoglaló vezér, Árpád, majd az ő fia, Zoltán környezetében zajlik, de történhetne bármely korban és fejedelmi udvarban, mert a történeti kor a cselekmény szempontjából csak díszlet itt, ahogyan más hasonló művekben is. Nem szabad persze ezt a mozzanatot sem lebecsülnünk, ugyanis Dugonics egyéni leleményéről van szó, akkoriban újdonságot jelentett a jól ismert cselekménytoposzoknak a magyar történelem egy időszakával, a honfoglalás korával való összepárosítása.

A történeti kor azonban más vonatkozásokban kilép a díszlet szerepből, s jelentőségében felnövekszik a szórakoztató-nevelő célzatú, olvasmányos kalandsorozat mellé. A cselekményt ugyanis gyakran szakítják meg különféle leírások a honfoglaló magyarság életéről, s ehhez a vonulathoz kötődnek a jegyzetek, melyek erre vonatkozó történeti, nyelvészeti, néprajzi jellegű ismereteket közölnek. A kéziratokban még nem voltak jegyzetek, ezek gyakran egy-egy szövegrészletből kinőve önállósodtak, aztán a jegyzetek száma az első kiadásbeli 87-ről 118-ra nőtt a második kiadásban, s külön tételes jegyzék sorolja fel őket a könyv végén. Nem egyszer látszik – mint azt Penke Olga kimutatta[4] –, hogy egy-egy betoldás azért került a második kiadás szövegébe, hogy legyen hová kapcsolni a jegyzetbe foglaltakat. Mivel tehát a fiktív cselekmény alkalmatlannak bizonyult a láthatóan mind fontosabbá váló történeti háttérrajz hordozására, ez egyre inkább saját teret nyert a jegyzetekben, s így egy némileg szervetlen kettőséget alkotó regénykompozíció állt elő.

Egyértelmű szerzői szándék áll e kettősség mögött, amint azt Dugonics ki is fejti a *Honnyaim!* című előszóban. Miután az első mondatban büszkén említi, hogy magyar nyelven írta művét, a következő bekezdésben pedig annak szórakoztatva-nevelő célzatát fejtegeti, a harmadik bekezdéstől fogva a hatodikig áttér a magyar-

3 Bíró Ferenc, „Dugonics András (1740–1818), az Etelka szerzője", in Bíró Ferenc, *A felvilágosodás korának magyar irodalma*, 208–215 (Budapest: Balassi Kiadó, 1994), 209–210.

4 Lásd az *Etelka*-kiadás kísérőtanulmányának vonatkozó fejezetében: Dugonics, *Etelka*, 437–448.

ság múltjának megidézésre: „Le-írtam Régi MAGYARJAINKNAK Vitézségeket; Bátorságokat; Nagy Lelkeket. Elő-adtam Fejedelmeinknek Szer-tartásaikat; Népeikhez Szereteteket; Ellenségeik ellen Hadi-mesterségeket."[5] Közli, hogy mindezeket 'nem az újjából szopta', hanem különböző tudós művekből, elsősorban Bölcs Leó és Anonymus munkáiból vette át (a felhasznált források száma igen tekintélyes). Az *Etelka* így az erkölcsi célzattal átitatott szórakoztató kalandhistória és a tudós igényű történeti ismeretterjesztés sajátos elegyét alkotja.[6] Márcsak ez sem teszi egyszerűvé műfajának meghatározását, s ha ehhez hozzávesszük Dugonics saját megnevezéseit, a helyzet még bonyolultabbnak tűnik.

Egy 1786-os latin nyelvű önéletrajzi levelében eposzként említi (*Epopea Hungarica*), 1791-es feljegyzésében a római mesék (*fabula romanensis*) és a nemzeti román (*nationale roman*) fogalmakkal hozza kapcsolatba művét, s mintáiként John Barclay *Argenis*ét és a homéroszi, illetve a vergiliusi eposzokat nevezi meg. A legkülönösebbnek ezek közül az eposzi minősítés tűnhet, holott épp ez az, ami a műfaji értelmezés alapját jelenti a kor poétikai tudatában. A beszédkritériumon alapuló, kétosztatú (epika, dráma) arisztotelészi poétikai rendszerekben az eposz műfaja volt a narratív szövegtípusok megértésének kerete és vonatkozási pontja, így az olyanoké is, melyeket ma regényként vagy a regény előképeként értünk (görög regény, heroikus-gáláns regény stb.). Ezekre alkalmazták a 'román' megnevezést, melyet az eposz alacsonyabb formájaként írtak le. Innen nézve egyáltalán nem meglepő, hogy mintáiként Dugonics együtt említi Barclay heroikus-gáláns *Argenis*ét a homéroszi és a vergiliusi eposzokkal, s ezt az eposzi karaktert csak felerősíti a honfoglalási tematika. Mint ahogyan Szilágyi Márton kiemeli, Dugonics kezdeményező szerepe éppen abban áll, hogy „a honfoglalást a heroikus barokk regény látens eposziságában örökítette meg."[7]

Az eposz és a román érintkezett az eposzelméletek *csodás* kategóriájában is, hiszen ez mindkettő jellemzője, fikció és história kettőssége épp ezáltal vált elhatárolhatóvá, s indokolhatóvá a románok erőteljes fikcionalitása a történetírással szemben. Ennek a tétje a korabeli román-vitákat olvasván válhat világossá, melyekben gyakori érv a románokkal szemben a fikció elítélése, helyette inkább a 'valóságok' olvasását ajánlván. Az *Etelka* a fikció mellett, a kiadások készítése során egyre

5 Uo., 9.

6 Az *Etelka* műfaji kevertségéről és műfajtörténeti helyéről lásd: Imre László, „Az Etelka fejlődéstörténeti helyének kérdéséhez: Bestseller és/vagy átmenetek kombinációja", in *Kolligátum: Tanulmányok a hetvenéves Bíró Ferenc tiszteletére*, szerk. Devescovi Balázs, Szilágyi Márton és Vaderna Gábor, 189–199 (Budapest: Ráció Kiadó, 2007).

7 Szilágyi Márton, „Dugonics András és az »idegenek«", in Szilágyi Márton, *Határpontok*, 92–102 (Budapest: Ráció Kiadó, 2007), 93. A bekezdés elején említett latin önéletrajzi levelet lásd: Szilágyi Márton, „Dugonics András ismeretlen önéletrajza 1786-ból", *Irodalomtörténeti Közlemények* 101 (1997): 394–399. A heroikus regényről korábban, összefoglaló jelleggel írt: May István, *A magyar heroikus regény története*, Irodalomtörténeti füzetek 112 (Budapest: Akadémiai Kiadó, 1985).

erőteljesebben juttatja szóhoz a históriát is, noha nem közvetlenül a történetírás műfaja által. A történetírás inkább csak forrása a műbe applikált két jellegzetesen XVIII. századi kisműfajnak, a jegyzetnek és a kivonatnak. A piarista Dugonics e téren ugyanúgy az őt körülölelő hagyományok folytatója, mint az eposz vagy a román esetében. Többek között Dezsericzky Ince József személyében jelentős piarista történetíró fordult a magyar őstörténeti tematika felé, s a XVIII. századi latin nyelvű jezsuita hun-magyar eposzok hatása ugyancsak elérte a (szegedi) piaristákat, a heroikus-gáláns románok terén pedig maga Dugonics is jelentős tevékenységet fejtett ki.[8] Az *Etelka* által reprezentált, sajátosan összetett tematikai-műfaji képlet létrehozása egyben tehát hagyománykapcsoló műveletként is értelmezhető.

Korabeli olvasatok

E képlet összetettségét tovább fokozza, hogy az *Etelka* bizonyos helyeken szándékoltan áthallásos, s így a 'kulcsregény' műfaji kódja szerint is olvasható. Erre maga Dugonics hívta fel a figyelmet egy kéziratban maradt írásában, amely az *Etelkának Kúlcsa* címet viseli (a modern kiadás függelékében ez is olvasható[9]). Ebben a mű keletkezésére vonatkozó, már idézett nyitómondat után rögtön ez a kijelentés következik: „Ezen könyvem' írásának fő oka vala Magyar országnak ekkori siralmas állapottya Másadik Josef Császárnak igazgatása alatt." Az *Etelkának Kúlcsa* közvetlenül II. József 1790 februárjában bekövetkezett halála után (az utalásokból kivehetően még márciusban) keletkezett, s az immár lehetségesnek gondolt szabadabb szólás lelkesültségében arra vállalkozik, hogy dekódolja a szöveg rejtett utalásait, „mellyeket az ekkor élő Magyarok elég-képpen megérthettek, noha a' Következendőknél homályosok lésznek" (ezért is szükséges a rejtett jelentések feltárása). Mindebből már érzékelhető, hogy az áthallások elsőrendűen politikai természetűek.

Magyarázatukban Dugonics szisztematikusan járt el, akár személyre, akár eseményre vagy bármely eszmei összefüggésre is vonatkoznak: mindig jelzi a témát, azonosítja a mű megfelelő szövegrészét, majd pontos, keresetlenül szókimondó értelmezést ad. Rögtön az első bekezdésben ezt írja József császárról: „Császárunknak meg-koronázatlan fejét eleven festékekkel le-irtam Etelkámban, és abból következhetendő roszszakat az Ország eleibe terjesztettem Az Első könyvben: Negyedik szakaszban: Harmadik részben, Ezen szavakkal kezdvén:

8 Dugonicsról összefoglalóan lásd: Szörényi László, „Dugonics András", in Szörényi László, *Memoria Hungarorum: Tanulmányok a régi magyar irodalomról*, 108–140 (Budapest: Balassi Kiadó, 1996).

9 Dugonics, *Etelka*, 462–483.

Árpádnak el-temetése után, 's-a'-t." Ha megkeressük a jelölt helyet a műben, a következőket olvashatjuk (a hosszabb részt itt helyhiány miatt rövidítjük):

> Arpádnak el-temetése után, midőn mind a' Baj-vívásban a' Savót-is meg-itták, mind a' Torban a' bort-is el-költötték a' Magyarok; mindnyájan a' Rákos mezein öszve-gyűltenek: hogy, Arpád' helyébe, Zoltánt, annak fiát, Fejedelemmé tegyék. [...] azt kérdezgették mintegy el-bámúlva: ha vallyon Zoltán' fejének árnyékába nyomnák-é a' Fejedelmi forgós Kalpagot? tettetett kezének homállyába-é a' barázdás Buzogányt? – Kételkedni kezdettenek a' Törvényt-tudó, és orroknál meszszebb látó éles szemek: ha Zoltánnak ezen Szer-tartás nélkűl leendő Fejedelemsége olly foganatos lenne-é: hogy, minden ellen-mondás nélkűl, mindenike, és mindenkoron tellyes szívéből engedelmeskedgyen rendeléseinek. [...] Tartottanak attól-is: ne-hogy valaha az esküvéssel le-nem-kötelezett Hatalom, csupa kényes uralkodásra, és uralkodni kévánó kényességre iparkodgyon. Azomban a' Nép (le-rázván nyakáról az erőszakos félelmet, és terhet) azon más Fejedelemnek szárnyai alá ígyekezzen, kit régi Törvénnye', és Szabadsága' meg-tartójának lenni gondolhat. [...][10]

Pontosan érthető és magyarázatában Dugonics egyértelművé is teszi, hogy itt a magyar rendek egyik legfőbb sérelméről van szó (ami miatt József a 'kalapos király' nevet kapta), vagyis hogy nem koronáztatta magát magyar királlyá, nem bocsátotta ki a hitlevelet, melyben a leendő királynak ígéretet kell tennie az országgyűlés összehívására, a törvények betartására.

Az *Etelkának Kúlcsa* hosszan sorolja és értelmezi az áthallásos helyeket, s azt állítja, hogy a kor olvasói pontosan értették ezeket az utalásokat. Többek között ez volt az oka a sikertelen budai cenzúráztatásnak (merthogy a cenzor is értette) és egyben a végül mégis megjelent könyv sikerének. „Etelka könyvem tehát szerte-széllyel el-vitettetvén az egész Országban, ki-nyitotta a' Magyaroknak szemeiket." Hogy pontosan mi volt a mű szerepe a magyarok szemeinek kinyílásában, nyilván nehezen mérhető meg, de hogy az 1780-as évek végének felfokozott politikai hangulatában a közvetlenül ki nem mondható rejtett kimondásának jelentős hatása lehetett, az felettébb valószínű.

A fogadtatás igen kedvező volt, az ezer példányban nyomtatott könyvből az első kiadás után három évvel újabb készült, noha ez a példányszám eleve igen tekintélyesnek számított. A sikert bizonyítják az egyébként jórészt Dugonics által összegyűjtött, az *Etelkának Kúlcsá*ba beemelt dokumentumok és feljegyzett események. A szerző gyűjtése persze nyilván nem részrehajlás nélküli, azonban a dokumentumok tanúsága azért így is figyelemreméltó. Elhangzott kritikaként mindössze azt idézi s hárítja el, hogy a 'tótoknak' értelemszerűen nem tetszett a gonosz cselszövő, a tót Róka alakja, illetve hogy szereplői beszéde nem illendően

10 Uo., 144–145.

választékos. „Egynehányan azt-is hibának tartyák Etelkámban, hogy a' magyar köz-mondásokat tömöttebben adtam elő. Ezen emberek nem értik a' Könyvírásnak módgyát. Magyaraink Nap-keletiek voltak. Hogy pedig tömöttebben élnek a' közmondásokkal a' közönséges beszédben, azt csak az nem tudgya, aki tanúlatlan. Nékik tehat azon szavakat adtam szájokban, mellyek bele illettek. Azt akarnák talán ezen emberek, hogy régi Magyarainkat franczia módra kényessen beszéltettem volna? Azt tegyék ők, ha ki-nevettetni kévánnak; én nem tehetem, ki a' történetet a' régi szokáshoz szabni tanúltam."[11]

Hogy kik ezek az 'egynehányak' és hogy milyen érvek alapján kifogásolták a regény nyelvhasználatát, a szövegből nem derül ki. Ilyen természetű kifogásokra nézve Kazinczy levelezéséből nyerhetünk adatokat, de azt persze nem tudhatjuk biztosan, hogy Dugonics éppen ezekre reflektált volna. Horváth Ádám általában véve az alantas szavak használatát kifogásolta, melyek sértik a jóízlést, s amelyek miatt a női olvasók, mint írja, „nálam meg is köpik".[12] Aranka György és Ráday Gedeon az egységes nyelvhasználat társadalmi rétegződést figyelmen kívül hagyó jellegét bírálta („tűrhető vólna, ha ezen Culinaris szók tsak közönséges embereknek adatnának szájokba"[13]), Ráday ezen kívül helytelenítette azt is, hogy az alantas stílusnem keveredik a fentebb nemben íródott részekkel, ami így sérti a stílusnemek tisztaságának retorikai-poétikai elvét. Kazinczy maga „a' leg-izetlenebb galanteriát a leg-alatsonyabb popularitást" és a hivalkodó magyarkodást kifogásolta a műben, s megállapította, hogy „ha úgy tekintjük tsak, mint Románt", akkor a ponyvatörténetekkel sorolható egy szintre.[14]

Némileg meglepő lehet, hogy ezen értékelés után mintegy másfél évvel, 1790 elején Kazinczy az *Orpheus* irodalmi hírei között így írt a készülő második kiadásról:

> *Prof. Dugonits András* Úr Etelkát újjobban nyomtattatja. Azok, a' kik ezt úgy nézik, mint közönséges Románt, melly szerelmet tanítani, vagy tsak némelly munkára nem született elmét egynehány únalmas óráitól dajkai dallás formán meg-szabadítani akar, erről a' munkáról igen kantsalúl ítélnek: De nem ez vólt az Író szándéka. Ő bennünket Atyáinknak régi idejekre akart vissza-vinni; azoknak szokásokat, életek módját, országlásokat 's a' t. tette elinkbe, adagiuminkat mentette-meg az el-veszéstől. Némellyek durvák és a' mostani kényes füleket meg-sértik: de az Árpád' idejéhez nem éppen illetlenek. Az, a' ki ítélve olvas, az illyeneken nem akad-fel, hanem inkább szívére szorítja lélekben maga előtt lebegő magyar Dugonittsát.[15]

11 Uo., 477.
12 KazLev I, 326, 197. sz. Lásd még: uo., 292, 183. sz.
13 KazLev I, 194, 136. sz. Lásd még: uo., 297, 185. sz.
14 KazLev I. 191, 135. sz. Minderről és a következőkről részletesen lásd: Debreczeni Attila, *Tudós hazafiak és érzékeny emberek: Integráció és elkülönülés a XVIII. század végének magyar irodalmában* (Budapest: Universitas Kiadó, 2009), 416–419.
15 Debreczeni, *Első folyóirataink: Orpheus*, 34–35.

Nyilvánvaló, hogy a két megnyilatkozás nincs egymással összhangban, amiben persze benne lehet a magánközlés és a nyilvánosságra szánt beszéd jellegének eltérése, illetve akár Kazinczy véleményének időközbeni módosulása is. Leginkább mégis a megítélés szempontjában felfedezhető különbséget érezhetjük hangsúlyosnak. Az idézett 1788-as levélben az *Etelká*ról mint irodalmi műről („ha úgy tekintjük tsak, mint Románt") fogalmaz meg ízlésítéletet, az *Orpheus*ban pedig épp ezt a nézőpontot felfüggesztve emeli ki a mű aktuális jelentőségét („Azok, a' kik ezt úgy nézik, mint közönséges Románt [...] igen kantsalúl ítélnek: De nem ez vólt az Író szándéka"). Innen nézve még a szólás durvasága is menthető, méghozzá nagyon hasonlóan ahhoz, mint Dugonics tette az *Etelkának Kúlcsá*ban.

S az sem véletlen, hogy e két írás egymáshoz időben közel, mindössze egy-két hónapra keletkezett, az 1790-es év elejének nagy reményű újrakezdése közepette, az újból összehívott országgyűlésre való készülés, a korona hazahozatala, a józsefi reformok visszavonása idején. Újabb két hónap elteltével Kazinczy a *Hamlet*-fordítás ajánlásában már így kiált fel: „Győztünk", s e győzelem jellemzésekor egyik vonatkozásban éppen Dugonics művére utal, az *Orpheus*beli értelemben: „Imé Férjfiaink 's Asszonyaink el-hányták a' költsönözött öltözetet; el-állottak a' káros idegen szokásoktól; most már, nem úgy, mint ez-előtt kevéssel, gyönyörködve beszéllnek azon a' Nyelven, a' mellyen Etele és Etelka beszéllt".[16] Egy történelmi időpillanat felfüggesztette Kazinczy számára az ízlésítélet érvényességét az *Etelka* vonatkozásában, noha nyilván nem törölte el teljesen azt. S általában a nyelv vonatkozásában is új összefüggést teremtett: a tudományok és a literatúra kontextusa mellé, melyben az állandó tökéletesedés képzete érvényesül, hirtelen felnövekedett a megőrzés és az identifikáció mozzanata. E ponton került közel Kazinczy Dugonics alapvetően retrospektív szemléletéhez, összefüggésben a hagyományos nemzettudat-változatok pozícióváltásával.

Territórum és idegenség mint identifikációs eszközök

„A' mi Magyarságomat illeti: azon vóltam: hogy tisztán, és igazán írjak. A' magyar Közmondásokat, Példa-beszédeket néhol tömöttebben-is bele-kerítettem: hogy Nyelvünknek ezen gyöngyei a' Tengerbe ne veszszenek Szél-vizeinkben" – írta Dugonics az *Etelka* első kiadásának bevezető ajánlásában, majd ehhez a második kiadásban, nyilván a bírálatok hatására, hozzáfűzött egy mondatot a magyar nyelv napkeleti eredetéről, ami nagyon hasonló formában feltűnt már

16 Kazinczy Ferenc, *Fordítások Bessenyeitől Pyrkerig: Önállóan megjelent fordítások*, kiad. Bodrogi Ferenc Máté és Borbély Szilárd, Kazinczy Ferenc művei: Második osztály: Fordítások – Kritikai kiadás (Debrecen: Debreceni Egyetemi Kiadó, 2009), 194.

az *Etelkának Kúlcsa* érvelésében is.[17] A deklarált eredeti szándék a mű sajátos nyelvhasználatával tehát a magyar szólások, közmondások (adagium) elveszéstől való megmentése volt. Ebben benne rejlik az az előfeltevés is, hogy az aktuálisan fellelhető példabeszédek a régi korok emlékei, a hajdanvolt magyar nyelv elemi alkotóelemei. Megmentésük ebből következően elsőrendű érdek, maguk pedig kitüntetetten alkalmasak arra, hogy a honfoglalás idején játszódó történet szereplői ezeket használva beszéljenek. Ezt nyugtázta Kazinczy, mikor az írói szándékot a már idézett módon fogalmazta meg: „Ő bennünket Atyáinknak régi idejekre akart vissza-vinni; azoknak szokásokat, életek módját, országlásokat 's a' t. tette elinkbe, adagiuminkat mentette-meg az el-veszéstől."

A nyelv, szokások és (a műben ugyancsak kitüntetett szerepű) öltözet, illetve származás együttesen a nemzet (*natio*) egyik hagyományos, igen régre visszanyúló fogalmi változatát képviseli, az ezekben rejlő közösségképző elv pedig egy etnokulturálisnak nevezhető identitás középpontjában áll. Amellett, hogy a nyelvhasználat előfeltevése, ez az identitásképző elv ideologikus megfogalmazásban is több helyen feltűnik a műben, hivatkozik rá az *Etelkának Kúlcsa* is: „Kádárnak beszédgyében meg-intettem a' Magyarokat, hogy az Országot leg-jobban lehet meg-tartani, ha a' Ruhát, és Nyelvet meg-tartyák."[18] Figyelemreméltó azonban, hogy ebben az összefüggésben a ruha és a nyelv kilép az etnokulturális identitás sajátos közösségképző elveinek keretei közül, s nem az így felfogott *natio*, hanem az ország megtartásának zálogaként jelenik meg. Az ország pedig a 'regnum' fogalma által hagyományosan a rendi *natio* közösségeszméjéhez tartozott, hiszen országa a nemességnek volt.

A főpap, Kádár intésében egyébként a vonatkozó helyen az első kiadásban szereplő felsoroláshoz („az Országot a' RUHÁVAL, és NYELVEL meg-tartani iparkodgyanak"[19]) a második kiadásban újabb elem társul ('TÖRVÉNNYEL'), ami éppen a *natio* e másik fogalmát állítja mellérendelő viszonyba az etnokulturális közösségeszmével. Csakhogy a magyar nemesi nemzet nyelve hagyományosan a latin volt, így az országot megtartó erő szerepébe emelt magyar nyelv által az etnokulturális identitás pozíciót váltott. Az 'ország' mint *communitas*-eszme magához rendelte a nyelvet mint a nemzet legfőbb jelét, vagyis az új, illetve inkább átalakuló identitásváltozat a politikai és etnokulturális határvonalak egybeesése mentén kezdett elkülönülni. A nyelv általi önmeghatározás jellegzetesen *kontrasztív*, ami annak eszköze, hogy megrajzolhatóak legyenek egy új közösség határvonalai, amely a „Magyarország-képzet" körül alakult ki, s amelyben a nyelv *közös használata* a definitív elem.[20]

17 Dugonics, *Etelka*, 10, 361.
18 Uo., 466.
19 Uo., 37–38, 366.
20 Minderről és a továbbiakról részletesen lásd: Debreczeni, *Tudós hazafiak*..., 229–240.

Mint minden ideologikus identitásképzés, ez is határozott 'MI–ŐK' viszonyban formálódott, ami magyarázza azt is, miért olyan hangsúlyos az 'idegen' sokféle alakváltozata az *Etelká*ban. A negatív szereplők, Róka vagy Zalánfi tót és bolgár nemzetiségűek, illetve olvashatunk passzusokat a lusta oláh nemzetről, a legerősebb mégis a németellenesség szólama. Jól érzékelhető ebben a kuruc irodalom továbbélése, de az itt megjelenő élesség egyértelműen a II. József ellenében kibontakozó sérelmi politika szülötte. Mint Kádár más helyütt mondja: „azon Tisztségekre, mellyek Országunkban leg-elsők, Kül'-országiakat fel-emelni; Én nállam annyit tészen: mint Ebre bízni a' hájat. Soha az illyetén Együtt-mentt bujdosó Csillagok jót nem jelentettek az Országlóknak."[21] A hivatalvállalás mellett a másik érzékeny téma a svábok betelepítése: „Rakd-meg Magyarokkal (mint Igazi Anyafiakkal) Országodnak kies Pusztáit. Ne engedd: hogy ennek zsírjával más valami hitván Nem-ettek hízzanak."[22] A 'Nem-ettek' elég könnyen dekódolható megnevezés, de az *Etelkának Kúlcsa* e részekről szókimondó világossággal szól, összekötvén ezt és a hivatalviselés kérdését is József nyelvrendeletének hatásával, vagyis az adott kérdések kapcsán végső soron az 'ország' és a (magyar) 'nyelv' egymás mellé rendelődik és identikus pozícióba kerül.

Ez a pozíció és maga az idegen-, főleg németellenesség általánosnak mondható a kor felpezsdült szellemi-politikai közegében. „A' naponként Hazánkba sereglő sok gyülevész népnek bitang nyelvétől lenyomattatik [a magyar]; ismét majmaik lészünk a' Németeknek, 's nyelvünkkel, öltözetünkkel eggyetemben nemzeti erköltseinket-is le-tesszük. Ennek a' maszlagnak most lehet elejét venni" – írja Batsányi egy levelében, melyet a *Magyar Museum*ban is közölt.[23] *Orpheus*beli cikkében Kazinczy a magyar nyelv hivatalossá tétele esetén úgy látja, hogy „Nemzetünkből különös Nemzet válik, örökös fal lessz a' Magyar és nem-Magyar közt vonva, 's az Idegen vagy Magyarrá lessz köztünk, vagy éhhel halel".[24] A térbeliség ugyanilyen képzetével találkozunk az *Uránia Bé-vezetés*ében is, mikor azt olvassuk, hogy a nyelv „az a' *Végvár*, a' melly az Idegent, míg Idegen, eltíltt Határinktól, vagy Haza-fivá által változtat".[25] A sor még hosszan folytatható lenne, de talán ennyiből is látszik az érvelés lényege, az, hogy az 'ország' képzete a határokkal definiálható, amelyekkel egybeesnek a magyar nyelv által kijelölt határvonalak is. A MI–ŐK viszony, az idegenség e határvonalakon képződik meg, meglehetősen erős érzelmi töltéssel. Ez ekkor részben egy aktuális sérelmi politika eleme, részben alkalmi identifikációs eszköz, vagyis az idegen nem ab ovo,

21 Dugonics, *Etelka*, 206.
22 Uo., 135.
23 Debreczeni Attila, kiad., *Első folyóirataink: Magyar Museum*, Csokonai könyvtár: Források – Régi kortársaink 11, 2 köt. (Debrecen, Kossuth Egyetemi Kiadó, 2004), 1:338.
24 Debreczeni, *Első folyóirataink: Orpheus*, 57.
25 Szilágyi Márton, kiad., *Első folyóirataink: Uránia*, Csokonai könyvtár: Források – Régi kortársaink 6 (Debrecen: Kossuth Egyetemi Kiadó, 1999), 15.

etnikuma miatt kerül célkeresztbe, legfeljebb csak annyiban, amilyen mértékben a közköltészet jól ismert archaikus nemzetcsúfoló tematikájában.

A territoriális elv ilyetén középpontba emelésével szoros kapcsolatba hozható az *Etelka* újítása, vagyis az, hogy a heroikus-gáláns hagyományból jól ismert kalandtörténeti elemeket felvonultató cselekményt a honfoglalás korába helyezte. A Pannóniára való történeti jog és a hajdani középkori államkerettel való folytonosság a 'regnum' képzetét, mint említettük, a rendi *natio* identitástudatának szerves részeként értelmezte. A kettős honfoglalás Kézai Simon által összefoglalt gondolata a hun-magyar azonosságra és folytonosságra épül. Az Attila által egyszer megszerzett ország elveszett ugyan, de a hunok leszármazottai, a magyarok visszaszerezték azt. Anonymus *Gesta Hungarorum*ának XVIII. század közepi felfedezése és közreadása e hagyomány átértelmezésére teremtett lehetőséget: az ország végső megszerzésére, a megtelepedésre került át a hangsúly, de a hun hagyomány megtagadása nélkül. A 'regnum' helyébe fokozatosan a 'territórium' került fő identitásképző elemként, Attila mellé pedig felnövekedett Árpád, mint a rendi *natio* melletti új identitásváltozatokat is integrálni képes territoriális elv reprezentánsa.

E hagyománykapcsoló művelet meghatározó szakasza éppen az 1780-as, 1790-es évek fordulója volt. Anonymus *Gestá*ját 1746-ban adták ki, s azon években még javában születtek a jezsuita szerzők hun témájú, latin nyelvű művei, elsősorban kiseposzai, amelyek előbb még birodalmi ideológiát jelenítettek meg, utóbb azonban fokozatosan a rendi *natio* ideológiai kereteihez idomultak. De ebben az időben írta Ráday Gedeon Árpádról szóló eposzának előhangját, ami majd csak 1787-ben látott napvilágot, mikor is helyi értéke egészen más lett: a vergiliusi értelemben vett honfoglalási eposz első próbájaként úttörő pozícióba került. Ekkor már készülőben volt Dugonics András *Etelká*ja, melyre szerzője, mint láttuk, ugyancsak eposzként tekintett. A beleszőtt áthallásos részek maguk is részt vállaltak a kialakuló, territóriumra épülő nemzeteszme ideologikus megképzésében, kiemelkedő hatása mégis abban állt, hogy lehetővé tette az azonosulást, melyben a formálódó közösségeszméhez kötődő új identitás otthonos és működőképes lehetett.

Identitásképzés és emlékezés

Az identitásképzés és -képződés további sajátos elemét jelenti Etele alakja, aki valójában maga is idegen, de akit hangsúlyos distinkcióval mindig jövevényként emlegetnek. Etele karjeli, azaz karéliai királyfi, vagyis annak az északi népnek a szülötte, melynek a magyarrral való rokonságát akkor még csak nem régen kezdték tudósaink feltárni, ahogy arra Dugonics is hivatkozik a mű jegyzeteiben. Sajnovics János műve nem aratott osztatlan elismerést, sokan – köztük Bessenyeiék

nemzedéke majdnem egészében – elutasították a „halzsíros atyafiság" gondolatát a büszke és nemes hun leszármazottak öntudatával. Pedig a finnugor rokonítás nem a hun eredet ellenében fogalmazódott meg. Sajnovics és más meghatározó történetírók a finneket is a hunok leszármazottainak mondták, így a hun-magyar és finn-magyar kapcsolat ellentmondásmentesen simulhatott egybe.[26] Ezt a hagyománykapcsoló műveletet végezte el a maga módján az *Etelka* is, a tudományos diskurzusnál jóval nagyobb hatással. A két főszereplő a két néphez tartozik, Etelka, mint a mű végén kiderül, Árpád leánya, Etele pedig, amint az már elég hamar kitudódik, karjeli királyfi, házasságuk így a heroikus-gáláns konvenció beteljesítésén túl a szétvált ősi nép egymásra találását is jelenti.

Az ily módon átélhetővé tett identitáskonstrukció erejét tovább növelte az első kötet elé kötött metszet, amely Etelkát és Etelét ábrázolja hagyományos magyar öltözetben, mint Dugonics utóbb leírja, Etele „páncélba őtözve lévén, Tigris-bőrrel béfödöztetött [mellette] *Etelka* állott *Amazon* ruhájában. Mejjére vót tűzve egy Erökje." A képaláírásként szereplő versike („Művész ő képeket érczen ki-vághatta / De Magyar szíveket le-nem-rajzolhatta"[27]) felerősíti az öltözet sugallatát, hiszen, mint arról szó volt, a magyar ruha viselése demonstratív erővel bírt. Ez a mozzanat már a könyv kézbe vételekor közvetlenül hathatott, az Etelka és Etele egymás mellé helyezésében rejlő üzenet viszont csak a történet ismeretében. A kompozíciót uraló két alak mellett azonban további két hangsúlyos eleme is van a metszetnek, az egyik az Etele és Etelka által közrefogott hasáb alakú díszes kő, melynek tetején kezüket nyugtatják, a másik a háttérben lévő, az alakok feje fölötti felső képnegyedet kitöltő várrom.

A kőről a szövegből megtudhatjuk, hogy valójában oltár. Hangsúlyos helyen, a mű legvégén található ennek leírása, a kép és e zárlat így együttesen keretet alkot.

> Hogy pedig azon nagy Istennek, ki őket annyi veszedelmekből kegyessen ki-segíteni méltóztatott, örök hálákat adhassanak; Kőből egy Oltárt építtettenek a' Rákos mezején. Bele-szúrták Atilának kardgyát; melléje faragtatták Etelének Buzogánnyát, 's Kalpagját. Ezeken felől az Oltárnak azon lapjára, melly Buda-vára felé fordúlt, e' szavakat vésették a' Művészekkel: A' MAGYAROK' ISTENÉNEK.[28]

26 Minderről lásd: Margócsy István, „»A tiszta magyar«: Nemzetkarakterológia és nemzeti történelem összefüggései Bessenyei és kortársai nyelvrokonság-felfogásában", in *A szétszórt rendszer*, szerk. Csorba Sándor és Margócsy Klára, 131–140 (Nyíregyháza: Bessenyei György Könyvkiadó, 1998).

27 Dugonics, *Etelka*, 6.

28 Uo., 351.

A kőre metszett felirat, mint azt Dugonics is magyarázza egyik későbbi regényében, valójában egy régmúlt szólás(család) felidézése. Mégsem csupán egy a szöveg sok száz példabeszéde közül, mert kitüntetett szerepbe kerül: a honfoglaló magyarokat segítő isten megnevezése lesz. A világosi várban felépített templom felszentelésekor Etelka mondja ki először (hogy aztán mintegy félszázszor felhangozzék még a későbbiekben), nem lelvén 'különös nevet' istenük számára, de mégis megnevezni akarván őt:

> azon nagy hatalmú Urunkat meg akarván-külömböztetni a' többiektől, annak szent nevét, a' mái naptól fogva, egészszen a' világ' végezetéig, ne másnak; hanem a' MAGYAROK' ISTENÉNEK hívjuk. Ezen Épületet penig (mivel Mí, Sátorok alatt lakván, e' Háznál többet nem építtettünk) ne másnak nevezzük; hanem ama' Magyarok' nagy Istene SZENT EGY HÁZÁNAK! Emellyük-fel édes Magyaraim! szemeinkkel egygyütt, hál'-adó Szíveinket-is az Egek felé, és egy szívvel, egy lélekkel mondgyuk; magasztaltasson a' Magyarok' Istene'! magasztaltasson szent Egy-háza.[29]

A jelzős szerkezet, mint Szilágyi Márton írja,[30] teológiailag nyilván képtelenség, s így inkább a nemzetfogalom kiterjesztéseként értelmezhető. Mégsem tekinthetünk el alkalmazásának szakrális jellegétől, melyet az idézett felszentelési jelenet egyértelműen bizonyít, s amelyet a metszeten is ábrázolt kő megerősít. Merthogy e kő oltár, mely a 'Magyarok Istenének' van szentelve, s mint a mű végi leírásból megtudjuk, Rákos mezején áll, Buda felé nézve, rajta Attila kardja, Etele kalapja és buzogánya van (a korona és a jogar megfelelőjeként, mint Zoltán esetében is láthattuk); épp ezek kerültek a metszet kompozíciós centrumába, mellettük Etelka és Etele keze, a kard markolata pedig Világos várának romja felé mutat. A metszet és a szöveg együttese szakrális térbe vont identitáskonstrukciót sugall: Attila, Árpád és Etele népe, mely vitézségével hont szerzett és tartott meg, az őt segítő Istennek szentelt 'egy-ház' pusztulása után oltárt emelt annak tiszteletére a rendi állam szimbolikus helyén, a 'Világos–Rákos–Buda' szimbolizálta történeti folytonosság így szakrális szinten is leképeződik.

A metszeten lévő romot Világos váraként nem a szöveg azonosítja, hanem a többi metszet, melyek az egyes szakaszok előtt a lap felső harmadában állnak. Ez a nyolc kép Világos várának romját ábrázolja a négy égtáj felől, valamint különböző belső metszetekben. Az első romábrázolás azonos az első könyv szóban forgó főmetszetén látható várrommal. Mint *Honnyaim!* című ajánlásának a második kiadásba illesztett új bekezdésében írja Dugonics: „Ezzel-is örök em-

29 Uo., 45.

30 Szilágyi Márton, „Horvát István és Ferenczy János levelezése", *Irodalomtörténeti Közlemények* 96 (1992): 124–130, 128. Lásd minderről részletesen: Péter László, „A magyarok Istene", *Acta Historiae Litterarum Hungaricarum* 26 (1994): 101–107.

lékezetet akartam adni eme Világ-csudáltta szép várnak, mellynek töredékjein a' Gyíkok futkosnak, a' Hollók krákognak, és a' baglyok huhognak; holott ennek-előtte Vitéz Magyaraink nagy gyönyörűségben, nagy vígasságban éltenek."[31] E betoldás felerősíti a bevezetés emlékező pozícióját, melyet az első kiadásban még csak az utolsó bekezdés jelölt ki. Ebben a Karthágó romjain merengő Mariusként ábrázolja magát, „BUDA mellett a' NYULAK' SZIGETÉBEN, midőn itten Régi Királlyaink' mulatságos Épületeiknek szomorú Dülledékjein állván, szemem elött forogtanak a' Dunának ellen-partyán öszve-omlott ATILA' Várának siralmas Töredékjei."[32] Dugonics várak, várromok iránti fokozott érdeklődésének bizonyítéka az a Penke Olga által említett befejezetlen kézirata, amelyben 378 magyar vár leírását adja, s tudjuk, hogy az *Etelka* megírásakor ellátogatott a világosi vár romjaihoz is.

A könyvet nyitó metszeten tehát romként jelenik meg az egyik fő helyszín, ahol a templom megszentelése is zajlott, s ezt a távolító gesztust tudatosítja az előbeszéd kijelentése: „*örök emlékezetet akartam adni eme Világ-csudáltta szép várnak*". Az ősi szokások és példabeszédek megörökítése a szövegben hasonló emlékezői nézőpontot rejt magában. Előtérbe lép tehát maga az emlékezés, amely megteremti múlt és jelen közötti folytonosságot, s e kapcsolatot önértelmező pozícióba helyezi. Az ideologikum átélhetővé válik, s ez minden identitásképző művelet lényegi eleme: a létrejövő kulturális alakzatok reflektálatlan vagy ceremoniális használata során forgalmazódhat hatásosan az azokban mintegy érzéki formát nyerő ideologikum. Az *Etelka* korabeli sikere nem kis mértékben ezen nyugszik, így volt képes a banális kalandtörténet minden teoretikus szövegnél hatásosabban közvetíteni egy új közösségeszmét, formálni a rákapcsolódó identitásváltozatot. Kazinczy, aki az *Etelká*t mint irodalmi szöveget súlyos kritikával illette, ezért szorította mégis a szívére lélekben maga előtt lebegő magyar Dugonicsát.

31 Dugonics, *Etelka*, 10.
32 Uo.

Nemzeti nagylét, nagy temető és – Batsányi

Egy nemzeti narratíva formálódása

Hősvértől pirosult gyásztér, sóhajtva köszöntlek,
Nemzeti nagylétünk nagy temetője, Mohács!
(Kisfaludy Károly: *Mohács*) (1825)

Harmatozó homály borúl a' szemére,
Ha teként az Útas ez iszonyú térre;
Epedő szívvel dől oszlopod' kövére,
Népünk', 's ditsősségünk' temető-helyére!
(Batsányi János: *Székes-Fejér-Vári Professor Virág Benedek Úr' Társunkhoz. Kassán, Karátson' Havában, 1789)*

Mohács egyike a nemzeti identitás fundamentális emlékezethelyeinek, jelentése egyértelmű és a legszélesebb körben konszenzuális. Egy narratíva részeként azt jeleníti meg, hogy a nemzet felemelkedését és 'nagylétét' 'eltemeti' a belső viszály okozta tragikus széthullás. E narratíva (nem kis mértékben a *Himnusz* által) a nemzet mint másodlagos közösség kollektív identitásának meghatározó kulturális alakzatává vált, s a ceremoniális kommunikáció reflektálatlan használatában kortalannak és időtlennek tűnik.[1] Pedig (Kölcseyvel némiképp szabadon szólván) az egyes narratíváknak szintúgy, mint az egyes embereknek, megvannak az ő különböző koraik.[2] Sok máshoz hasonlóan a jelen esetben is a XVIII. század végéhez köthető a formálódás meghatározó szakasza, amikor az addig különféle

1 E fogalmak szemléleti összefüggéseire nézve lásd: Debreczeni Attila, *Tudós hazafiak és érzékeny emberek: Integráció és elkülönülés a XVIII. század végének magyar irodalmában* (Budapest: Universitas Kiadó, 2009), 86–89.

2 A *Nemzeti hagyományok* első mondatának parafrázisa.

kontextusokban értelmeződött különféle toposzok a máig érvényes jelentésű kulturális alakzattá állnak össze. Az elemeknek persze nem mindegyike rögzül még ekkor sem, s a későbbiekben is megfigyelhetőek elmozdulások, de a narratíva jelentésszerkezete lényegét tekintve már kialakul. Az alábbiakban a megformálódás eme pillanatának leírására vállalkozunk, amely pillanat a század végének kialakuló hírlap- és folyóirat-nyilvánosságához kötődik, szorosabban véve a *Magyar Museum*hoz és Batsányihoz.

A Virág Benedekhez szóló programvers a Magyar Museum*ban*

Batsányi a *Magyar Museum* szerkesztését teljes egészében a II. kötettel veszi át, miután Kazinczy nemcsak kiválik a folyóiratot jegyző társaságból, de szerzőként sem jelenik meg többé benne. A II. kötet 1. számát már egyedül Batsányi állítja össze 1790 tavaszán, s ennek a programos első számnak a nyitóverse az alcím szerint 1789 decemberében íródott *Székes-Fejér-Vári Professor Virág Benedek Úr' Társunkhoz* című episztola.[3] Többszörösen is alkalmi költeményről van szó, elsőrendűen válasz Virág Benedeknek a *Magyar Museum* előző számában megjelentetett versére,[4] kötődik értelemszerűen az abban tematizált korabeli török háború eseményeihez is, illetve elég egyértelmű nyíltsággal reflektál az új helyzetre, melyet az idézett elő, hogy II. József ígéretet tett az országgyűlés összehívására (erről a hír 1789 decemberének legelején jelent meg a hírlapokban).

Az alkalmiság elsődleges szintje a Virág Benedekkel való közvetlen diskurzusban ragadható meg. A vers első és utolsó két szakasza keretet képez e tekintetben („Barátom! / Vettem Leveledet..." – „Jövel hát, Barátom..."), jelentőségük azonban nem merül ki a vershelyzet puszta megteremtésében, egyértelműen a költőszerep felnövesztésének helyévé válnak.[5] A 3–6. versszakok a Virág által megénekelt háborús sikerekre utalnak, a török birodalom vesztét vizionálva („Végső romlás várja Ómár' maradékit"), a 24–35. szakaszok pedig jóval hosszabban, a horatiusi hajó-toposz felhasználásával az aktuális helyzetben feléledő reménynek adnak hangot a haza sorsának jobbra fordulását illetően („Véget ér szenvedett

3 Debreczeni Attila, kiad., *Első folyóirataink: Magyar Museum*, Csokonai könyvtár: Források – Régi kortársaink 11, 2 köt. (Debrecen, Kossuth Egyetemi Kiadó, 2004), 1:255–260. Ez inkább évtizedekkel későbbi címén lett ismeretes: *Serkentő válasz Virág Benedekhez*. Azon változat eltérései azonban számottevőek a *Magyar Museum* első közléséhez képest. A folyóirat szerkesztésében történt változásról részletesen lásd: uo., 2:33–49.

4 Virág Benedek, „Vitéz Gróf Nemes Görgy' Ditsérete", in uo., 1:193–194. Erre Batsányi lábjegyzetben is utal.

5 Lásd: Debreczeni, *Tudós hazafiak*..., 364–367. A jelenséget – Porkoláb Tibor fogalmával – panteonizációként írhatjuk le: Porkoláb Tibor, *„Nagyjaink pantheonja épül": Közösségi emlékezet, panteonizáció, emlékbeszéd* (Budapest: Anonymus Kiadó, 2005), 63–69.

erőszak'-igája, / Kedvet nyér hallatlan hűsége' példája; / 'S talán meg-indúlván József-is reája, / Bíztos partra jutand hánykódó bárkája").

E különböző szinteken jelentkező, az alkalmiság által áthatott részek közrefognak azonban egy hosszabb elmélkedést, amelynek nincs közvetlenül aktuális vonatkozása. A 7–23. szakaszokban kibomló világszemle-toposz[6] keretében múltból vett példákat idézve általános érvényű tanulságok fogalmazódnak meg az emberiség és a haza sorsára nézve. Ez a „régi magyarság barokkos, hiperbolás-allegorikus képstílusából átszármazott építőelem"[7] a klasszicista versépítési technikáktól sem távolállóan *térbeliesíti* az elvont gondolatiságot, helyek közötti és időbeli mozgásba vetítve ki azt. Már a vers elejének Virág Benedekhez szóló felütését követően a „Meg-jártam Múzsáddal Szelim' bús országát" sor is ezt a módszert alkalmazza a korabeli török háborúra vonatkozó gondolatok megfogalmazásához. A 7. szakasz így ezt folytatva építi fel a világszemle-toposz pozícióját: „Innét emelkedvén elmémnek szárnyára / Klióval szállottam Apolló' halmára; / 'S fel-vévén a' Földet szemem' tzirkalmára, / Úgy néztem a' Népek' változó sorsára."[8]

A szemle során először (a 8–10. szakaszban) az emberi nem állandó önpusztító háborúságai fölötti borzadás fogalmazódik meg, mint Szauder József kimutatta, nagyrészt Bessenyei és az ő francia mintái nyomán.[9] Ezután azonban már a haza sorsának példái következnek, s e tekintetben Batsányi nem a Bessenyeitől átvett mintákat követi, hanem egy történeti katalógus elemeit fűzi össze a szándékolt tanulság felépítése céljából. Három szakasz (11–13.) a honfoglalás és a hon megtartása miatti véráldozatokat idézi meg, a következő három ennek színtereiről Várna és Mohács térségére vezet, az ott elesett ifjú királyok tragédiájával együtt a haza elbukását keseregve, majd a 17–19. versszakok a mohácsi csatamezőt mutatják be az emlékezés helyeként, ahogy a mottóban idézett sorokban is látjuk. A szemlét záró négy szakasz nem az emberiség, hanem a haza sorsa fölötti elmélkedés tanulságait vonja le immár, középpontba a legkártékonyabbnak tartott 'egyenetlenséget' állítván, melyet „Pokol' rút fajzásá"-nak nevez.

Lényegében együtt is vannak a legfontosabb narratíva-elemek: a honszerzés és megtartás, a nemzeti nagylét és a nagylétet eltemető tragikus csatavesztés, illetve a belső széthúzás ostorozása. A narratíva azonban még nem minden elemében kiforrott. A kettős honfoglalás gondolatának itteni megjelenése már a később rögzült szerkezetet mutatja, de a nemzeti nagylét megjelenítésére alkalmas nevek körül még nagy a bizonytalanság. A *Magyar Museum* változatában „Árpád',

6 Vö. erre nézve, a századvégi magyar előfordulások felsorolásával: Szauder József, „Bessenyei és a fiatal Batsányi", Szauder József, *Az estve és az álom: Felvilágosodás és klasszicizmus*, 124–130 (Budapest: Szépirodalmi Könyvkiadó, 1970).

7 Uo., 129.

8 S majd ennek lezárása is hasonlóképpen történik a 24. versszakban: „De hová, oh Múzsám, gyászos énekeddel?"

9 Szauder, „Bessenyei és a fiatal Batsányi", 126–127.

István', László' híres Onokája" szerepel a 19. versszakban, ezt saját példányában Batsányi utóbb az „Árpád', Lajos', Mátyás' híres Onokája" névsorra változtatta, majd ezt is áthúzva alakította ki a később kötetébe bekerült szöveget: „Árpád szabad népe, híres unokája", amely a vers végének mindvégig változatlan formulájával alkot így párhuzamot („Nyájasb szemmel nézzen Nagy Árpád' Népére").[10] Ugyancsak nem egyértelmű a nemzeti sorstragédia megnevezése, hiszen Mohács mellett ott szerepel Várna, még ha kisebb terjedelemben is, de a felsorolásban egyenrangúként.

A narratíva elemeinek kiforratlansága nyilvánvalóan összefüggésbe hozható azzal, hogy nem társult még hozzájuk a szükséges energiájú megidéző jelleg sem. Jól mutatja ezt az, hogy a világszemle-toposz által keretezett eme magyar vonatkozású példatárhoz lábjegyzetek társulnak, s csak ide társulnak lábjegyzetek. Kettő Anonymus *Gestá*ját idézi a szkíta és honfoglaló ősökkel kapcsolatban, kettő Palma Károly Ferenc népszerűsítő történeti munkáját I. Ulászló és II. Lajos halálával összefüggésben, egy pedig a mohácsi csatavesztés pontos idejét adja meg, s hírt ad egy ottani emlékoszlop létéről. Úgy tűnik tehát, e nevek és helyek a szerző szerint még magyarázatot igényelnek, nem lehet a puszta említésük általi egyértelmű jelentésképződésre hagyatkozni.[11] E szerzői belátás jogosultságát akkor érthetjük meg pontosabban, ha megvizsgáljuk a narratíva-elemek korabeli kontextusait, amelyekben a kortárs nyilvánosság számára értelmeződtek, illetve azokat az alternatív narratívákat, amelyek lényegében ugyanezen katalógus-elemekből építkezve más jelentéskonstrukciókat hordoznak.

Katalógus-elemek a kortárs nyilvánosságban

Batsányi világszemle toposzának történeti példatárában elsőként a kettős honfoglalásra történik utalás. A Pannóniára való történeti jog és a hajdani középkori államkerettel való folytonosság a 'regnum' képzetét a rendi *natio* identitástudatának szerves részeként értelmezte. A kettős honfoglalás Kézai Simon által összefoglalt gondolata a hun-magyar azonosságra és folytonosságra épül. Az Attila által egyszer megszerzett ország elveszett ugyan, de a hunok leszármazottai, a magyarok visszaszerezték azt. Anonymus *Gesta Hungarorum*ának XVIII. század közepi felfedezése és közreadása e hagyomány átértelmezésére teremtett lehetőséget: az ország végső megszerzésére, a megtelepedésre került át a hangsúly, de a

10 Batsányi János, *Versek*, kiad. Keresztury Dezső és Tarnai Andor, Batsányi János összes művei (Budapest: Akadémiai Kiadó, 1953), 301.

11 Ezt támasztja alá az Orbán László által említett Kazinczy-emlékezés is, mely egy Mohácsról szóló 1784-es beszélgetést idéz fel: „Az útbaigazított emlékezet Kazinczynál", *Studia Litteraria* 51, 1–2. sz (2012): 89–102, 96.

hun hagyomány megtagadása nélkül. A 'regnum' helyébe fokozatosan a 'territórium' került fő identitásképző elemként, Attila mellé pedig felnövekedett Árpád, mint a rendi *natio* melletti új identitásváltozatokat is integrálni képes territoriális elv reprezentánsa.[12]

E hagyománykapcsoló művelet meghatározó szakasza – ahogyan már említettük – éppen az 1780-as, 1790-es évek fordulója volt. Anonymus *Gestá*ját 1746-ban adták ki, s ez idő tájt még javában születtek a jezsuita szerzők hun témájú latin nyelvű művei, elsősorban kiseposzai, amelyek előbb még birodalmi ideológiát jelenítettek meg, utóbb azonban fokozatosan a rendi *natio* ideológiai kereteihez idomultak.[13] De ekkortájt (II. József gyermekségének idején) készült el Ráday Gedeon Árpádról szóló eposzának előhangja is, viszont ez majd csak 1787-ben a *Bétsi Magyar Múzsá*ban látott napvilágot,[14] mikor is helyi értéke egészen más lett: a vergiliusi értelemben vett honfoglalási eposz első próbájaként úttörő pozícióba került. Ekkor már készülőben volt Dugonics András *Etelká*ja is, melyre szerzője ugyancsak eposzként tekintett,[15] hogy aztán 1788-as megjelenésével, majd 1791-es bővített kiadásával meghatározóvá váljon a honfoglalás ideologikus interpretációjára, lényegében elvégezvén a hagyománykapcsoló műveletet (kiegészítve azt a karjeli, azaz a finnugor leszármazás gondolatával is).[16] Ezt az értelmezést láthatjuk Batsányi episztolájában és az Anonymus *Gestá*jából vett idézetet tartalmazó lábjegyzeteiben. Az 'Árpád onokája' formulát Batsányi még ugyanazon számban egy másik versében is alkalmazza, akárcsak Virág Benedek egy 1790-es költeményében.[17] Ez s ennek változatai, valamint az 'Attila fiai', 'Attila vére' szerkezetek egyre gyakrabban tűnnek fel a korabeli periodikákban, s immár egymás szinonimáiként alkalmaztatnak a korabeli magyarságnak a dicső ősökkel való folytonosságát hangsúlyozó megnevezéseként.

A jellegzetesen történeti vonatkozású további említéseket nem számítva van még egy markáns összefüggés, elsősorban Attila alakja körül. A *Mindenes Gyűjtemény* könyvismertetése (a frissen indított lap második számának második

12 E bekezdés tömör összefoglalása másutt kifejtett gondolatmenetünknek, amelyben az elvi-szemléleti alapok, a részletes példaanyag és a vonatkozó szakirodalom feltárása is megtalálható. Lásd: Debreczeni, *Tudós hazafiak*..., 217–240, különösen: 234–236.

13 Lásd erről: Szörényi László, *Hunok és jezsuiták: fejezetek a magyarországi latin hősepika történetéből* (Budapest: Amfipressz Bt., 1993).

14 1787. ápr. 4., 7–8.

15 Lásd Dugonics erre vonatkozó írását. Vö. Szilágyi Márton, „Dugonics András ismeretlen önéletrajza 1786-ból", *Irodalomtörténeti Közlemények* 101 (1997): 394–399.

16 Minderről lásd az *Etelka* modern kiadásának Penke Olgától származó kísérőtanulmányait: Dugonics András, *Etelka*, kiad. Penke Olga, Csokonai könyvtár: Források – Régi kortársaink 8 (Debrecen: Debreceni Egyetemi Kiadó, 2002), 409–420; valamint tanulmányunkat a jelen kötetben: *„szívére szorítja lélekben maga előtt lebegő magyar Dugonittsát": Dugonics András Etelkája a 18. század végén*.

17 Lásd: Debreczeni, *Első folyóirataink: Magyar Museum*, 1:285, 376.

közleménye) a magyar nyelvről való elmélkedésbe fordul át, s ennek során állítja a szerző, minden bizonnyal Péczeli József, Priszkosz rétort idézve: „A' Magyar Verseknek már nagy kedvességek vólt Átilla idejében."[18] Batsányi a *Magyar Museum* 1788-as előbeszédében ugyancsak említi ezt,[19] s mindkét helyen egyértelmű, hogy nem a honszerzés, hanem a műveltség kontextusa rajzolódik a személy köré. A nemzeti nagylétet reprezentáló névsor további elemei is ebben az összefüggésben kerülnek Attila mellé. Batsányi előbeszéde e két nagy királyt mint a műveltség terjesztőjét is említi,[20] a *Mindenes Gyűjtemény* idézett cikke példák sorával bizonyítja ezt Mátyásra,[21] Szentjóbi Szabó László pedig Nagy Lajos királyra nézve.[22] Csak azt vetik a szemükre egyöntetűen, hogy a latin nyelv használata a magyar helyett igen nagy hátramaradást okozott a későbbi korokban.

Mindebben a tudós hazafiság beszédmódjának jellegzetes érvelésmódját ismerhetjük fel, amely a hazafiságot a vitézség eszményétől alapvetően eltérő közegben, a műveltség közegében értelmezi.[23] A régi dicsőség így immár a vitézség és a tudományok pártolásának együttes értékeihez kötődik e beszédmódban, példái megegyeznek a régi dicsőségre szokásosan említett példákkal, csak az argumentáció bővül ki. Sőt, beleépül ebbe még a jó király toposzának érvrendszere is. „Sokszor, közönséges ruhába őltözve járta-el a' falukat 's városokat; tudakozta az igazságnak ki-szolgáltatását; meg-bűntette a' szántt-szándékkal vétkező

18 [sz. n.], „Rabner' *Satirá*ji", *Mindenes Gyűjtemény* 1–2, 2. sz. (1789): 26–28, 27.

19 Vö. „az *Attila*' idejében-is vóltak *Tyrtaeusink* 's *Bárdussaink*, kik a' Magyar fegyver' diadalmait énekekkel magasztalták, 's nevekedő Vitézeinket Attyaik' követésére, 's Hazájok', szabadságok' védelmére, gerjesztették." Debreczeni, *Első folyóirataink: Magyar Museum*, 1:9.

20 Vö. „*Hunyadinak* fényes uralkodása alatt, *Buda* a' Tudományok' virágzása által még a' fegyverzörgés köztt-is egészsz *Európát* maga' tiszteletére ragadta [...]. Ha a' mi Magyar *Nagy Lajosunk*-is hajdan szélessen terjedett birodalmaiban, a' törvény székeknél a' Deák helyébe a' Magyar Nyelvet helyheztette vólna; ha *Hunyadi Máttyásnak* olly nagyon, és valójában méltán, el-híresedett Udvara, Magyarúl beszéllvén, *Vitéz János* 's több akkorban virágzott nagy Férjfiak, munkáikat Magyarúl írták vólna; ha Törvénnyeink, köz-dolgaink, pereink, Oskolai könyveink ugyan-azon Magyar nyelven készültek vólna: bóldog Isten! mire nem mehettünk vólna! mennyire nem külömböznék állapotunk mostani sorsunktól!" Uo., 1:9–10.

21 A részletes kifejtést így foglalja össze igen tömören és pontosan: „Mindenek meg-vallják, hogy abban az időben nem találtatott a' Királyok köztt Mátyáshoz fogható, sem vitézségére, sem bőltseségére, sem a' tudományok' szeretésekre nézve. – A' Budai Könyvtár tsak nem leg-első vólt; 's a' Magyar Monárkiának egyik határa vólt a' hóltt Tenger, a' másik pedig az Adriátikum. – De nagy hátra-maradásunkra lett a' több okok köztt Eleinknek a' Deák nyelvhez való szeretetek." [sz. n.], „Rabner' *Satirá*ji", 28.

22 A meghódított országok és tartományok felsorolását így végzi: „valóságos Ura és Királlya vólt Lajos annyi Országok' 's Tartományoknak, a' mennyit eggy idejebéli Fejedelem sem birt egész Európában; – és a' mellyeknek már ma még tsak neveikkel sem élünk. Ő hozta-által Visegrád' Várának szűk falai közűl, Attyának olly kedves lakó-helyéből, Budára a' Királyi Udvart. [...] Ő adott Pétsett az öldöklő fegyvereknek rettentő zörgése között-is békességes, nyúgodalmas szállást a' Múzsáknak; 's a' Bőltseségnek szelídíttő tejével táplálta Eleinket, hogy, a' szüntelen-tartó véres hadakozások miatt lassanként ki-vetkezvén emberiségekből, el ne kegyetlenedgyenek." Debreczeni, *Első folyóirataink: Magyar Museum*, 1:349.

23 Minderről lásd összefoglalásunkat: Debreczeni, *Tudós hazafiak*..., 197–216.

Tiszt-viselőket; és gyakran ő-maga, ezen hízelkedni nem-tudó durva községnek eggyűgyű, de hamisság nélkűl-való, itélet-tételéhez alkalmaztatta magát." Hogy mennyire toposzról van szó, azt talán az is érzékelteti, hogy e sorok nem Mátyásról szólnak (amint azt kulturális reflexeink alapján gondolhatnánk), hanem Nagy Lajosról, s Szentjóbi már idézett szövegéből származnak,[24] amely aztán meg is állapítja: „Nem elégedett-meg úgy, Szent Istvántól fogva, eggy Királlyával-is Magyar Ország, mint Lajossal."[25] Lajos vagy Mátyás tehát a jó király prototípusaiként jórészt hasonló vonásokkal tűnnek elő, legfeljebb csak az adatolható események, helyszínek, nevek cserélődnek az aktuális személynek megfelelően. Funkciójuk az országvédő és a hódító vitézségben, a tudományok pártolásában és kiteljesítésében, valamint a belső egység biztosításában, a jó és bölcs uralkodásban testet öltő nemzeti nagylét reprezentálása.

Batsányi Virág Benedekhez szóló episztolájában azonban a nemzeti dicsőséget reprezentáló katalógusnak kisebb hely jut, mint az e dicsőség elveszéséhez köthető névsornak (a várnai és a mohácsi csatának és az e csatákban meghalt két ifjú királynak). Az is feltűnő, hogy míg a honfoglalás és a nemzeti dicsőség példatára, mint láttuk, különféle összefüggésekben gyakran feltűnik a korabeli nyilvánosságban, addig Várna és Mohács említéseinek száma[26] ezekhez képest csekélynek mondható, így éppen fordított a helyzet, mint Batsányi versében. Még feltűnőbb azonban, hogy az ismert említések is jobbára történeti jellegűek, vagy pusztán időszak behatárolására szolgálnak (még az olyan formulák is, mint a 'mohácsi veszedelem'),[27] tehát a 'nemzeti nagylét' és a 'nagy temető' Batsányi költeményének kortárs közegében még nem képeztek egybetartozó szerkezetet, sem retorikailag, sem a narratívaképzés szempontjából. Ugyancsak nem kapcsolódott hozzájuk szervesen a visszavonás témája. Látható, hogy a belső egyenetlenség Batsányinál sem közvetlen kiváltó oka az elbukásnak, erre nézve inkább a lábjegyzetek Palma Károly Ferenctől származó idézetei igazítanak el, amelyekben az ifjú királyok készületlensége, meggondolatlansága és a gonosz tanácsadók szerepe kerül elő. A visszavonás időben is a csatavesztések utáni helyzet jellemzőjeként említődik,

24 Debreczeni, *Első folyóirataink: Magyar Museum*, 1:349.

25 Uo. Lásd még a folytatásban: „Az ő jól-tévő uralkodását, melly negyven egész esztendőkig tartott, meg nem háborította semmi békételenség, semmi belső zendűlés, vagy zúgolódás. Lajos alatt hágott-fel Magyar Ország a' ditsősségnek leg-felsőbb póltzára; a' honnan az-utánn valamint lassanként alább-alább szállott, úgy soha többé oda vissza nem juthatott. Lajos alatt vólt bóldog a' Haza."

26 Az *Orpheus*ban például egyáltalán nem fordulnak elő.

27 Lásd: *Pozsonyi Magyar Múzsa* 1 (1787): 148, 151; *Bétsi Magyar Múzsa* 1 (1787): 803; *Bétsi Magyar Múzsa* 2 (1789): 117–118; *Hadi és más nevezetes történetek* 1 (1789): 129–130; *Mindenes Gyűjtemény* 1–2, 2. sz. (1789): II. negyed, XIX. levél; *Mindenes Gyűjtemény* 3 (1790): III. negyed, IV. levél; *Magyar Kurir* 4 (1790): 657. Az említett hírlapi helyek hozzáférhetőek digitalizálva (és részben repertóriumi feldolgozásban) az MTA–DE Klasszikus Magyar Irodalmi Textológiai Kutatócsoportnak a Debreceni Egyetemi és Nemzeti Könyvtárral közösen létrehozott adatbázisában: *Régi magyar folyóiratok és hírlapok*, hozzáférés: 2020.11.09, http://deba.unideb.hu/deba/cikk/.

s még inkább egyfajta általános tanulságként kerül a világszemle-toposz végére (aminek persze visszafelé ható érvénye is lehet).

Mindössze a Batsányi-vers megjelenésével lényegében egy időben nyomtatásba került *Egy szóra!* című Pántzél Dániel-költeményt említhetjük arra való példaként, hogy az egyesség hiánya közvetlenebb kapcsolatba kerül a várnai és más csatavesztésekkel.[28] Az azonban talán nem véletlen, hogy itt Várna jelenik meg, s nem Mohács, ugyanis a Hunyadiak Bessenyei és Horváth Ádám munkáiban (Voltaire és Péczeli nyomán) eposzok hőseivé váltak,[29] s Horváth a *Hunniás*ának 2. könyvét egészében a várnai csatának szenteli. Figyelemre méltó, hogy ebben a műben a csatavesztés okának megnevezése hasonló a korabeli többi említésben találhatóakhoz: a megkötött békének a pápai követ szorgalmazására, Hunyadi ellenében történt felrúgása büntetést érdemlő hitszegés volt, így a csatavesztés és a király halála lett a büntetés.[30] A *Hunniás*ban ugyanakkor fontos szerepet kap a belső egyenetlenség elítélése is, az 5. könyvnek lényegében ez a témája,[31] de semminemű kapcsolatba nem kerül a várnai csatavesztéssel és általános érvényű nemzeti tanulsággá sem növekszik. Topikus-allegorikus jellegű elem marad, amelynek elsőrendűen az eposzi cselekmény kibontakozásában van funkciója. Ez is azt bizonyítja, hogy a vizsgálatunk tárgyát képező narratíva elemeit a Batsányi-vers kortárs nyilvánosságában különféle, egymással jobbára kapcsolatban nem lévő kontextusokban szemlélhetjük, előfordulásaik változó mennyisége és intenzitása mellett. Éppen ezért érdemel különös figyelmet egy amúgy nem túlzottan érdemdús költemény, amely ezeket az elemeket egységes (igaz, a Batsányi-versétől eltérő) narratívaként jelenítette meg.

28 A vonatkozó rész a versben így hangzik: „Edgyesség, 's ért Tanáts birja az országot, / Ezeknek nem léte, de a' Magyarságot / Eleitől fogva ugy öszve rontotta, / Hogy *Várnát*, 's más helyt is vérrel boritotta." *Magyar Kurir* 4 (1790): 608. A közlemény P. D. monogrammal van szignálva.

29 Bessenyei Mátyásról szóló eposzát Batsányi ismertette hosszú idézetekkel a *Magyar Museum* 2. számában. Vö. Debreczeni, *Első folyóirataink: Magyar Museum*, 1:74–88. Horváth Ádám pedig 1787-ben tette közzé a Hunyadi Jánosról szóló *Hunniás*t, mindkettő Voltaire *Henriade*-ja és Péczeli *Henriade*-fordítása, a *Henriás* nyomán és inspirációjára készült.

30 Az 5. könyvben erre Hunyadi maga így emlékszik vissza, mintegy summázatául a történteknek: „Mikor a' *Julián* Fő Pap' unszoltára, / Meg-szegtük a' hitet; kit a' szent óltárra / Le tevénk; az egek kétszer nagy próbára / Ki tettek, e' bűnnek megboszszúlására." Pálóczi Horváth Ádám, *Hunniás* (Győr: Streibig József, 1787), 180.

31 Ahogy a könyv élén álló summában olvashatjuk: „A' *kevélység, irigység, viszsza-vonás,* és *párt-ütés* öszve-esküdnek *Hunyadi* ellen [...]. A' Magyarok' pártossága miatt el-idegendvén *Hunyadi*; minden erejét a' Királynak ki-szabaditására forditja." Uo., 152.

A *Bétsi Magyar Múzsa* 1788. május 17-i, 24. számában megjelent *Rövid Hadi-Tanáts* (amely a következő, 25. számban fejeződött be) Etédi Soós Márton szerzeménye, aki 1792-ben eposzi igénnyel hosszú versezetet ad majd ki a mohácsi csatáról, *Magyar Gyász* címmel. A vonatkozó szakirodalom rendre hivatkozik ez utóbbira, az előbbire azonban nem találtunk utalást. A *Rövid Hadi-Tanáts*ban Jupiter egybe hívja az isteneket, mert Mars hadat akar indítani a törökök ellen, „edgy gyenge Poéta" ezt kihallgatja és közzé teszi, melyik isten mit mondott a tanácsban. A szempontunkból fontos rész Mars bevezető hosszabb szónoklata,[32] amely a háború indoklását tartalmazza, igen sajátos módon. Mondandója e rész első öt szakaszában lényegében annyi, hogy „Fegyvert fogok egyszer; mert immár ideje" és „Magom-mellé vészem vitéz Magyarimat." Innentől kezdve a rész végéig a magyarok dicsőséges őseit és gyászos csatavesztéseit megidézve érvel a törökök elleni hadrakelés mellett, mintha az elsőrendűen és kizárólagosan a magyarok által megvívandó háború lenne.

Mars szónoklatának ezen tizenkét versszaka leginkább négy háromszakaszos egységre bontható, bár a kifejtés némileg önismétlő jellege miatt e szerkezeti séma semmiképp nem tekinthető plasztikusnak. Elsőként a vitéz szkítákat említi, amely „Nemes Népnek Atilla [volt a] vezére", s amely az Ister, azaz a Duna partján „Országot formála". Ezt követően a törökök és a tatárok dúlásait, a velük való hadakozás véráldozatait és a nyomukban járó pusztítást idézi meg, majd újabb felsorolás következik, a dicsőséges győzőkről (Nagy Lajos, Hunyadi János és Mátyás) és a csatavesztésekről (Várna, Mohács, ez utóbbival kapcsolatban II. Lajos). Az utolsó három sor a buzdításé („Nohát jó Magyarak kardra Paripára"), amely a hadrakelést bosszúállásként értelmezi („Kedves Atyáitok' ki-fólyt piross vére, / Bószszú-állást kiált a' Török' fejére"), mégpedig kimondottan Várna és Mohács miatt („Hogy sirassa-meg most Mohátsi prédáját, / 'S Várnánál el-esett Magyarak királlyát"). A Batsányi-versben is megtalálható katalóguselemeket itt tehát éppenséggel nem az állandó hadakozásoktól való borzadás narratívája fogja egybe, hanem a vitézség eszményét kizárólagosan a középpontba emelő hadra buzdítás, Várna, Mohács pedig nem a gyászos emlékezés helyei és a kártékony visszavonás következményei, hanem a bosszú legfőbb indokai.

E narratív szerkezetből adódik két további jellegzetesség. Egyrészt a múlt gyászos bukásainak az okai nem nagyon kerülnek szóba, különösen nem az önostorozó visszavonás témája szempontjából. A csatavesztéseket felemlítő részt az a megállapítás vezeti be, hogy „Magát ugyan könnyen a' Magyar nem hatta, /

32 Ez a tizenkét versszak a 196–197. oldalon található (a verset lásd a digitalizált lapszámban, a korábban említett, *Régi magyar folyóiratok és hírlapok* című periodika-adatbázisban).

Ki-álta a' próbát, valamig álhatta", s itt következik a Nagy Lajos és a Hunyadiak vitézségére való visszautalás[33]: „De végre *Kis-Lajos* szörnyű fátumával, / Megverék a' Magyart kevés szám hadával. // *Várnánál, Mohátsnál* olly két tsapást tettek, / Mellyel a' Törökök kevély szarvat vettek". Nem a hősiesség hiánya, különösen nem belső bajok okozták Várnát és Mohácsot, hanem a 'fátum', vagy legfeljebb a 'kevés szám had'. Másrészt az is látható mindebből, hogy Nagy Lajos és a Hunyadiak elsősorban törökverőként, a vitézség erényének példáiként lesznek a dicső múlt katalógusának részei. Néhány szakasszal korábban Attila is hasonlóan a vitézség összefüggésében kerül említésre, s már idéztük az országalapításra vonatkozó részt, mely által a hun-magyar folytonosság képzete jelenik meg. Erre azonban annak megállapítása következik, hogy a Magyar „Idegen Nemzetnek sohasem szólgála / De a' *Hóldnak* szarva hogy ellene álla, / Régi ditsössége mingyárt alább szálla", vagyis már itt hasonló ellenpontozó szerkezet képződik, mint a későbbi Nagy Lajos- és Hunyadi-utalásnál.

Lényegében ugyanez a katalógus tűnik fel a *Bétsi Magyar Múzsa* négy hónappal korábbi (január 23-i) számának egyik költeményében is. *A' mái Magyarakról, a' Musához* című versezet név nélkül jelent meg,[34] de igen nagy valószínűséggel állíthatjuk, hogy ezt is Etédi Soós Márton írta, ugyanis a májusi számokban közreadott vers végén az ott névvel szereplő szerző egyértelműen visszautal a januárban megjelent versre, mint sajátjára.[35] Ebben a korábbi versben még inkább középpontban áll a „Régi ditsössége mingyárt alább szálla" gondolat, de itt ez a múlt–jelen viszonylatban és korcsosulásként értelmeződik, szemben a várnai és mohácsi bukást megéneklő másik költeménnyel, ahol, mint láttuk, a régiek hősiessége is kevés volt a fátum és a túlerő ellenében. *A' mái Magyarakról, a' Musához* című versezet tehát azon busong, hogy „Oh romlott nemzetünk hires régisége, / Hól vagy *Scythiának*, neve, Ditsőss[ég]e",[36] s a másik verssel egyébként egyező katalógus e tételgondolat alátámasztását szolgálja, s így alternatív narratívát képez.

A vers elején Attilát, Mátyást, Nagy Lajost, Bátorit említi, mint akik vagy nem ismernének rá a jelen magyarjaira, vagy akiket a jelen magyarjai nem ismernek már. Utóbb Bendegúzt, Árpádot, Attilát, Lehelt, Taksonyt, Géza fiát,

33 Vö. „*Nagy Lajos* fegyverét valamig forgatta, / A' *Mahumed* Népét keményen rontotta. // Az után *Hunyadi Korvinus* fiával, / Sok ezer Török vért ontott-ki kardjával".

34 [Etédi Soós Márton], „A' mái Magyarakról, a' Musához", *Bétsi Magyar Múzsa* 1 (1787): 43–47.

35 Mentegetőzik, hogy a hivatali feladatok miatt nem tudta megfelelően kidolgozni versét, de ez szerinte elnézhető, mert magyarul van: „Még-is pennám kétszer a' Magyart fel-vette, / A' mint a hatodik Musa is ki-tette", az 1788. január 23-i szám pedig éppen a hatodik volt. E számban egyébként két másik költemény is szerepel, az első S. J. monogrammal jelent meg (minden bizonnyal Sándorffi Józsefet kell itt értenünk), a kérdéses versünket követő harmadik darab ugyancsak név nélkül szerepel, de témája miatt ez kevésbé jöhet szóba, Etédi későbbi visszautalása leginkább a második versre illik (magyar téma magyarul – 'Magyart ki-tette').

36 [Etédi Soós], „A' mái Magyarakról, a' Musához", 45. Az idézet második sorából sajtóhiba miatt elmaradt szótagot a szótagszám és a rímkényszer alapján egyértelműen emendálni lehetett.

azaz Istvánt szólítja meg, kérvén, „Bámullyátok hogy bánt a' Magyar magával." Ennek okozójaként a költemény hosszasan ostorozza az idegenmajmolást, a módizást, elsősorban öltözetben, szokásban és nyelvben, s ezt a vitézség ősi erényei megromlásaként értelmezi, majd a katalógusból következő tanulságot így fogalmazza meg: „Régi vitézségnek eleven példája, / Kitől a' Holdnak-is gyakran lett tsorbája, / Oh régi Magyarok hajdani Hazája, / Könyvez ma éretted Ister vize tája. // De mit? oka ennek, nem más, magad lettél! / Saját véred ellen hogy pártot ütöttél, / Költséges modikat a' mikor bé-vettél / Akkor a' Hazádnak, 's magadnak vétettél." A vers korábbi részeihez képest új elem a felsorolásban a visszavonás témája, de látható, hogy ez is az aktuális múlt–jelen relációban értelmeződik, mint a jelen bűne, s nem vetül vissza a múlt nagy bukásaira. A régi dicsőség és annak példatára így Etédi két versében két különböző és egymással lényegében ellentétes karakterű érvelésmód magját alkotja: az ősi harci erények felemlegetése egyszerre alapozza meg a török elleni harcra való aktuális buzdítást (hiszen a jelen magyarjai az ősök méltó leszármazottjai), valamint az ősi erényeknek a jelen magyarjaiban való elkorcsosulása miatti panaszt.

E talán első ránézésre furcsának tűnő kettősség nem Etédi sajátossága, az 1780-as, 1790-es évek fordulóján ez általánosnak mondható. A republikánus beszédmód két markáns érvelésmódját[37] azonosíthatjuk e szövegekben, amely érvelésmódok egymástól eltérő funkcióval rendelkeznek, részben a török háború melletti kiállás, részben a József intézkedései elleni egyre erőteljesebb tiltakozás összefonódó, de egymástól el is váló kontextusaiban. A közösen használt katalógust az adott összefüggésben koherens narratíva rendezi el, amely a másikkal lényegében nem lép interakcióba, csak identitásképletük azonos a háttérben,[38] illetve végső soron jellegükben archetipikusak.[39] Így egyszerre lehet érvelni a török elleni háborúban a magyarok hagyományos vitézségével, hiszen itt ezen erények virulenciájának hangsúlyozása képez mozgósító erőt, másfelől pedig ugyanezen erénynek fontossága miatt lehet keseregni az azokat fenyegető és megrontó idegen hatások miatt, a megőrzésére való felszólítást az elkorcsosulás miatti önostorozásra alapozva.

37 Lásd minderről részletesen: Debreczeni, *Tudós hazafiak*..., 217–228.

38 A koherencia végső soron a *natio* hagyományos fogalmának három egymás mellett élő változatában lelhető fel (állam, rendiség, etnokulturális elv), melyek századok óta uralták a poltikai *communitas*-eszmék terepét. Uo.

39 Jan Assmann a „megalapozó és a jelennek kontrasztot vető emlékezés" fogalmait használja a múlt felhasználásának ezen archetipikus érvelésmódjaira. Jan Assmann, *A kulturális emlékezet: Írás, emlékezés, és politikai identitás a korai magaskultúrákban*, ford. Hidas Zoltán, Német szellemtudományi könyvtár (Budapest: Atlantisz Könyvkiadó, 1999), 79.

Alternatív narratívák a Magyar Museum*ban*

Az Etédi-versek narratíváinak érvelésmódjai a *Magyar Museum*ban éppen a Batsányihoz közelálló szerkesztőtárs, Baróti Szabó Dávid költeményeiben jelennek meg a legmarkánsabban. A *Két Magyar Hazafi' Érzékenységei* Baróti által írott második darabja a törökök elleni háborút bosszúállásként ünnepli, s abban is egyezik a korabeli említésekkel, hogy ez a bosszú kifejezetten Várnáért és Mohácsért való bosszú,[40] de ugyanezt Mohács említésével már korábban, *A' Magyar Huszárokhoz* című verse is megfogalmazta: „Moháts' mezején majd fogytig elhúllott / Ősink' véréért meg-adóztattátok, halomra / Vagdalván fene táborait" a töröknek.[41] A vers az ősi magyar hadi erények feltámadását magasztalja, felöltvén a dinasztia megmentőjének szerepét az 'életünket és vérünket' identitásváltozata jegyében.[42] Baróti ugyanakkor más vonatkozásban a korcsosulás nyelvén szólal meg, lényegében ugyanazt a kettőséget mutatván, amit Etédi esetében is láttunk: „Hol vagytok Nemes Eldődink! bámúljatok: íme, / A' körmös Keselyűk' fajzati, gyáva Galamb! – / Véreitek nagy véreteket szégyenlik! el-hagyták / Nyelvetek'; – erkőltstök' rég' temetőre vivék! / Mente, bajúsz, dolmány, öv, kalpag – róllok eloszlott, / Kortsosodottak; egészsz aszszonyi módra puhák."[43] Batsányi Virághoz írott episztolája így nem csak Etédi érvelésmódjától és narratívájától különbözik, végső soron a szerkesztőtárs Baróti éppoly távol áll tőle e tekintetben.

De maga Batsányi sem úgy szól e versben, mint tette azt az ugyancsak kiemelt pozícióban lévő *Bé-vezetés*ben a *Magyar Museum* 1788-as megindításakor. A nemzet műveltségbeli hátramaradásának okait kezdvén vizsgálni, megállapítja: „Friss emlékezetben lehetnek még nállunk azok a' számtalan véres viszontagságok, mellyek Nemzetünknek nem tsak egyéb értékeit, de még elmebéli tehetségeit-is, le-köttve tartották. Az örök végzések tsak azért látszattak Nemzetünket szűlő földgyéről e' tájakra még egyszer ki-hozni, hogy újjonnan-nyertt Hazájának mezeit szüntelenűl ellenségeinek, 's önnön fijainak vérével öntözze. Nem az egy *Mohátsi* ütközet az, mellyet itt értünk; népetlen pusztáink még ma-is emlékeztetnek bennünket ama' gyászos időkre, midőn édes Atyáink, Hazájok' 's szabadságok' óltalmazása közben, halmokra húllottak."[44] Lényegében együtt állnak itt az episztola világszemléjében majdan olvasható elemek, a szüntelen való vér-

40 „Szüntesd könyveidet, számtalan Őseink' / Vérében feredett Varna, 's Moháts! – Ki-tőlt / A' boszszú: le-rogyott egy fene gyilkosunk." Lásd: Debreczeni, *Első folyóirataink: Magyar Museum*, 1:288. Ugyanez az interpretáció jelenik meg többek között Gvadányi József *Nándor Fejér Várnak megvétele* című önállóan kiadott nagyobb költeményében is (Pozsony–Komárom: Weber Simon Péter, 1790).

41 Debreczeni, *Első folyóirataink: Magyar Museum*, 1:206.

42 Lásd erről: Debreczeni, *Tudós hazafiak*..., 225–227.

43 Baróti Szabó Dávid, „Méltóságos Báró Ortzy Lőrintz Generális Úrról", in Debreczeni, *Első folyóirataink: Magyar Museum*, 1:32.

44 Uo., 9.

ontás képe, annak példáiként a kettős honfoglalás, az állandó védekező háborúk, köztük Mohács (igaz, csak mint egy a sok csata közül), s később fel fog tűnni a visszavonás kárhoztatása is.

Csakhogy egészen más narratíva szervezi ezeket az elemeket, itt ez a példasor arra a konklúzióra fut ki, hogy: „Könnyen el-gondolhatni, hogy az illyetén vérengző időkben, az olaj-fa' békes árnyékát-szerető szelíd Músák közöttünk nem igen múlathattak." Majd ezt követően jönnek a korábban már idézett példák Attiláról és Mátyásról, akiknek az udvarában „a' fegyver-zörgés közt-is" szólt a dal, virágzott a tudomány, hogy aztán leszűrhesse a tanulságot: „mitsoda nagy magasságra nem juthatna Nemzetünk, ha Mársnak vérengző mezeit el-hagyván, a' Músáknak áldozhatna." Lényegében ugyanez a narratíva tűnik fel a *Mindenes Gyűjtemény* egyik cikkében,[45] s ezt idézi meg a Virághoz szóló episztola zárásának horatiusi reminiszcenciája is: „Bóldog az az Ország, mellynek környékében / Nyúgosznak a' Múzsák békesség' ölében", s amely köré abba a számba egész verscsoport szerkesztődik bele. Ez a versblokk Barcsay Ábrahám és Ányos Pál verses levélváltásából, valamint Barcsaynak az egyetem Budára költöztetését ünneplő verséből áll. Tárgyuk a vérontás elítélése, s a békességnek mint a tudományok kibontakozását biztosító alapfeltételnek a dicsérete, a szerzők Batsányi elődei (Ányos már nem él, Barcsay pedig nem aktív).

Nyilván nem tekinthető véletlennek, hogy a *Bé-vezetés* idézett részei által közrefogott kétsoros citátum is éppen Ányos Pál, *A' Szép Tudományoknak Áldozott Versek* című verséből származik, amely vers nemcsak ezt az alapgondolatot fejti ki részletesen, de még a Batsányi-episztola zárlatában feltűnő horatiusi reminiszcencia előképe is megtalálható itt („Boldog haza, a' hol Minerva székéből / Polgárok nőnnek fel Musák kebeléből").[46] A vérontás általában vett elítélése, a békesség és a tudományok fejlődésének összekötése a Batsányiék előtti nemzedék egyik alapvető témája és tétele. A Batsányi által a *Magyar Museum*ban ismertetett Bessenyei-mű, a *Hunyadi* is e tárgy körül forog: Mátyás hadakozásait kriti-

45 „Mi tsuda tehát hogy az innen ki-takarodott régi Eleink, ezen Őseikről reájok szállott és beléjek rögzött természeteket alattok valóik eránt, még ide ki is olly soká meg-tartották? A' kik is továbbá természetek szerént fegyver viselő és hadakozó emberek lévén, igen keveset gondoltak 's gondolhattak a' tudományokkal; mivel a' fegyver zörgések között nem igen énekelgetnek a' músák. Azonkívül, ha néha néha valami ideig szelidűltek és miveltettek is, mint a' Nagy Lajos' és Mátyás' uralkodások alatt; de tsak ugyan sok ideig nem tarthatott ez eggy végben. A' Török szomszédnak szűntelen való harapdozása, sőt végre az Országnak nagy részébe lett bé-ütése, és annak bírása, ki-ütötte azokat Nemzetünknek fejéből; és a' tudományok' 's mesterségekre nézve kénteleníttetett tsak úgy tántzolni, mint az akkori vérengező idők engedték, és a' Török síp fútta." *Mindenes Gyűjtemény* 3 (1790): III. negyed, XXV. levél, 400.

46 Labádi Gergely, kiad., *Barátságos mulatozások: Episztolagyűjtemények az 1770–1780-as évekből*, Régi magyar költők tára: XVIII. század 13 (Budapest: Universitas Kiadó, 2012), 283. Az előkép természetesen nem valamiféle közvetlen átvételre utal, noha ezt sem lehet kizárni, ahogy bizonyítani sem; sokkal fontosabb a motivikus-topikus hasonlóság hangsúlyozása.

kával illeti, s így éppen nem a dicső király kultikus képét építgeti.[47] A békesség és tudományok témája azonban még a Bessenyei-nemzedék eszmélkedésénél is korábbi, a hungarus értelmiség eszmei harcaihoz nyúlik vissza, amelyet azok a reimmanni bírálatokkal szemben folytattak.[48] A kulturális elmaradottság és arra való alkalmatlanság vádjaira részben cáfoló, részben magyarázó válaszok születtek. A cáfolóakhoz tartozik például a *historia litterariá*k adatgyűjtése a felmutatható eredményekről, a magyarázóakhoz pedig a hátráltató okok, elsőrendűen az Európát is védő, állandó törökellenes hadakozások felemlegetése. Ez utóbbi apologetikus érvelésmód örököse a századvégi tudós hazafiság azon érvelésmódja, amely összeköti a békességet a tudományok előrehaladásával, s erre immár példát is tud említeni, Mária Terézia uralkodásának idejét, ahogy azt Batsányi is teszi a *Bé-vezetés*ben.

Ez egyben a pártoló királyi udvar szerepének felértékelődésével is együtt jár, ami elég egyértelműen megnyilvánul a *Bé-vezetés* hosszú európai szemléjében. Az uralkodó, mint eszménykép, egyrészt pártolja a tudományokat, s e pártolást az akadémia által intézményesíti, másrészt megtestesíti az egységet, ami pedig a belső széthúzás ellenpontját képezi meg. A visszavonás fogalma ebben az összefüggésben már politikai, s nem vallási értelemben használatos Batsányinál, jól szemlélhető ez éppen a *Bé-vezetés*ben, ahol ezek külön-külön bekezdést kapnak,[49] illetve a Virághoz szóló episztolában is, ahol ugyanez a szerkezet figyelhető meg a 20–23. szakaszokban. Mindkét helyen a történeti narratíva elemeiben jórészt egyező, de egészében eltérő jelentésű példatárai *mellett* szerepel (a *Bé-vezetés*ben fokozó szerkezettel kapcsolódván azokhoz, az episztolában általános tanulságként úsztatva rá arra), tehát egyik esetben sem láthatjuk még a visszavonást mint a bukás, a visszavonás hiányát pedig mint a nemzeti nagylét *okát*. A belső egyenetlenség mint a nemzetet fenyegető fő veszedelem csak a *Magyar Museum* második kötetének programosan összeállított első számában kap középponti helyet.

47 Bessenyei György, *Összes művei: Társadalombölcseleti írások 1771–1778*, kiad. Kulcsár Péter, Bessenyei György összes művei: Filozófia, publicisztika, történetírás (Budapest: Argumentum Kiadó–Akadémiai Kiadó, 1992), 27–34.

48 Lásd erre nézve: Tarnai Andor, *Extra Hungariam non est vita…: Egy szállóige történetéhez*, Modern filológiai füzetek 6 (Budapest: Akadémiai Kiadó, 1969), 85–92; Dávidházi Péter, *Egy nemzeti tudomány születése: Toldy Ferenc és a magyar irodalomtörténet*, Irodalomtudomány és kritika (Budapest: Akadémiai Kiadó–Universitas Kiadó, 2004), 167–176. Vö. Debreczeni, *Tudós hazafiak*…, 202–205.

49 „MÉG tovább ment a' belső egyenetlenség, mellynek ragadó mérge meg-vesztegetvén Nagyjainknak szíveket, szűntelenűl Hazánk' kebelét szaggatta."
„IDE járúlt az Országokat-pusztító Vallásbéli Versengés, melly Magyarainkat, mint ellenségeket, egymásba-vesztvén, önnön magok által emésztette."

Programosság a Magyar Museum *második kötetének első számában*

Áttekintve a szám anyagát, első ránézésre a változatosság elve szervezi meg mind műfaji, mind tematikai értelemben. Találunk benne episztolát, ódát, dalt, tanító költeményt, alkalmi verset, dramatikus és prózai szövegeket egyaránt, ezek témája a napi aktualitásoktól a teremtésről való elmélkedésen és a hazafiság dicsőítésén át a szerelemig terjed. Az eredeti versek túlsúlya mellett Horatius- és Metastasio-fordítás, valamint Zrínyi-átirat is helyet kap itt. A szerzői kör viszont igen egynemű (Ányos, Barcsay, Kreskay, Virág, Verseghy, továbbá Baróti, Szentjóbi, valamint Ráday Gedeon), a második kötettel egyedüli szerkesztőként bemutatkozó Batsányi egyértelműen az 1770-es, 1780-as évek fordulóján meghatározó pesti pálosok és az Orczy-ház továbbélő kapcsolati hálójára épít.[50] Nyilvánvalóan nem független ettől a szellemi közegtől a számnak a tematikai és műfaji változatosságban is átütően megnyilvánuló programossága, amely 1790 tavaszának aktuális dilemmáira reflektál.

A Batsányi-episztola már vizsgált rendjét követve először a török háború témáját emelhetjük ki, amelyhez Szentjóbi Szabó László *Loudon' és Koburg' Győzedelmeikre* című költeménye mellett Baróti Szabó Dávid versének (a *Két Magyar Hazafi' Érzékenységei* imént idézett második darabjának) az eleje is kapcsolódik, de áttételesen Ráday Gedeon Zrínyi-átirata is összefüggésbe hozható ezzel. Az 1789 őszén aratott nagy győzelmek (Foksány, Martinesty, Belgrád) a győzők dicsőítése mellett alkalmat jelentenek a 'Török Hóld földig aláztatásának' megünneplésére, egészen a korabeli általános értelmezés szellemében. A Batsányi-episztola befejező szakaszai, vagyis a közvetlen alkalmiság jelentette keret másik eleme Virághoz szólván a 'jó hazafi' képét villantja fel, akire örök emlékezet vár az Érdem Templomában. A 'jó hazafi' alakjának felmutatása ugyancsak több szöveg legfőbb érdekeltségét képezi, kiemelhetjük Kreskay Imre *Az igaz nemesség* című rövid versét, amely a *vera nobilitas* toposzának variációja, valamint ugyancsak Kreskaytól a *Scipió álma* című nagyobb Metastasio-fordítást, mely allegorikus-dramatikus szöveg. De a *Két Magyar Hazafi' Érzékenységei* mindkét darabjában feltűnő antik példázat, az Orczy László alakjának felnövesztésére szolgáló római hős, Camillus alakja is jól illeszkedik e sorba.

Az említett verspár első darabja Batsányié, s így együtt önálló nyomtatványként is megjelentek Orczy László főispáni beiktatása alkalmából, a Batsányié pedig helyet kapott a *Hadi és más nevezetes történetek* hasábjain, tehát már ismertek voltak, mire a *Magyar Museum*ban kijöttek. Ebben a kiadástörténeti tényben éppen az a jelentéses, hogy Batsányi három hónapon belül harmadjára is közreadta ezt a versét, ráadásul a *Magyar Museum*ban ott áll előtte *A' Frantzia-országi vál-*

50 Vö. Debreczeni, *Első folyóirataink: Magyar Museum*, 38–41.

tozásokra. 1789, amely a despotát inti a törvényességre, jól érzékelhető aktuális áthallással.[51] Maga a főispáni installáció a józsefi rend elbukásának és a törvényes rend visszaállításának szimbolikus aktusává vált. A közvetlenül az alkalomra vonatkozó részeket leszámítva Batsányi verse a Virághoz szóló episztola újraírásának is tekinthető, azzal a nem elhanyagolható különbséggel, hogy ami akkor és ott, 1789 decemberében még csak 'édes remény', az 1790 áprilisában már megvalósulni látszik, ahogy arra a mottó és az első sor utal („Melly örömtől zengnek *Kassának* hajléki?"), egybehangzóan sokak érzületével.[52] Ugyanígy előbb a 'Nemzetek kegyelmes Attyának' kegyelmében való bizakodás fogalmazódik meg, utóbb már 'az Úr atyai végzései' iránti köszönet, az ekkoriban átalakulóban lévő 'magyarok istene' formula felhasználásával,[53] s megjelenik ezt követően a világszemle toposz is, igaz, ezúttal terjedelemben és funkcióban korlátozottabban.

Szintén közös a hánykódó hajó mindkét versben alkalmazott képzete, amely Barótinál ugyancsak feltűnik, sőt, maga a horatiusi költemény is helyet kap a számban Virág Benedek fordításában, noha az már megjelent korábban Kazinczytól is, formahűen.[54] A hajó-toposz aktuális jelentését Batsányi mindkét helyen kifejti. „Ím'! nyög a' Hazafi most-is fájdalmában, / Nem vehetvén reményt árva mivóltában; – / 'S nem találván Hazát önnön Hazájában, / Tsak panasz, tsak jaj-szó zeng bús ajakában!" – szól a Virág-episztola *Himnusz*t idéző versszaka, s nagyon pontosan rímel erre az Orczyhoz szóló vers: „Titokban sírt a' jó Hazafi, 's hallgatott" és „Idegenek vóltunk tulajdon Hazánkban!"[55] Míg azonban az előbbi csak általában említi a sérelmeket, a 'Törvény szentségére' és a 'vérrel szerzett örökségre' hivatkozván, az utóbbi ugyanúgy tételes felsorolást ad erről, mint Baróti verse, kiegészítve azonban azt az 'idegen' elleni kifakadással. Az „Idegenek vóltunk tulajdon Hazánkban!" felkiáltás után ugyanis azt olvashatjuk, hogy a jó hazafi „Telkénn az idegen mérő-lánttzal jára", valamint, hogy „Azonn a' Jövevény kévéket kötözött". S ha nem lenne világos, miről van szó, lábjegyzet magyarázza el: „A' többek között a' végre hozták-bé Hazánkba az Emberi Nemzetnek ama' seprejét, a' Svábságot, hogy Népünket a' főld-mivelésre taníttsa, és (a' mint a' *Szomszédok* mondani szokták) erkőltseinek durvaságából ki-vetkeztesse!!" S a

51 Vö. Bíró Ferenc, „A költő tere", in Bíró Ferenc, *A felvilágosodás korának magyar irodalma*, 358–361 (Budapest: Balassi Kiadó, 1994), 360–361.

52 „Győztünk, oh Magyarok!" – jelenti be Baróti versének első sora, hasonlóan Kazinczy ugyanekkori ujjongásához Hamlet-fordítása ajánlásában, lásd erről részletesen: Debreczeni, *Tudós hazafiak…*, 217–218, 237–240.

53 „Él még, mondád, él a' Magyarok' Istene! / Ha Ő nem akarja, ki tehet ellene?" Vö. Péter László, „A magyarok Istene", *Acta Historiae Litterarum Hungaricarum* 26 (1994):101–107.

54 Virág e fordítása ugyanis még párosrímű tizenkettősökben készült, s csak majd mikor az *Orpheus*ban újra közreadja, akkor dolgozza át maga is formahűen, ott az eredetivel és a Kazinczyéval párhuzamos közlésben jelenik meg. Debreczeni Attila, kiad., *Első folyóirataink: Orpheus*, Csokonai könyvtár: Források – Régi kortársaink 7 (Debrecen: Kossuth Egyetemi Kiadó, 2001), 240–241.

55 Debreczeni, *Első folyóirataink: Magyar Museum*, 1:286.

Szomszédok kifejezés már szelidített változat, mert az újságból ezt cenzúrázták, az önálló nyomtatványban pedig *Németek* állt a helyén.[56]

E kontextus a „nem találván Hazát önnön Hazájában" sort is belehelyezi az idegenség eme aktualizált és a korban nagy teret kapó beszédrendjébe[57] (noha a benne megfogalmazódó képzet utóbb, a formula önálló élete során elszakadni látszik eme közvetlen vonatkozástól[58]). Annál is inkább belehelyezi itt, mert előtte néhány versszakkal „Kaján Szomszédinknak vad agyarkodásá"-ról esik szó. A rendi *natio* történeti-jogi sérelmei így az idegenség identifikációs energiáját is mozgósítva állnak a versek aktuális vonatkozásának a középpontjában. Ezen aktuális összefüggésrend másik domináns eleme a visszavonás. A Virág-episztolában az egyenetlenséget kárhoztató rész közvetlenül megelőzi az aktuális helyzetből fakadó panaszokat, de jelzett oksági viszonyt nem épít ki közöttük.[59] Az Orczyhoz szóló versben azonban ez a kapcsolat már létezik: „Nem bízott az atya saját magzattyában; / Barát, ellenségét vélte barátttyában; / Titokban sírt a' jó Hazafi, 's hallgatott; / Mert, ha szóllt, pártosnak 's bolondnak tartatott". Az ebből fakadó felszólítás az egyenetlenség megszüntetésére azonban itt nem kap külön hangsúlyt, beleértődik a Haza javára való cselekvés általános érvényű parancsába, amely a rabok leszünk vagy szabadok válaszútjaként interpretálódik a vers végén.[60]

A szám egészében azonban ez a különös hangsúly is megképződik, éppen Baróti párversének a zárlataként, amely így a verspár zárlata is: „Eggyes szívvel azért, Pap, Nemes, Úr, Paraszt! / Egy lélekkel! – Azon tzélra szepelkedünk! – / Itt a' vissza-vonás, kárhozatos dolog. – / Tárgyunk' eszközibenn hogy-ha megeggyezünk, / Gyözendünk, Magyarok! 's kétszeresen, megint."[61] S ne feledkezzünk meg Baróti *Egy le-dőltt dió-fához* című költeményéről sem, benne az elhíresült toposszal: „Szemeimbe tűnnek / Gyilkosid. Nem vólt kül' erőszak: ottbenn / Ön' magadban vólt meg-ölő mirígyed, / 'S titkos el-ejtőd."[62] A kárhozatos visszavonás a nemzet pusztulásának az 'idegenek' jelentette fenyegetés melletti

56 Vö. Batsányi, *Versek,* 310–312; Debreczeni, *Első folyóirataink: Magyar Museum*, 2:166–167.

57 Erről lásd Debreczeni, *Tudós hazafiak*..., 229–232.

58 Noha Mészöly Gedeon a *Himnusz* kapcsán is a németellenességet emeli ki Kölcsey-szövegpárhuzamok alapján, magában a versben a „nem lelé Honját a' hazában" kifejezésnek véleményünk szerint nincsen ilyen kontextusa, a közvetlen politikai összefüggésnél jóval általánosabb érvényűvé növekszik az. Vö. Mészöly Gedeon, „Kölcsey Hymnusa és a Hymnus Kölcseyje", *Értekezések a nyelv- és széptudományi osztály köréből* 25, 10. sz. (1939): 39–40. További szövegpárhuzamokra nézve lásd: Kölcsey Ferenc, *Versek és versfordítások*, kiad. Szabó G. Zoltán, Kölcsey Ferenc minden munkái: Kritikai kiadás (Budapest: Universitas Kiadó, 2001), 733–734.

59 A *Szomszéd* elítélését is a belső széthúzásra utaló sor előzi meg: „Sok maszlagos Polgár garázdálkodása".

60 „Úgy siess meg-indúltt Hazád' óltalmára, / Hogy most: vagy Szabadság lessz munkádnak árra, / Vagy Jobbágyodnak jutsz magad-is sorsára." Debreczeni, *Első folyóirataink: Magyar Museum*, 1:288.

61 Uo., 289.

62 Uo., 262.

legfőbb okaként tűnik elénk, pontosítva és aktualizálva a Virághoz szóló episztola világszemle toposzának elvont általánosságát, s így azzal együtt az első szám programosságának központi magját alkotja. Mindennek a történeti példatárral való narratívaképző kapcsolata azonban csak a világszemle-toposz által teremtett lehetőség, a versben még nem alakul oksági viszonnyá, a számban másutt pedig egyáltalán nem jelenik meg. De a történeti narratíva katalógus-elemei már a 'régi dicsőség–elbukás' szerkezetbe rendeződtek, csak a lappangóan jelen lévő, erre mintegy ráúszó jelentésnek (a visszavonásnak mint oknak) a kifejezetté válása és az ebből következő felszólító gesztus hiányzik innen.

Mohács, a visszavonás és az emlékezés

A visszavonás és a történeti narratíva közvetlen összekapcsolódása nem a *Magyar Museum*ban, hanem annak környezetében történik meg. Batsányi 1792 őszén ismét verses levelet ír, ezúttal Szentjóbi Szabó Lászlónak, aki az év második felét hivatalos kiküldetésben Mohácson töltötte.[63] A hely ihletése folytán az episztola első nagy egysége Mohács témájával foglalkozik, s rögtön az elején nyilvánvaló közlésként szerepel visszavonás és bukás oksági kapcsolata: „Ott vagy-e még amaz árva mezőn, hol hajdani fényünk / Oly bús éjbe merűle? hol a vad visszavonásnak / Lelke dicsőségünk örökös fátyolba borítá?"[64] Később aztán részletezve és tanulságként megfogalmazva újra-meg újra feltűnik e gondolat: „E nemzet, míg a haza közhasznára tekintvén / Bölcs fejedelmeinek vígan hódolva virágzott; / Visszálkodva mivé lett ott elvégre, tulajdon / Vétke miatt! s mi lehetne talán még egykor, ezernyi / Kárunkon okosodva ha már eggyezni tanulnánk". A visszavonás itt egyértelműen a régi dicsőség elveszejtője, ebbéli mivoltában fonódik össze Moháccsal, ami így példázattá válik, s felszólítást alapoz meg a jelen magyarjaihoz a belső egység megteremtésére, ami a nemzeti nagylét záloga. Ezt visszhangozza Szentjóbi válaszverse is.[65]

A visszavonásnak a történeti narratívával való jelentésképző összefonódása megfigyelhető Etédi Soós Márton 1792-ben megjelent *Magyar Gyász* című eposzi igényű versezetében is.[66] A szerző, aki művét egyébként Orczy László abaúji

63 Vö. Batsányi, *Versek,* 355; Szentjóbi Szabó *László, Összes költeményei*, kiad. Debreczeni Attila, Régi magyar költők tára: XVIII. század 6 (Budapest: Balassi Kiadó, 2001), 199.

64 Batsányi, *Versek,* 50. Batsányi 1808-ban jegyzetekkel látta el versét, amelyekben felerősíti e szólamot. E kéziratban maradt jegyzeteket lásd: uo., 367–371.

65 „El-fogyott a' Magyar; – eggyütt még sem tartott, / Rontván maga alatt szüntelen a' partot!" Szentjóbi Szabó, *Összes költeményei*, 146.

66 Etédi Soós Márton, *Magyar Gyász, vagy-is Második Lajos Magyar Királynak a' Mohátsi Mezőn történt veszedelme Mellyet gyenge tehetsége szerént Versekben kívánt szedni egy Nemzete romlását kesergő Nemes Magyar E. S. M.* (Pest: Landerer Mihály, 1792).

főispánnak ajánlotta, a *Rövid Hadi-Tanáts* című művének néhány versszakát is újrahasznosította itt, *A' Magyar Nemzetről közönségesen* című bevezető részben, ahol aztán a dicső múlt példáinak felsorolása után megállapítja, hogy: „Régi ditsőségünk oszlopa le-dűle // Mert ellensége lett testvér testvérének, / Üldözője Attya édes Gyermekének, / Némelly motskolója saját Nemzetének, / Gonosz prédálója sok örökségének. // Irígység, erőszak rontá az Országot, / Idegenek bírtak hamissan jószágot, / Sok Hazafi látott keserves rabságot, / Boszszú-állás ölte az ártatlanságot."[67] Látható, hogy a visszavonás és az idegenek elleni vád összefonódva jelenik meg, ahogy Batsányi Orczy Lászlóhoz írott versében is, s az egész gondolat beleágyazódik a korcsosulás beszédmódjába, mikor az első részben a török szultán azzal érvel a magyarok elleni támadás megindítása mellett, hogy „Uralkodik köztök a' szörnyű pártosság" és „Nints már gyakorlások a' fegyverkezésben, / Töltik idejeket ivásban, 's evésben".[68] Csakhogy a korcsosulás itt a dicső múlttal szemben nem a jelent jellemzi, hanem a hajdanvolt bukás okozója, amiből a jelen számára adódik a tanulság az ősi vitézi erények fenntartására és a pártosság megszüntetésére,[69] ahogy Batsányi Szentjóbihoz szóló episztolájában is láttuk.

A visszavonás mint értelemképző fogalom láthatóan transzformálja magát a történeti narratívát is, hiszen szűkít a katalóguselemeken és másként fókuszál, mint azt a nagyon hasonló elemekből építkező narratíváknál láttuk. Szűkít, amennyiben Mohácsot előtérbe állítja Várnával szemben, s a nemzet bukásának lényegében egyedüli reprezentánsává teszi. Noha Batsányi maga például mindvégig fenntartja a Várna–Mohács kettősséget, versciklust is szentel később a témának, de Várna idővel fokozatosan kiszorul ebből a szerepből.[70] Magyarázatként az az ideologikus összefüggés tűnik kézenfekvőnek, mely szerint Mohács kiemelt szerepét a narratívában az ország akkori három részre szakadása teremti meg,[71] ahogy például Kisfaludy Sándor 1822-es *Dobozy Mihály és hitvese* című regéje első szakaszában egyértelműen meg is fogalmazza: „Te Várnával foghatsz kezet! / Csakhogy akkor még örök / Nem lett nálunk a török."[72] Mint láttuk, a territórium identitásképző mozzanata játszott jelentős szerepet a katalógus más

67 Uo., 12.

68 Uo., 19.

69 „Szeretet, egyeség épít ditsőséget, / De dühös irigység tör égi szentséget, / Az erőnek hűség adhat tehetséget, / Viszsza-vonás el-ront sok ép nemzetséget." Uo., 53.

70 A Batsányi versének keletkezését követő mintegy két évtizedből példaként említhetjük Péteri Takáts József, Kisfaludy Sándor, Verseghy Ferenc, Virág Benedek, Pázmándi Horvát Endre műveit. Ezekről összefoglalóan lásd: Horváth János, „Kisfaludy Károly [1936]", in Horváth *János, Irodalomtörténeti munkái*, 5 köt. Osiris klasszikusok, 3:703–770 (Budapest: Osiris Kiadó, 2007), 3:760–762; Mezei Márta, *Történetszemlélet a felvilágosodás irodalmában*, Irodalomtörténeti füzetek 19 (Budapest: Akadémiai Kiadó, 1958), 72–76; Fenyő István, *Kisfaludy Sándor*, Irodalomtörténeti könyvtár 6 (Budapest: Akadémiai Kiadó, 1961), 246–250.

71 Ezt emeli ki Mezei Márta is: *Történetszemlélet a felvilágosodás irodalmában*, 68.

72 Vö. Kisfaludy Károly, kiad., *Aurora: Hazai Almanach* (Pest: Trattner János Tamás, 1822), 22.

elemeinek kiválasztódásában is, úgymint a honfoglaló Árpád és a területszerző nagy királyok, I. Lajos és Mátyás felértékelődésében, teljesen logikus tehát, hogy ennek ellenpontját a territoriális egység elvesztése jelentheti, ami pedig szükségszerűen Mohácsot állítja előtérbe.

A visszavonás felnövekvő szerepe a narratíván belül is másként fókuszál, mint azt az ugyanezen elemekből építkező alternatív narratíváknál láthattuk. Mindegyik esetben azonosítható egy központi fogalom, amely értelemképző jelentőségű a narratíva egészére nézve, s ez a jelentéskonstrukció markáns ellentét által képződik meg, amely a katalóguselemeket is elrendezi. Etédi 1788-as verseiben és Barótinál a *vitézség* fogalma jelölte ki a fókuszt, ennek megléte, avagy hiánya hozott létre centrális ellentétet, amely aztán két vonatkozásban teremtett narratívát. A múlt–jelen viszonylatban a hajdani dicső ősök és elkorcsosult utódjaik kerültek szembe, a jelenben viszont a török elleni harc értékelte fel ugyanezen utódok hősiességét, a narratíva e 'megalapozó' és 'kontrasztot vető' szerkezetekre simul rá. Batsányi *Bé-vezetésé*ben, a *Mindenes Gyűjtemény* cikkében és másutt a *békesség* fogalma áll a középpontban, mint a tudományok felvirágzásához szükséges állapot, s vele szemben az ezt akadályozó háborúskodás, a narratíva így ezen ellentét mentén formálódik meg. Ugyanezt a jelentés- és narratíva-konstrukciós műveletet figyelhetjük meg a *visszavonás* fogalma körül, mikor is az a dicsőség és a bukás állapotainak okaként interpretálódik, s a narratíván belüli fókuszt a 'nemzeti nagylét és a 'nagy temető' ellentéte igazítja be. Nem véletlen tehát ebből a szempontból sem Mohács kiemelt szerepe, ahogy a kontrasztos szerkezet másik pontján sem véletlen Mátyás feltűnése. A narratíva jelentéspotenciálja éppen a végsőkig feszített kontrasztban rejlik, ami magához rendeli a narratíva többi elemét.

Fel kell figyelnünk arra is, hogy Mohács temetőként metaforizálódik, ami előtérbe állítja az emlékezés aktusát és az emlékállítás gesztusát. A Virághoz írott Batsányi-episztola 'Utasa' jelen van a hajdani csatatéren, melyet temetőként nevez meg, s az emlékoszlopra dől.[73] A Szentjóbihoz írott verses levélben e kép még inkább jelenetezővé válik, s az emlékezés kultikussá növesztett, eseményszerű aktusában az ősök szava is felhangzik: „Hajh, iszonyú térség! gyászos temetője hazámnak! / Jártam hantjaidon; láttam sírhalmaik én is / Ősinknek, kik hajdan az ellenségre kikelvén / Honnyunkért, s ott halva vitéz vérekkel adózván, / Intenek íme! s világ füle hallatára kiáltják: / »Nézz e térre; s tanulj már eggyességre, magyar nép!«" Nem lehet eléggé hangsúlyozni e mozzanat jelentőségét. A történeti narratíva az eddig látott példákban, a századvégi nyilvánosságban ideologikus érvelésmódokhoz kapcsolódott, ezektől, az ezekben központi szerepet betöltő fo-

73 Lásd tanulmányunk második mottóját. A kritikai kiadás szerkesztői egyébként feltárják, hogy ekkoriban nem volt ott emlékoszlop, s hogy utóbb erről Batsányi is tudomást szerzett. Batsányi, *Versek,* 296–297.

galmaktól és fogalmi ellentétektől kapott új és új értelmet. A temető metaforával előtérbe lép maga az emlékezés. Az ideologikum átélhetővé válik, ami minden identitásképző művelet lényegi eleme: a létrejövő kulturális alakzatok reflektálatlan vagy ceremoniális használata során forgalmazódhat hatásosan az azokban mintegy érzéki formát nyerő ideologikum.

Batsányi episztoláinak e tekintetben közvetlen előzménye Ányos Pál, tágabb kontextusa az ossziáni versek világa. *A' Szép Tudományoknak Áldozott Versek*, melyet Batsányi a *Magyar Museum*hoz írott *Bé-vezetés*ében idézett, tartalmazza lényegében ugyanazt a névsort, amelynek többféle narratívába szerveződését láttuk az eddigiekben. A horatiusi reminiszcencia („Boldog Haza, a' hol Minerva székéből / Polgárok nőnnek fel Musák kebeléből"[74]) itt az emlékezés pozícióját alapozza meg: „Melly szép lesz majd látni nemes Ifjainkat / hogy fogják tanulni régi százainkat". Ezt követően sorakoznak fel a katalóguselemek Nagy Lajostól Mohácsig, de mint az emlékezés tárgyai, hiszen nem önmaga Mohács és az ahhoz társított ideologikum jelenik meg itt közvetlenül, hanem az, hogy ezek az ifjak „Verset énekelnek Moháts mezejéről", s ezenközben „fel fogják tanálni jövendő tzéljokat: / Miként kell szeretni édes Hazájokat!" Ez az emlékező pozíció több más Ányos-versben (és másutt is) megformálódik, különböző tárgyak vonatkozásában,[75] s a jelenetező leírásban feltűnik maga az emlékező is a jelenetező leírásban: „Szomorú Vezekény! voltam mezeiden, / hallottam gerlitzét nyőgni térségiden, / Szent irtozás lebeg utazok szivében, / Egy sirni készűlő kőny reszket szemében".[76] Vezekény ebben a topikus leírásban csereszabatos, s végső soron valóban mindegy e tekintetben, hogy Várna vagy Mohács kerül a helyére, avagy Osszián valamely csatája. Jellegzetesen a reflektált emlékezetet használó ossziáni versvilág kontextusában értelmezendő ez a jelenség, s Batsányi számára éppen ez a költői világ jelentette az egyik alapvető indító élményt, az ebben megformált bárd-szerep pedig a legfőbb önértelmező mintázatot.[77]

74 Labádi, *Barátságos mulatozások*..., 283.

75 *Nagy Méltosagu Galanthai Groff Eszterházi Pálnak Pétsi Püspőkségre lett fel emeltetését Inneplő Versek,* valamint Barcsayhoz szóló 1778. december 25-én és 1791. július 27-én írott episztolái. A *Mindenes Gyűjtemény* már idézett cikkében pedig ez olvasható, a jól ismert katalóguselemek felsorolásával: „Egynehány esztendőktől fogva majd tsak nem úgy lehet e' részben képzelni Nemzetűnket, minteggy iszapban el-süllyedett hajót, mellynek már holmi apró tsajkák és tsónakok a' hátán hajókáztak-el. Ezt az űlt hajót eggy (vektissel) emelőrúddal lehetett a' többek között az iszapból fel-venni, hogy még eggyszer a' víz' színén lebeghessen, és ki-terjesztetett vitorlákkal repűlhessen is. Ez az emelőrúd vólt a' nyelv, mellyet minden Vallás-külömbség nélkül féltenek minden igaz Magyarok. Ez a' nyelv emlékeztette őket az ő vitéz Eleikre, Atillára, Hunyadira, Mátyásra, Lajosra, a' Báthoriakra 's egyebekre. Látták, hogyha egyszer nyelvünk el-töröltetik, majd tsak mint valamely meséket, úgy fogják emlegetni némelly írígy és idegen piszkáló Írók ezeknek halhatatlan virtusaikat." *Mindenes Gyűjtemény* 3 (1790): III. negyed, XIX. levél, 289.

76 Labádi, *Barátságos mulatozások*..., 289. Az Ányos-párhuzamok feltárását lásd: Batsányi, *Versek,* 296.

77 Lásd erről Debreczeni, *Tudós hazafiak*..., 361–367.

Az a narratíva tehát, amely a 'nemzeti nagylét–nagy temető' szerkezetre épülve a visszavonás ellenében a belső egységre szólít fel, elválaszthatatlan az emlékezés reflektálttá válásától, keletkezésében, használatában egyaránt. A visszavonás ezen értelmezése persze nagyon régre visszavezethető, Mohácsot ezen hagyomány szerint éppen a visszavonás okozta,[78] igaz, a visszavonás még főleg a vallási megosztottságot jelentette, ahogy II. Lajos halálában is a szakrális áldozat képzete jelenik meg.[79] A XVIII. század végén formálódó nyilvánosságban azonban nem látszanak a folytonosság szálai ezen értelmezésekkel, jelzetté legalábbis sehol nem válnak az esetleges kapcsolódások. Sőt, éppen az figyelhető meg, hogy e narratíva elemei részben még nem rögzültek, részben különböző narratívákba rendeződve léteznek, valamint a visszavonás fogalmára épülő ideologikum is mozgásban van, ami így együttesen az aktuális helyzet értelemképző jelentőségére figyelmeztet. Az 1780-as, 1790-es évek fordulójának megbolydult időszaka azonban nemcsak az ideologikum megképződését eredményezte. Az emlékezet és az emlékező is előtérbe lépett, s ezáltal az éppen megformálódó ideologikum átélhető kulturális alakzatként volt képes megjelenni. A mai formájában ismert, kortalannak és időtlennek érzékelt nemzeti narratíva ekkor és ezáltal született meg, úgyis mint emlékezethely.

78 Bitskey István, *Mars és Pallas között: múltszemlélet és sorsértelmezés a régi magyarországi irodalomban*, Csokonai könyvtár 37 (Debrecen: Kossuth Egyetemi Kiadó, 2006), 11–60, különösen: 44–52; Imre Mihály, *„Magyarország panasza": A Querela Hungariae toposz a XVI–XVII. század irodalmában*, Csokonai könyvtár 5 (Debrecen: Kossuth Egyetemi Kiadó, 1995), 22–27, 37–46, 104–107.

79 Szilágyi András, „Két humanista főpap a barokk kor emlékezetében", in *Religió, retorika, nemzettudat régi irodalmunkban*, szerk. Bitskey István és Oláh Szabolcs, Csokonai könyvtár 31, 83–98 (Debrecen: Kossuth Egyetemi Kiadó, 2004), 90–93.

Kazinczy és Kazinczy

HAGYATÉK ÉS ARCHÍVUM

Kazinczy *Daimoniá*jának hermetizmusa

> MUSEUMUNK' első Negyedében látták már Olvasóink eggy példáját a' Klopstok' tsak-nem utól-érhetetlen magas repűleteinek, 's annak az erőnek, mellyel ő az Olvasót szinté meg-rázza; 's nagyon meg-kellene tsalatkoznom, ha Fordítóját homályossággal nem vádolták vólna. De ő nem tsak a' fordításban homályos; az ő még a' Németben-is, annyira, hogy midőn még tsak kezdett irni, sokan, nevezetesen Basedow, barátságosan kérték, ne tsapjon olly magasra, mert nem fogják meg-érthetni. *Tanúljon-meg érteni, a' ki érteni akar;* felele Klopstock az önnön-érdem-érzésének büszkeségével; 's ímé a' következés meg-mutatta, hogy Német Ország tanúlta – 's meg-tanúlta érteni.[1]

Kazinczy e szavakkal vezeti be *Messiás*-fordítását a *Magyar Museum* második számában, visszautalva az elsőben megjelent ódafordítására. A Basedow-mondást pályája során gyakran idézte, védelmezvén írásai keresett homályosságát. De a homályosság számára nem csak a fenséges hangnemét leginkább megteremteni képes eszközként volt kiemelkedően fontos, összekapcsolódott a hermetizmustól megérintett szemléletmódjával is. A fenti idézet előtt nem sokkal készült például a *Daimonia* című, töredékben maradt verse, melyhez egy helyen a következő jegyzetet csatolta: „Ezen darabom félben szakadt: nem is fogom folytatni, mert nagyon neki indultam a világos szóllásnak."[2] Mikor pedig Aranka Györgynek küldi el, így kommentálja: „A' Daemoniában keresve

1 Debreczeni Attila, kiad., *Első folyóirataink: Magyar Museum*, Csokonai könyvtár: Források – Régi kortársaink 11, 2 köt. (Debrecen, Kossuth Egyetemi Kiadó, 2004), 1:98.

2 *Félives nyomtatvány*, OSZK Levelestár, Kazinczy Aranka Györgynek, 58b. [Az eredeti tanulmány megjelenésekor még nem készült el az új kritikai kiadás, ennek adatait pótlólag illesztettük a jegyzetekbe: Kazinczy Ferenc, *Költemények*, kiad. Debreczeni Attila, a német szövegeket kiad., ford. Deák Eszter és Doncsecz Etelka, görög szövegeket kiad., ford. D. Tóth Judit, 2 köt. Kazinczy Ferenc művei: Első osztály: Eredeti művek – Kritikai kiadás (Debrecen: Debreceni Egyetemi Kiadó, 2018). A továbbiakban: KazKölt. Az idézett szöveghely a kiadásban: 1:621.]

kerestem a' homályt. [...] Ha ki nem ért, jól teszi hogy nem ért."[3] Figyelemreméltó, hogy itt ez előzőektől eltérő pozícióját jelöli ki a szándékolt homálynak: Kazinczy nem is akarja, hogy mindenki értse. Úgy látszik, elérte célját: nem nagyon értjük a *Daimoniát*. Hogy miért, ehhez próbálunk közelebb férkőzni az alábbiakban, az említett vers példáján keresztül, s e vizsgálódások egyben felmutathatják a filológia nyilvánvaló értelmezői szerepét is.

A versről

A jelen vers négy szövegforrásban maradt fenn, alapvető eltérés közöttük, hogy az egyikben van egy tíz soros többlet a többihez képest, s csak kettőnek van címe, az egyéb különbségek nem számottevőek.[4] Az első szövegforrás az 1787 novemberében készült *Félíves nyomtatvány*, amelynek utolsó darabja a jelen vers, s ezzel teljesen megegyezik az egyik jegyzőfüzetben található, 1803 utánra tehető bejegyzés. Ezek húszsorosak és címük is van (*Daimonia*), míg az 1823-as *Pandekta*-csomóban lévő lejegyzése a versnek cím nélküli és harminc soros. Az ugyancsak 1823-ra tehető *Régibb Stúdiumaim*ban viszont megint a rövidebb, cím nélküli változat olvasható (itt még ehhez képest is kimaradt két sor, a 9. és a 19.), s az első sorban is ki van hagyva a 'kőművesség' szó helye, amely a többi háromban vagy ki van írva, vagy jelezve van *(Kség)*. Az utóbbi három kéziratos lejegyzés mind archiválási céllal készült, tehát Kazinczynak nem volt szándéka kiadni a verset a megszületése után (amint azt már idézett jegyzetében is írta).

A szövegidentitás keletkezését a szakirodalom különféle megfontolások alapján 1783 és 1787 közé teszi. Abafi Lajos az általa használt forrásban található 1786-os keltezést nem közli, és nem követi azt a jegyzetben sem, ahol az '1785 körül' datálás olvasható, indoklás nélkül.[5] Czeizel János 1784 januárja és 1787 novembere közé teszi, az első dátumot Kazinczy szabadkőműves beavatása, a másodikat pedig Molnár János Kazinczynak írott 1787. november 14-i levele alapján jelöli ki.[6] Ez utóbbi tekintetében részben helyesen mutat rá, hogy téved Váczy János, mikor a levélhez fűzött magyarázatában[7] *A' Tanítvány* és *Az Esthajnalhoz* című verseket nevezi meg, mint amelyekre Molnár János utalása vonatkozik, s maga a levél és a *Daimonia* közötti egyértelmű szövegmegfelelésekkel bizonyít-

3 A levél 1789. augusztus 13-án kelt. Lásd: KazLev I, 421–424, 232. sz., a vonatkozó rész: 423.

4 Itt és a továbbiakban a textológiai-filológiai megállapítások a kritikai kiadás vizsgálatain alapulnak, ezek közül csak a témánk szempontjából feltétlenül fontosakat részletezzük. KazKölt II, 153–157.

5 Kazinczy Ferenc, *Összes költeményei*, kiad. Abafi Lajos, 2 köt. Nemzeti könyvtár (Budapest: Aigner Lajos, 1879), 1:161, 287.

6 Czeizel János, „Kazinczy Ferenz Daimonia cz. költeménye", *Egyetemes Philologia Közlöny* 28 (1904): 703–704.

7 Vö. KazLev I, 556.

ja, hogy a levélben e versről van szó, s így ekkor az már bizonyosan készen volt. Czeizel János érvelésében a hiba ott van, hogy valójában Molnár János levele nem pusztán egyetlen Kazinczy-versre reflektál, az általa is idézett további utalások a versformákra elég nyilvánvalóan *Az Esthajnalhoz* és a *Prof. Szabó Dávidhoz* című versekre vonatkoznak (nem a *Daimoniá*ra), s így együttesen a *Félíves nyomtatvány*ra, amelyben ezek együtt szerepelnek.

Ugyanezen okból kifolyólag nem fogadható el Jászberényi József feltevése sem, hogy a Molnárhoz írott Kazinczy-levél melléklete e vers harminc soros kézirata volt,[8] s az is csak a versnek az inasi beavatás szimbolikus leírásaként való értelmezéséből következik, hogy a keltezésre nézve 1783-as vagy még korábbi időpontot is elképzelhetőnek tart.[9] Mindezekkel szemben a korábbi kritikai kiadásban Gergye László felhívja a figyelmet a kéziratok 1786-os és 1787-es keltezésére,[10] valójában tényleg csak ezek a Kazinczytól származó adatok tekinthetőek filológiai ténynek, a többi felvetés erősen hipotetikus jellegű. Így viszont a Kazinczy által megadott két időpont közül sem áll módunkban választani.

Szómagyarázatok és értelmezés

A fentiekben azt is láthattuk, hogy a keletkezési idő meghatározását a szakirodalomban erőteljesen befolyásolta a vers szabadkőműves tematikája, s ez önmagában bizonytalanságot, a keletkezési időpontok közötti ingadozást eredményezett, még akkor is, ha nyilvánvalóan nem lehet eltekinteni e vonatkozástól. Ugyanilyen, vagy még erőteljesebb értelmezési problémák jelentkeznek a vers szövegének magyarázatában, nem kis mértékben a szabadkőművességgel összefüggő, s a Kazinczy által is szándékolt homály miatt. Nem kétséges, hogy a leírás allegorikus értelmű, hogy bizonyos szavaknak kötött jelentése van, de mivel ezek a jelentések rejtettek, maga az allegorikus értelmezés is nehézségekbe ütközik. A filológus tehát, mikor szómagyarázatokat készít e vershez, eleve értelmezőként lép fel, s ha nem talál adekvát vonatkozási mezőt, magyarázatai tévútra vezetnek. A szövegben (a 6–14. sorok összefüggő egységében) több más mellett a következő, mindenképpen magyarázatot kívánó megnevezések vannak: Hierophanta, Xylon, mastyx, Thesmophores. A kritikai kiadásban Gergye László a kifejezé-

8 Jászberényi József, „Horváth Ádám és Kazinczy Ferenc kapcsolatai a szabadkőművességgel", *Studia Litteraria* 36 (1998): 186–207, 202.

9 Jászberényi József, *„A Sz: Sophia' templomában látom én felszentelve Nagysádat": A felvilágosodás korának magyar irodalma és a szabadkőművesség*, Irodalomtörténeti füzetek 153 (Budapest: Argumentum Kiadó, 2003), 146.

10 Kazinczy Ferenc, *Összes költeményei*, kiad. Gergye László, Régi magyar költők tára: XVIII. század 2 (Budapest: Balassi Kiadó, 1998), 203. A később is többször idézendő jegyzetek: 434–435.

sek egymástól független értelmezésével próbálkozott,[11] Jászberényi József pedig a jánosrendi beavatási szertartást használja ezek közös értelmezési kontextusaként.[12] Mindkét esetben megfigyelhető azonban, hogy az így nyerhető magyarázatok nem minden tekintetben simulnak a szövegösszefüggéshez, még ha az adott szó önmagában való értelmezésére megfelelőnek mutatkoznak is.

A *Hierophanta* Gergye László értelmezésében Hierophantész ('szent dolgokat megmutató'), az eleusziszi misztériumok beavatást végző alakja.[13] Jászberényi József a beavatási szertartás összefüggésében és a tagmondat egészében *(a' sarus Hierophanta mint ad kézfogást)* keres értelmes jelentést: „A saru a mester jele (a beavatott cipőtlen) [...] A kézfogás a »mesterfogás« része (bekötött szemmel)."[14] Egyik helyen sem fogalmazódik meg azonban a kérdés, miért épp ez a szakrális alak kerül a jelen versbe. A *Xylon* értelmezésére különböző javaslatuk született, annyi bizonyos, hogy nem xilofonról van szó, mint azt Gergye László felveti, s a szövegösszefüggés miatt Jászberényi József vélekedését sem tartjuk valószínűnek: „vélhetően a jánosrendű beavatásokban fontos tárgyra, az akácra utalhat. A xylo ugyanis görög előtag, »fából való«-t jelent".[15] Az adott sorban azonban leginkább valami viseletként említődik („bodros Xylonját mint övedzi-fel"), s ez nem illik az akácfára sem.

A *mastyx* szóra nézve a korábbi kritikai kiadásban ezt olvashatjuk: „a masztix a Pistacia lentiscus ízletes gyantája, amelyet ételek és italok aromájaként használtak, de beletették az áldozati tűzbe is: Kazinczy az égő anyag pattogó hangjára céloz."[16] Ez akár történhetett így is (bár nem ellenőriztük, hogy a másztix tényleg pattogó hang kíséretében ég-e), de a szabadkőműves beavatási szertartások leírásában ilyenre nem történik utalás. Jászberényi József sem tér ki rá, sőt, ő magát a szót sem említi és értelmezi. S végül a *Thesmophores* név esetében a korábbi kritikai kiadásban ez áll: „az egyik legelterjedtebb görög ünnep a Theszmophoria volt, amelyet az őszi vetés idején tartottak titkos szertartásokkal az asszonyok Déméter és Koré tiszteletére, hogy elősegítsék ember és természet termékenységét. Kazinczy kifejezése e rituále főszereplőjére utal."[17] Jászberényi József ezt az értelmezést egyetértőleg idézve a páholy mesterére történő utalást lát benne, s ő sem teszi fel a kérdést, hogy ha ezen a termékenységi célzatú Déméter-ünnepen csak asszonyok vehettek részt, akkor ez hogyan lehet a köztudomásúan csak férfi tagokat befogadó szabadkőművesek beavatási szertartásának allegóriája, s ha

11 Vö. Kazinczy, *Összes költeményei*, 434–435.
12 Vö. Jászberényi, „Horváth Ádám és...", 202–203; Jászberényi, *„A Sz. Sophia...",*146–148.
13 Vö. Kazinczy, *Összes költeményei*, 435.
14 Jászberényi, „Horváth Ádám és...", 203; Jászberényi, *„A Sz. Sophia...",* 147.
15 Uo.
16 Kazinczy, *Összes költeményei*, 435.
17 Uo.

egyszer a Hierophantát tekintjük a Mester megjelenítőjének, akkor miért kerül elő egy másik megnevezés is ugyanabban a funkcióban.

A *mastyx* és a *Xylon* esetében első lépésben segítséget jelenthet újabb szójelentések keresése, olyanoké, amelyek a régiségben élőek voltak és amelyek jobban beillenek a szövegösszefüggésbe. A *mastyx* esetében a 18–19. sorban olvasható ismétlődés (a 'süllyedők' és az 'ostor-pattogás') visszautal e korábbi részre, vagyis a 'mastyx' helyén az 'ostor' áll, s Szenci Molnár Albert szótárában meg is található az 'ostor, korbács' a mastix másik jelentéseként. Ugyanez a szótár a 'xylon' szónak az általános 'fa' jelentése mellett az 'egy Gyapju termő fa' speciális jelentését is megadja, ami így a fagyapjúra (xilinum), azaz a gyapotra utalhat. Ezek alapján arra gondolunk, hogy valamely gyapotból készült ruhadarabról van szó a versben. De egyúttal az is nyilvánvalóvá válhat, hogy mindkét szó esetében további keresésre van szükség, hiszen önmagában sem a gyapot, sem az ostor nem teszi értelmessé magát az allegóriát, még ha az idézett magyarázatoknál jobban simulnak is ezek a szövegösszefüggésbe.[18] Miként a Hierophanta és a Thesmophores esetében, úgy itt is a közös értelmezési mező megtalálása vezethet csak eredményre, s ez elválaszthatatlan magának a versnek az értelmezésétől.

A szabadkőművesség hermetikus ága

Mivel a vers szóban forgó soraiban nyilvánvalóan egy beavatási rítus allegorikus elemei jelennek meg, ezt a rítust kell azonosítani, ami (együk hozzá a méltányosság kedvéért) nem könnyű feladat, még most, az internet korában sem. A keresés azonban eredményre vezetett, a szóban forgó kifejezések együttesen és a vers szövegösszefüggésének pontosan megfelelve a *Crata Repoa* című szabadkőműves nyomtatványban találhatóak meg,[19] amelynek 1770-től kezdődően több kiadása is volt, s akkoriban lefordították franciára és oroszra is.[20] A Hierophanta a szertartás vezetőjét, a beiktatásra hivatott személyt jelöli (Hierophantes alakban for-

18 Megemlítendő még, hogy az „*a mit a vak bábozásnak hiv*" sor esetében Jászberényi József a következő magyarázatot adja: „A 'bábozás' kifejezés összekapcsolható a jánosrendű beavatásokkor eljátszott Hiram-rítus koporsóban fekvő bábjával." Jászberényi, „Horváth Ádám és...", 203; Jászberényi, „*A Sz. Sophia...",* 147. A 'bábozás' szó legelterjedtebb jelentése a korban azonban a 'gyermeki játék' volt, s ez sokkal inkább illik e szöveghelyre, különösen, hogy a rítusra történő utalás az idézett sorban egyáltalán nem egyértelmű, s mint látni fogjuk, a rítus azonosítása is problematikus.

19 Az 1770-ben név és a hely megjelölése nélkül kiadott 32 oldalas nyomtatvány teljes címe: *Crata Repoa: Oder Einweyhungen in der alten geheimen Gesellschaft der Egyptischen Priester.* A továbbiakban erre a kiadásra hivatkozom. A nyomtatványnak kommentált kiadása angolul jelent meg, 1937-ben, Manly P. Hall *Freemasonry of the Ancient Egyptians* c. könyvében. Legújabb kiadása: Manly P. Hall, *The Lost Keys of Freemasonry* (New York –London: Jeremy P. Tarcher–Penguin, 2006), 165–208.

20 Vö. Jan Assmann and Florian Ebeling, *Ägyptische Mysterien: Reisen in die Unterwelt in Aufklärung und Romantik* (München: C. H. Beck Verlag, 2011), 332.

dul elő). Thesmophores a kapuőr és vezető, aki a beavatatlanoktól ostorával védi a Profánok Kapuját, s bevezeti a beavatandót a szertartás helyszínére.[21] Ez egyúttal magyarázatot ad a mastyx szó jelentésére és jelentőségére a rituson belül. A xylon a beavatási szertartás végén jut szerephez, mikor is a Hierophanta az immár beavatottat ezzel övezi fel.[22] A 'Schurztuche' itt ugyanarra a jelentésre utalhat, amire a Szenci-szótár, vagyis valamiféle gyapotra, gyapotból készült ruhaféleségre, s ha Kazinczy 'bodros xylon' megnevezését is figyelembe vesszük, akkor valami olyasmire gondolhatunk, mint a beszegetlen szélű szabadkőműves inasköpeny.

Hogy ismerte-e Kazinczy a *Crata Repoa* valamelyik kiadását, nem tudjuk. Egy szabadkőműves újságból kiírt hosszú jegyzésében[23] ugyan szerepel e cím, de ez az eredeti ismeretét egyrészt nem bizonyítja, másrészt a kijegyzés amúgy sem keletkezhetett 1791 előtt,[24] a *Daimonia* pedig 1787-ben már bizonyosan készen volt. Ha tehát esetleg nem is ismerte közvetlenül ezt a kiadványt, azt a rítust azonban, amelyet ez leír, valahonnan bizonyosan ismernie kellett, másként nem tudjuk magyarázni a versszöveg pontos, részletekbe menő megfeleltethetőségét az itt leírt rítussal, annak egyedi jellemzőivel. A rítus maga a Karl Friedrich von Köppen által alapított szabadkőműves páholy, a Loge der afrikanischen Bauherren rítusa volt, a név nélkül kiadott *Crata Repoa* is Köppen nevéhez köthető, aki Bernhard Hymmennel együtt írta azt. A filológiai eredmény épp e ponton kezd igazán érdekessé válni, ugyanis e páholy és rítusa az egyiptomi rítusok közé tartozik, melyek a hajdanvolt(nak tételezett) egyiptomi kőművességből vezetik le magukat, s a titkos tudás keresésének szentelik munkásságukat. Ezek éppúgy a szabadkőművesség hermetikus ágához sorolhatóak, mint a rózsakeresztes, okkultista és egyéb tendenciák.[25]

A szabadkőműves újságból Kazinczy által a maga egészében kimásolt, *Crata Repoá*t is tárgyaló, kisebb könyv hosszúságú cikk az Ignaz von Born által az egyiptomi misztériumokról írt tanulmány volt,[26] amely Mozart *Varázsfuvolá*jának is egyik fő forrásául szolgált. Kazinczy, amellett hogy önéletírásaiban gyak-

21 *Crata Repoa*, 5.

22 „Seine hüften umgürteten sie mit einem Schurztuche, so sie Xylon nannten." Uo., 10–11.

23 MTAK. K 605. 8a–49b., (eredeti oldalszámozás szerint: 15–124.). A vonatkozó részt lásd: 33b–34a. (66–67.).

24 A kéziratos kötet bevezető jegyzésében szerepel ez a dátum (2a).

25 Minderről részletesen lásd: Henrik Bogdan, *Western Esotericism and Rituals of Initiation* (New York: State University of New York Press, 2007), 95–120. A *Crata Repoá*ról: uo., 101. Lásd még az Assmann–Ebeling szerzőpáros könyvének vonatkozó fejezetét: „Crata Repoa: Deutsche Freimaurer inszenieren ägyptische Mysterien", in Assmann and Ebeling, *Ägyptische Mysterien*..., 91–113. Ezen kívül lásd még: Florian Ebeling „»Ägyptische Freimaurerei« in der zweiten Hälfte des 18. Jahrhunderts", *Zeitschrift für Internationale Freimaurer-Forschung* 22 (2009): 9–28. A hermetikus hagyományról Kazinczy szempontjából, de ezt a vonatkozást nem említve, Pál József írt összefoglalóan: „Hermész és Orpheusz nevével", in Pál *József, 1790: Határ és szabadság az irodalomban*, 69–133 (Budapest: Akadémiai Kiadó, 2012) (a tanulmány korábbi változata 1989-ben jelent meg).

26 Ignaz von Born, „Über die Msyterien der Ägypter", *Journal für Freymaurer* 1 (1784): 17–132.

ran megemlékezett Báróczi Sándor és Török Lajos alkimizmusáról, lefordította Wielandtól az ugyancsak e témát feldolgozó *Der Stein der Weisen* című prózát (*A' bölcsek köve*, ez kiadatlanul maradt[27]), valamint Schillertől a *Das verschleierte Bild zu Sais* című verset, melyet beépített Török Lajoshoz írott episztolájába.[28] Ez a *Daimonia* újraírásának, vagy még inkább az itt felvetett, de töredékben maradt téma tulajdonképpeni megírásának is tekinthető. Bár bizonyos motivikus hasonlóságokat már korábban kimutatott közöttük a szakirodalom, csak most látszik igazán a két vers közötti kapcsolat lényege, a *Daimonia* tulajdonképpeni tárgyát képező hermetikus hagyományszál azonosításával.

A versértelmezés szempontjai az életmű összefüggésében

A jelen keretek között nem vállalkozhatunk részletes műelemzésre, pusztán néhány szempont megfogalmazására van mód a műegész értelmezéséből levonható konzekvenciák révén. A fő kérdésünk az lehet, hogyan helyeződnek át a hangsúlyok, ha nem általában véve szabadkőműves beavatást, mégcsak nem is a jánosrendi szertartásrendet tárgyazó szövegként olvassuk a *Daimoniá*t, hanem a titkos tudáshoz való hozzáférés következményeivel való számvetésként. A költemény nagy részét uraló hang ugyanis azé a „mérész kémlelőé", aki beavatatlan, de vágyik a titok megismerésére, a tudásra. Nem résztvevője tehát a beavatásnak, hanem legfeljebb szemlélője. (A szöveg 'Nem kandikáltam – De kandikáltam még is' szerkezete egyébként homályban hagyja, honnan származnak ismeretei a beavatásról, különösen, hogy a Thesmophores az útját állja, s amint az a pótlólagos utolsó tíz sorból kiderül, nem is engedi tovább, majd eltűnik a „mérész kémlelő" szeme elől, aki a „rettegés hőségében" égve marad a kapun kívül.)

A „mérész kémlelő" helyzetét azonban már eleve meghatározza az első négy sor beszélőjének kinyilatkoztatása. E hang a titkokat szimbolizáló világosságot olyan „lidértz tűz"-nek, azaz bolygótűz formában megjelenő gonosz szellemnek nevezi, amely az áthatolhatatlan ködből kicsillanva a „mérész kémlelő"-t posványra, azaz mocsaras ingoványba csalja. Eleve hiába tehát a „zárva-tartott kincsek" keresése, a Thesmophores (a „Vezér") eltűnése után magára marad a mocsárhoz hasonlóan szimbolikus tájon (mennydörgés, partokat korbácsoló vizek, meleg dögpára), mely mintegy a titok utáni vágyakozás büntetéseként is értelmezhető. E ponton azonban megszakad a szöveg, nem tudjuk, mi következett volna, de az elkészült rész, s különösen a bevezető négy sorban meghatározott helyzet eleve a titkok megismerhetősége iránti kétségeket állítja a költemény-töredék centrumába.

27 MTAK. K 607., 20–24b. (eredeti oldalszámozás: 9–52.), utána folytatólagos számozással a másik hasonló tárgyú, de kiadott Wieland-fordítás áll: *A' Szalamandríne és a' képszobor.*

28 Lásd: KazKölt II, 539–548, a német eredeti pedig: uo., 546–548.

S éppen ebben a vonatkozásban tekinthető az 1801-ben elkezdett és 1811-ben befejezett Török Lajos-episztola e vers újraírásának, illetve tulajdonképpeni megírásának. Az episztola eleje megismétli a *Daimona* főbb motívumait (homály, fény, lidréc, vakmerő), s a 'való', a 'titok' megismerésének vágya is ugyanolyan kielégítetlen marad, kétséget és csüggedést hozva a vágyóra. Ezt fejti ki példázatszerűen a Schillertől fordított rege, amelyben az ifjú belepusztul abba, hogy fellebbentette a valót eltakaró fátylat. E példázat előtt azonban a vers már eljut a megoldáshoz:

Többé nem űztem a' *Futót,* 's magamba
Vonúlva azt kérdém a' mit *tudhatok*
És a' mit tudnom *használ* – 's ő jutalmúl
Megtért 's így szólla: Láss! a' mit kerestél
Nyúlj bé mellyedbe, 's felleled.[29]

Erre a zárlatra minden korabeli levele, amelyhez csatolja a verset, felhívja a figyelmet, a *Daimonia*-kommentárhoz nagyon hasonló megfogalmazásban: „Itt a' hemistichiumon akad-el a' beszéd, 's az Olvasót gondolkozásommal homályosan ismérteti-meg." A verset magát pedig így vezeti fel: „Érteni fogsz Te engem ott is a' hol csak a' *Jobb fők* érthetnek."[30] Az elzárt titok keresése helyett a belső hangra, arra a bizonyos Kalauzra kell figyelni, amit pályája során Kazinczy annyiszor emlegetett különböző összefüggésekben, s amit a szakirodalom egyöntetűen Kazinczy világképének sarkalatos pontjaként határoz meg.

S talán ez lehetett a *Daimonia* tervezett tárgya is, csak a kidolgozása maradt félben. A *fennmaradt* szöveg ugyanis valójában nem ad magyarázatot a címre, s még az Aranka-levélben olvasható kommentár alapján is nehéz azzal összekapcsolni: „A' Daemoniában keresve kerestem a' homályt. Daemon, Lélek, az igaz; de emlékeztethet bennünket Socratesi Daemonra is. Igy lessz Enthusiasmus, Meg-ihletés, El-ragadtatás. Eggyike ezeknek tzélomra, értelmemre igen alkalmatos vala. – Ha ki nem ért, jól teszi hogy nem ért."[31] A „mérész kémlelőre" azért nehéz vonatkoztatni a szókratészi daimónt,[32] akár 'Enthusiasmus, Meg-ihletés, El-ragadtatás' értelemben is, mert a titok utáni vágyakozása eleve elhibázottként

29 KazKölt I, 244.

30 Kazinczy Ferenc Kis Jánosnak, Nagyvárad, 1811. december 6., in KazLev IX, 176, 2107. sz. Két másik levélben is hasonlóképpen fogalmaz: „A' 37dik vers nem lesz hosszabb 8 syllabánál, hogy a' kinek orra van, megsza[go]lhassa, hogy valami *el van harapva,* 's megért." Kazinczy Ferenc Döbrentei Gábornak, Széphalom, 1811. december 24., in KazLev IX, 188, 2113. sz. „Az elmélkedő megért, a' ki pedig nem elmélkedik, annak nincs szüksége engem itt érteni." Kazinczy Ferenc Sárközy Istvánnak, Széphalom, 1812. január 30., in KazLev IX, 261, 2137. sz. [KazKölt I, 243, 245, 254.]

31 Kazinczy Ferenc Aranka Györgynek, 1789. aug. 13., in KazLev I, 423, 232. sz.

32 A daimón szókratészi értelmezéséhez vö. Pál, *1790: Határ és szabadság*..., 102.

interpretálódik a vers elején, ilyen értelmet pedig nem jelez a levél kommentárja, sőt, a daimón mint elragadtatás a lélek fogékonysága, *nem tudás, hanem érzék*, mely közvetít a felsőbb és alsóbb világok között. Ennek megnevezése a Kalauz is. Ez azonban nincs jelen a versben, a *Daimoniá*ban legalábbis, a Török Lajos-episztolában viszont ott van, ezért is tartjuk ezt a korábbi vers újra-, illetve tulajdonképpeni megírásának.

A szóban forgó költemények e közösnek vélt értelmezési kontextusa azt sugallja számunkra, hogy a hermetikus hagyománnyal való szembesülését és vitáját Kazinczy már annak megismerésétől kezdve folytatta az 1780-as évek második felében, s nem az attól való, fogság utáni eltávolodásról van szó. A Török-episztolát így kommentálja Kis Jánosnak, már idézett levelében: „Irtam azt 1801. Juliusban, midőn a' szegény Ipam (még akkor nem Ipam hanem csak barátom) engem a' maga Cosmogeniai mysteriumaiba initiálni akara, de a' mellyektől én iszonyodom 's iszonyodtam."[33] A *Daimonia* ugyanezt a hermetikus hagyományt idézi meg az egyiptomi rítus elemeinek versbe emelésével, s a *Vallástalan* címen ismert másik 1786-os töredék,[34] mely a forrásokban ezzel együtt szerepel, ugyancsak a szent templomban elzárt titkokat színről színre látókról szól. E szövegeket együtt olvasta eddig is a szakirodalom, de elsősorban egy gondolkodói út állomásaiként.[35] A *Daimonia* filológiai interpretációja felveti ezek újraolvasásának szükségességét, s ez valójában Kazinczy hermetizmushoz való viszonyának átfogó értelmezését kívánja meg, ami persze a jelen keretek között nem végezhető el.

Arra azonban még mindenképpen utalni kell, hogy Kazinczy keresett homályossága, melyet e versben és a vershez fűzött kommentárokban is szemlélhettünk, az erősen hangoztatott fenntartások ellenére is nagymértékben kötődik a hermetikus hagyományhoz. Egy szövegnek magáért kell jót állania, csakhogy Kazinczy verse, illetve általában: versei esetében éppen a tudatosan megképzett *hermetikus referencialitás*[36] a művek egyik konstitutív tényezője: paradox módon saját maga állított akadályokat azok mindenki számára való érthetősége elé, s csak az általa méltónak ítélt szűk csoport számára biztosította a szükséges információkat, avagy remélte, hogy e csoport tagjai ezen információknak amúgy is birtokában vannak. A referencialitás és a közösségi érvényességű, vagyis korlátozó jellegű szöveghasználat, ami az alkalmi költészet elemi sajátossága, Kazinczy költészetének az alkalmi költeményeken túlmutató jellemzője. Egyfajta hermeti-

33 KazLev IX, 175, 2107. sz. [KazKölt I, 243.]

34 Lásd: KazKölt II, 151–152.

35 Vö. elsősorban Szauder József és Mezei Márta tanulmányait: Szauder József, „Kazinczy útja a jakobinus mozgalom felé", in Szauder József, *A romantika útján*, 115–141 (Budapest: Szépirodalmi Könyvkiadó, 1961); Mezei Márta, „Kazinczy világnézeti problémái", *Irodalomtörténeti Közlemények* 91–92 (1987–1988): 237–270.

36 E fogalomról részletesen lásd a *Kazinczy, az alkalmi költő* című tanulmányt a jelen kötetben.

kus referencialitásról beszélhetünk, amely tudatosan csoportképző funkciójú, s amelynek a szabadkőműves hermetizmus jelentheti a mintázatát.[37]

A szabadkőművesség hermetizmusával elsajátított tudásrend és társadalomkép a megvilágosodottak, a megvilágosíthatóak és a világosság befogadására eleve képtelenek hármasságán épül.[38] Ez alapján teremtődik Kazinczy szimpozion jellegű közössége,[39] de Kazinczy e szűk belső kör mellett, annak érintetlenül hagyásával gyakran lép alkalmi értelmezői csoportok központjába, pontosabban csoportot teremt maga köré bizonyos kérdésekben. A mechanizmus az, ami nem változik: ugyanúgy oppozíciós szerkezetbe rendezi környezetét a megértés–megnem-értés kettőssége mentén, ami valójában a szövegekbe rejtett tudáshoz való hozzáférést, annak birtoklását jelenti. S minthogy e tudás legfőbb letéteményese és regulátora ő maga, a megértés fokozatai a hozzá való távolságot is kimérik, adott kérdésekben újra és újra, akár különbözőképpen is. Az alkalmi költészetet jellemző közösségi szöveghasználat és referencialitás Kazinczy általi eme (szabadkőműves mintázatú) transzformációjában így nemcsak munkássága egészének meghatározó vonását fedezhetjük fel, de egyben a korabeli literatúra több évtizedét befolyásoló csoportképző mechanizmust is látunk benne.

37 Vö. Bodrogi Ferenc Máté, *Kazinczy arca és a csiszoltság nyelve: Egy önreprezentáció diszkurzív háttere*, Csokonai könyvtár 51 (Debrecen: Debreceni Egyetemi Kiadó, 2012), 255–270.

38 Erről részletesen lásd: Debreczeni Attila, *Tudós hazafiak és érzékeny emberek: Integráció és elkülönülés a XVIII. század végének magyar irodalmában* (Budapest: Universitas Kiadó, 2009), 384–386.

39 Vö. Hász-Fehér Katalin, *Elkülönülő és közösségi irodalmi programok a 19. század első felében*, Csokonai könyvtár 21 (Debrecen: Kossuth Egyetemi Kiadó, 2000), 67–74.

Kazinczy emlékállító archívuma 1802–1803-ból

Sohasem lehet tudni, hogy apró filológiai adalékok mikor és hogyan vezetnek rajtuk messze túlmutató következtetésekhez. Kazinczy esetében különösen nem. Az akadémiai kézirathagyaték katalógusában e megjegyzés található néhány kötetnél: „Egykorú fbk."[1] Vagyis hogy az adott kötetek Kazinczy korából származó félbőr kötésben maradtak fenn. A Kazinczy-költemények sajtó alá rendezése során, a pálya első évtizedeinek anyagát vizsgálva minduntalan e kötetekhez volt szükség nyúlni, s a bennük található verscsomók által felvetett keletkezéstörténeti kérdések magukra a kötetekre is ráirányították a figyelmet. Igazából ekkor tűnt fel a kötetek közötti összefüggés is, először csak külső megjelenésük hasonlósága.

A szóban forgó kéziratos kötetek

Négy plusz egy kötetről van szó, mert a Sárospataki Református Kollégium Könyvtárában is van egy ugyanilyen. Mind egykorú félbőr kötésben, kettedrét méretben (magasságuk között nincs öt centiméternél nagyobb eltérés), hatosztatú gerinccel, az egyes bordákban hasonló, esetenként teljesen egyező díszekkel, a második, illetve a második és negyedik bordában elhelyezett címszerű feliratokkal.

jelzet	*gerinccím 1.*	*gerinccím 2.*
MTAK. M. Irod. RUI. 2r. 1.	Budai papirosaim.	1795
MTAK. M. Irod. RUI. 2r. 2/I.	Studiumok 1.	
MTAK. M. Irod. RUI. 2r. 2/II.	Studiumok 2.	
MTAK. M. Irod. RUI. 2r. 3.	Gesszner Idylliumai	és a' Messziásnak két probaja
SpKt. K 1125.	Gesszner munkáji	Budai fordításom

1 Gergye László, *Kazinczy Ferenc kéziratos hagyatéka*, A Magyar Tudományos Akadémia Könyvtára Kézirattárának katalógusai 21 (Budapest: MTAK, 1993), 116, 117, 121, 125.

Budai papirosaim.

A kéziratlapok tulajdonságai alapján egy egységet képviselő 1–128. oldalakon Wieland-, Brydon-, Goethe-, Metastasio- és Hollmann-fordítások következnek autográf tisztázatban, közöttük mindig egy vagy több üres lappal (a 106–128. között csak üres lapok vannak), ezt követően a kötet végéig más, sárgultabb színű lapokból álló egységes csomó következik, amely üres lapokkal elválasztott két részből áll. A 129–161. lapokon Klopstockról szóló, hosszú német nyelvű másolatok találhatóak, majd az üres lapok (a minőségük alapján a csomó eredeti részei), aztán a 165–177. lapokon különböző versmásolatok és fordítások.

Studiumok 1.

A kötetben sok különböző méretű és minőségű lapból álló, autográf, de eltérő kézírással készült csomó van, közülük a legterjedelmesebb az első, amely zömében Kazinczy korai verseinek harmadik összeírását (*Korai versek III.*) tartalmazza (1–38.).[2] A csomók egy vagy több kettedrét méretű lap közé vannak kötve, amelyek azonban üresek, vagyis a különböző csomók elválasztására szolgálnak (helyenként ilyen elválasztó lapok kivágásának nyomai látszanak). Mindebből az a következtetés vonható le, hogy utólag összeállított, gyűjtelékes kötetről van szó, amelynek elemei korábban nem (vagy nem feltétlenül) tartoztak fizikailag egybe. A kötet bordázatának díszei a legfelső kivételével megegyeznek a *Studiumok 2.* bordázatával, a felirat mindkét esetben piros mezőben áll.

Studiumok 2.

A kötetben található lapok egy csomó kivételével azonos méretűre vannak vágva, a csomók papírszíne és egyéb jellemzők alapján azonban egyértelműen megállapítható, hogy hat nagyobb egységből áll.

2 Kazinczy 1789–1791 között évente összeírta verseit, ezeket a csomókat a *Korai versek I., II., III.* címekkel különítjük el, a készülő kritikai kiadás alapján. [A kritikai kiadás az eredeti tanulmány megjelenése után készült el, s nem ismétli meg a szóban forgó kötetekre vonatkozó itteni részletes vizsgálatokat, csak röviden összegzi azok filológiai természetű eredményeit. Kazinczy Ferenc, *Költemények*, kiad. Debreczeni Attila, a német szövegeket kiad., ford. Deák Eszter és Doncsecz Etelka, görög szövegeket kiad., ford. D. Tóth Judit, 2 köt. Kazinczy Ferenc művei: Első osztály: Eredeti művek – Kritikai kiadás (Debrecen: Debreceni Egyetemi Kiadó, 2018), 2:58–59. A továbbiakban: KazKölt.]

1a–11b	Dayka Gábor heroida-fordításainak cenzúrai példánya, Kazinczy másolatában (1792)
12a–54b	A *Heliconi virágok* 1792. évi kötetének cenzúrai példánya, Kazinczy másolatában
55a–84b	Kazinczy fogság előtti verseinek egységes autográf csomója *(Korai versek II.)*
86a–101b	*Ódák Klopstockból*, Kazinczy autográf versfordításai (sok üres lap, kisebb méret)
102a–109b	Nyomtatványok (sárospataki kiadvány, 1777; színlapok 1793–1802)
110a–145b	Autográf latin és német nyelvű másolatok (kék színű papír, egységes írás)

Gesszner Idylliumai és a' Messziásnak két probaja
Gesszner munkáji. Budai fordításom.

A két kötet a gerinc bordázatában és díszeiben megegyezik a *Budai papirosaim*mal. Mindkét kötet önmagában egységes csomót alkot, s egységes írású, mindössze a verses Klopstock-fordítás (193–204.) lapjai térnek el kicsit a megelőzőektől, mert némileg hullámosabb szélűek. Ezzel áll összhangban a címlapján álló 1792-es dátum, a megelőző két címlap 1793-as dátumával szemben. A másik kötet címlapján a budai fogság 1795-ös dátuma található.

Az öt kötet e futólagos áttekintése alapján megállapítható, hogy nem pusztán a külsőt tekintve mutatnak feltűnő hasonlóságot, de tartalmukban is: túlnyomóan a fogság előtt vagy alatt keletkezett művek kéziratait tartalmazzák (a kivételek, mint látni fogjuk, utólagos bejegyzések). Joggal vetődhet fel mindezek alapján a kérdés, nincs-e valami összefüggés maguknak a köteteknek a keletkezési körülményei és ideje között is.

A két Gessner-kötet és a Studiumok-kötetek összefüggései

A Studiumok két kötete

E két kötet gyűjtelékes jellege miatt erősebben elkülönül a többitől, így célszerű külön vizsgálni keletkezésük körülményeit. A *Studiumok 2.* esetében bizonyosan állítható, hogy Kazinczy saját kéziratos kötetéről van szó, s hogy ez 1811-ben már egybe volt kötve. Kazinczy Horvát Istvánnak írott 1811. május 18-i levelében olvasható a következő, Szemere Pálhoz szóló kérés: „Szemerét kérem hogy feleljen Sonettjeim eránt tett kérdéseimre, 's írja meg, Pesten vannak e már Töviseim exemplárjai, 's a melléjek tett Studiumokból írja-ki ezt: *Éjjeli harczom után* etc.

's küldje fel."[3] Szemere május 24-én válaszol, s teljesíti Kazinczy kérését: „Megerőltetem szemeimet 's a' kívánt Verseket a' Helikoni Virágokból kiírom:" s itt következik a *Közös lélek* című Johannes Secundus-fordítás másolata.[4] Az adatok egyértelmű azonosításra adnak lehetőséget, hiszen a jelen *Studiumok 2.* címet viselő kötetben a 48a oldalon található az „Éjjeli harczom után..." kezdetű vers, amely a *Heliconi virágok* tervezett második kötetének része, s amelynek itt található szövege megegyezik Szemere levélbeli másolatával. A *Studiumok* cím csak a bekötött kötet gerincén szerepel, a csomókban vagy azok előtt nem, így az utalásnak a jelen formában ismert kötetre kell vonatkoznia. Megállapítható tehát, hogy a jelen kéziratos kötet bekötve, *Studiumok 2.* címmel 1811 májusában már létezett. A másik határoló időpont azonosításához segít a kötetben található egyik színlap 1802. október 6-i dátuma, s az, hogy az első csomót képező Dayka-fordítás Kazinczy általi kommentárja 1802. október 11-én kelt (az utólagos bejegyzések, rajzok keltezéseit természetszerűleg nem vesszük itt figyelembe, elkülönítésük az eredeti rétegtől egyértelmű az íráskép, illetve a késői dátumok, például 1814, 1828 alapján). Megállapítható tehát az is, hogy a beköttetés nem történhetett korábban 1802 októberénél.

Ha viszont a *Studiumok 2.* 1802 októbere és 1811 májusa között keletkezett, akkor a sorszámozás miatt logikus a feltételezés, hogy a *Studiumok 1.* is ekkorra tehető, de legalábbis nem későbbre 1811 májusánál. Ennél korábbi időpontra látszik azonban utalni a kötet 1a oldalán található, 1804. február 4-i keltezésű autográf bejegyzés: „Most akadok elhányt papirosaim köztt erre a' dalomra. Minden hibájival írtam-bé Jegyző Könyvembe, hogy a' most lelt papirosat elvethessem." A szóhasználat 'bekötött könyv'-re utalhat elsősorban, de önmagában ez még nem nyújt kétségen kívüli bizonyítékot, ugyanis Kazinczy kéziratos csomói gyűjteményére (például a *Pandekták*ra) is használta időnként a jegyzőkönyv megnevezést. A bejegyzés elhelyezkedése azonban, úgy véljük, megadja az egyértelmű bizonyítékot. Említettük, hogy a csomókat üres lapok választják el, s ezek éppen ebből a célból vannak a kötetbe kötve (ahogy a Ráday Gyűjtemény *Szemere Tár*ának köteteiben is). A jelen bejegyzés a kötetet nyitó négy előzéklap közül az utolsóra van írva, tehát eredetileg elválasztásra szolgáló üres lapra, így a bejegyzés csak a kötetbe való kötést követően kerülhetett ide, vagyis a köttetés 1804. február 4. előtt kellett megtörténjen. Ha tehát a *Studiumok 2.* beköttetése nem történhetett 1802 októbere előtt, a *Studiumok 1.* beköttetése nem történhetett 1804 februárja után és a *Studiumok 1.* beköttetése nem későbbi, mint a *Studiumok*

3 KazLev VIII, 529, 2006. sz.
4 KazLev VIII, 539, 2011. sz. Egy évvel későbbi, 1812. szeptember 29-i levelében pedig a *Studiumok* Vidának történt átadására utal. KazLev X, 132, 2322. sz.

2. beköttetése, akkor a két kötet összeállítását és beköttetését 1802 októbere és 1804 februárja közé tehetjük, vagyis döntően az 1803-as évre.[5]

A Gessner-fordítások időrendje

A Gessnertől csak az idilleket (és a Klopstock-eposz két próbafordítását) tartalmazó kötet élén, az idillfordítás címlapján Kazinczy utólagos jegyzete áll, amelyben elmondja a kézirat történetét: 1793-ban tisztázta le nyomtatási céllal, Pestre küldte Schedius Lajosnak „barátságos megvizsgálat végett" Szentmarjay Ferenc által, aki azonban nem adta át, s nála lefoglalták elfogatásakor, Kazinczy 1795. június 15-én, budai fogsága enyhültebb szakaszában kapta vissza.[6] Kazinczy eme jegyzésének dátuma: 1802. október 11., vagyis ugyanazon a napon készült, mikor a Dayka-fordítás kéziratának történetét összefoglaló, fentebb említett jegyzet is, ami arra utal, hogy az utóbb a *Studiumok*ba sorolt kéziratok és e nagyobb terjedelmű fordítások rendezgetésének ideje egybeesett.

A másik kapcsolatot a *Studiumok* anyagával az 1. kötetben található, *Recensio* címet viselő autográf kézirat jelenti. A 99a–100a oldalakon (ugyancsak üres lapok között) található írás az 1788-ban megjelent Gessner-fordítást bírálja, s mivel ebben olyan megjegyzések állnak, melyeket másutt, például leveleiben is hangoztatott Kazinczy saját fordítása hibáiként, valamint az első mondatnak egy új, sehol meg nem jelent változata is szerepel 1801-es dátummal, így a szöveget nem írhatta más, mint Kazinczy, vagyis önrecenzióról van szó. Az 1801-es évből legfeljebb csak az év második fele jöhet szóba az átdolgozás készítésének idejeként, november 21-i levelében is még inkább csak ígéri bevégzését, kiadását.[7] Aztán 1802. május 8-i levelében elküldi a mű első bekezdéseit,[8] s a kérdéses szövegrész egy 1801-re datált teljes kézirat[9] változatával egyezik meg. Az önrecenziót tartalmazó csomó kötetbe rendezése, majd a beköttetés nemigen történhetett ezt megelőzően, s ez egybeesik a fentebb mondottakkal, másrészt a két változat olyan jelentős szövegalakulást dokumentál (talán ezért jött létre e furcsa műfajú írás), amely alkalmas a többi szóban forgó Gessner-fordítás kéziratának időben való elhelyezésére is. Az alábbiakban összevetjük az önrecenzió, a szóban forgó félbőr

5 Ezen az éven belül megemlíthetjük, hogy a május–július közötti időben zajlott le Kazinczy bécsi utazása, december elején pedig súlyos beteg lett, így e néhány hónap sem nagyon jöhet szóba szempontunkból.

6 A teljes szöveget közli Bodrogi Ferenc Máté a kritikai kiadás vonatkozó kötetében, lásd: Kazinczy Ferenc, *Szép Literatúra*, kiad. Bodrogi Ferenc Máté, Kazinczy Ferenc művei: Második osztály: Fordítások – Kritikai kiadás (Debrecen: Debreceni Egyetemi Kiadó, 2012), 1085. A továbbiakban: SZL.

7 KazLev II, 445, 497. sz.

8 KazLev II, 476–477, 520. sz.

9 MTAK. K 617.

kötéses kötetek és a többi fennmaradt Gessner-fordítás első mondatait; persze nem lehetséges egy mondat alapján pontos alakulástörténet megrajzolni, de most nem is ez a cél, hanem a Kazinczy által is kiemelt szövegszerű váltás időbeli elhelyezése. Félkövérrel a *Studiumok*ban lévő önrecenziót, félkövér-dőlttel a szóban forgó Gessner-köteteket jelöltük – a dátumok Kazinczytól származnak –, aláhúzva az előzővel való összevetés summázatát adjuk, csillaggal jelölve a szövegállapotokban bekövetkezett alapvető fordulat helyét.

MTAK. RUI. 2r. 2/I. 99b. (1788) azonos a kassai kiadással
Nem a' vérrel béfecskendezett bátor Bajnokot, nem az ütközet puszta helyét énekli a' víg Múzsa: rebegve szalad ő, mezei könnyű sípjával, a' fegyvercsattogás elől.

OSZK. Fol. Hung. 873./eredeti lejegyzés (?) három szó és egy ragozott alak tér el
Nem a' vérrel béfecskendezett mérész Bajnokot, nem az ütközet feldúltt hellyjét énekli víg Múzsám: remegve szalad ő, mezei könnyű sípjával, a' fegyvercsattogás elől.

MTAK. M. Irod. RUI. 2r. 3./eredeti lejegyzés (1793) azonos az előzővel
Nem a' vérrel béfecskendezett mérész Bajnokot, nem az ütközet feldúlt hellyét énekli víg Múzsám: remegve szalad ő, mezei könnyű sípjával, a' fegyvercsattogás elől.

SpKt. K 1125. (1795. aug. 14.) négy szó eltérés az első két tagmondatban
Nem a' vérrel béfecskendezett Bajnokot, nem a' csaták' feldúlt piacát énekli enyelgő Múzsám: remegve szalad ő, mezei könnyű sípjával, a' fegyvercsattogás elől.

MTAK. M. Irod. RUI. 2r. 3./utólagos javítás (?) egy szó eltérés a másodikban
Nem a' vérrel béfecskendezett Bajnokot, nem a' csaták' feldúlt mezejét énekli enyelgő Múzsám: remegve szalad ő, mezei könnyű sípjával, a' fegyvercsattogás elől.

* OSZK. Fol. Hung. 873./utólagos javítás (1802 előtt)
keveri az előző hármat + először javítva a második frazeológiai egység
Nem a' vérrel béfecskendezett Bajnokot, nem az ütközet feldúlt hellyét énekli enyelgő Múzsám: remegve fut ő kis sípjával, a' fegyvercsattogás elől.

MTAK. K 617. (1801) új megoldások mindegyik egységben
Nem a' vérrel mocskos bajnokot, nem a' csatáknak dúlt piaczát énekli enyelgő Músám: szelíden 's remegve fut ő, könnyű sípjával jobbjában, a' fegyvercsattogás elől.

Kazinczy levele Kis Jánosnak, 1802. május 8. azonos az előzővel
Nem a' *vérrel mocskos* bajnokot, nem a' csatáknak dúlt piaczát énekli enyelgő Múzsám: szelíden 's remegve fut ő, *könnyű sipjával jobbjában* a' fegyvercsattogás elől.

MTAK. RUI. 2r. 2/I. 99b. (1801) <u>két szó eltérés</u>
Nem a' vérrel mocskos Bajnokot, a' csatáknak dúlt mezejit énekli enyelgő Múzsám: szelíden 's remegve fut ő könnyű sípjával jobbjában a' fegyvercsattogás elől.

OSZK. Quart. Hung. 140. (1802) <u>egy szó eltérés az egyiktől is, másiktól is</u>
Nem a' vérrel mocskos bajnokot, nem a' csatáknak dúlt mezejit énekli enyelgő Múzsám: szelíden 's remegve fut ő, könnyű sípjával jobbjában, a' fegyvercsattogás elől.

Megállapítható, hogy a szóban forgó kötetekben lévő Gessner-fordítások egyaránt az 1801-es nagy átdolgozás előttre tehetők, eredeti lejegyzésükben és átdolgozásukban egyaránt. Gessner minden munkáinak kötete (SpKt. K 1125.) eredeti lejegyzésében a budai fogság alatt készült, a bejegyzett dátumok szerint 1795. augusztus 14. és szeptember 13. között, majd Kazinczy szeptember 23-i megjegyzése szerint az idilleket még egyszer átjavítgatta, mielőtt a kéziratot testvérével hazaküldte, Brünnbe indulása előtt (így maradt meg számára). Mikor ez az 1801-es átdolgozás után már dokumentummá vált, nehéz pénzügyi helyzete enyhítése végett 1802. december 3-i levelében felajánlotta megvételre Festetics Györgynek,[10] aki azonban elhárította az ajánlatot. Végül a sárospataki kollégium könyvtárába került a kötet, Kazinczy maga írta a címlapra 1807. január 16-án: „Szenvedéseim' emlékezetére a' Kézírást az engemet is nevelt Sáros-Pataki Iskola' becsesebb kincsei közzé tészem-le."

A Gessnertől csak az idilleket (és a Klopstock-fordításokat) tartalmazó kötet (MTAK. M. Irod. RUI. 2r. 3.) eredetileg 1793-ban kiadásra készült tisztázat, amelyet utólagosan a fogság alatt vagy után, de még a nagy átdolgozás előtt ugyancsak átjavítgatott Kazinczy, ennek címlapjára írta kommentárját 1802. október 11-én, amikor azonban e példány szövegváltozata sem volt már érvényben. Az OSZK. Fol. Hung. 873. jelzetű kéziratának az eredeti lejegyzési idejét nem ismerjük, de bizonyosan korai volt, az átdolgozás itt már jelentősebb, úgy tűnik, e példányban alakul át lényegileg a fogság előtti és alatti időszakban érvényes szöveg. Ez pedig 1802 előtt vagy 1802-ben kellett történjék, mert e kéziratot Kazinczy Nagy Gábornak ajándékozta 1802-ben (Nagy Gábornak a címlapon található jegyzete szerint).

Szóban forgó két kötetünk Gessner-anyaga tehát 1802-re már dokumentummá vált, vagyis megérett az archiválásra. S az is állítható (Kazinczy ok-

10 „Gyermekségem' első esztendei ólta dolgozom a' Gesszner Salamon Irásainak fordításokon. Budai fogságomnak 6dik hólnapjában meg engedtetett, hogy tintával és gyertyával éljek, és ez az engedelem Júniusnak 11dike ólta 1795ben Sptbrnek 27dikéig tartott, midőn onnan Brünnbe vittek. Ezen 109 nap az Idylleket, Dafnist, az Első Hajóst, Evandert és Erasztot újra dolgoztam, 's kezembe' van a' kézirás. Ötszáz frtot kérek értte, azzal a' szabadsággal, hogy Gessznert nem Nagyságod, hanem én magam adhassam-ki, még pedig a' tavaly dolgozott fordításom szerint. Budai kézirásomat által küldöm Nagyságodnak, és ha meg engedi, a' kiadandó Gesszneremnek elébe teszem közönséges tiszteletet érdemlő nevét." KazLev II, 516, 547. sz.

tóberi bejegyzése és Festeticshez írott decemberi levele alapján), hogy a kéziratrendezés, ami a kötettést megelőzte, 1802 végén megtörtént. A kötetben a gessneri idillek után következő Klopstock-fordítások kéziratairа is ez kell vonatkozzék, mert a *Messziás* ezekhez képest új kidolgozását Kazinczy 1803. február 3-ról keltezte.[11] Hogy ekkor köttette be ezeket, vagy már korábban, egyidőben vagy külön-külön, nem tudjuk adatolni, de hogy ő maga végeztette el a köttetést, az legalább az egyik esetben bizonyos (s ez még az 1807-es elajándékozás előtt történhetett), hiszen a gerincen ott áll az egyes szám első személyű alcím: *Budai fordításom*. Akárcsak a másik, vegyes anyagú köteten a *Budai papirosaim* főcím.

A Budai papirosaim

Dátumok és bejegyzések az első kötetegységben

A kötet összeállítására nézve az első és legközvetlenebb adatot a címlap szolgáltatja, ahol nemcsak a *Budai papirosaim* cím szerepel, hanem a lap alján megjegyzés, dátum és aláírás is, ez azonban éppenhogy eltérő a többitől: *Famíliám' Archívumáé. Széphalom Júl. 18d. 1821. Kazinczy Ferencz.* A cím és e jegyzés között a lap közepén a kötet tartalmának felsorolása áll.[12] A 2ab oldalakon ugyanezzel az írással és dátummal egy rövid bevezető szöveg olvasható, amely a kötetben található írások keletkezésének hátterét ismerteti, különös tekintettel a budai fogság 1795. június 15-én beköszöntött enyhébb szakaszára, amely alatt érintkezhettek egymással a rabok, papírt és írószert tarthattak maguknál, vagyis dolgozhattak: „Így gyűltek azok, a' miket e' Kötetbe tétették." Mindezek alapján arra gondolhatunk, hogy Kazinczy a kötetet 1821-ben állította össze és köttette egybe, archiválási céllal.

Figyelemre méltó azonban, hogy a gerincen a cím mellett az 1795-ös évszám szerepel, vagyis a fogság azon évének megnevezése, amikor Budán volt Kazinczy, s amikor a kötetbe gyűjtött fordítások, másolatok eredetileg keletkeztek. Ez azért fontos, mert a gerinccím a köttetés idején került oda, a címlap és a bevezetés viszont akár későbbi bejegyzés is lehet, ezt a feltételezést a tinta némileg eltérő színe is megengedi, s az idézett megfogalmazás („a' miket e' Kötetbe tétették") sem zárja ki. Ha ehhez hozzávesszük, hogy az 1821-es dátum nem egyezik a kötetben lévő igen nagy számú bejegyzés dátumainak egyikével sem, s a másik három hasonló kötésű kettedrét kötet ugyancsak 1802–1803-ra mutató adataival sem, akkor célszerű

11 MTAK. K 616. 14a.

12 Teljes szöveggel közli Szilágyi Márton a kritikai kiadás vonatkozó kötetében, lásd: Kazinczy Ferenc, *Fogságom naplója*, kiad. Szilágyi Márton, Kazinczy Ferenc művei: Első osztály: Eredeti művek – Kritikai kiadás (Debrecen: Debreceni Egyetemi Kiadó, 2011), 45. A továbbiakban: FN.

közelebbről megvizsgálni, mennyiben tartható az 1821-es keletkezési év a kötet létrejöttére, azaz összeállítására, beköttetésére nézve. Az első kézirategység (melynek legelején az 1821-es bejegyzés van) részei, dátumai és kommentárjai a következők:

lapszám: műcím	a jegyzés helye	a mű keletkezése	a korai kézirat budai letisztázása	a mű budai keletkezése	a budai kézirat későbbi lemásolása
		1792–1794	1795	1795	1803
3–10: Töredék a' Wieland Gratziájiból					
13–19: Az Etna. Brydon' Utazásaiból	19b	fordítottam Októb. 1793.	megigazítottam Budánn, Szeptemb. 14dikénn, 1795.		
21–36: A' Testvérek. Gőthe után	21a	fordít. Regmecenn, 1792.			
	36a		Budánn, Szeptemb. 4dikénn, 1795.		
41–75a. Titus' Kegyelmessége. Metastasio után.	75a			Budai fogságom-bann, Június-bann, 1795.	
75b–76b levél Vincent Barco generálisnak	76b			Ofen, d. 31. Aug. 1795	Ér-semlyén, 10d. Apr. 1803.
78–105: Hollmann: A' Természet Oekonomiája – címlap – ajánlás Sáróy Szabó Sámuelnek – a tartalomjegyzék végén (utána mintegy 30 üres lap)	78a	fordítottam Regmeczen, 1792. –	Letisztáztam Budai fogságomban; –		azt pedig, a' mi itt következik, Ér-semlyénben, 1803.
	79ab			Budán Júl. 10d. 1795.	1803, Martiusnak 3dik napján.
	105b				Ér-semlyén, Biharban 14 Febr. 1803.

A nagyszámú bejegyzés évszámainak áttekintéséhez és értelmezéséhez a Hollmann-fordítás címlapján (78a) található bejegyzés kiváló támpontot szolgáltat, mert átfogja a bejegyzések által érintett mindhárom időszakot, a fogságot és a fogság előtti és utáni éveket: „fordítottam Regmeczen, 1792. – Letisztáztam Budai fogságomban; – azt pedig, a' mi itt következik, Ér-semlyénben, 1803." A műhöz szóló ajánlásból (79ab) még részletesebb információkat nyerhetünk a kéziratok összefüggéseire nézve. Az eredetileg 1795. július 10-i keltezésű szöveg a második bekezdésben megszakad, s elválasztóvonal után a következő későbbi folytatás olvasható:

> „Eddig írtam Praefatiómat Budán, midőn Brünnbe való kiindúlásom előtt a' letisztázott Munkának ím' ezt az exemplárját* Budai Senator és nékünk Státus' Rabjainak Politicus Commisariusunk, Kramerlauf Uram által Regmeczre küldöttem. [...]
>
> *a' Budán írt exemplárt, mellyből ím' ezt kiírtam, Sáróy Szabó, vagy a' mint hibásan közönségesen nevezni szokták, *Szabó-Sáray* Úrnak küldöttem-el, Komáromba."
>
> Írtam Ér-Semlyénben, Anyai birtokomban, Debreczenhez 5 órányira; szabadságom' 21dik holnapjának 3dikán, 1803, Martiusnak 3dik napján.

Mindebből egyértelműen megállapítható, hogy a Hollmann-fordítás és a Barco-levél 1803 elején, február–április táján került lejegyzésre a kötetbe, vagyis ugyanabban az időkörben, mint amit a többi kötet kapcsán is megfigyelhettünk. Ekkor Kazinczy láthatólag archiválási munkát végzett, vagyis az archiválás így az 1821-es év mellett legalább még egy időszakra érvényes. Ebből pedig az következik, hogy a kötet összeállítását – lévén hogy a Hollmann-fordítás az utolsó az első százoldalas egységben – 1803-ra kell tennünk, nem pedig 1821-re, ekkorra csak a családi archívumba való helyezés gesztusa datálható. A beköttetésre nézve biztosat nem mondhatunk, de a többi kötettel való hasonlóság alapján hajlunk arra, hogy a beköttetést ebben az esetben is az anyag összeállításának idejéhez kössük.

Az viszont kérdés, hogy mikor került lejegyzésre a Barco-levél és a Hollmann-fordítás előtti négy mű szövege. Ezek egyikénél sincsen 1803-as, vagy egyáltalán fogság utáni dátum és bejegyzés, tehát nem zárható ki, hogy eredetileg is 1795-ben Budán keletkeztek, s így a Barco-levél és a Hollmann-fordítás 1803-ban, utólag került ezek után a csomó végére. *A' Titus' kegyelmessége* című Metastasio-fordítás tisztázata (41a–75a) végén a „Budai fogságombann, Júniusbann, 1795." keltezés áll, ez a keletkezés dátuma lehet, korábbról, 1793-ból csak egy lapnyi verses fordítástöredék ismert.[13] Az OSZK-ban őrzött két másik teljes, prózában

13 Lásd: minderről a kritikai kiadás keletkezéstörténeti jegyzeteit a sajtó alá rendező Czibula Katalintól: Kazinczy Ferenc, *Külföldi Játszószín*, kiad. Czibula Katalin és Demeter Júlia, Kazinczy Ferenc művei: Második osztály: Fordítások – Kritikai kiadás (Debrecen: Debreceni Egyetemi Kiadó, 2009), 350–352.

készült fordításának kézirata közül az egyikről[14] a kritikai kiadás megállapította, hogy az volt a *Budai papirosaim* tisztázatának az előzményforrása, vagyis a *Budai papirosaim* arról készült hű másolat.[15] Még a dátum is ugyanebben a formában szerepel a kéziraton. Ez azért is figyelemre méltó, mert a másik kézirat[16] datálása későbbi: 1795. július 17. Ez annak a kidolgozásnak a fogalmazványa lehetett, amelyet Barco generálisnak küldött Kazinczy, azzal a céllal, hogy előadassa a pesti színjátszókkal. A *Budai papirosaim*ban lévő szöveg esetében az tehát bizonyítható, hogy Kazinczy egy korábbi, méghozzá 1795 júniusában keletkezett kéziratáról másolta, önmagában ebből azonban nem következik az is, hogy ez a másolás 1803-ban történt, mint a Barco-levélnél – lehetett ez 1795-ben is, látható, e műből is több példány készült ott a budai fogságban.

Továbbá éppen 1802 októberének közepén készült egy újabb példány, amely nem maradt fenn, csak Kazinczy Nagy Gábornak írott leveleiből van róla tudomásunk. Ez nem lehet a *Budai papirosaim* autográf példánya, mert Nagy Gábornak arról számol be Kazinczy, hogy „A' Titust irják. A' szüreten általadom".[17] Másnapra el is készült a másolat: „Títust küldöm. Ha úgy tetszik, közölheti az Úr Kócsy Úrral: de az exemplumot ki ne adja az Úr kezeiből, sőt hozza a' Kóji szüretre. Ha Kócsy Úr játszatni akarja, le fogom íratni számára. – Az exemplumot féltem, mert nincs meg párban nálam az igazítás szerint."[18] Tehát egy megigazított szöveg másolatáról van szó, sem ez, sem ennek előzményforrása nem maradt Kazinczynál, s még 1803. március 3-án sincs nála példány: „Indúlok Váradra. A' karikába való üveget és papirost vettem, 's köszönöm az Úr újabbi barátságát szívesen. De Titus és a' Pray, Swieten, Cornides levele – nem említek többet – ott marada. Ha az Úr reá ér most, méltóztassék kiküldeni, mert Titust tisztáznám."[19] 1803. március 3-án azonban már a Hollmann-fordítás másolását fejezte be a *Budai papirosaim* első csomójának végére, éppen a Titus után, ami arra utal, hogy Nagy Gáborral nem erről, hanem egy újonnan dolgozott változat letisztázásáról levelez. E tény azzal van összhangban, hogy a *Budai papirosaim* tisztázata korábban, még 1795-ben készült.

Az e két fordítás előtt lévő három másik, vagyis a Wieland-, a Brydon- és a Goethe-fordítás esetében sincs az 1795-ös eredeti 1803-as lemásolására utaló közvetlen adat. A Brydon- és a Goethe-fordításnál csak arra utalnak a keltezést tartalmazó jegyzések (19b, 21a, 36a), hogy az eredeti fordítás 1793-ban, illetve 1792-ben készült, megigazításuk pedig 1795 szeptemberében, Budán. Ezek

14 Fol. Hung. 118.
15 Ezért a kiadás a *Budai papirosaim* alapján közölte a mű szövegét, az 1821-es dátumot tekintve a keletkezés idejének.
16 Fol. Hung. 149.
17 Nagy Gábornak, 1802. okt. 15., in KazLev II, 497, 536. sz.
18 Nagy Gábornak, 1802. okt. 16., in KazLev II, 498, 537. sz.
19 Nagy Gábornak, 1803. márc. 3., in KazLev III, 37, 580. sz.

esetében fennmaradtak korai kéziratok, *Az Etna* című Brydon-fordítás végén ugyanazzal a dátummal, ami a *Budai papirosaim*ban a mű élén áll,[20] *A' Testvérek* című Goethe-fordítás esetében dátum nélkül.[21] Mivel mindkét kéziraton utólagos javítások találhatóak, melyek a *Budai papirosaim* szövegállapotához vezetnek, a fogalmazvány–tisztázat jellegű kapcsolat megállapítható ezek között. Azt azonban, hogy ezek azok a javítások, melyek Budán készültek, s így ezek az eredeti budai kéziratok, csak feltevésként (igaz, logikus feltevésként) fogalmazhatjuk meg, közvetlen filológiai bizonyíték erre nincs, s arra sem, hogy 1803-as lenne a másolat. A Wieland *Gráciái*nak fordítástöredékét megőrző másik ismert kézirat[22] nem hozható kapcsolatba a budai tisztázattal, szövege eltér, s Kazinczy késői jegyzete szerint 1793 körül készült, s 1802 körül igazíttatott meg.

A kéziratos kötet első nagyobb egységére nézve (1–128.) azt állapíthatjuk meg tehát, hogy az adatok némileg ellentmondásos volta miatt kérdéses, az eredeti budai kéziratokkal vagy az azokról utólag készített másolatokkal van-e dolgunk. A legvalószínűbbnek azt tartjuk, hogy az eredeti 1795-ös kéziratcsomóba, a bejegyzett művek után folytatólagosan másolta be Kazinczy 1803-ban a Barco-levelet és a Hollmann-fordítást, méghozzá a dátumokból megállapíthatóan fordított sorrendben. Elsőként, februárban a Hollman-mű került oda, majd márciusban a címlap és az ajánlás, az elválasztás gyanánt a szokásos módon üresen hagyott lapokra, végül pedig áprilisban a *Titus*-fordításhoz tartózó Barco-levél a fordítás utolsó lapjának hátoldalán kezdve, a még üresen maradt helyre. E sorrend a folyamatos pótlások jeleként fogható fel, amikor is az eredeti kéziratot még kiegészítette más csomókban létezett, de ugyanabban az időkörben készült szövegekkel. Talán ezzel függhet össze, ha ugyan nem puszta véletlen, hogy a kötet tartalmának 1821-es bejegyzésű felsorolásából kimaradtak, hiszen a szó szoros értelmében véve ezek nem budai 'papirosok', vagyis nem ott történt lejegyzésük. Biztosat azonban nem állíthatunk, a kötet második kézirategységének vizsgálata így e szempontból is fontos lehet, merthogy átfedések vannak a két egység között.

Dátumok és bejegyzések a második kötetegységben

Ez a kötetegység a csomó fizikai tulajdonságai alapján éppúgy egybetartozik, mint az előző. Két fő részből áll, az első tartalmát az 1821-es bejegyzés így határozza meg: „Töredék eggy Német Journálból. – Klopstock felől. Matthison után." Ami igazán feltűnő, az a töredékesség jellege: a szöveg elválasztó üres lap nélkül, a mondat közepén kezdődik, tehát egy hiányzó szövegegység folytatása

20 SpKt. K 1127., 106–110.
21 MTAK. M. Irod. RUI. 2r. 2/I., 62–71.
22 MTAK. K 607. 138–154.

(a sok-sok üres lap előtte az előző csomó része). Ebből pedig az következik, hogy eredeti budai lejegyzésű kézirat kell legyen, mert így nem kezd el senki utólag lemásolni valamit: az eleje egyszerűen elveszhetett, s a megmaradtat köttette be Kazinczy. Ha viszont ez így van, akkor az egész második kötetfélnek eredeti budai kéziratnak kell lennie, lévén teljesen egységes a csomó. A csomó második fele Kazinczy különféle versmásolatait tartalmazza és két saját versét, mellettük több dátumot és bejegyzést. A 168–172. lapokon lévők különösen tanulságosak, ahogy az alábbi táblázatból is látható.

oldal	*cím*	*aláírás/bejegyzés*	*dátum*
168ab	[**cím nélküli német vers**]	manus Ant. Szén. Buda 20. Jul. 1795.	július 20.
168b–171a	A' Képzet A' Musákhoz A' Szeretők' boldogsága. Bürger után A' Tavasz A' Nefelejts virág	Versegi Versegi Versegi Versegi Versegi	
171a	Sarastro. a' Mozart és Schikaneder Varázssípjából 20. Jul. 1795.	Versegi	július 20.
171b	Papagénó és Papagéna. ugyan-onnan	Versegi	
172a	**A' Szólló 's egy Pap.** **Duetto. kettős. ugyan-onnan** Ugyan az	**Batsányi** (tulajdon keze.) 21. Jul. 1795. Versegi	július 21.
172ab	A' Gyéniusok.	Versegi. 22. Jul. 1795.	július 22.

Félkövérrel jelöltük azt a két verset, amely nem Kazinczy másolatában olvasható, hanem Szén Antal és Batsányi saját kezű lejegyzésében, amint Kazinczy oda is írja alájuk, egyébként a többi másolattal egyező tintával és kézírással, kivéve Batsányi nevét, mert az is eredeti aláírás. Ezt a tényt olyan fontosnak érzi, hogy a kötet élén álló tartalmi felsorolásban szintén kiemeli, s csak ezt emeli ki e részre nézve: „Énekek. – Az eggyik Szén Antalnak kezével írva, ki most halálra ítéltetett közöttünk. Elébb Herczeg Eszterházynál eggyike volt a' fija' Tanítójinak. – A' másik Batsányi Jánosnak kezével, 's ez az ő fordítása a' Zauberflöte czímű Operából."[23] A Széntől és Batsányitól származó lejegyzések nem elkülönülő lapon

23 A 'ki most halálra ítéltetett közöttünk' tagmondat némileg homályos, lévén hogy a jegyzés kétségen kívül 1821-es, de még ha nem is az volna, vagy egy akkori pontos másolata, akkor sem érthető a megkülönböztetés Szén halálra ítélésével kapcsolatban: ő ugyanakkor kapott kegyelmet, június 1-jén, mint Kazinczy. Lásd: FN, 85.

találhatóak, folytatólagosak, tehát nem lehetnek utólag beillesztve a csomóba, s ez arra vall egyértelműen, hogy idejegyzésük a dátummal egyidejű volt, amiből pedig az következik, hogy a csomó egésze is ekkor, a budai fogság idején készült.

Ugyanakkor kérdésként vetődik fel, hogy miért csak e két vers szerepel itt idegen kézzel, Verseghy versei (és a nem tőle származó többi) miért csak Kazinczy lejegyzésében olvashatóak itt, ha korabeli a csomó? Hiszen Verseghy is velük együtt volt Budán, sőt, idemásolt költeményei közül kettő (*Ugyan-az = A' Szólló 's egy Pap*, *A' Gyéniusok*) eredeti lejegyzésben, egyező szöveggel megtalálható Kazinczy hagyatékában.[24] Az egylapos Verseghy-autográf dátummal van ellátva: „Die 22ª Julii 1795.", ami ugyancsak megegyezik Kazinczy itteni másolatának dátumával, továbbá a Verseghytől kapott lapra Kazinczy saját kézzel ráírta: „Versegi Ferencz Expaulinus Misemondó Pap. Budai fogságában írta számomra: Kazinczy Fer." Az itteni másolat nagy valószínűséggel az egylapos kéziratról készült. S van egy további, a budai fogság idejéből származó egylapos Verseghy-kézirat is, amelyen az egyik vers szövegszerűen teljesen megegyezik az itt olvashatóval,[25] Kazinczy túloldali, 1820-ból származó jegyzete ezúttal is megmondja, hogy a kézirat 1795 júliusában készült.[26]

Mindezek alapján akár az is feltételezhető volna, hogy Kazinczy az eredeti kéziratokat utólag másolta be budai papirosainak csomójába, mint a Hollmann-fordítást is, csakhogy a két idegen kéz, Szén Antalé és Batsányié, egyidejűségre utal. Persze tudjuk, Kazinczy gyakran másolt kézírásokat nagy pontossággal, volt, hogy finom, vékony, átütő papírt használt, de ilyen adataink főleg aláírások lemásolásáról vannak, s itt hosszabb szövegekről van szó. Kétségtelen némi bizonytalanság, de a csomó elejének töredékessége és az eredeti kézírások elég erős érvnek tűnnek a kéziratok budai keletkezése mellett. Egy másik bejegyzés azonban még további kételyeket támaszthat e következtetést illetően. Láttuk, hogy a Barco generálishoz szóló 1795. augusztus 31-i levelet Kazinczy 1803. április 10-én másolta a kötet első csomójába. Ugyanezen a napon, ugyanezzel az írással azonban a második nagy csomóban is található egy jegyzése, a legutolsó lapon lévő másolat fölé utólag, a lap tetejére írva:

> Ér Semlyén, 10d. Apr. 1803. – Gróf Sigray Jakabnak kivégzése után két holnap múlva, eggy könyvet, mellyet a' boldogtalan Sigray olvasott, Tansics Ignácznak vittek olvasni, 's Tansics abban az itt következett Anglus sorokat Sigraynak kezével írva lelte. Németre Tansics tette által a' mi kedvünkért.

24 OSZK. An. Lit. 6580.
25 Itt 170b–171a: *A' Nefelejts virág*; MTAK. K 632. 19a: *A' Nefelejts*.
26 A jegyzetet közli a kritikai kiadás: FN, 44. Vö. még a körülményekről: uo., 43.

Az egyértelmű, hogy a jegyzés sorrendileg akkor került a lapra, mikor a szöveg már ott volt, s ennek az ideje 1803. április 10., kérdés viszont, hogy a szöveg is ugyanekkori-e, avagy korábbi, egyenesen a fogság idejéből való. Az íráskép alapján egyidejűnek tűnik a másolat és a jegyzés, legalábbis jellegük nagyon hasonló, s a megelőző lapok kézírásával is elég feltűnő a hasonlóság, különösen a német szöveg esetében. A 177. lapon lévő másolat azonban nem folytatólagosan következik, noha a 176b oldal alsó harmada szabad, a csomóban eleddig az ilyen helyeken már az új szöveget kezdte meg Kazinczy, s az itt véget érő másolatok között Sigraynak három verse is szerepel, Kazinczy autográf életrajzi kommentárjaival ellátva. További eltérés, hogy a 177. lapon egészen a lap legaljáig tart a szöveg, míg az előzőekben kb. két sornyi alsó margó figyelhető meg. Mindezek alapján feltételezhető, hogy ez az egy lapnyi szöveg utólag került a csomóban lejegyzésre, az 1803-as jegyzéssel egyidőben. A keletkezés körülményeit illető, eddig felsorolt lehetőségek valamilyen mértékben mind elképzelhetőek, de a kötet összes bejegyzésének tanulságait figyelembe véve ez utóbbi lehetőség tűnik a legvalószínűbbnek. Ennek értelmében tehát a kötet mindkét csomója eredetileg Budán készülhetett, aztán ezeket Kazinczy 1803 elején kiegészítette a budai fogság idejéből származó más szövegek saját kezű másolataival (Barco-levél, Hollmann-fordítás, Sigray-kijegyzés), amely másolatok az eredeti csomók végén helyezkednek el, pontos keltezéssel ellátva.

A második csomó két saját verse és a Studiumok-kötetek

Közvetlenül az előbb áttekintett másolatok előtt és után, német és francia versmásolatok között két magyar nyelvű szöveg is található, melyek az ugyanott lemásolt Klopstock-, illetve Kleist-versek Kazinczytól származó fordításai:

166b: Blidlihez. Budán, a' fogságban. 13. Jan. 1795. [Klopstock: *An Lyda*]
173a: Chloe. Kassán, Jan. 20. 1794. [Kleist: *Amyntas*, Kazinczy itt is *Lalage* címen említi[27]]

Mindkét vers megtalálható tisztázatban a *Studiumok* 2. kötetébe kötött egyik csomóban is *(Korai versek II.)*, a *Hamlet*-nagymonológ nem ismert keletkezési idejű verses fordításának kezdetét tartalmazó lapokra utólagosan írva (az egyik a fogalmazvány, a másik a tisztázat hátoldalán van). További közös vonásuk, hogy mindkettő a Radvánszky-lányokhoz, Terézhez és Polyxénhez szól, elképzelhető-

27 A korban e címen is ismert volt, így szerepelt az *Uránia*ban is. Lásd erről: Szilágyi Márton, *Kármán József és Pajor Gáspár Urániája* (Debrecen: Kossuth Egyetemi Kiadó, 1998), 137–139, 427–430.

nek tartjuk, hogy éppen a címzettek miatt mozogtak együtt e versek a szövegcsoportokban, de ez nem több hipotézisnél, így célszerű inkább arra koncentrálnunk, hogyan jöhettek létre e források, s hogyan viszonyulnak egymáshoz.

Az első vers dátuma azért figyelemre méltó, mert megelőzi a fogság enyhültebb szakaszát, mikor szabadon írhattak, dolgozhattak, s ez számos kérdést vet fel. A dátum eredetiségét nincs okunk megkérdőjelezni, anyjának írott, 1795. február 25-i levelében is említést tesz Kazinczy a vers születéséről: „Az a' kis szerencsém, hogy festeni tudok, 's verseket írok, nagy gyönyörűségemre van most. Klopstocknak egy énekét, mellyet könyv nélkűl tudtam, lefordítám, úgy holmit Wielandból, 's a' szobám falán egy szép Pallás fej, egy Medúza és holmi egyéb van már."[28] Az említett Klopstock-fordítás az időpontok és a leírás egybeesése alapján nemigen lehet más, mint a jelen vers.[29]

A fordítás rögzítésének módja azonban kérdéses, mivel ugyanebben a levélben korábban azt írta: „Iró szerszámaim ugyan nincsenek: és ezt nagyon érzem".[30] Erről a rövidke versről feltehetjük, hogy miként emlékezett az eredeti német szövegre, úgy a fordítást is emlékezetében rögzítette, s csak később, adandó alkalommal írta le, netán éppen a budai fogság enyhültebb szakaszában, a jelen vizsgálat tárgyát képező csomóba. De Wieland *Gráciái*nak fordítása, ami a *Budai papirosaim* első csomójában Wielandtól szerepel, s aminek forrásszövege nála volt a fogságban, s amire így elsődlegesen gondolhatunk Kazinczy ezen utalása kapcsán, ehhez már kicsit hosszúnak tűnik.[31] Igaz, Sallustiusból fordított részeket is megőrzött emlékezetében, de azok sem voltak terjedelmesek.[32] A másik eshetőségre az idézett levél második fele utal, az, hogy a szobája falán már ott vannak rajzai és „holmi egyéb" is. Szilágyi Márton idéz egy (többszöri áttétellel fennmaradt) korabeli emlékezést, mely szerint a „Martinovics-féle pörben elitéltek szobáik, illetőleg börtöneik falait képekkel és versekkel rajzolták és irták tele."[33] Ez alapján gondolhatunk arra, hogy a verset is a falra karcolta fel Kazinczy, de hosszabb szövegre, így a Wieland-fordításra nézve ez sem jelent magyarázatot, s kérdéses, hogy onnan hogyan tevődött át írásba (mert vagy közvetlenül ott kellett volna átmásolnia, vagy ismét az emlékezet kérdése merülhet fel).

Még két másik módszert ismerünk Kazinczytól, mellyel a fogság idején titokban feljegyzéseket készített (mert a saját vérével való írás, amiről ugyancsak van adatunk, nem tekinthető azért rendszeresen használt megoldásnak).[34] Az egyik

28 KazLev II, 399, 463. sz.; FN, 154.
29 Hasonlóan vélekedik Szilágyi Márton is, lásd: FN, 364.
30 KazLev II, 398, 463. sz.
31 FN, 70.
32 Kazinczy Ferenc Teleki Sámuelnek, 1802. aug. 6., in KazLev XXII, 47–48, 5431. sz.
33 FN, 364. Az idézett forrásban Szőllősy Károly közli a Zsigray, Szlávy János és Szén Károly celláinak faláról feljegyzett rövid verseket, ezek között azonban nincs olyan, melyet Kazinczy feljegyzéséből is ismertünk eddig. Lásd: „Martinovics és társainak bűnpöre", *Arad és vidéke*, 1882. júl. 27.
34 Lásd édesanyjának, 1799. június 16-án írott levelét: KazLev II, 430–431, 482. sz. Ugyanezen a napon azonban már ceruzával ír levelet a Radvánszky-lányoknak: uo., 427–429, 480. sz.

módszer szerint ecetben áztatott rozsda helyettesítette a tintát, ilyen kézírás több is fennmaradt a munkácsi időből, titokban szerzett papiroson vagy könyvek lapjainak üres felületein. A másik módszer szerint egy hegyes tárggyal betűket karcolt csokoládépapirosba vagy könyvbe, erről egészen 2010-ig csak Kazinczy emlékezéséből tudtunk, ekkor azonban előkerült két Kazinczy által használt Baróti-kötet, amelyek borítóján karcolt szöveg található.[35] A rozsdás tinta a munkácsi időszakhoz kötődik, a karcolásos módszer használatáról budai fogsága kapcsán tesz említést Kazinczy, a május 30-i bejegyzésnél, ami bővebben megismétli egy 1822-es, másolatban fennmaradt jegyzését: „Fogságom egész ideje alatt, 2387 nap nem vala papirosunk, nem tintánk, hanemha lopva. – Budán 1795. csokoládát hozaték, nem a csokoláda, hanem a papirosa miatt, hogy egy ruhámban maradt gombostűvel rá szurkálhassam verseimet, a mit csinálok."[36] Ez olyan módszernek tűnik, amely alkalmazható volt a budai fogság első szakaszában is, s így mód lehetett az akkor készült szövegek megőrzésére, majd adandó alkalommal történő lemásolására, például a *Korai versek II.* csomójának üres oldalaira. Hogy így történt-e, nem tudjuk, tehát a rendelkezésünkre álló szövegforrások előzményforrásait nem tudjuk kellő biztonsággal meghatározni, legfeljebb az egymáshoz való viszony feltárása biztat sikerrel, legalábbis az egyik esetben.

A Kleist-fordítás szóban forgó két forrásának szövegállapotai széttartóak, nem vezethető le egyik a másikból, egyidejűek és különbözőek is lehetnek. A Klopstock-fordítás esetében ezzel szemben viszonylag egyértelmű helyzetet találunk. A *Korai versek II.*-ben található rájegyzés noha tisztázat, azonban csak az első szakaszt tartalmazza, a második szakasz utóbb más színű tintával van alá írva, az első szakasz átjavításával egyidőben. Ez az átjavított, kipótolt szöveg teljesen megegyezik a *Budai papirosaim*ban lévő szöveggel, így sorrendileg mindenképpen ez utóbbit kell későbbinek tartanunk (ellenkező esetben azt kellene feltételeznünk, hogy a már elkészült tisztázat állapotát utóbb rávezette egy töredékesen maradt korábbi változatra, s ez éppen a töredékesség miatt nem nagyon valószínű).

Mivel a szövegidentitás keletkezési idejéül Kazinczy 1795. január 13-t jelölte ki, s a sorrendben második, a *Budai papirosaim* jelen csomójában található lejegyzés 1795 nyarára (az elhelyezkedéséből ítélve július 20. előttre) tehető, így a *Korai versek II.*-ben található lejegyzés e két időpont közé eshet. Minthogy azonban Kazinczy csak június 15-e körül kapta vissza lefoglalt kéziratait, így arra kell gondolnunk, hogy e verscsomója is ezek között lehetett. Ez magyarázatot adna arra is, miért ide jegyezte be utólagosan e két versét, noha 1791 után már a *Korai versek III.* csomóját használta jegyzőfüzetként (persze csak ha az nem volt a visszakapott kéziratok között). Mindezek alapján a *Studiumok* kötet korai

35 Minderről részletesen lásd Czifra Mariann tanulmányát, amelyben közli a karcolt szöveget is: „Kazinczy könyvei nyomában", *Magyar Könyvszemle* 128 (2012): 425–440.

36 FN, 47. Vö. uo., 81.

verscsomójába a június közepe és július közepe közötti egy hónapban írhatta be a *Blidlihez* elkészült egy versszakát, majd ezt egészítette ki és másolta át tisztázatban a *Budai papirosaim* közé. Analógiásan ez alkalmazható a Kleist-fordításra is, de hangsúlyozzuk, mindez csak hipotézis – igaz, az adott helyzetre ennél jobban illeszkedő magyarázatot nem találtunk, s ez illeszkedik a szóban forgó kötetekről tett eddigi megállapításainkhoz is.

Hogy miért csak e két vers szerepel itt, arra talán az ad magyarázatot, hogy az eredetijük másolatai mellé kerültek lejegyzésre, mintegy azokhoz kötődve. Kazinczy a fogság alatt azonban más verseket is írt, ezekből néhány megtalálható a másik *Studiumok* kötet korai verscsomójának egy fogásában,[37] a kézírás alapján jól elkülöníthető lejegyzési réteget alkotván. A lapok tetején mindig dátum és helymegjelölés, majd a vers (alattuk és a lapok hátoldalán későbbi bejegyzések):

a' Spielbergi várban, 1795. Octoberben.
31. Mart. 1796. Brünnben.
Kufstein, 1800. Martiusban.
22. Jún. 1800. Kufstein.

Jól látható, hogy itt csak a budai fogság utáni időből származó verses feljegyzések vannak, utólagos lejegyzésben, mert az öt év alatt keletkezett szövegek egységes írásmódja másként nemigen képzelhető el. A kötet más verseihez tett utólagos kommentárok, javítások kiegészítések közül néhánynak a kézírása megegyezik e versekével,[38] ami pedig a kötet egészének a versek lejegyzésével egyidőben történő átfésülésére utal. A 13a oldalon a Young-fordítás jegyzetének korrekciója ugyanezzel a kézírással készült, s ezt datálta is Kazinczy: „Ér-Semlyén 3. Febr. 1803." Ez az időpont megegyezik a *Messziás* új kidolgozásának keltezésével[39] és tizenegy nappal előzi meg a Hollmann-fordítás másolatának befejezésekor a *Budai papirosaim* első csomójába jegyzett dátumot, vagyis ezúttal is a fogság előtti és alatti kéziratok átdolgozásának, rendezésének köteteken átnyúló egyidejűségét konstatálhatjuk. Figyelemre méltó a kommentár is, melyet korrekciójához fűz: „És így a verset meg kellene változtatni, ha megérdemlené." De a verset már nem változtatja meg, mert már nem tartja arra érdemesnek, s így dokumentumként rögzül ez is.

37 *Studiumok 1*, 8a–12b.
38 Ilyen javítás van például a 7a, 13b és a 23a oldalakon, és még több más helyen is feltehető ez, kisebb bizonyossággal.
39 MTAK. K 616. 14a.

A Kazinczy-hagyaték ’egykorú félbőr kötésben’ fennmaradt köteteinek elvégzett vizsgálata alapján leszűrhető az az összefoglaló megállapítás, hogy fizikai jellemzőik hasonlósága nem puszta véletlen, közöttük lényegi összefüggések mutathatóak ki mind a tartalmat, mind a keletkezés körülményeit illetően. Egyértelműen megállapítható, hogy mindegyik kötet vagy a fogság előtti, vagy a fogságban keletkezett művek kéziratát, kéziratait tartalmazza, olyan kéziratokat, amelyeket új, érvényes változatokat készítvén Kazinczy már pusztán dokumentumként kezelt. A kötetekben található bejegyzések, dátumok pedig mindenütt egybehangzóan arra mutatnak, hogy e kéziratok dokumentum jellege 1802 végére kialakult, s az 1802 októberétől 1803 áprilisáig terjedő mintegy félévnyi időben Kazinczy lezárta, összerendezte, kommentálta ezeket. Fel kell figyelnünk a mindegyik kötetnél közös gesztusra: a dokumentummá vált, lezárt kéziratot Kazinczy vagy saját maga számára archiválta, vagy elajándékozta, ezt a tényt bejegyzései rögzítik. Hogy a kötetek beköttetése is ekkortájt történt-e (legkésőbb 1804 februárjáig), nem tudjuk, kizárólag a *Studiumok*ra nézve állítható ez bizonyosan, de az analógia elve alapján ugyanezt feltételezzük a többi esetében, még akkor is, ha sok bizonytalanság meglétét kell megállapítanunk a filológiai adatok hiánya vagy ellentmondásai miatt.

A kötetek összeállításában megnyilvánuló archiválási törekvés egyszerre kíván emléket állítani az elszenvedett fogságnak és lezárni a fogság végéig terjedő pályaszakaszt, ennek hátterében pedig felsejlik az ’egyveleg írások’ kiadásának új terve, melyről ugyancsak 1802–1803 tágan vett fordulóján írott levelekben olvashatunk. Elsőként Kozma Gergelynek ír erről Kazinczy, 1802. december 1-jén, két nappal azelőtt, hogy Festeticsnek felajánlja budai Gessner-fordításának kéziratát, majd Szentgyörgyi Józsefnek 1803. február 27-én, négy nappal azelőtt, hogy a Hollmann-fordítás elé bemásolja a Sáróy Szabó Sámuelnek szóló ajánlását, s kommentálja azt. Ez utóbbi levélben a kötetek beosztását és az eléjük tervezett ajánlásokat is olvashatjuk,[40] a korábbi levélnél tömörebben fogalmazott bevezető után:

> Én **miolta ismét élek**, még nem nyomtattattam semmit. Ez idén fogok. ’S engedd, hadd fecsegjek erről valamit, ’s hadd melegítsem-el valamivel szívedet. 2387 nap mulva jövén vissza tömlöczömből, megtekintettem egykori nyomtatásaimat. Az Orpheusom’ némelly lapjain kivűl semmimet nem olvashatom; ízetlenség és incorrectio minden. – Illő, helyre hoznom hibámat.[41]

40 A kötettervek alakulásáról és a pontos műcímekről lásd részletesen a kritikai kiadás jegyzeteit: SZL, 1061.

41 KazLev III, 28, 676. sz. Kiemelés tőlem: D. A.

Figyelemre méltó a megfogalmazás hasonlósága a Kozma Gergelynek írott levélben olvashatóval, a közlendő lényegi pontjai majdnem ugyanúgy hangzanak mindkét helyen. Megadja a fogságban töltött napok pontos számát, rögzíti viszonyát fogság előtti írásaihoz („kivévén egynehány lapjait Orfeusomnak, semmit nem olvashatok azokból, a' miket valaha közre bocsátottam"), s ebből vezeti le új törekvéseit: „**Miólta ismét élek**, a' Stylisticának sokféle nemeiben tettem próbákat, 's nem sokára megjelenek velek."[42] Félkövérrel kiemeltük a mindkét helyen előforduló különös, önértelmező megfogalmazást, amely az élet megszakítottságának képzetével jeleníti meg a fogság éveit, szabadulását pedig mintegy újjászületésként. Hasonló szerkezettel és kontextusban, de kifejtettebben bukkan fel ez a gondolat a Kozmához írott levélben pár sorral fentebb: „ezen 17 holnap alatt, a' miolta vissza vagyok adva hazám' Istenségeinek és a' Tokaj' egének, még semmit nem nyomtattattam".

A *Budai papirosaim*ban olvasható Hollmann-fordítás már idézett előszava megismétli ezt a szövegfordulatot: „2387 napig tartott fogságom után végre Munkácson 1801ben, Júniusnak 28dikán, eleresztetvén, és Hazám' Istenségeinek 's a' Tokaj' boldog egének vissza adatva, íme ismét kezemben van az Írás." S a dátum sem kevésbé beszédes („szabadságom' 21dik holnapjának 3dikán, 1803, Martiusnak 3dik napján"), hiszen egy új időszámítás szerint is számol, miként a fentebb idézett levelekben, s tegyük hozzá, a korabeli levelek közül csak ezekben. Továbbá ugyanezen a napon, március 3-án kelt Kazinczy sokat idézett levele Puky Ferenchez, amelyben éppen a Hollmann-fordítás egyik alaptételére[43] hivatkozva fejti ki régebbi és újabb religióbeli hitvallását, a bekövetkezett fordulatot hangsúlyozva: „Itt vontam szoros számadásra magamat religióbeli állatásaimért. Itt jutottam-el arra a' pontra, mellyből – úgy vélem, úgy hiszem azt! – soha többé semmi ki nem mozdít. Nem ismerem az Istent és lelkemet: de szeretem, és ezt függésben lenni érzem ő tőle. Ebből áll Religióm." S ez a fordulat egyáltalán nem függetleníthető ezúttal sem az elszenvedett fogságtól: „Ekkor ragadt meg az isteni gondviselés 's a' hóhérszínig vitt."

A kérdéses hónapokban 1802–1803 fordulóján tehát az egész személyiséget átható, az irodalmi munkásságra és a világszemlélet legáltalánosabb kérdéseire egyaránt kiterjedő ön-újra-alkotás megy végbe, pontosabban: jut végső szakaszába a fogságban megkezdődött, s a szabadulással folytatódó folyamat. Ennek lenyomata a kéziratos kötetek összeállításában testet öltő archiválás és a kiadandó gyűjteményes kiadás tervének megformálása, s valójában a 'miolta ismét élek' formulája maga is. Mert bár közvetlenül ez a megfogalmazás a kiszabadulás óta

42 KazLev II, 514, 546. sz.

43 „A' természet, mondám magamban, soha nem áll-el a' maga oeconomiájától. Lenni – viritani – hervadni – elhalni! imhol az a' törvény, a' mellyet magának minden teremtményeire nézve kiszabott." KazLev III, 35, 579. sz.

eltelt időre vonatkozik, nem véletlen, hogy korábban nem találkozunk vele Kazinczynál, s később sem.[44] Ebben a formában mindössze négy levélben szerepel, a két idézett helyen kívül még ugyanekkor, egy Péchy Imrének írott 1803. április 22-i levélben,[45] majd még egyszer 1807-ben,[46] az ittenitől némileg eltérő összefüggésben, de mindkétszer a fogság óta életében végbemenet fordulatot hangsúlyozva. A 'miolta ismét élek' formula a közvetlen jelentésen túl valójában az 1802–1803 fordulóján éppen lezáruló ön-újra-alkotásnak a nyelvi megformálása, amely éppen a lezárulás teremtette távolság miatt vált így megfogalmazhatóvá.

E formulának rendkívüli hatású az utóélete, a Kazinczy-értelmezésekben az idézett levelek rendre előkerülnek, megalapozva a fogság előtti és utáni pályaszakasz között vonható határvonalat. Fried Istvánnal[47] tartva nem gondoljuk, hogy ez rendkívül mély és széles szakadék volna, sokkal inkább a *fordulat* kifejezést érezzük helyénvalónak e tekintetben, még akkor is, ha Kazinczy maga a diszkontinuitást hangsúlyozza formulájával. Sőt, éppen e formula jelentésének, használatának és érvényességi körének vizsgálata alapján válik láthatóvá, hogy ezúttal is Kazinczy önkép-formálásának a hagyományba való beleíródásával van dolgunk. 1802–1803 tágan értett fordulója belső történéseinek ez kétségtelenül adekvát nyelvi alakzata, ezt erősítik meg a dolgozatunkban vizsgált egykorú félbőr kötésű kötetek is, munkássága egészében azonban, miként a kor folyamataiban általában is, a folytonosság és az átalakulás sokkal bonyolultabb szövevényével van dolgunk.

44 A 'miolta élek' persze sokszor előfordul, de szószerinti jelentésben, s ugyancsak sokszor előfordul akár hasonló jellegű megnevezés, a fogságból való kiszabadulásra nézve, de e kötött szerkezet nem. A szóban forgó formula a kritikai kiadásban kiadott önéletrajzi szövegkorpuszban sem tűnik fel.

45 „Édes Uram Bátyám! **Miolta ismét élek**, az anyám személyén kivűl Uram Bátyám az első, sőt az az egy, a kitől jólétet veszek, s nem fogom elfelejteni soha, hogy azt nekem, nem kérve nyujtotta." KazLev III, 54, 592. sz. Erre hasonlító megfogalmazás hasonló kontextusokban még két további levélben fordul elő: KazLev III, 341, 419, 762, 808. sz.

46 Öccséről írja Kis Jánosnak, 1807. augusztus 28-án: „Ifjú korában gondolkozásunk eggy volt: **miolta ismét élek**, soha eggyüvé nem férheténk." KazLev V, 134, 1159. sz.

47 Fried István, „Kazinczy neoklasszicista fordulata", in Fried István, *Az érzékeny neoklasszicista: Vizsgálódások Kazinczy Ferenc körül*, 44–60 (Sátoraljaújhely–Szeged: Kazinczy Ferenc Társaság, 1996).

Kazinczy, az alkalmi költő

A Kazinczy-szakirodalom tükrében egy ilyen cím sokáig oxymoronnak minősülhetett volna. Közismertek Kazinczy megjegyzései, amelyekkel a nála jelentkező fiatalabb költőket arra biztatja, hogy erejüket ne vesztegessék névnapi köszöntőkre és egyéb alkalmi versezetek dolgozására, állásfoglalásai az alkalmi költészetet illetően egyértelműen elítélőek a pálya egészében. Ugyanakkor, amint arra újabban többen rámutattak, alkalmi költeményeket maga is írt. Csetri Lajos még csak két, úgymond „botlását" említi,[1] Hász-Fehér Katalin azonban példák sorával igazolja, hogy Kazinczy az elvi elutasítás ellenére a gyakorlatban valójában aktív alkalmi költő, aki többnyire örömmel teljesíti a megbízásokat, költői kihívásnak tekintvén e feladatokat.[2] A Kazinczy költői életmű kritikai sajtó alá rendezése közben azzal szembesültem, hogy valóban igen jelentős mennyiségben vannak alkalminak minősíthető versek (noha eloszlásuk a pályán nem egyenletes, a fogság előtt alig találunk ilyet, a pálya vége felé közeledve egyre többet). Sőt, az alkalmi költészet létmódját alapvetően jellemző közösségi jelleg a nem tipikusan megrendelésre, alkalomra készült versszövegek esetében is felfedezhető, miközben pedig az alkalmiság maga transzformálódni látszik. Mindebben, úgy vélem, a csoportképzés sajátos mechanizmusai érvényesülnek szabadkőműves mintázat alapján. Természetesen e téma megnyugtatóan részletes kifejtése nem lehetséges a jelen keretek között, így itt és most csak a probléma expozíciójára tudok vállalkozni, egy példa kapcsán.

1 Csetri Lajos, *Egység vagy különbözőség?: Nyelv- és irodalomszemlélet a magyar irodalmi nyelvújítás korszakában*, Irodalomtudomány és kritika (Budapest: Akadémiai Kiadó, 1990), 154–155.

2 Hász-Fehér Katalin, *Elkülönülő és közösségi irodalmi programok a 19. század első felében*, Csokonai könyvtár 21 (Debrecen: Kossuth Egyetemi Kiadó, 2000), 167–168.

A' Nagyság és Szépség diadalma című költemény epithalamium, Napóleon és Mária Lujza házasságkötését énekli meg (s ennyiben az alkalmi költészetnek nem a kisközösségi használatra készült típusába tartozik, de ez az alapjellemzőkön mit sem változtat). 1810 márciusának végén készült, április elején került a nyomdába, s a hónap közepén már kijött az alkalmi nyomtatvány, majd pár hónap múltán a *Magyar Kurir* hasábjain is megjelent a vers. Kazinczy a nyomdai átfutás időszakában sokaknak levélben is elküldte a szöveget, majd a megjelenést követően már a nyomtatványt mellékelte leveleihez. A levélkéziratok mellett fennmaradt még cenzúrai tisztázat éppúgy, mint fogalmazvány; ez utóbbi egyébként ritkaság Kazinczy esetében, miként az is, hogy a nagyszámú szövegforrás keletkezése szűk negyedévnyi időszakra koncentrálódik. Egy évvel később, mikor újra kezébe kerül az első fogalmazvány kézirata, beilleszti azt a *Pandekták* feljegyzései közé (ezért maradt fenn), s ír egy hosszú magyarázatot, amelyben rögzíti a vers keletkezés- és fogadtatástörténetét, persze a saját szemszögéből. Ez a leírás minden lényeges ponton egyezik az 1810-es levelekből kinyerhető adatokkal, csak a hangsúlyok változnak itt-ott.[3]

A történet a következőképpen foglalható össze. Kazinczy március második felében betegen feküdt (ezúttal is, mint annyiszor, szükségesnek érzi kiemelni, hogy aranyér miatt), s közben Sárospatakról, Sipos Páltól és Kézy Mózestől a nevezetes házasságkötés alkalmából írott, latin nyelvű verseket kapott kézhez, az egyik disztichonos, a másik hexamateres epithalamium volt. Nagy gyönyörűséggel olvasta e költeményeket, s maga is ihletet kapván, magyar nyelvű disztichonok írásába fogott, amelyeket viszont a nevezettek olvastak nagy gyönyörűséggel, mikor elküldte nekik, hogy adják rögtön nyomdába Sárospatakon. Közvetlen barátaitól, akiknek levélben küldözgette a verset, előbb kézírásban, majd nyomtatásban, már nem kapott ennyire hízelgő visszajelzéseket, több bírálat is megfogalmazódott, főleg a köszöntővers erőteljes mitologizálása miatt. Kazinczy, noha leveleiben hangsúlyozta, hogy költeményét maga sem tekinti igazán értékesnek, a kritikát pedig általában is nagyra értékeli, amikor e kritikák ténylegesen megfogalmazódtak, már kevésbé volt lelkes, reagálását inkább elutasítónak lehet mondani.

E történetben több olyan mozzanat is felfedezhető, amelyek Kazinczynak az alkalmi költészethez való elég sajátos viszonyulására nyújtanak rálátást. A magya-

3 A költemény filológiai hátterének összefoglalása a készülő kritikai kiadás anyagára épül, a részletes adatolást a további gondolatmenet szempontjából nem éreztük szükségesnek. [A kiadás azóta megjelent: Kazinczy Ferenc, *Költemények*, kiad. Debreczeni Attila, a német szövegeket kiad., ford. Deák Eszter és Doncsecz Etelka, görög szövegeket kiad., ford. D. Tóth Judit, 2 köt. Kazinczy Ferenc művei: Első osztály: Eredeti művek – Kritikai kiadás (Debrecen: Debreceni Egyetemi Kiadó, 2018). A továbbiakban: KazKölt.]

rázó jegyzésekben és a korabeli levelekben Kazinczy egyaránt szükségesnek tartja leszögezni: „Nem szeretem a' Gelegenheitsgedichteket."[4] Ez a megállapítás a barátok előtt is jól ismert tényt rögzíti, de ebben az esetben éppen azért, hogy ehhez képest szóljon arról, miért ír mégis alkalmi verset. Az idézett levél így folytatódik: „De ez a' nagy történet, 's Pataki Prof. Sípos és Kézy Uraknak deák verseik ezen menyegzőre, engem is elszédítettek." Másutt már „a' nagy történet", vagyis a menyegző említése elmarad, s pusztán a költői lelkesültség hangsúlyoztatik: „Ez a' két vers engemet poétai oestrumra ragadott, 's ámbár azt hittem, hogy tollamból soha sem fog folyni Gelegenheitsgedicht, csakugyan győzött a' felmelegülés".[5] A magyarázó jegyzésekben pedig mindez dramatizálva szólal meg: „'S te is Gelegenheitsdichter lészesz e? kérdém magamat, elijedve a' megkészült két distichon' látásától? Feltettem magamban, hogy abba hagyom; de a' versek csak készültek. Engedtem a' vonszásnak".[6]

A leírásokban közös mozzanatként fedezhetjük fel azt az önértelmezést, mely szerint a szóban forgó alkalmi vers nem megrendelésre és nem versificatióként készült, hanem valódi költői ihlet terméke, amely költői ihlet ráadásul nem is magából az alkalmi eseményből táplálkozott. Valójában tehát sokkal inkább a házasságkötés alkalmatosságából született két latin költemény nevezhető meg Kazinczy versének ihletforrásául, semmint maga a házasságkötés alkalma. Az ihlet így, noha nem szakad el az alkalmiságtól, valójában mégis szövegek által inspirált ihlet, sőt, döntően formaihlet, ugyanis ekkoriban Kazinczyt, miként leveleiből kiderül, éppen a hexameterben és a disztichonban rejlő költői lehetőségek izgatták, korabeli versei is e formákat próbálgatták.[7]

Kazinczy nagy számban írott alkalmi versei kapcsán rendre az itt látott érvelési sémát alkalmazta, hogy megindokolja azok születését, s rendre feltűnik ezen indoklásokban valamely, az alkalomtól magától elváló ihletforrás is. Dessewffy Józsefnek például így ír 1811. november 28-án, amikor a Helmeczy Mihályhoz szóló episztola nyomtatványát küldi: „Alkalmatossági versezetekről mit tartok, nem szükség mondanom, noha a' Genie azt is interesszanttá tudja tenni, nem úgy mint a' közönséges fejek, kiknek efféle verseik nem egyebek mint rigmusok. Azonban az ide zárt nyomtatványt bátorkodom Néked még is bémutatni",[8] s itt következik a hosszas indoklás, amivel igyekszik kiemelni a szöveget a szoros alkalmiság köréből, s valami nemesebb célt (most épp a jókkal való kapcsolat

4 Kazinczy levele Berzsenyinek, 1810. április 5., in KazLev VII, 347, 1698. sz. [KazKölt I, 131.]

5 Kazinczy levele Kis Jánosnak, 1810. április 7., in KazLev VII, 358, 1704. sz. [KazKölt I, 135.]

6 MTAK. K 622., 153b. [KazKölt I, 1123.]

7 Kis Jánosnak írja már idézett levelében: „Eggy idő olta a' distichonok' írása foglalt-el 's Wesselényim, Báróczym, Iphigeniem, Erdőm, a' Könyörgésem olly darabok, a' mellyekbe szerelmes vagyok. Hexametert sokkal könnyebb írni mint Distichont, mind azért, mivel a' gondolat nem szorúl két sorba, mind azért, mert az szabadabb mozgású mint a' pentameter hátulsó része."

8 KazLev IX, 167, 2103. sz. [KazKölt I, 240.]

szorosabbra fűzését) tulajdonítani annak. Másutt a megformálás célzatosságát hangsúlyozza kommentárjaiban. Így amikor Festeticshez kell egy költeményt írnia a keszthelyi ünnepségek kapcsán, vagy mikor az újhelyi bál egy látványosságára gyárt felirat-versikét, azzal emeli meg versificatori működését, hogy a verstani viták távlatát villantja fel; mint többször leírja, nem szereti a rigmusokat, de meg akarta mutatni, hogy „a' neologus is tud strophizálni, ha akar".[9] Megint máskor pedig a forma megválasztása által talál költői feladatot a kiszabott penzum teljesítésében. Guzmics Izidorhoz írott, 1830. július 23-i levelében így számol be a közölt vers keletkezésének hátteréről:

> Mi készűlünk a' Gróf Mailáth' Installatiójához. Vice Ispányunk Báró Vay Miklós engem szólíta fel hogy írjak verset a' transparent táblára, és az ebédlőbe. Rettegtem, mert a' parancsolt vers ritkán ér valamit. Valami *újat* akartam adni, 's minthogy Fő-Ispányunk Fiumében szolgált, 's füle ott az olasz formákhoz szokott, olasz formájú complimentet írtam neki a' Metastasio példáji után.[10]

Többször előfordul az is, hogy sírfeliratot, emlékverset kérnek tőle, ezen esetekben általában a görögös epigramma mintáját követi. Teleki Józsefnek 1813. július 26-án írja egy ilyen eset kapcsán: „a' kinek görög ízlés nem jutott, az illyet ritkán érti-meg. Úgy tapasztalom örömömre, hogy a' ki érti, szereti is."[11]

Ha nincs megrendelés, csak alkalom – vagyis önszántából versel alkalmilag –, akkor is ott a törekvés az alkalomtól való elemelkedésre, sőt, gyakran az alkalom maga háttérbe is szorul. A saját gyermeke születésére írott *Gróf Ráday Pálhoz* című episztola kísérőlevelében így ír Rádaynak: „Genialis leveled engem poétai oestrumba ragadott",[12] vagyis ez esetben sem maga az esemény, hanem Ráday levele volt az ihletforrás. Egyébként annál is kevésbé jelenthette az ihletforrást maga az esemény, mert a gyermek még meg sem született ekkor, amiből az a további kellemetlen következmény adódott, hogy utóbb a vers átírására kényszerült Kazinczy, minthogy a versben megénekelt fiú helyett ismételten lánya lett. Az ihlet tehát Kazinczy alkalmi versei többségében formaihlet vagy más szövegek által inspirált ihlet. Így, noha igaz a megállapítás, hogy Kazinczy lírai életművének igen jelentős hányadát alkotják az alkalmi költemények, másrészről az is igaz, hogy ez az alkalmi jelleg erősen transzformálódik. Ihlete kötött ihlet, mint minden alkalmi költőé, de ugyanakkor áttételes, transzformált, többnyire szövegeken és műformákon átszűrt ihlet, ami a primér alkalmiság helyébe lép. S ez a

9 Kazinczy levele Nagy Gábornak, 1816. [május 16. előtt.], in KazLev XIV, 187–189, 3208. sz. [KazKölt I, 370.]
10 KazLev XXI, 347, 5194. sz. [KazKölt I, 543.]
11 KazLev XXII, 300, 5531. sz. [KazKölt I, 322.]
12 Kazinczy levele Ráday Pálnak, 1809. október 15., in KazLev VII, 5, 1559. sz. [KazKölt I, 79.]

mozzanat közös nem alkalmi verseivel, mert ezek jórésze ugyancsak szövegek és formák inspirációjára készült, többnyire csoportosan, ahogy például szonettjei és epigrammaciklusai. Úgy vélem, ezen alapsajátosság alapján Kazinczy joggal nevezhető a kötött ihletek költőjének.[13]

Hermetikus referencialitás

A másik mozzanat, melyet *A' Nagyság és Szépség diadalma* című költemény kapcsán mint általános összefüggésekkel is bíró vonást kiemelnék, a vers sajátos referencialitása. A nyomtatásban ezúttal nincsenek jegyzetek, amelyek az utalások értelmét megvilágítanák, de a levelekben vannak, sőt, a fennmaradt nyomtatványok némelyikében is ott találhatóak ugyanezek a magyarázatok, kézzel beírva. Kazinczy ezekben egy-egy személyre (például IV. Henrikre) vagy ütközetre (például a jénaira) vonatkozó utalások[14] mellett antik reminiszcenciákra is rávilágít. Közöttük különösen érdekes egy Vergilius szöveghely,[15] amelynek fordítása már régóta izgatta, s csak az alkalomra várt, hogy valahol hasznosíthassa saját fordítói megoldását: ez is a formaihlet jelentőségét hangsúlyozza, a hagyományos imitációs versépítés gyakorlatának megfelelően. A részletes háttér- és szövegszintű magyarázatok az olvasás irányítására szolgálnak Kazinczy részéről, s ezek között olyan információk is fellelhetőek, amelyek referenciái nyilván nem lehettek a nyilvánosságnak szánva még egy jegyzetelt kiadás esetén sem. Ilyen a Vergilius-szöveghely háttér-történetének felfedése, de még nyilvánvalóbb az a legszorosabb barátainak tett utalás, hogy a verset „csak eggy bizonyos ok miatt küldtem sajtó alá", „a' mit érteni fogsz, ha ki nem mondom is".[16] A költemény tökéletes meg-

13 Ezt a megnevezést egy más alkalommal Fazekas Mihályra is érvényesnek találtuk, lásd: *A „kötött" ihletek költője: Fazekas Mihály: Cs. et F.* című tanulmányt a jelen kötetben.

14 Az alkalmi költészetre oly igen jellemző eseménytörténeti referenciák közé tartozik a Gotthárd-hágó említése Napóleon egyik hadjáratának útvonala kapcsán. Egy évvel később írott feljegyzése végén Kazinczy hosszú bekezdésben foglalkozik azzal, hogy Napóleon valójában a Bernát-hágót használta, s hogy ő ezt tudta, csak a valódi hegymagasságokkal nem volt tisztában, ezért választotta az általa jóval magasabbnak gondolt Gotthárdot a versbe. Közben azonban egy könyből olvasta a tényeket, s erről külön feljegyzést is készített (e feljegyzés ma is megtalálható a hagytékban, a megadott *Pandekták*-oldalszám alapján). „De – mint írja – a' Poétának szabad az illy felcserélés." MTAK. K 622. 154a. [KazKölt I, 1124.] Ezzel együtt is Döbrentei Gábort már 1810. augusztus 26-i levelében arra kéri, hogy cserélje ki a hágók nevét az újonnan tervezett kiadásban. KazLev VIII, 69–70, 1826. sz.

15 „Bal tüzeket lobbant a' nagy Zeüsz. Virgilben felakadtam ezen véghetetlenűl szép expression: Jupiter intonuit laevum. Hogyan kellene ezt magyarúl kitenni? Sok ideje hogy kész volt a' phrasis. Vártam az időt, hogy elmondhassam, 's íme itt van, 's örűlök neki, hogy most elmondhatom." Kazinczy Ferenc Döbrentei Gábornak, 1810. április 7., in KazLev VII, 353. [KazKölt I, 133.]

16 Az első idézet a Berzsenyinek, a második a Kis Jánosnak írott levélben található, ez utóbbi vonatkozó részlete így hangzik: „ámbár azt hittem, hogy tollamból soha sem fog folyni Gelegenheitsgedicht, csakugyan győzött a' felmelegülés és még valami a' mit érteni fogsz, ha ki nem mondom is". Az ugyanekkor Döbrenteinek és Nagy István prépostnak írott levelekben ez az utalás nem szerepel.

értéséhez tehát olyan információ szükséges, amelynek csak kiválasztott kevesek vannak birtokában, s egyáltalán nem kívánatos, hogy tágabb kör számára hozzáférhetővé váljék.

A teljes megértést lehetővé tevő információkhoz való hozzáférés szempontjából eltérő csoportba soroltatnak a nyomtatványok és a levelek olvasói, s maguk a levélcímzettek is belső és külső körbe tartoznak, a szerzővel való kapcsolatuk szorossága alapján. Ezzel a szerzői csoportképző akarattal azonban ezúttal a fogadtatás nem harmonizál, a szűk baráti körből, Virágtól, Szemerétől Kölcseytől, Vitkovicstól, Horváth Istvántól kritikus visszajelzések érkeznek, míg magasztalás Kézytől, Sípostól, s aztán majd laikusoktól is. Kazinczy ekkor, s ez az igazán figyelemreméltó, azonnal vált: „Valóban itt nem az én igen kedves barátimnak van igazok – Virágnak, Szemerének, Vitkovicsnak – hanem nekem, és Kézynek."[17] Sarkosan fogalmazva: a hangsúlyosan MI–ŐK viszonyra építő csoportképző törekvés változatlan marad, csak a személyek cserélődnek. Persze nem elsősorban Kazinczy hiúságát kell e mozzanatban látnunk, hanem sokkal inkább a csoportidentitás-képzés rá olyannyira jellemző mechanizmusát, amely mindig erőteljes oppozíciókban alapozódik meg, értők és nem-értők szembeállítása által.

Kazinczy versei *általában is* tele vannak különféle, néha egészen rejtett utalásokkal. A versekhez nagyon gyakran jegyzetek járulnak, a levelekben magyarázatok özöne veszi körül a szövegeket, s a címzettekkel való képzeletbeli összekacsintás megképezi azt a bennfentességet, amely alapján a befogadók csoportokba soroltatnak, gyakran már mielőtt találkozhattak volna a kérdéses szöveggel. Egy epigrammája kapcsán ezt írja Kazinczy Horvát Istvánnak: „Igazad vagyon, hogy Epigrammám kevés olvasó előtt lészen érthető, 's szeretném, ha verseimnek ne kellene sok magyarázat. [...] A' tudományos czélzások ha csak azért fordúlnak elő hogy olvasásunkkal paradírozzunk, hibák, még pedig nevetséges hibák. Általjában hibáknak nevezni őket nem merném."[18] Valójában itt a tudós erudíció versköltési hagyományának átértelmezéséről van szó, még ha Kazinczy nem is bontja ki bővebben a gondolatot. A költemények jegyzeteiből és főleg a levelekben található magyarázatokból azonban kitetszik, hogy nagyon erőteljesen jelen van egy sajátos referencialitás a versszövegekben, amely szándékoltan csak korlátozott mértékben lehet érthető az olvasók különböző csoportjai számára.[19]

Ebből aztán az is következik, hogy mikor a költemények megírását és baráti körben való terjesztését követően Kazinczy publikálja, s főleg mikor pályája végén kötetterveket alkotva újra és újra lemásolja azokat, s eközben elhagyja a jegyzetek

17 Ezt feljegyzésében írja (MTAK. K 622., 153b–154a. [KazKölt I, 1124.]), de már Döbrenteinek 1810. augusztus 26-i levelében is említi, hogy egyre jobban szereti a verset. KazLev VIII, 69, 1826. sz.

18 1811. június 22., in KazLev VIII, 599, 2026. sz.

19 Hász-Fehér Katalin egyenesen azt állítja némi poentírozó éllel, hogy Kazinczy „műveinek, feltételezése szerint, a legjobb olvasója ő maga." Hász-Fehér, *Elkülönülő és közösségi*..., 64.

és magyarázatok zömét, a szövegek nehezen érthetővé válnak.[20] Egy szövegnek persze magáért kell jót állania, csakhogy Kazinczy versei esetében éppen a tudatosan megképzett referencialitás a művek egyik konstitutív tényezője: paradox módon saját maga állított akadályokat a mindenki számára való érthetősége elé, s csak az általa méltónak ítélt szűk csoport számára biztosította a szükséges információkat, avagy remélte, hogy e csoport tagjai ezen információknak egyébként is birtokában vannak. A referencialitás és a közösségi érvényességű, vagyis korlátozó jellegű szöveghasználat, ami az alkalmi költészet elemi sajátossága, Kazinczy költészetének az alkalmi költeményeken túlmutató jellemzője. Egyfajta hermetikus referencialitásról beszélhetünk, amely tudatosan csoportképző funkciójú, s amelynek a szabadkőműves hermetizmus jelenti a mintázatát.[21]

E mintázat alaposan szemügyre vehető az olyan kimondottan szabadkőműves eszmeiségű versek kommentárjaiban, mint a Báróczi-epigramma vagy a Török Lajos-episztola. Kis Jánosnak írja 1811. december 6-án: „Most eggy harmadik Epistolámat is közlöm, új okból, – tudnillik hogy ezen dolog felől való gondolkozásomat lássd. Érteni fogsz Te engem ott is a' hol csak a' *Jobb fők* érthetnek." Majd a vers után megjegyzi egy szöveghelyre nézve, hogy az „az Olvasót gondolkozásommal homályosan ismérteti-meg. A' szemes Olvasó megérti mit teszen ez: *Nyúlj-bé mellyedbe* etc."[22] Sárközy Istvánnak pedig ezt a kommentárt írja: „ott a' hol a' csillag van itt a' 2dik lapon, akarva van hagyva hézag, – olly hézag, melly ki nem póltolva fog maradni. Az elmélkedő megért, a' ki pedig nem elmélkedik, annak nincs szüksége engem itt érteni."[23]

A példák nagy számban lennének sorolhatóak, s nemcsak a kimondottan szabadkőműves eszmeiségű versek esetében, hiszen a Napóleon-köszöntő kapcsán láttuk az utalást a ki nem mondott, de a szűk baráti kör által érthető, rejtett összefüggésre, s a Mailáth-installációra készült feliratok vagy a síremlékre valók esetében is olvashatjuk leveleiben, hogy csak az érti ezeket, akinek „füle az olasz formákhoz szokott" avagy akinek „görög ízlés jutott". Ugyanez a hierarchizált értelmezési keret és az erre épített csoportképző mechanizmus jellemzi nyelvi harcaival kapcsolatos epigrammáit, episztoláit, de a nem kimondottan oppozíciós helyzetben született görögös epigrammákat szintúgy. Épp ezért lehet tá-

20 Hatványozottan érzi mindezt a késő korok olvasója, aki általában az *ultima manus* elve alapján kiadott valamely kései szövegváltozatot kapja kezébe, s ezért nehezen találja a kulcsot az értelmezéshez. Épp ezért szükséges, hogy a most készülő kritikai kiadásban változtassunk az eddigi közlési elveken, s elsősorban a keletkezés időszakának szövegváltozatait helyezzük előtérbe, közölvén ezekkel együtt a levelekben található kísérőszövegeket, melyek által Kazinczy verseinek hermetikus referencialitása valamelyest könnyebben dekódolhatóvá, de legalábbis hozzáférhetővé válhat.

21 Vö. Bodrogi Ferenc Máté, *Kazinczy arca és a csiszoltság nyelve: Egy önreprezentáció diszkurzív háttere*, Csokonai könyvtár 51 (Debrecen: Debreceni Egyetemi Kiadó, 2012), 255–270.

22 KazLev IX, 175–176, 2107. sz. [KazKölt. I. 243, 245.]

23 Uo., 261, 2137. sz. [KazKölt I, 254.]

gabb értelemben vett szabadkőműves mintázatról beszélni költészete erőteljes referencialitásával kapcsolatosan is.

A szabadkőművesség hermetizmusával elsajátított tudásrend és társadalomkép a megvilágosodottak, a megvilágosíthatóak és a világosság befogadására eleve képtelenek hármasságán épül.[24] Ez alapján teremtődik Kazinczy szimpozion jellegű közössége,[25] de látnunk kell, hogy ott és akkor is hat ez, mikor az e szimpozion-közösségbe tartozók éppen szembefordulnak vele, ahogyan azt a Napóleon-köszöntő kapcsán láttuk. Kazinczy e szűk belső kör mellett, annak érintetlenül hagyásával gyakran lép alkalmi értelmezői csoportok központjába, pontosabban csoportot teremt maga köré bizonyos kérdésekben. A mechanizmus az, ami nem változik: ugyanúgy oppozíciós szerkezetbe rendezi környezetét a megértés–meg-nem-értés kettőssége mentén, ami valójában a szövegekbe rejtett tudáshoz való hozzáférést, annak birtoklását jelenti. S minthogy e tudás legfőbb letéteményese és regulátora ő maga, a megértés fokozatai a hozzá való távolságot is kimérik, adott kérdésekben újra és újra, akár különbözőképpen is. Az alkalmi költészetet jellemző közösségi szöveghasználat és referencialitás Kazinczy általi eme (szabadkőműves mintázatú) transzformációjában így nemcsak munkássága egészének meghatározó vonását fedezhetjük fel, de egyben a korabeli literatúra több évtizedét befolyásoló csoportképző mechanizmust is látunk benne.

24 Erről részletesen lásd: Debreczeni Attila, *Tudós hazafiak és érzékeny emberek: Integráció és elkülönülés a XVIII. század végének magyar irodalmában* (Budapest: Universitas Kiadó, 2009), 384–386.

25 Vö. Hász-Fehér, *Elkülönülő és közösségi*..., 67–74.

Kazinczy, a dokumentátor

Az *Egy adalék Pázmányhoz és Kazinczyhoz* című tanulmányomban[1] Kazinczy Ferenc Pázmány Péterről készített feljegyzéseit értelmeztem. E szövegben a választott célnak megfelelően elsősorban Pázmány szemszögéből tettem ezt, így nem volt lehetőség a feljegyzések Kazinczy szempontjából releváns vonásaira érdemben kitérni. Ezúttal éppen erre tennék kísérletet, mert több izgalmasnak látszó kérdés is felvetődik ennek kapcsán. Az akadémiai kézirat-hagyatékban[2] a gyulafehérvári Batthyány-könyvtárról szóló feljegyzések között olvashatóak azok a Pázmányra vonatkozó sorok, amelyekben Kazinczy leírja, hogy ottani látogatása során kézbe vehette Pázmány eredeti leveleit I. Rákóczi Györgyhöz, s ezek egyikéről lemásolta a kardinális aláírását, amit a lapra ragasztva meg is találunk. A szóban forgó jegyzet tisztázat, s korábban a vegyes feljegyzéseket tartalmazó *Pandekták* egyik kötetének a része volt, amint azt az eredeti oldalszámozás és az írásmód bizonyítja a *Pandekták* ismert részeivel való összevetés során. E jegyzet, pontosabban ennek többszöri átdolgozásai beépültek az *Erdélyi levelek* különböző változataiba. A Pázmányt illető vonatkozásokon túl tanulságos lehet rákérdezni arra mindennek kapcsán, hogy vajon *mi volt az oka*, hogy Kazinczy másnap visszament a könyvtárba, mégpedig kimondottan azzal a céllal, hogy lemásolja Pázmány aláírását, valamint hogy hogyan kerül az erről szóló *feljegyzés letisztázott példányban,* az aláírás másolatát tartalmazó papírlappal együtt a *Pandekták* nevű jegyzőfüzetbe,[3] amely többnyire különféle könyvkijegyzéseket,

1 Debreczeni Attila, „Egy adalék Pázmányhoz és Kazinczyhoz", in *Eruditio, virtus et constantia: Tanulmányok a 70 éves Bitskey István tiszteletére*, szerk. Imre Mihály, Oláh Szabolcs, Fazakas Gergely Tamás és Száraz Orsolya, 2 köt. 1:160–164 (Debrecen: Debreceni Egyetemi Kiadó, 2011).

2 MTAK. K 638/I., 85b–86b. [A feljegyzést utóbb kiadta a kritikai kiadás megfelelő kötete: Kazinczy Ferenc, *Erdélyi levelek*, kiad. Szabó Ágnes, Kazinczy Ferenc művei: Első osztály: Eredeti művek – Kritikai kiadás (Debrecen: Debreceni Egyetemi Kiadó, 2013), 14–15.]

3 A *Pandekták* szót Kazinczy a 'mindent magába foglaló jegyzetek' jelentésben használja, a jogtörténetben ismeretes jelentésre nem történik utalás nála.

újságkivágatokat és egyéb műhelyforgácsokat tartalmaz. Milyen munkamódszerre vall mindez? Először talán kezdjük ez utóbbi kérdés megvizsgálásával.

Pandekták

Kazinczy hagytékának rendezője, Jakab Elek a következő sorokat írta a *Pandekták* VI. kötetének autográf borítójára:

> Ez egy teljesen összezavart gyűjtemény, megpróbáltam rendezni, napokig fáradtam vele, a fő szédülésig, sehogy sem tudtam végre hajtani. Ugy látszik, lelkiismeretlenség mive; elvittek belőle, össze hányták, megcsonkították, van emlékezet XI–XII–XIII. számú Pandectárol is, a minek semmi nyoma nincs már ma. Aki egybe tudja állítani, szerencsésnek mondom. Én teljesen bele romlottam, azért egy folyó számot keresztül vittem rajta, hogy legalább ezen túl ne csonkíttassék tovább. Buda-Pest, dec. 3. 1880. Jakab Elek.[4]

Jelen keretek között nyilvánvalóan nincsen mód a *Pandekták* filológiai kérdéseinek még csak futólagos tárgyalására sem, pusztán annyit szerettünk volna jelezni Jakab Elek panaszainak megidézésével, hogy a *Pandekták* anyaga igen jelentős méretű és jelentékeny, de feldolgozhatóságát tekintve nehezen kezelhető hagyatékrész. Ennek tudatában (és mindezek ellenére) figyelmünket fordítsuk inkább a *Pandekták* funkciójának értelmezése felé, pontosabban arra, hogy maga Kazinczy hogyan látta ezt.

Az általa összeállított kéziratos Pandekta-kötetek közül a harmadik elé Kazinczy 1810. január 6-i dátummal egy másfél oldalas előszót írt. Ennek első harmadában az ilyen jegyzőkönyvek közvetlen hasznáról a következőket fogalmazza meg: „Jegyző-könyv nélkűl nem lehet-el a' ki tanúl, leginkább nem pedig a' ki dolgozik; mert az emlékezet még azt sem mindenkor kész megsugni a' mit tud, 's a' mit megsug is, nem ritkán hibásan sugdossa."[5] Majd ezt követően saját jegyzőkönyv írási szokásait tekinti át, a kezdetektől az aktuális időkig:

> Én abban vétettem, hogy eleintén öszve nem varrható papirosokra tettem jegyzéseimet; 's ez okozta hogy ez a' régibb gyűjteményem fogságom' ideje alatt elveszett. Azután hogy 1801ben haza szabadúltam, in 8° kezdettem az effélét írogatni, hogy, útban is, velem jöhessen a' kisformájú kötet. A' mostani formában csak azután kezdém tenni a' gyűjtést, mindekutána Júniusban (12d.) 1806. Széphalmon állandó lakást ada a' Gondviselés és a' szerentsétlenségeimmel megelégedni látszó Áte. Negyedfél esztendő alatt ugyaneny-

4 MTAK K 633/VI. 1a.

5 MTAK K 633/III. 2ab. E szövegre a *Pandekták*at a kritikai kiadás számára feldolgozó Granasztói Olga hívta fel figyelmemet, amit ezúton is köszönök.

nyi kötetre gyarapodott a' munka. De eggyüvé lévén bennek írva minden, most (1810. Januar.) a' mennyire lehetett külön tárgyakra szaggattam az íveket, hogy így a' keresgélés megkönnyítessék.[6]

Kazinczy három szakaszt különít el tehát, szigorúan a használhatóság szempontjait figyelembe vevő formátumváltások szerint. Az elsőben különálló papírlapokra jegyzetelt, de ez nem bizonyult célravezetőnek, mert azok könnyen elkallódhattak. Ahogyan azt az ittenivel egybehangzóan a *Pályám emlékezetében* is megemlíti, „melly megsírathatlan vétkem hogy mind azt a' mi figyelmemet megragadá bekötött 's egyenesen illyeknek szánt könyvbe nem írtam be, hanem csak reppenő papiros-szeletekre, mellyek így, kivált 1794–1801 közt, elvesztek."[7] A második szakaszban, 1801 és 1806 nyara között aztán már egybeírja jegyzéseit, kisméretű papírcsomókba, ilyenekből több fenn is maradt (például a Ráday Gyűjteményben), aztán 1806-ban áttér a nyolcadrét formáról a negyedrét formára, s e harmadik szakasznak tekinthető három és fél évben több kötetnyit el is készít. A szöveg írásának időpontjában, 1810 beköszöntekor egy újabb szakasz veszi kezdetét, az eddigi kötetek íveit tartalmi szempontok szerint újrarendezi, hogy az egyre növekvő anyagban minél könnyebben eligazodhasson. Maga a jelen szöveg az eme új beosztású *Pandekták* előszavának látszik.[8]

A Pázmányról szóló jegyzet 1816-ban, Kazinczy erdélyi utazása során készült, s nyilvánvalóan nem az utazással egyidejűleg keletkezett, hanem az utazás közben készített napi jegyzések utólagos letisztázása. Az azonban, hogy mit és menynyit formált már ekkor az alapanyagul szolgáló jegyzéseken, nem dönthető el, hiszen a napi jegyzések nem maradtak fenn ezúttal sem, Kazinczynak szokása volt azokat megsemmisíteni a letisztázást követően. E letisztázás a *Pandekták*ba került, mindenféle egyéb jegyzet közé, de egy nagyobb jegyzetegység részeként, ami már ekkor a továbbdolgozás szándékára utal. Az idézett 1810-es Pandekta-előszó maga is megemlíti e funkciót a memória segítésének praktikus célzata mellett: „holmi azért ment a' jegyzések közzé, mert *el* akartam *dolgozni,* 's bajos volt volna akkor keresgetnem mikor dologban voltam volna".[9] Az ekkori tartalmi átrendezés, mint mondja, a könnyebb használatóság végett történt, s más helyeken is egyértelmű utalások vannak arra, hogy egy olyan gyűjtemény épült Kazinczy írói műhelyében, amely folyamatosan kéznél és használatban volt. Ebben a különféle információk, fel- és kijegyzések, vázlatok és első kidolgozások együtt voltak jelen

6 Uo.

7 Kazinczy Ferenc, *Pályám emlékezete*, kiad. Orbán László, Kazinczy Ferenc művei: Első osztály: Eredeti művek – Kritikai kiadás (Debrecen: Debreceni Egyetemi Kiadó, 2009), 587.

8 Az persze más kérdés, hogy ez a Kazinczy általi átrendezés volt az első lépése az anyag Jakab Elek által is észlelt összezavarodásának.

9 MTAK K 633/III. 2ab.

egy (ma már nemigen rekonstruálható) rendben, amely az összeállítói szándék szerint a folytonos munka hatékony támogatására szolgált eme rendezettségben hozzáférhető tett információival.

A döntően információtárolási és -hasznosítási szempontot érvényesítő Pandekta-előszóban azonban egyszercsak, teljesen váratlanul a következő mondatkezdés bukkan elő: „Annak, a' ki halálom után holmin benne felakad".[10] Igaz, hogy ezt követően, mintegy mentegetőzve, arról ír, hogy rossz és pontatlan emlékezőtehetsége miatt van nagy szüksége akár közismert dolgoknak is a jegyzőkönyvben való rögzítésére, de az a tény, hogy mindez elég egyértelműen a jegyzőkönyvek kései olvasóinak szól, azt mutatja, hogy korántsem csak az információ saját célú hasznosításának segédeszközként tekintett a *Pandektá*kra. Az utolsó két mondat éppen ezt fogalmazza meg: „Bár azok, a' kik látják gyűjteményemet, követnék a' példát, és így magoknak is 's másnak is használni akarnának. Engedjék magokat általam leginkább arra intetni, hogy azt jegyezzék fel a' miket *látnak* 's *hallanak*; mert a' mi könyvben van, azt ha mi nem tudjuk is, nyomába vezettethetünk mások által."[11] Egyrészt tehát másokat is példája követésére buzdít, ezáltal mintegy kiterjesztve a hasznossági szempontot, de ki nem lépve annak köréből, másrészt viszont rejtetten megpendít egy teljesen új célt is („jegyezzék fel a' miket *látnak* 's *hallanak*"). Itt már a dokumentátor szólal meg.

A *Pandekták* ugyanis dokumentálja egy kor és egy egyén műveltségét, annak változásait, valamint egy írói életműnek az alakulását. Ez utóbbi vonatkozása pedig egyáltalán nem véletlenszerű, egyre inkább Kazinczy lényegi céljává válik. Jó példa erre ifjúkori verseinek esete, amelyeknek létezik egy *Régibb Stúdiumaim* című kései, kommentált egybetisztázása, de az egykori fogalmazványokat több esetben már korábban is letisztázta, pontosan rögzítve azok minden javítását, gyakran megmagyarázva ezeket, s a *Pandekták* köteteibe iktatta e kommentált, tisztázott fogalmazványokat.[12] Első két szonettjének keletkezését például így igen pontosan végigkövethetjük,[13] de ugyanezt hasonló részletességgel megtette *Az áldozó*val is,[14] kevésbé részletesen pedig sok versével. Aztán későbbi költeményeinél ugyancsak elkezdte alkalmazni a dokumentálás ezen módszerét, az

10 Uo.

11 Uo.

12 [Kazinczy Ferenc, *Költemények*, kiad. Debreczeni Attila, a német szövegeket kiad., ford. Deák Eszter és Doncsecz Etelka, görög szövegeket kiad., ford. D. Tóth Judit, 2 köt. Kazinczy Ferenc művei: Első osztály: Eredeti művek – Kritikai kiadás (Debrecen: Debreceni Egyetemi Kiadó, 2018), 1: 905–949, 2:59–62. A továbbiakban: KazKölt.]

13 Lásd erről: Gergye László, *Múzsák és gráciák között: Kazinczy Ferenc és a gráciaköltészet* (Budapest: Universitas Kiadó, 1998), 96–104. [KazKölt II, 334–348.]

14 Lásd erről: uo., 14–42., valamint tanulmányunkat: Debreceni Attila, „Kérdések Kazinczy ifjúkori ars poeticája, *Az áldozó* körül", *Studia Litteraria* 49 (2010): 88–95. [KazKölt II, 416–420.]

1811-es *Az ő képe* esetében például a következő kommentárt találjuk a Pandekta-bejegyzésnél:

> Én az illy dolgozgatások' fenn tartását nem tartom haszontalankodásnak. Ugyan azért írom által minden változtatás nélkűl a' hol az eredeti papirost Pandectámba béragasztani nem lehet. Mit adnék értte, ha Kisnek, Berzsenyinek, Virágnak dolgozásaikat úgy bírhatnám, mint a' Daykáéit bírom, és Szabó Dávidnak eggy darabját! Eggykor az öreg Rádaynál nézegettem így Raphaelnek eggy skizzét rézbe-metszve. [...] kértem az Öreget, engedné-meg hogy látása körül múlathassak 's nézellhessem. Ott kerestem okait, miért igazított holmit Raphael az első rajzon.[15]

Kazinczy számára az *alkotás folyamata*, úgy látszik, az *alkotáshoz magához* mérhető jelentőséggel kezd bírni. Állandó korrekciós gyakorlata, amely önéletírásainál ugyanúgy dominál, mint verseinél, drámáinál, valamint prózájánál, mintegy szétírja az életművet, mert a tökéletességre való törekvés egyre újabb és újabb átdolgozásokban jelentkezik. Ez pedig paradox módon azt eredményezi, hogy a tökéletesség mint telosz vezérelte alkotásmód előtérbe állítja a tökéletlent magát: az utat, amelynek a tökéletességhez kellene vezetnie. A *Pandekták*ba beiktatott vázlatok ezt az utat hivatottak dokumentálni, a késő utódok számára. Fontos pillanata e dokumentátori szemléletmód formálódásának az 1810-es év, éppen az az időszak tehát, amikor a *Pandekták* átrendezése megtörént és megszületett idézett előszavuk.

Mint ifjúkori verseinek tisztázatához hozzáfűzi a *Pandekták* egy helyén:

> 1809 kilobbanván a' Franciák ellen kezdett szerencsétlen háború, 's már seregeink kegyetlenűl verettetvén, félni lehetett, hogy az idők' viszontagsága engem is eltemettet. Mi lesz úgy, mondám, ha valami hívatlan Kiadó töredékeimet, el nem készűlt darabjaimat öszveszedi 's kibocsátja. Elrettenvén, kaptam papirosaimat, 's elégettem. – 1811nek elején vagy 10nek végén eggy olly csomóban, hol nem hittem hogy valami efféle légyen, ismét feltalálám eggy részét eggykori dolgozgatásaimnak. Most sajnálom akkori sietésemet, 's hogy el ne vesszenek (mert az effélét sok okra nézve kár tűzzel megemésztetni), ide rakom-le. De kérem azokat, a' kik ezt halálom után fogják látni, hogy kedvezzenek becsületemnek, 's ne tegyenek nevetségessé.[16]

A készületlenség, töredékesség napvilágra kerülése miatti félelem tehát előbb még a kéziratok elégetéséhez vezet, amit aztán hirtelen az elégetettek rekonstrukciójának vágya követ (mint például *Az áldozó* esetében), illetve a megma-

15 MTAK K 633/VI. 148ab. [KazKölt I, 918.]
16 MTAK K 633/VI. 170b., az itt megszakadó szöveg folytatása: M. Nyelvtud. 4r. 41/I. 227a. [KazKölt I, 906.]

radtak archiválása („mert az effélét sok okra nézve kár tűzzel megemésztetni"). A készültelenség már nem szégyen, hanem tanulság, emiatt nem kell elégetni a kéziratot, elegendő az utókor jóindulatú megértésére apellálni. A tökéletességre törekvő alkotó mellé odalép a tökéletességre törekvés folyamatát ugyancsak az utókor számára megörökíteni szándékozó dokumentátor. És ettől egyáltalán nem áll távol az aláírásokat másoló, majd azokat gyűjteménnyé szervező és kiállító Kazinczy sem.

Autographumok

A *Pandektákba* iktatott Pázmányról szóló jegyzetek tehát az eredeti napi jegyzésektől az *Erdélyi levelek* tizennégy változatáig vezető út egyik dokumentumát reprezentálják, s e dokumentumnak része a Pázmány lemásolt aláírását tartalmazó, beragasztott papírszelet is, aminek jelentősége aztán majd a mű formálódása során háttérbe szorul, s végül említése is elmarad. Az egyik változatban azonban még magára a másolás technikájára is történik utalás: „Cardinális Pázmánynak kezét itt láttam először, 's Bibliothecárius Úr megengedte, hogy holnap, velint és olmot hozván, lemásoljam."[17] Nem egyedi és nem kizárólag Pázmánynak szóló fellángolásról van szó ebben az esetben, ezt a módszert (az átütő papírt) még nagyon sokszor alkalmazta Kazinczy, de emellett eredetiben is gyűjtött. Ma öt olyan kéziratos kötetet ismerünk, amelyek csak aláírásokat tartalmaznak, s még ugyanennyit, amelyekben aláírások mellett más dokumentumok is vannak, a dokumetum- és levélgyűjtemények száma pedig még nagyobb. Külön figyelmet érdemel ezek sorában a Sátoraljaújhelyen található *Autographiai Gyűjtemény* két kötete, amelyhez önálló előszót (ahogy nevezi: *Előintés*t) írt Kazinczy, jó szokása szerint több változatban.

Az elsőt 1829. augusztus 31-én, az utolsót másfél évvel később, 1831. január 16-án, ezek bővítve és egyre emelkedettebb dikcióval foglalják össze lényegében ugyanazt:

> A' jól vagy rosszúl nevezetes emberek' Kéziratai a' szerint érdemlik figyelmünket mint az ő arczképeik; magunk sem értjük mint esik, de érezzük hogy hozzájok, a' nem ismertekhez, közelebb tétetünk, midőn képeiket látjuk, midőn illethetjük a' papirost, mellyen kezek nyúgodott. [...] Ezek voltak az okok, mellyek által arra indítattam, hogy az efféléket kiszedjem a' magok helyeikből, 's eggyüvé köttessem itt, hogy midőn Levéltárunk olly Vendégeket látand belépni küszöbén, kik itt múlathatnak, gyönyörrel és haszonnal forgathassák végig a' minden becset felülhaladó Gyűjteményt. Kérkedés nélkül szabad

17 MTAK. Földrajz 4r. 3. 107a. [Kazinczy, *Erdélyi* levelek, 157.]

> említenem, hogy a' képek, és a' lemásolt és sok eredeti Kézírások az én ajándékaim; általhoztam azokat Autographiai Gyűjteményemből, mellyet a' Külföld is ismer. Bár a' mit itten kezdek, tovább is folytattassék. A' maradék érdemli gondjainkat.[18]

A kéziratok és a hozzájuk tartozó személyek arcképei sajátos funkcióváltozáson mentek keresztül a gyűjteménybe való rendezés során. Kazinczy megemlíti, hogy a kéziratokat kivette eredeti levéltári helyükről, s valóban, sokukon megtalálható az utólag általa odajegyzett jelzet, hogy visszakereshető legyen az a bizonyos hely, ahová eredetileg tartoztak. De ez nem változtat a tényen, hogy a kéziratok elvesztették eredeti kontextusukat és kiállítási tárgyakká lettek, amelyeket egyfajta kultusz kell övezzen, s amelyeknek imígyen való létét is a megteremteni kívánt kultusz igazolja. Nincs ez másként az arcképmetszetekkel sem, hiszen azok ugyancsak nem eredendő karakterükben válnak a gyűjtemény részévé, hanem a kultusz tárgyaihoz, az adott kéziratokhoz tartozó személy képi megjelenítéseként. Kazinczy mint muzeológus jár el, még ha nincs is körülötte a mai értelemben vett múzeum, legfeljebb csak egy igen kezdetleges kiállítási tér, ahol a kiállított tárgy magában van és még kézbe is vehető. Ami azonban döntően megváltozott: a kulturális tárgyhoz való viszony.

Radnóti Sándor írja Winckelmmann-könyvében, hogy a „múzeum kulturális központtá válásához a kulturális tér radikális átrendeződésre van szükség", majd Wolfgang Ernst szavait idézi:

> A *museum* hosszú ideig valójában nem hely volt, hanem szöveg, amely a diszkurzív mezőn valahol a *bibliotheca*, a *thesaurus,* a *studio,* a *galleria* és a *theatrum* között helyezkedett el. A muzeológia gyakorlata a kognitív kontemplációba, a filológiai összehasonlításba és a konkrét tárgyra orientált gyűjtőtevékenységbe volt horgonyozva. Ebben az értelemben a muzeológia sokkal inkább vonatkozik a tárgyak diszpozíciójára, az elhelyezésüket meghatározó strukturális viszonyokra, mint a pozitív értelemben vett gyűjteményre magára.[19]

A kulturális tárgyakhoz való ezen viszony teszi, hogy a múzeum mint hely megképződése előtt is beszélhetünk muzeológiáról, s ebben az összefüggésben állítható, hogy a múzeum valójában mint látásmód létezett.

18 Sátoraljaújhelyi Levéltár, XV–5., az 1831-es változatot közölte: Hőgye István, *Kazinczy Ferenc és családjára vonatkozó iratok, dokumentumok Zemplén Vármegye levéltárában*, Borsodi Levéltári Füzetek 30 (Sátoraljaújhely: Kazinczy Ferenc Társaság–Zemplén megye Levéltára, 1990), 63–64. A kéziratgyűjtő Kazinczyról lásd még a *Szenczi Molnár Albert' keze* című tanulmányt a jelen kötetben.

19 Radnóti Sándor, *Jöjj és láss!: A modern művészetfogalom keletkezése: Winckelmann és a következmények* (Budapest: Atlantisz Könyvkiadó, 2010), 209.

Ilyen értelemben talán az autographumokat gyűjtő Kazinczyról is elmondható, hogy muzeológus volt, aki az adott kulturális tárgyakat, esetünkben a kéziratokat és az arcképmetszeteket kiemelte eredendő kontextusukból, s egy új gyűjteménnyé rendezte össze azokat. Pázmány Péter aláírásának lemásolása 1816-ban már ezen indíttatással magyarázható, még ha formát csak később öltött is a gyűjtemény: a látásmód megléte már kétségtelenül érzékelhető. S úgy véljük, e muzeológusi látásmód nemcsak az aláírásokat és kéziratokat másoló, arcképmetszeteket gyűjtő és kiállító Kazinczyt jellemzi, de ez nyilvánul meg dokumentátori énjében is, az időben előrehaladva egyre erőteljesebben és tudatosabban. Az a tény, hogy töredékei, műkezdeményei, vázlatai, fogalmazványai saját célra szóló, a kortárs és késői nyilvánosság előtt titkolni vágyott és így alkalomadtán megsemmisítendő műhelyforgácsokból a tökéletességhez vezető út dokumentumaivá váltak szemében, lényegi átalakulásról, szemléletváltásról tanúskodik.

Saját kéziratai is kiemelkedtek így eredeti kontextusukból, a műhely-létből, ahol praktikusan egy későbbi ki- vagy továbbdolgozás alapanyagát jelentették, s olyan múzeumi tárgyakká váltak, amelyeken ez az alakulási folyamat tanulmányozható, elsősorban a késő utókor számára. A *Pandekták* kötetei így ezen kéziratok múzeumaként is megjelennek az írói műhely praktikus és hasznos, elsősorban információ-forgalmazási funkcióinak ellátása mellett. S nem látszik idegennek ez a látásmód az önéletírások állandóan újraíródó szövegtengerétől sem, ahol is a kiállítási tárgy az önmagáról a késő koroknak közvetíteni kívánt kép. Mindezek alapján talán megkockáztathatjuk a kijelentést: az eredendően dokumentátor hajlamú Kazinczy egyre inkább önmagának és életművének muzeológusává vált.

„Szenczi Molnár Albert' keze"

Szenci Molnár Albert és Kazinczy

A Petőfi Irodalmi Múzeum kéziratai között van egy lap,[1] amelyen régies kézírás található, s alatta Kazinczy tájékoztató magyarázata:

> Sípos Pál, Pataki volt Professor 's Tordosi Predikátor Szászváros mellett, megengedte hogy ezt a' Pápai Páriz Ferencz keze miatt eggy könyvéből kiszakasszam.
>
> Kazinczy Ferencz.
>
> ———————————
>
> Az ide ragasztott papiros-szelet a' Lexicographus Molnár Albert keze. Lássd hátulját. Vettem ezt a' Bavariai Király Bibliothecariusától Rott Úrtól.

A vonallal elválasztott második jegyzés a lap hátoldalára ragasztott írásra vonatkozik, de ennek a papírszeletnek ott csak a nyomai vannak meg: a ragasztásé három ponton és a világosabb papírszín az egykor ott nyilván hosszabban beragasztva állott papírszelet helyén. Az akadémiai kézirathagyatékban viszont rábukkantam (természetesen mást keresvén) erre a papírszeletre, mert hogy ez volt ott beragasztva, az nemigen lehet kérdéses: egyező a méret és lényegében egyező a Kazinczytól származó kommentár, de feltehetően függetleníteni kívánva azt a másiktól, Kazinczy új, önálló helyet szánt neki:

1 PIM. V.4713/987.

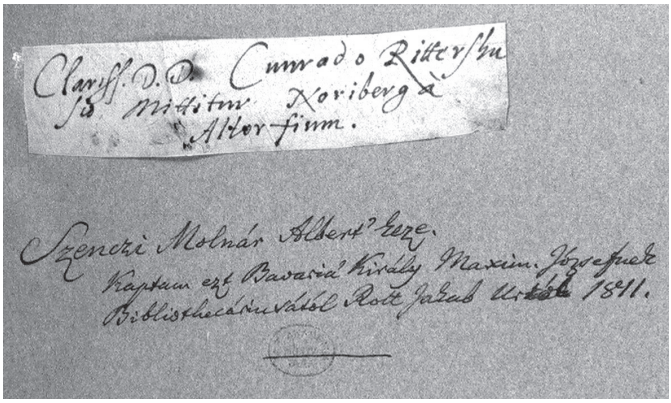

MTAK. K 635/I. 173a.

S ugyanebben a kéziratos kötetben, mely a *Régi levelek gyűjteménye I.* gerinccímet viseli, egy másik ugyanilyen szürkés lapra ragasztott, kommentárral ellátott, azonban jóval kisebb papírszelet található, szintén *Szenczi Molnár Albert' kezé*vel.

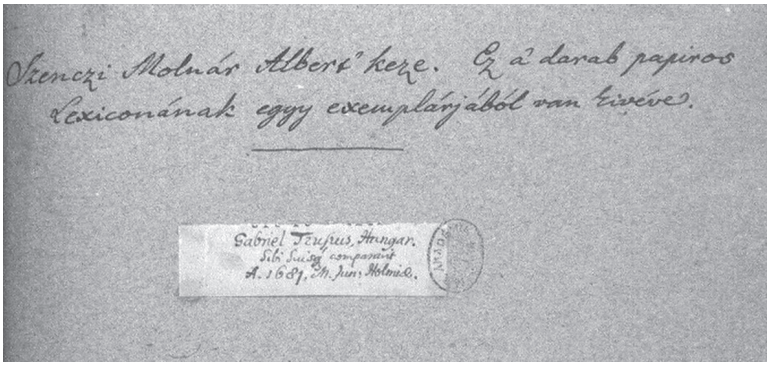

MTAK. K 635/I. 217a.

Ez utóbbi kivágat[2] nem, csak az első származhat Szenci Molnár Albert kezétől, amint azt Fazakas Gergely Tamás megállapította.[3] A másik kéziraton a Szenci Molnár baráti körébe tartozó Konrad Rittershausen neve szerepel, a szöveg szerint neki küldettetik (valami) a Nürnberg melletti Altdorfba, ahol professzor volt. Ez a valami talán a készülő szótár valamely része lehetett, ugyanis vannak

2 Ez a zólyomi illetőségű Gabriel Trusius possessori bejegyzése a Szenci-szótár egy példányába, 1681 júniusában, Stockholmban keltezve.

3 Ő volt segítségemre a Szenci Molnárral kapcsolatos vonatkozásokat illetően is, segítségét nagyon köszönöm.

adatok arra nézve, hogy 1604-ben éppen ennek fejezeteit küldözgette Szenci Molnár Rittershausennek. Imre Mihály így ír erről:

> A nyomtatás február 20. és augusztus 24. között folyt Nürnbergben, amikor Molnár is Elias Hutter könyvnyomtatónál lakott, és végezte a korrigálás munkáját. A kor szokása szerint az elkészült vagy inkább készülő mű különböző önálló fejezeteit specimenként küldi barátainak. Főként a Rudolf császárnak szóló ajánlást küldözgette szét büszkén, amelyet a jelek szerint nagy becsvággyal írt. Már márciusban szétküldi az elkészült címlapot, áprilisban pedig a specimeneket; ezek nagyobbik része valamelyik előszót vagy a szótár szóanyagának mutatványát tartalmazta. Rittershausen a császárnak ajánlott előszót kapja meg véleményezés végett, s némi változtatást javasol [...]. Különösen Rittershausen szavát tartotta mérvadónak, úgy látszik, a többi előszó szövegét is megküldte neki. Már csak azért is fölöttébb méltányolta Rittershausen véleményét, mivel 1604 augusztusára eldőlt: Molnár az elkészült művet nemcsak ajánlotta Rudolfnak (mások mellett, de elsősorban neki), hanem személyesen fog Prágába menni, ahol számíthat – uralkodói audiencián – a császárral való találkozásra. Ezt pedig Rittershausen kapcsolatai készítik elő, elsősorban altdorfi és nürnbergi cseh humanista értelmiségiek.[4]

Azt, hogy a Kazinczy által őrzött papírszelet tényleg e munkálatok nyoma, természetesen nem állíthatjuk bizonyosan, de a szótár készítésének Imre Mihály által vázolt folyamata egy lehetséges kontextusát jelenti.

A papírszelet Kazinczytól származó kommentárja arra utal, hogy az Johann Jakob Rott útján jutott el hozzá 1811-ben. Felvetődhet persze a kérdés, hogy egy német könyvkereskedő miért küld Kazinczynak egy Szenci Molnár-kivágatot, de a dolog egyáltalán nem olyan rejtélyes. Mint Kazinczy Döbrentei Gábornak írja 1817. január 17-én: „Abaujvári Fiscális Dési Mihály Urnak testvér húga Bavariai lakos Rott Jakabhoz méne férjhez, ki valaha Kassán és Pesten Könyvboltos legény volt. Ez a' Rott Bthecarius a' Bavariai Király privata Bthekájában. Én már kétszer vásárlottam tőle könyveket".[5] Az egyébként jól feltárt üzleti kapcsolaton túl közelebbi szálak is fűzhették Kazinczyt Rotthoz, ugyanis lánya, Iphigénia halálakor, 1806-ban személyes hangú levélben számol be neki a megrendítő eseményről.[6] Mindezek alapján egyáltalán nem olyan különös, hogy Rott ismerte Kazinczy gyűjtőszenvedélyét, s megajándékozta *Szenczi Molnár Albert kezé*vel.

4 Imre Mihály, *„Úton járásnak megírása": Kulturális emlékezet, retorikai-poétikai elvek érvényesülése Szenci Molnár Albert műveiben*, Humanizmus és reformáció 31 (Budapest: Balassi Kiadó, 2009), 22–23.

5 KazLev XV, 26, 3363. sz.

6 KazLev XXIV, 65, 5977. sz.

Kazinczy Szenci Molnár Albert munkásságával kapcsolatos ismereteiről nincsen sok adatunk, legalábbis kevés az érdeminek mondható (egyébként nevét többször említi, például a *Tövisek és virágok* epigrammáiban, a Vitkovics-episztolában, leveleiben, cikkeiben). Kazinczy szerkesztőként az *Orpheus*ban kiadta Szenci Molnár grammatikájának ismertetését Ráday Gedeon tollából,[7] többször emlegeti Szenci Molnár zsoltárfordításait (például az *Erdélyi levelek*ben), illetve levelezésében a kisebb említések mellett van egy hosszabb levélegység, amely Szenci Molnár egy másik könyve kapcsán szól a szerzőről is. A Kazinczy által Virág Benedeknek 1804. március 12-én írott levelet már csak azért is érdemes hosszabban idéznünk, mert a Váczy-kiadásban csak jegyzet jelzi a levélben található tollrajz helyét, amelyet itt most az eredeti kéziratból[8] közlünk.

> Azt kivántad, hogy ha valamelly régi metrumra szedett verset tudnék, közöljem veled. Halljad hát a' mire most akadék:
> Szenczi Molnár Albert – nagy név! Calvinusnak institutiójit magyarra fordította és 1624-ben Hannoviában in 4° kiadta (áll a' munka 1538. paginából.)
> A' titulusa ez:
> Az kereszténi Religióra és igaz hitre való Tanítás, mellyet deákúl írt Calvinus János. És osztán Franciai, Angliai, Belgai, Olasz, Német, Cseh és egyéb nyelvekre fordítottanak. Mostan pedig az Magyar Nemzetnek isteni igazságban való épűletire Magyar nyelvre fordított Molnár Albert. Hasznos és bővséges Registromokkal egyetemben. Nyomtatták Hann. Aubrius Dániel 's Dávid és Sleikius Kelemen költségekkel. M. DC. XXIV.
> Ezen titulus eggy akkori ízlésű réz tábla figuráji közzé nyomtattatott. Felyűl áll a' Magyar Ország czímere 's eggy oldalról eggy rajzolat ezen írással: *Szoros kapu, keskeny út, melly viszen az életre,* más oldalról ezzel: *Széles kapu, tágas út az veszedelemre,* Matth. 7. – alább áll egy oldalról a' *Religio'* képe. Másrészről a' Fides képe. Legalól közben a' könyvnyomtatók' czímerek eggy könyvvel, mellyen a' Calvinus deák nyelven írt munkája titulusa áll igy

7 Debreczeni Attila, kiad., *Első folyóirataink: Orpheus*, Csokonai könyvtár: Források – Régi kortársaink 7 (Debrecen: Kossuth Egyetemi Kiadó, 2001), 189–195.

8 Kazinczy Ferenc Virág Benedekhez, Érsemjén, 1804. március 12., in Ráday Gyűjtemény, *Szemere Tár*, 1:299–302, az idézett rész: 1:300–302. A rajz: 301; KazLev III, 187–188, 667. sz.

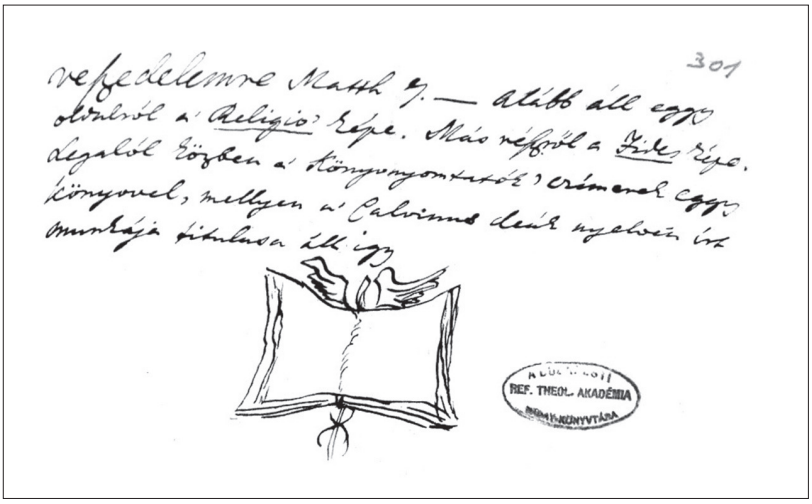

Ráday Gyűjtemény, Szemere Tár I., 301.

’S ennek két oldala mellett eggy részről a’ Calvinus képe, neve nélkűl, de egyéb képei után ismerhetőképpen. Más részről a’ Molnár Alberté.
Calvinusé felett e’ sorok állanak:
Praeter Apostolicas post Christi tempora chartas Huic peperere libro saecula nulla parem, P. Thury Promte et sincere.
Az Albertus Molnár’ képe felett pedig ezek:
Az szent könyvek után, kiket az nagy Apostolok írtak.
Ennél jobb könyvet még soha senki nem írt.
A’ Molnár. Absit gloriari – nisi in cruce D. n. J. Christi. Gal. 6.
Molnár Albert szakállal ’s bajússzal vagyon előadva, baljában eggy könyvet tart. Megette eggy öszvekötözött rabot vonnak-fel valamelly hóhérló padra kötelen.

Bosszankodva látom, hogy a’ Gr. Széchényi Biblioth. indexében ez a’ könyv nem találtatik. Nálam meg vagyon. Talán ezt sem merték megnevezni a’ Catalogust csinálók.
Más vers nincs a’ könyvben.

Az itt említett könyv 405. tételként szerepel azon az autográf listán, amely a Sárospataki Református Kollégiumnak Kazinczy által 1806–1807 során eladott könyveket sorolja fel.[9] S az is látszik az itt idézett szövegekből, hogy Szenci Molnár Albert munkássága nem ismeretlen Kazinczy előtt. Ennek mélységét és in-

9 Kiss Endre József, *Kazinczy Ferenc könyvtári gyűjteménye Sárospatakon*, Acta Patakina 19 (Sárospatak: Sárospataki Református Kollégium Tudományos Gyűjteményei, 2006), 73.

tenzitását a maga teljességében nem tudjuk megítélni, s ez önmagában nem is magyarázná a papírszeletet övező azon tiszteletet, amely annak archiválásában megnyilvánul.

A Cserey-episztola és az Autographiai Gyűjtemény

Keveset tudunk tehát *Szenczi Molnár Albert' kezé*ről. Belegondolva, ez a természetes ebben az esetben. Valójában egy kontextusából a szó szoros értelmében véve kiszakított tárgyról, egy kiállítási darabról van szó, amelynek nem értelemtelisége és értelmezhetősége, hanem puszta léte, illetve megőrzése a fontos. *Szenczi Molnár Albert' keze* (mind a kettő, mert innen nézve elégséges annak hinni) Kazinczy *Autographiai Gyűjtemény*ének része. Ma öt olyan kéziratos kötetet ismerünk, amelyek csak aláírásokat tartalmaznak, s még ugyanennyit, amelyekben aláírások mellett más dokumentumok is vannak, a dokumetum- és levélgyűjtemények száma pedig még nagyobb. Külön figyelmet érdemel ezek sorában az *Autographiai Gyűjtemény* Sátoraljaújhelyen található két kötete, amelyekhez önálló előszót írt Kazinczy, több változatban.

Az első *Előintés*t 1829. augusztus 31-én, az utolsót másfél évvel később, 1831. január 16-án keltezte, ezek bővítve és egyre emelkedettebb dikcióval foglalják össze lényegében ugyanazt:

> A' jól vagy rosszúl nevezetes emberek' Kéziratai a' szerint érdemlik figyelmünket mint az ő arczképeik; magunk sem értjük mint esik, de érezzük hogy hozzájok, a' nem ismertekhez, közelebb tétetünk, midőn képeiket látjuk, midőn illethetjük a' papirost, mellyen kezek nyúgodott. [...] Ezek voltak az okok, mellyek által arra indítattam, hogy az efféléket kiszedjem a' magok helyeikből, 's eggyüvé köttessem itt, hogy midőn Levéltárunk olly Vendégeket látand belépni küszöbén, kik itt múlathatnak, gyönyörrel és haszonnal forgathassák végig a' minden becset felülhaladó Gyűjteményt. Kérkedés nélkül szabad említenem, hogy a' képek, és a' lemásolt és sok eredeti Kézírások az én ajándékaim; általhoztam azokat Autographiai Gyűjteményemből, mellyet a' Külföld is ismer. Bár a' mit itten kezdek, tovább is folytattassék. A' maradék érdemli gondjainkat.[10]

Az eredeti és a másolt aláírások, kéziratok, valamint a hozzájuk tartozó személyek arcképei sajátos funkcióváltozáson mentek keresztül a gyűjteménybe való rendezés során. Kazinczy megemlíti, hogy a kéziratokat kivette eredeti helyükről a zempléni levéltár rendezése közben, s valóban: sokukon megtalálható az utólag

10 Sátoraljaújhelyi Levéltár, XV–5., az 1831-es változatot közölte: Hőgye István, *Kazinczy Ferenc és családjára vonatkozó iratok, dokumentumok Zemplén Vármegye levéltárában*, Borsodi Levéltári Füzetek 30 (Sátoraljaújhely: Kazinczy Ferenc Társaság–Zemplén megye Levéltára, 1990), 63–64.

általa odajegyzett jelzet, hogy visszakereshető legyen az a bizonyos hely, ahová eredetileg tartoztak. Ezt a válogatást egyesítette saját korábbi kéziratgyűjteményével, melyet Széphalomról vitt át Újhelyre. Kazinczy mint muzeológus járt el, még ha nem is volt körülötte a mai értelemben vett múzeum, legfeljebb csak egy igen kezdetleges kiállítási tér, ahol a kiállított tárgy magában van és még kézbe is vehető. Ami azonban döntően megváltozott: a kulturális tárgyhoz való viszony. A muzealizáció folyamatáról ezzel összefüggésben másutt már írtam,[11] így e tanulmányban inkább a jelenség egy másik, s az itt leírtaknál mintegy két évtizeddel korábbi előképéről tennék említést.

Kazinczy ugyanis 1810-ben egy egész hosszú verset szentelt már akkor tekintélyes *Autographiai Gyűjtemény*ének, a Cserey Farkashoz szóló episztolát.[12] Azért hozzá, mert – ahogy a vers hosszú címe is mondja – Cserey „*Autographiai Gyűjteményem öregbbitése végett néhány nagybecsü Leveleket külde.* Széphalom, *Juliusban 1810.*" A korabeli levelekből rekonstruálható az episztolában említett kéziratok története. Cserey Farkas, ismervén Kazinczy gyűjtőszenvedélyét, 1810. június 6-án Mária Terézia levelét küldte neki ajándékba, majd június 8-án Kaprinai Istvánét, június 12-én Barcsay Ábrahámnak Cserey apjához szóló levelét, s említette, hogy a neki szólót korábban elküldte. Másik itteni megjegyzése szerint ezekkel együtt öt levelet küldött már, az ötödik az lehet, amelyet Kazinczy június 14-én köszönt meg. Június 16-án Gregor Major levele érkezett, részletes kommentárral, ami a későbbiekben Kazinczy versébe is belekerült. Kazinczy június 17-én a Kaprinai-levelet köszönte meg. Az újabb küldemény, Dániel István levele június 25-i kelettel indult, s ugyanezen a napon írta köszönőlevelét Kazinczy is, Mária Terézia, Barcsay és Major leveléért, beszámolván Barcsay levelének nyilvános felolvasásáról és olyan történetelemeket említve a többivel kapcsolatban is, melyek később bekerültek a költeménybe. Cserey június 27-én Bajtay József Antal levelét küldte.[13]

Az említett levelek ma is megtalálhatóak Kazinczy kéziratgyűjteményének két kötetében az akadémiai hagyatékban.[14] A versben szó van még Wesselényi Miklós, Swieten, Kaunitz és Luther leveleiről is, ezek közül az első kettő lelhető fel itt.[15] Csak az aláírása van meg más kötetekben Kaunitznak és Luthernek, ezt Kazinczy is jelzi a vers jegyzetében.[16] A június 14-én Kazinczy által említett

11 [Minderről részletesen lásd a *Kazinczy, a dokumentátor* című tanulmányt a jelen kötetben.]

12 [A tanulmány eredeti változatának megjelenését követően készült el a kritikai kiadás: Kazinczy Ferenc, *Költemények*, kiad. Debreczeni Attila, a német szövegeket kiad., ford. Deák Eszter és Doncsecz Etelka, görög szövegeket kiad., ford. D. Tóth Judit, 2 köt. Kazinczy Ferenc művei: Első osztály: Eredeti művek – Kritikai kiadás (Debrecen: Debreceni Egyetemi Kiadó, 2018), 2:424–437.]

13 Mindezeket lásd: KazLev VII, 507, 518, 522, 529, 530–531, 537, 539, 540; 1772, 1777, 1780, 1783, 1784, 1786, 1787, 1788. sz.

14 MTAK. K 635/I., 56a: Bajtay; 97a: Mária Terézia; 156a: Major; II. 3a: Dániel István, 7a: Kaprinai; 44a–45a. és 46a: Barcsay.

15 I. 23a–24a; 101a–102a.

16 MTAK. K 625., 157a. (itt még Mária Teréziáé is megtalálható) és MTAK. RUI. 4r. 12/II., 88a.

Gubernátor az Bruckhental Sámuel lehet, legalábbis az ő Cserey Farkashoz intézett két levele található meg a gyűjteményben.[17] A II. kötetben lévő két kéziraton Kazinczy autográf azonosító feljegyzése olvasható. A 7a oldalon, a borítékon: „Manus et sigillum Stephani Kaprinay", a kék papiron, melyre a boríték fel van ragasztva: „Kaprinay István, a' jezsuita." A levél, mely most nincs a boríték mellett, a címzés alapján valóban Cserey apjához szólt. A 45a oldalon, a levélre írva ez áll: „Barcsay Ábrahám keze. A' levél Erdélyi Referendárius Cserey Farkashoz van írva." A Csereyhez szóló június 14-i levélben Kazinczy Barcsay másik levelére utalt: „A' Barcsayéra reá írtam, hogy az Hozzád vala intézve, hogy ha halálom után valaki a' levél felét elszakasztaná is, tudhassa a' ki látandja, kihez volt írva 's kitől vevém."[18] A másik levél lapján ez áll: „Óberster Barcsay Ábrahám Cserey Farkas barátomhoz, kitől ezt ajándékban vettem Autographiai Gyűjteményem számára. Kazinczy Ferencz."[19]

Az episztola ezeket a kéziratokat, aláírásokat említi, ezeknek állít emléket (még akkor is, ha lehet, hogy nem mindegyik eredeti, miként azt Szenci Molnár esetében is láttuk). Itt most csak a vers elejéről a Mária Terézia aláírása kapcsán írottakat idézem, mert ez az *Autographiai Gyűjtemény* egészére érvényesnek tekinthető mentalitást tükrözi:

Melly lángba hozza lelkem' e' levél!
És a' mit e' levél kedvezve nyújt!
Elnedvesűlve nézi itten szemem,
Te, hív Királya a' Hívhez hív Magyarnak,
Te, a' nagy 's kegyes Theréz, vonásidat.
'S mivel kezedre nem nyomhatja szám
A' tiszteletnek forró csókjait,
Fogadja-el őket – aljas színlelést
Lelkem nem ismér – e' szentelt ereklye,
Mellyen karod, betűjit öntve, nyugvék.[20]

A kézirat ereklye, szakrális tárgy, mely az elrévülés csókjával illetendő, mert a valaha voltnak a nyomát őrzi. Az *Autographiai Gyűjtemény* nemcsak a kiállítás és szemlélés, de az áhitat helye is. Az áhitaté, melyet a hajdan volt nagyokkal való érintkezés kelt és követel meg.

17 I. 154a; 168a.
18 KazLev VII, 522, 1780. sz
19 46a.
20 A szöveget a rendelkezésre álló tíz forrás közül a kései átdolgozások előtti utolsó, még 1810-ből származó tisztázatból közöljük (OSZK, Analekták 2950.) [e forrás szövegszerűen nem került közlésre a kritikai kiadásban].

Theréz szekrényemben már Kaunitza
'S Swietenje mellett áll. Nem volt neki
Sem hívebb sem nagyobb két embere.
Ölelje Barcsaynk itt is kedveseit,
'S Bajtayt 's Majort Luther. Nincs nálam és
Elysiumban többé ellenkedés.[21]

A egymás mellé helyeződő kéznyomok, a felsoroltak és a többiek, szétszóródva különböző mai közgyűjtemények raktáraiban, Kazinczy *Autographiai Gyűjteménye* által egymásba fonódnak. *Szenczi Molnár Albert' keze* is itt fonódik egybe a többiekével: kezet nyújt nekik és kezet nyújt az áhitatban részesülőknek.

21 A vers befejező sorai.

SZÉPHALOM ÉS DEBRECEN

A debreceniség

Kazinczy és egy nyelvi paradoxon születése

> Debrecenről viszont tudjuk, amit tudunk; eszünkbe juthatnak Csokonai konfliktusai, aztán az Árkádia-pör; a konzervativizmus és a cívis keménynyakúság, amelynek szilárd alapot a kálvinizmushoz való lankadatlan hűség biztosít; a vidékiesség és a városiasság furcsa elegye, amilyen talán egyetlen városban sincs, és amely a városlakókat is városban lakó parasztoknak láttatja. A kemény rend, a hagyományok szorítása sok elfojtással járhat, ami elvezethet a konoksághoz éppúgy, mint a sunyisághoz és a kisebbrendűségi érzésből fakadó agresszióhoz. Sok tekintetben igazságtalanul elmarasztaló, máshonnan nézve talán büszkeségre is okot adó és vállalható minősítések.[1]

Tudjuk, amit tudunk, mondja Kálmán C. György Térey János Debrecen-drámájáról szóló szövegében, ahol ezt követően, az így megidézett hagyományozott tudás alapján sorolni kezdi a debreceniséghez tapadt sztereotípiákat, hogy aztán végül mindezek szögesen ellentétes megítélhetőségére utaljon. Ez az a kettősség, amely Szabó Magda és Borbély Szilárd Debrecen-drámáit és általában Debrecen-képét is ellentétes pólusokra sorolja, miközben a megítélt jelenségek sokban hasonlónak tetszenek mindkét esetben.[2] A mindig kéznél lévő sztereotípiák és ezekre alapozott ítéletek mellett azonban több szempontból mégsem olyan kézenfekvő, mit kell értsünk debreceniségen, amint erre Kálmán C. György is utalt írása bevezető soraiban: „Hogy mi az a debreceniség, azt ha nem is lehetetlen, de nagyon körülményes lehet racionálisan megfogalmazni. Alapos mentalitástörténeti kutatások kellenének hozzá, minimum [...]. És persze az is kérdéses, hogy valóban van-e ennek a városnak valami különös-különleges hatása az ott lakók

1 Kálmán C. György, „Egy nehéz nap Debrecenben: Térey János: Jeremiás avagy Isten hidege. Magvető, 2009", *Műút* 55, 18. sz. (2010): 64–65.

2 Szemléletes példa erre a debreceniséget szimbolizáló Domokos Lajos alakjának végletesen ellentétes megformálása kettejüknél (Szabó Magda *Macskák szerdája*, illetve Borbély Szilárd *Istenasszony Debreczen* című művei).

vagy ott nevelkedettek gondolkodására". A lehetőségek óvatos latolgatása mögött a debreceniséggel kapcsolatos legégetőbb kérdés fedezhető fel: Vajon e kifejezés *megnevez* valami létezőt avagy inkább maga *konstruálja* azt?[3]

A jelen dolgozat e kérdést állítja középpontba, címével is jelezvén a Balogh István tanulmányának örökségével való számvetés szándékát. Az első rész azt vizsgálja, hogy megszületésekor milyen összefüggésekben és jelentésekkel tűnik fel Kazinczy szövegeiben a 'debreczeniség' szó, illetve a hozzá kapcsolódó kifejezésbokor (debreczenismus, debreczenség, Debreczen, Dea Debreczen, Debreczeni Grammatika, Pipa-céh, mendikás, kálvinista), míg a második Kazinczy vitapartnereinek szövegeit, illetve azok vitapozícióját elemzi, különös tekintettel a szóbeliség, kéziratosság és nyomtatás közegeiben folyó vita medialitására. A harmadik rész kitekint a debreceniség-vita örökségére, s mintegy összegzésként megpróbál választ adni az imént exponált kérdésre.

KAZINCZY RETORIKÁJA

Vizsgálódásunk nem kívánja felmondani a Csokonai-nekrológ és az Árkádia-per jól ismert történetét (noha a vizsgált szöveganyag nem kis része ezekkel kapcsolatos),[4] és a részletes kritikatörténeti elemzés sem célja.[5] Ellenben a szóhasználat vizsgálatában teljességre törekszik (még ha Kazinczy esetében ez legjobb esetben is csak aszimptotikusan érthető), s fő célja a vita retorikai megalkotottságának elemzése. Rendelkezésre áll elektronikusan (teljes szövegű keresésre alkalmasan)

3 Balogh Istvánnak a kérdést vizsgáló 1969-es alapvető tanulmánya arra a gondolatra épül, hogy a város történeti fejlődése kialakította 'Debrecen önálló karakterének jegyeit', ez az 'ösztönös létforma tudatossá vált' az idők során, 'az irodalom pedig nevet adott neki', ez a 'debreceniség fogalma', amelynek Kazinczy 'volt szülője és közismertté tevője', s amely Kazinczy után 'már régóta éli önálló életét'. Lásd: Balogh István, „Debreceniség: Egy irodalmi fogalom története és társadalmi háttere", *Studia Litteraria* 7 (1969): 11–50. A kérdéskört áttekintő legújabb, 2014-es monográfiában Lakner Lajos ezzel szemben a debreceniséget „Kazinczy különös, fogalmilag alig-alig értelmezhető szóalkotásának" tartja, amely a gyakori ismétlés révén „kulturális toposszá, kollektív reprezentációvá" vált, és „újabb és újabb nemzedékekre áthagyományozódva megszabta a városról való gondolkodást". Lásd: Lakner Lajos, *Az Árkádia-per fogságában* (Debrecen: Déri Múzeum, 2014), 10, 70–71.

4 Ezek szöveganyaga gyűjteményesen hozzáférhető több kiadásban (Julow Viktor, Vargha Balázs, Szalai Anna), s alapvetőek a történeti feldolgozások is, amelyek jobbára valamely oldal szempontjából írják meg a történetet (mint például Váczy János és Julow Viktor).

5 Az utóbbi időszak irodalomtörténet-írásából három monográfia is kimerítően foglalkozik a Kazinczy–Debrecen viszonnyal, elsősorban eszme- és kritikatörténeti szempontból (Csetri Lajos, Gyapay László, Bíró Ferenc). Ezek közül leginkább Bíró Ferencé vet fel olyan szempontokat, amelyek elemzésünkben meghatározóak, így vonatkozó megállapításaira utalunk a továbbiakban, még ha megközelítésünk alapvetően eltérő az övétől is. (lásd erről bővebben, példával az 55. lábjegyzetben). Bíró Ferenc, *A legnagyobb pennaháború: Kazinczy Ferenc és a nyelvkérdés* (Budapest: Argumentum Kiadó, 2010).

a levelezés most már mind a 25 kötete,[6] az összes önéletírás és a hozzájuk kapcsolódó feljegyzések, a periodikákban megjelent cikkek, a nyelvvel és grammatikával kapcsolatos kéziratos szöveganyag.[7] Szisztematikus vizsgálatuk és a talált előfordulások kontextualizálása a dolgozat első részének tulajdonképpeni tárgya.

Debreczeniség, debreczenség, debreczenismus (1805–1807)

A 'debreczeniség' jelentése Kazinczy szóhasználatában

A tanulmányunk címében szereplő szó, a debreceniség eredeti alakjában: debreczeniség. Ez Kazinczy szövegeiben 11 helyen bukkan fel (az egy mondatban, bekezdésben lévő többszöri előfordulást egynek számolva), s ezen előfordulások két kivételtől (1812, 1815) eltekintve 1805. március–áprilisra (3) és 1806. szeptember–decemberre (6) esnek, a Csokonai-nekrológ körüli vita és az Árkádia-per idejére. A 'debreczenismus' szó szinonimának tekinthető, mert mikor Kazinczy egy levélben felidézi, mit írt egy korábbi levelében, az egyikben 'debreczenismus'-t, a másikban 'debreczeniség'-et ír. A 'debreczenismus' háromszor fordul elő, 1806 februárjában, októberében és 1807 szeptemberében. Az Árkádia-per során közölt egyik cikkben, az 1806. november 5-én keltezett, 1807 elején megjelent *Felelet a' Feleletre* címűben a 'Debreczenség' kifejezés szerepel, melyet szintén szinonimaként használ (s lehet, hogy csak sajtóhiba a kimaradt *i* betű). Összesen tehát 15 szöveghelyről van szó, s ebből mindössze 4 tartalmaz érdemi információkat a szójelentést illetően, a többi csak megnevezés, említés.

Legelső feltűnése puszta megnevezés, amely Kazinczy Nagy Gábornak írott, 1805. március 6-i levelében található:

> az csak ugyan tagadhatatlan, hogy a' Cs. munkájiban sok kitörleni való van a' sok csudálást érdemlő szépség mellett. Neki az én ítéletem szerint legfelségesebb munkája a' *Pillangó,* a' *Remény,* a' *Szemrehányás.* De ebben is van holmi, a' mi változtatást kíván. Osztán a' rend; holmi le nem vetkezhető *Kálvinistaság,* és a' mi a' Kalvinistaságnál még veszedelmesebb: *Debreczenyiség!*[8]

6 Kazinczy Ferenc, *Levelezése*, szerk. (I–XXI:) Váczy János, (XXII:) Harsányi István, (XXIII:) Berlász Jenő, Busa Margit, Cs. Gárdonyi Klára és Fülöp Géza, (XXIV:) Orbán László, (XXV:) Soós István, 25 köt. (Budapest–Debrecen: 1890–2013). A továbbiakban: KazLev + kötetszám.

7 Lásd: ezek nagy részét: Kazinczy Ferenc, *Összes művei: Elektronikus kritikai kiadás*, szerk. Debreczeni Attila (Debrecen: MTA–Debreceni Egyetem Klasszikus Magyar Irodalmi Textológiai Kutatócsoport, 2016–2020), hozzáférés: 2020.10.24, doi: 10.5484/Kazinczy_Ferenc_muvei, http://deba.unideb.hu/deba/kazinczy_muvei/.

8 KazLev III, 278, 729. sz.

E megfogalmazásból leginkább csak a 'kálvinistaság' és 'debreczeniség' viszonyára következtethetünk, nem pedig tartalmára, s a Csokonai műveivel szembeni kifogások sem innen derülnek ki. Két másik Nagy Gáborhoz szóló levélben 1805 és 1806 áprilisában[9] Kazinczy úgy használja a szót, mintha teljesen nyilvánvaló jelentésű volna, s feltűnik itt az az alapgondolata, hogy még a 'jobb fők' sem teljesen mentesek ettől Debrecenben. Ezt 1806. októberi két levelében is megismétli.[10] Más említések csak a Debrecen-ellenesség megjelenítését szolgálják (ilyen másik két 1806. októberi levél és egy Rumynak írott 1807 szeptemberéből[11]), vagy egyszerűen csak megnevezésként funkcionálnak (mint a két 1810 utáni levélben[12]). Egy levélről van tudomásunk 1806 februárjából,[13] amely az eddig látottaktól teljesen eltérő összefüggésben használja a 'debreczenismus' szót, erre majd a *Debreceni Grammatika* kapcsán térünk vissza.

A 15 szöveghelyből tehát egyet más összefüggésbe utaltunk, tízet részletes kifejtést nem tartalmazó megnevezésnek találtunk, mindössze a maradék 4 esetben figyelhetünk meg a 'debreczeniség' tartalmi jegyeire utaló megfogalmazást: 3 levélben és 1 hírlapi cikkben, az 1806. szeptember 30. és december 8. közötti bő

9 „Csokonainénak Debreczeniségén nem botránkozom: de igen a' jó és eszes, sőt tiszteletet érdemlő derék emberek' debreczeniségén." 1805. április 30., in KazLev III, 322, 751. sz. „Csokonaiból akaratja ellen is sokszor kitört a' Debreczeniség és az Ur szava szerint a' Mendikási tónus." 1806. április 29., in KazLev IV, 137, 914. sz.

10 „Illyet az ember csak Debreczenből várhat, hol a' mint már megírám, a' Debreczeniségtől a' legjobb fők sem lehetnek egészen mentek." Lásd: Kiss Imrének, 1806. október 26., in KazLev IV, 382, 1024. sz. „Kis Imre Úr nem régiben írt nekem eggy elkeseredett levelet, 's azt tudakozza tőlem, ha levele megérdemlette e hogy az egész Publicum előtt tégyek eránta panaszt, 's Debreczeniséggel – melly a' Csokonay hiszemje és vallomja szerint is, annyira eltörölhetetlen charakter, hogy attól a' legjobb fejek sem szabadulhatnak-meg ha eggyszer Debreczenben szívták a' levegőt, – Debreczeniséggel mondom azt veti mellé, hogy levelére adott válaszomnak az az egész contentuma, hogy miként mer eggy olly tudatlan ember mint ő eggy olly tudósnak mint én, valamelly munkáján critizálni? – A' Debreczeniség' kipattanására nem felelek; azt cselekedni nem illene, gondolom, hozzám". Szentgyörgyi Józsefnek, 1806. október 31., in KazLev IV, 387–388, 1027. sz.

11 „Minden Debreczeniség és Antidebreczeniség mellett szeressük egymást, s maradjunk barátok Ur Fő Hadnagy Ur." Fazekas Mihálynak, 1806. október 9., in KazLev IV, 358, 1012. sz. Ezt még idézzük, s ezt ismerteti a következő levél: „Azzal rekesztettem bé levelemet, hogy minden Debreczenizmusunk 's Antidebreczenizmusunk mellett maradjunk barátok etc. etc." Nagy Gábornak, 1806. október 14., in KazLev. IV, 365, 1015. sz. Lásd még: „Sie sehen, dass mein Anti-Debreczinismus sich noch nicht gelegt hat." Rumy Károly Györgynek, 1807. szeptember 20., in KazLev V, 163, 1168. sz.

12 „a' Debreczeniség ezt még a' Cancelláriusnak is irígylette". Kölcsey Ferencnek, 1812. február 5., in KazLev IX. 272, 2143. sz. „Ez a' kedves barátom engem nagyon elkínzott a' maga Debreczeniségei által annyi esztendők olta." Kölcsey Ferencnek, 1815. október 2., in KazLev XIII, 218, 3014. sz., október 15-i dátummal, amit Szabó G. Zoltán korrigált. Lásd: Kölcsey Ferenc, *Levelezés 1.: 1808–1818*, kiad. Szabó G. Zoltán, Kölcsey Ferenc minden munkái: Kritikai kiadás (Budapest: Universitas Kiadó, 2005), 942.

13 „a' Debrecenismus! – az az, az a' puritanusi makacsság, melly nem mer 's nem is akar semmit változtatni, bővíteni, még a' hol látja is hogy a' nyelv azzal sokat nyerne." Szentgyörgyi Józsefnek, 1806. február 23., in KazLev IV, 60–61, 880. sz.

két hónapban. Ezeket teljes szövegösszefüggésükben idézzük, félkövérrel kiemelve a meghatározás jellegű részeket:

> Valóban ez, hogy Nagy Gábor Úr, a' ki nekem barátom, *ebbe ártja magát,* és *nem nekem ír,* a' ki a' Jelentést tette és a' kivel szorosbb barátságban van mint Veled, eggyik jele a' Debreczeniségnek. **Ki vagyok, mi vagyok, én mindent tudok, nékem mindenben van helyem, és ezt vagy azt én szint úgy tudom, mint a' ki azt különös studiummal tanúlta, ez Debreczeniség; 's nékem úgy látszik és így úgy van, 's meg sem gyanítani, hogy az lehessen másként.** (Cserey Farkasnak, 1806. szeptember 30.)[14]

> De Debr.ben eggy bizonyos nevetséges fastus, tűrhetetlenség és magával eltelés' lelke lebeg, mellyet a' miolta tapasztalásokat tenni tudok, soha másutt még nem tapasztaltam. A' Debreczeniek köztt kettőre találtam, a' ki eléggé egyenes volt megismerni hogy **ez a' Debreczeniség a' Debreczenieknek indelebilis characterek** mint a Pápista sacerdotium, és hogy ez ollykor is kiüti rajtok magát, mikor észre nem veszik 's nem is akarnák. **Ők a' magok szemekkel látnak, magok fülekkel hallanak, 's az a' szem jól lát, az a' fül jól hall, 's valami avval meg nem eggyez, az mind rossz. Ők ugyan nem mutathatnak semmit a' min ízlés volna, de azért ők ítélik-meg, ha a' mások munkáján ízlés van e?** 'S így bukdosik közöttük a' legtökélletesbike is a' legtökélletesbbeknek. (Fazekas Mihálynak, 1806. október 9.)[15]

> **De kiki tudja, ha Debreczent ismeri, mit értenek közönségesen 's Debreczen *Debreczenségén,*** és hogy ott a' *kis-városi lélek,* melly irtóztató játékot űz. **Ott minden a' maga szemével lát, 's próbálja bár valaki mondani, hogy az nem mindenkor jól lát! ott minden mindent tud** (*Felelet a' Feleletre*, Széphalom, Novemb. 5-dik 1806.)[16]

> **Én részemről azt tartom Debreczeniségnek, midőn valaki mindent a' maga szemével lát, a' maga fülével hall,** mint a' sárgaság eszméletlen kórja, 's vitatja, hogy a' dolog nem Erscheinung, hanem Ding an sich selbst, **'s nem csendesen vitatja mint a' subjective igazat látó, hanem kárhoztatva azt, a' ki másként ítél, 's magának tetszésében vad röhögésekre fakadva azok ellen, a' kiknek az másképpen látszik, holott az azoknak stúdiuma, nem az övé.** (Szentgyörgyi Józsefnek, 1806. december 8.)[17]

A megfogalmazások hasonlósága szembeötlő. Kazinczy szokása volt, hogy egy megtalált gondolatot és annak nyelvi formáját egy adott helyzetben, viszony-

14 KazLev IV, 344, 1005. sz.
15 KazLev IV, 356, 1012. sz.
16 *Hazai Tudósítások* 2, 1. félév, 6. sz. (1807): 44–46, 45. Mint említettük, a 'Debreczenség' alak sajtóhiba is lehet, ahogy a 'Debreczen' előtt álló 's is, mert helyesebbnek tűnne ott a névelő (a').
17 KazLev IV, 423–424, 1045. sz. Szentgyörgyi november 18-án kérdezte, mi a debreczeniség (1035. sz.).

lag szűk időkörben többször felhasználta szövegeiben, ezúttal is ez történt. 'Debreczeniség'-ként azt a magatartásformát nevezte meg, amikor valaki érdemi tudás nélkül mindig mindent jobban tud, s intoleráns mindazokkal szemben, akik másként vélekednek. Ennek kifejezésére pedig a 'maga szemével lát, maga fülével hall' formulát használta következetesen.

A 'maga szemével lát, maga fülével hall' formula

A látás metaforája az 1780-as évek közepétől kezdődően több eszmetörténeti probléma megjelenésével kapcsolatos Kazinczy írásaiban.[18] Időben elsőként jelentkezik a szabadkőműves hermetizmussal való számvetés két töredékben maradt versben (*A vallástalan* címen ismert költemény és a *Daimonia*), melyek a 'színről színre látás' utáni vágy, az arra való törekvés veszélyeit vetítik elő.[19] A fogság után az 1801-ben elkezdett és 1811-ben befejezett Török Lajos-episztola e versek újraírásának, illetve tulajdonképpeni megírásának tekinthető, ahol is az embertől elzárt titok megismerésének vágyát emberi léptékű célokra cseréli fel. Levélbeli kommentárjaiban külön felhívja a figyelmet az ezt megfogalmazó szöveghelyre, amely szintén a látás metaforáját használja: „Láss! a' mit kerestél / Nyúlj bé mellyedbe, 's felleled."[20] Az elzárt titok keresése helyett arra a bizonyos belső Kalauzra kell figyelni, amit pályája során annyiszor emlegetett Kazinczy különböző összefüggésekben.

Az 1780-as évek végén a rousseau-i savoyai vikárius nyomán kialakított „Kalauz" és szinonimái, a „Vezér", az „értelem", a „lelki-isméret", az „interna vocatio" mind-mind azt a megkérdőjelezhetetlen belső sugallatot próbálják megnevezni, amelyben az erkölcsi-emberi autonómia tételezhető.[21] Mint az *Orpheus* lélek halhatatlanságáról szóló hosszú jegyzetében írja Kazinczy, a teremtő „a' belém fújtt isteni particellát, vagy eggy értelemben vévén, önnön-magamat adta annyira Vezéremnek, hogy ha *ezt* követem, ha hibázok is, hellyesen lépek; ha pedig *nem ezt* követem, ha hellyesen mégyek is hibázok [...] miért vólna tilalmas azt, a' mit

18 Itt utalunk arra a családi vonatkozásra, melyre Orbán László hívta fel figyelmünket. Egy kései kéziratos feljegyzésében Kazinczy említi, hogy nagyapjától, Bossányi Ferenctől sokszor hallotta a fordulatot: „Kiki a' maga szemével lát." MTA KIK, K 643. 20b.

19 A 'színről színre látás' bibliai szöveghelye előfordul a versekben, minderről részletesen lásd dolgozatunkat: *Kazinczy Daimoniájának hermetizmusa* (a jelen kötetben); a versekről áttekintően: Kazinczy Ferenc, Költemények, kiad. Debreczeni Attila, a német szövegeket kiad., ford. Deák Eszter és Doncsecz Etelka, görög szövegeket kiad., ford. D. Tóth Judit, 2 köt. Kazinczy Ferenc művei: Első osztály: Eredeti művek – Kritikai kiadás (Debrecen: Debreceni Egyetemi Kiadó, 2018), 2:151–157. A továbbiakban: KazKölt.

20 KazKölt I, 244, a jegyzés: 245, valamint 238.

21 Lásd részletesen: Debreczeni Attila, *Tudós hazafiak és érzékeny emberek: Integráció és elkülönülés a XVIII. század végének magyar irodalmában* (Budapest: Universitas Kiadó, 2009), 403–406.

érez, ki-mondani eggy olly Irónak, a' ki interna vocatiot érez arra, hogy mondja a' mit lát."[22] Az 1803-as Puky Ferencnek írott levélben, melyben Kazinczy korábbi szemlélete több elemét is felülvizsgálta, a Kalauz szerepe változatlan maradt.[23] A saját szemmel látást viszont ekkor már nem tekinti általános emberi jellemzőnek, mint korábban, Szaitz Leóval vitázva.[24] Ha ugyanis a maga szemével látó (mint Kazinczy érvel az előző alfejezetben idézett szövegekben) megfelelő stúdiumok és kiképzett ízlés nélkül lát, akkor nem lát és nem ítél *jól,* legalábbis ahhoz képest, aki a tudás és az ízlés birtokosa. Sőt, a 'debreczeniség' saját szemével való látása még az átlag látásához képest is hamis, mert – hasonlata szerint – úgy lát, „mint a' sárgaság eszméletlen kórja". Az 1806. szeptember 23. előtt készült *Magyarázó jegyzések*ben e hasonlat kifejtve szerepel, pontosan felvázolva az imént jelzett szembeállításokat:

> Azon jusát, hogy kiki a' maga szemével láthasson, meg kell hagyni mindennek; az igen is becses elsőségünk. De bár csak azok, a' kik nem a' szerént látnak mint *mindnyájan mások,* vagy a' mi még jobb, a' *jószeműek,* meggondolnák, hogy a' sárgaság' kórja is a' maga szemével lát és még is hibásan lát, 's nevetségnek e, vagy csak szánakozásnak tárgyává lészen, midőn másokkal ellenkezik és azt vitatja, hogy a' mit ezek fejérnek mondanak, az sárga, és a' mi nékik kéknek látszik, az zöld; és így a' mások' kárhoztatásában 's oktatgatásában ne volnának olly felette serények.[25]

Az utolsó tagmondat már egy újabb vonást említ, amelyet a fentebb idézett négy szöveg mindegyike ugyancsak szóvá tesz: a más vélemény (látás) kevély és harsány semmibevételét. Szentgyörgyinek fogalmazza meg a sárgaság hasonlat után, hogy az ilyen látás „nem csendesen vitatja mint a' subjective igazat látó, hanem kárhoztatva azt, a' ki másként ítél". Saját látás és saját látás között e tekintetben is különbséget tesz, újabb elemét képezve a formula által kiépített ellentétező szerkezetnek.

A *Magyarázó jegyzések*ben azonban 'a maga szemével lát' formulával jellemzett magatartás még nem azonosítódik a 'debreczeniség'-gel, ahogy több más korabeli szövegben sem. Kazinczy az imént idézett részt az 1806. július 30-i keltezésű, Csokonai sírkövéről szóló cikkének szerkesztő által kihagyott második feléből emeli át, kevés változtatással,[26] s mikor a sírkő-tervet megjegyzésekkel

22 Debreczeni Attila, kiad., *Első folyóirataink: Orpheus*, Csokonai könyvtár: Források – Régi kortársaink 7 (Debrecen: Kossuth Egyetemi Kiadó, 2001), 69–70.

23 KazLev III, 34–37, 579. sz.

24 „Hadd mondja a' mi felől őt lelki-ismérete meg-győzte; minekutánna ez a' veszni indúltt Világ *látni* mer, 's nem állítja véteknek, hogy *az értelem belső sugallását kövesse*". Debreczeni, *Első folyóirataink: Orpheus*, 62. Kiemelés tőlem: D. A.

25 *Hazai Tudósítások* 1, 2. félév, 30. sz. (1806): 252–255, 254. (oktat**k**atásában em.)

26 A Váczy-kiadásban a szerkesztőnek, Kultsár Istvánnak szóló levélként szerepel: KazLev IV, 247, 963. sz.

illető Kiss Imrének válaszol szeptember 8-án, ugyancsak felhasználja e hasonlatot, a 'debreczeniség' megnevezés nélkül, de 'Debreczen'-nel összefüggésben.[27] Sőt, a most vizsgált 1805–1806-os időszakban már a Csokonai-nekrológ kapcsán kipattant vitában is alkalmazta e formula szelídebben fogalmazott változatát Szentgyörgyi Józsefnek válaszolván: „Ti úgy láttok, 's nem tehettek róla, hogy úgy láttok. Igen jó; de a' ki helyesen akar ítélni, annak magát elébb alkalmatossá kell tenni az ítélhetésre; és ha eggy részről csak a' maga szemének hiszen is, illő, hogy légyen eggy kis deferentiával azoknak ítéletek eránt, a' kik nem egészen érdemetlenek figyelmére."[28]

A 'maga szemével lát, maga fülével hall' formula az idézett szövegekben tehát egy magatartást fejez ki, amelynek Kazinczy az Árkádia-per négy vitaszövegében a 'debreczeniség' nevet adta az 1806. szeptember 30. és december 8. közötti bő két hónapban. A formula nyelvtani alanya mind a négy esetben más,[29] a cselekvő azonban, melyhez ez a magatartás rendelődik, azonos: 'Debreczen' (akármit és akárkiket jelentsen is). Hogy ezt az egyáltalán nem egyértelmű jelentésvonatkozást megérthessük, át kell tekintenünk a 'Debreczen' név korabeli használatát Kazinczy ugyanezen időbeli szövegeiben, elsősorban abból a szempontból, *milyen retorikai alakzatként értelmezhető, milyen formulák és allúziók kötődnek hozzá.* A 'debreczeniség' kifejezés a Csokonai-nekrológ vitája idején, 1805 márciusában tűnik fel először, s a 'Debreczen' nevet is lényegében ekkor veszi használatba Kazinczy: 1801 és 1804 között ötször szerepel a levelekben (és kétszer a 'Dea Debrecen' formula), 1805 márciusától 1807 nyaráig viszont mintegy félszázszor fordul elő, s ehhez számíthatjuk még a hírlapi cikkeket.[30] Ezt követően ismét visszaesik használatának gyakorisága, csak bizonyos művekkel összefüggésben sűrűsödik meg 1808 és 1810–1811 körül, de előfordulása nem haladja meg a tízet egyik alkalommal sem.

27 „ámbár kiki a' maga szemével lát, 's annak látását senki kedvéért nem kéntelen megtagadni, mindazáltal csak ugyan jól esnék meggondolni, hogy a' sárgaságban lévő ember is a' maga szemével lát, és még is jól teszi, ha nem vítatja makacson, hogy a' mit mások fejérnek és kéknek mondanak, sárga és zőld, mert ő annak látja. – Oh Debreczen, Debreczen, kinek vastag atmosphaerája még az ollyan embereket is, mint SzentGyörgyi és Kis Imre, bé tudja ködösíteni." KazLev IV, 309, 990. sz.

28 KazLev III, 288, 733. sz.

29 „Ki vagyok, mi vagyok, **én** mindent tudok..."
„**Ők** a' magok szemekkel látnak..."
„Ott **minden** a' maga szemével lát..."
„**valaki** mindent a' maga szemével lát..."

30 Ebben az esetben már nincs mód minden szöveghelyet idézni, hiszen sok előfordulást regisztrálhatunk, még akkor is, ha eltekintünk puszta helynévként való használatától keltezésekben, címzésekben, vásár megjelölésekben stb.

Debreczen (1805–1807)

Alakzatok

Fazekas Mihály 1806. szeptember 23-i levelében Kazinczynak szegezi a kérdést:

> *Mit tesznek azok az én Hazám ellen való fel kiáltások, mellyeket még minden levelébenn olvastam, annélkül hogy magyarázattyokat vehettem vólna.* Eleinte tsak azt gondoltam, hogy a' Debretzen név alatt, tsak némely népsepreit szaporitó személlyeket ért a' Tekintetes Úr, a' millyenek mindenütt vannak (ámbár azokat sem illett vólna egy publicum nevével nevezni), de egy nem régi leveléből azt kell ki hoznom, hogy minket mindnyájunkat, kik itt lakunk, vagy igen ostobáknak vagy felette gonosz embereknek tart.[31]

Kazinczy október 9-i levelében először mintha kitérni próbálna (sokakat szeret, nem akar senkit bántani), majd mégis válaszol, hogy a 'debreczeniséget' érti e név alatt (ezt a részt idéztük fentebb), végül a 'debreczeniség' példáit sorolja, név nélkül, de jórészt azonosíthatóan. S minthogy Kiss Imre október végén a nyilvánosság elé lépett, Kazinczy erre válaszul a nyilvánosság számára is kifejti álláspontját már idézett, november 5-i keltezésű *Felelet a' Feleletre* című cikkében. Az előzmények ismeretében némileg álságosan írja, hogy reméli, „indulgentiával veszi a' Ns. Város, hogy mentségemben az ő neve említetett, holott ottan tsak némelly nevezetesebb Lakójit kellett vala említenem", de ez az eljárás nem egyéb, mint „a' Rhetoroknak az a' szóllások, midőn a' Rész helyett az Egész említetik",[32] vagyis értelmezésében a 'Debreczen' név *synecdoche.*

Kazinczy maga állítja tehát cikkében, hogy a 'Debreczen' név synecdoche, e névnek azonban egyrészt nem találjuk konstans jelentését szövegeiben, az mindig adott kontextusokban konkretizálódik, ha konkretizálódik egyáltalán, másrészt Kazinczy végső soron nem tudja, vagy nem akarja pontosan meghatározni azt. Kazinczy meghatározása valójában nem az 'Egész' 'Részét' nevezi meg, ugyanis a 'debreczeniség' mint magatartás 'Debreczennek' nem része. Viszonyuk másként írható le: 'Debreczen' ágens szerepben tűnik fel, egy magatartás reprezentánsaként, amely magatartás épp ezért neveztetett el 'debreczeniségnek'. Ha pedig ez így van, akkor a *synecdoche* alakzata helyén a *personificatio* alakzatát kell felismernünk, hiszen egy megszemélyesített Debrecen-képzet áll immár előttünk, amely önállóan cselekszik:

31 KazLev IV, 321, 997. sz.
32 *Hazai Tudósítások* 2, 1. félév, 6. sz. (1807): 45. Indulgentia=elnézés, megbocsátás (latin).

„Szeretném tudni, mit mondott Debreczen”.[33]
„De szeretném tudni, mint tenné tehát Rochefoucauldot *magyarúl* magyarra Debreczen”.[34]
„Mit mond ezeknek munkájokra majd Debreczen?”[35]
„Debreczen nem tudja mit akar a’ márványon az *Arcadia?*”[36]
„Debreczentől az illy dolgok kitelnek.”[37]
„Debreczen melly arrogantiával szokott itélgetni mindenről”. [38]
„Debreczen eszére fog térni”.[39]
„Debreczen ezután nem fogja olly igen bátor képpel lövöldözni villámjait”.[40]
„Mit csinál Debreczen, azt éppen nem tudom.”[41]
„Debreczen lassabb hangon fog dictátoroskodni”.[42]

A két alakzat, a synecdoche és a personificatio, ha egymásra vonatkoztatjuk őket, végső soron kioltja egymást, hiszen az egyikben a részre vonatkozás, a másikban az egységképzet a domináns jelentéselem. A Csokonai-nekrológ és az Árkádia-per időszakában azonban reflektálatlanul élnek egymás mellett, áttűnnek egymásba, egyetlen alkalomról tudunk, mikor e látens kettősség szövegszerűen és tudatosan megjelenítődik. Kazinczy egy sárospataki professzor kinevezése kapcsán írja Nagy Gábornak 1806 júliusában: „Eszembe juta a’ mit Porkoláb felől, mikor Professornak választatott, az az execrabilis Debreczen mondott volt. (Debreczent szidom, pedig nem Debreczen, hanem csak eggy Debreczeni ember mondott.)”[43] Az, hogy a két alakzat használatában e bő két év alatt mégis inkább a personificatio tűnik dominánsnak, különösen azon formulák által érzékelhető, amelyek ugyancsak a ’Debreczen’ névhez kötődnek.

Formulák

Amikor Kazinczy először leírja a ’debreczeniség’ szót Nagy Gábornak szóló 1805. március 6-i levelében, még azt is kérdezi: „Szeretném tudni, mit mondott

33 KazLev III, 278, 729. sz.
34 KazLev III, 435, 817. sz.
35 KazLev III, 438, 820. sz.
36 KazLev IV, 319–320, 996. sz.
37 KazLev IV, 358, 1012. sz.
38 KazLev IV, 474, 1066. sz.
39 KazLev IV, 475.
40 KazLev IV, 484, 1070. sz.
41 KazLev IV, 507, 1081. sz.
42 KazLev IV, 524, 1086. sz.
43 KazLev IV, 232, 957. sz.

Debreczen és az Úr mit mondott a' Cs haláláról tett jelentésemre."[44] Világos a különbségtétel, Nagy Gábor nem tartozik 'Debreczen'-hez, akárhogy is értjük azt, s ez a februári levelek tanúsága szerint vonatkozik másokra, így Szentgyörgyi Józsefre, Fazekas Mihályra, Kiss Imrére is. Éppen emiatt erős a megdöbbenése, amivel fogadja az ő értetlenségüket a nekrológgal kapcsolatban, amit ezzel a többször használatos formulával fejez ki: „fájt, mondom, az nekem, hogy *Debreczennek jobb fejei* közzűl senki sem volt, a' ki megértett volna, és meg nem értvén bennem megbotránkozott és megítélt".[45] Azokat érti itt (a levélben név szerint is említve), akikkel később vitára kel, de ekkor még újnak és nehezen elfogadhatónak tűnik számára, hogy esetleg őket is be kell sorolnia a 'debreczeniséggel' azonosított 'Debreczen' név hatálya alá.

Ekkor még láthatóan mások tartoztak oda, noha ezt nem tematizálja közvetlenül. De Csokonai műveinek átdolgozott kiadását tervezvén, 1805. február 10-én még Szentgyörgyi József közvetítésével Fazekast szeretné megnyerni társnak, mert ha „Dombinak a' kezébe esne a' munka, *megovidiusozná* etc., ha Szilágyi Gábornak etc. etc. megszilágyizná."[46] Amikor arról értesül Szentgyörgyitől, hogy Kiss Imréék már hozzáláttak a kiadáshoz, újólag az előbb látott megdöbbenéssel teszi fel neki a költői kérdést: „a' Halmiak jobban fogják tudni mint én? jobban e azok, a' kik soha eggy sort is nem nyomtattattak, ha szintén nékem kedves és becsűlt barátaim is?"[47] A második utalás 'Debreczen jobb fejeire' vonatkozik, az első Domby Mártonra és az őt és Csokonait a kollégiumban körülvevő körre, a név gúnyos kifordításával.[48] Mindebből sokkal pontosabban nem határozható meg a 'Debrecen' név érvényességi köre, noha látszik, hogy ez a kör (mint 'Rész') változik az idők során. A 'Debreczen jobb fejei' formula épp ezen jellegzetesség által eredendően synecdochés alapviszonyra épül. E szemléleti keretben elvileg még elgondolható a 'Debreczen'-től való különállás Debrecenben élve. A formula megfogalmazása és használata a Csokonai-nekrológ utáni rövid időben[49] éppen ezen evidencia megrendülésének pillanatát mutatja.

44 KazLev III, 278, 729. sz.

45 KazLev III, 288, 733. sz. Kiemelés tőlem: D. A.

46 KazLev III, 260, 717. sz.

47 KazLev III, 288, 733. sz.

48 Az idézett rész után nem sokkal ez olvasható: „Ha én Cs. volnék, s' vissza tekinthetnék síromból, 's meglátnám azt a' tudósítást, azt mondanám, hogy ez a' barátom olly kedves illatú halotti áldozatot gyújtott sírom felett, melly elfelejteti velem azt a' vastagságot a' mit Halmi szegeztetett sírfámra." Csokonai sírfeliratát Domby Márton készítette, így a Halmi név alatt kétségtelenül őt kell értenünk. Toldy Ferenc számára még egyértelmű a célzás, ami Váczy János korában már nem az: Toldy Csokonai-életrajzában e szöveghelyhez azt a zárójeles jegyzést illesztette, hogy „az olvasó meg fogja a célzást érteni." Csokonai Mihály, *Minden munkái*, kiad. Toldy Ferenc, (Pest: Schedel Ferenc, 1844), LXXVII. Váczy a levél jegyzetében egy közelebbről nem ismert Halmy Lászlót nevez meg, maga is jelezvén azonban az azonosítás bizonytalanságát. Lásd: KazLev III, 540.

49 „Fájt azt látni hogy mind a' te opiniódban, mind a' Debreczeni jobb emberekében alá sűllyedtem." Szentgyörgyi Józsefnek, 1805. március 23., in KazLev III, 297, 737. sz. „Csokonainénak Debrec-

Kazinczy 1806 elejétől egy másik formulát kezd alkalmazni ugyanezen jelenség leírására, először a *Debreceni Grammatiká*val összefüggésben, majd általában is: „Az a' Debreczeni levegő mindent elront a' maga dögleletességével".[50] E formula már elvileg tagadja a Debrecenben 'Debreczen'-től való különállás lehetőségét, ahogy azt a 'jobb fejekre' nézve is nyilvánvalóvá teszi: „Oh Debreczen, Debreczen, kinek vastag atmosphaerája még az ollyan embereket is, mint SzentGyörgyi és Kis Imre, bé tudja ködösíteni";[51] a 'debreczeniség' pedig így „annyira eltörölhetetlen charakter, hogy attól a' legjobb fejek sem szabadulhatnak-meg ha eggyszer Debreczenben szívták a' levegőt".[52] A formula nyelvtanilag még (birtokos vagy minőség) jelzős szerkezet, így a ható tényező az a 'levegő', 'atmosphaera', 'clima', amely 'Debreczenhez' e szerkezet által van kapcsolva. Lényegét tekintve azonban már az általánosító tendencia hatja át, amely 'Debreczent' és a 'debreczeniséget' egységesnek és egybetartozónak láttatja e képes beszéd által.

A 'Debreczen intolerans lelke' formula 1806 szeptemberében tűnik fel, az Árkádia-per sodrásában.[53] Az 'intoleráns' jelző érzékelteti, hogy itt valójában a másutt 'debreczeniség'-ként megnevezett magatartás értendő, a *Felelet a' Feleletre* című cikkében ez egyértelműen meg is fogalmazódik, éppen a 'maga szemével látás' formuláját megelőző mondatban: „kiki tudja, ha Debreczent ismeri, mit értenek közönségesen 's Debreczen *Debreczenségén,* és hogy ott a' *kis-városi lélek*, melly irtóztató játékot űz."[54] E megfogalmazás a kisvárosiasság tágabb fogalmi körébe vonja a 'debreczeniség' magatartását, mint annak egy megjelenési formáját, ellenben mikor azt írja Fazekasnak, hogy „Debr.ben eggy bizonyos nevetséges fastus, tűrhetetlenség és magával eltelés' lelke lebeg, mellyet a' miolta tapasztalásokat tenni tudok, soha másutt még nem tapasztaltam", a városhoz rendeli az

zeniségén nem botránkozom: de igen a' jó és eszes, sőt tiszteletet érdemlő derék emberek' debreczeniségén." Nagy Gábornak, 1805. április 30., in KazLev III, 322, 751. sz.

50 Nagy Gábornak, 1806. július 24., in KazLev IV, 232, 957. sz. Vö. még: „Debreczen sem Grammaticában, sem a' Syntaxisban, sem a' Stylisticában bíró nem lehet. Valaki ott szívta a' levegő eget, az impestálva van. Még Csokonay sem rázhatta le egészen, a' mi lerázni való volt". Szentgyörgyi Józsefnek, 1806. február 23., in KazLev IV, 61, 880. sz.; „a' tett Critikák Debr.nek climájától jönnek". Fazekas Mihálynak, 1806. október 9., in KazLev IV, 359, 1012. sz.

51 Kiss Imrének, 1806. szeptember 8., in KazLev IV, 309, 990. sz.

52 Szentgyörgyi Józsefnek, 1806. október 31., in KazLev IV, 387, 1027. sz. Megjegyzendő, hogy az 'eltörölhetetlen character' kifejezés latin alakjában ('indelebilis character') szerepelt a Fazekasnak írott, többször citált október 9-i levélben is, ott egy hasonlattal ('mint a Pápista sacerdotium'). Ez a teljes formula sok év múlva visszaköszön majd, akkor a tógátusság említésével utalván 'Debreczen'-re: „A' Togátusság indelebilis character mint a' Sacerdotium; a' tízedik generatión is ki lehet ismerni a' bides (büdös) dölyföt." Helmeczy Mihálynak, 1814. február 27., in KazLev XI, 252, 2608. sz.

53 „Én a' Debreczen' intolerans lelkét nem szenvedhetem, útálom". Szentgyörgyi Józsefnek, 1806. szeptember 23., in KazLev IV, 324, 998. sz. Ez előtt csak egy hasonló említést találtunk, de más szerkezetben és kontextusban: „Debreczeni lelkű ember". Kis Jánosnak, 1805. július 14., in KazLev III, 378, 784. sz.

54 Lásd fentebb. Vö. még: „a' mindentudó kisvároskai lelkű nagy város" kifejezéssel. Szentgyörgyi Józsefnek, 1807. július 9., in KazLev V, 71, 1134. sz.

elítélt magatartást, ahogy a névadás maga is. A 'kisvárosi lélek–debreczeniség' kettősségének ez a feszültsége azonban rejtett marad, mert Kazinczy az előbbit az utóbbi értelmezéseként használja, s nem reflektál a fogalmi széttartásra.

A 'debreczeni lélek', mint az eddig feltárt többi formula, részben a debreceni 'jobb fejekkel' való konfliktus értelmezésére szolgál: „Nálam lévén Nagy Gábor Úr, mondta hogy az a' Debreczeni lélek irtóztató lélek, és meg vallotta, hogy azt levetkezni lehetetlen; úgy hogy ő tudja, hogy az őbenne magában is sokszor tudta nélkűl üti ki magát."[55] Ahogyan eddig minden esetben, ezúttal is jól érezhető az apologetikus szándék Nagy Gábor valamiféle különállásának hangsúlyozásában, de a formula alapkaraktere erre már nagyon korlátozott lehetőséget ad. A 'debreczeni lélek' ugyanúgy 'irtoztató', amint a 'debreczeni levegő' 'dögletes', a képzet viszont, amely a formula alapja, már antropomorfizált, s lényegében a personificatio alakzatával rokonítható, hiszen mintegy magához rendeli az egyéneket, akik nem szabadulhatnak hatása alól. Mindez egy némiképp démonizált Debreczen-képzet kialakulását jelenti.

Allúziók

E Debreczen-képzet egy rejtett, de a kortársak számára egyértelműen dekódolható allúzió által szakrális mintázat szerinti értelmezést is kap. Kazinczy a már idézett 1806. szeptemberi *Magyarázó jegyzések*ben méltatlankodva így kiált fel: „O Debreczen, Debreczen!" Ez a felkiáltó formula három 1806-ban írott levelében is szerepel, s az egyik kifejtett formája explicitté teszi a benne rejlő utalást: „O Debreczen, Debreczen t'occidisti Prophetas et Apostolos! 's így leszesz bolonddá!"[56] Jézus jeruzsálemiekhez szóló intése idéződik meg itt: „Jeruzsálem, Jeruzsálem! Ki megölöd a prófétákat és megkövezed azokat, a kik te hozzád kül-

55 Cserey Farkasnak, 1806. szeptember 30., in KazLev IV, 344, 1005. sz. E jelenethez Bíró Ferenc a következő erősen ironikus kommentárt illeszti az 'irtóztató debreczeni lélekről': „A jelek szerint a debreceni léleknek önálló élete van, és akit megszáll, akkor sem tud tőle szabadulni, ha akar [...] az így felfogott debreceni szellem néha valóban ördögként viselkedik, s képtelen jeleneteket produkál [...]. E néhány sorban leírt jelenet az abszurditás határát súrolja. Kazinczy hatására a derék Nagy Gábor úgy érzi, hogy őt a valóságos ördög (a debreceni lélek) akarata ellenére szállta meg. Nem lehet kizárni, hogy az okos és bizonyára jó humorérzékkel megáldott prókátor ironikus gesztussal enged a felhevült Tekintetes Úrnak – elvégre egyik megbízható és állandó ügyfeléről van szó." Bíró, *A legnagyobb pennaháború*..., 220. Kazinczy egész Debrecennel kapcsolatos viszonyára elmondható lehet egy szempontból, hogy „az abszurditás határát súrolja", e dolgozatban ez mégsem jelenthet megfelelő perspektívát: számunkra éppen e külső szempontokból akár képtelennek is tűnhető nyelvi világteremtés teljesítménye az érdekes, amelyet nem kívánunk minősíteni.

56 Nagy Gábornak, 1806. április 29., in KazLev IV, 137, 914. sz. A másik két levél, amely csak a felkiáltást tartalmazza: Szentgyörgyi Józsefnek, 1806. február 23. és Kiss Imrének, 1806. szeptember 8., in KazLev IV, 59, 880. sz. és uo., 309, 990. sz.

dettek".[57] Kazinczy egy 1815-ös leveléből tudható, hogy egy régi versike szövegemléke szintúgy visszacsenghetett ebben: „O Debre|czen, Debre|czen t'oc|cisti| Profet et| aplos! ezt a' bohó hexametert tanultam valaha Patakon, de Debreczen is syncopalva volt igy: *Jerelem, Jerelem,* az az *Jerusalem.*"[58] Nem tudjuk, hogy e 'bohó hexameter'[59] vagy maga a bibliai szöveghely járt-e Kazinczy fejében e formula használatakor, esetleg és inkább talán mindkettő, de a kortársak számára aligha jelentett gondot a bibliai utalás megértése. Különösen úgy nem, hogy Kazinczy a Csokonai-nekrológ idején, 1805 márciusában még közvetlenül magát a bibliai utalást forgalmazta barátai körében. Mikor Csereynek azt írja, hogy „Jeruzsalem és az ő Irástudói kárhozatot kiáltanak reám", zárójelben csak közbeveti: „Debreczent értem, az intolerantia műhelyét".[60] Szentgyörgyi Józsefnek két héttel korábban már leírta majdnem ugyanezt: „A' Jeruzsálem Bölcsei hadd kiáltsanak rám: Feszítsd-meg-et, azzal nem gondolok."[61] E szöveghelyet megelőzően azonban a levélben részletes és kifejtett applikációt olvashatott Szentgyörgyi és rajta keresztül mások is Debrecenben:

> Jeruzsálem, Jeruzsálem, Istennek szent városa! ostora és hóhérja az Isten kezeinek azok ellen, a' kik nem úgy hisznek 's szóllanak mint te! hogy nem vagyok én is eggyike a' te Bölcseidnek, hadd magasztalnám én is a' megholt barátomat nem misanthropiával és cynicusi móddal, hanem az által, hogy meghalván ő, megholtanak Virgil, Horácz, Ovid! etc. etc.[62]

A nekrológ kifogásolt kifejezéseit ('misanthropia, cynismus') Csokonai Domby Márton által készített sírfeliratával ('meghalván ő, megholtanak Virgil, Horácz, Ovid! etc. etc.') szembesíti, ennek példájával támasztva alá a Jeruzsálem, azaz Debrecen Bölcseitől való különbségét és velük való szembenállását. Az idézet kezdete egyértelműen a bibliai helyet idézi meg. A megidézettek pedig értették a célzást, ahogy az Szentgyörgyi válaszából kiderül.[63]

57 Máté 23,37; Lukács 13,34.

58 Kis Jánosnak, 1815. október 22., in KazLev XIII, 233, 3021. sz. A kézirat alapján pontosítva, MTAK RUI 4r. 260., 245b. A szöveg eltérései az 1806-ostól verstani jellegű, játékos szórövidítések, ezek az alapjelentést nem módosítják.

59 E 'bohó hexameter' régi sárospataki forrásban való azonosítása nem sikerült több próbálkozás ellenére sem, csak egy a levél írásával közel egyidejű adat került elő Fazakas Gergely Tamás jóvoltából. Ballagi Aladár az új debreceni református énekeskönyvben (1814-től) található újításokra jegyzetben a következő példát hozza: „P. o. e kifejezést »oh Jeruzsálem, oh Jeruzsálem!« a rím kedvéért fölcserélték »oh Jerelem, oh Jerem«-el, emlékeztetve arra a német diák-nótára, melynek refrainje:
Oh Jerum, oh Jarum, oh Jerum
Oh quae mutatio rerum!"
Ballagi Aladár, *A magyar nyomdászat történelmi fejlődése* (Budapest: Franklin Társulat, 1878), 143.

60 Cserey Farkasnak, 1805. március 31., in KazLev III, 301, 741. sz.

61 Szentgyörgyi Józsefnek, 1805. március 13., in KazLev III, 291, 733. sz.

62 Uo., 288.

63 „És így sem Jeruzsálem ellen való naeniád, sem Halmit böködő Satyrád reám nem tartozik. [...] A'

Kazinczy tehát előbb, a Csokonai-nekrológ idején közvetlenül utalt a bibliai szöveghelyre, az Árkádia-per során pedig egy arra rájátszó formulát használt ('O Debreczen, Debreczen'). A Jeruzsálem–Debrecen hasonlítás egyrészt a 'debreczeniség' magatartásának értelmezéséhez jelentett archetipikus mintázatot, egyúttal felnagyítva és fenyegetővé formálva a megjeleníteni kívánt intoleráns magatartást, másrészt 'Debreczenhez' fűződő saját viszonyát értelmezte ezen keresztül. Mikor azt mondja, hogy „A' Jeruzsálem Bölcsei hadd kiáltsanak rám: Feszítsd-meg-et", akkor eléggé nyilvánvalóan a bibliai helyet vonatkoztatja magára áttételesen, ahogy más alkalommal közvetlenül Debrecent megnevezve tette („Debreczen pedig feszítsd-meget kiált reám").[64] Ez a nyelvhasználat más levelekben is feltűnik, 1806 júliusában „execrabilis Debreczen"-t emleget[65], 1805 előtt azt írja, hogy „sacrilitással vádol Debreczen",[66] máskor azt, hogy „Debreczen anathemát kiált mindenre, a' mi nem az ő nálok készült Grammatika ízlésében íródik".[67] S ha nem Jeruzsálemként nevezi meg Debrecent, akkor Rómának[68] vagy Júdának mondja.[69] Mindig valamely ortodox vallási-hatalmi központ archetipikus példájához nyúl, amely az ellene szegülőket eretnekként bélyegzi meg, s tör elpusztításukra. Saját magát pedig a hősiesen szembeszegülő eretnek alakjában mintázza meg.

Az Árkádia-per értékelésében is ezt a nekifeszülést emeli ki Kazinczy 1807 elején írott leveleiben, mint a literátori vita tulajdonképpeni jelentőségét: „Egyéb eránt a' csata, mint minden literarius más csaták, nem volt haszontalan, 's gondolnám, hogy a' mindentudó Debreczen ezután nem fogja olly igen bátor képpel lövöldözni villámjait."[70] Másutt 'Debreczen diktátori hajlamainak' megzabolázása az ostor és a korbács képei által metaforizálódik.[71] A viták tehát, bár Csoko-

Jeruzsálemi Böltseknél és Írástudóknál pedig ne követelődz: mert azoknak ezen szavaiddal nagyobb részinek vizet tőltöttél malmára." Szentgyörgyi Kazinczynak, 1805. március 19., in KazLev III, 295, 735. sz. Érdekes összefüggés, hogy Domby Márton 1817-ben megjelent életrajzában Csokonai Debreceni Kollégiumhoz fűződő viszonyának leírását éppen a 'Jeruzsálem, Jeruzsálem' felkiáltással fejezi be, illetve inkább szakítja meg, s a felkiáltás így a kifejtést helyettesíti. Domby Márton, *Csokonay V. Mihály élete* (Pest: Trattner János Tamás, 1817), 17.

64 Szentgyörgyi Józsefnek, 1806. február 16., in KazLev IV, 56, 878. sz.

65 Nagy Gábornak, 1806. július 24., in KazLev IV, 232, 957. sz. (execrabilis=átkozódó).

66 Szentgyörgyi Józsefnek, 1803. február 27., in KazLev III, 31, 576. sz. (sacrilitas=szentségtörés).

67 Kis Jánosnak, 1801. november 21., in KazLev II, 446, 497. sz. (anathema=egyházi átok).

68 Lásd: „az infallibilis [csalhatatlan] Debreczen, a' Grammaticai Róma". Révai Miklósnak, 1806. január 4., in KazLev IV, 6, 858. sz.

69 „De a' királyi pálczának el kell vétetni Júdától." Szentgyörgyi Józsefnek, 1806. február 16., in KazLev IV, 56, 878. sz. Vö. még 1334. sz.

70 Fazekas Istvánnak, 1807. február 9., in KazLev IV, 484, 1070. sz.

71 „Azoknak az Uraknak ideje volt valaha ostort mutatni. [...] Elég az, hogy Debreczen eszére fog térni, és bizonyossan kevesebb praefidentiával fogja ezután szórni kárhoztató villámjait." Cserey Farkasnak, 1807. február 2., in KazLev IV, 474–475, 1066. sz. „Nagy az arrogantia, nagy a pedántság, és még is nekik volna feljebb, ha ostort nem mutatna nekik az ember. Ezen kedvetlen dolog legalább azt a' jót szűli, hogy ezután Debreczen lassabb hangon fog dictátoroskodni." Sárközy Istvánnak, 1807.

nai mizantrópiájának és cinizmusának értelmezéséről, a sírfelirat helyességéről és képzőművészeti kontextusairól folytak, hatalmi játszmák is voltak. Kazinczy megszólalásai előbb az üldözött pozíciójából, majd a Csokonai-nekrológ idejétől fogva egyre inkább támadó hangfekvésben hangzanak el. A 'maga szemével lát' formulában egy a zárt kisközösségekre általában jellemző magatartást támadott, amelyet a 'debreczeniség' névvel nevezett meg, s így a különböző retorikai eszközökkel felnövesztett 'Debreczen'-képzethez kötött, részben fenyegetővé stilizálva, részben stigmatizálva azt. A 'debreczeniség'-nek azonban van még egy további jelentésköre is, amely önálló kontextusba illeszkedik, de nem független az előzőekben leírt magatartástól, hanem mintegy az alapját képezi annak.

Debreceni Grammatika (1797–1815)

„Debreczeni grammaticalis puritanismus"

A tanulmány elején, a 'debreczeniség' és szinonimái előfordulásait áttekintvén említettük, hogy egyetlen kivétel van, amikor is e szóbokor nem a 'maga szemével lát' formulával jelzett magatartást jelenti. Szentgyörgyi Józsefnek írja Kazinczy 1806. február 23-án szinte definícióként: „a' Debrecenismus! – az az, az a' puritanusi makacsság, melly nem mer 's nem is akar semmit változtatni, bővíteni, még a' hol látja is hogy a' nyelv azzal sokat nyerne".[72] S ugyanitt, abban a bekezdésben, amely az „o Debrecen, Debrecen" méltatlankodó alluzív felsóhajtásával zárul, a 'Debreczenieket' említve közbeveti: „a' Grammatika Irójit értem". Ugyanezt mondja egy héttel korábbi levelében,[73] januárban pedig „az infallibilis Debreczen, a' Grammaticai Róma" megnevezést használja.[74] Ezek a szűk időkörben keletkezett megnyilatkozások mind azzal kapcsolatosak, hogy Kazinczy Sylvester János *Grammatiká*jának kiadását tervezi, amelynek jegyzeteiben a *Debreceni Grammatiká*t élesen támadja. Ebben az összefüggésben az összes eddig tárgyalt retorikai eszköz feltűnik az idézett levelekben, csak éppen a *Debreceni Grammatiká*ra és annak íróira vonatkoztatva (noha közülük már csak egy van életben a levelek írásának idején). A 'debreczenismus, debreczeniség' tehát ebben az értelemben a *Debreceni Grammatika* szellemiségének Kazinczy általi jellem-

---

március 13., in KazLev IV, 524, 1086. sz. Lásd még: „ellenkezni szeretettel 's szelídséggel is lehet 's korbács csak Debreczennek kell". Virág Benedeknek, 1807. július 2., in KazLev V, 65, 1132. sz.

72 KazLev IV, 60–61, 880. sz.

73 „Debreczen pedig feszítsd-meget kiált reám. Mert nekik nem titkon – hanem megnevezvén a' Debreczenieket – nevezetesen a' Debr. Gram. Irójinak irgalmatlan vágásokat adok". Szentgyörgyi Józsefnek, 1806. február 16., in KazLev IV, 56, 878. sz.

74 Révai Miklósnak, 1806. január 4., in KazLev IV, 6, 858. sz.

zéséből fakad,[75] és a nyelv tisztaságának végletekig való védelmezését, egyben a nyelv bármiféle változtatásának törekvéseivel szembeni makacs ellenállást jelenti. Ezt nevezi Szentgyörgyi Józsefre vonatkoztatva „Debreczeni grammaticalis puritanismus"-nak.[76]

A *Magyar Museum* fordításprogramját az előbeszédében megtámadó[77] *Debreceni Grammatiká*val annak megismerése pillanatától kezdve szembenállt Kazinczy, mint azt még fogsága idején írott, 1797-es levele bizonyítja.[78] A Csokonai-nekrológ és az Árkádia-per időszaka előtt 'Debreczen' említései mindig a *Debreceni Grammatiká*ra vonatkoznak: öt ilyet ismerünk 1801 és 1804 között,[79] s e mű szellemiségére utal az 1802-es 'Dea Debrecen' formula is, amit ekkor gyors egymásutában kétszer is használ, majd még egyszer 1808-ban.[80] Az 1802-es első előfordulása e formulának a Domokos Lajosékkal elköltött ebéd sokat idézett leírásában található, amelyből most csak a témánk szempontjából fontos vonatkozásokat emeljük ki. Kazinczy az asztaltársaság bemutatásával kezdi Virág Benedeknek szóló levelét, kiemelve, hogy a *Debreceni Grammatika* szerzőiről van szó (Domokos Lajos és Benedek Mihály), s közben egy félmondattal rögtön pozicionálja is a *Debreceni Grammatiká*t ('rossz').[81] Egyértelmű, hogy mikor a továbbiakban csak 'Debreczen'-t említ, vagy 'Dea Debreczen'-t, akkor synecdochés értelemben személy szerint őket kell érteni e megnevezések alatt.

Az ebéd során szó esett a német és a magyar irodalomról, nyilván sok más között, de Kazinczy ezt tartja fontosnak megörökíteni, s kiválóan megformált jelenetet ír az asztalnál elhangzott (számunkra nyilván rekonstruálhatatlan) vita friss emlékei alapján. A jelenet eleven, pergő dialógusra épül, amelyet időnként

75 Bíró Ferenc úgy fogalmaz, hogy „az annyira üldözött »Debrecen« lényegének a forrása, ha nem is minden esetben vezethető vissza a Grammatikára, de többnyire összefüggésbe hozható a Grammatikával." Bíró, *A legnagyobb pennaháború*..., 188.

76 „Ismered az ő [ti. Szentgyörgyi József] Debreczeni grammaticalis puritanismusát. [...] Szent Györgyi úgy szóll, mint a' Debreczeni vad Tiszteletes Tudós Urak", noha „Szent-Györgyi Pápista. [...] Gyarapodjék osztán az ízlés Debreczenben, mikor Szent Györgyi is így szóll." Kis Jánosnak, 1806. február 25., in KazLev IV, 63, 882. sz. Ez a kifejezés jelzős szerkezetként egyaránt érthető *Debreczeni* grammaticalis puritanismusnak és *Debreczeni grammaticalis* puritanismusnak (noha talán inkább az elsőnek).

77 Lásd dolgozatunkat: Debreczeni Attila, „Ki ütött vissza először? avagy a *Debreceni Grammatika* és Kazinczy", in *Margonauták: Írások Margócsy István 60. születésnapjára*, szerk. Ambrus Judit, Bárány Tibor, Csörsz Rumen István, Hegedüs Béla és Vaderna Gábor, 46–50 (Budapest: rec.iti, 2009); Debreczeni Attila, *Tudós hazafiak*..., 348–350. Kazinczy vitája a *Debreceni Grammatiká*val alaposan fel van dolgozva, itt csak fő szempontunkat érvényesítve vizsgáljuk.

78 Kis Jánosnak, Brünn, 1797. november 16., in KazLev II, 421–422, 477. sz.

79 Lásd a 497, 539, 576, 637, valamint 656. sz. leveleket.

80 Lásd az 539, 546, valamint 1334. sz. leveleket.

81 „Ma Domokos Lajos úrral ebédeltem, a' fiánál Domokos Jakabnál [...] Ott ebédelt Benedek Mihály Debreczeni Predikator is. Mind ez, mind Domokos Ur tagjai vóltanak annak a' Társaságnak, melly a' Földi Grammaticájából eggy új rosszat dolgozott; 's a' munkában legtöbb része volt Benedeknek." KazLev II, 499, 539. sz. A *Debreceni Grammatika* szerzői közül így csak Szikszai György hiányzott, de a kör meghatározó alakja és a mű tulajdonképpeni szerkesztője ott volt.

egy-egy reflexió szakít meg, mint egy belső hang kommentárja. Az egyik reflexió (mely ahhoz kapcsolódik, hogy Domokos Lajos nem ismeri Virág Benedek költészetét) az utóbb 'debreczeniség' névvel illetett magatartásra ('tudatlan tudósság, legszemtelenebb magahittség'[82]) látszik utalni, általánosító jelleggel: „Ez az Úr, mint a' Debreczeniek mind, kevélyek azt affectálni, hogy Iróinkat nem ismerik." A magyar írók, költők ezt követő felsorolása és megítélése a felek részéről két minősítő cimke révén történik: ki mennyire 'poéta', illetve 'magyar' vagy 'nem magyar'.[83] Közben pedig ismét elhangzik egy reflexív ítélet a vita testébe építve: „tudom, hogy a' DEA DEBRECZEN (vel imitationem DEA ROMA, fictum) – senkit nem ismér Magyarnak, csak azt, a' ki Debreczenben neveltetett, és ollyan maradt, mint ott volt". Itt már a személyektől elvonatkoztatott, felnövesztett, megszemélyesített 'Debreczen'-képzet tűnik ismét elénk.

A 'poétaság' tekintetében a Kazinczy által gyakran megrajzolt ellentét jelenik meg a felsorolt nevekben: a leoninusai miatt is megbélyegzett Gyöngyössi János és Mátyási József, mint az *alkalmi költészet* példái állnak szemben az *igazabb poézis*t képviselő Virág Benedekkel, Ányos Pállal, Orczy Lőrinccel, illetve Csokonaival. A szempontunkból most fontosabb 'magyar/nem magyar' szembeállításban Kazinczy a *Debreceni Grammatika Előljáró Beszéd*ének az 'igaz', a 'tiszta' magyarságról (magyar nyelvről) vallott nézeteit idézi meg sarkítva. Az *Előljáró Beszéd* kiemeli, hogy olyanok is művelni igyekeznek a nyelvet és tudományokat, akik vagy születésük, vagy neveltetésük miatt a magyar nyelv „természeti szépségétől és egygyűgyűségétől meszszire távoztak", s így inkább rontják és rútítják, semmint művelik azt, továbbá a fordítók, akik „nem akartak megmaradni a' Magyar Nyelvnek természeti egygyűgyűségében, a mellybenn áll pedig annak valóságos szépsége".[84] A „természeti egygyűgyűség" az 'igaz', a 'tiszta' magyarság (magyar nyelvűség) mércéje, s „a Magyarok között, még eddig ugyan, a Köznépnél vagyon a tiszta Magyarság", szól a *Debreceni Grammatika* alaptétele, amely Kazinczy számára az egyik legfőbb botránykő.[85]

Az *Előljáró Beszéd* azonban e ponton további megszorítást tartalmazva így folytatódik: „az ollyan Köznépnél tudniillik, a melly legkevesebb idegen Nemzetűekkel vólt eleitől fogva megelegyedve."[86] Ezzel a megszorítással élnek a *Debre-*

82 Lásd: „kedves barátom! ismered Debreczent; tudod, gondolom, hogy ott a' tudatlan tudósság, 's a' legszemtelenebb magahittség melly gonosz és nevetséges játékokat űz." Rumy Károly Györgynek, 1807. április 8., in KazLev. IV. 549, 1098. sz.)

83 „Ányos Debreczennek nem Poeta nem volt, de nem csak magyar is. [...] az én Virágom, és Ányos, de még Orczy is nagy Magyarok és nagy Poeták voltak. Orczyt! – azt éppen nem ismerte sem poetának sem magyarnak. Én azt mondottam, hogy inkább is volt poéta, mint Magyar, de csalhatatlanúl poétább és Magyarabb volt, mint Csokonain kívűl sok fia Debreczennek." KazLev II, 500, 539. sz.

84 *Magyar Grammatika, mellyet készített Debreczenbenn egy Magyar Társaság* (Bécs: Magyar Hírmondó–Alberti, 1795), XVII–XVIII.

85 Ez a tétel az egyik sarokpontja Bíró Ferenc elemzéseinek: *A legnagyobb pennaháború*..., 194–208.

86 *Magyar Grammatika*..., XVIII.

ceni Grammatika szerzői akkor is, mikor a tudós társaságot olyan tanult személyekből állítanák fel, „a kik nem tsak született Magyarok, hanem annakfelette Hazánknak ollyan részébenn nevelkedtek 's jutottak ember korra, a mellybenn idegen Nemzetűek, eleitől fogva leg kevesebben lakoztak: mert tsak megengedheti azt akárki, hogy Hazánknak az ollyan részébenn maradt-meg leg tisztábban 's leg épebben a Magyar nyelv."[87] A tiszta, eredeti magyarságnak erre a felfogására utal Kazinczy a Domokosékkal folytatott vita-jelenetet egy pillanatra megállító reflexióban, mikor is elhangzik, hogy Dea Debreczen „senkit nem ismér Magyarnak, csak azt, a' ki Debreczenben neveltetett, és ollyan maradt, mint ott volt".

Ez a szemlélet korábban, fogsága előtt Kazinczyt is megérintette, még ha nem is Debrecenre szűkített voltában, ami egyébként a *Debreceni Grammatika Előljáró Beszéd*ben sem jelenik meg. A Gessner-fordítás ajánlásában a fordítás nehézségeit leíró rész felvezetését kezdi így: „Szerentsés születésem, mellyet a' kedvezö Végezés a' leg-tisztább Magyar Ég alatt ejtett", míg az *Orpheus* egyik útleírásában Batsányiról az Osszián-fordítás kapcsán teszi ezt a megjegyzést: „tiszta 's velős Magyarsággal szóll és ír, noha Accentusa el-árúlja, hogy közelébb született a' Styriai, mint a' Móldvai hegyekhez."[88] E megfogalmazásokban a születés helye eredendően kijelöli, ki birtokolhatja az igaz, a tiszta magyar nyelvet: Kazinczy önértelmezésében is a saját, a felső-tiszavidéki nyelvváltozat ennek letéteményese.

A döntő különbség abban áll a *Debreceni Grammatiká*hoz képest, hogy a nyelvtisztaság kritériuma Kazinczy számára csak az egyik tényező, amit nem játszik ki a mintakövető nyelv- és ízlésfejlesztő törekvésekkel szemben. Látja ezek belső konfliktusát, fordítói gyakorlatában saját bőrén tapasztalja meg azt, de nem választ közöttük.[89] A fogság után már választani látszik, hiszen a szükségesnek vélt és szándékolt soloecizmusok pártolásával a nyelvtisztaság követelményét a mintakövetés mögé sorolja.[90] A *Debreceni Grammatiká*val szembeni elvi ellentét tehát abból fakad, hogy a grammatika előbeszédében csak a grammatikai vetületben értelmezhető nyelvtisztasági kritérium érvényes, az aestheticai kontextus nem bír önállósággal, így az idegenséget eredményező mintakövetés, ami a nyelv eredeti mivoltának megőrzését veszélyezteti, nyelvrontásnak minősül.[91]

87 Uo., XXII.

88 Kazinczy Ferenc, *Fordítások Bessenyeitől Pyrkerig: Önállóan megjelent fordításkötetek*, kiad. Bodrogi Ferenc Máté és Borbély Szilárd, Kazinczy Ferenc művei: Második osztály: Fordítások – Kritikai kiadás (Debrecen: Debreceni Egyetemi Kiadó, 2009), 36; Debreczeni, *Első folyóirataink: Orpheus*, 135.

89 Lásd részletesen: Debreczeni, *Tudós hazafiak*..., 279–286.

90 A neológia és a soloecizmus ebben az időben, mint arra Bíró Ferenc felhívja a figyelmet, majdhogynem szinonimáknak tekinthetőek, lásd: Bíró, *A legnagyobb pennaháború*..., 363–370. Az is igaz azonban, hogy a nyelvi standardizáció terén továbbra is a saját nyelvváltozat, mint egyetlen eredeti, tiszta és helyes magyar nyelv elfogadását követeli meg Kazinczy. Lásd erről: Benkő Loránd, *Kazinczy Ferenc és kora a magyar nyelvtudomány történetében*, Nyelvtudományi értekezések 113 (Budapest: Akadémiai Kiadó, 1982), 38.

91 Lásd részletesen: Debreczeni, *Tudós hazafiak*..., 350.

Kazinczy tehát a nyelvrontás vádjával volt kénytelen szembesülni, amint azt a Domokosékkal folytatott vita leírása után egy hónappal kelt levelében megfogalmazta (ismét 'Dea Debreczen'-t emlegetve, „a' ki bennünket, újabb Irókat, azzal vádol, hogy mi rontjuk a' Nyelvet"[92]). Az ő fő vádja ezzel szemben az volt, hogy a nyelvtisztaságnak ez a felfogása nem más, mint „puritanusi makacsság, melly nem mer 's nem is akar semmit változtatni, bővíteni", ahogy azt a 'debreczenismus' sajátos jelentéseként idéztük 1806 elejéről. A 'Debreczen'-nel, azaz a *Debreceni Grammatiká*val való, így értett ellentét erőterében kristályosodtak ki Kazinczy fogság utáni nézetei a nyelv és irodalom fejlesztéséről. E nézeteket először a Csokonai-nekrológ körüli vita sodrában, 1805. március 31-én fogalmazta meg összegzően, két levelében.[93]

A debreceni kollégium professzorával, Budai Ézsaiással (leveleikből ítélve) Kazinczy tiszteletteljes kapcsolatban volt és maradt. 1805. március 6-án Kazinczy levelet küldött Budainak Szentgyörgyi közvetítésével, amely nem maradt fenn, csak Budai 10-én kelt válaszát ismerjük, amely ugyancsak Szentgyörgyi közvetítésével jutott el Kazinczyhoz, aki Szentgyörgyinek 23-án már kommentálta is azt.[94] Budai a nekrológra nem reagált, csak Csokonairól írt egy bekezdést, benne ezt a mondatot: „Mert, akkor [ti. 'Poéta gyermek korábann'] még igazánn Magyarúl írt, nem tudvánn idegen nyelveket, és ne szívánn bé azoknak Idiotismusit."[95] Kazinczy pontosan értette a mintegy mellékes megjegyzést, Szentgyörgyinek ezt írja róla: „Prof. Buday Úr is a' Te feledből való, sajnálkozva szóll a' Cs. Neologismusa felől. Az az a' punctum, a' mellyben soha eggyet érteni nem fogunk."[96] Budainak pedig a következőket válaszolja: „Az a' gáncs, a' mellyet az Úr Prof. Úr méltóztatik barátságos bízakodású és nékem éppen e miatt igen nagy becsű levelében említeni, csak ott vál néki pirítására, a' hol neologizmusai

92 Kozma Gergelynek, 1802. december 1., in KazLev II, 514, 546. sz.

93 Cserey Farkasnak és rövidebben Budai Ézsaiásnak, in KazLev III, 301–305, 741. sz. és 307–310, 743. sz.

94 A március 6-i levélről Kazinczy Szentgyörgyinek ugyanekkor írott leveléből tudunk: „Az ide zárt bancóból 2 f. 30 xrt tégy a' Prof. Budai Úrnak szólló leveléhez, és adassd-meg fiaid által a' Collegiumban, honnan osztán Prof. Úr fiaidnak hozzá fáradása nélkűl veheti. Választ nem vár a' levél, és így nem szükség addig megadatnod, míg a' czigány Debreczenből kijő." (KazLev III, 279, 730. sz.) Noha ezek szerint Kazinczy nem várt választ, Budai 10-i levele mégis reflektált erre, hiszen visszaküldte a pénzt, továbbá kitért Csokonaira („A' mi Néhai Csokonai Mihály Úrnak munkáit illeti...", KazLev III, 284, 732. sz.), ami arra utal, hogy Kazinczy levelében is szó volt róla. Budai levelét a pénzzel Szentgyörgyi saját 19-én kelt leveléhez csatoltan küldte el Kazinczynak („T. Prof. Budai Uram a' pénzt viszsza küldötte ezen levéllel", KazLev III, 296, 735. sz.), vételüket Kazinczy 23-i levelében igazolta vissza. (KazLev III, 297–298, 737. sz.)

95 KazLev III, 284, 732. sz.

96 KazLev III, 297, 737. sz.

hibások."[97] S ezután összefoglalja röviden mindazt, amit a Cserey Farkasnak írott levél részletesen tartalmaz korabeli neológiájáról.

A 'Neologus' önmeghatározás éppen itt, a Csereyhez írott levélben szerepelt először, ezt megelőzően csak a 'neologismus' kifejezés tűnt fel két alkalommal (egyszer a 'soloecizmus' mellett egy bő évvel korábban, másodjára a 'neologizál, neologizáló' mellett egy héttel korábban). A 'Neologus' név a Cserey-levélben immár önmagában állt, Kazinczy nézeteinek egy gondolatmenetbe foglalt kifejtése után, a megnevezéssel kihívó modalitásban summázva a mondottakat: „Én tehát Neologus vagyok, és azt tartom, hogy úgy kell." S ehhez hozzátett még egy értelmező-magyarázó felsorolást, ami több szempontból is figyelemreméltó: „Az én felem Báróczit, Bessenyeit, Virág Benedeket, Kis Jánost, Himfyt mutat a' maga Irói köztt: azok a' Tordai Leoninust 's Mátyási Józsefet mutatják."[98] A nevek által megrajzolt ellentét ugyanaz, mint amit a Domokosékkal folytatott vita leírása nyújt. Az ellenfél irodalmi ízlését ugyanúgy Gyöngyössi és Mátyási neve fémjelzi, a sajátját pedig Virág Benedek és a megelőző nemzedék nagyjai, itt Báróczi és Bessenyei, ott Orczy és Ányos, ezúttal kiegészülve még Kissel és Kisfaludyval. Nemigen lehet kérdéses, hogy az 'azok' utalás kire vonatkozik: noha a *Debreceni Grammatika* szerzői, egykori vitapartnerei közül már csak egy van életben, a szellemiség tovább él,[99] s Kazinczy erre utal a felsorolással. Nem a névsor az igazán újszerű itt, hanem a retorikai keret, amelybe illeszkedik.

A Csokonai-nekrológ előtti években, mint arra korábban utaltunk, 'Debreczen' említései Kazinczy részéről mindig az üldözött pozíciójából hangzottak el: 'Debreczen' „anathemát kiált", „senkit nem ismér Magyarnak", „azzal vádol", „sacrilitással vádol", „kaczagja az új szót". A szakrális allúziók, a Jeruzsálem vagy Róma párhuzam egyenlőtlen viszonyt rajzolnak meg, amelyben a hatalmi központ a domináns, az aktív fél. Az 'én felem–azok' itteni szembeállítása más metaforika és ezáltal más viszony alapján formálódik meg, összhangban ezen összefoglaló rész kezdetével: „Az **a' per**, a' melly Iróink köztt rég olta villong, hogy Nyelvünket kell e, szabad e, a' Nyugoti nyelv geniusa szerint modellezni, hogy az ő munkájikat szabad e példány gyanánt kitenni magunknak, még mind ez ideig **decisio nélkűl van**."[100] A perben egyenlő felek állnak egymással szemben, s nem az üldözés–védekezés, hanem az érvek, bizonyítékok vitája dominál. A per metaforát használja Kazinczy a sírkő körüli vitában is,[101] amely e néven (Árkádia-per) vált ismeretessé.

97 KazLev III, 309, 743. sz.
98 KazLev III, 304, 741. sz.
99 Erre utal Bíró Ferenc is: *A legnagyobb pennaháború*..., 225.
100 KazLev III, 303, 741. sz.
101 1806. októberi leveleiben (1027, 1030. sz.) és a *Végső szavam a Debreczeni perben* című cikk címében.

Az egyenlő felek küzdelmét feltételező literátori perekben 1805–1807 során azonban már Kazinczy a vádló, ennek példáit láthattuk korábban, mikor számba vettük azon retorikai eszközöket, amelyek segítségével Kazinczy stigmatizálta a felnövesztett 'Debreczen'-képzetet. Az Árkádia-per értelmét is 'Debreczen ostorral, korbáccsal' való megzabolázásában látta. A háttérben a letisztult és egységes gondolatmenetté sűrűsödött nézetrendszer biztonsága áll, amely már meg tudja nevezni önmagát („Én tehát Neologus vagyok"). A szembenálló fél a 'Debreczen' nevet kapja, abban az értelemben, ahogy felnövesztett alakjában először használta 1801-ben: az „orthoglottus Debreczen" egyértelműen utal a *Debreceni Grammatiká*hoz való kötődésére. A Cserey-levélben pedig a grammatika mintakövetést a nyelvtisztaságra hivatkozva elvető álláspontjából levonja a következtetést: „Debreczen ott akar maradni mindég, a' hol volt." Ezt, a 'Debreczen'-t maradisággal megbélyegző állítást egy évvel később a 'debreczeniség' egyik jelentéseként fogalmazta meg újra („nem mer 's nem is akar semmit változtatni").

Az „újításoknak minden nemeitől iszonyodó Debreczen"[102] képzete egészen 1815 végéig lesz jól bevált hivatkozási alapja Kazinczy neológusi törekvéseinek, úgy, ahogy e képzetet 1805–1807 során, a Csokonai-nekrológ és az Árkádia-per vitáiban vádló retorikai arzenálja kiformálta. „Debreczen mindég kikapja tőlem a' magáét. Az eggy fatalis Dea Debreczen. Júdának ki kellett kezéből tekerni a' királyi pálczát, kivált mivel látjuk, hogy sokakat elvakít szemfényvesztő fényével. Olvassd-meg kérlek a' Sylvester előtt álló második előszót és a' jegyzéseket" – olvashatjuk egy 1808-as levelében a jól ismert fordulatokat.[103] Ekkor jelent csak meg az 1805–1806-ban készített Sylvester-kiadás, amelyről már szó volt, s amelynek jegyzeteiben, ha tartalmilag nem is, de hangnemében „gyilkos vágásokat" ad a *Debreceni Grammatiká*nak.[104] A megjelentetéskor, 1808 nyarán egy *Utólírás*t illesztett az 1805-ös keltezésű bevezetés után, melynek IV. pontja a *Debreceni Grammatiká*t (gyakran csak 'Debreczen'-t mondván) a korábbról jól ismert módon támadja, legfőképpen azt bírálván, hogy csalhatatlannak gondolja magát.[105]

102 Szabó Jánosnak, 1815. november 9., in KazLev XIII, 280, 3041. sz.

103 Pápay Sámuelnek, 1808. augusztus 11., in KazLev VI, 27–28, 1334. sz. 1809-ben pedig az eretnekség szót használja, csak éppen fordított értelemben, mint az évtized elején: „a' Debreczeni Grammatika 's Grammatikai eretnekségek ellen tett kikeléseimet". Fazekas Istvánnak, 1809. július 6., in KazLev VI, 442, 1511. sz.

104 „A kiadásra való készülődést végigkísérik a *Debreceni Grammatika* ellen tett »átkozott szabdalásokra« való utalások, ezekkel az olvasó azonban nem igazán találkozik. Igaz, a szövegben található (filológiai szempontú) kritikai észrevételek megfogalmazása helyenként meglehetősen éles." Bíró, *A legnagyobb pennaháború...,* 240–241.

105 „Természetes az, hogy Debreczen meg ne érthesse, miként lehessen az ő magyarságbeli állításait kérdésbe vehetni, mert ő magát csalhatatlannak tartja, 's annak tartják mások is nem kevesen." Kazinczy Ferenc, „Utólírás", in *Magyar régiségek és ritkaságok*, kiad. Kazinczy Ferenc (Pest: Trattner Mátyás, 1808[2]), XXV. A *Debreceni Grammatiká*t kritizáló jegyzetek a 29–30, 40–41, 45–50. oldalakon vannak. A második jegyzésben megismétli 1797-es levelének fordulatát is: „Ezzel még az igaz magyarság' kánonjai is, a' Debreczeni Hentesek, Szappanosok és Sulyomkofák, sem élnek"; a

1810 januárjában epigrammái sorában megszületett *A' Neo- és Palaeologusz* című, amelynek a címe arról tanúskodik, hogy Kazinczy kereste a 'Neologusz' ellenfelének megnevezését, hiszen itt a korábbi 'orthoglottus' helyett a 'Palaeologusz' szerepel, amit a *Tövisek és Virágok* jegyzetében így magyaráz: „*Neósz,* új; *Palaeósz,* régi; *lógosz,* beszéd, beszéllő."[106] A vershez írott egyik levélbeli kommentár explicite megmondja, hogy ez utóbbi alatt 'Debreczen'-t kell értenünk: „Ezen Biographiában [a Dayka-életrajzban] szó van a' Neologismusról, 's ellenségei jutván eszembe, Debreczent látám magam előtt. Im ez az Epigramma lett belőle".[107] A további kommentárok ugyancsak utalnak 'Debreczen'-re, a jól ismert gondolatokat és formulákat használva ezúttal is.[108]

S mikor 1811 elején megírja a Vitkovics-episztolát, a versbeli ifjú költő szájába egyértelműen azokat a szavakat adja, amelyek a Domokosékkal folytatott 1802-es vita értelmezéseként hangzottak el levelében:

> Magyarnak én azt ismerem, 's csak azt,
> *'S nem senkit, senkit! mint azt, a' kinek*
> *Szép nyelve még nincs elkeverve mással;*
> [...]
> *Nem szabja a' törvényt, új szót nem farag,*
> *De a' régit érti, 's tiszteli a' szokást;*
> *Úgy ír a' hogy' beszéll – Eggy szóval: a' ki*
> *Közttünk lett, közttünk nőtt, közttünk maradt-meg.* –[109]

E versbéli ifjú megformálásáról Dessewffynek elárulja: „Én a' Vitkovicshoz írt Epistolában eggy bohót *teremtettem,* [...] 's minthogy ezt a' bohót *valahol* kelle születni hagynom, még pedig Debreczen táján, – Szatmárban születtetém."[110] Rumynak írott levelében még azzal az információval is szolgál, hogy a történet

levélben: „a' Debreczeni Hentesek, Szappanosok és Sulyomkofák, kiket a' közöttök termett Grammatika nyelvünknek Polykletusi Kánonjává teszen." KazLev II, 421, 477. sz. Vö. még 1806 februárjából, a Sylvester Grammatika kiadásra előkészítésének idejéből: „ha a' Magyarság Kánonjait, a' Debreczenieket kérdjük". KazLev IV, 60, 880. sz.

106 KazKölt I, 572.

107 KazKölt I, 123.

108 „A' német nyelv is anyanyelv. Ha ők gazdagíthatták xenologismussal a' magok' nyelveket: ne é mi is a' magunkét? De Debreczen ezt nem szenvedheti [...] Debr. el nem hallgat; denn die Leute sind Kleinstädtler." Döbrentei Gábornak, 1810. január 22., in KazKölt I, 114. „Bosszant Debreczen, kik azt tartják, hogy a' Magyar nyelv eine abgeschlossene Sprache, mint a' görög és római, és hogy ebből sem elvenni nem szabad semmit sem hozzá adni sem változtatni, mint az ő Bibliájokból." Berzsenyi Dánielnek, 1810. január 22., in KazKölt I, 118. „Debreczen haragszik az új szabású ruhákra 's a' Neologizmusokra. – Hogy ne akadjon fel azon a' *Kleinstaedtler?*" Dessewffy Józsefnek, 1810. január 25., in KazKölt I, 121.

109 KazKölt I, 637.

110 Dessewffy Józsefnek, 1815. december 14., in KazLev XIII, 334, 3064. sz.

helyszíne, bár nincs megnevezve: Debrecen,[111] Szentgyörgyi Józsefnek pedig e szavak kíséretében küld részletet: „Eggy Episztolámban, mellyért némelly lakosa 's fija Debreczennek haragudni fog, én eggy fiatal Poetával ezt a' két strophát mondatom."[112] A Csokonai-nekrológ és az Árkádia-per után tehát Kazinczy a nyilvánosság előtt is támadta Debrecent, még ha verseiben utalásokba burkolta is a támadást, melyeket leveleiben fejtett csak fel, de voltak, akik megértették.[113]

„Kálvinistaság"

A Vitkovics-episztola éle már nem pusztán Debrecen ellen irányul. A fenti idézet eleje az ott kihagyott résszel így hangzik teljesen: „Én a' Vitkovicshoz írt Epistolában eggy bohót *teremtettem,* ki az én kedves hitem' sorsosainak, a' Kalvin János fijainak, esztelenségeket pengesse, *hogy csak Kalvinista tud magyarúl*". E levél 1815 végén kelt, de három és fél évvel korábban majdnem pontosan így fogalmazta meg a vers célzatát,[114] s az episztola aprónyomtatványként való megjelenésekor, 1811 nyarán is ugyanezt állította.[115] A közbenső években, először utalván a versre, majd anélkül, leveleiben többször támadja a kálvinistákat ugyanezért.[116] Az episztola bohójának állítása, 'hogy csak Kalvinista tud magyarúl', elválaszthatatlan kapcsolatban van arra vonatkozó nézetével, hogy a tiszta magyarság

111 KazKölt II, 509–510.

112 KazKölt I, 215. Hasonlóképpen tart a debreceniek esetleges sértődésétől a Nagy Gábornak címzett episztola két Debrecent említő részlete kapcsán, melyeket így azonosít Nagy Gábornak írott kommentárjában: „Itt tehát a' pajkoskodástól óvnom kelle magamat, 's a' helyébe eggy két töviset raktam virágaim közzé; péld. ok: a' *Debreczen* tüzében megégett Voltairra – *Servétet* előhozni, 's a' bérekesztés' soraiban a' *visszatekintés által kővé-válást,* melly tacite Debreczent Sodomává teszi. – Ezeket epével venni 's belőle azt vonni-ki hogy Dt szurkálom, csak bolond fogja." KazKölt I, 230, vö. KazKölt II, 537–538. Julow Viktor felveti, hogy épp ez az episztola lehetett a kiváltója Fazekas Mihály azon keltezetlen töredékének, amelyben ismét élesen kikel Kazinczy ellen (a kézirat Nagy Gábor hagyatékában maradt fenn, az ő keletkezésre vonatkozó rájegyzésével). Lásd: Julow Viktor, *Fazekas Mihály* (Budapest: Szépirodalmi Könyvkiadó, 1982[2]), 327–330.

113 A Vitkovics-episztola miatt megsértve érezte magát Szatmár vármegye, de voltak akik értették a Debrecenre vonatkozó célzást: „Kövy eggy nagy talentum 's tiszta fejű ember, de kevélysége 's kalvinista durvasága nem ismer határt. Nékem vele szoros szövetségem soha nem volt; de miolta olvasta Vitkovicshoz írt Epistolámat, azolta hátam megett mindég ránczigál. Bosszankodik a' Debreczen megsértéséért, hol ő Togátus volt." Helmeczy Mihálynak, 1814. február 27., in KazLev XI, 252, 2608. sz.

114 „A' Vitkovicshoz irt Epistola azoknak az én kedves hitemsorsosinak, a' Kalvin fijainak, bolondságokat teszi nevetségessé, a' kik azt kiáltozzák, hogy magyarúl csak Kalvinista tud." Jankovich Miklósnak, 1812. április 19., in KazLev XXIII, 205, 5776. sz.

115 „De szükség hogy elmondjam mi indíta írására és miért vettem épen e' thémát. [...] Az ő [Vitkovics] példája, édes barátom, valamint a' Kisé, Berzsenyié, Daykáé, 's Virágé, meghazudtolja azt a' nevetségesen-kevély, de nem szintén hazug állítást, hogy csak Kalvinista tud jól magyarúl." Szentgyörgyi Józsefnek, 1811. július 16., in KazLev IX, 14–15, 2040. sz.

116 Lásd a 2495, 2608, 2642, 2679, 2756, 2779. sz. leveleket.

(magyar nyelvűség) szempontjából meghatározó a születés helye, mely leginkább mentes az idegenség okozta keveredéstől, s a Nagyváradon, református családban született Pázmányt hozza fel példaként erre:

Hogy Pázmány magyarúl alkalmasint tuda,
Tekintsd, hol született, 's többé nem lesz csuda.
Szűlte volna Eger, Győr, Soprony, Pécs, Buda,
Úgy szóllana mint szóll síp mellett a' duda.
De mivel az a' táj szűlte nemzetünknek,
Melly szűz birtokában vagyon szép nyelvünknek,
'S fel nem vette rongyát irhás zsellérünknek,
Nagy méltán tarthatjuk ragyogó díszünknek.[117]

A pápista (katolikus) központokra utaló *'Eger, Győr, Soprony, Pécs, Buda'* felsorolásból (melyek közé egy lutheránus is került: Sopron) jól látszik, mint teremtődik meg a kapcsolat a felekezetiség, az idegenségtől elzárt hely és a tiszta magyarság között. Mindez ugyanazt a logikát mutatja, amelyet a Domokosékkal folytatott vita 1802-es leírásában láthattunk. A 'magyar/nem magyar' minősítés egyértelműen felekezeti kötöttségű, mert Kazinczy levelében rendre a katolikus írókra mondják a 'debreczeniek', hogy nem magyar, reformátusokra, hogy 'magyar'.[118] Még Kazinczy szólama szerint is a katolikus Orczy „inkább is volt poéta, mint Magyar", amely szemléletmód lényegileg egyezik az 1811-es verskommentárral: „Mi [Kalvinisták] tisztábban beszéllünk in corpore mint ők: de ők [Pápisták 's Lutheránusok] doctius scribunt."[119] E megfogalmazások nem kizárólag a nyelvtisztaság szempontját érvényesítik, hanem ahogy láttuk, az aesthezis kontextusát is. Csak mindez most explicite a felekezetiséggel kötődik össze.

Kazinczy felekezetiséghez fűződő viszonya differenciált és időben változó. Egy pillanatra sem vetődött fel benne, hogy felekezetet váltson, de a kálvinizmushoz való megingathatatlan hűsége mellett is mindig azt vallotta, hogy „el tudtam volna lenni Nem-Kálvinista is, ha Nem-Kálvinistának tett volna a' születés",[120] merthogy a „Vallások *dogmajikat tekintvén*, eggyik annyit ér mint a' másik [...] a' Morálja pedig mindeniknek alkalmasint eggy".[121] A nyelvtisztaság és az aesthezis szempontjaiból ugyanakkor egészen másként szemlélte a felekezeteket, s ebbéli nézetei jelentős átértékelődésen is átestek. Aranka Györgynek írott 1789. július 10-i levelében így összegzi fejtegetéseit: „A' Kálvinista Universalis Nyelve

117 KazKölt I, 638.
118 Erre Bíró Ferenc is hangsúlyosan felhívja a figyelmet: *A legnagyobb pennaháború*..., 215.
119 Szentgyörgyi Józsefnek, 1811. július 16., in KazLev IX, 15, 2040. sz.
120 Cserey Farkasnak, 1806. február 14., in KazLev IV, 53, 876. sz.
121 Cserey Miklósnak, 1811. július 21., in KazLev IX, 25, 2044. sz.

a' Magyar; a' Pápistáé a' Culináris Deákság; a' Lutheránusé a' Tóth és Német."[122] E megállapításban ott visszhangzik a kálvinista identitás szilárd alkotóelemét képviselő hagyomány, mely önmagát a magyarság megtartójaként értelmezi.

Kazinczy ekkori levelezése Földi Jánossal számos ponton mutatja, hogy számukra egyaránt érvényes felekezet és nyelv identikus összetartozásának gondolata.[123] Ugyanakkor az is feltűnő, hogy Kazinczy a felekezetiség szempontjából már ekkor is különbséget tesz nyelvtisztaság és aesthezis kontextusai között, s a két szempontból a felekezeteknek nem ugyanolyan a megítélése: „a' Lutheranusok Oskoláiból jönnek-ki azok az Ifjak, a' kik Aesthezissel dicsekedhetnek [...] nincs egyéb hátra, hanem hogy soloecismus nélkűl szóljatok Magyarúl" – írja a lutheránus Kis Jánosnak.[124] A fogság után a soloecizmusok kérdésében részben megváltozott az álláspontja, s mint láttuk, ezzel összefüggésben a kálvinista önazonosság alaptétele, az igaz, tiszta magyarság egyedüli megőrzőjének szerephagyománya is előbb megingott, majd támadhatóvá vált, noha a nyelvi standard megteremtése kapcsán megkérdőjelezhetetlen alapja maradt Kazinczy törekvéseinek mindvégig.

Amit a felekezetiség és nyelvtisztaság viszonyáról elmondtunk, lényegében változatlanul elmondtuk már a *Debreceni Grammatika* kapcsán e rész első alfejezetében. Akkor azonban azt idéztük a grammatika előbeszédéből, „hogy Hazánknak az ollyan részébenn maradt-meg leg tisztábban 's leg épebben a Magyar nyelv", „a mellybenn idegen Nemzetűek, eleitől fogva leg kevesebben lakoztak", s Kazinczytól pedig azt, hogy „Szerentsés születésem, mellyet a' kedvezö Végezés a' leg-tisztább Magyar Ég alatt ejtett". A *hely* és a maga eredeti tisztaságában megőrződött *magyar nyelv* kapcsolata azonban nem pusztán lokalitáson alapul: a lokalitás maga felekezetileg meghatározott. A születés helyére hivatkozó érvelések némileg eufemisztikusan nem mondják ki, hogy a pontos földrajzi megnevezés nélkül hivatkozott *hely* alatt az aktuális felekezeti dominancia miatt valójában *kálvinista* értendő. Ez az alapja a Domokosékkal folytatott vitában a magyar/nem magyar minősítéseknek és annak a reflexiónak, mely szerint Dea Debreczen „senkit nem ismér Magyarnak, csak azt, a' ki Debreczenben neveltetett, és ollyan maradt, mint ott volt", ami megismételtetik a Vitkovics-episztolában, még mindig kimondatlanul, de félreérthetetlenül utalva a felekezeti meghatározottságra.

122 KazLev I, 396, 221. sz. Az előtte lévő fejtegetés így hangzik: „Ha engemet esmernél, tudnád hogy én éppen nem vagyok Vallásbeli fanatismussal profanálva; engem Fiának nevez a' Böltsesség: de kéntelen vagyok még is meg-vallani, hogy magát tartom a' Kálvinistát a' Magyar Litteratura elővitelére választott Népnek. Igyekezik a' Pápista, de haszontalanúl; Faludi – az imádott Faludi hány helytt vét nyelvünk ellen. Nézzük el Szabót, Rajnist, Révait, Batsányit. – – A' Lutheránus pedig arra van kárhoztatva hogy Magyarúl meg ne tanúlhasson. Én ennek forrását az Oskolákban találom."

123 Lásd minderről: Debreczeni, *Tudós hazafiak*..., 334–341.

124 1793. július 27., in KazLev II, 297, 424. sz.

S másfelől, az aesthezis kontextusában a 'kálvinista ízlés', a 'kálvinista vastagság', 'kalvinista durvaság' nemigen különbözik a 'boldogtalan Debreceni gusztus'-tól, a 'nehézkés ízlés'-től, amilyen ízlésű 'volt Debreczennek eggy nagy fija', Domokos Lajos.[125] A 'mendikási harangkongatáshoz szokott publicum', 'Mendikás-hangú, tonusú emberkék', a 'fatális ízlés, a' mit Mendikásságnak nevezünk'[126] elég egyértelműen és elmarasztalólag utalnak a kálvinista kulturális közegre, s Csokonai kapcsán nyilvánvaló ennek az összekapcsolódása mindazzal, amit Kazinczy 'debreczeniség'-nek nevez: „Csokonaiból akaratja ellen is sokszor kitört a' Debreczeniség és az Ur szava szerint a' Mendikási tónus."[127] S láttuk a 'debreczeniség' szó legelső feltünését, akkor, 1805 márciusában ezt a jellemzést adta Csokonai költészetéről: „holmi le nem vetkezhető *Kálvinistaság,* és a' mi a' Kalvinistaságnál még veszedelmesebb: *Debreczenyiség!*" Ízlés és magatartás ilyetén megkülönböztetése csak a Csokonai-nekrológ és az Árkádia-per idején volt érvényes Kazinczy szóhasználatában, egyébként összemosódnak. 'Debreczen' *nevet ad a kálvinistaság*nak, a vizsgált időszakban lényegében ugyanazt jelentik Kazinczy szótárában, a tiszta magyarság kisajátító képviseletét és egyben az aestheticai tompaságot, ízléstelenséget, mindazt, aminek az esszenciája számára a *Debreceni Grammatika*.

S 'Debreczen' egyben *megszemélyesíti az ellenfelet*, aki ellenében definiálhatóak a saját törekvések, s aki ellen harcolni lehet. Az üldözött eretnekből a *Debreceni Grammatika* eretnekségeit üldöző lesz. A harc legintenzívebben a Csokonai-nekrológ és az Árkádia-per idején folyik, de ezután is fel-fellángol, s kisebb rajtaütések bármikor kipattannak. A *Tövisek és virágok* után több irányban folynak az ütközetek, az ellenfeleket nem feltétlenül lehet már megnevezni a 'Debreczen' névvel, az 1810-es évek elején egyre gyakrabban szerepel mellette, helyette a 'Kálvinistaság', ami a háttérben mindvégig meghúzódott mögötte.[128] 'Debrecen' mint a neológia ellenfele 1815 végén jelenik meg utoljára, mikor is az egyszerre több irányból, megújult erővel érkező támadásokat köti Kazinczy a 'debreczeni' szellemhez. Ekkor azonban már feltűnik az új megnevezés, ami majd leváltja 'Debreczen'-t az ellenfél pozíciójában. Az

125 Lásd az említés sorrendjében a következő leveleket: 5762, 876, 2608, 453, 743. sz.

126 Lásd a 497, 2399, 2447, 2836, 1957. sz. leveleket.

127 Ez a már idézett mondat egy Nagy Gábornak szóló 1806. áprilisi levélben található (914. sz.), 1830 áprilisában egy Guzmics Izidornak írott levélben nagyon hasonló a megfogalmazás, még ha nem is saját véleményként hangzik el: „Cs.-ból minden nyomon kitetszik a' Kalvinista mendikás". KazLev XXI, 281, 5147. sz.

128 „Beregszászinak és Mártonnak ítéletek el nem rettent. Mind ketten a' Kalvin tanítványai. Nem csuda tehát ha a' Magyar Nyelv dolgában másként ítélnek mint mi, mert én ha irtóztató orthodoxus Kalvinista vagyok is az általam olly felette nagyon szeretett Dogmájira nézve az én kedves Mesteremnek, de legalább a' Kalvinista Magyarságra nézve egészen más vagyok mint ők szeretnék. Ezért csapkod Somogyi Gedeon et Consortes." KazLev XI, 337, 2642. sz. Lásd még a 2495, 2679, 2756, 2779, 3005. sz. leveleket.

'orthologus' egy Dessewffy Józsefnek 1815. február 4-én írott levélben[129] szerepel először, *addig egyáltalán nem használta Kazinczy*, legközelebb hozzá az 1801-es 'orthoglottus' állt. 1816 elejétől viszont az 'orthologus' lesz a 'neologus' ellenfele 'Debreczen' helyett, aki[130] ezután már csak kisebb csípéseket kap egyszer-egyszer, Kazinczy leginkább a *Debreceni Grammatiká*val folytatja vitáit tanulmányaiban (és az ezekhez készült jelentős kéziratos anyagban), de immár nem hadi metaforikával.[131]

A DEBRECZENISÉG-VITA MEDIALITÁSA

Az eddigi áttekintés szükségszerűen a Kazinczy-szövegekben található 'debreczeniség'- és 'Debrecen'-képzet retorikai megalkotottságára, ezek összefüggéseire koncentrált, így Kazinczy vitapartnereinek és egyáltalán a vitának csak annyi figyelem jutott, amennyit az aktuális szempont indokolt és lehetővé tett. Szükséges immár a fókuszt ezekre irányítani, hogy a 'debreczeniség' kortárs fogadtatása és értelmezése feltárulhasson. Az alábbiakban tehát a debreceniek szövegei állnak majd a középpontban, illetve maga a vita, pontosabban a vita szóbeliség, kéziratosság és nyomtatás közeghatárait folytonosan metsző sajátos medialitása.

129 Lásd: „a' mi Orthologusaink". KazLev XII, 368, 2849. sz.

130 Kazinczy után szabadon, lásd Kölcsey Ferencnek írott, 1815. október 2-i levelét: „Rettenetes *ember* az a' *Debreczen!*" KazLev XIII, 218, 3014. sz. A levél október 15-i dátummal szerepel, amit Szabó G. Zoltán korrigált, lásd: Kölcsey Ferenc, *Levelezés 1.: 1808–1818*, kiad. Szabó G. Zoltán, Kölcsey Ferenc minden munkái: Kritikai kiadás (Budapest: Universitas Kiadó, 2005), 942.

131 Jól szemlélteti a változást a *Pályám emlékezete* egy részletének alakulása. Kazinczy 1808. március 8-án (tehát pár hónappal a Sylvester *Grammatiká*jának kiadásához készített *Utólírás* előtt) készített feljegyzésében a Bécsben neologizálni kezdő Bessenyei György kapcsán írja, hogy „Debreczen irtózott a' deákúl nem tudó 's neologizáló Agenstől"; majd az 1816-os *Az én életem* című önéletrajzba már csak annyi kerül bele, hogy Bessenyeiről „Debreczen azt kiáltozta [...] nem tud magyarúl", vagyis neologizálásról nincs szó, amint 1823-as önéletrajzában sem; a *Pályám emlékezete* 1831-es VI. kidolgozásában pedig az szerepel: „Debreczen meg nem foghatá", hogy Bessenyei latin tudás nélkül hogyan lehetett ágens. Kazinczy Ferenc, *Pályám emlékezete*, kiad. Orbán László, Kazinczy Ferenc művei: Első osztály: Eredeti művek – Kritikai kiadás (Debrecen: Debreceni Egyetemi Kiadó, 2009), 28, 417, 456, 736. A továbbiakban: PE. Vö. még a grammatika-pályázat említését, illetve a Rát Mátyás és Domokos Lajos kapcsán elmesélt történetet a tiszta magyarságról: uo., 538, 441, 488, 583, 746. Ez egy 1806-os levélben is feltűnik már, éppen a debreczenismus puritánusi makacsságként való értelmezése előtt: KazLev IV, 60, 880. sz.

Kazinczy, Debrecen és a 'jobb fejek'

Az ismert szövegforrások

Az imént ugyanolyan könnyed magától értetődőséggel használtuk a 'debreceniek' megnevezést Kazinczy vitapartnereire, ahogy az az irodalomtörténeti leírásokban megszokott. Legelőször azonban mégis azt kell tisztázni: kik is azok a 'debreceniek'. Ha a Kazinczyval vitázó szövegek körének *pontos* meghatározását tűzzük ki célul, vállalnunk kell Kazinczy vitapartnereinek *egyenkénti* megnevezését is. Ismeretes a *Hazai Tudósítások*ban megjelent két cikk Kiss Imrétől és Fazekas Mihálytól, valamint Kazinczynak írott leveleik, a 'debreczeniség' Kazinczy általi meghatározása pedig Szentgyörgyi József levélbeli kérdésére adott válaszban található. Ők hárman idéztetnek mindig a szakirodalomban. Gyakran említődik Nagy Gábor neve is, de tőle a vitához kapcsolódó, áttétel nélküli szöveget nem ismerünk,[132] csak Kazinczy leveleiből alkothatunk fogalmat álláspontjáról, s ez így inkább Kazinczyt jellemzi, információértéke van csupán, közvetlenül nem vizsgálható.

Budai Ézsaiás egy levele ugyancsak összefüggésbe hozható a Csokonai-nekrológ körüli vitákkal, de leginkább Kazinczy hosszú válasza által, közvetetten. Budai levelének Csokonairól szóló bekezdése ugyanis nem tartalmaz erre vonatkozó közvetlen utalást, mindössze egy mondat szerepel benne, ami Kazinczy álláspontjával látens vitában áll, s Kazinczy ezt elértette.[133] A levél és Budai azonban ez alapján nem vonható az *aktív* vitapartnerek körébe. A levelezés és az önéletírások vonatkozó éveiben nem találtunk további vitázókat. A meglepő eredmény az, hogy 'a debreceniek' megnevezés alatt mindössze Kiss Imre, Fazekas Mihály és Szentgyörgyi József értendő, ha *közvetlen vitaszövegeket* keresünk.

Szentgyörgyi Józsefnek négy levélrészlete tartozik a Kazinczyval folytatott vitákhoz, kettő a Csokonai-nekrológ, kettő az Árkádia-per idejéből. Az 1805. március 8-i levélben két, a március 19-i levélben három bekezdés foglalkozik a nekrológ kapcsán mutatkozó véleménykülönbséggel. 1806. október 20-án két mondat kapcsolódik ide (így kérdéses, tényleg számoljunk-e vele önálló forrásként), próbálja elhárítani a vitát, majd ez nem sikerülvén, november 18-i levelében kifejti véleményét. E levél egy bekezdés kivételével csak ennek van szentelve, ez az egyetlen, ahol nem csak mintegy mellékesen kerül elő a nézeteltérés. Szentgyörgyi József naplójáról is van tudomásunk, amely elveszett ugyan, de amelyből

132 Rendkívül nagy számban ismerünk Kazinczy által Nagy Gábornak írott leveleket a pálya egészéből, de Nagy Gábortól mindössze 8 maradt fenn, vizsgált időszakunkból egy sem. A vitával kapcsolatos véleményét így közvetlenül csak Cserey Farkashoz írott levelének egy bekezdése őrizte meg, amelyet Cserey idézőjelben közöl Kazinczyval 1806. szeptember 28-i levelében. KazLev IV, 338, 1002. sz.

133 Lásd erről az „*orthoglottus Debreczen*" című alfejezetben.

sok részletet megőrzött az unokája által készített életrajz.[134] Sajnos az ismert részletek között nem találunk a vitával kapcsolatos releváns információkat.

Az Árkádia-per közvetlen kiváltó oka Kiss Imre 1806. szeptember 3-i levele volt, amelyet aztán októberben elküldött a *Hazai Tudósítások* szerkesztőjéhez, s október 29-én meg is jelent, e két szöveg egy bevezető és egy záró rövid bekezdést leszámítva azonos. Kiss Imre még két levelet írt Kazinczynak 1806-ban, október 23-án és november 7-én, a levelek lényegében csak a vitával foglalkoznak.[135] Kiss Imre iratainak egy gyűjteményét korábban sikerült megtalálni,[136] ez azonban csak a salétrominspektori hivatal elfoglalásáig terjedő időből tartalmaz dokumentumokat és leveleket, így témánk szempontjából nem releváns, más pedig jelenleg nem ismeretes. Fazekas Mihálynak egy 1806. szeptember 23-án kelt levele (ez az egyetlen Kazinczyhoz szóló, tényleges levél Fazekastól[137]) és a *Hazai Tudósítások* november 5-i számában olvasható cikke kapcsolódik a vitához. Fazekas életművének van kritikai kiadása, sem abban, sem azóta nem jelent meg újabb dokumentum az Árkádia-perrel összefüggésben. A Kiss Imrével és Fazekassal váltott levelek csekély száma azt is jelzi, hogy Kazinczy velük való kapcsolata nem volt olyan szoros, mint Szentgyörgyivel, vagy akár Nagy Gáborral, az előbbi az orvosa, utóbbi az ügyvédje volt, s közülük csak Szentgyörgyivel tegeződött.

A három debreceni vitapartnertől tehát mindössze nagyjából tíz szövegforrásunk maradt fenn (a *nagyjából* a meghatározás felsorolt bizonytalanságaira vonatkozik), ezek közül azonban Kiss Imre egyik levele és cikke lényegében azonos, Szentgyörgyi levelei pedig csak részlegesen foglalkoznak e témával, az egyik pár sornyi csupán. Ha mindezt összevetjük a Kazinczy életművében azonosítható szöveghelyekkel, óriási aránytalanság mutatkozik: a legszorosabban idekapcsolható forrásszám, mint fentebb láttuk, nagyjából tízszeres, a terjedelmi arányokról nem is szólva. Mindez nem pusztán mennyiségi kérdés: felvetődik, hogy egy-

134 Szentgyörgyi Lajos, *Nagyapám családi élete 1765–1832*, gépelt kézirat (Debrecen, 1952. szeptember), 136 oldal, Debrecen, Déri Múzeum, Irodalmi Gyűjtemény, K. X. 76. 177. 87. (A forrást Veisz Bettina segítségével használhattam.) Szentgyörgyi József naplójáról Szentgyörgyi Lajos unokája, Halmy Márta azt írja, hogy a II. világháborúban elveszett. Ha ez így van, akkor az 1952-ben készült életrajznak valamiféle kivonatokat kellett használnia, vagy az információ téves, miként az is kérdéseket vet fel, hogy Halmy Márta az életrajzot 46 oldal terjedelműnek mondja. Lásd: Halmy Márta, „Szentgyörgyi József orvos levelei Kazinczy Ferenchez", in *A Debreceni Déri Múzeum Évkönyve 1991*, szerk. Gazda László és Módy György, 333–346 (Debrecen: Déri Múzeum, 1993), 333.

135 Kiss Imrétől e három levélen kívül még 9 maradt fenn (1807–1811 között évi 1–3 darab, 1814-ből 1), Kazinczytól pedig 3 Kiss Imréhez szóló levél (1810, 1811, 1814).

136 Lásd erről: Csokonai Vitéz Mihály, *Levelezés*, kiad. Debreczeni Attila, Csokonai Vitéz Mihály összes művei (Budapest: Akadémiai Kiadó, 1999), 646–648.

137 A Kazinczy-levelezésben szereplő 1805. augusztusi levél valójában köszöntővers Kazinczy lányának születésére, az 1816-os töredék pedig nem levél (lásd erről 112. jegyzetünket). Kazinczytól sem ismerünk Fazekashoz szóló további leveleket, az 1815-re keltezett levél címzettje nem Fazekas, hanem Nagy Gábor volt, vö. KazKölt II, 621–622.

általán beszélhetünk-e általában 'a debreceniek' álláspontjáról, ha csak három szerző nem egészen tíz szövegét ismerjük.

A szövegforrásokból felsejlő szóbeliség

Amit az irodalomtörténet-írás 'a debreceniek' álláspontjaként interpretál e vitákban, az valójában csak néhány Kazinczyval kapcsolatban lévő debreceni polgár csekély számú fennmaradt írásos megnyilatkozása. Azt, ami nem maradt fenn tőlük, mert elveszett, továbbá azt, ami nem is maradhatott fenn tőlük, mert csak szóban hangzott el, s főleg azt, ami másoktól hangzott el szóban, egymás között vagy közvetlenül Kazinczyhoz szólván, nem ismerhetjük. Írásos forrás persze mindig felbukkanhat, noha most ilyenekre utaló nyomok nem látszanak, a szóbeliség azonban természetéből adódóan eleve hozzáférhetetlen, bár nyomok utalnak rá az írásos forrásokban, nem is kevés. Kazinczy a Széphalomra költözése előtti éveket Érsemjénben töltötte, közel Debrecenhez, ahol rendszeresen megfordult, de 1806 márciusi elköltözése után is többször járt itt. A levelezés tehát csak az egyik eszköze és tere volt a közelebbi, távolabbi debreceni ismerősökkel való kommunikációnak, hiszen sok lehetőség adódott a személyes találkozásra.

Kazinczy naplóiban és leveleiben számos adat utal saját debreceni, illetve debreceniek semjéni tartózkodására 1805 táján (ápr. 21., jún. 21., júl. 12–13., nov. 17–20.; illetve máj. 5–8-án nála járt Nagy Gábor a feleségével). Kazinczy lánya augusztusi születésének hírét a Doboziaknak, Kövér Imrének, Nagy Gábornak Debrecenbe küldött levelekben adta hírül, melyeket Szentgyörgyi József osztott szét a vásár alkalmával. Október 21-én találkozott Kiss Imrével, október 22-én Sinai Miklósnál ebédelt, november 18-án Kisstől és Fazekastól valamilyen háborús hírről értesült, november 19-én Szentgyörgyinél ebédelt, december 3-án Vay Miklóssal találkozott.[138] Semjénből egyébként is hetente mentek szekerek Debrecenbe, Kazinczy szolgálói gyakran jártak a városban, Szentgyörgyi pedig többször kilátogatott Semjénbe orvosi minőségében, kezelés céljából. Mindezek persze csak az érintkezés tényét, annak rendszerességét dokumentálják, s legfeljebb a fennmaradt adatokkal való hipotetikus logikai játékból következtethetünk néha arra, ami esetlegesen elhangozhatott egy-egy találkozás során.

Látjuk tehát a nyomokat, melyek a vita debreceni résztvevőinek kiterjedtebb voltára utalnak, de nem férünk hozzá e kör hangjához, mert az oralitás közegében szólalt meg. Sőt, még arcot, nevet sem nagyon tudunk adni, mert számunkra csak dekódolhatatlan utalásokban léteznek. Kazinczy számos alkalommal hivatkozik szóbeli és közvetett információkra így: „Eggy nagybecsű barátunk, a' mint

138 A vonatkozó időszak naplójegyzetei: PE, 188–199, 208–227.

azt az Urtól 's Fő Hadnagy Fazekas Urtól hallám"; „barátunk, a' ki Semlyénben látogatásomra jövén, maga beszéllé nékem"; „N[agy] G[ábor] beszélli, hogy az Urak közzűl valaki".[139] A közlések mögötti közös személyes kapcsolati háló mindezt érthetővé teszi a címzett számára, ahogy arra a Kiss Imrének írott levél explicite utal: „Nem nevezek-meg többé senkit; az Úr tudja, kikről szóllok." S a személyes kapcsolatrendszerekben áramló információk alapozzák meg Kazinczy ilyen összegző kijelentéseit is, mint ami a Fazekashoz szóló levélben olvasható: „Jól tudom, mik estek Debreczenben".

A Debrecenben élők egymás közötti kommunikációja nyilvánvalóan szintén szóbeli volt, így teljesen érthető, hogy Szentgyörgyi, Kiss és Fazekas Kazinczyhoz hasonlóan gyakran utal megnevezés nélkül más helyiek véleményére: „a Debretzeni Urak hinnék el azt"; „tapasztaltam, melly sokan tsudálkoznak itt Debretzen ellen való ki keléseden"; „Én nem eléggé győztem csudálni, melly hideg vérrel vették hazámfiai".[140] Hogy pontosan kikre hivatkoznak e szövegek, ugyanúgy nem tudható, mint Kazinczy levelei esetében, de bizonyosan nem tévedünk nagyot, ha ezek körét nagyobbnak, esetleg jóval nagyobbnak gondoljuk, mint amit a vitában szövegekkel részt vevő Szentgyörgyi, Kiss és Fazekas jelent.

A vitatér tehát három pólus szerint rendezve írható le: Kazinczy, a Kazinczy által 'Debreczen jobb fejeinek' nevezettek,[141] akiktől a vitaszövegek fennmaradtak, valamint a többi (Kazinczy által a 'Debreczen' összefoglaló és stigmatizáló név alá besorolt) vitapartner, akik leginkább csak említésekben jelennek meg, jobbára név nélkül (s épp ezen sajátosságuk képez belőlük csoportot). E három pólus mediális karaktere[142] és hozzáférhetősége eltérő. Kazinczy a nyomtatott médiumban (hírlapi cikk), a kéziratos (levél) és a szóbeli nyilvánosságban (lokális szóbeliség) egyaránt aktív, s ugyancsak mindhárom nyilvánosságtípusban megjelennek a 'jobb fejek' is, noha elsődlegesen a levelezésben nyilvánulnak meg a vita során, míg a harmadik pólus lényegében csak a szóbeliséghez köthető. Mindez meghatározza hozzáférhetőségüket, hiszen míg a hírlapi cikkek teljessége fennmaradt, addig a levelek egy része elveszett (s így elveszett olyan tényleges vitapartner is, mint a 'jobb fejek' közé negyedikként számlált Nagy Gábor), a szóbeliség pedig a maga egészében hozzáférhetetlen, többnyire a vitázó személyeket sem

139 Kiss Imrének, 1806. október 26. és Fazekas Mihálynak, 1806. október 9., in KazLev IV, 381, 358, 1024. és 1012. sz. A további két idézet is e levelekből való.

140 KazLev IV, 380, 400, 1023, 1035. sz.; Fazekas Mihály, Összes művei, kiad. Julow Viktor és Kéry László, 2 köt. (Budapest: Akadémiai Kiadó, 1955), 2:26.

141 E formuláról részletesen lásd a *Formulák* című alfejezetben mondottakat.

142 A medialitás jelentőségét a nyomtatott és a levélnyilvánosság vonatkozásában, elsősorban a diskurzuselemzés és Kazinczy szempontjából Bódi Katalin is hangsúlyozza: „Gólyafészek és angolkert: Az Árkádia-per kontextusai Kazinczy Ferenc folyóirat-közleményeiben és levelezésében", *Irodalomtörténeti Közlemények* 118 (2014): 802–831, 803–804.

ismerjük, álláspontjuk is legfeljebb az írásos források által közvetítetten jelenik meg előttünk.

Mindebből következően a debreceniség-vitát a maga tényleges mivoltában nem ragadhatjuk meg, leírásaink szükségszerűen a korlátozottan elérhető források által torzítottak. Annyit tehetünk ennek ellensúlyozására, hogy megvizsgáljuk e nyilvánosságtípusok érintkezését a vita során, azt, hogy milyen hatással vannak egymásra. Ha tehát a szóbeli nyilvánosság közvetlenül nem is vizsgálható, az viszont igen, hogy az ismert (nyomtatott és kéziratos) vitaszövegek hogyan veszik figyelembe ennek létét és az onnan származó információkat, mikor saját vitapozícióikat, retorikájukat kiformálják. Mindig számolnunk kell azzal, hogy a fennmaradt szövegek nem csak egymásra vonatkoznak, hanem valami olyan véleményre és ellenfélre is, aminek vagy akinek pusztán látens jelenléte érzékelhető a szövegekben.

A Csokonai-nekrológ vitája

Vita a vita előtt

A Kazinczy debreceni vitapartnereitől származó, fennmaradt szövegforrások közül Szentgyörgyi József két levele (és Budai Ézsaiás egy levélbekezdése) hozható kapcsolatba a Csokonai-nekrológ vitájával, ezek 1805 márciusában keletkeztek. Összefüggéseiket a vita Kazinczytól származó (nyomtatott és kéziratos) szövegeivel az alábbi táblázat mutatja, időrendben.

Dátum	Szentgyörgyi	Kazinczy	Budai	Reakció
1805. jan. 30./ febr. 19.[143]		1. *Csokonai-nekrológ*		
febr. 18.		2. levél **Nagy Gábornak**		
febr. 22.[144]		3. levél **Nagy Gábornak**		

143 A hírlapi cikkeknél itt és a továbbiakban az első dátum a cikk keltezése, a második a lapszám megjelenése.

144 A levél keltezés nélküli, de Nagy Gábor rájegyezte, hogy vette és válaszolt február 22-én. Mivel a levelek megírása és vétele többnyire egy napra esett, így ebben az esetben is így értelmezzük a Nagy Gábor rájegyzésében olvasható dátumot.

Dátum	Szentgyörgyi	Kazinczy	Budai	Reakció
márc. 6.		4. levél **Nagy Gábornak (Kissnek, Fazekasnak is)** 5. levél **Szentgyörgyinek** 6. levél **Budai Észaiásnak** [nem maradt fenn]		**az 1.-re** **az 1.-re**
márc. 8.	7. levél **Kazinczynak**			az 5.-re és az 1.-re
márc. 10./ márc. 19.[145]			8. levél **Kazinczynak**	a 6.-ra
márc. 13.		9. levél **Szentgyörgyinek**		a 7.-re
márc. 19.	10. levél **Kazinczynak**			a 9.-re
márc. 23.		11. levél **Szentgyörgyinek**		a 10.-re
márc. 31.		12. levél **Budai Észaiásnak** 13. levél **Szentgyörgyinek**		a 8.-ra
ápr. 30.		14. levél **Nagy Gábornak**		
1806. júl. 30.		15. *Jelentés* [nem jelent meg]		

A január 30-i keltezésű nekrológ a *Magyar Kurír* február 19-i számában jelent meg,[146] pár napba tellett, mire eljutott az olvasókhoz, Kazinczy 1805. februári levelei (a táblázat 2. és 3. tételei) így olyan vitáról tanúskodnak, amely Nagy Gábor részéről a nekrológ ismerete nélkül folyt. A vita tárgya Csokonai műveinek kiadása volt, az, hogy szabad-e a verseket 'megjobbítani', ahogy Kazinczy szorgalmazta leveleiben, avagy a megíráshoz hűen kell publikálni, ahogy ugyancsak Kazinczy leveleiből láthatóan Nagy Gábor és Kiss Imre vallotta. E vitát tehát nem Kazinczynak a nekrológból megismert kiadási terve provokálta részükről.

145 A levelet Budai a keltezés szerint március 10-én írta, de az csak Szentgyörgyi március 19-i levelével együtt jutott el Kazinczyhoz, amint azt Szentgyörgyi levelének utolsó bekezdése egyértelművé teszi (részletesen lásd a 94. lábjegyzetet).

146 *Magyar Kurír* 19, 15. sz. (1805): 235–237.

Mire megismerték (azaz február végére), az ellentétes kiadási koncepciók már megütköztek, sőt, a kérdés el is dőlt Kiss Imre nagyváradi kiadásával. Mint Kazinczy írja Kozma Gergelynek március 1-jén: „A' Kis Imre kiadása híven előadja, mit csinált Csokonay, az enyém azt fogja mutatni, hogy mit változtattam."[147] A kérdés az, mi is történt tulajdonképpen, ami nem olvasható ki magukból a vitaszövegekből.

Az ismert adatok: 1805. január 28-ra virradóra meghalt Csokonai, a naplók szerint Kazinczy aznap Böszörményben értesült a hírről, másnap Debrecenbe ment, s részt vett a délutáni temetésen.[148] Mint Kazinczy egyik leveléből tudható, Nagy Gábor nem tartózkodván a városban,[149] Szentgyörgyi Józsefnél szállt meg,[150] majd naplói szerint 30-án ebéd után ért haza Semjénbe, ezután megírta a nekrológot, mint azt a keltezés és az első mondat jelzi. A nekrológ végére Fazekas Csokonait búcsúztató versét illesztette, amelynek Fazekastól származó eredeti kézirata fenn is maradt hagyatékában. Szentgyörgyi naplójában írta, hogy Csokonai anyja február 1-jén rábízta a hátrahagyott kéziratok egy részének átnézését és lajstromozását, Kiss Imre ugyancsak részt kellett vegyen e munkában, mert a fennmaradt lajstromok egy része az ő kézírásával készült. Kazinczy Szentgyörgyinek február 10-én írott és 11-én elküldött levelében[151] közli, hogy nekrológot írt, s azt elküldte a *Magyar Kurír* szerkesztőjének, majd szóba hozza, hogy ki akarja adni Csokonai műveit, korrekciók után, melyek végrehajtásához társnak szeretné megnyerni Fazekast (akit a nekrológban is társaként említett). Szentgyörgyi ugyanaznap kelt válaszában[152] tájékoztatja Kazinczyt, hogy – 'vele egy gondolatban lévén' – maga is éppen kinyomtatási szándékkal regisztrálja Csokonai kéziratait (naplója szerint 16-án adta azokat vissza Csokonai anyjának), továbbá közli, hogy Kiss Imre már éppen Nagyváradon van a *Lilla* és az *Ódák* nyomtatása ügyében.

Kazinczy tehát a *temetés másnapján, január 30-án* megírta a nekrológot, melyben bejelentette kiadási tervét és korrekciós szándékát. Szentgyörgyi *február 1-jén* megkapta a hagyaték egy részét rendezésre, *február 10-én* Kiss Imre már két kötet nyomtatását intézi Nagyváradon. Több mint feltűnő a sietség mindkét részről. A szakirodalomban általában Kazinczy nekrológjával szokás indokolni Kiss Imréék sietségét, de a nekrológ megírásáról Kazinczy csak akkor ad egyáltalán hírt, amikor Kiss már Nagyváradon van. Továbbá mi indokolja Kazinczy sietségét? Kazinczy ott volt a temetésen, Szentgyörgyinél szállt meg, s Fazekassal

147 KazLev III, 275, 727. sz.
148 PE, 187, 208.
149 KazLev III, 259, 716.
150 Vö. Szentgyörgyi, *Nagyapám családi élete 1765–1832*, 68.
151 KazLev III, 260, 717. sz.
152 Kazlev III, 262–263, 718. sz.

bizonnyal találkoznia kellett, mikor a búcsúztató vers kéziratát megkapta tőle. Aligha képzelhető el, hogy debreceni ismerősei közül másokkal is ne találkozott volna még, s hogy ezen alkalommal ne esett volna szó Csokonairól és műveinek kiadásáról. A logikusnak éppen az tűnik, hogy a felek észlelhették elgondolásaik különbségét, s mindkét oldalról az volt a taktikai szándék, hogy kész helyzetet teremtsenek a kiadás ügyét illetően. Kazinczy a nekrológ e célzatát utóbb be is vallja,[153] a kész helyzetet viszont Kiss Imréének sikerült megteremtenie a kiadás elindításával. Hogy így történt, felettébb valószínű, de nem bizonyítható, mert a lényegi mozzanatok a szóbeliségben ragadtak. A nekrológ-vitát megelőző vita gyökerénél vagyunk, s nincs esély biztos ismeret szerzésére.

A kiadás és az annak kapcsán kialakult februári vita során Kazinczyval szemben Kiss Imre, Szentgyörgyi József, Nagy Gábor és Fazekas Mihály sorakoztak fel, vagyis 'Debreczennek jobb fejei', noha ekkor még Kazinczy nem nevezte el így őket, a formula még nem született meg. Amikor március 6-án leveleket ír (4–6.), amelyekben *adataink szerint először* érdeklődik a nekrológ fogadtatásáról, Szentgyörgyihez, Nagy Gáborhoz, valamint rajta keresztül Fazekashoz és Kisshez fordul. Ekkor már értelemszerűen nem a kiadás-tervről alkotott véleményüket tudakolja, hiszen azt pontosan ismeri („Mit mond az Úr a' Csokonay halálának jelentésére? – Jó; légyen úgy; adja ki Kis Imre Úr Lillát, a' mint Lillát Cs. maga hagyta."[154]). Mikor a levél végén újra kérdezi ugyanazt, akkor viszont nem visszautal valami ismertre, hanem tényleg érdeklődik, s ami iránt érdeklődik, az nem lehet más, mint a nekrológ másik témája, Csokonai jellemzése: „Szeretném tudni, mit mondott Debreczen és az Úr mit mondott a' Cs. haláláról tett jelentésemre." Ebben az érdeklődésben figyelemre méltó az is, ahogy különválasztja 'Debreczent' és 'Debreczennek jobb fejeit', hiszen Nagy Gábort kérte, hogy mutassa meg a levelet Kissnek és Fazekasnak, s hasonló szellemben és megfogalmazással fordult Szentgyörgyihez is.[155] Hogy 'Debreczen' alatt kik értendők, nem tudható, a különválasztás azonban láthatóan már a Szentgyörgyivel való márciusi levélváltás, a nekrológ tulajdonképpeni megvitatása előtt létezik. Sőt, ez az értékcimkékkel ellátott csoportképzés a vélemények lehetséges (s talán feltételezett) megoszlását is előre értelemmel látja el.

153 „Rendesnek vehetik, hogy magamat Kiadónak obtrudálom, és az anyja' híre 's engedelme nélkül praefidenter szóllok a' kiadás felől, de azt könnyű megmagyarázni az által, hogy éppen így akartam annál bizonyosabban elérni czélomat." KazLev III, 280, 730. sz.

154 KazLev III, 278, 729. sz.

155 „Szeretném tudni, édes barátom, hogy az Újságban olvasott jelentésem' olvasása alatt **benned és némelly más jó emberekben** micsoda ítélet támadott eránta." KazLev III, 280, 730. sz.

Szentgyörgyi vitapozíciója

„Megszeppentem leveledre" – kezdi válaszát Kazinczy (9.) Szentgyörgyi március 8-i levelére (7.), amelynek két bekezdése teljesíti Kazinczy kérését (5.), hogy reagáljon Szentgyörgyi a nekrológra (1.). Az első bekezdés aligha volt meglepő, hiszen az csak megismétli Csokonai debreceni barátainak a kiadásra vonatkozó álláspontját.[156] A másik viszont Csokonai nekrológbeli jellemzésére vonatkozik (amiről addig még nem eshetett szó), s meglehetős nyíltsággal fejez ki egyet nem értést, sőt, rosszallást:

„senkit sem tudok, a' kinek nem fájt volna a' [Csokonai] halála felől való tudósítás";
„minden igyekezettel sem tudunk a' misanthropiáról és cynicusságról szóló igéknek, szelíd vagy tűrhető értelmet adni";
„az özvegy [Csokonai anyja] keserves könyhullatásokkal panaszolta előttem, hogy tőled e' félét soha nem várt volna".[157]

Ahogy az előző bekezdésben, úgy itt is kétféle hivatkozás van: konkrét személyre, illetve általános vélekedésre, megerősítendő saját álláspontját. Az egyedüli ismert írásos megnyilatkozás, Szentgyörgyi levele így a *lokális szóbeliség* közegében kialakult nézetet közvélekedésként jeleníti meg. Ebben az a kínos Kazinczy számára, az okozza a megszeppenést, hogy az előzetes csoportképző különválasztás sugallata ellenére a vélemény egyaránt elutasító az általa megformált mindkét csoport részéről, noha legfeljebb csak az egyik irányból számított arra. Ebből a csalódásból születik meg válaszlevelében a 'Debreczennek jobb fejei' formula a korábban körülírt megkülönböztetés jelölésére (tehát hogy még ők sem értették meg őt).

Szentgyörgyi március 19-i viszontválaszában[158] finomít és pontosít. Elismeri, hogy van valami igazság Csokonai Kazinczy általi jellemzésében, „de más kérdés, hogy szükség é azt, és halála után két ország előtt még ártatlanúl is ki kiáltani? Ez az, a' mit én, és több szerető baráti tagadunk." A bírálat itt a nyomtatásban való közzététel tényére vonatkozik, a bírálat alapja pedig a szóbeli és levélbeli, valamint a nyomtatott nyilvánosság között meghúzott éles határvonal, amely bizonyos esetekben nem léphető át. Szentgyörgyi azt állítja, hogy ez esetben indokolatlan és jogosulatlan volt a határátlépés. Véleményét megerősítendő hivatkozik 'Csokonai szerető barátainak' egyetértésére, de még másra is: Jeruzsálem bölcseire (miként az előző bekezdésben is, ahol még Halmit is említi).[159] Átveszi

156 Szentgyörgyi március 8-án: „az igazításra Nagy Gábor Úrral egy hiten lenni nem tagadom magamat, más is úgy van". KazLev XXII, 89, 5455. sz.
157 Uo.
158 KazLev III, 295, 735. sz.
159 Lásd bővebben a *Formulák és Allúziók* című alfejezeteket.

tehát Kazinczy levelének allúziós nyelvét Debrecenre és Domby Mártonra utalván, jelezvén, hogy „azoknak ezen szavaiddal nagyobb részinek vizet tőltöttél malmára". A különbségtétel ezúttal érzékelhető 'Csokonai barátai' és a 'Halmiak', 'Jeruzsálem bölcsei' között: a közvetített vélemények lényegében egyezőek, ez azonban nem jelenti azt, hogy Szentgyörgyi mindenkivel azonosságot vállalna.

Kazinczy március 23-i válaszában nem reagál explicite Szentgyörgyi kinyomtatás miatti bírálatára. Fenntartja a mizantrópiáról és cinizmusról korábban adott értelmezését, majd azt írja: „ha a' több czikkelyekben vétkes vagyok is, azt kérem tőled, hogy azt nézzd-el, és szeress azzal is."[160] A 'több czikkelybe' beleérthető a kinyomtatásra vonatkozó kritika, de biztosan csak azt állíthatjuk, hogy Kazinczy elfogadta a Szentgyörgyi által nyújtott békejobbot. Szentgyörgyi ugyanis, még az élesebb hangú első levélben is kimondottan törekszik arra, hogy ne rontsa meg kapcsolatukat. Ez a törekvés alapvetően formálja vitapozícióját, a kívülállóét. Március 8-án írott levelében, miután leszögezi, hogy Csokonai művei kiadása ügyében Nagy Gáborral és másokkal ért egyet, odaveti, hogy „a többin méltóztassatok tzivakodni". Majd véleményét a közkeletű mondással zárja, utalván a nekrológban történt név szerinti említésére: „én is igen meg köszöntem volna, ha ezen históriába éppen Pontius Pilátusnak a' Crédobeli rolláját nem kaptam volna".[161] Következő levelében még egyértelműbben fogalmaz már bevezetésképpen: „És hogy én külömböző vélekedéssel vagyok, abból nem következik, hogy a' tőlem külömbözők gondolkodását az enyimnél roszszabbnak tartani és tartatni kívánnám: egyedűl tsak azt kérem, hogy engemet az én árnyékos kunyhómban békével hagyjanak."[162] Szentgyörgyi tehát miközben mint a magáéval egyezőt közvetíti Kazinczy számára a lokális szóbeliségben megfogalmazódó közvélekedést, hangsúlyozza, hogy nem ennek képviseletében lép fel, sőt, a kívülálló pozícióját foglalja el, egyáltalán nem kívánván vitákban részt venni.

Kazinczy március 31-én, mikor Budai Ézsaiásnak válaszol, illetve megírja Cserey Farkasnak ezzel egybehangzó programlevelét, ír egy levelet Szentgyörgyinek is. Miként minden levelében, itt szintén érezhető, hogy óvni akarja kapcsolatukat, de ez nem akadályozza meg abban, hogy jelezze: „ámbár Te azt látod jónak, hogy a' dologról hallgassak, én szükségesnek itélem, hogy magamat a' szerint a' mint illendőnek találom, mentsem".[163] A következő időszak leveleiben csak elszórt utalásokat találunk e tárgyban, aztán 1806 nyarán megtalálja az alkalmat. Mikor a Csokonai sírköve iránti, július 30-i keltezésű jelentését közlésre küldi a *Hazai Tudósítások*ba, mint már korábban említettük, mellé illeszt egy majdnem

160 KazLev III, 297, 737. sz.
161 KazLev XXII, 89, 5455. sz.
162 KazLev III, 294, 735. sz.
163 KazLev III, 311, 744. sz.

ugyanolyan hosszúságú kiegészítést,[164] melyben visszatér a nekrológ körül kialakult vitára. Megismétli itt a levelekből ismert magyarázatot a mizantrópiáról és a cinizmusról, majd jelzi, hogy továbbra is készül Csokonai műveinek megjobbított kiadására. A szöveg sejtető megfogalmazásokkal indokolja létjogosultságát, mondván, a nekrológ vonatkozó sorait „némellyek meg nem értették, némellyek megérteni nem akarták", hogy őt emiatt gáncs érte (meg nem nevezettek részéről), noha azok a sorok méltóbb dicséretek, mint ahogy Csokonait sírja mellett 'sokan' tömjénezték. Kazinczy tudja, kiknek szól írása, azok is tudták volna, akik korábbi leveleit olvasták, mi azonban csak sejthetjük, miként az előzményeket részletesen nem ismerő hírlapolvasók is tanácstalanok lettek volna, ha a szöveg megjelenik. A szerkesztő, Kultsár István azonban a vitát elkerülendő, ezt a részt nem közölte. A vita mégis kipattant.

Az Árkádia-per

A nyilvános vita kipattanása

A debreceniség-vita második fázisában, az Árkádia-perben a szövegforrások arányosabban oszlanak meg a vitatkozó felek között, mint az első fázisban. A nagyjából fele-fele arány azt jelenti, hogy 1806 őszéről való a 'debreceniek' megnyilatkozásainak nagyobbik része (a nekrológ-vitából csak Szentgyörgyi két levele maradt fenn). Az alábbi táblázatban az előzőhöz hasonló szerkezetben tekintjük át a vita összefüggéseit (hangsúlyozott különállása miatt Szentgyörgyi megnyilatkozásait elválasztottuk a vitafolyamtól, továbbá 1806 végével lezártuk az áttekintést, mert ezt követően a 'debreceniek'-től már nem ismeretes szövegforrás, más résztvevők szövegeinek vizsgálatától pedig értelemszerűen eleve eltekintettünk).

Dátum	Kiss Imre	Kazinczy	Fazekas	Reakció
1806. júl. 30./ aug. 16.		1. *Csokonainak sírköve* [+a kihagyott rész]		nekrológ
szept. 3.	2. levél **Kazinczynak**			az 1.-re
szept. 8.		3. levél **Kissnek**		a 2.-ra

164 KazLev IV, 247–248, 963. sz.

Dátum	Kiss Imre	Kazinczy	Fazekas	Reakció
szept. 23. előtt/ okt. 11.		4. *Magyarázó jegyzések...* [**„férjfiai Debrecennek”**]		**a 2.-ra** és egy nem ismert levélre
szept. 23.			5. levél **Kazinczynak**	a 3.-ra
okt. 9.		6. levél **Fazekasnak**		az 5.-re
okt. 23.	7. levél **Kazinczynak**			a 4.-re
okt. 23./ okt. 29.	8. *Debreczenből, 23. okt.* [**„a megbántatott Debrecennek”**]			**a 4.-re**
okt. 26.		9. levél **Kissnek**		a 7.-re
okt. 29./ nov. 5.			10. *Debrecen védelme* [**Kazinczynak**]	**a 4.-re** és 6.-ra
nov. 5./ jan. 21.		11. *Felelet a feleletre* [**Kiss Imrének**]		a 8.-ra
nov. 7.	12. levél **Kazinczynak**			a 9.-re
nov. 27./ jan. 24.		13. *Végső szavam a debreceni perben* [**Fazekasnak**]		a 10.-re

Dátum	Szentgyörgyi	Kazinczy	Reakció
okt. 20.	(levél Kazinczynak)		
okt. 31.		válasz Szentgyörgyinek	**a 7.-re**
nov. 18.	válasz Kazinczynak		
dec. 8.		válasz Szentgyörgyinek	

Kazinczy Csokonai sírkövéről szóló hírlapi cikkére (1.) Kiss Imre magánlevélben reagált (2.), melyre Kazinczy ugyancsak magánlevélben válaszolt (3.). A nyilvános vita valójában abból pattant ki, hogy Kazinczy újabb hírlapi cikket (4.) adott közre, melyet szintén Kiss Imre levelére való reakcióként értelmeztek többen (Kiss, Fazekas, Szentgyörgyi bizonyosan). Leginkább azt firtatták, miért kellett egy *privát* levelet *publikusan* megválaszolni, amiben ismét a különböző nyilvá-

nosságszintek közötti határvonalak átlépése miatti kritika szólal meg, ahogyan már korábban is. De azt talán még inkább kérdezhették volna, hogy miért kellett publikusan *is* megválaszolni, hiszen egyszer már tételesen megfelelt arra magánlevélben. Ha azonban Kazinczy cikkét összeolvassuk a korabeli levelezés más darabjaival, arra kell gondolnunk, hogy bár a szöveg név említése nélkül valóban érintette Kiss levelét, érdemben mégsem arra reagált. A cikk[165] kurzívval kiemelve utal Kiss levelének néhány kifogására *(pyramis*, *hamvai*, *harmadik személy)*, de egyrészt csak utal, nem válaszol, mint a magánlevél, másrészt pedig ez a szöveg közepe táján található, Kiss levelére utaló, mindössze pár soros bekezdés így kezdődik: „A' többi kritikája ennek a' szent és csalhatatlan Városnak nem érdemli a' megczáfolást". A *Magyarázó jegyzések* tehát nem ezekkel a (Kisstől származó) kritikai megjegyzésekkel kíván vitázni (mindössze jelzi, hogy ilyenek is vannak), hanem Árkádia Kazinczy szerint téves és rosszindulatú értelmezésével, s ezt meg is teszi a cikk első felében.

Debreczen azt hiszi – szól Kazinczy –, hogy „én ott *Debreczennek sicáriusi döfést akartam adni,* mert – úgymond – azt leli Lexiconjaiban, hogy Arkádia derék *marhalegelő* volt, kivált *szamarakra!*" A *marhalegelő* és a *szamarak* (mely szavak kurziválása idézést jelent itt is) valóban szerepel Kiss Imre levelében franciául, de egyrészt azzal a felvezetéssel, hogy „Van ollyan értelem is" (tehát másokra hivatkozva), másrészt az *Anacharsis*t hozva erre példaként. Kazinczy cikkében azonban 'lexikon' szerepel, ami nem érthető Barthélemy regényére, továbbá Kiss levelében nincs szó (az idézetként szintén kurzivált) sicáriusi, azaz orgyilkosi döfésről. Kazinczy másra hivatkozik, s szeptember 23-i leveleiből tudható is, hogy mire:

> Kis Imre Úr írja, hogy Debreczen miket mond a' Csokonait illető második jelentésemre is. Irtóztató! Irtóztató! Eggy más levelet is vévén, tele vádakkal, hogy Debreczennek akartam adni sicáriusi döféseket, hogy Debreczen *Arcadia*, az az – a' Calepinus Citatuma 's Barthelemy Anacharzisa szerint, derék *marhalegelő,* kivált *szamarakra* – eggy hosszú magyarázatot tettem a' Kultsár leveleibe, melly eddig talán nyomtattatik.[166]

Calepinus lexikonának példája és a sicáriusi tett vádja tehát egy másik levélben szerepelt, amelyet nem ismerünk (s nem ismerünk Kazinczytól származó válasz-

165 *Hazai Tudósítások* 1, 2. félév, 30. sz. (1806): 252–255.

166 KazLev IV, 324, 998. sz. Ezt megismétli Cserey Farkasnak (uo., 319–320, 996. sz.), s rövidebben másnap Nagy Gábornak ugyancsak említi (uo., 325, 999. sz.). Október 26-án utal e másik levélre magának Kiss Imrének (uo., 381, 1024. sz.), s hosszú passzust szentel e témának Szentgyörgyinek írott október 31-i levelében is (uo., 387–388, 1027. sz.).

levelet sem, igen valószínű, hogy nem készült ilyen[167]). A válasz maga a hírlapi cikk, ami nem sokkal a szeptember 23-i említések előtt születhetett meg.[168]

A *Magyarázó jegyzések* azonban éppúgy nem nevezi meg az ismeretlen levélírót, amint Kiss Imrét sem, noha mindkettő leveléből idéz. Helyettük következetesen 'Debreczen'-re hivatkozik, s egy ponton a megszólítás explicitté teszi a vitairat címzettjét: „Férjfiai Debreczennek". Kazinczy tehát azt valósítja meg, amit már júliusi keltezésű jelentésének szerkesztő által nem közölt második felében akart, vagyis a nyomtatott nyilvánosságon keresztül megszólítja a leginkább a lokális szóbeliség nyilvánosságában aktív debreceni ellenfeleit. 'Debreczen jobb fejeivel' ezzel szemben változó intenzitással, de levelezett, e kéziratos nyilvánosság közvetítette számára a helyi (köz)vélekedést, illetve ezúttal tudjuk (noha nem ismerjük), hogy volt egy közvetlen csatorna is a lokális szóbeliség felől, az ismeretlen levélíró levele. A három nyilvánosságtípus erőteljes összefonódottságát figyelhetjük meg ezúttal is, csak most ezek sajátos érintkezése közvetlenül hozzájárult a vita kipattanásához. Kiss Imre (2.) ugyanis nem akart nyilvános vitát, Kazinczy válaszlevele (3.) szintén nem lépte át a mediális határokat, s nincs nyoma, hogy át akarta volna lépni. A *Magyarázó jegyzések* (4.) tette meg ezt 'Debreczen' ellenében, felvéve a nekrológvita fonalát, s ezt értelmezte Kiss, Fazekas és Szentgyörgyi is tévesen Kiss levelére adott válaszként. A nyilvános vita közöttük e félreértésből eredeztethető.[169]

Vitapozíciók és hangnemek

Kiss Imre kettős válasza Kazinczy cikkére ugyanezen képlet szerint érthető: Kazinczynak írott október 23-i levele (7.) mellett korábbi levelét (2.) egy bevezető és berekesztő bekezdés közé fogva, érdemi változtatás nélkül közlésre küldi ugyanaznap a *Hazai Tudósítások* szerkesztőjéhez (8.). Önmagában ennek sem lenne

167 Kazinczy Fazekasnak is azt írja 1806. október 9-én: „Ha az Ur személyét szívesen nem becsülném, 's nem szeretném, elhallgatnék levelére, mert minek szóllok? annak nincsen haszna." KazLev IV, 356, 1012. sz. Fazekas hírlapi cikke után viszont már nem válaszol neki, amint eltépi Kiss Imrének szóló levelét is. Mindez analógiásan valószínűsítheti, hogy Kazinczy a szóban forgó ismeretlen levélírónak sem válaszolt.

168 Kazinczy szeptember 13. és 20. között nem tartózkodott Széphalmon, Kissnek írott szeptember 8-i válaszában még nincs reakció a másik levélre, utána nem ismeretes levele utazásáig, így leginkább a szeptember 20–23. közötti napok jöhetnek szóba. Azt feltételezzük tehát, hogy útjáról hazaérve kézbe vette ezt a másik levelet, s azonnal megírta válaszul a *Magyarázó jegyzések*et, s minderről leveleiben beszámolt barátainak.

169 Kazinczy ezt megírta többek között Kissnek is (9.), s részletesen kifejtette Szentgyörgyinek december 8-i válaszában: „Te meg nem foghatod, hogy »a' Kis Imre Úr privát levelének két ország előtt miért kellett megmagyaráztatnia« [...] de hol árúltam én el Kis Imrét? hol van megnevezve? hol van róla mondva eggy szó is, a' melly őtet kitaláltathatóvá tenné és ez által nyúgodalmát koczkára vetette volna? [...] Azt kérdd inkább velem, hogy Kis Úrnak mi köze volt hozzá, hogy mikor senki sem kénszerítette szóllani, megszóllalt." KazLev IV, 423, 1045. sz.

értelme, hiszen az nem válasz Kazinczy 'Debreczen' elleni vádbeszédére (4.), hanem legfeljebb az előzménye annak. Kiss Imre azonban nem Kazinczynak kíván válaszolni e közléssel, hanem maga is 'Debrecen'-hez szól: „Tartozom az igazságnak és a megbántatott Debrecennek ezen levél közönségessé tételével, amelly – amint látnivaló éppen nem illyen céllal volt írva, s a publikum legyen bíró! – ha elegendő ok volt-é ez az írás azon magyarázó jegyzésekre, amellyek a Hazai Tudósítások XXX. számja alatt, egy egész város becsületét ingerlő módon sértegetik."[170] S hogy ezt miért kellett megmutatnia nyilvánosan, azt Kazinczynak írott levelében nyíltan kimondja: „tsak hogy azt érhetném el ezen cselekedetemmel, hogy a Debretzeni Urak hinnék el azt, hogy én ő utánnok vagy ő felőllök a Tkts Úrnak nem sycophantaskodtam [szikofanta: besúgó], a' mit pedig méltóan gondolhatnak az Ur Magyarázásiból."[171] Úgy érzi, a két fél közé szorult Kazinczy és 'Debreczen', azaz a lokális szóbeliség (számunkra arctalan) nyilvánosságának vitájában. Kiss Imre tehát védekezik, s ez a védekezés Debrecen irányában legalább olyan erős, ha nem erősebb, mint Kazinczyval szemben.

Kazinczyhoz szóló három levele közül az első (2.) a Csokonai-sírkőről írott jelentéshez (1.) szól hozzá, a másik kettő (7., 12.) lényegében csak e levelet magyarázza Kazinczy válaszlevelére (3.) és cikkére (4.) reagálva, a sírkő körüli vitakérdések mindössze a levél tematikájával összefüggésben említődnek. „Sokat ártott nekem azzal, hogy a Debretzen ellen való kikelése az én Levelemet választotta alkalmatosságúl" – fogalmazza meg helyzetértékelését október 23-i levele (7.) első mondatában,[172] amely – mint korábban láttuk és ahogyan Kazinczy is rávilágít válaszában– nem igazán állja meg a helyét, de ettől függetlenül alapvetően meghatározza Kiss érveit mindkét levélben. Érvelése ugyanis kettős: egyrészt azt bizonyítja, hogy első levelében alapvetően (két kivételtől eltekintve) csak a saját véleményét fogalmazta meg,[173] másokat előzetesen nem avatott be,[174] vagyis semmi nem indokolja, hogy Kazinczy ennek kapcsán 'Debreczen'-nek támadjon, másrészt a levél célzata és hangvétele nem volt kritikus és támadó,[175] így várat-

170 Fazekas, *Összes művei*, 2:316.

171 KazLev IV, 380, 1023. sz.

172 KazLev IV, 379, 1023. sz.

173 „hogy a Tks Ur betses Barátságát használjam, irtam én a Csokonai Sirkövére tett Jegyzéseimet, a melyek között igen kevés volt a másé, t. i. a Hamvai és a' rugás, de ehez az utolsóhoz is én adtam s tsak furtsálkodásból a Barthelemy mondását." Uo.

174 „Nagy Gábor Uronn kivűl senki sem tudta, hogy az Urnak akarok irni a tudva lévő Dologba. De a ki semmit sem felelt Czédulámra, azutánn mondtam Fazekas Hadnagynak, mikor már el vólt kűldve, ennek pedig az egészsz dolog gleichgültig vólt." KazLev IV, 391, 1029. sz.

175 A levél „eggy ollyan szivtől vette eredetét, mely a' Tkts Urat igen igen tiszteli. Kifejezéseit, nem decisive, nem Letzkézés képpen akarta tenni, p. o. *szerettem volna, nem merem meghatározni, az én fülembe nem hangzik szebben* etc. *nem vitatom* etc. van ollyan ember, van ollyan értelem etc. ez a kettő pedig volt pro statu notitiae. De hogy mind ezek piszkáló és sértegető Kifejezéseknek vevődtek – én rólla nem tehetek". Uo.

lan és egyben érthetetlen Kazinczy reakciója. Kiss érvelése egy-két határozott megfogalmazás ellenére alapvetően defenzív jellegű, hangnemét a tiszteletteljesség jellemzi. E védekező vitapozíció eleve adott volt a levelekben saját maga által megteremtett egyenlőtlen, számára alárendelt helyet kijelölő viszonyban: „Én azt vártam, hogy az Ur megjobbit a hol hibázom, 's megditsér, a hol láttzik valami ollyan, hogy tanúlni akarok, s nem is vagyok minden Tehettség nélkűl".[176] Elvileg gyanakodhatunk persze, hogy Kiss ravaszul taktikázik önmaga kisebbítésével, de egyrészt ennek nem látjuk a vitában célját és funkcióját, másrészt a maga számára rendelt pozíció egy-egy határozottabb megfogalmazás ellenére is végig konzekvensen érvényesülni látszik. Kiss Imre, úgy tűnik, valóban ilyen viszonyt épített ki Kazinczyval.

Fazekas Mihály, mikor belép a vitatérbe, egészen más pozícióból szólal meg. Kazinczyhoz szóló szeptember 23-i levelének (5.) nagyobbik első részét önérzetesen így zárja: „Meglehet hogy kissebbnek talál engem nézni a' Tekintetes Úr, mintsem hogy tudós Correspondentiájára méltóztathatna: [...] de ha nemes bajvivásra kerűlne is köztünk a' dolog, soha a' velem való viaskodás betstelenségére nem fog szolgálni."[177] A 'bajvívás' metaforája nem véletlen itt, hiszen levelét azzal kezdte, hogy „Én bajnoknak állottam ki az Úr ellen, Debretzenből, nem kirendelve, hanem tsak magamtól". S valóban, Fazekas az eddigiekben nem volt aktív szereplő a vitákban, s most sem szólíttatott meg. Levele Kazinczy Kissnek írott szeptember 8-i válaszlevelére (3.) reagálva teszi fel a (korábban már idézett) kérdést: „*Mit tesznek azok az én Hazám ellen való fel kiáltások, mellyeket még minden levelébenn olvastam, annélkül hogy magyarázattyokat vehettem vólna*". A levél első része, melyet a bajvívás-metafora zár le, a Debrecen elleni támadások miatti értetlenségének ad hangot, majd a hátralévő részben, mintegy mellékesen, Csokonai sírfeliratával kapcsolatosan tesz fel három kérdést (s egy továbbit is[178]). Kazinczy október 9-én ugyancsak levélben válaszol (6.), 'Debreczen' és a 'debreczeniség' elleni vádjait hangoztatván. Fazekas újabb, ezúttal hírlapi megnyilatkozása (10.) azonban nem közvetlenül erre reagál, hanem elsősorban Kazinczy *Magyarázó jegyzései*re, tehát hírlapi cikkre hírlapi cikk felel, noha az sem neki szólt (nem is szólhatott mert Fazekas első levele előtt készült).

A *Debrecen védelme*[179] belső arányai a levéléhez hasonlatosak, vagyis nagyobb részében a Debrecen-ellenes Kazinczy áll a középpontban, s csak az utolsó bekezdés tér ki a sírfeliratra. Retorikájuk azonban eltérő. Míg a levélben Fazekas

176 KazLev IV, 379, 1023. sz.

177 KazLev IV, 321, 997. sz.

178 Ez Kazinczynak a legenyei gólyákról írott, augusztusban megjelent cikkére vonatkozik, lásd: *Hazai Tudósítások* 1, 1. félév, 16. sz. (1806): 130. A cikk allegorikus olvasatáról és az Árkádia-per kontextusaként való értelmezéséről lásd Bódi Katalin idézett tanulmányát: „Gólyafészek és angolkert...", 806–807.

179 Fazekas, *Összes művei*, 25–26.

Mihály szól Kazinczy Ferenchez, kérdéseket megfogalmazva, bajvívásra készen, addig a cikkben a beszélő az aláírás szerint „A megrágalmaztatott városnak egy fija F. M.", s Kazinczy sem nevével szerepel, hanem a *Magyarázó jegyzések*ből átemelt 'humánus művész'-ként jelenik meg, aki nekirohan „egy egész publikumnak Debrecennek, és az ellen *vad öklelődzésekkel dúl-fúl*". A metsző szatíra egyes szám harmadik személyben mutatja be a támadót. Csak a támadás fogadtatása kapcsán, az utolsó előtti bekezdésben jelenik meg először a Debrecennel való explicit közösségvállalás, ahol is 'hazámfiai'-t mond a beszélő, majd az utolsó bekezdésben kétszer többes szám első személybe vált, ami után ott áll az idézett aláírás. A három pólusú retorikai tér a végére kétpólusúvá válik, mint azt az eddigiekben a 'jobb fejek' szövegeiben többször láttuk. Fazekas retorikája a Kazinczy cikke által hangsúlyozott Kazinczy–Debreczen szembenállást használja, de a támadó szerepét Kazinczyra osztja. Nincs már szó tisztelettelteljes bajvívásról, mint levelében, a 'vad öklelődzés'-re ugyanolyan választ ad, mikor Kazinczyra analógiaképpen megidézi a Debrecenben akkoriban közismert futóbolondot, bizonyos Sonkecet, akinek – mint írja – „az a gyengesége vólt, hogy ha valaki köhentett, azt hitte, hogy őtet csúfolja, s kész vólt érette az egész várost szidalmazni".[180] Fazekas vitapozíciója mindkét szövegében offenzív, hangneme a cikkben azonban jóval karcosabb.

Már túl vagyunk a Kazinczy és Kiss Imre, illetve Fazekas közötti első levélváltásokon, mikor október 20-án Szentgyörgyi először elhárítja az állásfoglalást a vitában.[181] Aztán Kazinczy többszöri leveleinek ostroma elől már nem tud kitérni, így november 18-án mintegy összefoglalólag kifejti véleményét, négy pontba szedve.[182] Először is értetlenségét fogalmazza meg Kazinczy Debrecen elleni kikelése miatt, osztozván sokak vélekedésében: nem értik, mi az igazi ok és miért a hevesség. Másodikként ironikus hangnemben jelzi értetlenségét Kazinczynak a 'debreczeniséget' megjeleníteni hivatott formuláját illetően is, ti. a 'dögletes debreczeni levegőről, klímáról', amelynek hatása alól senki ott élő nem vonhatja ki magát. Azt sem érti továbbá, milyen gúnyolásnak, gyalázásnak volt kitéve Kazinczy Debrecen részéről. Végezetül megismétli korábbi álláspontját a vélemények szabadságát illetően, s jelzi, hogy nézetkülönbségük semmiben nem érintheti baráti viszonyukat. Vitapozíciója és hangneme lényegében ugyanaz, ami a nekrológ körüli levélváltásuk idején volt, s feltűnően kerüli, hogy direkt módon

180 Kazinczy majd csak egy évvel később tudja meg, mire is utalt itt Fazekas, s ez, noha igyekszik palástolni, némiképp indulatossá teszi ismét. KazLev V, 177–178, 250–250; 1175, 1205. sz.

181 „Ne térjünk el, kedves Barátom! azon gyakorlásba vett maximánktól, hogy hagyja egygyikünk a' másikat tulajdon értelmével és ízlésivel bővölködni. [...] **Vetélkedéstekbe nem ereszkedvén**, tsak egy gondolatomat említem, melly az emlékezet oszlop felől való első tudósításnak olvasása közbe villámás módra ötlött elmémbe: »De hol?« Jőjj ide barátom! és meg mutatom a' leg inkább szem előtt lévő temetőkben az el darabolt és kohokba hordott kövek maradványit!". KazLev IV, 371, 1019. sz.

182 KazLev IV, 400–401, 1035. sz.

reflektáljon a Kiss Imrével és Fazekassal levelekben és a hírlapi nyilvánosságban folytatott vitára, noha ugyanolyan értetlenül áll Kazinczy 'Debreczen' elleni indulatos és általánosító hadjáratával szemben, mint azok.

Kiss Imre, Fazekas Mihály és Szentgyörgyi József eltérő pozíciókat alakítottak ki maguk számára a Kazinczyval folytatott vitában, megnyilatkozásaik hangneme ettől függően ugyancsak különböző volt. Kiss tiszteletteljes hangütése védekező-magyarázkodó pozíciójával függött össze, Fazekas támadó alapállást vett fel, s előbb tompítottan, majd szatirikusan, helyenként metsző élességgel fogalmazott. Szentgyörgyi nem változtatván korábbi magatartásán, kívül akart maradni a vitán, s egyet nem értésüket némileg ironikus, baráti-békülékeny hangvételben tálalta. A tőlük fennmaradt szövegforrások abban viszont egyeznek, s nemcsak egymással, de jelzéseik szerint a debreceni lokális szóbeliség közvélekedésével is, hogy nem értenek egyet Kazinczyval, sőt, nem is nagyon értik, mit akarhat állandó Debrecen-ellenes kirohanásaival. Úgy tűnik, *az első pengeváltást követően már igazából ez az Árkádia-per legfőbb tárgya,* mert a szövegekben a sírkő körüli vitapontok egészen háttérbe szorulnak.

'Debreczen debreczenisége' és a 'pipaczéh'

Kazinczy Csokonai sírköve tárgyában tett jelentésére Kiss Imre szeptember 3-án levélben részletesen megfogalmazza megjegyzéseit, erre Kazinczy szeptember 8-án szintén levélben tételesen válaszol, majd a szeptember 23. előtt keletkezett *Magyarázó jegyzések*ben érdemben már csak Árkádia értelmezésével foglalkozik, pontosabban cáfolja annak 'Debreczen' által tulajdonított sértő jelentését. Kiss Imre további két levelében utalásszerűen kerülnek elő a Csokonai-sírkő vitakérdései (a hírlapi cikk az első levél újraközlése, de a bevezető és lezáró bekezdés nem a sírkőről szól), Fazekas levelében és cikkében csak mintegy mellékesen, Szentgyörgyi pedig egyáltalán nem tér ki erre. A fordulópontot a vita menetében Fazekas megszólalása jelenti, mikor is szeptember 23-i levelében egyből nekiszegezi Kazinczynak a kérdést, kiket is kelljen érteni a megvetőleg emlegetett 'Debreczen' név alatt. Kazinczy rákényszerül, hogy az eddig a maga meghatározatlanságában számára oly jól használható 'Debreczen' jelentéséről szóljon, részben Fazekasnak írott válaszlevelében (október 9-én), részben Kiss Imre hírlapi cikkére felelvén (november 5-i keltezéssel). Mint említettük, ez utóbbiban nevezi először a 'Debreczen'-alakzatot synecdochének, noha használata során már eddig is folytonosan jelen volt a personificatióval összefonódva.[183]

183 Lásd erről az *Alakzatok* című alfejezetet.

A Fazekashoz szóló levél és a Kiss Imrének írott válaszcikk nagyon hasonló logikát követ és megoldásaik is jórészt egyezőek a 'Debreczen' alatt értendők megnevezésében, pontosabban a megnevezés lehető elkerülésében. *Először:* éppen azokat említi Kazinczy, akikre nem vonatkozik a megnevezés, akiket szeret és tisztel, ilyenek 'főképpen az Anyaoskola professzorai', de némileg meghatározatlanul utal arra is, hogy 'illyenek vannak' a város 'Predikatorai, Tudósai' között is. *Másodszor:* azt hangsúlyozza, hogy senkit nem akar személyében megbántani azáltal, hogy megnevezi, kivéve az önként publikum elé lépett szereplőket (vagyis Kiss Imrét és majd Fazekas Mihályt). Ez az elv nem alkalmi rögtönzésként fogalmazódott meg cikkében, ugyanezt írta már Szentgyörgyi Józsefnek 1806 februárjában, mikor 'Debreczen', azaz akkor a *Debreceni Grammatika* elleni fellépését magyarázta.[184] *Harmadszor:* a levélben és a válaszcikkben az elhárító fordulatokat követően egyaránt a 'debreczeniség' magatartásának leírása következik, mindkét helyen ellentétező szerkezettel vezetve be azt.[185] A szövegösszefüggés (a synecdoche alakzata) szerint logikailag a 'debreczeniség' a 'Debreczen' névvel jelzett egésznek a része kellene hogy legyen, de a 'debreczeniség' névvel illetett magatartás 'Debrecenhez' mint cselekvőhöz rendelődik inkább (vagyis mint korábban láttuk, összecsúszik synechdoche és personificatio). *Negyedszer:* utalásszerűen példákat sorol a 'debreczeniség', vagyis a 'maga szemével látás' magatartására, nem említ neveket, de az utalások alapján (közvetlenül és/vagy más levelekkel összeolvasva) jórészt azonosíthatóak a személyek (Kiss Imre, Fazekas Mihály, Nagy Gábor, Szentgyörgyi József, Császár József, Benedek Mihály). Mindezek azonban csak illusztrációi egy magatartásnak, önmagukban nem rajzolnak ki a 'Debreczen' név mögött állandónak mondható csoportot, melyet a 'némely nevezetesebb Lakók' megnevezés alatt tisztelni szerencsénk lehet, ráadásul többségüket a 'jobb fejek' jelentik. A példa (exemplum) mint retorikai alakzat nem illeszkedik bele szervesen a synechdoche alakzatának alapját jelentő rész-egész viszonyba, így ennek alkalmazása Kazinczy részéről valójában kibúvó a megnevezés kényszere alól. Fazekas a *Debrecen védelmé*ben éppen Kazinczy érvelésének ezt az inkoherenciáját teszi nyilvánvalóvá többek között a Sonkecutalással, Kazinczynak válaszában így visszakoznia kell: „Azonban Debreczen nem vétkes. [...] Nem kellett vala bántanom Debreczent, mert az ártatlan, derék népű Város. Gántsomnak eggyedűl azokat a' mindentudó Urakat kellett vala il-

184 Lásd: „én nem bántom senkinek személyét, 's nevét senkinek nem említem. Az ollyas nem illik, 's az ollyast nem cselekszem." KazLev IV, 56, 878. sz.

185 Korábban idéztük a teljes szövegrészeket, most csak e bevezetést ismételjük meg: „De Debr.ben eggy bizonyos nevetséges fastus, tűrhetetlenség és magával eltelés' lelke lebeg..." (a levél); „De kiki tudja, ha Debreczent ismeri, mit értenek közönségesen 's Debreczen *Debreczenségén*..." (a cikk).

letni, a' kiknek villámlövellő tribunálját a' szegény Csokonai, lelkének elkeseredésében, *Pipa-Czéhnek* nevezte."[186]

Kazinczy tehát kivonja a Debreczen-megnevezés érvénye alól a város „jámbor lakosait", vagyis a tudományokkal egyáltalán nem foglalatoskodó köznépet, általában is megkérdőjelezi használatának jogosultságát, s helyette ad egy szűkebb-pontosabb, de számunkra nem kevésbé rejtélyes megnevezést, amelyet pár hónapon belül még 4+1 alkalommal használ ugyanilyen kontextusban (aztán újra visszatér 'Debreczen'-hez).[187] A *pipaczéh* megnevezést Csokonaitól vette át, akinek fennmaradt szövegeiben ugyan nem találtuk ennek nyomát, ez azonban nem cáfolja, hogy Kazinczy tőle hallotta. Ahogyan Kazinczy is jelzi cikkében, gúnynévről van szó, de hogy kiknek vagy minek a gúnynevéről, pontosan nem derül ki, a szövegkontextusok 'Tudósokra', 'Mindentudókra', 'Nagyokra' utalnak, akik által az 'emberséges emberek', 'némelly jó fej', az 'Ifjúság' elnyomattatik Debrecenben. Kézenfekvő lenne a kollégium professzoraihoz kapcsolni e megnevezést, de Kazinczy szövegeiben elsőként hárítja el a lehetőséget, hogy a 'Debreczen' név rájuk utalna, miért utalna akkor rájuk a 'pipaczéh'. A kérdés persze eldönthetetlen, vagy hiszünk Kazinczynak, vagy nem.

Vannak azonban más irányba mutató nyomok is. A szövegekből ugyanis a *pipaczéh* nem pusztán a megnevező önkénye által teremtett csoportnak tűnik, hanem tényleges csoportszerűségnek („a' kik nem Pipa Czéhbe valók", „a' *Pipa Czéh*-et publicummá téve látja", „a' *pipaczéh*ben készült az az articulus"). S habár kortárs adatot nem találtunk, ami ezt megerősítené, de egy évtizeddel későbbről származó, Kazinczyhoz írott levélben erre utaló kontextus jelenik meg („volt Örömünnepe a' Pipatzéhnek", „a' Pipaszálát is illumináltták", „első Pipagyűlés tartatott").[188] Óvatosan feltételezhetjük tehát valamely nem intézményes, in-

186 *Hazai Tudósítások* 2, 2. félév, (1807): 52–54.

187 Szentgyörgyinek, 1806. december 8-án: „hallanod kellett vala Csokonait, midőn a' *Debreczeniség* ellen *Pipa-Czéh* nevezet alatt kifakadt". KazLev IV, 423, 1045. sz. Nagy Gábornak, 1806. december 28-án: „Ollyan emberekkel [ti. mint Kiss és Fazekas] ezután nem lesz dolgom. Barátim leveleiben elég satisfactióm van, 's látom hogy a' kik nem Pipa Czéhbe valók, mint gondolkoznak." KazLev IV, 447, 1054. sz. Kis Jánosnak, 1807. február 2-án: „Fazekas Mihálynak Souffleurje [=sugója] volt Debreczenben. Szeretném látni mit mond mind maga, mind a' Souffleur, midőn a' *Pipa Czéh*-et publicummá téve látja. Az az arrogáns tónus talán alább hágy valamit, 's az Ifjúság 's némelly jó fej, a' kit a' Tudósok ott nyomnak, örvendeni fog, hogy valaki ostort mert mutatni az imádott, vagy csak magokat imádtatni akaró Nagyoknak." KazLev IV, 478, 1067. sz. Nagy Gábornak, 1807. február 8-án: „Most már a' *Pipa Czéh* Lossungswortja [=jelszava] lesz azoknak az emberséges embereknek, a' kiket a' Debreczeni Mindentudók rágni fognak. Szerettem volna közzéjek kandikálni, hogy mit mondottak, mikor a' Kultsár levelét vették." KazLev IV, 483, 1069. sz. S még az Árkádia-per előtt, 1806. július 9-én Szentgyörgyinek (Kazinczy még Csokonai életében névtelenül megjelent kritikája kapcsán): „Cs. öszvejővén velem, nagy nehezteléssel szólla az ujságnak azon articulusa felől, a' mellyben az ő *babérja* attakíroztatott. Azt hitte, hogy a' *pipaczéh*ben készült az az articulus." KazLev IV, 217, 949. sz.

188 Márton József egy Kazinczynak szóló 1818-as levelébe („"-ben idézzük) bemásol egy Debrecenből Bécsbe küldött, de nem neki, azaz Mártonnak szóló levélből származó idézetet (»«-ben), amely idézetben egy Debrecenben esett történet elevenedik meg, egyes megszólalások egyenes idézésével (' '-ben):

formális, de rendszeres összejöveteleket tartó csoport létezését, amely debreceni 'tudósokból, prédikátorokból' állhatott össze, mondjuk közös pipázás alkalmatosságával (mint a német Tabakskollegiumok), ami a (gúny)név eredetére is rávilágítana. Hangsúlyozzuk, hogy adatok hiányában jelenleg csak feltételezéseink lehetnek. De akár volt ilyen csoport, akár csak bizonyos debreceni tudósok, prédikátorok összefoglaló gúnynevéről van szó, Fazekas határozott kérdései nyomán Kazinczy a meghatározatlan 'Debreczen'-synecdoche pontosítására kényszerült. Az általa még a nekrológ vitája előtt megteremtett hármas vitatér (ő, 'Debreczen', a 'jobb fejek') differenciáltabb lett, szövegei utalásaiban sejthetővé váltak az egységesnek preformált (s a lokális szóbeliség hozzáférhetetlenségében számunkra ugyancsak tömbszerűen megjelenő) 'Debreczen'-alakzat belső törésvonalai.

Kazinczy tehát 'Debreczen'-hez 1806 őszén részben a 'debreczeniség'-et mint magatartást, részben a 'pipaczéh'-et mint valamely szűkebb csoportot rendelte a synecdoche jelentésének pontosításaképpen. A kétféle specifikáció sem az alapalakzattal, sem egymással nem volt igazán kompatibilis. A debreceni vitapartnerek továbbra is értetlenül álltak Kazinczy támadásaival szemben. Elutasításuk azonban csak tagadás. Szövegeikben nincs olyan nyom, amely alapján azt állíthatnánk, hogy a Kazinczyval való szembefordulás során 'egységes szellemi körként tűntek fel' vagy hogy 'erősebben kirajzolódott e kör karaktere'.[189] Identifikációs szempontból releváns megfogalmazásokkal egyáltalán nem találkozunk még a képviseleti pozícióban fellépő Fazekasnál sem, mert az általa emlegetett publikum csupán az egy helyen, Debrecenben lakó embereket jelenti, nem pedig egy önálló arculattal bíró közösséget, amelyhez tartozni vállalás dolga is. Adottságról van szó, nem identitásról. Nem jön tehát létre Kazinczy 'debreczeniség' vádjával szemben semmiféle anti-kazinczyánus debreceniség-értelmezés, amely mintázatát jelenthetné egy pozitív önkép kiformálásának. Létezik ilyen később, de *eredetét nem az Árkádia-per vitáinak érvelésében lelhetjük fel*, itt csak Kazinczy erősen retorizált Debreczen-képzete burjánzik tovább.

„Azt írja Debreczenből egy igen Érdemes [Férj]fiú ide, nem nekem, hanem egy jó barátjának: »No volt Örömünnepe a' Pipatzéhnek. De korán sem a' Ref. Jubileuma. Nagyobb volt ennél, mert még a' Pipaszálát is illuminálták, mikor a' Pápai Professor Moralis Katéja Recensiója ide megérkezvén ez eránt első Pipagyűlés tartatott. Egyik ezt mondá 'No másodszor van most eltemetve Márton élvén.' (Először *talám* akkor volt eltemetve, mikor a' Moralját megrostálta Szováthi Pred. Budai Fer. Úr) Földvári a' Recensió bérekesztésével nem tudott bételni 'mert már az excellens, az ugyan megadta neki.' Tiszt. Varga Prof. Publice megvallotta ott, hogy ő is írt egyet, de az övé elveszett, külömben: 'ezzel is megelégszem', 's ezt tette utánna. – Boldog Isten! Mennyire szükségek volna pedig ezeknek az Ó Testamentomi 'Sidóknak, egy okos Moralra, a' melly az Akaratnak Jóságát annyira sürgeti!!«" KazLev XXIV, 209, 6082. sz. A többszörös idézés levélíró általi következetlen jelölését pontosítottuk.

189 Lakner, *Az Árkádia-per fogságában*, 75.

A DEBRECZENISÉG-VITA HAGYATÉKA
(Összegzés és kitekintés)

A 'debreczeniség' mint retorikai konstrukció

Kazinczy szövegeinek vizsgálata alapján megállapíthatjuk, hogy a 'debreczeniség'-hez kapcsolódó alakzatok, formulák és allúziók elsősorban retorikailag értelmezhetőek, nem logikailag. *Nem leírnak és elemeznek, s így megneveznek valami létezőt, hanem némileg instabil és divergens jelentéseket konstruálnak*. A 'debreczeniség', valamint a kapcsolódó kifejezések időbeli állandóságot sem mutatnak, ami alapján stabil jelentéseket azonosíthatnánk. A sűrűsödési pontok a használatban a Csokonai-nekrológ és az Árkádia-per időszakára esnek, legintenzívebben 1805. márciusra és 1806. szeptember-decemberre. Kevésbé intenzív sűrűsödési pontok is megfigyelhetőek a *Debreceni Grammatiká*val és a belőle felnövesztett ellenféllel, 'Debreczen'-nel való különféle összeütközések idején, 1797 és 1815 között. A szinonimabokor szavatossága tehát szűk két évtized volt, s eközben a használat intenzitása és jellege, valamint maga a jelentés is kontextusfüggően alakult a jelentésmező megszabta térben. Így jött létre a relatíve önálló alakzatok azon halmaza, amely a kötött és mégis szabadsággal bíró jelentéspotenciállal további felhasználásra alkalmatosnak mutatkozott.

A 'debreczeniség' eredendő referencialitását nemigen lehet megkérdőjelezni, ez a névadás által kódolt sajátosság. Ha arcokat keresünk, akkor a *Debreceni Grammatika* szerzőit, majd Kazinczy vitapartnereit, elsősorban a debreceni 'jobb fejeket' kell magunk elé képzelnünk, illetve azt a filológiailag hitelesen nem megragadható személyi kört, akik a város szűk kulturális elitjét alkották, s akiket Kazinczy többnyire személyesen ismerhetett. Ez a kör nemigen lehetett tágabb néhány tíz embernél, de ha tágabb volt is, semmiképpen nem azonosítható a város egészével. Ezeket az arcokat Kazinczy rendelte a 'debreczeniség'-hez, ő alkotott belőlük csoportot, neki tetsző nézetekkel, magatartással ruházva azt fel, még akkor is, ha ténylegesen léteztek csoportok, csak mi nem rendelkezünk erre nézve filológiailag hiteles adatokkal. Hiszen Debrecen belsőleg tagolt volt, Csokonai megítélésében különösen, nem lehet közös nevezőre hozni az iránta jó esetben semleges egyházi és kollégiumi 'Tudósokat, Prédikátorokat' és az emlékét ápolni kívánó egykori barátokat, akik maguk sem egységesek ('Halmiak–jobb fejek').

A 'debreczeniség' ugyanakkor – minden eredendő referencialitása mellett – nem megnevezett egy speciálisan csak Debrecenre érvényes jelenséget, hanem létrehozta azt, mint egyediséget, alapvetően nem egyedi jellemzőkből. Ugyanis önmagában a 'debreczeniség' névvel illetett magatartás, ahogy azt Kazinczy a 'maga szemével lát' formula által megfogalmazta, valójában *a zárt kisközösségekre*

általában jellemző, 'Debreczen' specifikumává csak a név által lett. Ha valami egyediségre lényegszerűen vonatkozik a 'debreczeniség', akkor az a *Debreceni Grammatika*, annak is leginkább az *Előljáró Beszéd*e, illetve a hozzákapcsolt ízlés és magatartás. De Kazinczy számára *ez az ízlés és magatartás a kálvinistaság negatívan megítélt vonásainak esszenciájaként jelenik meg*, így az egyedi mégis valami általánost testesít meg. Az így tekintett *Debreceni Grammatiká*ból extrapolálódik aztán a 'debreczeniség'-nek megnevezett magatartásforma, amely mintegy önálló entitássá válván a megszemélyesített 'Debreczen' nevet kapja.

A 'Debreczen' elleni retorikai hadviselés azt eredményezte, hogy Kazinczy (modern politológiai kifejezéssel élve) tematizálta[190] a levelezés és a néhány hírlapi cikk által teremtett korlátozott, de releváns nyomtatott nyilvánosságot, továbbá a fennmaradt nyomok szerint a lokális szóbeliség nyilvánosságát is, így ellenfelei, vitapartnerei kényszerűen az ő retorikai-ideologikus konstrukcióihoz kellett kapcsolódjanak. Ebben az értelmezési térben *előbb létezett tehát egy 'Debreczen'-nek tulajdonított közösségi magatartás bírálata, minthogy Debrecen képviselői és védelmezői erről egyáltalán gondolkodni kezdtek volna*. Lehettek a városnak a kálvinizmussal összefonódott önértelmezései, de a 'jobb fejek', akiknek szövegei a vitából egyáltalán fennmaradtak, nem ezen önleírásoknak hozták létre új változatát, hanem részben vérmérsékletük, részben Kazinczyhoz való viszonyuk szerint pusztán elhárítólag és tagadólag nyilatkoztak Kazinczy vádjairól, illetve leginkább kérdésekkel támadtak vissza. A debreceniség-vita a kazinczyánus retorikai arzenál mellett ezt az ellentett értelmezési szerkezetet is örökül hagyta, s maga ez az egymással vitában álló kétféle megközelíthetőség is részévé vált a debreceniségről folytatható diskurzusnak.

A kazinczyánus értelmezési hagyomány eredete

Hogyan ment végbe az áthagyományozódás, ami egyáltalán megteremtette a lehetőségét a kazinczyánus 'debreczeniség'-értelmezés elterjedésének, majd domináns értelmezési keretté válásának, hiszen például a Kazinczy-levelezés sokáig nem is volt hozzáférhető?[191] Mint annyiszor, a kulcsszereplő ezúttal is Toldy Ferenc. Tudomásunk szerint az ő 1844-ben megjelent Csokonai-életrajzában tűnt fel először a debreceniség kifejezés, amelyet az általa kiadott, Szentgyörgyi Józsefnek írott Kazinczy-levelekből emelt ki: „Kazinczy nem szűnt meg faggatni őket

190 Lakner Lajos a lényegében nagyon hasonlóan leírt jelenségre az „ideológiai megszólítás' kategóriáját alkalmazza, lásd: uo., 70–71.

191 A vonatkozó két kötet, a III. és a IV. csak 1892–1893-ban jelentek meg, s ezt követően 1896-ban Váczy János publikálta nagy tanulmányát az Árkádia-perről, mely a kazinczyánus értelmezési hagyomány foglalata.

[ti. debreceni vitapartnereit] leveleiben a debreceniség ellen – bár nem egészen igazság nélkűl – lődözött nyilaival". Az ehhez a megállapításhoz fűzött hosszú, idézetekkel teli jegyzet így kezdődik: „Kazincynak Szentgyörgyivel folytatott levelezése volt a tér, mellyen a magányos csata folyt."[192] Ebben az életrajzban található a Csokonai-nekrológ és az Árkádia-per első irodalomtörténészi feldolgozása is, amely teljességgel belehelyezkedik a Kazinczy által teremtett értelmezési keretbe. Gyakran Kazinczy cikkeinek, leveleinek fordulatai köszönnek vissza Toldy szövegének narratívájában, ami nemcsak a feltétel nélküli azonosulást, hanem az alapos anyagismeretet is bizonyítja, Toldy lényegében majdnem minden idetartozó szövegforrást használt.[193] Filológiai tudása az akadémiai Kazinczy-hagyatékból származik, melynek gondozója volt, az ebben való eligazodást pedig nem más segítette, mint maga Kazinczy.

Kazinczy, aki mondhatni önmaga muzeológusaként működött,[194] szinte mániákusan archivált mindent életével, munkásságával kapcsolatosan. Levelezését különös figyelemmel készítette elő publikálásra, valamint archív levelezésegységeket alakított ki az utókor számára, kommentálva, s időnként át is írva azokat. Ilyen egységbe rendezte az Árkádia-perrel kapcsolatos anyagot is, amelyből a levelezés archív blokkja azonosítható a hagyaték különböző köteteiben, melyekbe a kézirattári átrendezések során szétszóródott. Az egyik levélgyűjteményben található egy címlap Kazinczy autográf kézírásával: „Csokonay. / s sírköve eránt folyt leveleim a' Debreczen Bölcseivel. / Lássd a' Hazai Tudósítások' Leveleit 1806."[195] Nem áll utána semmi a megnevezettek közül, ezért került a kéziratos kötet függelékébe. A hagyaték különböző köteteiben autográf kézírással még további öt címlap található:

192 Csokonai, *Minden munkái*, LXXVI.

193 A nekrológról maga mondja, hogy nem jutott hozzá a lapszámhoz, így csak a levelek alapján ismerteti azt, illetve egy-két levél hiányzik, mint például Szentgyörgyi 1805. március 8-i levele.

194 Lásd erről dolgozatunkat a jelen kötetben: *Kazinczy, a dokumentátor*.

195 MTA KIK M. Irod Lev. 4r. 27. *Kazinczy levelezése*. A gyűjtemény *IV. Egyéb kéziratok* részében, *Csokonay sírkövére vonatkozók* levéltári előlappal két önálló lap található, az egyik Domby Márton (Halmi) sírfelirata Csokonai sírjára a temetéskor, a másik a jelen címlap. A 'Csokonay' név megvastagított, igen nagy betűkkel van írva, alatta normál folyóírással a többi, kétségtelenül Kazinczy kezével. A név lehet más kézé is, de az autográf folytatás akkor is autorizálta. (Ezt követően, ismét önálló levéltári címlappal, Fazekas Mihály Csokonai halálára írott versének autográf kézirata következik.)

<table>
<tr>
<td>Fő-Hadnagy
Fazekas Mihály Úr
levele, a' reá adott
válasszal.
———
Széphalom, Octob. 9d.
1806.[196]
———</td>
<td>Chemicus
Kis Imre Úrhoz
Debreczenbe,
Csokonainak Sírköve eránt.
———
Széphalom, 8d. Septbr.
1806.[197]
———</td>
<td rowspan="2">Chemicus
Kis Imre Úr levele,
Golop, Novbr. 7d. 1806.
a' reá adott válasszal. dd° 15ac
Novbr.
———
Még kezem köztt vala a' válasz, midőn a' Hazai Tudósítások XXXVII.[198] száma alatt Fő Hadnagy Fazekas Mihálynak nékem szólló feleletét vettem. Az az észnek éppen úgy van ellenére írva mint minden culturának. Eszembe juta a' mit Bárczay Jósef mondott volt a' maga tányérnyaló bolondjainak, mikor, sok bántásira kifakadván, vissza adták a' döfést, 's eltéptem a' Kis Imrének adott választ is.</td>
</tr>
<tr>
<td>Doktor
SzentGyörgyi József Úr
Levele
a' Debreczeni per'
dolgában,
1806. Novemb. 18d.
a' reá adott válasszal,
Széphalom, Xbr. 8d.[199]
———</td>
<td>Kis Imre Úr' levele,
Debreczen 23. Oct. 1806.
a' reá adott válasszal együtt,
Széphalom, 26d. 8br. 1806.
———</td>
</tr>
</table>

A Fazekas- és Kiss-címlapok írásképe teljesen azonos, a Szentgyörgyié inkább csak hasonló ezekhez, a címfeliratok szerkezete és elrendezése lényegében egyező. Éppen azokról a levelekről van szó, amelyekre az összefoglaló címlap vonatkozik („sírköve eránt folyt leveleim a' Debreczen Bölcseivel"),[200] s amelyeket ma is ismerünk az 1806. őszi Árkádia-perből (egyedül Kiss Imre első levele nincs itt felsorolva, de a Kazinczy válaszlevelének bal felső sarkában lévő jelzés utal rá: „felelet."). A címlapok után csak Kazinczy levelei olvashatóak, mindegyik archiválási másolat, vagyis nem az elküldött példányok vannak itt, hanem a formális elemek (megszólítás, elköszönés stb.) nélkül megőrzött szövegek (a levél dátumát címként a levél elé, a lap tetejére kiemelve). Kiss, Fazekas és Szentgyörgyi levelei, melyeket ugyancsak jelez a címlap, nem itt találhatóak, hanem ugyanazon kézirattári kötetekben hátrébb.[201] Aligha lehet tehát kétséges, hogy az Árkádia-per anyagát maga Kazinczy rendezte egybe archiválási céllal.[202] Toldy ezt bizonnyal

196 MTA KIK M. Irod Lev. 4r. 27.

197 A Kiss Imréhez írott három levél együtt található: MTA KIK M. Irod Lev. 4r. 118.

198 Utóbb más írással beírva a számnak kihagyott helyre.

199 MTA KIK M. Irod. Lev. 4r. 30.

200 A kiemelt 'Csokonay' név pedig azokra a Kazinczyhoz szóló Csokonai-levelekre vonatkozhat, amelyek a kötetben ugyancsak egybe vannak gyűjtve.

201 A későbbi rendezési elv szerint ugyanis előbb mindig Kazinczy levelei sorakoztak a címzettek szerinti betűrendben, majd külön egységben a hozzá írott levelek a levélírók betűrendjében, így az egybegyűjtött levélváltások, amelyek szerint Kazinczy rendezte anyagát, széttagolódtak.

202 Egy levémásolatokat tartalmazó kötetben (MTA KIK M. Irod. Lev. 4r. 30., *Csokonai halálára és sírkövére vonatkozó levelezés*) van még egy további összegyűjtött anyaga a nekrológ-vitának és az Árkádia-pernek. Ezt Kazinczy Gábor másolta, illetve másoltatta egybe, részben a Kazinczy által rendezett

egyben látta még, legalábbis a Csokonai-életrajzban éppen ezeket a leveleket használja, valamint a megjelent hírlapi cikkeket, amelyekre az összefoglaló címlap utal. Interpretációja, mint már utaltunk rá, teljesen Kazinczyt követi.

Innentől nem követhetjük tovább mégoly vázlatosan sem a 'debreczeniség' kazinczyánus értelmezési hagyományának történetét, amely először az irodalomtörténet-írásban bontakozott ki, s ellenhatásként életre hívott egy antikazinczyánus debreceniség értelmezést is.[203] E kettősség magában az irodalomban is értelmezések és önértelmezések hordozója lett, legyen szó Petőfiről, Jókairól, Adyról, Tóth Árpádról, Gulyás Pálról, Szabó Magdáról, Térey Jánosról vagy Borbély Szilárdról. Eredendő közegéből kikerülvén pedig, részben naiv felhasználásban, részben politikai instrumentalizáció által, identitásképző elemként vagy akár politikai marketing eszközként jelenhet meg, ellentétes jelentései valamelyikében. Itt mindössze egy kérdést teszünk fel befejezésül (nem alakulástörténeti, hanem leíró megközelítésben, példák segítségével), mely a debreceniség-vita örökségével a legszorosabban kapcsolatos, s amely arra vonatkozik, hogyan lehetséges a debreceniség kifejezés alatt két ellentétes, egymást valójában kizáró értelem létezése.

A debreceniség mint oxymoron

Milyen retorikai műveletek eredménye az anti-kazinczyánus debreceniség értelmezés, amely a puszta tagadáson túl identitásképző potenciállal is rendelkezik? Julow Viktor írja Fazekas Mihályról, hogy „ő volt a legigazibb megtestesítője a jó értelemben vett debreceniségnek".[204] A 'jó értelemben vett debreceniség' Kazinczy felől nézve oxymoron, hiszen az ő szótárában a 'debreczeniség' egyértelműen és kizárólagosan csakis negatív jelentéssel bír. Julow Viktor azonban úgy fogalmaz, hogy Kazinczy „a városnak nemcsak egyszerűen a maradi-öntelt oldalával, hanem a pozitív módon hagyománymentő szerepével is éles konfliktusba került",[205] továbbá az Árkádia-perben

> Kazinczy nem érti meg az ő [vagyis a debreceniek] régi debreceni örökségben gyökerező parasztos egyszerűségüket és szókimondásukat, puritanizmusukat, nehézkességüket, kispolgári demokratizmusukat, szenvedélyes lokálpatriotizmusukat, bajuszos magyarsá-

anyagon alapul, és tárgyát illetően teljességre törekvőnek mondható, hatását azonban nem tudjuk úgy kimutatni, mint Toldy esetében.

203 Minderről legalább akkora monográfiát lehetne és kellene írni, mint a Lakner Lajosé a Csokonai-kultuszról, amely egyébként nagyon sok ponton érintkezik a debreceniség kérdésével.

204 Julow Viktor, „A debreceni felvilágosodás", in *Debrecen története: 1693–1849*, szerk. Rácz István és Benda Kálmán, 2 köt. 2:387–473 (Debrecen: Megyei Városi Tanács, 1981), 2:425.

205 Uo., 419.

gukat, ódon, népi zamatú nyelvüket. A debreceni közszellem árnyoldalait egyre inkább általánosítva a „debrecenyiségben", „debrecenizmus"-ban a megátalkodott maradiság, a türelmetlen dogmatizmus, a szőrszálhasogató pedantéria, a szűklátókörű önhittség és a konok műveletlenség tetőfokát és jelképét látja.[206]

A debreceniséget e nézetből a maradiság–maradandóság kettőssége jellemzi, s így már lehet *jó értelemben vett debreceniség*ről is beszélni, aminek Fazekas a megtestesítője, s amit Kazinczy nem tud vagy nem akar észrevenni.

A 'jó értelemben vett debreceniség' oxymoron jellege testet ölt jelentésszerkezetében és alapvonásaiban. Domináns jelentése – mint láttuk – valójában egy *előjelváltás* eredménye, amely a kazinczyánus hagyományban élő domináns jelentést (maradiság) az ellenkezőjébe fordítja át (hagyományőrzés), s ezt vagy teljesen az előző ellenében pozicionálja, vagy mellette, de mindig explicit módon, reflektálva az alapjelentésre. Származtatott jellegében a debreceniség-oxymoron így eredendően hozzá van kötve a kazinczyánus hagyományban adott értelemhez, ahhoz képest *kompenzációs pozíció*ba kerül, hiszen fő funkciója az alapjelentés leváltása vagy kizárólagos szerepének relativizálása saját legitimációja érdekében. Jó példa erre Szabó Magda Csokonai-drámája, amelynek a végén a debreceniséget megtestesítő Domokos Lajos főbíró így magyarázza a kollégiumból való kicsapás Csokonait feláldozó döntését:

SZILÁGYI Mi gyilkosok leszünk, Lajos.
DOMOKOS Ó, hogyne. És amellett teszünk még valami mást is. Létrehozunk egy legendát. Megteremtjük Debrecen szabad királyi város imágóját.
SZILÁGYI Ó, istenem, hát persze! Mi leszünk a maradiak, a semmit fel nem fogók, az idő ellenségei, a vaskalapos, buta kollégiumi urak, akik nem ismerték fel a nemzet kincsét és elprédálták a magyar örökkévalóság egy darabját. [...] Leköp az utókor.
DOMOKOS Le. Az utókor, az irodalomtörténet, az esztéták. [...]
SZILÁGYI A fiú belehal.
DOMOKOS A fiú halhatatlan, a mi emlékünk hal bele.[207]

A szöveg szándékolt anakronizmusai egyértelműsítik, hogy itt kompenzációs szándékkal egyazon szólamon belül szólaltatik meg vád és védelem. *A 'debreczeniség' Kazinczytól eredő és százados hagyományt teremtő vádja úgy épül be az öntudatba, hogy ennek tagadásával megalapozzon egy ellentett identitáskonstrukciót.*

Az előjelváltás megalapozását jelenti az anti-kazinczyánus debreceniség-értelmezés történeti folytonosságának tételezése is, palástolván egyben az értelem-

206 Julow, *Fazekas Mihály*, 320–321.
207 Szabó Magda, *Macskák szerdája: Négy dráma* (Budapest: Európa Könyvkiadó, 2005), 362–363.

konstrukció kompenzációs jellegét. A valójában csak a kazinczyánus hagyomány elterjedése után, annak ellenhatásaként létrejött értelmezés *saját pozíciójának reflektálatlan visszavetítésével önmagát egy történetileg kialakultnak tételezett városidentitásból vezeti le*. Amikor tehát Julow Viktor Fazekas jó értelemben vett debreceniségéről beszél, valójában saját (egyébként igen differenciált és méltányosságra törekvő) anti-kazinczyánus értelemkonstrukcióját történetiesíti, *visszavetítés* által megteremtve annak folytonosságát vizsgálata tárgyával. A történeti-történészi-művelődéstörténeti Debrecen-leírások a cívisöntudatot a városfejlődés sajátosságaiban és a kálvinista örökségben alapozzák meg, miként Balogh István tanulmányunk címében megidézett nagyhatású dolgozata is teszi. Elvileg nem vonván kétségbe e leírások jogosultságát, kérdésként vetődik fel, hogy vannak-e olyan *kortárs szövegek* elsősorban a XVIII–XIX. század fordulójáról, amelyekben az így értett cívisidentitás *explicit módon, identifikációs jelleggel* megfogalmazódik.[208] Indokolt lenne egy ilyen irányú célzott feltáró kutatás, hogy tisztázódjon: valóban nincs vonatkozó szöveganyag vagy csak jelenleg nem ismert.

Addig is saját vizsgálati eredményeinkre hagyatkozva azt kell megállapítanunk, hogy a debreceniség-vita debreceni résztvevői részéről nem hangzik el egyetlen olyan mondat sem, amely a debreceniség pozitív meghatározását jelentené Kazinczy vádjaival szemben, s amelyben testet öltene valamely debreceni önértelmezés, identitás, megteremtvén így a máig tartó folytonosság alapját. Ebből a tényből kiindulva a 'debreczeniség' kazinczyánus értelmezését illető előjelváltást nem tudjuk egy létező városidentitásból levezetni, sokkal inkább az érvelés logikai szerkezetéből adódó szükségletnek látjuk, amely *egy utólagos identitáskonstrukció visszavetítésével* elégül ki. Kazinczy és debreceni vitapartnerei nem a debreceniek kortárs önértelmezéséről vitatkoztak, amelyet ilyennek vagy olyannak láttak, hanem a Kazinczy által alkotott Debreczen-képzeten, vagy még inkább azon a vádon, amit ennek széttartó jelentéshalmaza végső soron sugallt. 'Debreczeniség' és debreceniség így minden referencialitásuk ellenére is leginkább retorikai konstrukcióként állnak most előttünk. Valahogy úgy vagyunk ezekkel, mint Thészeusz hajójával, amelyet a hosszú út során minden elemében átépítettek, mégis Thészeusz hajója, noha nem az. Kérdés, hogy a félidézőjel és a *cz* betű mint megkülönböztetés elegendő-e a paradoxon feloldásához.

208 Leginkább csak egy 1791-es Debreczen-ellenes politikai röpirat vonatkozó sorait szokás idézni kortárs szövegként, amely azonban éppen célzata és alapjellegzetességei miatt aligha tekinthető autentikus forrásnak a városidentitás szempontjából. Julow, „A debreceni felvilágosodás", 418.

A *Tövisek és virágok* kötetkompozíciója és szöveghálója

Kazinczy Ferenc az 52. életévébe lépve lett elsőkötetes költő, mikor 1811 elején megjelent a *Tövisek és virágok*. Még egy versgyűjteménye látott napvilágot ezen kívül, 1813-ban a *Poétai berek*, Dayka Gábor költeményeinek általa sajtó alá rendezett kiadásához csatoltan, így önálló verseskötetként az első egyben az utolsó is volt. A vékony kis kötetecske kanonikus rangra emelkedett a magyar irodalomtörténetben mint a nyelvújítási harcok megindítója. Sokat írtak róla sokféle vonatkozásban, a *Tövisek és virágok* mint kötet elemzésére azonban eddig nem került sor.[1] A jelen dolgozatban először a kritikai kiadás[2] eredményeinek összefoglalásával áttekintjük a kötet megszületésének és kiadásának körülményeit, illetve a szövegcsoport további formálódását, feltárván a későbbi kanonizálódást meghatározó tényezőket. Az értelmezés a kötetkompozíció és a szövegkapcsolatok

1 A szakirodalom szemlézésétől és a tételes reflexióktól épp ezért eltekintettünk, csak konkrét szöveghely átvétele vagy vitatása esetén hivatkozunk lábjegyzetben, s itt összefoglalólag jelezzük, hogy a jelen tanulmány készítése közben legtöbbet Bíró Ferenc, Csetri Lajos, Fried István és Gergye László munkáit forgattuk, valamint hogy a dolgozat megírásához inspirációt jelentett Dávidházi Péternek a Kazinczy-versek kritikai kiadásáról írott recenziója. Bíró Ferenc, *A legnagyobb pennaháború: Kazinczy Ferenc és a nyelvkérdés* (Budapest: Argumentum Kiadó, 2010); Csetri Lajos, *Egység vagy különbözőség?: Nyelv- és irodalomszemlélet a magyar irodalmi nyelvújítás korszakában*, Irodalomtudomány és kritika (Budapest: Akadémiai Kiadó, 1990); Fried István, „Kazinczy Ferenc grammatikai és aestheticai epigrammái", in Fried István, *„Aki napjait a szépnek szentelé...": Fejezetek Kazinczy Ferenc pályaképéből és utókora emlékezetéből*, 51–70 (Sátoraljaújhely–Szeged: Kazinczy Ferenc Társaság, 2009); Fried István, „Kazinczy kérdései a purizmusról, a nyelvről, szokásról és a német klasszika: A *Tövisek és virágok* – tágabb kontextusban", in Fried István, *Kazinczy Ferenc műfajai és műfajközisége*, 107–130 (Sátoraljaújhely–Szeged: Kazinczy Ferenc Társaság, 2019); Gergye László, *Múzsák és gráciák között: Kazinczy Ferenc és a gráciaköltészet* (Budapest: Universitas Kiadó, 1998), 52–71; Dávidházi Péter, „Egy klasszikus életmű korszerű feltárása", *Irodalomtörténet* 99 (2018): 438–457.

2 Kazinczy Ferenc, *Költemények*, kiad. Debreczeni Attila, a német szövegeket kiad., ford. Deák Eszter és Doncsecz Etelka, görög szövegeket kiad., ford. D. Tóth Judit, 2 köt. Kazinczy Ferenc művei: Első osztály: Eredeti művek – Kritikai kiadás (Debrecen: Debreceni Egyetemi Kiadó, 2018). A továbbiakban: KazKölt. Kazinczy verseit a következőkben hivatkozás nélkül innen idézzük, s a felhasznált filológiai adatok is innen valók.

elemzésén alapul. Előbb a versciklus kompozíciós elveinek, szerkezeti elemeinek áttekintésére kerül sor, majd a kötet versekhez fűzött magyarázataiból kiindulva az epigrammák utalásrendszerének és szöveghálójának felfejtése következik, végül mindezt a kötetet közvetlenül körülvevő testvérszövegekkel olvassuk össze.

Alakulás- és önértelmezés-történet

A szövegcsoport keletkezése és formálódása

A karcsú, nyolcadrét kötet az oldalszámozás nélküli címlappal, tartalomjegyzékkel együtt 56 oldalt, azaz pontosan három és fél ívet tesz ki: bő két ívet foglal el a 43 vers, melyeket jegyzések, kommentárok követnek. A kéziratot Kazinczy 1811. január 9-én küldte Széphalomról Sárospatakra cenzúráztatni, majd nyomtatni, s a kész példányokat február 24-én már kézhez is vette. A külső borítóhoz Pesten készíttetett metszet kétszáz példánya azonban csak március végén érkezett meg hozzá, így ezek terjesztése késedelmet szenvedett. A versek többsége, 33 darab közvetlenül a kötet nyomdába küldése előtt, 1810. október 29. és 1811. január 9. között, tehát bő két hónap alatt íródott. A fennmaradó tízből hat epigramma 1809–1810 fordulóján keletkezett, egy 1810 márciusában, kettő 1808 végén, egy 1807-ben.

Nem a korábbi termésből válogató gyűjteményes kötetről van tehát szó (mint amilyen a *Poétai berek*), hanem Kazinczy – némileg szokatlan módon – egy tervezett kötet számára írta verseit. Először százat, majd ötvenet akart, de 43 elkészülte után már nem halasztotta tovább a kiadást. A kötet terve először 1810 novemberének legelején fogalmazódott meg benne, s ettől kezdve célirányosan dolgozott a kötetbe szánt epigrammák megírásán. A terv megszületése és a nyomdába adás közötti csekély időt tekintve e kötetre is érvényesnek látszik Fried István *Poétai berek*ről tett megállapítása, mely szerint tehát a *Tövisek és virágok*at is „szinte hirtelen ötletből született könyvecskének" tarthatjuk.[3]

A kötet megírásával és megjelentetésével létrejött szövegcsoport húsz éven keresztül, egészen a Kazinczy halálát megelőző hónapokig folytonos átalakulásokon ment keresztül különféle kiadási tervek kapcsán, de ezek egyike sem valósult meg. Kazinczy először 1815–1816 fordulóján kezdett a *Tövisek és virágok* második kiadásának gondolatával foglalkozni, több ellene irányult ekkori támadással összefüggésben. Tervezete alapvetően az első kiadást követte, noha a versek közül néhányat kihagyott és új darabokat is beválogatott, továbbá belefogott egy nagyobb,

3 Fried István, *Az érzékeny neoklasszicista: Vizsgálódások Kazinczy Ferenc körül* (Sátoraljaújhely–Szeged: Kazinczy Ferenc Társaság, 1996), 48. A *Tövisek és virágok* keletkezésének itt említett sajátosságaira már Czifra Mariann is felhívta a figyelmet: *Kazinczy Ferenc és az ortológusok: Árnyak és alakok az 1810-es évek nyelvújítási mozgalmában*, Ligatura (Budapest: Ráció Kiadó, 2013), 15–34.

tanulmányszerű kommentár készítésébe. Említést tett kiadási tervéről 1817-ben és 1819-ben is, ez utóbbi alkalommal *Virágok és gyomok* címmel. A pálya vége felé az epigrammáknak négy gyűjteményes összeírása készült, melyekből ekkorra már kivált és önállósodott az *Arczképek* egysége: 1825-ben és 1826-ban *Forgácsok*, 1828–1830 és 1830–1831 körül pedig *Grammatikai Epigrammák* címmel tervezte kiadni ezeket, ez utóbbi két alkalommal költői életműkiadása részeként.

Az életműkiadás gondozására vállalkozó Toldy Ferenc nem tartotta helyesnek sem az epigrammák folytonos újraírását, sem a gyűjtemény átnevezését: „Nem maradhatna-e meg a »Tövisek és Virágok« e collectív czíme? Híres munkák rebaptisátiója, úgy hiszem, nem czélirányos. E néven ismeri e nevezetes könyvet a publicum; s mint ilyen az poesisunk, sőt nyelvünk historiájában oly factum volt, melytől ezt megfosztani nem szabad."[4] Válaszában Kazinczy egyetértését jelezte, de a későbbiekben sem e javaslat szellemében járt el. Toldy viszont Kazinczyt nem követte, mikor halála után kiadta verseit, mert az eredeti cím alatt az eredeti kompozíciót és szövegeket közölte, az idézett levélben megfogalmazott kultikus szemlélet jegyében. E megközelítésmód érvényesült Toldy későbbi irodalomtörténeti munkáiban is, máig ható érvénnyel meghatározva a *Tövisek és virágok* kanonikus helyét és jelentőségét.

A kötet kanonikus helyének kijelölése

Toldy értelmezése nem független Kazinczytól, ahogy más esetben sem, hiszen öntudatlanul is igen nagy mértékben épített mindarra, amit Kazinczyhoz fűződő kapcsolata alapján, illetve hagyatéka gondozásával Kazinczyról tudott. Kazinczy egy 1823–1827 között készült, feltehetően Toldyhoz kötődő kiadási tervet leíró és magyarázó feljegyzésében már ott találjuk a *Tövisek és virágok* utóbb átörökített értékelésének a lényegét:

> 1808ból jővén Bécsből, 's egyedűl űlve szekeremben, Literaturánk lassú előmenésén törődvén, az a' gondolat szálla-meg, hogy czivakodást támasszak Iróink köztt, hogy virrongásuknak az a' haszna legyen, a' mi volt a' Bodmerének Gottschéddal. A' ködöt felhőket, a' mennydörgés és a' vihar verhetik-el legkönnyebben. Nyerges Ujfaluban eggy éjjel írtam Verseginek Aglajáját tartva szemem előtt ezt: Jót 's jól etc. Kis tüzelt többekre. Igy szaporodtak Epigrammjaim.[5]

4 Toldy Ferenc Kazinczy Ferencnek, 1827. október 1., in Kazinczy Ferenc, *Levelezése*, szerk. (I–XXI:) Váczy János, (XXII:) Harsányi István, (XXIII:) Berlász Jenő, Busa Margit, Cs. Gárdonyi Klára és Fülöp Géza, (XXIV:) Orbán László, (XXV:) Soós István, 25 köt. (Budapest–Debrecen: 1890–2013), 20:365, 4841. sz. A továbbiakban KazLev + kötetszám.

5 *Magyarázatok a' Kiadó' és a' Nyomtató' számára: 1823–1827* (KazKölt I, 1131.).

A megformált jelenet nagyon plasztikus: a magányosan utazó Kazinczyban megszületik a hazai literatúra német mintára, vitákkal való felrázásának gondolata, amely vitákat epigrammáival tervez kirobbantani.

Ha szikár adatszerűségében tekintjük ezen önértelmező visszaemlékezést, akkor nem nehéz jelezni az ellentmondásokat. A kötet terve először csak 1810. november elején jelenik meg leveleiben, 1808-ban még szó sem volt erről, ekkor még éppen a második olyan epigrammáját írta meg, amely majd része lett a kötetnek. Egy 1811-es levelében ugyanezt a történetet elmesélvén egyáltalán nincs szó a vitaindítás nagyralátó szándékáról, ellenben kiderül, hogy nem egyedül utazott, amit korabeli naplófeljegyzései is megerősítenek.[6] A *Tövisek és virágok* nyomtatott példányainak kézhezvétele után három nappal írott levél ezt követő bekezdése az epigrammák születését az ötletnek (Einfall) tulajdonítja, mely 'önként jő', Kis János buzdítását pedig úgy foglalja össze, hogy Kis szerint az epigrammáknak 'nagyobb haszna lesz, mint talán gondolom'. Ezt megelőzően csak a kötet nyomdába küldése utáni napon Berzsenyinek írott levél szól a kötetről, elsősorban az epigramma műfaji sajátosságának mondott élesség kapcsán, ennyit jegyezvén meg azokról, akik szúrást kaptak a versekben: „Nem bántanám őket epigrammáimban, de a' Publicum így talán megérti hogy azok nyelv- és ízlésrontók, külömben meg nem érti."[7] Az epigrammák születésével egyidejű levélbeli kommentárokban pedig egyáltalán nincsen szó a vitaindítás programos szándékáról, pusztán a kiadási terv, a műfajból következő élesség és az egyes versek konkrét utalásainak felfejtése olvasható ezekben.

Először a *Tövisek és virágok* második kiadásához írott bevezetésben olvashatunk arról, hogy epigrammái valamely közös, de még nem egészen egységes cél jegyében születtek:

> Az vala czélom írásokban 's kiadásokban hogy némelly megtévedéseinket a' Ny. és Litt. [Nyelv és Litteratura] körül felfedjem, némelly Iróinknak nagy érdemeiket az Olvasóval elevenebben éreztessem, másoknak megsikamlásaikat kimutassam, 's eggy bizonyos nem énellenem vítatott képtelenséget elnémítsak; 's minthogy az illyen körül a' szelídebb szerek keveset szoktak használni, az Epigramma Muzájára bíztam, hogy ennek vítatóját tövisével karczolgassa-meg.

6 „1808-ban Oct. Nyerges-Ujfalun megháltam, 's Balkayval az uton a' Szép Mesterségek felől sokat beszélgettem. Előfordult némelly Mester munkájinak kritikájában az is, hogy derekasan dolgozott, de oly tárgyak körűl, mellyek nem érdemesek, hogy az előadás tárgyai légyenek. Ez, mondám, olyan, mint mikor a' Poéta etc. 's Verseghy jutott eszembe. Igy leve akkor estve a' *Jót és jól* etc." Kazinczy Ragályi Tamásnak, 1811. február 27., in KazLev XXII, 273, 5516. sz. A naplófeljegyzéseket lásd: Kazinczy Ferenc, *Pályám emlékezete*, kiad. Orbán László, Kazinczy Ferenc művei: Első osztály: Eredeti művek – Kritikai kiadás (Debrecen: Debreceni Egyetemi Kiadó, 2009), 230.

7 KazKölt I, 195.

A kialakult vita azonban a maga egészében nem volt előre látható: „Mint fogadta a' jobb Publicum a' Munkát, miként azok a' kik nem a' karczolást, de a' csiklandást sem tűrhetik, tudva van; amannak javalltát én illy mértékben remélni nem mertem, ezeknek nehezteléseket illy mértékben előre nem láttam".[8] A lezajlott per ugyanakkor kétségtelenül javára szolgált a nyelvnek és literatúrának – fejezi be gondolatmenetét.

Nagyjából egy évtized múltán az itt jelzett bizonytalanságok aztán eltűnnek és előáll a már idézett narratíva a *Tövisek és virágok* születéséről. Kazinczy kései önértelmezése egészen célelvűvé vált, a bekövetkezett fejlemények felől szemléli az eredendő szándékokat. A kötet kiváltotta viták a pálya végi távlatból nyerik el jelentőségüket, s ezek visszaíródnak eredeti szándékként a kötet születésének indoklásába. A kánonképződés Kazinczy e teleologikus önértelmezését követte. Ha a kötet eredeti kontextusához próbálunk közel férkőzni, célszerűbb a kontingencia elvét szem előtt tartani, amely nem a megvalósulás lezártsága, hanem a még nyitott lehetőségek felől szemlélődik. Amikor tehát a *Tövisek és virágok* helyének és jelentőségének a vizsgálatára vállalkozunk, a kötet kiváltotta vitákat zárójelbe tesszük (mivel nyilván nem tehetünk úgy, mintha nem tudnánk róluk), s pusztán az 1810–1811 fordulóján, a kötet készítésének bő két hónapja alatt érvényesnek tekinthető *szándékok* értelmezését állítjuk középpontba. E szándékok alapvetően az epigrammák allúziós rendszerében, a korabeli levelek kommentáranyagában és a kötetben mint megformált egységben nyilvánulnak meg.

Kötetkompozíció

Paratextusok és szerkezet

A *Tövisek és virágok*ban átgondolt és gondosan kivitelezett kötetkompozíciót fedezhetünk fel. A kötet paratextusait a két címlap, a tartalomjegyzék, egy lábjegyzet és *Magyarázatok* címen a versek után közölt kommentárok alkotják. A szerző nevét sem a külső, sem a belső címlap nem tartalmazza, mégsem beszélhetünk szerzői anonimitásról. Mindkét címlapon ott található a cím alatt a 'Széphalom MDCCCXI' (illetve belül 1811) mint nyomdahely megjelölés, azonban az utolsó oldal legalján szerepel a nyomtatás tényleges helye is ('Sáros-Patakon, Nyomtat. Nádaskay András által'). A címlapokon álló 'Széphalom' így inkább a szerzőre való utalásként, vagyis egyfajta álnévként értelmezhető, ahogy az ugyanekkor Pestre (szintén név nélkül) nyomtatni küldött Vitkovics-episztola esetében

8 *Tövisek és Virágok. 1816. Jan. 27d.* (KazKölt I, 1124–1125.)

is.[9] A belívek sem tartalmazzák a szerzői nevet, a kötet összeállítója leginkább harmadik személyben beszél magáról (Epigrammatistaként, az Epigrammák Írójaként, egy helyütt ennek görög változatával, Epigrammatopojószként). Két hangsúlyos helyen az 'Én' személyes névmás szerepel, az első és az utolsó versben, aminek mint azt látni fogjuk, különös jelentősége van.

A külső címlapon szereplő metszet Héraklész buzogányát ábrázolja, az alapjául szolgáló kép egy mitológiai albumban található, ahonnan e képet Kazinczy még az 1790-es évek elején másolta ki. A rajz hagyatékában ma is megtalálható.[10] A kötet nyomdába adásával párhuzamosan kezdte szervezni a kép alapján a metszést, ami jelzi, hogy a címlap koncepciója együtt alakult ki a kötettel. A metszet nem a (később még tárgyalandó) címre, hanem az első versre utal (*Herculeszhez*), de a Héraklész-ábrázolások visszatérő elemét jelentő buzogánnyal a harcos Héraklészt idézi meg, míg a versben Héraklész ötödik feladata említődik, Augeiasz király istállóinak kitakarítása, vagyis a trágyahordás. A belső címlapon nem metszet, hanem mottó szerepel, egy Goethe-idézet a 15. velencei epigrammából, melyet ebben az időkörben többször idézett leveleiben: „Werke des Geistes und der Kunst sind für den Pöbel nicht da. [A szellem és a művészet munkái nem valók a Pöbelnek.]"[11] A 'Pöbel' főnévként mai jelentésében 'csőcselékként' adható vissza, s jelentésköréhez tartozik a 'durvaság, közönségesség'. Hogy Kazinczy milyen kifejezéseket használt e szó megfelelőjeként, arra ugyancsak később kell visszatérnünk, most elegendő azt megállapítanunk, hogy szemben a külső címlappal, amely a cselekvő hősre utal Héraklész attribútumának megjelenítésével, a belső címlap e (mitikus alteregójú) hős ellenfelét villantja fel.

Alapvetően e kettősség formálja a kötet szerkezetét. A tartalomjegyzékben a verscímek tagolás nélkül következnek egymás után, ami leképezi a kötet tagolatlan linearitását. Ha viszont a címlapmetszet és a mottó imént említett kettőssége szerint olvassuk a kötetet, a beszédpozíciók szerint elénk tűnik egy sajátos kompozíció, amely többszörös keretes szerkezetet mutat, s egészében a hídszerkezet hármasságának mintázatát követi. Az alábbi tagolás ezen összefüggéseket hivatott szemléltetni:

9 Másutt ezzel a megoldással nem találkoztunk, mert a nevét mindkétszer kiírta ott is, ahol a Széphalom nyomdahely szerepel a valós helyett (*Herdernek Paramythionjai* és *Kazinczynak fordított egyveleg írásai*, mindkettő Bécsben, 1793-ban és 1808-ban). Lásd erről részletesen *Széphalom (Kazinczy és egy emlékezethely születése)* című tanulmányunkat a jelen kötetben.

10 A címlap metszetéről és annak egy különös vonatkozásáról lásd Papp Júlia tanulmányát: „Vicc vagy véletlen?", *Irodalomtörténet* 92 (2011): 404–414.

11 A teljes epigramma Kálnoky László fordításában: „Lel követőkre a megszállott és hat tömegekre, / míg az eszes férfit csak kevesen szeretik. / Sok csodatévő kép csak mázolmány: mit a szellem / és a tudás alkot, nem kap a csürhe azon." Johann Wolfgang Goethe, *Versek*, ford. Jékely Zoltán, Kálnoky László, Keresztury Dezső és Arany János, Goethe válogatott művei (Budapest: Európa Könyvkiadó, 1982), 379.

Herculeszhez

Az Olvasóhoz

A' nagy titok

25 didacticus epigramma

A' legfőbb leczke

A' békák

Kocczantyúsi

A' Distichon' feltalálása

8 arckép

A' Lúdhattyú

Epigrammai morál

Az én sugallóm

Az alábbiakban e tagolás szerint vesszük sorra a kötet verseinek kapcsolatrendszerében kiépülő keretes szerkezeteket: először a fő elemeket, a nyitányt, a zárlatot és a középső tagoló verset (félkövér), majd a műfaji karaktert hangsúlyozó másodlagos keretet (kurzív), végül a két nagy részt (aláhúzás) körülölelő belső kereteket (normál szedés).

Nyitány, zárlat, kötettagolás

A kötetet ajánlás nyitja és múzsavers zárja, két hagyományos kompozíciós elem. A beszélő mindkét esetben a kötet összeállítója és egyben főszereplője, ezt egyértelműen hangsúlyozza az 'én' személyes névmás kiemelt pozíciója a versekben. A *Herculeszhez* szóló ajánlásban az utolsó sor költői kérdését indító önmegszólítás (*Én nyomorult embercse*) köti össze a kötet hősét az ajánlás címzettjével, jelezvén, hogy ugyanolyan feladatra vállalkozik (trágyahordás), mint az isteni alteregó. A vershez írott magyarázat felfedi, hogy az *embercse* egy Terentius-szöveghelyre utal, amely intertextus a vers alapjelentését játékosan pajzán árnyalattal látja el. A vers megszületésekor írott levelek kommentárjai szintén hivatkoznak Terentiusra, de elsősorban a szóalak furcsaságát magyarázzák.[12] A kötetet záró versben ugyancsak hangsúlyos helyen, a címben szerepel a kötet hősének önmagára való utalása (*Az én sugallóm*). A *sugalló* az epigramma múzsája, aki nem a kilenc múzsa egyike, hanem Kazinczy teremtménye (nem sokkal korábban a szonett múzsájáról is írt szonettet). A versben a kötet hőse saját tetteit az ihletet adó

12 Berzsenyinek írja 1810. november 3-án: „az *emberCSe* a' Terentius *homunciója* szerént van formálva, 's az olvasott Olvasót arra emlékezeti. Emlékezel e a' helyre? ott van az, a' hol az ifjú, a' Jupiter és Léda képét nézegetvén a' bordély falán, azt mondja, hogy nem szégyen neki, a' mi az Istennek nem volt az." KazKölt I, 170; KazLev XXIII, 163, 5750. sz.

lánykára ruházza át („Nem bír magával, eggyre sért / Barátot és patvarkodót"), ugyanúgy mitikus alteregót képezvén ezzel, mint a kötetnyitó ajánlásban.

Az én sugallóm metaforikájának központi eleme a 'nyíl', amellyel a pajkos múzsalányka döféseket osztogat barátnak és patvarkodónak, valamint félbolondnak és félokosnak egyaránt. A nyíl mellett feltűnik, de pusztán az utolsó sorban, a 'virág', mely viszont kedveltjeinek jár. „*Nyilak és Virágok* címje alatt készűlök kiadni azon epigrammáimat, mellyeknek tárgya a' *mesterség*" – írta Kazinczy Berzsenyinek szóló levelében[13] a *Herculeszhez* szóló ajánlás és egyben a kötet tervének megszületésekor, majd ezt a címet négy nappal később megváltoztatta *Tövisek és virágok*ra. A kötetet záró vers a jutalmazás–büntetés metaforikájával egyértelműen a kötet címére utal, explicite egyedüliként a textusok és paratextusok között, de a 'nyíl' használata az első címváltozatból eredeztethető, a virághoz képileg jobban illőnek tartott 'tövis' csak a végleges címben tűnik fel. Ez ugyanúgy a kötet önértelmező elemeinek némi széttartásaként értelmezhető, mint az, hogy a címlapmetszet és az ajánlóvers Héraklészt más-más összefüggésben idézi meg. Nyíl vagy tövis a virág ellenében, illetve buzogány és trágyahordás: a kötet fő szándékát e mitikus-metaforikus elemek jelenítik meg. A kötet hőse és annak mitikus alteregói büntetnek és tisztogatnak, de a nyilat vagy tövist érdemlők mellett azért vannak virágra érdemesek is.

A nyitó- és záróverssel szemben a kötetet középen nagyjából két egyenlő részre osztó (az összes közt leghosszabb) költemény, *A' békák* az ellenfelet szólaltatja meg. Az Arisztophanész ihletésére és mintájára készült versben a békák Olümposzról a vizekbe költözésük mitologizáló történetét mesélik el. A békák karának többes szám első személyű szólama a vizek néma lakói között csak nekik megadatott brekegést 'bájzengzetként' ünnepli, melynek megzavarója, a fülemüle 'némúlva lakol' tettéért. Az allegorikus szatíra megfordítja az ajánló- és múzsavers viszonyait, a békák büntetnek és győzedelmeskednek, a fülemüle elhallgat. Míg a kötet nyitánya és zárlata a kötet hősének szólamával a paratextusok közül a külső címlap metszetére és a címre vonatkoztatható elsősorban, addig a kötet közepén álló költemény a belső címlapon álló mottóra, mert az ellenfél szólamát képviselő békák kórusa által elmondott történet a 'művész–pöbel' ott megjelenített szembenállását allegorizálja.

Másodlagos keret

A három vers, melyekről az eddigiekben szó volt, nemcsak a paratextusokkal olvasható össze, hanem a mellettük álló textusokkal is. A *Herculeszhez* után egy másik ajánlás, *Az Olvasóhoz* következik, mely a kötet hősének szólamát a má-

13 KazKölt I, 169.

sodik disztichonban a kötet epigrammáinak beszédpozíciójából szólaltatja meg („A' ki / Közre bocsát minket, ismeri Publicumát"). A nem azonosított pozícióból elhangzó, de ugyanúgy a kötethős szólamát képviselő első disztichon kevéssé jelentékenynek ítéli az epigrammákat, melyek megjelentetését pusztán a hasznosság indokolja, merthogy „Krajnyai vásárokra darócz kell, és olaj". Kazinczy szótárában a Zemplén vármegye északi részén elterülő Krajna említése az elmaradottság, szegénység, durvaság jelzésére szolgált, ez magyarázza a durva szövetet, szövetruhát jelentő 'darócz' és a református bihari, érmelléki területeken étkezésre elfogadhatatlan, s ezért lenézett 'olaj' hasonlatát. E vershez hosszú magyarázat tartozik, melyet a cenzor kívánt meg a bántónak ítélt második disztichon engedélyezésének fejében, így az kifejtett választ jelent az ellenvetésekre. Eszerint az Epigrammaíró nem általában a Publicumról, hanem a maga Publicumáról beszél, a 'darócz és olajvevőkről', akik 'savatlan, elementáris epigrammáira szorúlnak', s rászolgálnak a bántásra.

Ellenvetésekre válaszol *Az én sugallóm*at megelőző *Epigrammai morál* is, mikor a leveleiben többször kifejtett gondolatot disztichonokba foglalja, azt ugyanis, hogy a 'lélektelen Írót' bántani nem vadság, „Az illyet / Ütni, csigázni, 's agyon-verni (nevetve) szabad". Az ellenvetéseket levelezőtársai tették már a kötet megjelenése előtt, olvasván a megküldött darabokat. Kazinczy tántoríthatatlan maradt: „Sok szabad *versben*, a' mi prózában *nem szabad*" – válaszolta például Berzsenyinek, kiegészítve az egy hete Fazekas Istvánnak a vers küldését kommentáló sorokat: „az *Epigrammai Morál* [...] a' Keresztyéni Moráltól toto coelo külömbözik".[14] Epigrammáit ekkoriban számos alkalommal a 'causticus' (csípős, maró, égető) jelzővel minősítette, megadván ezzel a római típusú epigramma egyik alapvető műfaji jellemzőjét. Az *Epigrammai morál* beszélője ugyanúgy a kötethős, mint a záróversben, s ugyanúgy a bántás indoklása a tárgya. Hasonlóak továbbá abban is, hogy a versek csípősségét a hasznosság és szükségesség mellett az epigramma jellegéhez tartozónak mutatják, a záróvers áttételesen, az Epigramma Múzsáján keresztül, az *Epigrammai morál* explicit módon, műfaji sajátosságként.

A nyitó- és záróvers mellett álló költemények egyaránt az epigrammák causticus voltát állítják a középpontba, mint a kötethős (illetve mitikus alteregói) szándékának eszközét: *Az Olvasóhoz* a Publikumot támadja, az *Epigrammai morál* a lélektelen Írót. Ők azonban összetartoznak, az utóbbi az előbbinek ír, az pedig örömmel olvassa: egyaránt a Pöbelt képviselik, mely a kötethős ellenfele. Ezen jellegzetességük alapján nemcsak a mellettük álló kötetkeretező versekre, hanem egymásra is vonatkoztathatóak, sőt, *A' békák* közvetlen közelében feltűnő *A' Disztichon' feltalálása* is körükbe vonódik, mely egy (a magyarázat által Schil-

14 KazKölt I, 195, 189. Ehhez még az ajánlóvers Terentius-utalásának szellemében többször hozzátette: „A' Jézus Kristus Isten volt és még is korbácsot kapott azok ellen a' kik az ő atyja' Templomát megfertéztették." Lásd: uo., 195. Vö. még: uo., 201, 204.

ler inspirációjához kötődő) mitológiai történetet mond el a disztichon születéséről. A disztichont az epigramma egyik fő versformájaként tartották számon, ebben készült a kötet nagyobb része (a többi kazinczyánus jambusvers, a nyitó és záró verspár is ezek szabályos kombinációja: jambus, disztichon – disztichon, jambus). Az epigramma mint műfaj exponálása közös mindhárom versben, és csak ezekben áll e vonatkozás előtérben, így a kötetet átívelő összetartozásuk sajátos kompozíciós elemet jelent.

Nem véletlen a műfaj ezen határozott, de mégsem tolakodó előtérbe állítása, hiszen a *Tövisek és virágok* az első megjelent epigrammakötet a magyar irodalomban. A műfajok hazai meghonosításában mindig ambiciózus Kazinczy számára az elsőség jelentőséggel bírt, alapító szerepét a műfajról 1828-ban először értekező Bajza József is kiemelte. A poétai érdemet tekintve azonban az elsőséget Kazinczy nem a római típusú epigrammának adta, mely típushoz a kötet tartozik, hanem a görög epigrammának, melyek írását nagyobb számban ugyanekkoriban kezdte el. Karakterbeli különbségükre nézve megállapítja, hogy „a' simplicitás tulajdona a' görög Epigrammának. A' Rómaiaknak tréfa, pajkosság, trágárság kelle".[15] A winckelmanni esztétikai elv és a közvetlen használni akarás kettőssége jelenik meg az 1810. januári levelek kommentárjaiban, akkortájt, mikor együtt születtek mindkét típusú epigrammái. Római epigrammái költői értékét csekélynek tartotta, csak hasznosságukat emelte ki: „Ezen technicára tartozó Epigrammák' soványságát üsse helyre, *két* más, mellyet forró szívvel írtam"; „ezek a' nyilak, ha poétai érdemek nincs is, nem lesznek károsak".[16]

Az *Epigrammai morál* a római típusú epigrammára vonatkozik, az utolsó sor zárójeles közbevetése, vagyis hogy *bántani (nevetve) szabad*, Horatiusból merítette mintáját. Az *Epigrammai morál* eredetileg a kötetben előtte álló *A' Lúdhattyú* 'apológiájaként' íródott, s ennek a gúnyversnek a Horatiustól származó mottója mintegy felmentést ad a 'gyalázó dalra', ha nemes cél érdekében, kacagtatva gyaláz.[17] A római epigramma tulajdonképpeni fő mintája és meghatározó tekintélye Martialis volt, akit ha ekkoriban nem is emleget Kazinczy, máskor gyakran hivatkozik rá. A kötet nyomdába adásáig egyéb mintát nem nevez meg, utána viszont Klopstock és Voltaire epigrammái mellett leginkább Schiller *Xéniá*ival állítja párhuzamba művét, hangsúlyozván azonban, hogy csak hallomásból ismeri azt (az egészet valóban nem ismerte, de egyes darabokat belőle igen, jegyzeteiben hivatkozott is kettőre). Ez az analógia tehát a kötet szándékának igazolását szolgálja, megerősítő jellegű, poétikailag a martialisi epigramma jelentette számára is a meghatározó mintát.

15 KazKölt I, 313.
16 KazKölt I, 124, 112.
17 KazKölt II, 475.

Belső keretek

A műfaji karakterre reflektáló másodlagos keret mellett további alárendelt keretes szerkezetek is megfigyelhetőek a *Tövisek és virágok*ban, melyek közvetlenül a két nagy részt, a *didacticus epigrammákat* és az *arcképeket* veszik körül. Valójában maguk is didaktikusak és arcképet rajzolnak, de a többi verssel, valamint a nyitó és záró verspárral való kapcsolatuk kiemeli őket ezek sorából. A két ajánló vers után álló *A' nagy titok* a középső verset, *A' békák*at közvetlenül megelőző *A' legfőbb leczkével* párverset alkotva képez keretet. Kapcsolatuk annyira szoros, hogy az 1816-os második kiadás tervezetében egymás mellé kerültek a kötet élére, s így maradtak az összes későbbi szövegcsoportban. Mindkét vers a kiválasztottságról mint a poézis művelésének (és a versekben kevésbé hangsúlyosan, de odaértendően: befogadásának) feltételéről szólnak. *A' legfőbb leczké*hez kapcsolódik a kötet egyetlen lábjegyzete, mely a három utolsó görög szó jelentését adja meg („Áldozzál a' Grátziáknak!"), s *A' nagy titok* leghangsúlyosabb utolsó szava ugyancsak az *áldozat*. A kötetben e két kiemelt helyen fordul elő a szakrális tevékenységére utaló *áldozás* kifejezés valamely alakja. A gráciáknak való áldozás mint vezérmotívum és szereptudat Kazinczy egész pályáját mélyen meghatározta. A *Tövisek és virágok*ban a beavatottak és az avatatlan profánusok elkülönítése a mottó szerint értendő: szembenállásként. A beavatottság alapozza meg a kötet hősének a címlapmetszet és a nyitóvers által bejelentett büntető-tisztogató szándékát, amely az epigrammák bántó élességét, causticus karakterét magyarázza.

Az *áldozás* aktusának kiemelésével a beavatottságot mint kritériumot hangsúlyozó két vers a kötethős szólamát képviseli, az általuk közrefogott *didacticus* rész 25 epigrammája az ellenfelet idézi meg ebből a nézőpontból, ezért elítélőleg, causticusan. Az ellenfél 16 versben kap nevet, ezek egy álnév (Lukai) kivételével fantázianevek, melyek között beszélőnév (Hályogi) is szerepel. A martialisi epigramma műfaji sajátosságainak megfelelően a versek monologikusak vagy dialogikusak, az előbbi esetben a beszélő lehet a kötethős vagy az ellenfél, de mindkét esetben a kötethős szólama érvényesül, mert az ellenfél csak parodisztikusan kap hangot. A dialogikus szerkesztés esetében szembesítés történik, természetesen a kötethős szólama szerint. Az általában rövid (16 vers egy vagy két disztichonból áll), csattanóra épülő szövegek a martialisi mintát követik abban is, hogy alapvetően a megszólítás, megszemélyesítés és allegorizálás retorikai alakzatait használják. A versek kisebb részében nem ölt alakot az ellenfél, ezek többnyire valamely fogalom köré épülnek, s a szembesítés a fogalom kétféle értelmezhetőségének felmutatásával történik (például a *Correctió*ban a korrekció törekvés a tökéletesség elérésére, ugyanakkor lehet elítélendő pedantéria megnyilvánulása is[18]).

18 Lásd erről Fried István értelmezését: „Kazinczy kérdései a purizmusról", 121.

A *didacticus rész* 25 epigrammája nem rendeződik a többszörös keretes szerkesztéshez hasonlóan erős struktúrába, makroszinten csak egy tendencia figyelhető meg: a versegység első felében inkább grammaticai, a másodikban inkább aestheticai epigrammák szerepelnek, nem véletlen, hogy Kazinczy többször Grammatico-Aestheticai Epigrammákként emlegeti didacticus darabjait. E tendencián túl csak mikroszerkezetek figyelhetőek meg, melyek összességükben a horatiusi *variabilitas* elve szerint formálják a kötet e részét. Példaként említhetjük (mert egy ilyen szempontú teljes elemzés meghaladja a jelen terjedelmi kereteket) az első négy epigramma által alkotott mikro-egységet. Ennek fő darabja a *Soloecismusz*, mely a „Grammatica' törvényeivel és a' szokással meg nem eggyező szóllás" létjogosultsága mellett áll ki a megidézett Ordosival szemben, mondván, „Nem botol a' ki helyén tudva 's akarva botol". Ezzel áll ellentétben előtte *A' kész írók*, melyben a megszólított Cserdi 'béna, de táncol', vagyis nem 'tudva és akarva botol'.[19] A *Soloecismusz* utáni *Synizesisz* e motívumhoz kapcsolódik („Hall, de szemével, Opor: lát, de fülével, Opor") a megelőző vers címéhez kötődő ejtéssajátosság kapcsán (a *Soloecismusz*ban az *oe*-t *e*-nek kell ejteni), az ezt követő *A' vak* pedig az alapmotívumot zárja le („Látni vagyon kedved, Hályogi, látni tanúlj"). Az itt felvetődött témák aztán a továbbiakban (mint a *Soloecismusz* kapcsán majd látni fogjuk) új és új összefüggésekben feltűnve képeznek variációkat. A mikroszerkezetek és az azokon átívelő motivikus vonulatok a didacticus részben együttesen valósítják meg a variációs szerkesztés horatiusi elvét.

A kötet második részének *arcképeit* közrefogó két vers, a *Kocczantyúsi* és *A' Lúdhattyú* maga is arckép, éppen a teljességgel elítélt és kigúnyolt profánusokról, mindkettő létező, de itt nem nevesített minták alapján. A *Kocczantyúsi*ban a kötethős olyannyira megbélyegzően szól egy poétáról, hogy a pentametert befejezni sem tudja a borzadástól, *A' Lúdhattyú* pedig az ellenfél hangját szólaltatja meg, de gúnyos hangfekvésben, ugyanúgy, mint a kötet közepén álló *A' békák*, ihletésük arisztophanészi jellege közös és több megoldásuk hasonló (például összerímel a brekegés és a gágogás). A keret által közrefogott arcképekben a megidézettek ugyancsak beavatottságuk alapján ítéltetnek meg, így a kötet ezen második egysége is a kötethőst szólaltatja meg. A kötetcím által sugallt kettősség, vagyis hogy kinek tövis (nyíl), kinek virág jár, leginkább a keret és az általa közrefogott versek viszonyában érvényesül. A már említett keretversek döfnek, lesújtva a félbolondokra és félokoskákra, mint azt *Az én sugallóm* mondja. A közrefogott 8 versben névvel megjelenített íróalakok arcképe ugyanakkor mind tisztelettel rajzoltatott. Ez azonban nem jelenti azt, hogy ők csak virágot kapnak, sőt, mindössze a *Ráday*, a *Sylvester*, valamint a *Kis és Berzsenyi* vonható e körbe, a többi esetben jut karcolgatás is; ahogy *Az én sugallómban* mondja múzsájáról: „Nem bír magával,

19 Erre utal Dávidházi Péter is: Dávidházi, „Egy klasszikus életmű...", 448.

eggyre sért / Barátot és patvarkodót", de azt „Patvarkodója, mint barátja, / Békével és nevetve tűri". Ez persze nem feltétlenül történt így, erre példa a *Himfy,* amely a baráti karcolgatásnak szánt első másfél sor után a záró fél sorban valóban örökkévalóságot ígért a szerzőnek, ez azonban Kisfaludy Sándor sértődését nem gátolta meg. A verset utóbb Kazinczy átírta Csokonai nevére, majd elhagyta az újabb kiadásokból.

A kötet belső keretversei (*A' nagy titok – A' legfőbb leczke* és a *Kocczantyúsi – A' Lúdhattyú*) tehát közvetlenül határolják és a beavatottság nézőpontjának érvényesítésével értelmezik a közrefogott nagy versegységeket. Ha azonban a belső keretverseket az elemzésben jelzett viszonyok alapján szerkezetileg a nyitányhoz-zárlathoz, illetve a középen álló tagoló vershez kapcsoltan szemléljük, láthatóvá válik három masszív pillér, amelyek között a *didacticus rész* és az *arcképek* elhelyezkednek, kialakítva így a hídszerkezet hármasságát. Rápillantván ismét a kötet tagolásának ábrájára, látható a 3–3 versből álló nyitány és zárlat, valamint 4 vers a kötet közepén, amely a két fő részt elválasztja. Ezek funkciója megteremteni azt az értelmezői nézőpontot és mitikus-metaforikus rendszert, mely elemi szinten egybefogja a két nagy rész egyébként igencsak széttartó verseit. A kötet a beavatottak nézőpontját érvényesíti, ez a kötethős szólama, mikor büntet és tisztogat, virágot és tövist vagy nyilat oszt.

Allúzió, kommentár és szövegháló

Szándékolt homályosság

A kötet paratextusai közül a *Magyarázatok*ról az eddigiekben csak érintőlegesen, egy-egy vers vonatkozásában esett szó. E nem csekély terjedelmű kötetegység önálló vizsgálata is indokolt azonban, s nem pusztán mérete miatt, hanem mert egymással is párbeszédben álló kommentárjaiból kiindulva támpontra lelhetünk a kötetet körülvevő szövegvilág és ezen keresztül az epigrammaciklus értelmezéséhez. A *Tövisek és virágok* epigrammái, valamint ekkoriban készült és levelekben forgalmazott más versei kapcsán Kazinczy levelezőtársai többször kifogásolták a megértésükhöz szükséges sok magyarázatot, a szándékolt homályosságot, s óvatosan felvetették a kérdést, vajon a mű 'az Avattakra és Nemavattakra egyformán hat-e'.[20] Kazinczy Horvát Istvánnak szóló levelében a felvetés jogosságát elismerve reflektál a kifogásra:

20 Szemere Pál Kazinczynak, 1811. május 27., in KazLev VIII, 545, 2011. sz. Lásd még: uo., 561, 599; KazLev XIV, 135.

> Igazad vagyon, hogy Epigrammám kevés olvasó előtt lészen érthető, 's szeretném, ha verseimnek ne kellene sok magyarázat. Szemere is ír ez eránt a' Leveleddel eggyütt érkezett levélben. A' tudományos czélzások ha csak azért fordúlnak elő hogy olvasásunkkal paradírozzunk, hibák, még pedig nevetséges hibák. Általjában hibáknak nevezni őket nem merném.[21]

E megjegyzés különbséget tesz a 'tudományos czélzások' indokolatlan használata és általában a 'célzások' alkalmazása között, mely utóbbit továbbra is helyesli. A 'czélzásokon' az allúzió retorikai fogalmát érthetjük, amint a *Magyarázatok* olyan megfogalmazásaiban is, mint 'Terentznek azon helyére játszik'. Az allúziók (és a jelölt intertextusok, referenciális utalások) Kazinczy költeményeinek egyik meghatározó sajátosságát jelentik, melyek felfejtése nélkül a szöveg teljes megértése nem lehetséges.[22] Ugyanakkor a megértéshez szükséges előismeretek egyáltalán nem gondolhatóak közkeletűeknek, sőt, elég nagy mértékben bennfentesek.

A *Tövisek és virágok* végén *Magyarázatok* cím alatt olvasható kommentárok azonban csak egy részét fejtik fel a versek utalásrendszerének, egy másik részüket, mint a *Herculeszhez* esetében láttuk, pusztán a levelek bontják ki, ezek is a címzettek számára Kazinczy által szükségesnek ítélt szinten és mértékben (van, mikor csak annyit ír: „Érteni fogsz Te engem ott is a' hol csak a' *Jobb fők* érthetnek"[23]). Kazinczy saját maga állított akadályokat művei mindenki számára való érthetősége elé, s csak az általa méltónak ítélt beavatottak számára biztosította a szükséges információkat, avagy remélte, hogy ők amúgy is birtokában vannak a megkívánt tudásnak. Az alkalmi költemények vonatkozásában e sajátosságot hermetikus referencialitásnak neveztük, amely tudatosan csoportképző funkciójú, s amelynek a szabadkőműves hermetizmus jelenti a mintázatát.[24] Ezt a megközelítést általában az allúziókra alkalmazva az enigmatikusság emelhető ki fő jellemzőként. A szövegek utalásrendszere helyenként szándékos homályba burkolózik, különböző értelmezői csoportok eltérő mélységű megértését feltételezi. S minthogy e tudás legfőbb letéteményese maga Kazinczy, a megértés fokozatai alapesetben a hozzá fűződő távolságot is kimérik.

21 1811. június 22., in KazLev VIII, 599, 2026. sz.

22 A Horváték társaságához tartozó Fejér Györgynek pár hónappal korábban, éppen a *Tövisek és virágok* megjelenése idején írott levelében Kazinczy egy festményre készült korabeli epigrammájához ezt a kommentárt fűzi: „De megérti e az, a' ki sem Bécsben a' Belvedérben sem nálam a' képet nem látta, 's a' vers felett csak ezt olvasná: CORREGIONAK IOJÁRA. Bizonyosan nem értené. Rossz e tehát az Epigramma? Meglehet hogy rossz. De ha rossz, nem azért rossz, mert jegyzés 's magyarázat nélkűl érthetetlen." KazLev XXIV, 135, 6020. sz. Kazinczy szerint tehát a megértés nincs összefüggésben a szépséggel; e kérdéskör értelmezése azonban messze vezetne az itteni gondolatmenettől.

23 KazKölt I, 123.

24 Lásd a jelen kötetben a *Kazinczy, az alkalmi költő* című tanulmányunkat. Vö. Bodrogi Ferenc Máté, *Kazinczy arca és a csiszoltság nyelve: Egy önreprezentáció diszkurzív háttere*, Csokonai könyvtár 51 (Debrecen: Debreceni Egyetemi Kiadó, 2012), 255–270.

A Kazinczy-szövegek explicit jelentésrétegét tehát allúziók, intertextusok, referenciális utalások szövik át, melyeket gyakran magyarázatok, jegyzetek értelmeznek a szöveg közvetlen paratextusaként, illetve egy másik nyilvánosságszinten levélbeli kommentárok segítik megértésüket, a címzettek vélelmezett igényeihez szabva. További értelmezői kontextust jelent az a szövegháló, amely adottságként veszi körül a szövegeket, vagyis interpretációs jellegük nem Kazinczy intencióján alapul. Kazinczy esetében ugyanis különösen jellemző az egyes témák, történetek, érvelések, hivatkozások, motívumok stb. hullámokban történő alkalmazása, vagyis ezek egy-egy időszakban többször, több alakváltozatot öltenek, lényegi azonosságukat megőrizvén. Közülük a főbbek hosszabb időtávlatban vonulatot képeznek, lehetőséget adván alakulásban történő vizsgálatukra is. A hullámok és vonulatok egybeolvasásával egyfajta szövegháló szövődik, amely értelmezői kontextust jelent Kazinczy aktuálisan vizsgált szövegeihez. Ebből a perspektívából olyan allúziók és utalások jelentései is megfejthetővé válnak, amelyeket a Kazinczy által adott magyarázatok és kommentárok sem világítanak meg.

A szövegek jelentésének rétegzettsége és szándékolt homályossága ellentétben látszik lenni a *Tövisek és virágok* alaptörekvésével (az 'avatatlanok ostorozásával'), hiszen Szemere is éppen azt a kérdést vetette fel, hogy az 'avatatlanok' egyáltalán megérthetik-e a szándékolt homályosság miatt az epigrammákat (s azt csak hozzágondolta: ha ők, az avatottak sem értik). Paradox módon a *Tövisek és virágok* allúzióinak nem kis hányadát az ellenfél (az avatatlanok) jobban érthették, mint Kazinczy egyes barátai, levelezőtársai, vagyis az avatottak némelyike. Az epigrammák ugyanis beágyazottak az előzményekbe, a kötet megjelenése előtti mintegy tíz esztendő vitáiba, melyek során folyamatosan alakuló, de főbb érvelési módjaiban és szövegpaneljeiben állandóságot mutató szövegháló épült ki Kazinczy leveleiben és nyilvánosságot látott írásaiban. A bizalmas régi barátok, valamint a megtámadott avatatlanok számára e szövegháló elemei jól azonosíthatóak voltak (jobban, mint az újabb avatott-levelezőtársak számára), s beilleszkedve a vitaelőzményekbe, könnyen dekódolhatóvá tették a szerzői szándékot, a tövis (avagy nyíl) általi döfést. A továbbiakban a kötetkompozíció jelentésrétegeinek felfejtését ennek szellemében az allúziók, magyarázatok, kommentárok és az előzményekbe ágyazódó szövegháló segítségével folytatjuk.

A Magyarázatok

A jelentésrétegek felfejtését érdemes a kötet *Magyarázatok* egységének vizsgálatával kezdeni, hiszen e részben maga a kötet összeállítója adott támpontokat a szövegek értelmezéséhez. A 12 lapos, másfél íves egység az összes vers mintegy feléhez, 23 darabhoz nyújt valamiféle kommentárt, 10 lapnyi a kompozíció első egy-

ségét kitevő didacticus epigrammákhoz. A jegyzetek többsége mindössze néhány soros, s főleg szómagyarázatot tartalmaz, két esetben pedig Schiller-idézetet, saját versei mintáját, illetve eredetijét (*A' Distichon' feltalálása*, *Correctio*). Többször hivatkozik antik szerzők szöveghelyeire, egy esetben epigrammája jelentését magyarázza sejtető prózai átiratban.[25] A hosszabb, értelmező jellegű kommentárok közül az ajánlóversekhez írottról már volt szó, s jeleztük azt is, hogy *Az olvasóhoz* tartozó jegyzet cenzori elvárásra, mintegy pótlólag és az egész kötetre reflektálva született meg. Ezeken kívül mindössze négy hosszú jegyzet van a *Magyarázatok* között, melyek azonban nemcsak terjedelmükkel válnak ki a többi közül, hanem az adatszerűségen túllépő értelmező jellegükkel is.

Sorrendben az első *A' nehéznyelvű* című epigrammához készült, amely a *Soloecismusz*-blokkot követően párverset alkot az *Orthoepiá*val, hiszen mindkettő az idegen szavak helyes kiejtésével foglalkozik. A jegyzet leírja a versben is megjelenített, hibásnak minősített ejtési gyakorlatot, s kifejti, hogy a még nem honosodott neveket az eredeti nyelv szerint kell írni és ejteni. A jegyzet mindkét bekezdése tartalmaz azonban olyan gondolatfutamot, amely a vitatott kérdést tágabb összefüggésbe helyezi: „A' *Chárisztot* és *Psychét* Kárisch és Pszikhének olvasni irtóztató dolog, 's az így-írás által a' vastag kimondást sanctionálni [szentesíteni] akarni, még irtóztatóbb. Így mondotta e azt a' kényes nyelvű Görög? Nem; de mi azt most magyarrá teszük! 'S az e *magyar* a' mi *durva?*" Az okfejtés költői kérdésre fut ki, amelyre a következő bekezdés általánosító megállapítása rímel: „Érzi a' német, hogy nem úgy kell a' szókat ejteni mint az úczán hangzanak, hanem hogy mindenben azt kell keresni a' mi *szép*." A közös pont a köznapiság, durvaság, melyet nem azonosít a tiszta magyarsággal (vagyis magyar nyelvűséggel), s szembeállít a széppel, *ami így következésképpen megkérdőjelezi a tiszta magyarság és szépség szembeállíthatóságát is*. A durvaság képzetköre a mottó, a második ajánlóvers és annak jegyzete által a Pöbel mint a kötethős ellenfele fő jellemzőjeként tűnt fel, *A' nehéznyelvű* magyarázata ennek mutatja fel egy általánosabb aspektusát. A levélbeli kommentárok további jelentésrétegeket villantanak fel. A vers megszületése utáni első levél kísérősorai szerint az epigramma ötletét a baráti levelezőtársszal, Rumy Károly Györggyel a Cultur–Kultur szó írása kapcsán folytatott vita és Catullus egy verse adta. Itt csak utal arra, hogy 'Puristáink' is hasonló hibát

25 *A' szavas idiota* címében az *idiota* a mai jelentéstől eltérően csupán tudatlant jelent, ennek jelzője a korábbi szövegváltozatokban a némileg talán érthetőbb *fennszavú* volt, a szöveg azonban így sem tűnik sokkal világosabbnak: „A plus B aequale X? Nem igaz! mond Zugdi; hisz' A' B / Ab! 's Kántot szidja – – Zugdiak, értitek ezt?" A *Magyarázatok* között ezt olvashatjuk: „Zugdi hírét sem hallotta az Algebrának, 's az *a plus b*-t úgy fogja-eggyűvé, mint Orbíliusza tanította syllabizálni. Így a' ki az új Philosophiát tanúlni restellette..." Az egyik levélbeli kommentár prózai átirata teszi igazán érthetővé az epigramma enigmatikusságát: „Ezt így kell scandálni *Á plusz b'ékvál ix*. etc. Az értelem pedig ez: Némelly ember nem érti az új Philosophia által alkotott Aesthetikai tudományt, megbotránkozik a' nem értett tanításon, 's szidja Kantot, Fichtét etc." KazKölt I, 194.

követnek el, mint Rumy, nem sokkal később azonban már ez utóbbi vonatkozás lép előtérbe, mikor Berzsenyinek azt írja a vers kapcsán: „mert a' Kálvin embereit tanítni kell pronunciálni".[26] A kommentárok közötti lényegi kapcsolatra Kazinczy műveinek szöveghálóját vizsgálva találhatunk, amire a későbbiekben, más versekkel összefüggésben térünk ki.

A következő hosszabb jegyzet a *Fonákság*hoz kapcsolódik, amely a *Tövisek és virágok* második legkorábbi keletkezésű darabja (1808. december 29.). A jegyzet első fele az *utile et dulce* horatiusi elvének értelmezését adja: „A' szép Mesterségek' czélja nem *haszon,* hanem *gyönyörködtetés.* Amaz ennek még a' didacticus munkákban is subordinálva [alárendelve] van, 's az Aesthetica kárhoztatja az olly mívet, mellyben a' tanítás inkább érezteti magát, mint a' gyönyörködtetés; noha a' kettő megállhat együtt, sőt a' kettőnek együtt is kell járniok." E két mondat pontosan összefoglalja Kazinczy differenciált álláspontját, ugyanis számára a *gyönyörködtető* funkció kétségtelenül elsőbbséggel bír, de soha nem szorítja teljesen háttérbe a *hasznosság* elvét. A jegyzetben kifejtett esztétikai elv kapcsolódása az epigrammához azonban nem teljesen kézenfekvő, legalábbis magyarázat nélkül: „Repkényes poharat vártam, 's adsz vastag ebédet. / Koldusidat tartsd jól, Döbrei; nem vagyok éh." A kapcsolatot a jegyzet második bekezdése fedi fel: „*Repkény,* hedera. A' *borostyán* nevezet örökre a' *laurusé.* A' *babér* iszonyú nevével csak az fog élni, a' ki tompa érzeni, hogy a' patikai 's konyhai szókkal szép munkákban élni nem szabad." Az *utile et dulce* elve tehát a 'patikai, konyhai szók' (hasznosság) és a 'szép munkák' (gyönyörködtetés) ellentétét hivatott értelmezni, a megfogalmazás ugyanakkor ki nem fejtett utalást is rejt magában. Kazinczy ugyanis 1804-ben név nélkül közölt hírlapi cikkben támadta meg Csokonait és közvetve Földi Jánost a babér szó használata miatt, ugyanúgy szemükre vetve, hogy az csak „konyhába és patikába"[27] való, nem költeménybe. Utóbb felfedte magát, Csokonai válaszolni akart, a vita búvópatakszerűen folytatódott Csokonai halála után is. Az epigramma és a jegyzetben kifejtett esztétikai elv kapcsolatát e régi vita szöveghálójában szemlélve láthatjuk be igazán.

A harmadik hosszabb jegyzet *A' két természet* című epigrammához készült, mely az előtte álló *Prózai és poetai szóllás* párverse. „Az Aesthetica' profánusainak csak az *Természet,* a' mit testi szemeikkel látnak. Ők azt a' Festőt dicsérik, a' ki úgy festi a' képet a' hogy' azt a' tükör adja-vissza." Az Aesthetica beavatottjai ezzel szemben a „Mesterség' Természeté"-t követik, vagyis az ideális szépséget, erre vonatkozik az idézett görög mondás: „*Eis to kreisson*", amely eredendő jelentésárnyalatai alapján kontextusfüggően fordítható magyarra ('az erősebb/magasabb

26 KazKölt I, 101.

27 Lásd erről részletesen: Csokonai vitéz Mihály, *Feljegyzések*, kiad. Borbély Szilárd, Debreczeni Attila, Orosz Beáta és Szép Beáta, Csokonai Vitéz Mihály összes művei (Budapest: Akadémiai Kiadó, 2002), 212, 532–534.

rendű/előnyösebb/jobb/szebb irányába').[28] Ezt a mondást első levélbeli elküldésekor a kettősséget megnevező, értelmező funkciójú kvázi-alcímbe helyezte: „tudniillik a' Nach der Natur és az εις το κρεισσον". Fórizs Gergely részletesen áttekintette a görög mondás forrásait és előfordulásait Kazinczynál (és Kölcseynél), ebből pontosan látható, hogy az idealizálás esztétikai elvét Kazinczy igen gyakran e mondás segítségével fogalmazta meg, következetesen képzőművészeti példák alapján, ahogy a jelen jegyzetben is. Kiemelendő korábbi előfordulásai sorából egyik első feltűnése, a Budai Ézsaiásnak írott 1805. március 31-i levélben, melyben a fogság után először foglalja össze a neológiával kapcsolatos nézeteit, éppen a Csokonai-nekrológ körüli vitakérdések áttekintését követően: „A' Festőknél az, a' ki úgy találná-el az ember' képét, a' mint az a' tükörben látszik, Handwerkernek neveztetnék: a' Künstler' nevét az kapja-el, a' ki az ember fejéből olly fejet festhet, mellyen minden szem örömmel múlat. Εις το κρειττον! Ezt kiáltották a' Görögök' Mesterei a' tanítványoknak."[29] E levélrészlet logikájában, de még egyes megfogalmazásaiban is a kötet magyarázatát idézi, az epigramma alapgondolata lényegében itt áll előttünk.

A negyedik hosszabb jegyzet *Az avatatlan* című epigrammához készült, amely címébe emelte a kötetkompozíciót alapvetően formáló szembeállítás (beavatott–avatatlan) egyik elemét. A vershelyzetet csak a 4–5. sor fedi fel: a beszélő vendéglátójának énekére odatévedt cigány maga is dalra fakad az elbűvölő ének hatására. Az epigramma címével jelzett szembenállás a két énekre való utalás által formálódik meg a szövegben ('Ísisz és Osírisz' – 'Hol lakik kend...'), az allúziókat a magyarázat fejti meg: „Czélzás Mozartnak Bájsípjára, 's eggy végre, végre, harmincz év után! avúlni kezdő Hegyaljai Gassenhauerre". Ugyanezek az információk kommentárként a Rumy Károly Györgynek írott német nyelvű levélben a vonatkozó sorokhoz vannak fűzve: „Zauberflöthe", illetve „eine Vaudeville des Pöbels und der Zigeuner Musikanten". A Gassenhauer és a Vaudeville utcai dalt jelent, melynek közönsége a Pöbel, előadója a cigánymuzsikus. A Pöbel, vagyis az 'Aesthetica profánusai' kulturális szintjük által jellemeztetnek, megokolva ezzel szembenállásukat a Szellem és Művészet beavatottjaival. Az énekek szembesítése egyértelmű értékminősítést jelent, ugyanakkor a cigánymuzsikus Mozart *Varázsfuvolá*jából Sarastro áriáját csodálattal hallgatja, amit a maga módján ki is nyilvánít („'S jajj mint bíg az imillyen"). A humor éppen az inadekvát tetszésnyilvánításban rejlik, miként a magyarázatban és a levélben egyaránt idézett, mintaként szolgáló Catullus-versben. A magyarázatban mintegy odavetett mondat pedig más vonatkozásban árnyalja az alapminősítést: „Nem rosszabb Duetto, mint soka azoknak, mellyeket Fortepiánóink mellett 's az Operákban hallunk", vagyis ha abszolut

28 Fórizs Gergely, „Eis to kreisson! A művészi idealizáció jelmondatának értelmezései Kazinczy körében", *Irodalomtörténet* 92 (2011): 451–474, főként 451.

29 KazLev III, 309, 743. sz.

értelemben véve nem, de a *maga nemében* még ez az utcai dal is értékelhető.[30] A minősítés logikája megegyezik a Csokonai verseinek megítélésében érvényesülő szemlélettel, mint *A' Reményhez* kapcsán a *Tübingai pályamű*ben írja 1808-ban, az „ének valóban bájoló, s tanulatlan olvasónak sokkal kedvesebb lesz mint Dayka két dalai". A szembeállítás az epigrammában egyszerre érvényes a fenséges és alantas stílusszintet képviselő művekre és az azokat élvező közönségrétegekre, kapcsolódóan a kötet e vonulatához (*Fentebb stylus*, *Arbuscula*, *A' pedant*).

Az áttekintett négy hosszabb magyarázó jegyzet közül három Kazinczy fontos aestheticai elvét fogalmazza meg: a használni és gyönyörködtetni (*utile et dulce*) differenciált értelmezését, a művészi idealizálás elsőbbségét a puszta természetutánzással szemben, a fenséges és alantas hangnemek elválasztásának követelményét. E három elv szoros kapcsolatban van az első jegyzetben, a kiejtés kapcsán kifejtettekkel: a szép és a köznapi durvaság szembeállításával. Vagyis „mindenben azt kell keresni a' mi *szép*." A puszta hasznosság, a közvetlen természetutánzás és az alantas hangnem költői használata és ennek élvezete egyaránt a durvaság, köznapiság megnyilvánulása, s így idegen kell legyen a művész számára. Ezek a Pöbel jellemzői, ami magyarázza a kötethős Pöbellel való szembenállását. S megfigyelhettük azt is, hogy mikor a kommentárokban a Pöbel alakot ölt, az mindig a Csokonai és Debrecen körüli régi viták szöveghálóját idézi meg.

Ezen egymással összefüggő esztétikai elvek között az első jegyzet költői kérdésének („az e *magyar* a' mi *durva?*") kontextusa azonban nem látszik pontosan, vagyis hogy egyáltalán miért is vetődik fel tiszta magyarság és szépség szembeállíthatósága, aminek valójában a tagadása e kérdés. Van epigramma (*A' neo- és palaeologusz*), amely ezt tárgyazza, de nincs hozzá magyarázat, csak levélbeli kommentárokra vagyunk utalva, ahogy több más esetben is. S van, ahol az sincs, a kötet második egységét képező *arcképek* epigrammáinál például a levelek sem szólnak a didacticus résszel való összefüggés mibenlétéről, noha ez az összefüggés egyáltalán nem magától értetődő. Az explicit szerzői magyarázatok hiányában a tisztázatlan kérdés megválaszolásában a szövegháló értelmező potenciáljára támaszkodhatunk, annak is egy különleges elemére: a testvérszövegekre. Azt a három szöveget nevezzük így a *Tövisek és virágok* esetében, amelyek keletkezésük idejében és szemléletükben is összefüggenek az epigrammagyűjteménnyel, s egymással szövegszerűen összeolvashatók: a Dayka-életrajzot, valamint a Berzsenyi- és a Vitkovics-episztolát.[31]

30 Fried István elemzése ugyancsak kiemeli Kazinczy nézeteinek összetettségét: „Kazinczy kérdései a purizmusról", 64–65.

31 E két episztola és a kötet szoros kapcsolatára már Czeizel János is felhívta a figyelmet: „Annyi tény, hogy nemcsak a gondolatok közössége s tárgy azonossága, hanem a czél s a hatás, melyet a kortársakra gyakoroltak, is az epigrammákhoz köti ezen két epistolát." Czeizel János, „Kazinczy Ferencz epistolái", *Irodalomtörténeti Közlemények* 20 (1910): 16–49, 43.

A didacticus epigrammák és a Dayka-életrajz

A *Tövisek és virágok* didacticus részének közepe táján elhelyezett *A' neo- és palaeologusz* egy képzeletbeli alak dohogásának megidézésével kezdődik: „Nem magyar a' nyelv már, nem az a' ruha! Németes ízlés / Lepte-meg ezt és azt, 's korcsosodásra jutunk! / Így kesereg Fürmender Uram". Az egyenes idézést a továbbiakban függő idézés váltja fel, s a nyelv és az öltözködés párhuzama által kibontakozik az első disztichonban megfogalmazott ellentét, amely a zárlat felszólításához vezet („Fürmender, te ne légy Urficska: te, nagy Für-men-der, / Légy Fürmender! te, légy Elegánt, Elegánt!"). A *Magyarázatok*ban csupán a címre vonatkozó igen szűkszavú kommentárt találunk: „*Neósz,* új; *Palaeósz,* régi; *lógosz,* beszéd, beszéllő." A levelek azonban annál részletesebben magyarázzák, hogyan is kell értenünk Fürmender Uramat. Közvetlenül a vers megszületése után, 1810 januárjában Kazinczy hosszan ír erről Berzsenyinek, Döbrenteinek, Dessewffynek és Rumynak, ez utóbbinak teljes német prózafordítást ad, de az előbbieknek is explicitté teszi az epigramma jelentését, Berzsenyinek ekképpen:

> Igen is nevetséges volna ha Bíró Uram öltözne úgy [mint a Jurátus]: de az is az volna ha a' Jurátus öltözne a' Bíró Uram lábikrát verő mentéjébe. **A' poetai stílus tehát éljen új szavakkal: Bíró Uram pedig Debreczenivel.** – Eggy jó Isten a' Bíró Uram titulusa helyett a' Fürmender (Vormünder, Tribunus [gyám, elöljáró]) nevét juttatá eszembe, 's ez már hangjára nézve is véghetetlenűl nevetséges szó.[32]

E magyarázat nem csupán prózára fordítja a némiképp homályos epigrammai zárlatot, de azonosítja is a képzeletbeli alakot Debreczen megszemélyesítőjeként, szembeállítva azt a poétai stílus által megkövetelt újszerűséggel (mint az általunk félkövérrel kiemelt mondatban látszik).

A Dessewffy Józsefnek szóló kommentár az epigramma példázatának éppen erre a vonatkozására, az újszerűségre helyezi a fő hangsúlyt: „**Debreczen haragszik az új szabású ruhákra 's a' Neologizmusokra.** – Hogy ne akadjon fel azon a' *Kleinstaedtler?* Szörnyű bolondság azt kívánni, hogy a' Debr. Bíró ollyan hosszú nadrágba 's kurta mentében járjon mint Gróf Desőffy Jósef: de azt is bolondság kívánni, hogy Gr. D. J. járjon ollyanban mint Bíró Uram. Igy a' nyelv is."[33] A Döbrenteinek írott kommentár pedig új és idegen kapcsolatára utal, amely miatt Debreczen az újat nem-magyarnak mondja: „A' német nyelv is anyanyelv.

32 KazKölt I, 118.
33 KazKölt I, 121.

Ha ők **gazdagíthatták xenologismussal** a' magok' nyelveket: ne é mi is a' magunkét? De **Debreczen ezt nem szenvedheti,** mint a' csecsig felérő hosszú nadrágot, eggy arasz mentét, titusirozott fejet. **Azt mondja, hogy ez *nem magyar*.**"[34] A Rumynak írott hosszú, német nyelvű levél szétszórtan érinti mindeme vonatkozásokat, ott a magyarázat valójában az epigramma prózai átirata.[35]

A három idézett kommentár, illetve az idézetekben általunk kiemelt részek három, egymással összefüggő ellentétet jelenítenek meg, amelyekben a szembeállított elem mindig Debreczen, csak az adott vonatkozásban más és más jelentésben:

Berzsenyi-levél	poétai	debreczeni [köznapi]
Dessewffy-levél	újszerű	Debreczen [szokásos]
Döbrentei-levél	idegenszerű	Debreczen [magyar]

Ha az egyes oszlopokat egybeolvassuk (poétai, újszerű, idegenszerű–köznapi, szokásos, magyar), a kommentált epigrammán túl ráismerhetünk a korábban tárgyalt *A' nehéznyelvű* értelmezői kontextusára is, kifejtettebb formában. Annak kötetbeli magyarázata a puristák magyarosító írás- és ejtésmódja kapcsán tette fel a költői kérdést: „az e *magyar* a' mi *durva?*" E levélbeli kommentárok megvilágítják, miért is kapcsolódik össze Kazinczy kérdésében a 'durva' és a 'magyar': a Debreczennek tulajdonított kisajátító értelmezést (a köznapi és a szokásos a magyar) elítélő kontextusban jeleníti meg (a köznapi és a szokásos durva). *A' neo- és palaeologusz* példázatának kommentárjai ezzel együtt is elismerik mind a szokásos, mind az újszerű öltözködés és nyelvhasználat jogosultságát, de elválasztásuk szükségességét hangsúlyozzák, s még inkább azt, hogy nem alapozhatnak meg kisajátító identitáskonstrukciót (magyar–nem-magyar).

Kazinczy kommentárjaiban azért fordul szembe Debreczennel, mert e kirekesztő értelmezés fő képviselőjét látja benne, amit a *Debreceni Grammatiká*ra vezet vissza. Ennek *Előljáró beszéd*ében többek között Kazinczy is bírálatot kapott: a *Grammatika* által (nevek említése nélkül) bírált fordítók „nem akartak megmaradni a' Magyar Nyelvnek természeti egygyűgyűségében, a mellybenn áll pedig annak valóságos szépsége; hanem szokatlan, idegen, és azért dísztelen színekkel találták azt ékesgetni [pedig] a Magyarok között, még eddig ugyan, a Köznépnél vagyon a tiszta Magyarság, az ollyan Köznépnél tudniillik, a melly legkevesebb idegen Nemzetűekkel vólt eleitől fogva megelegyedve".[36] A magyarság megőrzése mint az identitásképzés ideologikus alapértéke így belépett az aestheticai térbe,

34 KazKölt I, 114.
35 KazKölt II, 401–402.
36 *Magyar Grammatika, mellyet készített Debreczenbenn egy Magyar Társaság* (Bécs: Magyar Hírmondó–Alberti Nyomda, 1795), XVIII.

minősítő kritériumként funkcionált, s az átvett, vagyis idegen szépségeket mint nem-szépet eleve kizárta a poétikai-nyelvi lehetőségek közül.[37] Ez az, ami Kazinczy szerint elfogadhatatlan. Számára az aesthezis az elsődleges, s innen nézve a köznapiság és a szokás nem más, mint durvaság. Az idegenszerűség használata jogosult, a magyarság emiatt nem kérdőjelezhető meg. A xenologizmusok, soloecismusok azonban csak bizonyos feltételek mellett használhatóak, melyeket e kommentárokban nem fejtett ki, pontosabban nem e kommentárokban fejtett ki, hanem például a Dayka-életrajzban.

Az idézett levelek után egy hónappal debreceni ügyvéd-barátjának, Nagy Gábornak küldi *A' neo- és palaeologusz*t, egész más típusú kommentárral, hiszen, mint írja, annak „az *Úr előtt* nem kell magyarázat". Neki az epigramma születésének kontextusáról szól: „Én épen ma végzém a' Dayka verseinek utolsó revisióját 's Biographiáját [...] Ezen Biographiában szó van a' Neologismusról, 's ellenségei jutván eszembe, Debreczent látám magam előtt. Im ez az Epigramma lett belőle".[38] Ha fellapozzuk az ekkor befejezett, de csak 1813-ban megjelent Dayka-életrajzot, rábukkanunk *A' neo- és palaeologusz* ötletére, részletesen kifejtve és értelmezve, lényegében ugyanazon elemeket hangsúlyozva, amelyeket a korábbi kommentárokban láttunk.[39] Mindez arra vall, hogy az említett vers, de tágabb értelemben a *Tövisek és virágok*, valamint a Dayka-életrajz mögött közös a szemléleti háttér, így azokat testvérszövegeknek tekinthetjük. Valójában ez az életrajz Kazinczy neológiáról alkotott korabeli nézeteit összegzi, értekező szövegként bővebben és kifejtettebben, mint ahogy azt az epigrammák, illetve azok magyarázatai tehették.

A Dayka-biográfia maga is vitapozícióból szól, a vitát ugyanúgy Debreczennel, vagyis a *Debreceni Grammatika* szemléletével folytatja, mint *A' neo- és palaeologusz*, noha első ránézésre úgy tűnhet, mintha itt már közeledne a *Debreceni Grammatika* álláspontjához,[40] hiszen egyetértőleg hivatkozik rá éppen az idegenszerűségek, a más nyelvből való kölcsönzés kapcsán. Ez a rész azonban egy

37 Lásd erről monográfiánk alfejezetét: Debreczeni Attila, *Tudós hazafiak és érzékeny emberek: Integráció és elkülönülés a XVIII. század végének magyar irodalmában* (Budapest: Universitas Kiadó, 2009), 348–350.

38 KazKölt I, 123.

39 „[N]émelly Vice-Ispánjaink, kik Maria Theresiának utolsó Diaetáján voltak Patvaristák, kaputrokmetszésű mentét hordanak, Patvaristájik pedig, sőt nem kevesen azok is a' kiknek Patvaristájik vannak, most midőn ezt írom, eggy arasznyi mentét 's hónig-érő nadrágot. Mellyik ezek közzűl a' *magyar* és *nem magyar?* Kívánhatja e az Urfi , hogy az Öreg-Úr is hosszú nadrágot vonjon? kívánhatja e az Öreg-Úr, hogy az Urfi is térdig-érő mentét vegyen magára? Mind a' Zrínyi' kaftánja ujak nélkül, mind a' Vice-Ispán Úr' tisztes nyusztos mentéje, mind az Úrfi' dolmánykája magyar; 's elég ha ez bugyogót nem von a' filegrám-gombok mellé, 's az hajtáskát nem visel, 's koszperdet nem köt. A' fentebb-nemű prósa nem piaczi-beszéd, 's a' poesis nem prósa." Kazinczy Ferenc, „Dayka' élete", in Újhelyi Dayka Gábor', *Versei*, kiad. Kazinczy Ferenc, III–XLVIII (Pest: Trattner Mátyás, 1813), XXV.

40 Így értelmezi Bíró Ferenc: *A legnagyobb pennaháború*, 469–470.

nagyobb retorikai szerkezet bevezető része, az e hivatkozásból induló gondolatmenet a következő bekezdésben az ellentétébe fordul:

> De bizony a' Magyar Sion' kőfalainak őrjeit is, előbb hogy elkezdenék siralmas Siralmaikat, iskolába kellene küldeni Heynéhez és Mitscherlichhez, hogy, ha mind a' mellett hogy őket égig magasztalják, nem értik, e' kettőtől [...] tanúlnák-meg, szabad e vagy nem? a' szokástól – a' köz nép' szokásától! – eltávozni, az idegent követni.[41]

A *Magyar Sion* Debrecen önértelmező megnevezése volt, s Kazinczy a Csokonai-nekrológ idejétől fogva előszeretettel használta elítélő értelemben a bibliai allúziót Debrecenre: „Óh Jeruzsálem, Jeruzsálem!"[42] Az utalás másik eleme Heyne és Mitscherlich Horatius-kommentárjaira vonatkozik, amelyek alapján még Kazinczy debreceni barátja, Szentgyörgyi József is nem sokkal korábban Horatiusra hivatkozott a *Debreceni Grammatika* álláspontjának védelmében. A Dayka-életrajz azt mutatja meg hosszú idézetekkel, hogy a nevezett helyek éppenhogy ellentétesek ezzel, vagyis Debreczen félreértette Horatiust és a Horatius-kommentárokat, melyek valójában Kazinczy véleményét igazolják a *Debreceni Grammatiká*val szemben.

Ez a *Debreceni Grammatiká*val ellentétes álláspont jelenik meg összegző megfogalmazásban a Dayka-biográfia sokat idézett bekezdéseiben, a Debreczenre való két utalás között:

> Tudni a' nyelv' törvényeit elmúlhatatlanúl szükség, szükség azt is tudni mi van szokásban: de azt is szükség tudni mi adhat tópicus díszt, 's el nem feledni hogy kevés régula van kifogás nélkül, és hogy a' regulától eltávozni sok helytt trópus vagy figúra, 's nem anomalia. Azonban igen is igaz, hogy ez a' szabadság csak azoknak való, a' kik a' nyelvet tanúlták, tudják; a' ki nem-tudva, nem-akarva, megszorúlásból hibázik, járjon a' törvény szerént.[43]

Nem nehéz e kifejtett gondolatban felfedezni a *Soloecismusz* című epigramma már idézett pentameterét: „Nem botol a' ki helyén tudva 's akarva botol". A soloecizmusok kapcsán Kazinczy többször Seneca mondására hivatkozott, így tett a Budai Ézsaiáshoz írott, már idézett 1805-ös levélben, s a *Tövisek és virágok* 1816-ban tervezett második kiadásához készített hosszú kommentárban is, noha nála valójában nem teljesen a senecai értelemben szerepelt, hiszen az idegenszerűségek használatát részben kontextualista érvekkel indokolta.[44] Ez az érv szol-

41 Kazinczy, „Dayka' élete", XXX.

42 Erről és a továbbiakra nézve lásd dolgozatunkat a jelen kötetben: Debreczeni Attila, *A debrecenisége: Kazinczy és egy nyelvi paradoxon születése*.

43 Kazinczy, „Dayka' élete", XXIX–XXX. Vö. Csetri, *Egység vagy különbözőség?...*, 65–66.

44 Lásd erről: Dávidházi, „Egy klasszikus életmű...", 446–454. „Seneca szavai szerint a grammati-

gál annak indoklására, hogy lehetséges idegenszerűségekkel szépíteni a magyar nyelvet, de csak az arra felkészülteknek, s csak ha az adott szöveghely indokolja. Az idegenszerűség alkalmazása és a magyar nyelv természete ebben az esetben nem állítható egymással szembe, ahogy azt szerinte a *Debreceni Grammatika* differenciálatlanul egybemossa. E ponton kapcsolódik a kötet arcképek-egysége a grammatico-aestheticai epigrammákhoz, bár ez az összefüggés egyáltalán nem kézenfekvő, sőt, általában az összefüggés sem nagyon érzékelhető pusztán a kompozíció és a magyarázatok alapján.

Az arcképek-rész és a Berzsenyi-episztola

A kötet második fő szerkezeti egységét jelentő arcképek epigrammái, mint arról szó volt, a megidézett alakoknak érdemük szerint virágokat és nyilak-tövisek általi karcolgatásokat, sőt, döféseket osztanak. Döfést igazán csak a keretversek jelentenek (*Kocczantyúsi*, *A' Lúdhattyú*), de a virág mellé a versek többsége ad kisebb karcolást is: *Himfy*nek a bőbeszédűség miatt, *Báróczy*nak, hogy elhagyta a literatúrát az alkímia kedvéért, *Péczeli*, *Fábchich* és *Baróti Szabó* esetében pedig közösen érvényes a Fabchich-epigrammához fűzött magyarázat: „Hogy írása követőket találjon, azt az Epigrammatista nem óhajtja: de óhajtja hogy minél több Olvasója legyen ollyan, a' ki azt, a' mit munkájában becsűlni *lehet* és *kell*, értse." E szerzők így nem poétai érdemeik okán (mert azért nem lehet), hanem tevékenységük hasznossága miatt kaptak virágot. A Fabchich-epigramma, pontosabban annak levélbeli kommentárja (Balogh Sándornak, 1810. április 19-én) még egy félmondatos utalást tesz Fabchich 'túl-a-Dunai dialectusára' is, ami inkább csak kontextusában rosszalló, s pusztán azért érdemel figyelmet, mert ez az egyetlen utalás a dunántúliságra a *Tövisek és virágok* szövegvilágában.

Mindössze három allegorizáló epigramma nyújtja tövis nélkül a virágot, kettő elődöknek (*Ráday*, *Sylvester*), egy pedig két kortársnak *(Kis és Berzsenyi).* Érdemi magyarázatot Kazinczy nem fűzött hozzájuk sem a kötetben, sem leveleiben. A *Kis és Berzsenyi* esetében a vers néhány kifejezése (*fenn-költ homlok*, *Spártai–Lezbósz*, *dalok*, *lant*) elég egyértelműen utal a fenséges és naiv hangnemek, óda és dal kettősségére, amelyek kortárs képviselőiként nevezi meg Berzsenyit, illetve

kus nyelvi szabadságának a határa a »sciens« ('tudva'), illetve a »nesciens« ('nem tudva') elkövetett idegenszerűség között húzódik, ami Kazinczy számára is oly fontos, hogy egyes levélbeli idézeteiben (Gr. Majláth Jánosnak, 1818. május 31; Kis Jánosnak, 1818. június 1.) csupa nagy betűvel írja a SCIENS és NESCIENS szavakat, ámde versében ennek csak a »tudva« vagy legföljebb a »tudva s akarva« felel meg, s elébük a vers minden változatában rendre betoldja, hogy »helyén«, összhangban a költői nyelv rá jellemzően kontextualista felfogásával." (453.) A soloecismus fogalma tehát nem szorult a háttérbe sem a *Tövisek és virágok* idején, sem Kazinczy későbbi szövegeiben, s alapkaraktere sem változott meg (ahogy Bíró Ferenc interpretálja: *A legnagyobb pennaháború*..., 463–465.).

Kis Jánost. A *Ráday* és a *Sylvester* ennyi támpontot sem ad a versbéli allegória megfejtéséhez: Ráday 'újabb Mózesként' szólal meg („Az új törvénynek kettős ércz táblájit / Lehoztam a' Parnassz' szent bérciről"), Sylvester pedig mintegy honalapítóként, s egyben Ráday elődjeként („Első valék én, a' ki, mint miveld / A' parlagot, törvényt 's példát adék. / Rádaim követte nyomdokom"). Ha viszont e két darabot egybeolvassuk a Berzsenyihez írott episztolával, a szoros egyezések által felderül az allegória értelme.

Kazinczy 1809 őszén kezdte el írni verses levelét, melyet 'jambusainak védőbeszédéül' szánt, s amelyet végül azért címzett Berzsenyinek, mert a vers tárgya a 'mesterség', ő pedig poéta. A majd csak 1816-ban megjelent episztola első teljes változata 1810 januárjából maradt fenn. Ekkortájt keletkezett a *Tövisek és virágok* első nagyobb epigrammacsoportja, köztük az éppen az előző alfejezetben tárgyalt, egymással szorosan összefüggő *A' neo- és palaeologusz*, *A' nehéznyelvű* és a *Soloecismusz*, valamint ugyanekkoriban készült a Dayka-életrajz is, továbbá a Berzsenyi-episztola mellé szánt (Kazinczy ekkori megjegyzése szerint 47 lap terjedelmű) értekezés a jambusverselésről s általában a magyar versrendszerekről, ami nem jelent meg, de amit utóbb többféleképpen felhasznált.[45] Közös szemléleti keretben született testvérszövegeknek tekinthetjük ezeket. A Berzsenyi episztola középső nagy részét a magyar verselési rendszerek áttekintése képezi, ennek mintegy 50 soros 5. versszaka a Sylvester és Ráday nevéhez fűződő újításról szól. Sylvester kezdeményei után Rádayhoz kötődik, hogy a különböző versnemek „Szerelmes öszveölelkezésbe költek, / 'S visszálkodások' harcza véget ért. / 'S most a' magyar dal már görög kecsekkel / Dicsekszik". E hosszú versszakkal szemléletében, de néhol példáiban, fordulataiban is megfeleltethető a *Ráday* és a *Sylvester* című epigramma. Ez alapján allegorizálásuk is könnyen megfejthető, hiszen a mózesi tett éppúgy a versújításra érthető, mint a honalapítás és a parlag feltörése. A 'törvény kettős érctáblája' a magyaros és görögös vershagyományt jelenti, amely jól megférhet egymás mellett, mint a Berzsenyi-episztolában és a *Kis és Berzsenyi* című epigrammában, de egyesülhetnek is, ahogy *Ráday*nál és az ő követőinél látható.

A Berzsenyi-episztola versrendszereket áttekintő középső részét keretező nyitó és záróegység azonban nem kevésbé tanulságos, mert fényt vet arra a szemléleti összefüggésre, ami a versújítást tárgyazó arckép-epigrammákat a grammatico-aestheticai epigrammákkal összefűzi. Az episztola nyitánya vitahelyzetet jelenít meg: „Hogy jambusimra gáncs fog szállani, / Előre láttam. Ők az iskola' / Törvényeit bátran által szökdösik." Majd eljut a költői kérdéshez („De kell e törvény, kell e példa a' szépre?"), ami lényegében ugyanazt a gondolatot fogalmazza meg, mint *Az iskola' törvényei* című epigramma, amely a már említett *Az avatatlan*

45 Lásd erről: KazKölt II, 361–362.

és a *Purismusz* között helyezkedik el. A *szép* alapkritérium volt a kötet hosszú magyarázataiban is, ez állt szemben a *Debreceni Grammatika* szemléletével. Ezt a szembenállást az episztola zárlata explicitté teszi, a szonettírás múzsáját megidézve (mert Kazinczy az episztola előtt nem sokkal, 1809 áprilisában-májusában írta első szonettjeit), példaként az idegenszerű honosítására (különösen félkövér kiemeléseinkben):

Ki vagy te, szép Szűz? Lángoló szemed
'S e' barna, fürtös üstök, e' szemérem,
Orczáid' színe, 's e' varázs kecsek
Benned hazámnak szűltjét sejtetik.
De barna, fürtös üstököd' virágai
'S a' hang, melly édes ajkadról folya,
'S eggy mondhatatlan báj, mellyet szemem
Még eggyikén sem láta Szépjeinknek,
Külföldinek mutatnak. Ah, ki vagy?
Csudállak és szeretlek!
'S a' leány
Mondá: Nevem Xenídion 's Magyarcsa.
Báróczy volt az ápolóm; az új
Szép Attikának méhe. Ő tanított
Engem szemérmes-édest selypeni,
'S távozni a' durva nép' beszéditől,
'S nevetni a' durva népnek gúnyait.
Kis énekem, melly hozzád elhatott,
Külföldnek éneke.
[...]
Csak a' butát rettenti az a' mi még új.
Külföld termése volt a' rózsa is;
A' **mívelés belföldivé tevé**;
'S olasz-eget szítt e' tetők' gyümölcse.
Jer, halljad lantom' zengzetét. Ne kérdd:
Mindég enyém volt e? **Most már enyém.**
Ne kérdd: *Törvénnyel eggyez é, nem é?*
Eggyez, ha szép; mert törvényt ez teszen.
A' Kellem' Istennéjit engeszteld-meg.
Győz, a' kinek kedvellik áldozatját.

A szonett múzsája két néven, Xenídionként és Magyarcsaként mutatkozik be: az első a korábbi levélkommentárban is szereplő xenologizmusból (idegenszerűség-

ből) származik, a másik könnyen felfejthetően a magyar-ból. A furcsa névképzések jelzik e két vonatkozás elválaszthatatlanságát. Ez a *Debreceni Grammatika* által megképzett idegen–magyar ellentét felülírása az idegenszerűség honosodásának képzetével, amelynek másik vetületeként a Dayka-életrajz megismétli az 1805 óta érvényes és megfogalmazásában sem sokat változott gondolatot: az a tény, hogy a magyar keleti típusú nyelv, nem zárja ki, hogy nyugati mintákat kövessen.[46] Az idegen honosíthatóságának mércéje és kritériuma pedig a szép, ahogy az erre vonatkozó (általunk kurzívval kiemelt) két sor mutatja, zárásképpen is felidézve az episztola nyitányának gondolatát. Előttünk állnak így a *Tövisek és virágok* kompozíciója által leképzett gondolati keret összefüggései: a didacticus epigrammák a *szép idegenszerűségek* mellett érvelnek, az arcképek említett darabjai pedig ennek az érvelésnek a *történeti példázatát* jelentik. A magyar versrendszerek alakulásában megrajzolt Sylvester–Ráday–Kazinczy–Dayka-vonulat Kazinczy törekvéseinek legitimációja. E legitimációs narratíva a megelőző évek stúdiumainak eredménye, a versírásról szóló tanulmányokban, a *Magyar régiségek és ritkaságok* kiadásában, a *Tübingai pályairat* irodalomtörténeti áttekintésében és sok levélben, feljegyzésben formálódott ki.

Mindez az avatottak és avatatlanok viszonyrendszerében nyer értelmet, hiszen (ahogy az aláhúzott sorokban olvashatjuk) a 'durva nép' áll szemben a 'gráciáknak áldozókkal', a kötetkompozíció alapvető ellentéte szerint. A 'durva nép' ugyanúgy 'gúnyol', mint teszi azt a kötetszerkezet metszetét jelentő *A' békák*ban a békák kara a fülemülével szemben: „Eggy bús madár, / [...] – Neve fülmile – / Meri bájos zengzeteinket / Megszaggatni jajjaival. / De nem marad-el / Az Istenek' / Bosszúja sokáig, / 'S a' vakmerő / Némúlva lakol." E gondolat és versötlet szerepel már a Berzsenyi-episztolában is, a vállalható magyar vershagyományok képviselőinek (Bessenyei, Barcsay, Ányos) felsorolása után e pársoros közbevetésben: „Az áldozatlan pórsereg körűlttök / Bájolva gyűlt-fel, 's minden hangicsálást / Zengésnek vévén, mint a' tók' lakói / A' fülmilének csattogásai mellett, / Rekedt szavával dong 's kong úntalan'." Az ellenfél tehát az 'áldozatlan pórsereg, a durva nép, a pórsereg, pór rend, vad nép', ahogy az epigrammák nevezik. Személyében egyértelműen azonosítva azonban nem ölt alakot a mottó Goethe-idézetének Pöbelje még az arcképek-részben sem.

46 Kazinczy nem a Dayka-életrajz idején ismeri fel, hogy a magyar keleti típusú nyelv (erre utal: Bíró, *A legnagyobb pennaháború*..., 457–458.), ez már meghatározó belátása volt az 1780-as évek végén is. Lásd erről monográfiánk fejezetét: Debreczeni, *Tudós hazafiak és érzékeny emberek*, 279–286. Csetri Lajos arra is utal, hogy Kazinczy az ellenfelek érvelését nem teljesen pontosan interpretálja, lásd: Csetri, *Egység vagy különbözőség?*..., 66. A Berzsenyi-episztola zárlatának értelmezéséhez lásd: Radnóti Sándor, *Jöjj és láss!: A modern művészetfogalom keletkezése: Winckelmann és a következmények* (Budapest: Atlantisz Könyvkiadó, 2010), 475–481; Csetri, *Egység vagy különbözőség?*..., 170–176, főként 175–176.

„Nyilaim nem sértenek *nyilván*" – írta Kazinczy Berzsenyinek másnap, hogy nyomtatni küldte a *Tövisek és virágok*at, jelezvén, amit más leveleiben szintén kifejtett, nevezetesen hogy néven nevezve, sértő szándékkal nem támad senkit. A kötet egészében mindössze Gyöngyössi János és Láczai Szabó József azonosítható a versek utalásai és (főleg) a levelekben hozzájuk fűzött kommentárok alapján. Az előbbire a 'parókás Poéta' megnevezés céloz a versben,[47] a Gyöngyössi kötete előtt álló arcképmetszet megidézésével (csinos paróka–savanyú ábrázat), az utóbbira a Láczai által hírlapban közölt cikk és gúnyvers fő motívumának és kulcsszavainak felhasználása. Kazinczy kommentárja nélkül az első allúzió aligha volt dekódolható, a második pedig csak a Láczai cikkét ismerők számára lehetett érthető. Egy harmadik azonosítható személy a didacticus részben szereplő *Lukai* című epigramma mögött sejlik fel, Kazinczy maga árulja el Kis Jánosnak írott 1810. október 29-i levelében, hogy Lukaira „eggy boldogtalan Hubai Miklós nevű Kalvinista deákból Prókátorrá lett emberke adott Originált",[48] aki 1810-ben egy Csokonait utánzó-plagizáló verskötetet adott ki. Kazinczy epigrammája nem ad támpontot az azonosításhoz, még az allúzióként érthető első címváltozatot (*Subai*) is a kevésbé áthallásos újra cserélte (igaz, így viszont más értette magára[49]).

Az idézett levélbeli kommentár folytatása azonban további célzást rejt magában: „Azért említem, mi volt, mert ez is *harangot kongató.*" A címzett, a közeli barát Kis János, pontosan értette a kurzivált kifejezést, hiszen számos alkalommal olvashatta már Kazinczy panaszát a 'mendikási harangkongatáshoz szokott publicum'-ról. A mendikáns a református kollégiumok kisdiákja, aki a legátust kísérve harangot húz, köszöntőt mond, adományt gyűjt. Kazinczy szótárában a 'mendikás tonus' a kálvinista kulturális közeg 'fatális ízlését' jelenti,[50] a Hubay Miklósra való utalás így tehát a személyen túlmutató jelentőséget nyer. Hozzátehetjük, Láczai és Gyöngyössi ugyancsak kálvinista volt. Elemzéseink során a hosszú jegyzetekkel kommentált versek utalásrendszerében és szöveghálójában rendre Csokonaihoz, a Csokonai körüli korábbi viták szövegeihez, érveléseihez, példaanyagához jutottunk, melyekben kimondva vagy sejtetve benne rejlett a Csokonairól először közvetlenül halála után megfogalmazott dehonesztáló minősítés: „holmi le nem vetkezhető *Kálvinistaság,* és a' mi a' Kalvinistaságnál még veszedelmesebb: *Debreczenyiség!*"[51] S ha csak a kiejtésről esett szó, mint például *A' nehéznyelvű*ben, az indokok között akkor is feltűnt, hogy (mint már idéztük) „a' Kálvin embere-

47 KazKölt I, 201, 204.
48 KazKölt I, 169.
49 KazLev IX, 50, 2052. sz.
50 Lásd a KazLev 497, 2399, 2447, 2836, 1957. sz. leveleit.
51 KazLev III, 278, 729. sz.

it tanítni kell pronunciálni", s egyértelművé vált, hogy az érvelés a Puristák ellen irányul. Kazinczy ezt gyakran úgy mondta, hogy a „Debreczeni Puristák" vagy „Debreczeni grammaticalis puritanismus" a *Debreceni Grammatika* nyelvtisztaság felett kérlelhetetlenül őrködő szellemiségére és annak képviselőire vonatkoztatva.

Debreczen mint jelképes ellenfél hosszú időn át formálódott különféle retorikai alakzatok által (synecdoche, personificatio, formula, allusio).[52] Eredetvidékére *A' neo- és palaeologusz* idézett levélkommentárjainak odavetett megjegyzései is utalnak: „Hogy ne akadjon fel azon a' *Kleinstaedtler?*" vagy „Debr. el nem hallgat; denn die Leute sind Kleinstädtler." A *Kleinstaedtler* azaz *kisvárosi* mint megbélyegző minősítés az Árkádia-per idején, a 'debreczeniség' attribútumaként vált hangsúlyossá, így szerepelt Kazinczy 1806. november 5-ei keltezésű, *Felelet a' Feleletre* című vitairatában is: „De kiki tudja, ha Debreczent ismeri, mit értenek közönségesen 's Debreczen *Debreczenségén,* és hogy ott a' *kis-városi lélek,* melly irtóztató játékot űz. Ott minden a' maga szemével lát, 's próbálja bár valaki mondani, hogy az nem mindenkor jól lát! ott minden mindent tud."[53] A második mondat a magatartásként értett 'debreczeniség' kifejezés lényegét fogalmazza meg: maga szemével lát, maga fülével hall, vagyis érdemi tudás nélkül mindig mindent jobban tud, s intoleráns mindazokkal szemben, akik másként vélekednek. A *Tövisek és virágok* didacticus részének már említett első epigrammacsoportja ezt a formulát variálja, amely utóbb, az egyetlen beszélő nevet alkalmazó *A' vak* című epigrammában explicit megfogalmazást nyer: „Van szemed és így látsz – melly paralogizmus ez? Oh ha / Látni akarsz, jámbor Hályogi: látni *tanúlj.*" Újrafogalmazva látjuk itt Kazinczynak már a *Magyar Museum*ban hetykén hirdetett alapelvét is: „Tanúljon-meg érteni, a' ki érteni akar!"[54] Kazinczy Debreczennel és a debreczeniséggel folytatott évtizedes vitája folytatódik tehát a *Tövisek és virágok*ban, a bírált magatartás és a jelképes ellenfél pedig valójában a *Debreceni Grammatiká*hoz kötődik.

A kötet mottójának Pöbelje, amely az epigrammák álnevet vagy fantázianevet viselő alakjaiban jelent meg, egy személyben egyesült a testvérszövegnek tekinthető Vitkovics-episztola fűzfapoétájában, Hőgyészi Hőgyész Mátében, akiről Kazinczy kijelenti, hogy „a' Hőgyész névnek nincs czélzott originálja. Ő az egész genus repraesentánsa, és nem Individuumé".[55] Az episztolát Kazinczy bő féléves alkotási folyamatot lezárva, 1811 januárjának végén, két héttel az epigrammakötet nyomdába küldése után fejezte be. Eredetileg a *Tövisek és virágok* kötetecskéjével együtt, egy nyomtatványként akarta kiadni, annyira pár darabnak érezte

52 Erre és az alábbiakra nézve részletesen lásd: Debreczeni, „A debreceniség...".

53 *Hazai Tudósítások* 2, 1. félév, 6. sz. (1807): 45. A 'Debreczenség' alak valószínűleg sajtóhiba.

54 Debreczeni Attila, kiad., *Első folyóirataink: Magyar* Museum, Csokonai Könyvtár: Források – Régi Kortársaink 11, 2 köt. (Debrecen, Kossuth Egyetemi Kiadó, 2004), 1:173.

55 KazLev IX, 15, 2040. sz.

e kettőt, de aztán több okból is letett erről, s Pestre küldte nyomtatni. A 'Szép-halom' mint a név nélküli kiadvány álnévként funkcionáló fiktív nyomdahelye azonban ezen is szerepel, s kiadványai közül csak ezen és az epigrammaköteten, ami ugyancsak szoros összetartozásukra utal. Az episztola Vitkovics Mihályhoz, az első görögkeleti felekezetű magyar íróhoz van címezve, s egy történetet mesél el. A beszélő egy zivataros éjszakán megérkezik egy fogadóba, ahol váratlan látogatója akad egy fűzfapoéta személyében. Az episztola nagy része az ő beszélgetésüket jelenetezi és a fűzfapoéta verséből idéz.

Kazinczy Rumynak írott 1811. január 27-i levelében az episztola történetét ismertetve kijelenti, hogy a történet helyszíne, bár nincs megnevezve: Debrecen,[56] Szentgyörgyi Józsefnek pedig e szavak kíséretében küld részletet: „Eggy Episztolámban, mellyért némelly lakosa 's fija Debreczennek haragudni fog, én eggy fiatal Poetával ezt a' két strophát mondatom." Jóslata beválhatott, egy példát legalábbis tudunk, hogy volt, aki megértette az utalást, s még többen voltak, akik félreértették azt.[57] A kérdéses két strófa így hangzik:

Hogy Pázmány magyarúl alkalmasint tuda,
Tekintsd hol született, 's többé nem lesz csuda,
Szülte volna Eger, Pécs, Soprony, Győr, Buda,
Ugy szóllana, mint szóll síp mellett a' duda.

De mivel az a' táj szűlte nemzetünknek,
Melly szűz birtokában vagyon szép nyelvünknek,
'S fel nem vette rongyát irhás zsellérünknek:
Nagy méltán tarthatjuk eggyik fő díszünknek.[58]

Mint korábban is láttuk, Kazinczy szövegeinek burkolt célzásait azok érthetik meg, akik ismerik az előzmény-szöveghálót, tehát nem kis mértékben a vitapartnerek, ellenfelek. A második szakasz első két sora elég világosan utal a *Debreceni Grammatika* fentebb már tárgyalt szemléletére, amely a helyhez kapcsolt magyar–idegen pólusok szerint értelmez. Még egyértelműbben idézi meg ezt a versbéli fűzfapoéta alábbi riposztja a vitában:

56 KazKölt II, 509–510.

57 Kövy Sándor sárospataki professzor méltatlankodott Debrecen megsértése miatt (Helmeczy Mihálynak, 1814. február 27., in KazLev XI, 252, 2608. sz.), viszont megsértve érezte magát egész Szatmár vármegye is, ahogy erről nagyon sok helyütt szól Kazinczy.

58 KazKölt I, 215. Az aprónyomtatványban csak a lényeget nem érintő kisebb módosítások vannak e részben.

Magyarnak én azt ismerem, 's csak azt,
'S nem senkit, senkit! mint azt, a' kinek
Szép nyelve még nincs elkeverve mással;
[...]
Nem szabja a' törvényt, új szót nem farag,
De a' régit érti, 's tiszteli a' szokást;
Úgy ír a' hogy' beszéll – Eggy szóval: a' ki
Közttünk lett, közttünk nőtt, közttünk maradt-meg.[59]

Kazinczy 1802. október 30-i levelében hosszan ismertette és kommentálta azt a vitát, melyet a *Debreceni Grammatika* szerkesztőivel, Domokos Lajossal és Benedek Mihállyal folytatott, s amelyben a sokszor felemlegetett tétel elhangzott: „tudom, hogy a' DEA DEBRECZEN (vel imitationem DEA ROMA, fictum) – senkit nem ismér Magyarnak, csak azt, a' ki Debreczenben neveltetett, és ollyan maradt, mint ott volt".[60] A vitát csak Kazinczy interpretációja őrizte meg számunkra, e megfogalmazást forgalmazta írásaiban és leveleiben, barátai mellett ellenfelei is ezt ismerhették, erre ismerhettek rá a vers olvasása közben. „Én a' Vitkovicshoz írt Epistolában – írta Dessewffynek – eggy bohót *teremtettem*, ki az én kedves hitem' sorsosainak, a' Kalvin János fijainak, esztelenségeket pengesse, *hogy csak Kalvinista tud magyarúl*, 's minthogy ezt a' bohót *valahol* kelle születni hagynom, még pedig Debreczen táján, – Szatmárban születtetém."[61] E levél 1815 végén kelt, de az episztola megjelenése óta eltelt időben számos alkalommal tért ki e vonatkozásra.[62]

A Domokosékkal folytatott disputát nemcsak a magyar–nem-magyar minősítés szembesítése jellemezte, hanem a 'poétaság' eltérő megítélése is. E vita visszhangjaként összegzi Kazinczy a poétaság és neologizmus kapcsolatára vonatkozó álláspontját 1805. március 31-i leveleiben: „Én tehát Neologus vagyok, és azt tartom, hogy úgy kell." Majd hozzáteszi: „Az én felem Báróczit, Bessenyeit, Virág Benedeket, Kis Jánost, Himfyt mutat a' maga Irói köztt: azok a' Tordai Leoni-

59 E részt az aprónyomtatványból idéztük: KazKölt I, 637.

60 KazLev II, 500, 539. sz.

61 Dessewffy Józsefnek, 1815. december 14., in KazLev XIII, 334, 3064. sz. Az episztolának a Domokosékkal folytatott vitával való kapcsolatára utal Bíró Ferenc is, de többek között e levélre is épülő interpretációnkkal ellentétes értelemben: Bíró, *A legnagyobb pennaháború*, 463. Csetri Lajos ezzel szemben, itteni értelmezésünkkel egybehangzóan azt emeli ki, hogy „a mátészalkai Hőgyészi Hőgyész Máté szájába adott »ars poetica« mintha elsősorban a debreceni grammatika szelleme és a Kazinczy által gyűlölt »debreceniség« ellen irányulna". Csetri, *Egység vagy különbözőség?...*, 64.

62 „A' Vitkovicshoz irt Epistola azoknak az én kedves hitemsorsosinak, a' Kalvin fijainak, bolondságokat teszi nevetségessé, a' kik azt kiáltozzák, hogy magyarúl csak Kalvinista tud." Jankovich Miklósnak, 1812. április 19., in KazLev XXIII, 205, 5776. sz. Lásd még a 2040, 2495, 2608, 2642, 2679, 2756, 2779. sz. leveleket.

nust 's Mátyási Józsefet mutatják."[63] 1809-ben, egy évvel a *Tövisek és virágok* első nagyobb verscsoportjának megírása előtt, így utal vissza e vitára:

> Ha csak kadentziát találni prózai könnyüséggel irni 's egynehány mendikási hahotára fakasztó Witzet ejteni elég, ugy igen is igaza van Domokos Lajos Urnak, hogy nekünk főpoétánk Mátyási József. Lehet e az Poéta, ha diarrheája van is a' versek fosásában, a' ki olly munkát ír, mint Mátyási írt a' Magyar Nyelv dolgában? Illyen a' Debreceni 's Pataki cultura 's elmésség.[64]

A Vitkovics-episztolában színre vitt beszélgetés a versbéli beszélő és a fűzfapoéta között újrajátssza az 1802-es vitát, ugyanúgy sorra veszik a régibb és újabb írókat, mint akkor, s ugyanazok a minősítések hangzanak el.

Az aesthezis szempontját képviselő neológus Kazinczy számára a 'kálvinista ízlés', a 'kálvinista vastagság', 'kalvinista durvaság' azonos a 'boldogtalan Debreceni gusztus'-sal, a 'nehézkés ízlés'-sel, amilyen ízlésű 'volt Debreczennek eggy nagy fija', Domokos Lajos. A 'mendikási harangkongatáshoz szokott publicum', 'Mendikás-hangú, tonusú emberkék', a 'fatális ízlés, a' mit Mendikásságnak nevezünk' elég egyértelműen és elmarasztalólag utalnak a kálvinista kulturális közegre.[65] Kazinczy szótárában 'Debreczen' *nevet ad a kálvinistaság*nak: a tiszta magyarság kisajátító képviseletét és egyben az aestheticai tompaságot, ízléstelenséget jelenti, mindazt, aminek az esszenciája számára a *Debreceni Grammatika*. A magát neológusként meghatározó Kazinczy így nevezi fő ellenfelét egészen 1815-ig, amikor is megtalálja az addig le sem írt ortológus megnevezést, amely felváltja azt.[66] Ennek a közegnek a Publikuma vásárol daróczot és olajat a krajnyai vásáron, s ennek a közegnek a poétája a *Tövisek és virágok Kocczantyúsi*ja, *A' Lúdhattyú*, Lukai, azaz Hubay Miklós és a többi fantázianévvel ellátott figura, s a Vitkovics-episztola Hőgyészi Hőgyész Mátéja, mint a genus repraesentánsa. Előttünk áll a Pöbel.

A *Tövisek és virágok* levélkommentárjai, szöveghálója és ennek részeként a testvérszövegek megvilágítják, amit az epigrammák enigmatikus allúziórendszere és a kötetbeli magyarázatok nem vagy csak részlegesen: a kompozíció által megformált fő ellentét mibenlétét. A gráciáknak áldozó beavatottak és az avatatlan profánusok, azaz a Pöbel egymásnak feszülése grammatikai-esztétikai elvek különbségéből és az ízlés alapvető eltéréséből fakad. Az áldozó kötethős tövist-nyilat, illetve virágot osztogat és Héraklészként száll szembe a Pöbel lélektelen írói-

63 Cserey Farkasnak és Budai Ézsaiásnak (itt az előbbinek szóló levelet idéztük: KazLev III, 304, 741. sz.).
64 Kazinczy Szemere Pálnak, 1809. február 11., in KazLev XXIII, 164, 5750. sz.
65 Lásd az említés sorrendjében a következő leveleket: 5762, 876, 2608, 453, 743; 497, 2399, 2447, 2836, 1957. sz.
66 Lásd erről részletesen dolgozatunkat: Debreczeni, „A debreceniség…".

val, valamint ezek durva publikumával. Az ellentétek a megelőző évtized vitáiban gyökereznek, azokból válnak érthetővé, és azok alapján azonosítható a Pöbel azzal a kálvinista kulturális közeggel, amelyet Kazinczy ekkoriban a leginkább ostoroz, s amelynek megnevezésére az általa alkotott és démonizált Debreczen-képzetet alkalmazta. A *Tövisek és virágok* hirtelen ötletből született kötetecskéje, Kazinczy egyetlen önállóan megjelent versgyűjteménye szándéka szerint tehát e viták folytatására szolgált. Támadó élének helyi értékét is ez jelöli ki, s csak utóbb, visszatekintő nézőpontból montírozott rá Kazinczy nagyralátóbb célzatot, ami azonban az eredeti szándékokat némiképp elfedvén máig meghatározza kanonikus helyét.

Széphalom

Kazinczy és egy emlékezethely születése[1]

> Otthona nem az egykorú magyar föld és élet, nem az adott valóság, nem a jelen világ, hanem a jövőből előlegezett, képzeletbeli fényhajlék, kifinomult lelkek eszményi szalonjaligetje, ahol másképp viselkednek, éreznek és gondolkodnak, más szabályú és zöngelmű nyelven társalognak, mint az alant nyüzsgő tömeg. Nem Bányácska, a maga sebző gondjaival, adósságaival, exekuciójával, megdermesztő aggodalmaival, hanem: 'Széphalom'; Széphalom, tele mindazzal a nevető, boldog, idilli előkelőséggel, nyugati urbanitással, mit e névbe, mikor megteremtette, rajongó lélekkel tartalomul lehelt. Széphalom a 'mindenek boldogsága', Széphalom a 'nemzeti becsület tüze', Széphalom a 'szent és hív érzések', Széphalom a rokokó idill, a 'poétai berek', az új Arcadia, Széphalom a jövő, Széphalom a kiművelt magyar nyelv, Széphalom az ízlés tündérpalotája! Felírta e nevet deszkatáblára, birtoka határán. Felírta verseibe. Felírta, örökre felírta levelei ezreinek dátumába, küldve, röpítve a szép nevezet szárnyán az óhajtott ideált: a régi nyomába, a régi mellé új religiót, az ízlés religióját. Azt hiszem, e megható fikció, e szellemi fata morgana sugártörésébe fölemelve érthető meg s méltányolható leghelyesebben Kazinczy történeti alakja.

Horváth János Kazinczy halálának századik évfordulójára írott megemlékezése[2] a kultusz nyelvén szól, mégis reflektáltan. Széphalom *megható fikcióként, szellemi fata morganaként* áll előttünk, mint Kazinczy legigazabb valójának megjelenítője. Valóság és fikció, élet és irodalom egybemosódása a Széphalom-képzet meghatározó vonása, így válik Kazinczy emblémájává Horváth János értelmezésében. E 'szellemi délibáb' azonban nem csak a Kazinczy-jelenség lényegét érzékíti meg,

1 Akadémiai székfoglaló előadás jelentősen bővített tanulmányváltozata. Párdarabja *A debreceniség: Kazinczy és egy nyelvi paradoxon születése* című tanulmánynak, valamint szoros kapcsolatban áll *A Tövisek és virágok kötetkompozíciója és szövegh álója* című dolgozattal. Mindkettőt lásd a jelen kötetben.

2 Horváth János, „Kazinczy emlékezete", *Budapesti Szemle* 59, 648. sz. (1931): 183–184.

Kazinczy emlékezetének visszfénye is ott lebeg benne. Széphalom 'megható fikciója' kulturális alakzat: emlékezethely. Az emlékhellyel szemben, mely a kultusz fizikailag létező helye, az emlékezethely nem feltétlenül szó szerinti értelemben vett hely, hanem elsősorban jelentéshordozó, mely egy közösség emlékezetében felidéző funkcióval és identitásképző erővel bír. Pierre Nora *lieux de mémoire* fogalmának magyar megfelelője, amely persze eredeti jelentéséhez képest már jelentősen átalakult. Ebben a módosult jelentésben képezi alapját a Magyar Emlékezethelyek kutatási programnak,[3] mely a Jan és Aleida Assmann nevével fémjelezhető emlékezetkutatások szemléletéhez áll a legközelebb.

A jelen tanulmány e kutatási irányhoz csatlakozik, fő célkitűzése Széphalom mint emlékezethely születésének leírása. A Széphalomhoz kötődő alapvető jelentéseket és toposzokat elsőként Kazinczy formálta meg. Kazinczy kortárs tisztelői és ellenfelei átvették és továbbalakították ezeket, saját értelemkonstrukcióik részeként. A Széphalom-emlékezethely a közvetlen utókor (előzményekkel folytonos) emlékező tevékenysége által született meg, s a továbbiakban az ekkor kialakult jelentésmag az egyre képződő új és új jelentésekben is állandó maradt. A tanulmány gerincét a megszületés e fázisainak leírása adja. Az első részben *Praedium Széphalom* történetét tekintjük át az újabb kutatások eredményei alapján, ahogy a tervezett *Magyar Emlékezethelyek* kötet szócikkeiben is először mindig az emlékezet tárgya vizsgálandó. A Kazinczyra irányuló vizsgálat a második és a harmadik fejezetben történik, először a névadás és névhasználat felderíthető adataival vetünk számot, majd a Széphalomhoz kötődő irodalmi toposzok alakulástörténetéről lesz szó. Ezek az elemzések Széphalom Kazinczy szövegeiben található mintegy három és fél ezer előfordulásának számbavételén és kontextualizálásán alapulnak.[4] A kiformálódott jelentések hatása keletkezésük

3 Minderről lásd S. Varga Pál programtanulmányát: „Kollektív emlékezet és történeti tudományok", *Studia Litteraria* 51, 1–2. sz. (2012): 32–40. E tematikus szám az emlékezethelyekről szól, benne többek között Aleida Assmann és Pim de Boer tanulmányaival, melyek a 2011-es debreceni emlékezethely-konferencián hangzottak el, s angolul a konferencia kötetében jelentek meg, amely nyitódarabja a jelenleg kilenc kötetből álló *Loci Memoriae Hungaricae* című sorozatnak: *The Theoretical Foundations of Hungarian 'lieux de mémoire' Studies*, ed. Pál S. Varga, Karl Katschthaler, Donald E. Morse and Miklós Takács, Loci Memoriae Hungaricae (Debrecen: Debrecen University Press, 2013). A *Magyar Emlékezethelyek* portál a következő címen érhető el: hozzáférés: 2020.10.24, http://deba.unideb.hu/deba/emlekezethely/. Itt mondok köszönetet S. Varga Pálnak, aki a jelen tanulmány első olvasójaként több fontos meglátásával érdemben segítette a végső változat kialakítását. Köszönöm továbbá Szilágyi Mártonnak az átdolgozott változat megjelenés előtti lektorálását.

4 Rendelkezésre áll elektronikusan (teljes szövegű keresésre alkalmasan) a levelezés most már mind a 25 kötete: Kazinczy Ferenc, *Levelezése*, szerk. (I–XXI:) Váczy János, (XXII:) Harsányi István, (XXIII:) Berlász Jenő, Busa Margit, Cs. Gárdonyi Klára és Fülöp Géza, (XXIV:) Orbán László, (XXV:) Soós István, 25 köt. (Budapest–Debrecen: 1890–2013) (a továbbiakban: KazLev + kötetszám); az összes önéletírás és a hozzájuk kapcsolódó feljegyzések, Kazinczy Ferenc, *Összes művei: Elektronikus kritikai kiadás*, szerk. Debreczeni Attila (Debrecen: MTA–Debreceni Egyetem Klasszikus Magyar Irodalmi Textológiai Kutatócsoport, 2016–2020), hozzáférés: 2020.10.24, doi: 10.5484/Kazinczy_Ferenc_muvei, http://deba.unideb.hu/deba/kazinczy_muvei/.

pillanatától érzékelhető. A negyedik rész feltárja, hogyan kapcsolódik rá a Kazinczy által megképzett jelentésekre és toposzokra a kortársak Széphalom-képzete, s hogyan formálják azokat saját képükre. Az ötödik rész a Kazinczy halála utáni három évtized emlékező aktusaiban mutatja fel a folytonosság elemeit és a jelentésképzés azon új alakzatait, amelyek a Széphalom-emlékhely és a Széphalom-emlékezethely megszületéséhez vezettek. E rész az emlékezés korának későbbi évtizedeire történő kitekintéssel zárul. A hatodik részben (a tervezett Emlékezethely-kötet szócikkeinek záróegységéhez hasonlóan) az emlékezethely jelentéseinek és a hozzá kötődő identitásképleteknek a leírására kerül sor, egyben összegezve és lezárva a gondolatmenetet.

Praedium Széphalom

Kazinczy 1810 decemberében hosszabb önéletrajzi feljegyzést készít *Széphalom és házi dolgaim* címmel, amelyben részletesen leírja széphalmi birtoka történetét, a hozzá kapcsolódó családi viszálykodásokat.[5] Rögtön az elején, a második pontban megemlékezik arról, hogy birtokjelző tábláját kétszer is felállította:

> 1794-ben szüret után eggy ágast állíttattam fel ott hol most a' kút vagyon közel a' Szakszon sövényéhez, mellynek táblájára e' szókat írtam: „ABAUJ VÁRMEGYE. PRAEDIUM. SZÉPHALOM. 1794." Ez a' tábla elavúlt, 's 1808-ban eggy újat állittattam az Ujhelyből jövő út jobb szélén az utolsó ház sövénye mellett, megtartván az előbbi felülirást rajta, 's csak az esztendőt változtatván 1806-ra, annak emlékezetéűl, hogy én *abban* jöttem ide lakni.[6]

Először tehát közvetlenül fogságba kerülése előtt, majd két évvel Széphalomra költözése után, de a költözés évét megjelölve állíttatta fel tábláját, mely kettős funkciót töltött be, egyrészt a birtokba lépést demonstrálta, másrészt nevet adott a praediumnak.

A praedium (azaz a nemesi birtok), és speciálisan a ház és a kert történetét legújabban Granasztói Olga és Orbán László dolgozták fel,[7] új források alapján,

5 Kazinczy Ferenc, *Pályám emlékezete*, kiad. Orbán László, Kazinczy Ferenc művei: Első osztály: Eredeti művek – Kritikai kiadás (Debrecen: Debreceni Egyetemi Kiadó, 2009), 154–161. A továbbiakban: PE.

6 PE, 155.

7 Orbán László, „Kazinczy széphalmi birtoka", *Irodalomismeret* 20, 4. sz. (2017): 8–52; Granasztói Olga, „Széphalom: egy angolkert utópiája", Uo., 54–89. A széphalmi emlékhely történetét nem sokkal korábban Kováts Dániel könyve foglalta össze: *„Fény s nagyvilág énnékem Széphalom": A Kazinczy Ferenc emlékhely története és hatása* (Sátoraljaújhely: Kazinczy Ferenc Társaság, 2009). A széphalmi életforma társadalomtörténeti megközelítése: Dobszay Tamás, „Széphalom – Kazinczy életforma- és lakhelyválasztása", in *A fogyasztás társadalomtörténete*, szerk. Hudi József, Rendi társadalom – polgári társadalom 18, 43–51 (Budapest–Pápa: Hajnal István Kör, 2007).

újszerű szemlélettel, igen nagy alapossággal, így itt most szükségtelen részletekbe bocsátkozni, elegendő vizsgálataik főbb megállapításai közül azokat felidézni, melyek témánk szempontjából fontosak. E megállapítások az alábbi időrendi áttekintéshez köthetőek:

1790 ősze	anyjától megkapja az apai birtokrészt;
1791 vége	tető alá kerül a maga tervezte ház;
1794 ősze	kitűzi a Széphalom birtokjelző táblát;
1806. június	elfoglalja széphalmi birtokát;
1813. április	az 'osztály' megerősíti birtokában;
1829. június	a birtok végrehajtás alá kerül.

Kazinczy emlékezéseiből tudjuk, s ezzel korabeli adatok is összhangban állnak, hogy az atyai birtokrészt özvegy anyja 1790 őszén ígérte oda neki, hogy tervezze meg házát, s ő felépítteti. Kazinczy elkészítette a terveket, 1791 májusában kezdtek az építéshez, július végén álltak a falak, télre tető alá került a ház. Ezt követően Kazinczy folytatta a birtok fejlesztését, noha még nem költözött oda, s kevéssel fogsága előtt kitűzte birtokjelző tábláját. Az eredeti tervrajzok elvesztek, mikor Kazinczy 1794. decemberi letartóztatásakor iratait lefoglalták, ezért a fogság enyhültebb szakaszában, 1795 nyarán kérte öccsét, hogy rajzoltassa le a ház és a kert akkori állapotát. A legújabb kutatások egyik jelentős újdonsága, hogy előkerült ez a rajzolat, mely tehát valamikor 1795 nyarát követően, de még 1799 nyara előtt készült és alapvetően a birtok és a kert fogság előtti állapotát tükrözi.[8] Megtalálhatóak rajta ugyanakkor Kazinczy fogság idején tervezett változtatásai is, megrajzolva vagy újrarajzolva egyes részeket oldalt vagy a hátoldalon. A rajzok egy gondosan eltervezett birtokközpont képét mutatják, amely a modern kertépítészet inspirációjára a tájkertet a gazdálkodással ötvöző angolkerttípust reprezentál. Egy jómódú, művelt birtokos nemesi életforma kereteit jelentette volna mindez, ha megvalósul.

Kazinczy a börtönben, egy halálos ítélet utáni bizonytalan idejű fogság távlatában rajzolgatta újabb terveit a kézhez kapott rajzolatra. Közben viszont a kert pusztult, a ház bevakolatlanul állva omladozott, öccse állatokat tartott benne. Mikor 1801-ben kiszabadult, az áldatlan családi viszálykodások közepette letett róla, hogy Széphalom valaha is az otthona lehet, de 1806 márciusában végül mégis ez a döntés született. Ilyen előzmények után költözött Széphalomra 1806. június 10-én, az ottani nyomorúságos állapotok miatt egyelőre felesége és kislánya nélkül. Már idézett 1810-es önéletrajzi feljegyzésében a Széphalomra költözés dátumánál többek között azt olvashatjuk, hogy házán nem voltak ajtók, ablakok, ci-

8 MTA KIK Kt., M. Ir. Lev. 4r. 121., 5. és 8. sz. Közli és keltezi: Orbán, „Kazinczy széphalmi birtoka".

gányokkal volt kénytelen együtt lakni, mindent áthatott a juhtrágya bűze, a falak néhol omladoztak.[9] Ugyanakkor épp odaköltözése napján mégis a következőket írta Szentgyörgyi Józsefnek: „Ott vagyok, édes barátom, a' hol ifjúságom arany álmaiban reménylettem hogy lenni fogok, és a' honnan magamat örökre kirekesztve gondoltam".[10] A feljegyzésben a beköltözés nehézségeit mutatja be nyomasztó részletességgel, Szentgyörgyinek és más barátainak ugyanekkor írott leveleiben a sok-sok viszontagság utáni megérkezésről ad hírt, a végre birtokba vett saját birtokról és házról.

A jómódú, művelt birtokos nemesi életforma azonban, amit 'ifjúsága arany álmaiban' eltervezett, nem valósulhatott meg. Felépítve állott több mint 400 m^2-esre becsülhető háza, benne 8 szobával és egy nagy étkezővel, a ház körül alapszerkezetében ki volt alakítva a gazdasági udvar és az angolkert. Soha nem tudta befejezni egyiket sem, a ház haláláig bevakolatlanul állt, a kert pedig betelepítetlenül. Sőt, bár az anyja halála utáni 'osztály' megerősítette széphalmi birtokában, végül mégis elvesztette azt. Halála előtt két évvel adósságai miatt végrehajtás alá került a birtok, s csak bérlőként maradhatott otthonában. Széphalom mint praedium története az életesemények fő gazdasági tendenciája felől szemlélve romlástörténet. Kazinczy harminc évesen, magas jövedelmű állami hivatalnokként, majd újabb állásban bízva, jó házasság reményében az így megalapozott pozíciójához tervezte meg és kezdte építeni házát és kertjét. Aztán nemcsak e perspektívák vesztek el, de minden veszni látszott. A fogság utáni újrakezdésben hiába nyerte vissza a széphalmi birtokot, körülményei nem engedték hajdani tervei megvalósítását, s az utolsó évtizedben gyakran még a tisztes megélhetés sem volt biztosítva. Széphalom egy nagyralátó birtokfejlesztési terv torzója maradt, az elképzelt jómódú, művelt birtokos nemesi életforma pedig vágyott utópia.

Névadás és névhasználat

Mikronév és praedium

Kazinczy önéletrajzi feljegyzésének a birtokjelző tábla felállításáról szóló, idézett részlete a bekezdés első felét alkotó ezen hosszabb szövegegység után következik:

9 „Az épűletben nem vala eggyetlen eggy ajtó 's ablak is. De nyár lévén, az ablakokat gyékényekkel betétettem, 's békével tűrtem bajaimat. [...] A' czigányok eggy fedél alatt 's ajtók nélkűl laktak velem. [...] az öcsém a' juhainak trágyájokat a' maga földjére [...] kihordatván, még annyit hagyatott benn a' szobában, hogy a' büdösség miatt meg nem maradhattam, 's közel eggy lábnyi magasságra álló ganajat magamnak kelle kihányatni. Azután a' pitvarból Ujhely és Mikóháza felé nyíló szobának boltját lebontattam, hogy ide ne döljön, mert rajta nagy repedések voltak." PE, 158.

10 KazLev IV, 184, 934. sz.

> A' helyet, mivel pusztán állott, sokféleképen hívták. Eggyik neve *Eresztvény* volt, másik *a' gaznál* (mint Rómában *ad aquas*), harmadik *a' Malomnál,* 's Isten tudja mi egyéb. Tót neve leginkább *Pri-Mosztu* (a' hídnál). Az atyám és anyám a' Serháztól adtak neki nevet, 's midőn embereiket ide kiküldötték, ugy adták parancsolataikat hogy *a' Serházhoz* menjenek ki; 's ez a' név mostanáig is fenn maradt. Én elébb Prenesztének akartam elnevezni; végre 1794-ben szüret után eggy ágast állíttattam fel... [tábláján a *Praedium Széphalom* névvel].[11]

A feljegyzés második pontjának e részlete a birtokba veendő praedium megnevezéséről szól. Az első mondat 'a hely'-ként hivatkozik a birtokra, melyet a feljegyzés első pontja is név nélkül említett: „Ez a' Praedium, akkor midőn az atyám osztályrészben általvette, kevés házból állott."[12] 1805-ben készült hasonló tárgyú feljegyzése pedig „a' Regmeczhez birt Praedium"-ként említi, amelyen anyja Kazinczy számára „lakó-házat épít és mellé egy egész kis gazdaságot szakaszt-ki".[13] Volt tehát az atyai birtokrész, mely a feljegyzések tanúsága szerint maga is birtokjogi viták tárgyát képezte, s ehhez csatolt további birtokegységeket Kazinczy anyja a fia számára 1790-ben. A praedium, ami a Széphalom nevet kapta a birtokjelző táblán, gazdasági-jogi egységként valójában tehát ekkor és így jött létre, ezért korábban neve sem lehetett. A nevek, melyeket a feljegyzés ezt követően felsorol, természeti környezetet jelölő mikronevek, amelyek egy helyet azonosítanak. Azért volt korábban ilyen sok neve *a helynek,* mert az nemcsak önálló praediumként nem létezett, de maga a terület is jórészt lakatlan volt. Mikor Kazinczy apja kezdte betelepíteni, a mindennapi életben szükségessé vált, hogy megnevezzék, s ez kezdetben többféleképpen történt.

A feljegyzésben olvashatjuk, hogy használatos volt az *Eresztvény*, *a' gaznál*, *a' Malomnál*, a *Pri-Mosztu,* azaz a hídnál és *a' Serházhoz* mikronév, köztük azonban nincs olyan, melynek genetikusan bármiféle köze lehetne a praedium neveként feltűnő Széphalom névhez. Hoffmann István e helynév előfordulásait az adattárakban ellenőrizve azt állapította meg általában a régiség névhasználatára vonatkozóan,[14] hogy bár a -halom rendkívül gyakori utótag, de Szép- előtaggal való előfordulásáról nem maradt fenn adat, s a Szép- előtag maga is igen ritka. A XIV–XV. század fordulójáról ismeretes két adat (Széphegy és Szépbánya) a szomszédos Bányácskára vonatkozott, s a későbbiekben nem adatolható. Mindez összességében arra mutat, hogy a Kazinczy birtokának elnevezéséül adott Széphalom név aligha származhat a megelőző időszak névhasználatából. Vagyis új képződmény lehet,

11 PE, 155.
12 Uo., 154.
13 Uo., 121.
14 Hoffmann István még publikálatlan adatokat is megosztott velem, a helynevekre vonatkozóan jórészt az ő megállapításait követtem, segítségét nagyon köszönöm.

amiből két további kérdés adódik. Először is az, hogy képződött vagy képezték, illetve másodszor, hogy mi módon. Az első kérdésre az eddigiekből elég kézenfekvő módon adódik a következtetés, hogy a névadó maga Kazinczy, noha ő ezt explicite nem mondja ki, sem itt, sem máshol. A feljegyzésből idézett részlet utolsó mondatának szerkezete azonban aligha érthető másként: „Én elébb Prenesztének akartam elnevezni; végre 1794-ben szüret után eggy ágast állíttattam fel…", mint folytatja, tábláján a *Praedium Széphalom* névvel. A Horatiusra utaló Preneszte névre még visszatérünk, most elég csak az 'akartam elnevezni' állításra figyelni, mellyel Kazinczy névadóként jeleníti meg magát. A mondat 'elébb–végre' szerkezete alapján logikusan érthetjük ezt az 1794-es táblaállítás gesztusára is, ami Kazinczyt ebben az esetben ugyancsak névadói szerepben mutatja.

A másik kérdésre, vagyis hogy mi módon történt a névadás, negatív választ már adtunk annak megállapításával, hogy *a hely* megnevezésére a korábbiakban alkalmazott mikronevekkel nem hozható kapcsolatba a Széphalom név. Van azonban egy eddig nem említett mikronév, melyet éppen Kazinczy használt, főleg a Széphalomra költözését hírül adó levelekben, 1806 júniusában. Döbrentei Gábornak az alábbiakat írja a környező településekre és hegyekre nyíló fenséges panorámát dicsérve: „Széphalom eggy parányi Praedium a' Hegyaljai hegyekhez eggy órányira. Házam eggy szép halmon áll Kelet felé. Eggy órányira nyúló rétségen túl a' legszebb sor hegy vonúl el, 's 11 helységet látok".[15] A *Vasárnapi Ujság* 1860. évfolyamában közzétett[16] rajz szerint még akkoriban is élvezhető volt e panoráma, a rajzon a ház körül nincsenek fák, az épület a halmocska tetején áll az alatta húzódó országút fölé magasodva, homlokzatával kelet felé. Kazinczy 1810-es önéletrajzi feljegyzése az elrendeltetés bizonyosságát vetíti e helyhez fűződő kapcsolatára, mikor megjegyzi, hogy serdülő ifjúként „Eljárván a' domb alatt Regmeczről Patakra 's Patakról Regmeczre, már akkor kinéztem magamnak a' helyet, hogy ott én valaha épiteni fogok".[17] A történet hitelességét felesleges lenne firtatni, nem ellenőrizhető, s valójában a Széphalomhoz fűződő személyes viszonyt formázza meg benne az emlékezet. Az országút fölé magasodó 'szép halmocska', az onnan nyíló panoráma azonban a levelekben is állandóan visszatérő, kedvtelve részletezett téma, s már a ház építésekor a tájolásban is meghatározó szempont volt.[18] A Döbrentei-levél idézett részlete az ismétléssel („Széphalom eggy parányi Praedium […] Házam eggy szép halmon áll") éppen a praedium neve (Széphalom) és a mikronév (szép halom) közötti metonimikus kapcsola-

15 KazLev IV, 188, 936. sz.

16 *Vasárnapi Ujság* 7, 2. sz. (1860): 16. Ismeretlen rajzolótól származó illusztráció Matolay Viktor *Kazinczy-ünnepély Széphalmon* című, 1859. december 30-i keltezésű cikkéhez.

17 PE, 155.

18 A vonatkozó feljegyzéseket és leveleket áttekintve és értelmezve Granasztói Olga megállapítja: „Az angolkert esztétikájának látképelvét, ha a környező táj birtokbavételével is, de tudatosan valósította meg Kazinczy." Granasztói, „Széphalom…", 87.

tot látszik hangsúlyozni. A Rumynak írott 1808. november 4-i levél ténylegesen névadást említ, itt viszont a német megfogalmazás nyelvtani szerkezete nem egyértelmű.[19] A különféle előfordulások egyenként nem jelentenek döntő bizonyítékot, együttes tanúságuk alapján azonban igen valószínűnek tűnik, hogy Kazinczy az anyja által 1790-ben neki szánt birtokot arról a szép dombocskáról nevezte el, ahonnan tizenegy (más leveleiben tizenkettő) helység látképét élvezhette, s amelyen háza is felépült.

Van azonban egy zavaró tényező. Kazinczy emlékezése szerint az anyja 1790 őszén ígérte oda neki a birtokot. A már említett másik, 1805-ös feljegyzésben ehhez azt is hozzáteszi, hogy „Annál nagyobb tisztelettel fogadtam anyai jóságának ezt a' jelenségét, minthogy ezt önnön mozdúlatából cselekedte; mert a' felől azelőtt szó sem volt soha közöttünk."[20] Az 1790. őszi időponttal egybecseng, hogy a Széphalom név első előfordulása korabeli szövegben egy 1791. január 7-i levél, amelyben Kazinczy arról ad hírt, hogy Széphalmon házat építtet.[21] Ugyanakkor már egy évvel korábban, 1789 decemberében leírja egy levelében a Széphalmy Vintze álnevet,[22] amelyet újonnan indítandó folyóiratának, az *Orpheus*nak a szerkesztőjeként és mint szerző is használni fog. Mi volt tehát előbb, Széphalom vagy Széphalmy? Vajon tényleg Széphalmy Vintze kapta nevét Széphalomról, mint elsőre gondolni lehet, vagy inkább fordítva, Széphalmyról neveztetett el Széphalom, s nem (vagy nem csak) arról a bizonyos szép halomról? S ha így volt, akkor honnan a Széphalmy név? Netán ez veszi eredetét a szép halmocskáról? Akárhogy is, a tény az, hogy Kazinczy a Széphalmy nevet már akkor széles körben ismertté tette az irodalmi nyilvánosságban, mikor nemcsak a Széphalom név nem tűnt fel, de még maga a praedium sem létezett.

19 „Sagen Sie nur, es sey ein nicht gar lang impopulirtes Praedium von ohngefähr 24 Bauerhäusern an den Gränzen von Abaujvarer Comitat ¾ Stund von Ujhely. Von der schönsten Lage, die dem orte den Namen gab." (KazLev VI, 110, 1369. sz.) Az utolsó mondatban feltűnő 'schönsten Lage' kifejezés a 'von' előljárószó ismétlődése alapján nyelvtanilag Újhelyre vonatkoznék, de ez értelmileg nyilvánvalóan helytelen, így csak az említett Praediumra (mely az itt nem idézett előző mondatokban Praedium Széphalom formában is szerepelt) vonatkozhat az állítás, miszerint az a legszebb helyről kapta a nevét. Arról nincs szó, hogy *kitől* kapta. (A német nyelvű szöveg értelmezésében Doncsecz Etelka és Szilágyi Márton volt segítségemre, amit ezúton is köszönök.)

20 PE, 121.

21 Lásd: „külömben írtatok (exstirpari curo) és jövő tavasszal építetek Széphalmon, Regmetzhez eggy fértálynyira". Aranka Györgynek, 1791. január 7., in KazLev II, 138, 351. sz.

22 Lásd: „sub ficto nomine Vincentii Széphalmy". Péczeli Józsefnek, 1789. december 10., in KazLev I, 523, 274. sz.

Praedium és településnév

A Kazinczy 1810-es önéletrajzi feljegyzésében leírt 1794-es táblaállítás a *Praedium Széphalom* névvel 1808-ban megismétlődött, a feliratban „csak az esztendőt változtatván 1806-ra, annak emlékezetéűl, hogy én *abban* jöttem ide lakni". A praedium lakóhellyé válása a névhasználatban is változásokkal járt, ezt jól szemlélteti Dessewffy József levelének panaszára (a fuvarosok nem ismerik a Széphalom nevet[23]) Kazinczy válasza:

> Ennek a' Praediumnak igazi neve *Széphalom*. De ültetetlen lévén egész 1759-ig, midőn az Atyám itt volt serházához egynehány parasztot is szállíta, a' Tót nyelvű lakosok soha sem tudták nyelveken nevezni. *Mali Regmecznek* nem nevezhették, mert a' mi Regmeczünk maga is Alsó Regmecznek neveztetik. Végre mintegy nyolcz esztendő ólta Kis Bányácskának mondják, mellyet én annál inkább nem akarok, mivel határos lévén Széphalom Bányácskával, a' határ eránt baj támadhat közöttünk. – Ezt lakásom nomenclatiojára.[24]

Míg tehát Kazinczy apja idejében a benépesítés előtt álló pusztát mikronevekkel azonosították, melyek az új század elején még használatban voltak, Kazinczy ugyanekkorra eső odaköltözésekor létezett egy alternatív névhasználat is a szomszédos település nevéhez viszonyítva (Kis Bányácska), településnévként. A Széphalom név így immár ezzel is versengeni kényszerült. Nem elég nevet adni *a helynek*, azt el kell terjeszteni és fogadtatni. Az immár a lakóhelyét megnevező Széphalom név legalizálása és emancipálása több vonatkozásban szükségessé vált Kazinczy számára.

A Dessewffynek írott válasz végén olvashatjuk, hogy a Kis Bányácska név birtokjogi szempontból sem volt kívánatos, s határkijelölési vitákról olvashatunk az 1805-ös és 1810-es önéletrajzi feljegyzésekben is. Anyja halála után, 1813 tavaszán, mikor az 'osztály' (a hagyaték örökösök közötti felosztása) folyt, ezek a kérdések ismét exponálódtak leveleiben,[25] melyek közül most csak a Zsiday Sándornak küldött hivatalos feljegyzését emeljük ki. Ennek a végén ugyanis Kazinczy kicsit bővebben, de lényegében azonosan megismétli a Dessewffynek a Széphalom névről 1809-ben írottakat,[26] ezzel zárva le hosszas érvelését amellett, hogy

23 „A' minap, kedves Barátom, a' Rospontosok a' jég miatt nem akartak vinni kis Bányátskára, mert ezek az inhumánus géták nem értik, ha Széphalmot emlegeti nékik valaki." Dessewffy Kazinczynak, 1809. január 8., in KazLev VI, 172, 1394. sz.

24 Kazinczy Dessewffy Józsefnek, 1809. január 21., in KazLev VI, 191–192, 1402. sz. Nagyon hasonlóan ír erről márciusban Sárközy Istvánnak, lásd: KazLev VI, 281–282, 1438. sz.

25 Vida Lászlóval 1813. április 25-én közli: „Az osztály engemet meghagyott Széphalmon és Regmeczen". KazLev X, 339, 2421. sz. Lásd erről sok korabeli levelét, csak áprilisból és májusból a következőket: 2412, 2416, 2419, 2420, 2422, 2425, 2430, 2433, valamint a 2441. sz. leveleket.

26 „Csak azt kell itt még említenem, hogy ezt a' Praediumot, mivel alkalmasint puszta volt a' Nagy

„Széphalom külön Corpus Alsó Regmecztől". Ezt alátámasztandó hivatkozik az atyja idejére, aki „nem engedte, hogy az Alsó Regmeczi bíró itt is fungáljon", de a helyzet megváltozott, s mint írja, „az Anyám özvegysége olta a' Regmeczi Bíró ide is kiadta a' rendeléseket 's portiót itt is szedegettetett, maga a' praedium kevesebb lakost számlálván mint hogy külön Bírót tarthatott volna".[27] Mindehhez szolgálnak értelmező magyarázatul a névhasználatról írottak, hogy biztosan azonosítható legyen a praedium, amelynek külön birtoktestként való számbavétele mellett érvel. Mert még akkor sem érzi a Széphalom név azonosító erejét kétségen kívülinek e vonatkozásban.

A bíráskodás helyzete, amint egy 1819-es levele bizonyítja, nem változott: „Széphalom nem Radványhoz tartozik, hanem olly Praedium, mellyben a' lakosok a' Vármegye parancsolatjait az Alsó Regmeczi Bírótól szokták venni."[28] Ezt arra a kérdésre közli válaszul, hogy az „Abaúj Vármegyei Statisztikai Táblák"-ban hogyan, mely helységhez kapcsoltan jelenjen meg Széphalom.[29] Ez alapján kéri Széphalom Alsó Regmeczhez való feljegyzését, megemlítve ezzel összefüggő azon sérelmét is, hogy „ez az impopulált és 40 háznál többől álló hely a' Mappában sem jelent-meg". A sérelem régi, 1808 óta hangoztatja. Először a Rumynak írott, részben már idézett levelében, ahol arra is utal, hogy egyesek véleménye szerint a Széphalom név csak saját magától származó költői elnevezése lakóhelyének, s nem valódi helynév, ami felvehető a térképre.[30] Sárközy Istvánnak írott 1809. március 8-i levelében megismétli panaszát, összekapcsolva a Dessewffynek két hónappal azelőtt írottak rövid elősorolásával:

> Széphalom nincs a' Görög mappájában, pedig ott lehetne, mert Széphalom 30 házból álló Praedium [...]. Széphalom a' mappákból azért hagyatott-ki, mert a' tót nép nem szokhatott a' neve eltanúlásához, 's mivel az atyám impopulálta 1760 táján 's eggy ser-

---

Atyám idejében (valamint Regmecz is), hol, a' Római ad aquas hasonlatosságára, a' gaznál, hol a' serháznál, hol a' malomnál nevezték a' körülbelől lakók, most pedig, a' Tót nyelvűk, nem szokhatván a' Széphalom névhez 's Regmecznek azért nem nevezvén, mivel két helység viseli a' nevet, a' Felső és Alsó, Kis Bányácskának mondják, a' Ruda Bányácska szomszédsága miatt." Zsiday Sándornak, 1813. május 10., in KazLev X, 365, 2432. sz. Azt írja a levél elején, hogy „József Öcsém eggy jegyzést teve-fel, mellynek által küldését reám bízták"; ez nem azt jelenti, hogy József öccse írta a feljegyzést, Kazinczy pedig pusztán átküldte Zsiday assessornak, hanem azt, hogy a József által tartalmilag megadott tényállást és érvelést Ferenc fogalmazta meg elküldhető feljegyzéssé. Aligha lehetne különben majdnem szövegszerű az egyezés Kazinczy korábbi írásaival.

27 KazLev X, 364–365, 2432. sz.

28 Dúlházy Mihálynak, 1819. augusztus 1., in KazLev XVI, 483, 3773. sz.

29 Dúlházy Kazinczynak, 1819. július 27., in KazLev XVI, 472, 3770. sz. Dúlházy itt a 'praedium'-ot az eredeti 'puszta' jelentéssel adja vissza.

30 „Ich weiss nicht, wie gross Ihr geografisch statistisches Wörterbuch seyn wird. Wäre es möglich den Artikel Praedium Széphalom hineinzurücken, so wäre es mir einzig darum lieb, weil alle unsere Geographen und Kartenmacher diesen Ort überspringen, und viele in der Meinung sind, ich habe nur meine Wohnung poetisch so genannt." KazLev VI, 110, 1369. sz.

házat állíta itt elsőben, csak *Serház*nak hívták; az Ingenieuröknek még is volt annyi felerőjök, hogy tudták, hogy Serháznak nem lehet felírni a' mappában. Házamhoz a Zemplényi határ csak 300 lépés.[31]

Horváth Ádámnak 1814. július 27-én írott levelében ugyanezeket olvashatjuk.[32]

A levelek egy kivételre utalnak, amelyen fel van tüntetve Széphalom: Lipszky János 1806-os állapotokat ábrázoló térképére,[33] amelyhez 1808-ban megjelent a mutató is, az első magyar helynévtár. Ebben ez áll: „Széphalom *aliter* Kisbányácska *h.* Schönhügel *g.* Praedium C. Abaújvárien",[34] vagyis a Praediumként minősített Széphalom név mellett ott szerepel annak változataként a Kisbányácska, a német tükörfordítással, a Schönhügellel együtt, amelynek gyakorlatban való használatáról nincs adat. Fontos lépés Széphalom térképre kerülése, de a név kizárólagos jelölő funkciója messze még, a névtár az alternatív névhasználatot rögzíti. Praedium Széphalom, a korábban lényegében lakatlan terület, melyet Kazinczy apja kezdett betelepíteni, Kazinczy odaköltözése után egyre bővült, leveleiben 1806-ban 20 házat említ, 1808-ban 24-et, 1809-ben 30-at, 1819-ben 40-nél többet. Széphalom praediumként állandó téma volt Kazinczy levelezésében a birtokjogi procedúrák és bíráskodási kérdések miatt, s ezzel párhuzamosan egyre erőteljesebben jelent meg településként való elismertetésének szükségessége és igénye is, valamint az, hogy rákerüljön a térképekre. Törekvései azonban kevés sikerrel jártak.

A térképek mulasztásait Kazinczy a leveleiben térképvázlatok rajzolásával igyekszik pótolni. A hivatalos elismertetést ez nyilván nem helyettesíti, levelezőtársai körében azonban sikerrel pozicionálja lakóhelyét. A térképrajzolatok akkortól jelennek meg leveleiben, hogy eldől Széphalomra költözése. Először Cserey Farkashoz szóló 1806. március 14-i levelében találunk ilyet,[35] aztán a Kis Jánosnak odaköltözése után pár nappal írott levélben,[36] majd a már idézett Sárközy Istvánnak és Horváth Ádámnak szóló levelekben is. Még gyakoribb a rajz nélküli leírás, vagyis Széphalom időben mért távolságának megadása a környező nagyobb

31 KazLev VI, 281–282, 1438. sz. Kazinczy térképvázlatot is rajzolt a levélben. 1809. december 12-én újra előhozza ezt Sárközynek: „Eggy leveledben Széphalomnak fekvése felől tudakozódtál. Görögnek mappájin nincs meg: de meg van a' Lipszkién." KazLev VII, 144, 1614. sz.

32 „Korabinszky és Mások (Lipszkit kivévén) elhagyják Széphalmot, mert Mappájikat holmi régi Mappákból dolgozgatják. Praedium Széphalom az Atyám által impopuláltatott; addig itt eggy malom, eggy fogadó, eggy serház és két Zsellér lakott." KazLev XI, 484, 2703. sz.

33 Joannes de Lipszky, *Mappa Generalis Regni Hungariae partiumque adnexarum Croatiae, Slavoniae et Confiniorum Militarium Magni item Principatus Transylvaniae [...] adjectis finibus Provinciarum Bukovinae, Galliciae, Silesiae, Austriae, Styriae, Carinthiae, Carnioliae, Dalmatiae, Bosniae, Serviae, Valachiae, et Moldaviae [...]* (Pesthini, 1806).

34 Lipszky János, *Repertorium locorum objectorumque in XII tabulis mappae regnorum Hungariae, Slavoniae, Croatiae et Confiniorum Militarium, Magni item Principatus Transylvaniae occurrentium* (Buda: Regiae Universitatis Pestanae, Budae, 1808), 643.

35 KazLev IV, 83, 891. sz.

36 1806. június 16., in KazLev IV, 199, 941. sz.

településektől, és pozicionálása a postautak vonatkozásában. Érdekes módon ez először akkor tűnt fel, mikor még nem is lakott ott: 1792 és 1794 között hét levél keltezésében vagy címzésében szerepel a Széphalom név,[37] egytől egyig külhonban élő, nem magyar levelezőtársakkal váltott levelekben, aminek okát csak találgathatjuk. Széphalomra költözésének idejétől kezdve aztán az adott levelezőtárs irányában releváns postautak meghatározása volt a célja.[38] A Széphalomhoz legközelebbi postaállomás Sátoraljaújhely, ide küldte be és innen hozatta el Kazinczy a leveleit.[39] Horváth Ádámnak írott, már idézett levele a postautakról is tartalmaz egy rajzot, ezzel a magyarázattal: „1780 körűl a' Pestről jövő levelek Tokajba kerűltek Tályáról, most egyenesen jőnek Liszkára. [térképrajz] Liszka és Tokaj köztt többé nem jár a' posta. Ezt szükség vala tudnod azért is mert másokat felvilágosíthatsz eránta, ha szükség lesz."[40] A levelek címzése nemcsak a célállomást, de az odavezető postajáratokat is jelölte, így ismerni kellett ezeket, ha máshonnan nem, a kalendáriumok listáiból. A köztudottan kiterjedt levelezést folytató Kazinczy számára Széphalom mint település pozicionálása ebből a szempontból is igen lényeges kérdést jelentett

Településnév és nyomdahely

Széphalom mint településnév használatának van még egy speciális esete, amikor könyvek címlapján a nyomdahely megjelöléseként szerepel. A Széphalom nyomdahely először másfél évvel a *Praedium Széphalom* tábla kitűzése előtt, 1793 tavaszán tűnt fel a nyomtatott nyilvánosságban, Kazinczy Herder-fordításának a belső címlapján:

Herdernek Paramythionjai.
Általtette Kazincy Ferenc.
Széphalom,
Széphalmy Vincénél, 1793.

Kazinczy neve fordítóként, Széphalmy Vince kiadóként, Széphalom nyomdahelyként szerepel. E kis kötet *Lesszingnek meséi három könyvben Aszalay János által* Kazinczy gondozta kiadásával egybekötve jelent meg. Elöl a Lessing-mesék,

37 Lásd a 407, 408, 419, 421, 446, 448, 466. sz. leveleket
38 Például Buczy Emilnek 1806. május 24-én ezt írja: „leveleit méltóztassék hozzám *par Debreczin, Sátor-Alja-Újhely à Széphalom.* útasítani". KazLev IV, 157, 924. sz. Kiemelés tőlem: D. A.
39 „Leveleit fél esztendő mulva *Széphalmon* Tokaj és Kassa közt, Ujhelyhez 1 ½, Patakhoz 3 ½ órányira fogom venni." Döbrenteinek, 1806. február 28., in KazLev IV, 70, 884. sz.
40 Horváth Ádámnak, 1814. július 27., in KazLev XI, 484, 2703. sz.

utána Kazinczy Herdere, s az első címlap jelöli a valódi kiadót, Hummel Dávid nyomdászt, s Bécset mint nyomdahelyet. Széphalom tehát fiktív nyomdahely. A kérdés az, itt és a további három esetben is, hogy milyen jelentést, jelentéseket tulajdoníthatunk Kazinczy e gesztusának.

Mint korábban említettük, a Széphalmy név már azelőtt feltűnt a nyomtatott nyilvánosságban, hogy Kazinczy megkapta anyjától a birtokot. Újonnan indított *Orpheus* című folyóiratának[41] 1789 decemberében cenzúráztatásra került és 1790 februárjában megjelent első száma a címlapon a cím alatt nagy betűkkel szedve hirdeti: „Ki-adta Széphalmy Vintze." A címlap alján a nyomdász megjelölése szerepel: „Kassán, Füskuti Landerer Mihály' költségével." Mivel a költségeket Landerer viseli, valójában ő a kiadó, Széphalmy Vintze pedig szerkesztő, szemben a Herder-fordítással, ahol Széphalmy a nyomdász helyén, kiadói szerepben tűnik fel. A *Orpheus Bé-vezetése* jelzi, hogy „a' homloklevelen kijelentett Nevem áll-név. Okaim vóltak ezt tselekedni, noha ki-légyek Olvasóim ki-fogják találhatni. Ezt a' valóban igen-rendes demasquirozást szükség vólt meg-tennem mindjárt bé-léptemmel, hogy azok, a' kik olly örömest akadoznak másokba, azt ne gondolják, hogy a' *Domino* rajtam nem-ártatlan végből vagyon."[42] A *Bé-vezetés* tehát maga is különösnek, furcsának nevezi, hogy beköszöntésképpen rögtön leleplezi a szerkesztői név álnév voltát, jelzi továbbá, hogy amúgy is könnyen megfejthető, kit rejt az álnév. S valóban, a *Hadi és más nevezetes történetek* cikke már az *Orpheus* első számának megjelenésével párhuzamosan felfedi Széphalmy kilétét, amit Kazinczy rögtön megerősít ugyancsak a hírlap hasábjain.[43] Akkor mivégre az egész, melyek azok a bizonyos okok, melyek Kazinczyt a Széphalmy álnév használatára késztették?

A kérdés adatszerűen nem válaszolható meg, de valamiféle válaszhoz támpontot kínálhat Kazinczy álnévhasználata általában.[44] Kazinczy ugyanis kedvelte a titokzatoskodást, kassai társasága hölgyeit mindenféle fura neveken emlegette, s szabadkőművesként, a Rózsa Rend tagjaként, költőként maga is többféle álnevet használt ekkoriban. Széphalmy Vintze jól illik Orpheus, Fichtenbach Kálmán, Bozsvai Aladár és Fenyvesi mellé, melyekről az Orpheus kivételével szintén nem tudjuk, honnan vették eredetüket, utalnak-e valamire, vagy csak játékos rejtőzködést kell látnunk bennük. Azt azonban tudjuk, hogy Fichtenbach Kálmán a Rózsa Rend tagjaként volt a neve (mellyel talán összefügg a Fenyvesi szerzői név), a tervezett Árkádia Társaság tagjaként szánta magának a Bozsvai Aladár nevet,

41 Az alábbi adatok a folyóirat kritikai kiadásából valók: Debreczeni Attila, kiad., *Első folyóirataink: Orpheus*, Csokonai könyvtár: Források – Régi kortársaink 7 (Debrecen: Kossuth Egyetemi Kiadó, 2001).

42 Uo., 10. (homloklevél=címlap, rendes=furcsa, különös; demasquirozás=leleplezés; Domino=jelmez.)

43 1790. március 2., 15. sz., 274. és március 30., 23. sz., 415.

44 Erről részletesebben lásd: Debreczeni, *Első folyóirataink: Orpheus*, 390, 542–543; Debreczeni Attila, *Tudós hazafiak és érzékeny emberek: Integráció és elkülönülés a XVIII. század végének magyar irodalmában* (Budapest: Universitas Kiadó, 2009), 381.

Orpheus pedig köztudomásúan a szabadkőműves neve volt. E nevek, úgy tűnik, mindig valamely szerveződéshez kötődnek, s így Kazinczy ahhoz fűződő identitásváltozatát jelölik. Ez legnyilvánvalóbban a szabadkőművesség esetében jelenthető ki, melynek szimbolikus gondolkodásmódja a titkos társasági létmódban igen erős rejtett identitást épített ki a testvérekben, amit a név is megjelenít. Az *Orpheus* címlapjának kettős álnévhasználata leginkább a szabadkőműves küldetéstudat kettősségéhez tűnik hasonlónak: a szervezet titkos páholymunkájának eredményeit a testvérek a laikus világban törekedtek megvalósítani. Széphalmy Vintze Kazinczy szabadkőműves énje megkettőzésének tekinthető, aki Orpheus testvér programját a literatúra nyilvános világában képviseli.

A Széphalmy álnevet Kazinczy az *Orpheus*ban és a *Heliconi virágok*ban szerzőként is alkalmazta, folyóirata első számaiban főleg a szerkesztői szövegeknél és prózai írásoknál (például literátori tudósítások, útleírások), a későbbiekben és az almanachban versek aláírásaként is. Markáns tendencia nem fedezhető fel a Kazinczy név alakváltozatai (teljes név, vezetéknév, betűjel) és az álnév váltakoztatásában. A Széphalmy név Kazinczy korabeli leveleiben mindössze 1791 végéig (vagyis lényegében az *Orpheus* megszűnéséig) tűnik fel, majdnem minden esetben a folyóirathoz kapcsolódva.[45] Ezt követően viszont kizárólag csak az addig egyszer szereplő Széphalom név fordul elő.[46] Az 1793-as Herder-fordítás belső címlapján alkalmazza utoljára Széphalmy Vince nevét Kazinczy, de itt már együtt a Széphalom névvel. Kazinczy, Széphalmy Vince és Széphalom itteni együttes szerepeltetése leginkább tehát szimbolikus gesztusnak tekinthető, amely mintegy összeköti a Széphalom és Széphalmy neveket Kazinczy literátori énjének jelölésében, tudatosan vagy szándéktalanul előkészítve közöttük a váltást.

Széphalom mint nyomdahely Kazinczy három kötetén fordul elő fogsága után. Természetesen ezekben az esetekben sem Széphalmon történt a nyomtatás, a nyomdahely fiktív. A költségeket viselő kiadó nincs nevesítve, máshonnan tudható, hogy maga Kazinczy volt az, az első esetben Wesselényi Miklós mecénási támogatását is felhasználva. Az 1808-as gyűjteményesnek tervezett, de végül folytatás nélkül maradt kiadás címlapján szerző-fordítóként szerepel Kazinczy (*Kazinczynak fordított egyveleg írásai: Első kötet*), s a nyomdahelynél még szükségesnek érzi a lokalizációt is (*Széphalom, Abaújban, 1808*). Három, ugyancsak 1808-as kéziratos kötetének címlapján szerepel még hasonló formula, latinul.[47]

45 Lásd a 274. sz. (ez az említett 1789. decemberi levél az *Orpheus*ról), 298. sz. (ez az *Orpheus* külső borítójáról való közlemény), 304. sz. (ez a *Hadi és más nevezetes történetek* szerkesztőihez szól, valójában hírlapi cikk), 386. sz. (lista az *Orpheus*ban megjelenésre váró darabokról, ezek aláírása négyszer), 383. és 389. sz. (e két levélben szerepel igazi álnévként) leveleket.

46 Lásd a 351. sz. levelet. Ezt a házépítéssel kapcsolatban már idéztük korábban. A fogság előtti többi levél a Széphalom nevet címzésben, keltezésben és Sátoraljaújhelyhez viszonyított elhelyezkedésének leírásában használja.

47 OSZK Oct. Lat. 2.; 64.; 65.

A fiktív nyomdahely a korábbihoz képest ezúttal inkább a révbe érés szimbolikus bejelentése a fogság utáni irodalmi újrakezdést reprezentáló első megjelent könyv címlapján. Kazinczy 1802–1803 táján lezárta, összerendezte és kötetekbe kötette addigi munkáinak korábbi kéziratait.[48] Amit folytathatónak ítélt, elkezdte átdolgozni, s 1805 táján elkészítette művei gyűjteményes kiadásának több kötetes tervezetét, azt is többször átformálta, végül a nyomdásszal folytatott hosszas huzavona után 1808-ban jelent meg az első darab, a vállalt elődd, Báróczi nyomán dolgozott Marmontel-fordítás, Széphalom fiktív nyomdahellyel.[49] Ahogy otthonra találva megérkezett Széphalomra, úgy ért haza szimbolikusan a literatúra világába is művei gyűjteményének első kötetével.

Nyomdahely és allúzió

Széphalom nyomdahely ezután még kétszer szerepel címlapon, mindkétszer 1811-ben. A *Tövisek és virágok* és a Vitkovics-episztola címlapjai viszont már a szerzőt sem nevezik meg.[50] Maradt egyedül a Széphalom nyomdahely, ami ugyanúgy fiktív, mint az előző esetekben (az epigrammakötet az utolsó oldal legalján megnevezi a valódi nyomdászt, a sárospataki Nádaskay Andrást, az aprónyomtatványon ez sem szerepel, s egyik sem utal a költséget viselő kiadóra, azaz Kazinczyra). Kazinczy azonban nem rejtőzködni akarván adta ki köteteit név nélkül, hanem abban a biztos tudatban, hogy a Széphalom nyomdahely azonosítja őt szerzőként. Ennek korábbi előfordulásai, s még inkább a Széphalmy név ismertsége a literatúra berkein belül kétségtelenül megalapozott egy ilyen várakozást. Barátai időnként ekkor is Széphalmynak szólították vagy e néven emlegették, miként mások is a legkülönfélébb összefüggésben.[51] Pápay Sámuel 1808-as irodalomtörténeti összefoglalásában (szinte már szokásosan) a Gessner-fordítást, a Bácsmegyeyt és az

48 Lásd erről részletesen tanulmányunkat a jelen kötetben: *Kazinczy emlékállító archívuma 1802–1803-ból*.

49 A kiadástörténet részleteit illetően lásd: Kazinczy Ferenc, *Fordítások Bessenyeitől Pyrkerig: Önállóan megjelent fordításkötetek*, kiad. Bodrogi Ferenc Máté és Borbély Szilárd, Kazinczy Ferenc művei: Második osztály: Fordítások – Kritikai kiadás (Debrecen: Debreceni Egyetemi Kiadó, 2009), 842–843.

50 Az első szándék szerint együtt, egyszerre kiadni tervezett két nyomtatvány kiadásának történetéről lásd: Kazinczy Ferenc, *Költemények*, kiad. Debreczeni Attila, a német szövegeket kiad., ford. Deák Eszter és Doncsecz Etelka, görög szövegeket kiad., ford. D. Tóth Judit, 2 köt. Kazinczy Ferenc művei: Első osztály: Eredeti művek – Kritikai kiadás (Debrecen: Debreceni Egyetemi Kiadó, 2018), 2:93–95, 508–509. A továbbiakban: KazKölt.

51 Barátai közül elsősorban Virág Benedek és Szemere Pál használta e nevet, de például mikor Kultsár István Csokonainál Kazinczy és Ilosvay Krisztina esetleges viszonyáról érdeklődik, így teszi fel némi iróniát sem nélkülöző kérdését: „Talán Széphalmi Vinczénk őlébe készül az a szép Kegy?" Csokonai Vitéz Mihály, *Levelezés*, kiad. Debreczeni Attila, Csokonai Vitéz Mihály összes művei (Budapest: Akadémiai Kiadó, 1999), 255.

*Orpheus*t kiemelve nevezte Széphalmy-Kazinczyt irodalomalapítónak.[52] Egyáltalán nem tekinthető különösnek tehát, hogy a *Tövisek és virágok* megjelenésével majdnem párhuzamosan a *Hazai és külföldi tudósítások* közleménye így fedte fel a szerző kilétét, le sem írván Kazinczy nevét: „Széphalom Ura a' nevetlen Szerző."[53] Ha a Széphalom név ugyanekkoriban (s még sokáig) magyarázatra szorult mint településnév, a literatúra világában (s a literatúra által áthatott személyes kapcsolatokban[54]) egyértelműen azonosítható volt és maga is azonosító erővel bírt.

A Széphalom nyomdahely így nem álnévi szerepben, inkább a kötetek némiképp enigmatikus allúziórendszerének részeként tűnik értelmezhetőnek, ahogy azt a címlapok ikonográfiája sugallja. A *Vitkovics Mihály Barátomhoz* címlapmetszetén a „Sphynx a' Bolondság' kezéből kiragadt bábbottal"[55] látható, míg a *Tövisek és virágok* címlapmetszetén Héraklész dorongja, összefüggésben az ajánlóverssel, mely ugyancsak Héraklészre (Augeiasz istállóinak kitakarítására, a trágyahordásra) utal. Vagyis mindkét metszet támadó alapállást jelenít meg, amelyben a küzdelemre kelő kötethős ellenfele az egyik esetben a Bolondság, a másikban a belső címlap Goethe-idézetével megnevezett Pöbel.[56] A kötetek utalásrendszere és a szövegek levélkommentárjai alapján pontosan megnevezhető az allegorikus megnevezések mögött Széphalom tulajdonképpeni ellenfele: a kálvinistaság és az annak nevet adó Debreczen. Ezt a retorikailag megformált, démonizált Debreczen-képzetet a megelőző évtized vitái során alakította ki Kazinczy, Széphalom maga azonban csak az 1811-es két kötet címlapjainak ikonográfiája által vált szimbolikus ellenféllé.

Ez az egyszeri egymásnak feszülés Kazinczy és Debreczen régi konfliktusának eszkalációját jelentette. A kötetek allúziórendszere olyannyira enigmatikus, hogy azt valójában csak azok dekódolhatták, akik az előző évtized vitáit pontosan ismerték, vagyis Kazinczy legszűkebb köre, valamint közvetlen ellenfelei. Ebből következően a Debreczen-ellenes él az olvasók szélesebb körében nem volt nyilvánvaló, csakis a támadó él, ami számos félreértést és új konfliktust generált, Kazinczy várakozásaitól jelentősen eltérően. Megképződött így az addigiaknál nagyobb kört átfogva és aktív ellenfélként egy anti-kazinczyánus vitapozíció, amely utóbb jelentős mértékben formálta Széphalom megosztott emlékezetét.

52 Pápay Sámuel, *A' magyar literatúra esmérete*, 2 köt. Magyar Minerva 4 (Veszprém: Eötvös Károly Megyei Könyvtár, 1808[2]), 1:411–412. Lásd erről: Debreczeni, *Tudós hazafiak*..., 27–30.

53 1811. március 21., 11. sz. Közli Váczy János, jegyzetben, lásd: KazLev VIII, 653.

54 Guzmics Izidor így írja le válaszában Kazinczy levelének kézhezvételét: „Bizonytalan nyitám tehát meg azt, és siettem az aláíráshoz, hol az irónak nevét véltem lenni. Ez ugyan ott nem volt, de helyette állott Széphalom; 's lelkemet rendkivűl elragadtatva érzém." Guzmics Izidor Kazinczynak, 1822. szeptember 26., in KazLev XVIII, 166, 4113. sz.

55 A *Hazai és külföldi tudósítások* 1811. június 26-i 51. számának Toldalékában olvasható e megnevezés, lásd: KazKölt II, 509. Ennek az ikonográfiának a szabadkőműves analógiáira Kazinczy 1790 körüli szövegeiben lásd: Debreczeni, *Tudós hazafiak*..., 380, 384.

56 Itt és az alábbi bekezdésekben nagy mértékben támaszkodunk az 1. lábjegyzetben említett két tanulmányunk eredményeire, azokat gondoljuk tovább.

Ez az oppozíció is belesodródott azonban abba a sajátos csapdahelyzetbe, mely a megelőző debreczeniség-vitában alakult ki, s amely napjainkig terjedően fogva tartja a magyar szellemi életet. E csapdahelyzet születését az alábbi sematikus táblázatok segítségével próbáljuk megvilágítani, eltekintve a folyamat másutt amúgy részletesen tárgyalt elemeinek differenciált kifejtésétől, pusztán a megképződés belső logikájának feltárását szem előtt tartva.

Az első lépések a *Debreceni Grammatiká*val folytatott vitához vezetnek visszza, melynek *Előljáró Beszéd*e megtámadta a Kazinczyék által a *Magyar Museum*ban képviselt fordításprogramot.

	Debreceni Grammatika	*Kazinczy*
nyelvi-irodalmi kontextus	nyelvtisztaság	igazabb ízlés
ideologikus kontextus	elegyítetlen magyarság őrzése	nyúgoti nemzetek követése
nyelvi-felekezeti oppozíció	**magyar**/nem-magyar	

Nyelvtisztaság és ízlés egyeztetése komoly, de elsősorban fordítástechnikaiként értett probléma volt a *Debreceni Grammatika* 1795-ös megjelenéséig. A *Grammatika* előbeszéde azzal érvel a fordítások ellen, hogy azok 'szokatlan, idegen, *és azért* dísztelen színekkel élnek',[57] vagyis ok-okozati viszonyt teremt idegenség és esztétikai ítélet között. Az elegyítetlen magyarság ideologikus kontextusban érvényes, döntően felekezeti szempontja így behatol a nyelvi-irodalmi kontextusba és a megítélés alapjául szolgál, másfelől pedig a 'nyúgoti nemzetek' mintájának követését övező közmegegyezést kezdi ki.[58] Az így megteremtett értelmezői oppozíció, a 'magyar/nem-magyar' tehát a nyelvre, méghozzá az idegen hatásoktól mentesnek tekintett református nyelvváltozatra vonatkozik. Kazinczy számára mindez elfogadhatatlan volt.

	Debreceni Grammatika	*Kazinczy*
retorikai oppozíció		**neologus**/Debreczen
identitásképző centrum	magyar	újító
stigmatizáció	újító=nem-magyar	magyar=maradi
	anti-kazinczyánusok	*kazinczyánusok*

57 *Magyar Grammatika, mellyet készített Debreczenbenn egy Magyar Társaság* (Bécs: Magyar Hírmondó–Alberti Nyomda, 1795), XVIII.

58 Erről részletesebben lásd tanulmányunkat a jelen kötetben: *Kiindulópontok és kontextusok Fazekas Mihály életművének újraértelmezéséhez*.

Ahogy azonban a *Debreceni Grammatika* az ideologikumot belekeverte a nyelvi-irodalmi kérdések kontextusába, úgy Kazinczy válasza sem a támadással adekvát szinten született meg. Megalkotta 'Dea Debreczen' retorikai konstrukcióját, melyet a Debreczen-képzet számos alakváltozatát létrehozva ellenfelévé tett, pontosabban neológiája ellenfelének megnevezésére alkalmazott. Kazinczy válasza tehát ugyancsak elszakad a nyelvi-irodalmi kontextustól, s lényegében túllép az ideológiai kontextuson is, az identitásképzés területére. A debreczeniség egyik fő jellemzője Kazinczy állítása szerint a maradiság. Mint 1805-ös programlevelében írja: „Debreczen ott akar maradni mindég, a' hol volt." Majd hozzáteszi: „Én tehát Neologus vagyok, és azt tartom, hogy úgy kell."[59] Az erőteljes MI–ŐK viszony neológus voltát identitásként formálja meg, ami azonban szükségszerűen létrehozza ellenidentitását. Ennek centruma a nyelvi-felekezeti értelmen immár túllépő 'magyarság', ahogy Fazekas Mihály is alkalmazta az 1805-ös viták előtti Kazinczyra, egy tíz évvel későbbi levelében: „még akkor nőtelen és magyar volt".[60] Az így határozatlan fogalmi tartalmúvá váló magyarság-képzet stigmatizáló jellege nem csekélyebb, mint Kazinczy esetében: az újítók nem-magyarnak minősülnek. Az identitásképzés előtérbe lépésével feltűnik a napjainkig ható csapdahelyzet: az 'újító' és a 'magyar' ellenidentitásokká válnak, noha eredendő oppozíciójuk nem ez, s ezekből differenciálatlan és pontatlan, leginkább megbélyegző minősítések fakadnak mindkét oldalról.

Az „újításoknak minden nemeitől iszonyodó Debreczen"[61] démonizált képzete egészen 1815 végéig lesz jól bevált ellenfele, hivatkozási alapja Kazinczy neológusi törekvéseinek, úgy, ahogy e képzetet 1805–1807 során, a Csokonai-nekrológ és az Árkádia-per vitáiban vádló retorikai arzenálja kiformálta. S ahogy az a *Tövisek és virágok* és a Vitkovics-episztola allúziórendszerében megjelenik: Széphalom Debreczen ellen. Az ellenhatás erre azonban már egy általánosabb antikazinczyánus pozícióból érkezik a kortárs recepcióban, ami fokozatosan az ellenfél új megnevezését teszi szükségessé Kazinczy részéről, s így megjelenik, először egy 1815. februári levélben,[62] az ortológus kifejezés. Az anti-kazinczyánus pozíció e néven, alapvetően a kazinczyánus értelemben hagyományozódott az utókorra, de az ekkor megképződött oppozíció sem tűnt el teljesen, ha búvópatakszerűen is, de folyamatosan jelen van Kazinczy és Széphalom megosztott emlékezetében.

59 Cserey Farkasnak, 1805. március 31., in KazLev III, 304, 741. sz.

60 Fazekas levele Kerekes Ferencnek, 1815. november 24. Fazekas Mihály, *Összes művei*, kiad. Julow Viktor és Kéry László, 2 köt. (Budapest: Akadémiai Kiadó, 1955), 2:97.

61 Szabó Jánosnak, 1815. november 9., in KazLev XIII, 280, 3041. sz.

62 Lásd: „a' mi Orthologusaink". KazLev XII, 368, 2849. sz. A *Tövisek és virágok* tervezett második kiadásához írott, 1816. január 27-i keltezésű előszavában már következetesen e kifejezést használja Kazinczy, lásd: KazKölt I, 1124–1130.

Költemények és toposzok

Sírhalom

Széphalom Kazinczy költészetében is kitüntetett helyet foglal el. Több irodalmi toposz kapcsolódik rá, s végül maga is toposszá válik a kortársak és az utókor Széphalomról szóló verseiben. Kazinczynál először egy cím nélküli (Toldy, majd Abafi által *Széphalom* címmel kiadott) kétszakaszos versben tűnik fel, melynek első lejegyzése 1793 végére tehető, vagyis arra az évre, amikor a Herder-fordítás címlapján utoljára szerepel Széphalmy Vintze neve, s először Széphalom mint nyomdahely. A vers (szinte Kazinczy egész pályáját átfogó) alakulástörténete 1827-ig tart, a változás tendenciája az első két sor önállósodását mutatja.[63] A továbbiakban arról lesz szó, hogy ez milyen jelentésváltozással jár és hogyan függ össze az első fejezetben már említett életeseményekkel, valamint hogy formálódása során mely toposzokkal és szövegekkel fonódik egybe.

A vers első lejegyzése[64] és első kiadása[65] az alakulástörténet első két fázisát reprezentálják:

Autográf lejegyzés, 1793

E' világ minden szugolyáji köztt, ó
Széphalom, nékem te nevetsz leginkább.
Ó fogadj csendes kebeledbe majd ha
Elfut az órám.
<Életem elfut.>
<Életem elfogy.>

Itt, ah! itt öntse dagadott szemekből
A' kegyes könnyet tetemimre Fannim,
Enekét lassú zokogással itten
Dalja Virágom.

31. Xbr. 1793

Virág Benedek kiadása, 1799

LÁMIÁM' ÉNEKE.

Ille te mecum locus et beatae
Postulant arces: ibi tu calentem
Debita sparges lacrima favillam
Vatis amici.
HOR.

„A' Világ' minden szugolyáji közt, oh,
Széphalom! nékem te nevetsz leginkább:
Oh, fogadgy tsendes kebeledbe, majd ha
Elfut az órám.

Itten, ah! itten dagadott szemekből
Öntse hív Fannim tetemimre könyvét;
Énekét lassú zokogással itten
Mondgya barátom."

63 Az alakulástörténetről lásd: KazKölt II, 271–272.
64 *Korai versek III.*; KazKölt I, 875.
65 Virág Benedek', *Poétai Munkáji*, Magyar Minerva 3 (Pest: Trattner Mátyás, 1799), 85.

A vers Horatius *Septimiushoz* írott ódájának (II. 6.) szabad átdolgozása. Kazinczy első két sora a Széphalom néven kívül szoros fordítása a horatiusi 4. szakasz első másfél sorának („Ille terrarum mihi praeter omnis / angulus ridet"), a 3–4. sor a 2. szakasz 2. során alapul („sit meae sedes utinam senectae"), míg a második versszak Horatius versének hatodik, utolsó strófáját követi szabadon, melyet Virág kiadása mottóként idéz.[66] Kazinczy tehát éppen a Széphalmot a világ legkedvesebb zugaként megnevező sorokban hű leginkább a horatiusi szöveghez, csak míg ott az előzőekben említett Tiburról van szó, addig Kazinczynál Széphalomról, melynek nevét beilleszti az adott szöveghelyre. Horatius hat strófás ódája a Septimiussal töltendő boldog idős kor megélésének vidékét keresi, Kazinczy rövid átdolgozása a végső nyugvás helyét (mint arra az *elfut az órám* előtt a kéziratban áthúzott szövegváltozatok: *Életem elfogy / Életem elfut* még egyértelműbben utalnak). Horatius a vers utolsó két és fél sorában említi csak, hogy barátja majd könnyezni fog sírján, Kazinczynál a második szakaszban a Fanninak nevezett szerelmes és a dallal emlékező költőbarát, Virág Benedek könnyei öntözik a sírhalmot. A horatiusi óda láthatóan csak alapanyag Kazinczy számára, amelyet a korszak népszerű toposza szerint formál át.[67] A sírhalom-toposz, mely az Adonisz-mítoszra vezethető vissza, a halál, a fájdalom megszelídítésének szemléletére épül, a sírnál könnyező emlékezők, barátok és szerelmesek számára mintegy megjelenik a sírban nyugvó, léte újraélhetővé válik. E toposz egyik első és talán legnagyobb hatású hazai változatát Kazinczy hozta létre Gessner idilljeinek 1788-as fordításában. Ennek utolsó mondatában a sírhalomnál megvalósult virtuális találkozás élményét a „Lassú borzadás hassa meg akkor lelkedet!"[68] szavakkal festi, mely a jelen vers utolsó soraiban visszhangzik.

Kazinczy Széphalom-versének második változata viszont egészen Horatius jegyében született. A vers utolsó sorában megidézett költőbarát, Virág Benedek (aki egy általunk nem ismert levélben kaphatta kézhez a költeményt) kiadta azt 1799-ben megjelent *Poétai munkáji*ban, saját nevét az utolsó sorból törölve, egyébként lényegében híven. Kazinczy nevét azonban nem említette, így a költemény mintegy betagozódott saját munkái sorába, s csak kódolva utalt a szerzőre. A vers elé ugyanis mottóként odaillesztette a vers alapanyagául szolgáló horatiusi óda utolsó szakaszát, megjelölve a szerzőt, akire egyébként a cím is egyértelműen utal, Horatius *Aelius Lamiához* címzett ódáit megidézvén. Lamia Horatius

66 Az összevetést lásd: Csipak Lajos, *Horatius hatása az ó- és újklasszikus iskola költőire*, Értekezések a kolozsvári Ferenc József Tudományegyetem irodalomtörténeti szemináriumából 4 (Kolozsvár: Magyar Irodalomtörténeti Szeminárium, 1912), 80. Vö. Porkoláb Tibor jegyzetét: Virág Benedek', *Poétai Munkáji*, kiad. Porkoláb Tibor, Régi magyar költők tára: XVIII. század 12 (Budapest: Universitas Kiadó, 2011), 224.

67 E toposzról lásd tanulmányunkat a jelen kötetben: *A mulandóság „megszelídítése": Csokonai, Háfiz és a sírhalom-motívum*.

68 Kazinczy, *Fordítások Bessenyeitől Pyrkerig*, 113.

barátja volt, Virág gyakran emlegette Kazinczyt Lámiaként, kettejük szoros barátságára utalván, ami magyarázza a *Lámiám' éneke* címet, s másik, *Lámia* című versének Kazinczyra vonatkozását is.[69] Kazinczy Széphalom-verse tehát mintegy álnéven jelent meg Virág kötetében, idézőjelek között, s csak kevés beavatott tudhatta, hogy az éppen fogságban lévő Kazinczy a szerző, a leginkább árulkodó éppen a Széphalom név lehetett a második sorban. A szöveg ezzel az élethelyzettel a háttérben egészen más helyi értékkel bírt, mint megszületésekor. A fogságot szenvedő Lámia énekének vágya a világ legkedvesebb zuga iránt, amely végső nyughelye is lehet, immár nem pusztán divatos irodalmi toposz, de a fogoly otthon utáni sóvárgásának érzetét is keltheti a beavatott olvasóban. A Kazinczy előtti tisztelgés mellett talán ez lehetett Virág egyik fő szándéka a vers közlésekor.

Egészen más élethelyzet jelenti a hátteret, mikor Kazinczy beleszövi versének egy részletét Virághoz írott 1807-es levelébe, bizton számíthatván rá, hogy a jelöletlen idézetet a címzett azonosítja majd. Alighogy Széphalomra költözött Kazinczy 1806 júniusában, két hónapra rá a feleségével az anyai nagyszülőknél hagyott alig egy éves gyermeke, Iphigénia meghalt. A Virágnak szóló 1807-es levélben erre emlékszik vissza: „[szegény leányomat] a' Kassai Püspök' engedelmével kertembe temettettem. Ott fogok egykor fekünni magam is; 's Széphalom fogad kebelébe majd ha eljön az órám."[70] Kazinczy itt a vers első szakaszának második felét idézi meg, nem a Széphalmot legkedvesebb zugnak nevező első két sort, s még kevésbé a második strófát a sírhalom-toposszal. Az idézet immár egy valós családi sírhalomra vonatkozik, amelyben Phigie feküdt, s ahová maga is temettetni akart, feleségével együtt.[71] A vers második szakasza a könnyező Fannival és Virág Benedekkel érvényét vesztette, helyükbe lépett a Phigie-t gyászoló anya és apa.

A széphalmi sírkert kialakításának gondolatában ugyanakkor jelentős mértékben a sírhalom-toposz és az angolkerteszmény indíttatását fedezhetjük fel.[72] Kazinczy már Phigie halálának másnapján tényként közli egy levelében, hogy Széphalmon fogja eltemettetni, noha mint későbbi leveleiből kiderül, a családban sem helyeselte ezt mindenki.[73] Vállalva az esetleges meg nem értést, ezúttal sem a hagyományt követte, hanem irodalmi-művészeti eszményeit ültette át a valóságba.[74] Mint a temetés után két héttel írja: „A' sír csak 60 ölnyire van ablakom-

69 Lásd Porkoláb Tibor jegyzetét az idézett Virág-kiadásban: Virág, *Poétai Munkáji*, 154–156.

70 KazKölt I, 45.

71 „Jobbja 's balja mellett én és Sophie fogunk fekünni." Kis Jánosnak, 1806. augusztus 24., in KazLev IV, 277, 978. sz.

72 Vö. erre nézve: Granasztói, „Széphalom...", 72–74.

73 Ezt említi egy töredékes, talán Cserey Farkashoz szóló levélben, 1806. szeptember 7-én. KazLev IV, 307, 989. sz.

74 Ez figyelhető meg ugyanezen levél Gessnerre utaló önértelmezésében is: „Sophie az útszán ismét a' nyakamba esett [...]. Egy forró ölelés volt egész feleletem. Úgy tetszett, édes barátom, mintha magunkban az Ádám és Éva képét látnám, a' mint azt Geszner írja az Ábelében, midőn az Isten haragja kiűzte Édenből." Uo.

tól. Legalább hamvait bírom, látom mindennap, és az azt hiteti velem, hogy a' gyermek még enyém."[75] A széphalmi birtokon külön püspöki engedéllyel felszentelt kis terület ugyan nem kertjében volt, hogy közel, alig több mint 100 méterre lehessen a házhoz, s Kazinczy rálásson szobájának ablakából, de az angolkertben testet öltő természetszemlélet egyik eleme éppen a halott- és emlékműkultusz, amely a halál utáni jelenlétet a természetbe olvadással érzékelteti.

Kazinczy egy hónappal Phigie halála után síremlék tervezésével próbálja enyhíteni fájdalmát, Canovának a halál megszelídítése nagy neoklasszicista mítoszát reprezentáló Ámor és Psyche-szobrát képzeli a síremlékre, s megír sírfeliratként egy görögös epigrammát.[76] Közben pedig a sírhalom-toposz jegyében látszik megélni a gyász rituáléit; ahogy ugyanekkori levelében írja:

> Mind én, mind Sophie megnyugodt szívvel 's szeretetnek érzésivel járulunk most kis Angyalunk fekvő helyéhez. Én magamban is elmegyek, el néha még a' hold fénye mellett is, és nékem édes gyönyörűség ott mindent tulajdon kezeimmel dolgoznom. **Azt hiszem ollykor**, hogy az atyai szeretetnek szent tisztjeit teljesítem, és hogy **azon nyájasságokat** *élő, értő* **gyermekkel közlöm.**[77]

A félkövérrel kiemelt rész, melyben a kurzív kiemelés Kazinczytól származik, lényegében egybehangzó a fentebb idézett levéllel: „azt hiteti velem, hogy a' gyermek még enyém". A sírnál történő rituálé lényege az eltávozott jelenvalóságának újraélése a sírhalomnál, a halandóságon átlépő érintkezés élménnyé váló képzete az emlékezésben. A sírhalom-toposz valóság lett a széphalmi sírkertben.

Menedék

Mivel a sírhalom-toposz 1806-ban mintegy megvalósult Széphalmon, a Széphalomra a toposz jegyében sírt álmodó 1793-as költemény második szakasza érvénytelenedett, Kazinczy a továbbiakban nem számolt vele. Szövegszerűen a versnek csak az első két sora tűnik fel még kétszer, 1809-ben visszautalva Virág kiadására, 1827-ben egy rövid önéletrajzi áttekintést lezárva, mindkétszer új jelentéssel. Széphalom mint menedék áll előttünk, topikus és referenciális vonatkozásaiban egyaránt. A menedék-toposz megjelenése Horatiusra (*Szatírák* II. 6. 1–3.) vezethető vissza, először Kazinczy Széphalomra költözése körül írott leveleiben. Erről 1806 márciusában így ad hírt Nagy Gábornak: „Májusban Széphal-

75 Az idézett levél utolsó mondatai. Uo., 308.
76 A versről, annak hátteréről és szakirodalmáról lásd: KazKölt II, 305–309.
77 Szentgyörgyinek, 1806. szeptember 23., in KazLev IV, 323, 998. sz.

mon telepedem-meg. Hoc erat in votis!"[78] Majd Széphalomra költözése után pár nappal, június 16-án Kis Jánosnak részletesebben kifejti, amit eddig csak jelzett a négy szavas Horatius-idézet:

> Széphalom mintegy 20 házból álló praedium. Halmán napkelet felé áll ide rajzolt házam, 150. ölnyire az ország' útjához; a' közt semmi fa nem lepi el, hogy a' kinézés szabadon maradjon. [...] A' birtok kicsiny, de szép. Horátznak szavai: Hoc erat in votis modul agri non ita magnus etc. egészen ezt a' kis birtokot festi. Tibour és Praeneste nem lehetett szebb. [...] Ha a' szerencsétlen történet Budára, Brünnbe, Kufsteinba 's Munkácsra nem vitt volna, régen itt fogtam volna lakni már. De úgy Sophie nem volt volna enyém! bizonyosan nem volt volna! és így jól van minden. Áldom azt, a' ki kigyókon és sárkányokon 's a' pokolnak minden ijedelmein vitt keresztűl, 's most jutalmaz.[79]

A jól ismert horatiusi szöveghely („Erről álmodtam mindig: kicsi, egyszerű birtok, / hol házam mellett kert s csörgedező patakocska / s mindezeken kívül kicsi erdő volna"[80]) az azilum-toposz körébe tartozik, a zajos nagyvilág elől elvonuló bölcs ideális életterét megnevezve.[81] E toposz sejlik fel a Kazinczy önéletrajzi feljegyzéséből már idézett korai szándék mögött, vagyis hogy birtokát először Prenesztének akarta elnevezni.[82] A levélben már azt mondja Széphalomról, az omladozó, büdös házzal együtt, hogy „Tibour és Praeneste nem lehetett szebb." Mert az övé, s úgy érzi, megérkezett. A költözés napján megfogalmazta Szentgyörgyinek is, amit utóbb Kisnek, csak rövidebben és a Horatius-idézet helyén saját szavai álltak:

> Ott vagyok, édes barátom, a' hol ifjúságom arany álmaiban reménylettem hogy lenni fogok, és a' honnan magamat örökre kirekesztve gondoltam. A' Gondviselés a' pokolnak minden rettenetességein keresztűl, tigrisek és sárkányok között vezérlette útamat. Most hát már csak életet, hogy feleségemnek 's leányomnak birtokában boldognak érezhessem magamat.[83]

78 Nagy Gábornak, 1806. március 16., in KazLev IV, 90–91, 893. sz. Lásd még: „Májusban benne leszek [házamban]. Hoc erat in votis!" Csereynek, 1806. március 14., in KazLev IV, 83, 891. sz.

79 KazLev IV, 199, 941. sz.

80 Quintus Flaccus Horatius, *Összes művei*, ford. Bede Anna (Budapest: Európa Könyvkiadó, 1989), 258.

81 Ez az idézet szerepel Rousseau *Vallomások* című műve VI. könyvének élén mottóként, s Kazinczyval hasonló értelemben használja Csokonai is egy 1803-as levelében és feljegyzésében. Csokonai, *Levelezés*..., 261; Csokonai Vitéz Mihály, *Feljegyzések*, kiad. Borbély Szilárd, Debreczeni Attila, Orosz Beáta és Szép Beáta, Csokonai Vitéz Mihály összes művei (Budapest: Akadémiai Kiadó, 2002), 278–279.

82 A Horatius verseiben az elvonulás helyeként is emlegetett birtokokról lásd Kőrizs Imre áttekintését: *Horatius vini somnique benignus*, PhD. értekezés, kézirat (Debrecen: Debreceni Egyetem, 2008), 78–84.

83 KazLev IV, 184, 934. sz.

Hoc erat in votis – erről álmodtam mindig. A horatiusi azilum-toposz tehát nemcsak az elvonulás ideális helyeként nevezi meg Széphalmot: a széphalmi praedium birtokba vétele a 'hajdani aranyálmok' teljesülését jelenti. Széphalom a gyötrelmes viszontagságok utáni megérkezés, a menedék jelölőjévé válik, s így hagyományozódik az utókorra.[84] Az antik eredetű toposz elválaszthatatlanul összefonódik az életeseményekkel ezúttal is.

Amikor visszautalva Virág kiadására 1809-ben Kis Jánosnak leírja régi verse első két sorát, már ott van a háttérben ez az új jelentés.

> Virág vette volt fel 1799ben Ódáji közzé ezen sapphicus két strophámat:
>
> E' világ' minden szugolyáji köztt, kis
> Széphalom, nékem te nevetsz leginkább: etc.
>
> [...] Egy más Sonettem, mellynek ez az utolsó sora:
>
> És a' *világ* énnékem *Széphalom*
>
> nem tökélletesen kész. Tibullusi lélekkel írt tárgyára hozzá vethetsz ezen kevés szókból is.[85]

A két régi sor egyetlen apró korrekciójában érzékelhető jelentésváltozás (a korábbi „oh Széphalom" helyett itt „kis Széphalom" áll) a fentebb dikciót bensőségesebbre hangolja. A levélben azonban már feltűnik az új Széphalom-formula is. Egy évek óta formálódó szonettjének utolsó sorát osztja meg Kis Jánossal: „És a' világ énnékem Széphalom."[86] Míg az előző formula a világ egyik, noha számára legkedvesebb zugaként nevezi meg Széphalmot, itt azonosítódik nagyvilág és Széphalom, pontosabban: Széphalom a nagyvilág helyébe lép. Ez az a hely, ami az övé, nemcsak tulajdonként, de mint otthon és biztonságot nyújtó menedék is, így valójában a világot jelenti számára.

Az idézett levélrészletben *Tibullusi lélekkel* írott *szonettről* van szó, s mindkét mozzanat jelentőségteljes. Kazinczy nyolc szonettet írt összesen, a nyolcból öt 1809 és 1812 között készült, közülük három jelent meg ekkor, majd mind az öt cikluskénti az 1823-as *Hébé*ben.[87] A szonettekben kitüntetett helyet kap Széphalom és Sophie.

84 A *Pályám emlékezete* II. kidolgozása az egyetlen a változatok közül, amely időben eljut a Széphalomra költözésig, s lényegében ennek leírásával zárul (pontosabban: itt szakad meg). A leírás Horatius említése nélkül, de egészen a horatiusi toposz jegyében született: „Nékem, 's rég olta már, nem vala egyéb óhajtásom mint hogy falusi lakos lehessek, függetlenűl, szabadon, fény és gond nélkül, 's elértem a' mit óhajtottam. Gazdaságom nem foga-el annyira, hogy elég időm ne légyen írnom, 's magam űltetém kertemet, magam oltottam fáimat; míg lakásomat oda nem vevém, addig ott eggy galagonyánál egyéb nem volt. Vendégem többére ott talált, sáros kezekkel. [...] – Szebb élet mint ezen esztendeim senkinek nem juthat." PE, 557.

85 KazKölt I, 57.

86 Ugyanezt megírja Dessewffynek is, lásd: KazKölt I, 58.

87 KazKölt I, 770–772. Kazinczy szonettjeinek alakulástörténetéről összefoglalóan lásd: KazKölt II, 101–109.

Ámor megszánta éltem' kínjait,
'S mond': Én enyhítem a' kit a' Sors sújta.
'S bérűl ölembe tette-le Sophiet.
(XI. Novemb. MDCCCIV., 1809)

E' szép vidék lőn kedves birtokom.
Eggy új Tibull itt megdicsőjtett engem.
'S én őtet és hölgyét örökre zengem.
(A' Sonettó' Múzsája, 1809)

Nem fénylek én: 's én azt – nem fájlalom:
A' nagy világ énnékem Széphalom.
(Cserei Miklóshoz, 1811)[88]

Kazinczy első szonettjének címe az a dátum (1804. november 11.), amely házasságkötésük napját jelöli Török Sophie-val. Az idézett utolsó előtti versszakban Sophie nevéhez a sors sújtásai utáni révbe érés kötődik, mint azt a Széphalomra költözésekor írott leveleiben láthattuk. 1809-ben készült másik szonettje, *A' Sonetto' Múzsája* idézett utolsó szakaszában a 'szép vidék' a korábban említett Tokajt jelenti, az 'új Tibull' saját magát, kinek 'hölgye' nem más, mint Sophie. Két másik szonettje szintén hozzá kapcsolódik: *A' Kötés' napja* eljegyzésüket énekli meg, *Az ő képe* pedig Sophie fiatalkori portréfestményét írja le, mely Kazinczy széphalmi szobájának falán függött. S bár feleségét nem említi a *Cserei Miklóshoz* írott szonett, annak utolsó soraként kis változtatással feltűnik a korábbi levelében Kis Jánossal közölt sor: „A' nagy világ énnékem Széphalom", mely a később *Fény és homály* címet kapó végső változatban „Fény 's nagyvilág énnékem Széphalom" formát ölt.

Szonett–Sophie–Széphalom. A menedék-toposz, amely a sors sújtotta életszakasz utáni révbe érést jeleníti meg, összefonódik a családi idill képzetével, s így válik Kazinczy szonettjeinek tárgyává. A Cserei-szonett levélkommentárjában azt írja Kazinczy, hogy a „sentimentalis két utolsó sor azért ugrott-ki az előbbeni sorok' tónusából, hogy a' Sonett egyéb Sonettjeim közzé illjék, mellyeknek tárgya a' szív gerjedelmei és a' házi boldog csend."[89] A költeménybe tehát tárgya és hangneme szerint ugyan nem illett a gondolat, mégis felhasználta korábbi verskezdeményét, hogy a vers többi szonettjéhez simuljon, melyek a megállapodott szerelmet, a családi idillt éneklik meg. Ez magyarázza, hogy a menedék-toposz kapcsán korábban idézett Horatius-szöveghely helyett miért Tibullusra, tibullusi lélekre hivatkozik szonettjeivel összefüggésben: a római elégiaköltő épp ennek a tárgynak és hangnemnek az antik poétai mintáját jelentette.

88 Az idézetek a szonettek első előfordulásait jelentő levélforrásokból valóak: KazKölt I, 56, 65, 223.
89 Cserey Miklósnak és Cserey Farkasnak, Széphalom, 1811. május 11., in KazKölt I, 220.

Árkádia

A szonettek mellett 1811 februárjában episztolában is megformálódik a széphalmi családi idill. A *Kecskeméti Floralbus Phocidensis Római Arcáshoz* című verses levél[90] a római Árkádia Társaság egykori tagjához, egy Sátoraljaújhelyen élő idős piarista szerzeteshez szól, őt hívja, hogy látogasson el Széphalomra. A vers második fele az invitálás keretében Széphalmot mutatja be, sorra véve mindazon topikus elemeket, melyekről eddig szó volt.

Még messziről meglátja házamat
Eggy dombnak ormán, 's a' hat lábnyi ablak
Setét-útálót hágy sejtetni véle.
Eggy kedves asszony, két szép kisdedével,
Kinél Guidó sem festhet bájosabbat,
Híven fogadja vendégét, ha szív
Vonsza ezt a' házhoz, és ha szívre vágy,
Nem a' szokásnak bábonájira.
'S ha kép, ha könyv, ha szép fekvés, kies tér,
Messzére nyúlt rétek, kalászos holdak,
Nem messze a' háztól eggy szent tölgyliget,
'S felűl azon mustot-termő tetők,
Eggy kis pataknak játszódó futása,
És kétszer hat helység' szemlélete,
'S ezek között az Újhely' 's Borsié;
Ha malmainknak zörgéseik az éj'
Tündér csendében, 's csak kelet felől
Megpattant láncza kékellő hegyeinknek,
Varázs erővel hatnak őreá is:
'S ha mind ezeknél inkább még az a' kedv,
Melly a' gonosz sors' vad csapásinak
Nem gyáva homlokot vet ellenébe,
Nem retteg semmit, és semmit nem óhajt,
Békében él magával 's a' világgal:
Mondd, jőjön 's lásson. Itt Arcádia![91]

Ugyanúgy láttatja dombtetőn álló házát a táj fölé magasodva, amint azt az 1860-as *Vasárnapi Ujság* rajzán mi is szemlélhetjük, majd leírja a szép halmocskáról

90 Lásd: Szabó Ágnes, „Az idillikus költői prózanyelv újrapozícionálása Kazinczynál", *Tiszatáj* 63, 11. sz. (2009): 64–83, 72–73.
91 KazKölt I, 210–211.

nyíló panorámát, úgy, ahogy nagyon sok levelében tette a tizenkét helység és a környező hegyek fenséges látványának megidézésével. Utal a praedium gazdálkodására a malmok zörgését és a szőlővel teli hegyoldalakat felvillantva, valamint képeket és könyveket emleget, a kiművelt életforma rekvizitumait. A 'szent tölgyliget' sejtelmes allúziójában a ház mellett rejtőzködő sírkert jelenik meg. Önmagát a sors vad csapásai után itt, felesége és gyermekei körében otthonra lelő emberként jellemzi, aki „Békében él magával 's a' világgal." Erre hivatkozva szólítja fel az elvárt vendéget a bibliai textussal: „jőjön 's lásson. Itt Arcádia!" Az egykori arcásznak megvalósult Árkádiát ígér, a sajátját.

Az Árkádia-toposz ráúszik Széphalomra, magába olvasztva minden részletet, melyet eddig feltűnni láttunk. Az episztola e sajátosságában világosan szemlélhető, milyen erősen egymásba fonódnak, kölcsönösen meghatározzák egymást az életesemények és az irodalmi formulák. Általában is elmondható, hogy Kazinczy költészetében együtt, egyszerre van jelen az idealizáló szemlélet- és alkotásmód, valamint az erőteljes, bár sokszor enigmatikus utalásokba rejtett referencialitás. Utalásai életeseményekre vonatkoznak, melyeket azonban az eszményítés kiemel hétköznapiságukból. Széphalom–Árkádia minden referencialitásával együtt jelenti az idillt, a világtól elkülönült, azzal szembeállított romlatlan élet eszményi terét.

Mikor 1827-ben Toldy Ferencnek szóló levelében,[92] önéletrajza végén még egyszer utoljára leírja Kazinczy, hogy „E' világ minden szugolyáji köztt, kis / Széphalom nékem te nevetsz leginkább", abba beleérthetőek a Széphalom névhez az addigiakban kötődött jelentések. A két szakaszból kétsorossá alakult, immár önálló epigramma és a Phigie halála utáni új Széphalom-formula („A' nagy világ énnékem Széphalom") együttesen Széphalom kultikus emlékezetének megalapozásához járult hozzá, jelentős mértékben a Kazinczy-költemények toposzaiból építkezve.

Tisztelők és ellenfelek

Idill és sírhalom

Széphalom toposzokkal áthatott képzete már Kazinczy barátai, követői körében érdemi visszhangra talált, s tovaáramolván alakította a későbbi kultusz nyelvi alakzatait.[93] Kölcsey Ferenc 1811. december 6-i levelében, visszautalva a Széphalom–Árkádia-toposszal záruló Kazinczy-episztolára, ezt írja: „Kedvesebb Ajándékot, mint az Arcászhoz írt Jambusok, nem nyerhettem volna. Ismerem tehát

92 Toldy Ferencnek, 1827. január 25., in KazLev XX, 194, 4731. sz.

93 A Kazinczyról és Széphalomról szóló költeményekből válogatást közöl: Kováts, *„Fény s nagyvilág énnékem Széphalom"*..., valamint *Kazinczy Ferenc koszorúja: Magyar költők versei Kazinczy Ferencről*, szerk. Z. Szabó László (Győr: Kazinczy Ferenc Gimnázium és Egészségügyi Szakközépiskola, 2009).

Széphalom' körét! valóban pittoresque, 's most látom azon soraimnak egész értelmét: berkeink, mint Széphalom' virányi / Elysionná váljanak!"[94] Az Arcászhoz írott episztola Kölcsey számára mélyebb értelemmel látta el saját versének Széphalom-képzetét. E sejtető megfogalmazás hátterében összemosódni látszik Széphalom valósága („Ismerem tehát Széphalom' körét") és annak toposzok által idealizált képe (Elízium). A megidézett saját vers, melyet csatolt is a levélhez,[95] a *Szemere Pálhoz* címet viseli, s utóbb az *Aurora* 1822. évi kötetében *Andalgások* címmel jelent meg, ennek utolsó három versszaka épül a Széphalom-hasonlatra:

A' dalra szebb honunk' leányi
Miként Nümphek, tánczoljanak,
Berkeink, mint *Széphalom'* virányi,
Elűsionná váljanak!

Fonjunk a' *küzdő Szent'* fejébe
Nem-hervadandó koszorút,
Sírjának hűvös enyhelyébe
Rózsák közt menjen bíztos út:

Lángzók lesznek csudált nevénél
Az érző szív' verései,
Szentek, mint oltár,[96] emlékénél
A' hűség' csendes könnyei.[97]

A versben a korábban megrajzolt 'vérző honunk' vágyott ellenpontjaként tűnik elénk Széphalom elíziumi képe, a világgal szembenálló, *menedék*et nyújtó *idill*, Kazinczy szonettjei nyomán.[98] Majd Széphalom–Elízium képzetköréhez kapcsolva felsejlik a *küzdelem*ben vitézkedő Kazinczy alakja és az emlékezés majdani helyének, a *sírhalom*nak a képe, egyaránt szakrális metaforikával. Idill, küzdés, sírhalom hármassága képezi az alapvető mintázatát Széphalom kultikus emlékezetének is.

94 Kölcsey Ferenc, *Levelezés 1.: 1808–1818*, kiad. Szabó G. Zoltán, Kölcsey Ferenc minden munkái: Kritikai kiadás (Budapest: Universitas Kiadó, 2005), 122 (a saját idézet a levélben új sorokba van írva).

95 Szabó G. Zoltán a Kölcsey kritikai kiadás jegyzetében bizonyítja, hogy a vers e levélhez volt mellékelve, lásd: Kölcsey Ferenc, *Versek és versfordítások*, kiad. Szabó G. Zoltán, Kölcsey Ferenc minden munkái: Kritikai kiadás (Budapest: Universitas Kiadó, 2001), 424.

96 Javítva erről: oltár? A javítást indokolja, hogy a birtokos szerkezet nem illik a szövegbe, ugyanakkor a kéziratokban nincs vessző sem (egy kivételével a kiadásokban sem), így a központozás beillesztése sem alapozható meg egyértelműen a források szövegállapotával, vö. a vers kritikai kiadásának jegyzetét: uo., 415.

97 Kisfaludy Károly, kiad., *Aurora: Hazai Almanach* (Pest: Trattner János Tamás, 1822), 152.

98 A vers 1809 szeptemberében keletkezett, Kölcsey ekkor már ismerte Kazinczy első két szonettjét, sőt, versekkel is reflektált rájuk közvetlenül kézhezvételük után.

Az itt csupán hasonlatként feltűnő Széphalom–Elízium-képzet Kölcsey egy másik versében, melyet 1809. július 23-i levelében küldött Kazinczynak,[99] Idáliaként formálódott meg. Az első sor „Szent Énekesse Széphalomnak" megnevezéssel szólítja meg Kazinczyt, majd horatiusi fordulattal („Oh bóldog! a' ki énekelhet / A' Chariszoknak hangjain") a dal által teremtődő idillt rajzolja meg az eszményi énekes körül,

Kinek dalán elandalodva
    Ejt a' kegyes Hőlgy könnyeket [...]
És rózsa fényben szállanak-le
    Az Ámoroknak sergei,
Idáliává lessz vidéke
    A' Kellemek' vidékivé.

A ciprusi Aphrodithé-szenthelyre utaló 'Idália' és a 'kegyes Hőlgy' Széphalom és Sophie mitizáló megidézése, a Kölcsey által frissen olvasott első két Kazinczy-szonett hangütését és festését követve. A dal pedig a Chariszok (Grátziák, Kellemek) hangján szól, így válik Idália–Széphalom egyben a Kellemek honává. Berzsenyi Dániel 1809 márciusában, még a szonettek megszületése előtt küldi Kazinczynak a *Hol vagy te Széphalom*... kezdetű versét,[100] mely (a szonettek előképét jelentő februári Kazinczy-levél[101] motívumaiból építkezve) Széphalmot a szerelem és a költészet honaként mutatja be. Egy háromnegyed évvel későbbi levélben pedig Kazinczy a feleségéhez szóló Berzsenyi-verset olvashatta,[102] benne a részlettel, mely Kölcsey ugyanekkortájt kézhez vett költeményének Széphalom-képzetével egyezik, csak Berzsenyi Idália mellett nem a Chariszokat, hanem a Múzsákat idézi meg (Aoniában van a Helikon hegye, a Múzsák lakhelye), s ehhez kapcsolódik az elíziumi báj:

Teremts Idáliát 's Aont Széphalmodon
    Égi hármóniával!
Eros' amarantja leng majd homlokodon,
S béfed Aon Kegye virág pállyáidon
    Elísium bájjával.

99 A Kölcsey kritikai kiadás *Levelezés*-kötetében a vers cím nélküli (66–68.), a *Költemények*-kötetben *[Kazinczyhoz]* címmel szerepel (18–19.). Lásd: Kölcsey, *Levelezés 1.*, 66–68; Kölcsey, *Versek és versfordítások*, 18–19.

100 Berzsenyi Dániel, *Levelezése*, kiad. Fórizs Gergely, Berzsenyi Dániel összes munkái (Budapest: Editio Princeps Kiadó, 2014), 42–47, a vers: 43.

101 Uo., 35–36.

102 A *Kazinczy Ferenczméhez* című vers a Kazinczynak 1810. január 9. előtt írott levélben volt. Uo., 84.

A költemény Kazinczy szonettjeinek kézhez vételét követően készült, miként *A' szonetthez* című is, amely kifejezetten azokra reflektál, s melynek végén Petrarcát idézve említi Sophie-t: „Vauklűs 's Laura leend – Széphalom 's Angyala".[103] Ez a vers megjelent Berzsenyi 1813-as kötetében, melynek Kazinczyhoz szóló ajánlóverse, bár a helynév említése nélkül, de szintén egyértelműen a Sophie teremtette széphalmi idillre utal első versszakában.[104] Helmeczy Mihály Berzsenyihez hasonlóan Széphalom Édenének nevezi ezt az idillt,[105] Vitkovics Mihály 1813-ban Tusculanumként utalt Széphalomra,[106] egy 1817-es széphalmi látogatás alkalmával egy németül verselő orvos kétsoros emlékversében pedig a Széphalom–Helikon azonosítással élt.[107] Széphalom mint Elízium, Éden, Idalia, Aon, Helikon, Vaucluse, Tusculanum, s hasonlóan változatosak Sophie megnevezései is. Mitikus és irodalmi allúziók által formálódik a megállapodott szerelem és az emelkedett költészet idillje az eszményített Széphalom-képzetben, Kazinczy szonettjeire reflektálva és azokból táplálkozván, de új variációkat teremtvén, még inkább idealizáló hangoltságban.[108]

Az *Andalgások* című vers zárlatának másik fő motívuma („Fonjunk a' *küzdő Szent'* fejébe / Nem-hervadandó koszorút") valamely közelebbről meg nem határozott dicsőséges küzdelmet kapcsol össze Kazinczy alakjával,[109] akit a 'Szent' megnevezéssel illet. Az utolsó versszakban aztán még egyszer feltűnik a *szent* minősítés. Ahogy az idézett sorokban a kortársak jutalmul koszorúval ékesítenék

103 Berzsenyi Kazinczynak írott 1809. november 25-i levelében így vezeti be a verset: „Sonettjeidre küldött válászamat,[!] ugy látom nem vetted: azon kis versemet tehat melly abban volt ismét el küldöm:" Uo., 70.

104 „Mint a' világnak hajdani díszei, / Csendes meződben rejted el éltedet, / Hogy ott magadnak 's nemzetednek / Élj Eratód' arany Édenében". Berzsenyi Dániel, „Ajánlás 1808", in Berzsenyi Dániel', *Versei*, kiad. Helmeczy Mihály (Pest: Trattner Mátyás, 1813), számozatlan lapon. Ez a verskezdet először ugyancsak az előző lábjegyzetben idézett 1809. november 25-i levélben tűnik fel (uo.), mint arra már Merényi Oszkár is felhívta a figyelmet a vers alakulástörténetének bemutatása során. Lásd: Berzsenyi Dániel, *Költői művei*, kiad. Merényi Oszkár, Berzsenyi Dániel összes művei (Budapest: Akadémiai Kiadó, 1979), 602.

105 Helmeczy Mihály Kazinczyt fia 1811. június 18-i születése alkalmából köszöntő episztolájában (*Széphalom urához, midőn Mark, Emil, Ferencz nevű első fimagzata születnék*), mely aprónyomtatványként jelent meg. Közli Váczy János, jegyzetben: KazLev IX, 553. Vö. KazKölt II, 552–553.

106 Vitkovics Mihály Kazinczynak, 1813. március 6., in KazLev X, 285, 2401. sz.

107 „Igy gondolkozik Köffinger is, ki németűl szerencsésen verselget. Raimund Walther név alatt jelennek-meg Versei a' Bécsi Almanachokban. 4 Sonettjét leírá nekem, 's ezt hagyá itt:
Széphalom nennst du mit Recht den Hügel, auf welchem du wohnest,
Denn weil du ihn bewohnst, wird er zum Helikon selbst."
Döbrentei Gábornak, 1817. augusztus 21., in KazLev XV, 288, 3481. sz.

108 Az Árkádia–Elízium kettősség, ahogy arra S. Varga Pál is utalt, megközelíthető lenne a schilleri értelmezés szerint is. Lásd: Friedrich Schiller, „A naiv és szentimentális költészetről", ford. Papp Zoltán, in Friedrich Schiller, *Művészet- és történelemfilozófiai írások*, Mesteriskola, 261–352 (Budapest: Atlantisz Könyvkiadó, 2005), 278.

109 A küzdés motívuma megjelenik Berzsenyi *Ajánlás*ában is, először az 1809. március 12-i levélben. Berzsenyi, *Levelezése*, 46.

a *küzdő Szent* fejét, az utolsó szakaszban az utókor emlékezik majd a Küzdőre *szent* könnyeket hullatván sírjánál. S bár az oltár-hasonlat értelmezése az idézet kapcsán jelzett szövegkritikai probléma miatt nem teljesen egyértelmű, annyi bizonyosan állítható, hogy az emlékezés aktusának megidézése szakrális mintázatot követ. A verszárlat a sírhalom-toposz variációját jelenti, de a *szent könnyek* itt nem a gyász, hanem a panteonizáció[110] rituáléjához tartoznak, akárcsak a *Szent* Kazinczy megnevezéseként, megformálva az utókorban majd uralomra jutó kultikus nyelvhasználat egyik domináns elemét.

Az *Andalgások* zárlata mellett jól érzékelhető ez az elmozdulás Bajza József *Széphalom* című epigrammájában is, mely nem sokkal az *Aurora* közlése után, a *Hébe* 1826. évi kötetében[111] jelent meg, még szintén Kazinczy életében:

Nem *ragyogok* mint Pest, nem mint Buda' tornyai, vára;
Törpe vityillóim' szalmatető fedezi.
Ám de az útas jön, 's buzgó hálára fakadva
Idvezel: ő tudja hol kele hajnali fény:
Hosszú álom után hol zendűlt égi varázzsal
A' csalogány; hol nyílt Grátia-kényü ajak.
Fényljenek a' büszkék; ne az én kunyhóim. Örömmel
Rám ismér, áldván téremet, a' hazafi.
'S majd mikoron eltűn a' hajnal, 's nappali fényben
Hunnia felmosolyog, szent lesz előtte nevem.

A záró disztichon itt is az utókort idézi meg, amely előtt szent lesz a versbéli beszélő, azaz a megszemélyesített Széphalom neve, mert a 'Grátia-kényü ajak' teremtő gesztusában testet öltő 'hajnalhasadást' jelenti. Erre gondol vissza az utókor a 'nappali fényből buzgó hálával'. E metaforika és a kurzív kiemelések közvetlenül is Kazinczy Cserei-szonettjének *(Fény és homály)* zárlatára utalnak: „Nem fénylek én: 's én azt – nem fájlalom: / A' nagy világ énnékem Széphalom". Bajza verse ugyanakkor mégsem csak Széphalom toposzokkal áthatott idealizált képzetét lépteti fel, hanem Széphalom valóságát is, a vityillókkal és kunyhókkal. Kazinczy sokszor leírta a szegényes Széphalmot, láthattuk ezt odaköltésekor született leveleiben és önéletrajzi feljegyzéseiben. Verseiben azonban csak Széphalom idealizált képe jelent meg irodalmi toposzok által. Bajza a kettő ellentétére építi költeményét. A 'Grátia-kényü ajak' teremtette idill Széphalom (és persze 'Hunnia') valósága ellenére termett, s mint ilyen jelenti a hajnalhasadást. Az ünnepelhető morális nagyság éppen a körülményeken felülemelkedő áldozatvállalásban áll, mely

110 Lásd erről: Porkoláb Tibor, *„Nagyjaink pantheonja épűl": Közösségi emlékezet, panteonizáció, emlékbeszéd* (Budapest: Anonymus Kiadó, 2005), 63–69.
111 Igaz Sámuel, kiad., *Hébe Zsebkönyv: 1826* (Bécs: Grund Leopold, 1826), 222.

'Hunnia nappali fényre' jutását szolgálta, kezdeményezőként. Ezért áldja Széphalmot a hazafi, s lesz előtte neve – miként Kazinczyé – szent. Kazinczy közvetlen utókorának kultuszt teremtő nézőpontja jelenik meg itt, még Kazinczy életében.

Széphalom és Dicshalom

A kultusz formálódó nyelve és alakzatai mellett a kortársi visszhangban már körvonalazódni kezd az anti-kazinczyánus pozíció is, elsősorban a 'küzdő' Kazinczy polarizálódó megítélésében, több szinten megnyilvánulva. Az egyik legszembeötlőbb megoszlás az 1811-es köteteken szereplő szimbolikus Széphalom nyomdahely fogadtatásában figyelhető meg. A *Szemere Pálhoz/Andalgások* című vers zárlata („Fonjunk a' *küzdő Szent'* fejébe / Nem-hervadandó koszorút"), mint említettük, valamely közelebbről meg nem határozott dicsőséges küzdelmet kapcsol össze Kazinczy Széphalom–Elízium-képzethez kötődő alakjával. A két szövegváltozat között azonban parányi, de igen jelentős különbség mutatkozik:

Levél Kazinczynak, 1811:	Fonjunk a' Küzdő' sz[ent]. fejébe Nem-hervadandó koszorút
Aurora, 1822:	Fonjunk a' *küzdő Szent'* fejébe Nem-hervadandó koszorút

A kurziváláson túl egy aposztrof és a nagybetű az eltérés, ami által máshová kerül a hangsúly: az 1811-es szövegben *a **Küzdőnek** a szent fejébe*, az 1822-es szövegben *a küzdő **Szentnek** a fejébe* kell koszorút fonni. Lehet, hogy a változtatás az *Aurora* szerkesztőitől származik, de a Kölcsey halála utáni gyűjteményes kiadások ezt az alakot vitték tovább, s emelték kanonikus rangra.[112] A bizonyosan Kölcsey szándékát tükröző első változatban Kazinczy tehát mint Küzdő áll előttünk. A vers ezen első változata 1811 szeptemberében született, fél évvel a *Tövisek és virágok*, negyed évvel a Vitkovics-episztola megjelenése után. A Kölcsey-vers heroizáló Kazinczy-alakját leginkább e kötetekkel hozhatjuk kapcsolatba: a címlapok korábban elemzett ikonográfiája Herkules dorongjának és a Bolondság kezéből kicsavarandó botnak a megidézésével éppen a harcra kelő Küzdőt jelenítik meg. Mindkét nyomtatvány címlapján a Széphalom nyomdahely szerepel, mely a szerzői név hiányában maga azonosítja a szerzőt, beilleszkedve a kötetek enigmatikus allúziórendszerébe.

112 Lásd: Kölcsey, *Versek és versfordítások*, 415. A másik kéziratról nem dönthető el, melyik változathoz tartozik, mert nincs aposztrof és nagybetű sem. A címváltoztatásról lásd: uo.

A Széphalom nyomdahely azonban Kölcsey kultikus fogadtatásától jelentősen eltérő reakciókat is kiváltott, melyek közül a legismertebb kétségtelenül az 1813-as *Mondolat*. Az egyébként Veszprémben megjelent nyomtatvány címlapján fiktív nyomdahelyként *Dicshalom* áll, ami egyértelműen rájátszik a Széphalom névre, gúnyos hangfekvésben (s voltak, akik a *Dicshalom* szókezdő D-je helyett P-t mondtak...[113]). A címlap mellett a *Tövisek és virágok*ból vett mottó és az ajánlás anagrammája (*Zafyr Czenczinek*) szintén Kazinczyra utal, miközben a metszet és a kötet szövege nem köthető csak és kizárólag hozzá.[114] A *Tövisek és virágok*, valamint a Vitkovics-episztola támadó irányultságára azonban ennél sokkal durvább válasz is született egy másik gúnyiratban,[115] mely az epigrammakötet ajánlásának trágyahordás motívumát variálja, helyenként meglehetősen alantas hangfekvésben. A szöveg eleje leleplezi a Széphalom nyomdahely fiktív voltát, megnevezi Kazinczyt, említve a Széphalmy álnevet is, majd a mottó Goethe-idézetét gúnyolja. A paratextuális elemek kifigurázását a *Herculeszhez* című ajánlóvers fő motívumának variációi követik, először közvetlenül Kazinczy személyét, majd Széphalmot megcélozva.

Utóbbi leírása a széphalmi viszonyok egészen pontos ismeretéről tanúskodik, több ponton is eszünkbe juthat, amit Kazinczy írt a széphalmi állapotokról odaköltözésekor:

> [Kazinczy] a' Martinovittsal való öszve esküvése előtt építtetett egy Kastélyt az országút mellett Ullyhelyen fellyül, ezt Széphalomnak nevezte, ez még be sints vakolva, hanem már a fedele is hull, és körös körül pusztul, itt egynehány dög marhát koplaltat az ebédlő szobábann, 's annak a' ganéjját maga szokta Herkulesként az Embertse kihányni az ablakonn, és nem szégyenli, mert Herkules sem szégyenlette.[116]

113 „Der angebliche Ort *Dicshalom* (Ruhmhügel) ist dem *Széphalom* (Schönhügel) nachgebildet. Mehrere Feinde des Dichters, die ein schwarzes Kleid tragen, sprechen *P* anstatt *D* aus, um einen obscönen Sinn herauszubringen." Rumy Károly György ismertetésében, mely az *Allgemeine Literaturzeitung* 1816-os évfolyamában jelent meg, közli: Balassa József, kiad., *Felelet a Mondolatra*, Régi magyar könyvtár 11 (Budapest: Franklin Nyomda, 1898), 84–85. Nem a nyilvánosság előtt, csak saját könyvpéldányában használta a gúny e formáját Batsányi János, amikor a Virág Benedek 1799-es kötetében szereplő (korábban részletesen elemzett) Széphalom-vers mellé odaírta: Szélmalom. Porkoláb Tibor jegyzete a vershez: Virág, *Poétai Munkáji*, 224.

114 Lásd erről: Onder Csaba, „Egy »paszkvillus« anatómiája", in *Ragyogni és munkálni: Kultúratudományi tanulmányok Kazinczy Ferencről*, szerk. Debreczeni Attila és Gönczy Monika, 183–192 (Debrecen: Debreceni Egyetemi Kiadó, 2010).

115 Közli: Balassa József, kiad., *Mondolat*, Régi magyar könyvtár 10 (Budapest: Franklin Nyomda, 1898), 100–109. Szerzőként Láczai Szabó Józsefet nevezi meg, ezt azonban az újabb kutatások kétségbe vonták. Lásd: Magos István, „A Láczai Szabó Józsefnek tulajdonított Kazinczy-ellenes gúnyirat szerzőségéről", *Irodalomtörténeti Közlemények* 123 (2019): 301–329.

116 Balassa, *Mondolat*, 108.

A sértő szándék ravaszul rákapcsolódik a *Tövisek és virágok* ajánlóversére, visszafordítva annak támadó élét Széphalom egyáltalán nem elíziumi képének aprólékos megrajzolásával. Széphalom valósága nem a küzdelem áldozatvállaló morális nagyságát hivatott itt megalapozni (mint majd Bajzánál), hanem annak nevetséges voltát. A metaforika azonban nagyon hasonló ahhoz, amit Kazinczynál és követőinél láttunk, csak fonákjára fordítva.

A kortársi visszhang megoszlásának egy másik szintjét jelenti a Széphalom–Debreczen retorikai ellentét megjelenése immár nemcsak Kazinczy szövegeiben, összekapcsolódva a korábbi viták folytatását jelentő nyelvtisztaság–igazabb ízlés oppozícióval. Éppen mikor gyakran olvassuk Kazinczy panaszait, hogy a térképek nem jelölik Széphalmot, Vitkovics Mihály egy 1809-es levelében[117] felhívja Kazinczy figyelmét Ferenczy János geográfiai munkájára, amelyben ez olvasható: „Széphalom, tsinos izlésű Birtokossa híressé tette a' Magyar Literáturában."[118] A helynév magyarázatául a praedium birtokosának a literatúrában betöltött jelentősége szerepel, mely leginkább a 'tsinos izlés'-hez kötődik. Ahogy Ferenczy geográfiájában, úgy Szemere Pál egy 1810-es levélrészletében is az *ízlés* fogalma kapcsolódik Széphalomhoz, mikor azt kéri Kazinczytól, hogy a küldött kéziratot „egészen a' Széphalmi Izlés" szerint bírálja el.[119]

A Kazinczyval szemben álló pozíció a nyelvtisztaság követelményére hivatozik. Kazinczy 1817-ben két levelében is említi Czinke Ferenc recenzióját, melyben Czinke „Pethe Ferencznek tiszta magyarságát magasztalja, 's azt mondja hogy ők azt nem Széphalmon tanulták".[120] A citált helyen az ismertetett könyv erényeként valóban megemlíttetik a „tiszta magyarság", e kommentárral: „mellyet Mi, nem Szép-Halmon tanúltunk".[121] A tiszta magyarság képviselete jól láthatóan identifikációs energiával rendelkezik, amint Kazinczy levele is a MI–ŐK oppozícióból szólal meg. Szemere Pál leírása pedig egyértelműen a Széphalom–Debreczen retorikai ellentétet használja ellenidentitások megjelenítésére: „Fábri Pali is Pesten lakik. Instructor az ifjú Kubinyinél. Meglátogattam. Nagy ellensége a' neologiának. Debreczent citálja, 's kárhoztatja Széphalmot."[122] Mindez ere-

117 Vitkovics Kazinczynak, 1809. július 7., in KazLev VI, 445, 1512. sz.

118 Ferenczy János, *Közönséges Geographia* (Pest: Eggerberger József, 1809), 117.

119 „Mintegy 40 arkusnyira viszem fel Aurorámat. Mihelyt készen leszek 's alkalmatosságom adódik, felküldöm Széphalomra; 's remélem hogy Édes Uram Bátyám méltóztatik olly keggyel lenni erántunk, hogy azt *egészen a' Széphalmi Izlés* szerént fogja elrendelni." Szemere Pál Kazinczynak, 1810. december 10., in KazLev VIII, 201, 1886. sz.

120 Horváth Ádámnak, 1817. március 19., in KazLev XV, 123, 3403. sz. A másik levélben: „én kevély vagyok azokra, a' kik engemet szeretnek, 's midőn ez az érzés elfog, még gyönyörködöm, hogy Prof. Czinke a' Pethe tiszta Magyarsága felől azt mondja, hogy azt Ők (Mi) nem Széphalmon tanulták, lap 122." Kis Jánosnak, 1817. március 19., in KazLev XV, 121, 3401. sz.

121 Czinke Ferenc recenziója Pethe Ferenc *Természet história, és mesterséges tudomány* című könyvéről: *Tudományos Gyűjtemény* 1, 2. sz. (1817): 121–124, 122.

122 Szemere Pál Kazinczynak, 1812. október 6., in KazLev X, 153, 2332. sz.

dendően Kazinczy és a *Debreceni Grammatika* régi szembenállására vezethető vissza, mely neológia és maradiság ellentéteként interpretálódott Kazinczy által. Az 1811-es kötetek után azonban a Széphalom–Debreczen oppozíció már egy tágabb körben érvényes kazinczyánus és anti-kazinczyánus álláspontot jelenít meg.

Az idézett megjegyzésekben ugyanakkor többről is szó van, mint ízlés és nyelvtisztaság egymásnak feszülése. Kazinczy literatúrában betöltött szerepe kérdőjeleződik meg azáltal, hogy jelentősége inkább kártékonyságnak tűnik. Ez képezi a kortárs visszhang megoszlásának harmadik vetületét az 1811-es kötetek megjelenése után. Pápay Sámuel említett 1808-as irodalomtörténeti összefoglalása külön kiemeli Kazinczyt (Széphalmyként is említve), mint „a' kinek főképpen köszönheti a' Magyar Literatúra, hogy igazabb ízléssel kezdette venni gyarapodását", s kívánja, hogy „ezen derék hazánkfiát Nemzetünk' Gyeniussa tegye állhatatossá elkezdett szép igyekezetében."[123] Kazinczy követői ugyancsak ezt vallják, s ezt jeleníti meg Kölcsey versének Küzdője is, immár a *Tövisek és virágok*ra reflektálva. A kötet goethe-i mottója megnevezi a szimbolikus ellenfelet, a Pöbelt, demonstrálva egyben, amit Kazinczy gyakran és széles körben szeretett hangoztatni, vagyis hogy legszívesebben 'Göthévé üttetné magát egy varázsbot ütése által'.[124]

Amikor azonban Kisfaludy Sándor 1817-ben egy levelében úgy aposztrofálja Kazinczyt, mint „a Széphalomi Gőthe (a mint ő magát neveztetni örömest hallya)",[125] az a legkevésbé sem hízelgő Kazinczy számára. Másutt, Dessewffyhez szóló ugyancsak 1817-es levelében Kazinczy „magyar Göthévé változását" a *Tyrannismus* térnyeréseként írja le, összefüggésbe hozva azt a *Tövisek és virágok* 'kíméletlen bökdöséseivel'.[126] Ez a vélekedés széles körben terjedőben volt, s ezt nemcsak a gúnyiratok, de a levelekben Kazinczyhoz eljutó hírek is jelezték már jó ideje. 1815-ben például négy levelében is felemlegeti barátainak (a vulgaritás különböző fokozatait használván), hogy a hírlapszerkesztő Kultsár István egy társaságban állítólag azt mondta róla: „Baszom a' lelke Kalvinistája, 's ő akar tónust adni? ő lesz Dictátor közöttünk?"[127] A Debreczen-képzetben megtestesített

123 Pápay, *A' magyar literatúra esmérete*, 1:411–412.

124 Cserey Farkasnak, 1807. október 17., in KazLev V, 195–196, 1182. sz. A névazonosításban megjelenő locus comparativus alakzatról lásd: Porkoláb, *„Nagyjaink pantheonja épűl"*..., 49–55.

125 Kisfaludy Ruszek Józsefhez, 1816. június. 3., in Kisfaludy Sándor, *Minden munkái*, kiad. Angyal Dávid, 8 köt. (Budapest: Franklin Társulat, 1893), 8:297.

126 Uo., 8:328.

127 Kölcsey Ferencnek, 1815. június 2., in Kölcsey, *Levelezés 1.*, 385. (Váczy kiadása kipontozza a kéziratban teljes alakban szereplő vulgáris kifejezést). Másutt:
„az ebadta Kalvinistája Dictator lesz közöttünk" Kis Jánosnak, 1815. május 1., in KazLev XII, 503, 2907. sz.;
„az ebadta Kalvinistája akar Dictator lenni" Sárközy Istvánnak, 1815. július 9., in KazLev XIII, 18, 2939. sz.;
„Hát b–m a' lelkét, az a' Kalvinista lesz Dictátor köztünk?" Rumynak, 1815. november 9., in KazLev XIII, 284, 3042. sz., a szó a kéziratban sem szerepel teljes alakban. Vö. Onder Csaba, „»...ő lesz Dictátor közöttünk?«: A Nekrológ-ügy Kazinczy hatalmi stratégiájában", in Onder Csaba, *Il-*

kálvinistaságot sok éve ostorozó Kazinczy megkapta az egykori bencéstől a kálvinista címkét. Korabeli levelei tanúsága szerint azonban nem is ez borzolta fel Kazinczy kedélyét igazán, hanem a 'Dictátor' minősítés, erre reflektált többször és hevesen tagadólag. Ez azonban mit sem változtatott a tényen, hogy tevékenységének létezett ilyen értékelése is. Ez a megítélés ugyanakkor már levált a Széphalom–Debreczen retorikai oppozícióról és eltávolodott a nyelvtisztaság–ízlés ellentéttől, lényegét a literátori szerep alapvetően *differenciálatlan minősítése* képezte. A minősítés egyébként éppúgy differenciálatlan a baráti-követői kör kultikus értékítéletében is, csak éppen ellentétes előjellel. A kortársak között kialakult kazinczyánus és anti-kazinczyánus pozíció végső soron Kazinczy és Széphalom megosztott emlékezetét alapozza meg. Kétségtelen azonban, hogy arányaiban és jelentőségében mindig a kultikus emlékezet maradt a domináns, ehhez kötődik a Széphalom-emlékezethely megszületése is.

Emlékhely és emlékezethely

Sírkultusz és emlékhely

A Széphalom-képzetet a kortársak szövegeiben, Kazinczy nyomán, idill, küzdés, sírhalom hármassága határozta meg, s ugyanezek tűnnek elénk az 1840-es, 1850-es években született költeményekben és leírásokban is, melyek a széphalmi sírnál tett látogatásokról szólnak. A perspektíva azonban természetszerűen megváltozott: korábban a sírhalomnál történő emlékezés projekció volt, ekkor viszont már valóság, ami átrendezte idill, küzdés, sírhalom hármasságának belső összefüggéseit. Petőfi 1847. július 11-én látogatott Széphalomra, látogatását a *Széphalmon* című versben és az *Úti levelek*ben[128] örökítette meg:

> Újhelytől félórányira éjszak felé esik Széphalom, Kazinczy Ferenc egykori lakása. Nevét megérdemli, mert festői szépségű táj. Különben pedig **szent hely, szent az öreg miatt**, kinek ott van **háza és sírhalma**. Kötelessége volna minden emelkedettebb lelkű magyarnak életében legalább egyszer oda **zarándokolni, mint a mohamedánnak Mekkába**. És mégis jobb, ha nem mentek oda, mert nagyon erős lelkűeknek kell lennetek, hogy azon sírhalomnál meg ne esküdjetek, miszerint a hazáért soha, de soha egy lépést is tenni nem

letlen megjegyzések: Tanulmányok és esszék, 151–170 (Budapest: Ráció Kiadó–Szépirodalmi Figyelő Alapítvány, 2009), főként a bevezető.

128 Petőfi Sándor, *Összes költeményei, 1847*, kiad. Kerényi Ferenc, Petőfi Sándor összes művei (Budapest: Akadémiai Kiadó, 2008), a vers: 101–103. Az *Úti levelek* vonatkozó bekezdése a jegyzetekben, a kritikai kiadásból átvéve: uo., 454. A versre nézve lásd Fried István elemzését: „Petőfi Sándor és a magyar irodalmi múlt: »Széphalmon« c. versének értelmezése", in *OSzK Évkönyve* 22 (1978): 453–468.

fogtok. Én voltam ott, láttam a **pusztulás és a feledés** legszívszaggatóbb, legelkeserítőbb képét, és **letérdeltem a sírra** és már fölemeltem a kezemet, hogy megesküdjem… ekkor szerencsémre vagy szerencsétlenségemre megfogott jó vagy rosz angyalom, és elvezetett onnan, minekelőtte kimondtam volna az esküt.

A leírás a festői táj és a pusztuló ház képének ellentétéből bontakozik ki. Ahogy azt a vers részletezi, Kazinczy szobájában most 'piszkos, nyávogó porontyok henteregnek', neje szobája csak 'ronda lommal teli kamra', a kertben 'az elvadult fák alatt buján termő fű a pusztulás szellemét takargatja'. A sírnál pedig vad fák és vad füvek között emelkedik a nélkülöző feleség állíttatta hófehér emlékoszlop, létével is a hazát vádolva, mely feledéssel hálálta meg, hogy Kazinczy „fél századig / tartá vállán, mint Atlas az eget, / a nemzetiségnek ügyét." A sírnál esküre térdelő Petőfi végül nem mondja el a prófétasors kietlensége miatti keserűség esküjét, csak dacol a feledéssel, s elhoz egy ágacskát a sírról, az emlékezés relikviájaként.[129]

Petőfi versében a pusztuló ház leírása annak egykori képével szembesítődik ('a múzsák egykori tanyája', 'nejének szobája a szentek szente', 'a pompás kert'), ami valójában Széphalom ideálképe, ahogy Kazinczy kortársainak verseiből ismeretes. Kazinczy önéletrajzi szövegei és odaköltözésekor írott levelei között hasonló feszültséget figyelhettünk meg, amely azonban akkor Széphalom birtokbavételének eltérő nézőpontok szerinti megítéléséből fakadt. Széphalom ideálképének és valóságának ellentéte Petőfinél múlt és jelen szembesítését jelenti, a pusztulás és feledés miatti vád megalapozásaként. A vers és az útleírás legfőbb és legszemélyesebb témája ugyanis a hazáért hozandó áldozatvállalás értelme, ahogy azt az idézet végén az elfojtott eskü és a vers végének keserű iróniája jelzi:

Hálás haza,
A szent halott nevében
Vedd forró köszönetemet!
Ha gyermekem lesz,
Ki arra készül,
Hogy néked éljen:
Ide fogom majd őt vezetni
E sírhalomhoz… buzditásul.

Ez az összefüggés nem csak Petőfi életművében nagy jelentőségű, de a korabeli Széphalom-szövegekre általában is jellemző. Kölcsey már 1832-es emlékbeszédének végén azt írja, hogy „véráldozatnak képzelém a szent öreget", kinek „sírját

129 Az ágacska ma is megvan az akadémiai hagyatékában, egy lapra ragasztva, autográf felirattal: „Kazinczy Ferenc sírjáról: július 11. 1847." Fényképmásolatban közli: Kalla Zsuzsa és Ratzky Rita, *Beszélő tárgyak. A Petőfi-család relikviái* (Budapest: Petőfi Irodalmi Múzeum, 2006[2]), 222.

szívszorúlva kerűli ki a magyar nyelvművész, sorsától rettegvén".[130] Az 1840-es évektől a pusztulásnak indult ház és sír az utókor háládatlanságának a tanúbizonysága, épp ezért kell elzarándokolni oda, miként a mohamedánnak Mekkába, és mementó gyanánt felmutatni Kazinczy sorspéldázatát. Erdélyi János 1841 őszén ('mint búcsújáró') kereste fel a széphalmi sírt, s erről írott beszámolóját így zárta:

> Sírjának a' kevéssé járt vidéken is vannak látogatói. A' kövön mindig látni néhány nevet, emlékmondatot, avagy dicsőitést az utolsó hónapokból, miket még le nem törölhetett az idő. [...] Vajha Kazinczynak, a' mostani nagy reményű kor' meginditójának, a' nemzetiség' első bajnokának a' nemzet' kezétől emeltetnék érdemoszlop, hogy tanulnánk lemondani, s a' tett utjára tisztán lépni ki az önség' korlátibúl, emlékezeténél![131]

Vachott Sándor szintén 1841-es látogatását versben örökítette meg, nagyon hasonló érveléssel,[132] akárcsak jó egy évtizeddel később Vachot Imre és Arany János.[133]

Petőfi útleírása és verse ugyanakkor egy mozzanatot homályban hagy, azt, hogy miben is áll Kazinczy áldozata, mit jelent az, hogy „fél századig / tartá vállán, mint Atlas az eget, / a nemzetiségnek ügyét." Erdélyi János hírlapi úti beszámolója és emlékezése markáns retorikai ellentétet teremtve fogalmazza meg ezt: „Kazinczy megépité a' magyar nyelv csoda szépségü alkotmányát 's a' ház feje fölött épitetlen maradt. Irodalmunk' mezejét beplántálá a' külföld' és saját izlése' gyümölcseivel; 's magának egy fát sem szurhatott le, mellyről legalább gyermekei szakitsanak gyümöltsöt."[134] Ház és kert, nyelv és irodalom: a Széphalom szegényes valóságának és a létrehozott teljesítmény gazdagságának ellentétes pólusai közötti feszültség jeleníti meg az egyéni áldozatvállalás mértékét és értelmét. A Küzdő[135] már nem csupán 'szent öregként' jelenik meg, de egyenesen krisztusi attribútumokkal fel-

130 Kölcsey Ferenc, *Válogatott művei*, kiad. Fenyő István, Magyar Remekírók (Budapest: Szépirodalmi Kiadó, 1975), 377.

131 *Regélő Pesti Divatlap: Új folyam* 1, 9. sz. (1842): 68–71, 71 (a sajtóhibákat javítottuk). E zárlat retorikailag visszautal korábbi megállapítására, ami Petőfinél és másoknál is hangsúlyos: „Özvegye szobrot emelt a' fák között sírja fölé, annyi hűséggel és áldozattal, mintha egyedül érte élt volna, és nem a' hazáért is. A haza mindeddig nem emelt." Uo., 69.

132 Vachott Sándor, *Széphalmon. Novemb. 6-d.*, Athenaeum 1841, 2:1030–1031. hasáb.

133 Vachot Imre, a sírról közölt rajzolat mellett, rövid életrajza végén gúnyosan jegyzi meg, hogy Kazinczy „széphalmi lakása most elhagyatott állapotban van, egykori tulajdonosa iránti hazafiui kegyeletből, juhakolul és magtárul használtatik; ablakai vályoggal rakvák be, födele szalmával van kifoltozva." Lásd: Kubinyi Ferenc és Vachot Imre, *Magyar- és Erdélyország képekben*, 4 köt. (Pest: Emich Gusztáv, 1854), 3:86. Arany János széphalmi látogatásáról Szemere Miklósnak számolt be 1855. október 19-i levelében, a Vachotéval lényegében egyező leírása végén ezzel az összegzéssel: „Az elhagyatottság szomorú képe az egész Széphalom: fájdalmas érzettel távoztunk onnét." Arany János, *Levelezése 2.: 1852–1856*, kiad. Sáfrán Györgyi, Bisztray Gyula és Sándor István, Arany János összes művei 16 (Budapest: Akadémiai Kiadó, 1982), 629.

134 *Regélő Pesti Divatlap*, 71.

135 „Kazinczy pályája sok küzdésbe kerülvén". Uo.

ruházván („törekvéseiért Kazinczy a' közvéleményben tövissel koszoruztaték"[136]), Vachott Sándor pedig ennél is egyértelműbben fogalmaz verse zárlatában:

> Mi volt Kazinczy? Kell-e kérdenem?
> Lehettek 's voltak hű apostolok,
> De ő a nyelvnek M e g v á l t ó j a volt![137]

Közvetlenül Kazinczy halála után, aztán az 1840-es évek Széphalom-zarándoklatai, majd az 1859-es centenáriumi ünnepségek idején – mint azt Margócsy István gazdag példanyagon demonstrálta[138] – Kazinczy alakját és jelentőségét a mózesi és krisztusi szerepminta alapján értelmezték (melyek persze önmagukban is eltérő értelmezéseket jelentettek). Kölcsey írta emlékbeszédében, hogy Kazinczy „félszázadig küzdött a pusztában, s egy messze pillantás az igéret földébe lőn minden jutalma",[139] s ezzel a Bajza-vers hajnalhasadás-metaforikájának hozta létre szakrális változatát, egyébként Kazinczy nyomán, aki az elődjeként pozicionált Ráday Gedeont léptette fel mózesi szerepben, miként a hajnalhasadást Bessenyeiék nemzedékéhez kötötte.[140] Bajza, Kölcsey és aztán még sokan mások abban is követték Kazinczyt elődeihez való viszonyában, hogy a választott metaforika (hajnalhasadás, mózesi szerep) az esztétikai teljesítménnyel szembeni elégedetlenség elfedését is szolgálta,[141] épp azáltal, hogy Kazinczyt a nyelv és irodalom alapítójának szerepében láttatta: ebben áll teljesítményének lényege és jelentősége, ez testesíti meg a hazáért hozott áldozatát.

Panteonizáció és emlékezethely

Fényes Elek 1851-es geográfiai szótárának szócikkében a településre vonatkozó adatközlő mondatot a helység specifikumának megfogalmazása követi, az eddig idézettekhez hasonló Kazinczy-képet felvillantva: „Itt élt, itt munkálkodott a nagy Kazinczy Ferencz, maga feláldozásával egyedül nemzetünk dicsőségének, s

136 *Regélő Pesti Divatlap*, 70.
137 Vachott, 'Széphalmon...", 1031. hasáb, az utolsó három sor.
138 Margócsy István, „Az 1859-es Kazinczy-ünnepélyek nyelvhasználatához", in *Az irodalom ünnepei: Kultusztörténeti tanulmányok*, szerk. Kalla Zsuzsa, Petőfi Irodalmi Múzeum könyvei 9, 109–118 (Budapest: Petőfi Irodalmi Múzeum, 2000).
139 Kölcsey, *Válogatott művei*, 370.
140 Lásd erről részletesen: Debreczeni, *Tudós hazafiak*..., 27–29.
141 „az egész Kazinczy-mitológiának azért volt szüksége a törvényhozó próféta illetve a népvezér (a bujdosásban a lelket és az ígéretet őrző népvezér) figurájára, hogy a történeti szerep patetikus felmagasztalásának fényében kiküszöbölhesse az irodalmi-esztétikai alkotások megítélésének értékszempontjait". Margócsy, „Az 1859-es Kazinczy-ünnepélyek...", 112–113.

magyar literaturánknak élvén."[142] E rövid mondat fontos újdonsága, hogy Széphalom nem a zarándoklat helyeként jelenik meg, s nem is a szegénység és pusztulás képét idézi fel. Széphalom a tevékeny élet tere, ahonnan, mint Tóth Kálmán versében olvashatjuk, „Kazinczy lelke indult / Eszméi fényes táborával", hogy az Árpádéhoz hasonló jelentőségű tettet hajtson végre:

> Két halma van magyar hazánknak,
> Két végzetes, megszentelt halma:
> P a n n o n h a l o m és S z é p h a l o m !
> Amott Árpád, emitt Kazinczy! [...]
> Legyen megáldva e halmoknak,
> Föltámadásunk két halmának
> Minden parányi porszeme.[143]

Széphalomhoz a kortársak költeményeiben elsősorban az *idill,* a reformkori 'zarándokok' szövegeiben pedig a *sírhalom* képzete társult, magához rendelvén a többi képzetet is. Ebben az új jelentésben viszont a *küzdés* vált a domináns elemmé, amely Széphalmon bontakozott ki. Széphalom természetesen elszakíthatatlan Kazinczy emlékezetétől, ezzel a módosulással viszont egyre inkább önálló jelentőségre tett szert, mint Kazinczy munkálkodásának tere, ami így maga is centrumként kezdett feltűnni.

A Kazinczy-emlékezet kialakulása az 1830-as, 1840-es években zajlott, a kultusz kiteljesedett formáját a Kazinczy születésének százéves évfordulóján, 1859-ben megrendezett ünnepségek alkották meg. Mint Dávidházi Péter megállapítja, az ünnepségsorozat legalább három összefonódó indíttatásból eredeztethető, melyekből kettő (a személyes hálátlanság levezeklése és az irodalmi genealógia teremtése) szorosan Toldy Ferenchez kötődik.[144] A harmadik indíttatás a közösséghez kötődik: a nemzet kötelezettsége a jóvátételre, amiből következően az ünnepség, Lévay József kifejezésével, „engesztelő áldozat" lett.[145] Az előző két év-

142 Az adatközlő mondat: „Kis-Bányácska vagy Széphalom, egy felemelkedett helyen, s szép vidéken fekvő kis helység, Abauj vármegyében, közel a zempléni határszélhez: 97 kath., 20 ref., 21 zsidó lakja." Fényes Elek, *Magyarország geographiai szótára* (Pest: Kozma Vazul, 1851), V. 87.

143 Tóth Kálmán, „Kazinczy Ferencz emlékezete", *Vasárnapi Ujság* 6 (1859): 520. Az utolsó idézett sor után egy sor kipontozva, ami a cenzúra által kitörölt sorra utalhat. A versről és fő motívumáról lásd: Margócsy, „Az 1859-es Kazinczy-ünnepélyek...", 111., 114.

144 Lásd Dávidházi Péter monográfiájának a centenáriumi ünnepségeket elemző fejezetét: Dávidházi Péter, „A végső birtokbavétel rituáléja felé: Engesztelő áldozat, irodalmi kanonizáció és rejtett testvérharc a Kazinczy-ünnepélyen", in Dávidházi Péter, *Egy nemzeti tudomány születése: Toldy Ferenc és a magyar irodalomtörténet*, 265–282, Irodalomtudomány és kritika (Budapest: Akadémiai Kiadó–Universitas Kiadó, 2004), 266.

145 Lévay József, *Emlékódái és emlékbeszédei*, kiad. Porkoláb Tibor (Miskolc: II. Rákóczi Ferenc Megyei és Városi Könyvtár, 2018), 43–51. A sajtó alá rendező bevezetője: 8–12.

tized zarándoklatai kapcsán képződött séma a hazáért vállalt áldozatról és a haza hálátlanságáról az engesztelő áldozat képzete által megformált kultuszban nyert feloldást. Az ünnepségsorozat és a Kazinczy-kultusz értelmezését számos alapvető munka elvégezte már,[146] most elegendő csak arra utalni, hogy a kultusz nyelve akkor és ma is érdemi folytonosságot mutat az eddigiekben bemutatott topikus nyelvhasználattal, amely végső soron magára Kazinczyra vezethető vissza.

Széphalom emlékezete természetesen az 1859-es ünnepségek után is formálódott, sokféle alakban és sokféle alakzatot teremtve, az emlékezethely *konstans jelentéseleme* viszont (Széphalom mint központ), ami ekkorra alakult ki, a továbbiakban érdemben már nem változott. A leglényegesebb módosulásokat a szakrális metaforika fokozatos háttérbe szorulása, elvilágiasodása, valamint az emlékezet megoszlása jelentette. Az anti-kazinczyánus pozíció térnyerése először Kazinczy irodalmi és nyelvi jelentőségének szakmai értékelésében volt megfigyelhető. A Csokonai-nekrológ és az Árkádia-per irodalomtörténeti megítélésében teret nyert a Debrecennek tulajdonított álláspont apologetikus képviselete,[147] a nyelvújítást pedig Szarvas Gábor és a *Magyar Nyelvőr* programja bírálta határozottan.[148] Az anti-kazinczyánus érvrendszer aztán a XX. század elején megjelent esszékben, beszédekben,[149] s napjainkban az alternatív nyilvánosságban is tetten érhető.[150] Eltekintvén az egyébként terjedelmileg sem megvalósítható aprólékos történeti áttekintéstől, a transzformációkat egy-egy példán keresztül próbáljuk érzékeltetni, a másik centenáriumhoz, Kazinczy halálának százéves évfordulójához kötődő szövegeken keresztül.

Kosztolányi Dezső 1931-ben, egyik Kazinczyról írott cikkében így foglalta össze Kazinczy és Széphalom jelentőségét:

146 Dávidházi Péter és Margócsy István említett munkáin és Porkoláb Tibor szövegkiadásán túl kiemeljük még Porkoláb Tibor könyvének vonatkozó részét, valamint Keserű Katalin tanulmányát: Porkoláb, *„Nagyjaink pantheonja épül”*..., 130–149; Keserű Katalin, „A kultusz köztes helye: Kazinczy magyarországi kultusza”, in *Tények és legendák, tárgyak és ereklyék*, szerk. Kalla Zsuzsa, Petőfi Irodalmi Múzeum könyvei 1, 35–45 (Budapest: Petőfi Irodalmi Múzeum,1994).

147 Lásd erről összefoglalóan a debreczeniségről írott tanulmányunkat (az 1. lábjegyzetben).

148 Érdekes ellentmondás, hogy miközben Szarvas Gábor és mozgalma alapvetően a Kazinczy által kezdett nyelvújítás ellenében definiálta magát, Kazinczyt ugyanakkor igyekezett elődként feltüntetni, ami a nyelvművelés későbbi időszakában teljes mértékben meg is történt, lásd minderről: Sándor Klára, „Nyelvművelés és ideológia”, in *Nyelv, nyelvi jogok, oktatás*, szerk Sándor Klára, 153–216 (Szeged: JGYF Kiadó, 2001); Bodrogi Ferenc Máté, „»Forrni kell a bornak ha valaha tiszta akar lenni«”, *Magyar Nyelvjárások* 43 (2005): 69–94.

149 Lásd például Ady Endre cikkét: „Van-e magyar nyelv?”, *Nyugat* 3 (1910): 2:1662–1663. Vö. Fried István, „A vitássá tett Kazinczy-életmű eseménytörténetéhez: A Kazinczy-értelmezés dichotómiái”, in Fried István, *„Aki napjait a szépnek szentelé...”: Fejezetek Kazinczy Ferenc pályaképéből és utókora emlékezetéből*, 149–170 (Sátoraljaújhely–Szeged: Kazinczy Ferenc Társaság, 2009).

150 http://hunhir.info/Tompo-testver/2012/09/11/Kazinczytol-inkabb-rettegtek-kortarsai-csak-tartva-hatalmatol-nem-mertek-kifejezni-ellenszenvuket-iranta.

> Széphalom, ahol csak húsz ház állt, a magyar Weimar lett. Onnan kormányozta veretlen tekintélyével az irodalmat. [...] Ő szüntette meg a tespedést – lám ezt a szót is ő locsolta életre –, s a zsíros póriasság helyett az ízes és pompás népiesség mellé valami könnyebb, városibb, irodalmibb hangszert adott, egy más nyelvet, egy új nyelvet, mely szintén a miénk. Mindenki, aki magyarul ír, adós neki.[151]

Kazinczy mint irodalmi vezér és mint a nyelv megújítója áll előttünk, vagyis megváltói, mózesi köntösét levetvén, világi szerepben, de ugyanazon funkcióban és jelentőséggel, mint korábban. Az ismert mozaikokból áll össze a kép részleteiben is: az újító a maradiak ellen ('megszüntette a tespedést'), a Debreczenhez mintegy toposzként kötődő 'zsíros póriasság'-gal szemben városias ízlés, új nyelv. S persze a magyar Goethe, aki a 'magyar Weimar' Széphalomra úsztatott képzetével jelenik meg a leírás élén. Így lesz Széphalom 'megszentelt halmából' a korabeli irodalom központja, ami ugyanúgy metaforikusan értendő, mert nem több, mint a Kazinczyhoz kötött szerep kivetülése. Mindazonáltal a Széphalom-emlékezet alap metaforájává vált.

A Kazinczy halálának százéves évfordulója táján született emlékezések hosszú sorát Németh László több cikkével is gazdagította, melyek egymás után készültek az 1930-as években. Ezekben az esszékben, mint Fried István részletes elemzése kimutatta,[152] kezdetben ingadozóan, majd egyre határozottabban érezhető volt Kazinczy átformálása vezérből diktátorrá. S miként Kosztolányi írása a Nyugat álláspontjának reprezentatív megfogalmazásaként is olvasható a folyóiratot ért támadások sodrásában, úgy Németh László Kazinczy-portréjának alakulása szintén e vitákhoz kötődik, összemontírozva Kazinczyt Babits alakjával.

> A világirodalom legvonzóbb vámpírja, de a kortársai számára mégiscsak az ő Széphalma volt a második Vérmező. Ezt a pusztítást alig ellensúlyozza sokat emlegetett serkentése. Kazinczy tulajdonkép negatívumokért ölt, s Kölcseyn kívül egyetlen nagy íróra sem volt döntő és szerencsés hatása. [...] A Kazinczy erényei valóban nem öröklődtek; az általa megindított nyelvhígulás azonban tovább tartott egy századon át, legnagyobb íróink közvetlen szomszédságában is.[153]

151 Kosztolányi Dezső, „Kazinczy Ferenc", *Új Idők*, 1931. augusztus 16, 189–190. Vö. Fried István, „Kosztolányi Dezső és Márai Sándor Kazinczy-portéja", in Fried, *„Aki napjait a szépnek szentelé...": Fejezetek*..., 95–106.

152 Fried István, „Németh László–Kazinczy Ferenc–Babits Mihály: Egy irodalomtörténeti vázlat utóélete", *Forrás* 46, 6. sz. (2014): 42–55. A népi írók Kazinczy-képéről lásd még: Kulin Ferenc, „Hagyománytudat és politikum a népi írók gondolkodásában", in *„De mi a népiesség..."*, szerk. Sallai Éva, Kölcsey Füzetek 16, 36–38 (Budapest: Kölcsey Intézet, 2005).

153 Németh László, „Félben. I. Négy kisérlet: Részlet a Berzsenyi-könyvből", *Tanú* 4, 5-6. sz. (1936): 24–38, 33. (*1937. január* dátummal.)

Széphalom ugyanúgy központi jelentőségű, mint a kultikus szövegekben láttuk, csak negatív előjellel, mert a korabeli magyar irodalom legjobbjainak vesztőhelyét jelenti. Kazinczy pedig a hóhéruk, az ő 'levélírói dühe' lett Debrecen veszte is.[154] Kazinczy nem serkentője az irodalomnak, mert érdemi hatása nem volt senkire, a nyelvnek pedig nem megújulását és gazdagodását hozta, hanem felhígulását, mert idegen mintákhoz szabta azt. Nem a Kazinczy-kép szerkezete módosul tehát, hanem az előjel, Széphalom emlékezete is csupán ellentétébe fordul. A korabeli viták leképeződéseként az emlékezet megoszlása elég világosan mutatja azt a csapdahelyzetet, amely eredendően a 'nyúgoti nemzetek' mintáját követni akaró újító szándék és a nyelv elegyítetlen tisztaságának őrzése között feszült, s amely az idők során egyre fekélyesebben 'magyar' vagy 'újító' kibékíthetetlen identifikációs sémáját hívta elő.

A Kazinczy halálától születésének centenáriumáig eltelt három évtizedben megformálódott Széphalom mint emlékhely és mint emlékezethely. A sírhalom felkeresése a búcsújárás, a zarándoklat képzetével fonódott össze, Széphalom Mekkához hasonlíttatott, s lett „szent hely, szent az öreg miatt, kinek ott van háza és sírhalma". A zarándoklatok során kialakuló kultikus nyelvhasználatban a hely különleges jelentőséget nyert: emlékhellyé vált. A szakrális mintázatokat követő kultusszal összefonódva zajlott a panteonizáció, a 'szent öreg' elhelyezése a nemzet emlékezetében. Ennek első fázisa volt a pusztulással és feledéssel való szembenézés, majd a centenáriumi engesztelő áldozat. A közösség emlékezetében Széphalomhoz önmagán túli jelentés tapadt, mellyel az idők folyamán elválaszthatatlanul összeforrt: Széphalom emlékezethelyként kezdett funkcionálni, jelentésmagját tekintve alapvetően változatlanul, de folytonosan alakuló értelemkonstrukciók részeként.

Jelentés és identitásképlet

A tervezett *Magyar Emlékezethelyek*-kötet szócikkeinek utolsó részét a jelentés és az identitásképletek leírása képezi, amely egyben összefoglalja az emlékezés tárgyáról, az emlékezethely születéséről és az emlékezet koráról addig mondottakat.[155] Mint a bevezetőben említettük, az emlékezethelyet olyan jelentéshordozónak tekintjük, mely egy közösség emlékezetében felidéző funkcióval és identitásképző erővel bír. Emlékezethely lehet hely, személy, tárgy, fogalom és bármi más, ami

154 Németh László nézete Illyés Gyuláéhoz hasonló, aki *Petőfi*jének első kiadásában így fogalmazott: „Széphalom irtóhadjárata után Debrecen szelleme most tér magához.". Illyés Gyula, *Petőfi* (Budapest: Nyugat Kiadó, 1936), 99.

155 Lásd például Száraz Orsolya mintaszócikkét: *A kereszténység védőbástyája*, hozzáférés: 2020.10.14, http://deba.unideb.hu/deba/emlekezethely/eh.php?id=3.

alkalmasnak mutatkozik önmagán túli jelentés hordozására a kollektív használat során, gondoljunk például Mohácsra (az 1526-os csatavesztés és a nemzeti sorstragédia), a *Himnusz*ra (Kölcsey költeménye és az énekelt nemzeti ima) vagy Szent Istvánra (az első magyar király és a magyar keresztény államkeret). Mint az eddigi áttekintés során láthattuk, Széphalom esetében is ez történt: Kazinczy lakóhelye (melynek valószínűleg ő maga adta a nevét, s amely megindult a településsé válás útján, majd jóval halála után az is lett) önmagán túli jelentés hordozójává vált.

E felidéző funkció valamely konstans jelentéselem meglétét feltételezi, mely a használó közösség számára az emlékezethely egyértelmű azonosíthatóságát biztosítja. Egyazon emlékezethely jelentése ugyanakkor egyénenként, koronként, társadalmi csoportonként mégis eltérő, s folyamatos változásban van. Az emlékezethely jelentése így konstans és változó elemekből szövődik össze, noha az emlékező ágens (egyén, csoport) számára ez a jelentés osztatlannak tűnik, az emlékezethely konstans jelentéseleme nem válik el a saját értelmezéstől, csakis azáltal adott. A felidéző funkció tehát 'A' jelentést hívja elő, még ha az tulajdonképpen az egyén vagy csoport számára érvényes jelentés is csupán. Az emlékezethelyre irányuló vizsgálat reflexivitása azonban felmutathatja a különféle, osztatlannak vélt jelentésekben a közös elemet: ez az, amit az emlékezethely konstans jelentéseleménének tekinthetünk.

E konstans jelentéselem megszületésének folyamatát kívánta feltárni a jelen tanulmány Széphalom esetében, csak a legszükségesebb mértékben utalva a jelentés változó részét képező emlékezetkonstrukciókra. A Széphalom-emlékezethely konstans jelentéseleménének összefoglaló leírásához egy szerző és időmegjelölés nélküli, Széphalom bemutatását célzó, hálózati oktatási segédanyagként funkcionáló (valószínűleg 2002-es) szöveget választottunk szemléltető szövegnek,[156] mely adatbeli hibáival és megfogalmazási esendőségeivel együtt jól érzékelteti Széphalom közösségi emlékezetben jelen lévő jelentését.

> Sátoraljaújhelytől öt kilométerre a Hegyköz felé haladva helyezkedik el a község, amelynek eredeti neve Kisbányácska volt. Mai fogalommá vált nevét és ismertségét Kazinczy Ferencnek köszönheti, aki 1794-ben kezdett itt építkezni, de bebörtönöztetése miatt csak 1806-ban <u>költözhetett ide. Ettől kezdve</u> **a kis falu a magyar irodalmi-politikai gondolkodás egyik központja lett.** <u>Óriási levelezése folytán Kazinczy</u> a kor valamenynyi jelentős gondolkodójával kapcsolatban állt, **itt futottak össze a haladó társadalmi eszmék, az irodalmi reformtörekvések és a nyelvújítási folyamatok.** Kazinczy maga gazdálkodott birtokán, de sokszor méltatlanul nehéz körülmények közt élt. Halála után kívánsága szerint a családi temetőkertben helyezték nyugalomra. [...] Széphalom már az író életében zarándokhely volt, s ma is a Kazinczy-kultusz központja.

156 [sz. n.], *Széphalom*, hozzáférés: 2020.05.10, http://www.c3.hu/~ongalap/borsod/HELY/szeph.htm.

A leírásban könnyen felismerhetjük az eddig vizsgált toposzokat és mintázatokat, a szöveg valójában ezekből építkezik, ezeket mondja újra. A szöveg egésze sugallja, hogy Széphalom emlékezete elválaszthatatlan Kazinczy emlékezetétől. Elválaszthatatlanok, de nem azonosak. A Kazinczy-emlékezet tágasabb, differenciáltabb, szakmai diskurzusok által áthatott és mint ilyen, nem teszi lehetővé, hogy Kazinczy alakja önmagában emlékezethelyként funkcionáljon, mert nem tapad hozzá viszonylag egynemű, közvetlen felidéző funkció. Széphalom emlékezete, amely alapvető vonásaiban mintegy leképezése a Kazinczy-emlékezetnek, éppen ahhoz képest differenciálatlan és koncentrált voltában lesz alkalmas jelentéshordozó. Természetesen a nyelvhasználatban van példa arra is, hogy Széphalom egyszerűen Kazinczyt jelenti, ami retorikailag az antonomasia alakzatának speciális eseteként értelmezhető,[157] s nagyon gyakori a széphalmi jelző olyan szerkezetekben, mint a széphalmi költő, széphalmi mester és hasonlók. A Széphalom-emlékezethely jelentése azonban nem írható le ezen alakzatok szerint. Ennek jelentésszerkezete két szintet kapcsol össze, az egyik Kazinczyra, a másik Széphalomra vonatkozik, s közöttük a megszemélyesítő allegória alakzata szerint értelmezhető viszony fedezhető fel.[158]

Az idézetben aláhúzással jelölt részek Kazinczyról, a félkövér kiemelések Széphalomról állítanak valamit. A Széphalomra tett megállapítások jelzetten a Kazinczyra érvényes állításokból következnek, közöttük részletes és kifejtett megfelelés áll fenn. A két szint egymásra vonatkozásában nincs jelentősége, hogy a Széphalomra vonatkozó állítások önmagukban nem állják meg a helyüket (mert például attól, hogy Kazinczy levelezésével egyfajta központot jelentett a kor szerveződő irodalmi nyilvánosságában, Széphalom maga még nem vált irodalmi központtá, csupán a levélírás helyszíne volt). A Széphalom-jelentésszint analogikusan képződik meg a Kazinczy-jelentésszint összefüggésében, s válik olyannyira önmozgóvá, hogy az analogikus kapcsolat jelzése nélkül is érvényes marad. Ebben áll a Széphalom-emlékezethely konstans jelentéseleme: az irodalmi élet és a nyelvújítás központjának a képzetét idézi fel, melynek hátterében ott áll az irodalmi életet szervező és a nyelvújítást vezető Kazinczy alakja. Ezt hívja elő a Széphalom-emlékezethely a közösségi emlékezetben, amire így és önmagában Kazinczy emlékezete nem képes. A Kazinczy-emlékezet függvényében aztán ez a Széphalom-képzet jelentheti a modern magyar nyelv és irodalom megszületésének avagy a magyarság megromlásának szimbolikus helyszínét, hogy csak a je-

157 Lásd erről: Kemény Gábor, „Az antonomázia helye a nyelvi képek családjában: Első rész", *Magyar Nyelv* 110, 3. sz. (2014): 257–265; Kemény Gábor, „Az antonomázia helye a nyelvi képek családjában: Második rész", *Magyar Nyelv* 110, 4. sz. (2014): 385–393.

158 „A megszemélyesítő allegória nem közvetlen megszemélyesítés, hanem egy előzetesen, különféle (ismert vagy rejtett, felfejtésre váró, titkos, feledésbe merült) attribútumokkal ellátott alak megjelenítése." „Allegória", in *Alakzatlexikon: A retorikai és stilisztikai alakzatok kézikönyve*, főszerk. Szathmári István, A magyar nyelv kézikönyvei 15 (Budapest: Tinta Könyvkiadó, 2008).

lentések két szélsőségét említsük. E jelentésmegoszlás a heterotópia[159] fogalmával írható le, miként a Széphalomra alkalmazott hasonlatok hosszú sora is ennek jegyében értelmezhető, Árkádiától a különféle mitológiai helyeken át Dicshalomig, Mekkától és Weimartól Vérmezőig, nem is beszélve a Széphalom–Debreczen és Pannonhalom–Széphalom helynévpárok értelemképző jelentőségéről.

Az emlékezethely jelentésétől megkülönböztetendő az emlékezethely identitásképletekhez való kötődése. Identitásképletnek a kollektív identitás (mint a maga tagolatlan egészében hozzáférhetetlen entitás) komponenseit nevezzük, melyek leírhatóak, és szempontunkból egyfajta kapcsoló felületet képeznek emlékezethely és kollektív identitás között. Az emlékezethely a közösség emlékezetében megképződött jelentése által alkalmas a kollektív identitás bizonyos elemeinek, azaz egy vagy több identitásképletnek a kifejezésére, egy adott identitásképlet pedig jellemzően több emlékezethely által is megnyilvánulhat.

A Széphalom-emlékezethely két identitásképlettel hozható összefüggésbe, kultikus alapjelentése ezek megnyilvánítására teszi eredendően alkalmassá. A szóbanforgó identitásképletek kapcsolódása plasztikusan jelenik meg a széphalmi Magyar Nyelv Múzeuma hitvallását megfogalmazó szövegben, melyet szerzője, Nyiri Péter igazgató több publikációjában lényegében változatlanul leközölt,[160] ezzel is jelezvén a szöveg identifikációs jelentőségét:

> Kazinczy életműve okán Széphalom szent hely, a magyar nyelv jelképes helyszíne. Kazinczy földje „magyar Weimar" volt egykor, szellemi központ, ihletadó és iránymutató közeg [...] A „széphalmiság" egy életmodell: a magyar nyelv és kultúra iránti rendkívül mély elkötelezettség, folyamatos munkára ösztönző, minden akadályon túllendülő, fegyelmezett, szigorú és becsületes elkötelezettség. Cselekvő hazaszeretet; nyelv- és hazaszeretet. [...] Benne van ebben az életmodellben a fogságban rozsdával s vérével író, nélkülöző és az újhelyi levéltárban robotoló, de mégis állandóan munkálkodó, hét gyermeket nevelő (első gyermeke korán meghalt) és boldog családi életet élő, alkotó-teremtő Kazinczy lelke-szelleme. Ez az őszinte haza- és nyelvszeretet, az anyanyelvi kultúránk iránti mélységes elköteleződés Széphalom valódi titka, és ez Kazinczy öröksége számunkra, az utókor számára.

159 A foucault-i fogalmat György Péter nyomán S. Varga Pál használta annak a jelenségnek a leírására, mikor is „ugyanazok az emlékezethordozók egymással versengő, akár egymást kizáró módon válnak identitást megalapozó jelentéshordozókká." S. Varga Pál, „Joachim Bahlcke, Stefan Rohdewald, Thomas Wünsch (szerk.): Vallási emlékezethelyek Kelet-Közép-Európában", *Klió* 25, 2. sz. (2016): 3–26, 12.

160 Nyíri Péter, *Nyelvmúzeum? Nyelvészeti muzeológia?*, hozzáférés: 2020.05.10, http://e-nyelvmagazin.hu/2012/09/12/nyelvmuzeum-nyelveszeti-muzeologia; *„A magyar Weimar", A Magyar Nyelv Múzeuma – Egy narratíva intézményesülése Széphalmon*, hozzáférés: 2020.05.10, http://www.irodalmilap.net/?q=cikk/magyar-weimar-magyar-nyelv-muzeuma-egy-narrativa-intezmenyesulese-szephalmon-13. Lásd még: „Tízéves a Magyar Nyelv Múzeuma", *Magyar Nyelv* 114, 4. sz. (2018): 507; „A Magyar Weimar. A Magyar Nyelv Múzeuma első évtizede", *Korunk* 29, 7. sz. (2018): 42–46, 43.

Az első két mondat a korábbi idézet kapcsán elemzett jelentésszerkezet tömör és emelkedett összefoglalása. A következő két mondat (a kihagyást jelző két [...] jel között) a magyar nyelv és a hazaszeretet elválaszthatatlan kapcsolatát fogalmazza meg a 'széphalmiság'-nak nevezett életmodell lényegeként, a regulatív karakterű életmodell kifejezéssel egyértelműen jelezvén az identifikációs szándékot. A magyar nyelv szolgálatának hazafiságként való értelmezése a XVIII. század végén vált meghatározó jelentőségűvé, ezáltal definiálták magukat a 'tudós hazafiak'.[161] A XIX. században aztán a 'nyelvében él a nemzet' szállóigéje kapcsolódott rá erre az identitásképletre, s örökítette tovább napjainkig.[162] Az idézet következő („Benne van ebben..." kezdetű) mondata a széphalmiság életmodelljének másik identifikációs komponensét fejti ki a hazáért való áldozatvállalás narratívájával, a Kazinczy közvetlen utókorából jól ismert toposzokat szólaltatván meg. A hazáért hozandó áldozat az egyik legarchaikusabb identitásképlet minden kollektív identitásban, identifikációs energiája is az egyik legerősebb. Ez kapcsolódik rá a Széphalom-emlékezethelyre, melynek jelentéspotenciálját elemi módon meghatározta az anyagi szegénység–morális nagyság ellentétező retorikája. Az idézet legutolsó mondata rekapituláció, egybefoglalván jelentést és identitásképleteket, itt összegződik mindaz, aminek a Széphalomra montírozott „magyar Weimar" azonosítás az emblémája lett.

Széphalom mint a „magyar Weimar" emlékezetét alapvetően a kultikus szemléletmód uralja, mely Kazinczyban a hazáért áldozatot vállaló nagyembert ünnepli, aki a modern magyar nyelv és irodalom Mózesévé, elvilágiasodó szóhasználatban alapítójává vált. Kazinczy emlékezete ugyanakkor a kazinczyánus és antikazinczyánus pozíciók örökségeként megosztott: ő nemcsak a modern magyar nyelv és irodalom megalapítója, de kártékony nyelvrontó, irodalmi diktátor és nem-igaz-magyar. E megosztottság függvényében pedig a központ képzetére épülő Széphalom-emlékezethely egyaránt jelentheti a modern magyar nyelv és irodalom megszületésének avagy a magyarság megromlásának szimbolikus helyszínét. A Széphalom-emlékezethely jelentésének e szélsőségei összefonódnak a *magyar* és *újító* mint ellen-identitások oppozíciójával, amely kifejlett formájában először éppen Kazinczy Debreczen-ellenes hadjárata során formálódott meg, még mielőtt Kazinczy Széphalomra költözött, s amely a magyar szellemi élet csapdáját képezi több mint kétszáz éve. Széphalom emlékezete és ellen-emlékezete egyaránt monologikus természetű, *ideje lenne, hogy e csapdahelyzet felszámolódásával együtt dialogikussá alakuljon*, abban az értelemben, hogy „ne csupán a kollektív önmegerősítés, de a kollektív felelősségtudat" és a „párbeszéd szerveként is működhes-

161 Lásd erről monográfiánkat: Debreczeni, *Tudós hazafiak*..., 65–71, 197–216.

162 Lásd erről újabban: Kiss Jenő, „Identitás és anyanyelv a magyarság történetében", *Magyar Tudomány* 178 (2017): 805–809.

sen."[163] A Széphalom-emlékezethely születésének elemzése a jelen dolgozatban ehhez szándékozott hozzájárulni az egyébként reflektálatlan genetikus, szerkezeti és funkcionális jellemzők felmutatásával és értelmezésével.

A vizsgálatok során láthattuk, hogy az 1811-es évre elkészültek Kazinczy szonettjei és Arcászhoz szóló verses levele, Széphalom mint Árkádia képzetével, mely az idill, menedék és sírhalom toposzait összegzi. Ugyanekkor jelent meg a *Tövisek és virágok* és a Vitkovics-episztola Széphalom nyomdahellyel, a címlapok ikonográfiájában megformált támadó pozícióval, mely a Küzdőt jelenítette meg, az allúziókból felfejthetően Debreczen-ellenes éllel. A jelentések a továbbiakban érdemben nem változtak, új alakzatok nem jöttek létre Kazinczy műveiben. A kortársi visszhang az idill és a sírhalom toposzait alakította tovább, és a Küzdő megítélésében létrehozott a kazinczyánus mellett egy anti-kazinczyánus értelmezési pozíciót. Kazinczy közvetlen utókorában ennek hangja nem igazán hallatszott a kultikus megközelítés kiépülésének folyamatában, melyet elsősorban a sírhalom-toposz dominanciája jellemzett. A centenáriumi ünnepségek sodrásában a Széphalom emlékhely mellett a panteonizáció alakzataiban megszületett Széphalom mint emlékezethely. A 'magyar Weimar' képzetét sohasem tudta elhomályosítani a Széphalom–Vérmező hasonlítás, de tudnunk kell létezéséről, és meg kell értenünk, ha nem is fogadjuk el. Aminthogy a 'magyar Weimarként' értett Széphalomról sem feledhető, hogy emlékezethelyként valójában nem más, mint a kollektív identitás egy alakzata, s végső soron – mint Horváth János látta – csupán 'szellemi délibáb', Kazinczy 'megható fikciója'.

163 Az emlékezethely Pierre Nora-i fogalmának egyik fő átalakulási iránya, amit a 2011-es debreceni emlékezethely-konferencia nyitóelőadásában Aleida Assmann hangsúlyozott: a monologikusról a dialogikus emlékezetkonstrukciókra való áttérés. S. Varga Pál a Magyar Emlékezethelyek-program célkitűzései között Aleida Assmant idézve így fogalmazott: „Itt az ideje, hogy a kutatás az emlékezetkultúrák összeütközéseinek, az egyes – illetve közös tárgyra irányuló, de egymást kizáró – nemzeti emlékezeteknek az összehasonlító vizsgálatára irányítsa figyelmét, elősegítve ezzel, hogy a kollektív emlékezet ne csupán a kollektív önmegerősítés, de a kollektív felelősségtudat és a nemzetek, csoportok közötti párbeszéd szerveként is működhessen." S. Varga Pál, „Bevezető", in *A magyar emlékezethelyek kutatásának elméleti és módszertani alapjai*, szerk. S. Varga Pál, Száraz Orsolya és Takács Miklós, Loci Memoriae Hungariae 2, 9–10 (Debrecen: Debreceni Egyetemi Kiadó, 2013).

Medialitás és szövegkiadás

Kritikai kiadás papíron és képernyőn

Az előadás, amelyen a jelen írás alapul, egészen más felépítésű volt, s ezt az eltérést most nem elsősorban az élőszó és az írott szöveg közötti különbség okozza. Az előadás egy kivetített honlap szerkezetének és működésének bemutatásához kapcsolódva próbálta meg fejlesztés alatt álló elektronikus kritikai kiadások alapfogalmait körüljárni és kontextualizálni. E kifejtési logika írásban nemigen lehetne hatékony (még screenshot alkalmazásával sem), hiszen az alapvetően más mediális közeg alapvetően más módon képes az információkat értelmes és érthető egységgé szervezni. A jelen szöveg épp ezért az alapfogalmak bemutatását és kontextualizálását formálódásuk leírása által kívánja elérni, a mediális közegnek megfelelő narratív sémát követve. Papír és képernyő különneműsége azonban nemcsak magántermészetű műhelygondja ennek az előadáson alapuló írásnak, hanem tulajdonképpeni tárgya is, noha az 'elektronikus kiadás' elméleti kérdéseinek tételes vizsgálatát nem vállalja fel, inkább csak az e területen bejárt saját útra tekint vissza (ezért az egyes szám első személyben megszólaló hang, és ezért a tételes hivatkozások mellőzése is). A saját út egy jó ideje már szerencsére egy kutatói közösség által együttesen alakított utat jelent, annak a kutatói közösségnek a közös gondolkodását, amelynek szervezeti keretét az MTA–DE Klasszikus Magyar Irodalmi Textológiai Kutatócsoport biztosítja.

Az elektronikus kiadás mint cél

A belátás, hogy elkerülhetetlen a kritikai kiadások átléptetése az elektronikus közegbe, nem elsősorban ezen új közeg lehetőségeiből és kihívásaiból, vagyis önmagában vett vonzásából fakadt, a döntő indíttatást e tekintetben a könyv mediális sajátosságainak bizonyos korlátozottsága jelentette. Az 1980-as évek végén, 1990-es évek elején beáramló és hatni kezdő új szövegkritikai elméletek, mint

például a genetikus kritika, igen termékenyítő elvi válaszokat adtak a klasszikus textológiai gyakorlatot egy ideje már érezhetően feszítő problémákra, ezért úgy éreztem, ki kell próbáljam gyakorlati teljesítőképességüket is, saját anyagon. Éppen húsz éve annak, hogy (1994-ben) kísérletet tettem egy kisebb szövegkorpusz genetikus szemléletű feldolgozására és a változatokban testet öltő alakulástörténetnek egyetlen folyamatos szövegként való megjelenítésére. A kísérlet sikeres volt, csak éppen azt bizonyította számomra, hogy a módszer nemigen jelentheti a klasszikus szövegkiadói gyakorlat alternatíváját, mert nem képes olvasható szöveget létrehozni. E megszülető belátás aztán egyre inkább megszilárdult az újabb és újabb, különféle metodikákat követő genetikus és szinoptikus kiadások eredményei láttán.

Egyik oldalon ott voltak tehát a posztmodern szövegkritikai elméletek, amelyek komoly meggyőző erővel pozicionálták újra a klasszikus és az azt reflektáltabbá tévő modern textológia megközelítésmódjait és szövegfelfogását, a másik oldalon pedig az a tény, hogy mindez a szövegkiadói gyakorlatban nem képes testet ölteni, pontosabban: ami testet ölt belőle, az csak tudományos *vizsgálódásra* alkalmas, a szövegek felhasználói *olvasására* azonban nem (s akkor még nem beszéltünk a tudomány határain túli közönség szövegigényének kielégítéséről). Mindebből azonban nem az következett, hogy vissza kell térni a klasszikus textológia elméleti keretei közé, hanem az a belátás, hogy a posztmodern szövegfelfogás számára a könyv mint mediális közeg nem teljesen adekvát. Ahogy a klasszikus szövegkritika elemi módon a könyv lineáris és rögzített szervezettségű médiumában gondolkodik, úgy az ezt váltó elméletek dinamikus és hálózatszerű szövegfelfogása értelemszerűen egy hasonló jellemzőkkel bíró médiumban lehet otthonos. A szövegkiadói gyakorlatnak az elektronikus közegbe való átlépése nem látszott elkerülhetőnek.

A váltás elvi indokoltságát viszonylag könnyű volt kimondani, a tényleges átlépés megvalósítása azonban bízvást nevezhető ugrásnak a sötétbe. A literátus ember gondolkodása századok óta papír alapú, az e médium által hordozott szöveg jellegzetességei alakították a tudás létrehozásának és elsajátításának mechanizmusait, az e szövegfelfogást revideáló elméleti szövegek maguk is ilyen szerveződésűek. Az elektronikus közeg életideje mindehhez képest pillanatként fogható fel csupán, az IT ágazat másfél éves megújulási ciklusai sem feledtethetik e tényt. Ebből következően tehát papír alapon formálódott gondolkodásmóddal kellett, kell az új közeggel adekvát szövegszemléletet megvalósító kritikai kiadások létrehozásához fogni, méghozzá úgy, hogy a közeg maga is folytonosan alapvető változások sorozatán megy keresztül. Az elektronikus kiadás tervezésének idején, mintegy jó évtizeddel ezelőtt még nem voltak láthatóak azok a feltételek és lehetőségek, amelyeket ma figyelembe tudunk és figyelembe kell vennünk, s nyilvánvalóan ugyanez lesz elmondható egy további évtized múlva a mai állapo-

tokra nézve. Csakhogy akkor hogyan is lehet elektronikus kritikai kiadás létrehozását tervezni, amely definitíve időtállónak készül?

Az, hogy az elektronikus közeg sajátossága a folytonos megújíthatóság, csak bizonyos mértékig jelenthet megoldást, elsősorban az új eredmények érvényesítésében, a fenntarthatóság szempontjából ez épphogy a bizonytalanságot növeli. A platform megválasztásáról, vagyis a hardver- és szoftverkörnyezetről, a hordozóról, a jelölőnyelvi struktúráról szóló döntések nem korrigálhatóak részlegesen, az ilyen természetű módosítás lényegében lecserélést jelent, s ez az addig elvégzett kutatómunka eredményeinek valamilyen konvertálását vagy az egész újrakezdését teszi szükségessé. Erre mi is rákényszerültünk. Kezdetben Folio adatbázisformátumban, a Folio programcsomag által kínált grafikus felületen kezdtünk tervezni és építkezni, DVD megjelenésben gondolkodva, nem kis mértékben a mintaként is használt Goethe- és Musil-kiadások hatására. Utóbb azonban, a fejlesztő cég megszűnésével a programcsomag megrekedt és gazdátlanná vált, s már a készítés fázisában lévő első DVD, a Csokonai hangzó kiadás megjelentetése is nagy nehézségekbe ütközött.

Az új platform megválasztásában az új lehetőségek mellett a fenntarthatóság lehető biztosítása játszott döntő szerepet. Úgy tűnt (s tűnik még most is), hogy a TEI-XML jelölőnyelvi struktúra egyfajta szabványként kezd funkcionálni, így célszerű ahhoz igazodni, s hálózatos kiadásban gondolkodni. Az informatikai környezetet a Debreceni Egyetemi és Nemzeti Könyvtár biztosítja, amely rendelkezik a szükséges eszközökkel és tudással, s adatbázisai sorába fogadva a mi kiadásunkat, gondoskodik folytonos karbantartásáról. Ez, vagyis az integrálódás egy professzionális nagy intézményi rendszerbe, jelenleg a fenntarthatóság garanciájának látszik. A kezelőprogram kutatócsoportunk informatikusának fejlesztésével készült és fejlesztődik folyamatosan, egyrészt hogy az üzleti környezet változása ne kényszerítse ki a munka ismételt újrakezdését, másrészt pedig hogy biztosíthassuk a kétféle szakértelem, a kutatói és az informatikai egyidejű és teljes értékű jelenlétét. Sok persze a 'tűnik', látszik' ebben a leírásban, ami a távlatok szempontjából nem feltétlenül biztató, de az elektronikus kiadások területére való átlépés ezzel együtt sem kerülhető el.

Az elektronikus kritikai kiadással való kísérletezés jelenleg valójában nem egy új területre való átlépést jelent, hanem sokkal inkább egy ténylegesen még *nem létező* terület kialakítását, minden viharos gyorsaságú technológiai fejlődés ellenére is, s minden kísérletező számára egyaránt, még ha azok egymásnak valamelyest előzményei is. A fenntarthatóság bizonytalanságai mellett ez legfőképpen abban nyilvánul meg, hogy a szükséges, teljes értékű, együttes szakmai és informatikai tudás jelenleg nemhogy fejlesztői, de felhasználói szinten sincs meg szélesebb körben. A jelenlegi kutatói nemzedékek többségében az informatikai látás még nem a kutatói kompetenciákkal együtt alakult ki: utólagosan, valamely szinten sajátta

tett látásmódról van szó csupán. A textológiai munka azonban ma már kutatócsoporti szerveződésű, s ebből nem maradhatnak ki e nemzedékek, nem veszhet el kutatói tapasztalatuk az elektronikus kiadások számára. A probléma technológiailag áthidalható különböző általánosan használt grafikus felületek adaptálásával (ezt meg is valósítottuk), szemléletileg az átmenet hosszabbnak ígérkezik. Az elektronikus közeg sajátosságaihoz alkalmazkodó, azt kitölteni szándékozó elektronikus kiadások létrehozásának törekvései még jó ideig csupán folytonos és nem rendszerszerű *elszakadásként* értelmezhetőek a sajáttá tanult klasszikus szövegkiadói szemlélettől és gyakorlattól, valamint annak közegétől, a papírtól.

A főszöveg szétbontása

A klasszikus szövegkiadói szemléletnek mintegy a megtestesítője a főszöveg, nem csoda hát, ha a posztmodern elméletek kritikája legfőképpen erre irányult, vagy még inkább: a főszöveg státusán csapódott le. A kritikai kiadás feltárja és feldolgozza az összes elérhető forrást, de közülük kiválasztja a különböző szempontok (leginkább az *ultima manus* elve) alapján legjobbnak ítélt szöveget, amely a közlés alapja lesz. Az alapszövegen a kiadó által végrehajtott javítási műveletek során készül el aztán a főszöveg, amely a legjobb szöveg státusára tart igényt, s így mint a „mű" ideális alakja a „művet" magát reprezentálja a továbbiakban. E főszöveg kerül közlésre, s minden más az ehhez csatolt jegyzetben kap helyet. A szövegkritikai jegyzetek alapvetően három típusba sorolhatóak: jelentik a sajtó alá rendező által az alapszövegen végrehajtott emendálások feltüntetését, a szerző forráson végzett javításainak rögzítését, valamint a további források alapszövegtől való eltéréseinek regisztrálását. A főszöveg–jegyzet eme hierarchikus kettőssége így valójában elrejti a „mű" forrásainak (lehető) sokféleségét, s a főszöveg alapvetően megkonstruált jellegét. A „mű" genetikus szemlélete éppen ezt, a főszöveg hatalmát támadja a változatok egyenrangúságának hangsúlyozásával és a kiadó szerepének reflektálttá tételével.

Közben magának a hagyományos textológiai gyakorlatnak a problémái is aláásták a főszöveg pozícióit. Az *ultima manus* elve nem mindig alkalmas az alapszöveg kiválasztására, sok változat esetén akár több főváltozat közlése is indokolható, ami már önmagában kikezdi a „művet" reprezentáló főszöveg egyeduralmát. Nem mindig lehet lemondani egyébként alapszövegnek nem nagyon alkalmas (például rossz helyesírással másolt) forrásokról, amennyiben egyedüliként őriznek meg más, autentikusabb forrásokból hozzáférhetetlen szövegrészeket. A csak ilyen forrásban fennmaradt szövegek esetén pedig felvetődik a kérdés, hogy érdemes-e ezeket a kritikai kiadások betűhűsége szellemében a főszöveg hatalmával felruházni, illetve ha nem, mekkora legyen a hatóköre a sajtó alá rendezői

javításoknak. Az első esetben továbbörökítődik e források gyarló írásmódja is, s épp a nyilvánvalóan nem autentikus, romlott formában kanonizálódik a szöveg, nagyobb mértékű kiadói javítások esetében pedig a sajtó alá rendező mintegy társszerzővé lép elő. Ez főleg a régi korszakok problémája, de példának okáért a nyomtatás és az írógép idején sem ritka a rövid ékezetes betűkészletek és klaviatúrák által okozott helyesírásromlás.

Egy alapszöveget kiválasztani, s abból főszöveget készíteni tehát a klasszikus textológiai gyakorlaton belül is rendkívüli nehézségeket jelenthet, a kérdés csupán az, hogy a nehézségeket a textológiai munka elkerülhetetlen velejáróinak tekintjük, avagy (emellett) rendszerhibának is. Ez utóbbi esetben az alapelvek felülvizsgálata is szükségessé válik, s e ponton lépnek működésbe a posztmodern textológiai szemlélet belátásai. Mindez azonban nem feltétlenül eredményez hatékony megoldásokat a textológiai gyakorlatban, fentebb már szóltam arról, hogy a genetikus kritika jegyében készült kiadói próbálkozások során nem jött létre igazán olvasható szöveg, s ebben a mediális közeg sajátosságai játszanak döntő szerepet. Amikor tehát az elektronikus kritikai kiadás készítésének gondolata felmerült, az egyik legígéretesebb lehetőségének éppen a főszöveg-kényszer megszüntetése tűnt, hiszen nem volt szükségszerű, hogy egyetlen (vagy nagyon korlátozott számú) szövegforrás közlésében kelljen gondolkodni, a tér nyitva állott akár az összes forrás teljes szövegű feldolgozására, illetve a forrásszövegek megsokszorozására. Elsőként egy fogalmi hármasság körvonalazódott a tér kitöltésére: az olvasószöveg–kritikai szöveg–genetikus szöveg hármassága.

A *kritikai szöveg* az alapjául szolgáló forrás betűhű átírását és szövegkritikai feldolgozását jelenti önálló szövegben, beleépítve a sajtó alá rendező által szükségesnek ítélt emendálások jelzését is. Ezek a javítások már érvényesülnek az ugyancsak önálló *olvasószöveg*ben, amely egy szövegforrás megállapított, emendált szövegét jelenti, szövegkritikai jegyzetek nélkül. Ez az a megtisztított, olvashatóvá tett szöveg, amely magában foglalja a sajtó alá rendező tárgyi és nyelvi magyarázatait is. A kritikai és az olvasószöveg tehát elválaszthatatlan párt alkotnak: két olvasható, de eltérő funkciójú szöveggé bontva azt, amit a főszöveg jelent, nem kis mértékben a szinoptikus kiadás inspirációja nyomán, ahogy azt az olvasószöveg megnevezés (reading text) elég egyértelműen jelzi is. A lényeges eltérést a szinoptikus kiadáskoncepciótól a kritikai szöveg jelenti, amely mindig csak egy adott szövegforrásra vonatkozik, a változatok ugyancsak önálló kritikai szöveg–olvasószöveg-párban jelennek meg. Összegzésükre a *genetikus szöveg* szolgál, mely a változatként egymással kapcsolatba hozható (kritikai) szövegek összevető olvasását biztosítja, célszerűen táblázatos formában egymás mellé rendezve azokat (a terjedelmesebb szövegek és a szövegeltérések kiemelésének problémájára később, a szövegszekvencia fogalmánál térek ki).

E fogalmi hármasság kialakulása óta stabil alkotóeleme készülő elektronikus kiadásainknak, de egy idő után nyilvánvalóvá vált, hogy a főszöveg hierarchiája helyébe léptetett alakulástörténeti megközelítés további pontosításokat kíván, a genetikus szöveg belső viszonyainak leírásához differenciáltabb fogalmi hálóra van szükség. Az alapegység a *szövegforrás* maradt (melynek kritikai és olvasószövege van), ez egy fizikai léttel bíró (kéziratos vagy nyomtatott) dokumentum. Minden szövegforrás megőriz egy vagy több *szövegállapotot,* annak megfelelően, hogy egy vagy több fázisban formálódott. A különböző, de egymással szövegszerűen összefüggő szövegforrások szövegállapotai összevethetőek, s lehetnek egyezőek vagy különbözőek. A különbözőnek minősített szövegállapotok *szövegváltozatokat* képeznek, amelyek önálló fizikai léttel nem bírnak, tehát a szövegváltozat viszonyfogalom, egy-egy szövegváltozat az alakulástörténet egy-egy fázisát jelöli. A szövegváltozatok együttese jelenti a *szövegidentitást*, azt a virtuális egységet, amely a különböző változatokban megnyilatkozik minden lényegi eltérés ellenére is. A genetikus szöveg valójában e szövegidentitás megtestesülése, az alakulástörténet olvashatóvá tétele.

A főszöveg elvi és gyakorlati problémáinak megoldására így szép lassan kiépült egy differenciált fogalmi háló, s közben, szinte észrevétlenül, lebomlott a főszöveg-hierarchia is, s helyén egy új kiadási elv, a szövegforrás alapú kiadás gondolata formálódott meg. A szövegforrások jelentőségének fokozatos felértékelődése, elvi egyenértékük kimondása szükségszerűen, de nem egyenes vonalúan és közvetlenül vezetett el egy ezt radikálisan felvállaló kiadás tervéhez, noha erre az elektronikus közeg nyilvánvalóan eleve alkalmas volt. A papír nemcsak a terjedelmet korlátozta, de visszafogta a belőle való kibontakozást is az ott, abban a közegben érvényes elvek, technikák és technológiák megkötő ereje által. Aztán eljött a pillanat, amelyben nyilvánvalóvá vált, hogy a szövegforrás körül kiépült fogalmi háló valójában leváltotta a főszövegre épülő kiadási elvet, s hatása nemcsak az elektronikus közegre terjed ki, még ha igazából csak ebben otthonos. Mindez azonban számos további kérdést vetett fel.

A kiadás szerkezetének átalakítása

Egy szövegforrásokra épülő kritikai kiadás még hangsúlyozottabban exponálja azt a problémát, amely már a főszöveg központú kiadásokat is feszítette, nevezetesen, hogy hogyan lehet elrendezni az anyagot. A kritikai kiadások túlnyomó többsége hagyományosan a kronológiai elvet követte, ez szabta meg a belső szerkezetet, széttagolva például a szerző által összeállított ciklusok, kötetek anyagát, noha egyre nyilvánvalóbbá vált ezek egyben tartásának a jelentősége. A kronológiai elv is korlátozottan érvényesülhetett azonban egy életmű-kiadásban, hiszen a

műnemek szerinti kötetbeosztás felülírta ezt, ráadásul a határesetek (az olyanok, mint a vers levélben vagy a kevert műfajú mű) miatt sokszor némileg önkényes döntések kellett szülessenek, s nem volt elkerülhető az újraközlés sem. Csokonai műveinek népszerű kiadásában megpróbálkoztam a ciklusok egyben tartásával és kronológiai rendbe illesztésével, illetve a fellelhető szövegforrásoknak (a terjedelmi korlátok miatt legalább címszerű) jelzésével és összelinkelésével, az alapvető műnemi tagolásnak azonban nem látszott alternatívája. A papír mint mediális közeg minden szövegforrásnak *rögzített helyet* jelöl ki egy *lineáris rendben,* így a szövegforrásokat előtérbe állító, számukat növelő kiadási elv e közegben a nyilvánvaló előnyök mellett a kiadói nehézségeket is fokozza.

Nem oldja meg automatikusan e gondokat az elektronikus kiadás sem, még ha adatbázis-szerkezetben készül is. Az általunk jó ideig használt Folio-platform adatbázisra épült, de ezen az alapon lineáris szerkezetet hozott létre, meg is jelenítve azt a bal oldali böngésző menüsávban. A szövegforrások helye itt is rögzített volt (noha a mozgás közöttük könnyű és kézenfekvő), s ugyancsak megmaradt a végleges besorolási kényszer, a döntés arról, hogy egy-egy szövegforrás hol jelenjen meg a kiadás egészén belül. A szövegforrás alapú kiadás koncepciójának következetes érvényesítése azonban kikényszerítette magának a lineáris szerkezetnek a revízióját, megszüntetve ezáltal az egyes szövegforrások kiadáson belüli rögzített helyét. Ez meghatározó lépést jelentett a mediális közegek közötti váltásban. Az egységes és stabil kiadási szerkezet helyébe a *belépési profilok* léptek, amelyeken keresztül a felhasználó a maga számára definiálhatja azt a rendet, amelyben a szövegeket olvasni kívánja. A belépési profilok készülő elektronikus kiadásaink előre meghatározott, állandó elemei, de hogy egy adott kiadásban éppen mely belépési profilok szerepelnek, az a kiadandó anyag jellegétől függ.

A menüben tehát nem egy lineárisan rögzített struktúra fő fejezeteit jelző megnevezések találhatóak, hanem olvasási opciók. A felhasználó dönthet, hogy a kiadásban hozzáférhető szövegeket kronológiai, avagy betűrendben, műnemi-műfaji felosztásban, a szövegforrások típusai, jellege szerint közelíti meg, illetve választhat speciális böngészési szempontokat is, ha például a fordításokat vagy a levelezést akarja vizsgálni. A kiválasztott opció aztán újabb és újabb választási lehetőségeket kínál, fokozatosan szűkítve a halmazba tartozó szövegek körét, mígnem eljuthatunk az éppen olvasni kívánt egyedi szövegforráshoz. Ellenben, ha egy versciklus vagy egy fizikailag egybetartozó, de ciklusként nem értelmezhető kéziratcsomó tanulmányozása a célunk, akkor azt kiválaszthatjuk mint *szövegforrás-csoportot*, mely a kiadás alapegységét képező szövegforrásokból definiált nagyobb egység. (A szövegforrás-csoport abban tér el a szövegidentitástól, hogy ez utóbbi által összefogott szövegforrások között genetikus természetű kapcsolat van, míg a szövegforrás-csoport esetében a szerzői kompozíciós szándék vagy a forrás fizikai adottsága a csoportképző elem.)

E belépési profilokat, azaz opcionális olvasási szerkezeteket kínáló kiadás az alapegységét jelentő szövegforrások adatbázisára épül, melyben minden egyes szövegforrás meghatározott *nómenklatúra* szerinti leírása is megtalálható. E metaadatokból generálódnak a kiadás egésze szintjén a belépési profilok, az egyes szövegforrások szintjén pedig a *szövegforrás-navigátor* adatai. Minden szövegforráshoz tartozik ugyanis egy táblázatba foglalt adatsor, melyben megtalálhatóak a forrás lelőhelyére, típusára (például nyomtatott vagy kéziratos és ezek altípusai), jellegére (önálló, csoportos, kéziratcsomó része), keletkezési idejére vonatkozó alapadatok, illetve új sorokban az adott forrással szövegállapotukban egyező *társszövegforrások,* illetve a forrástól szövegállapotukban különböző *szövegváltozatok* adatai is (ha vannak). További opciók is lehetnek, úgymint fordítások esetén az eredeti mű adatai vagy különféle kapcsolatok jelzése (például levelezésnél), itt lehet váltani a kritikai és az olvasószöveg, valamint a genetikus szöveg között, s innen érhetőek el a forráshoz tartozó szöveges magyarázó jegyzetek is. Hasonló funkciójú a szövegforrás-csoportokhoz tartozó navigátor is.

A szövegforrás-navigátor már a Folio-platformra épülő, lineáris szerkezetű kiadás-koncepcióban is megvolt, éppen egy ugyanilyen platformon készült Goethe-kiadás adta hozzá az ötletet. Igazi funkcióját azonban csak az adatbázisszerkezetet teljes következetességgel megvalósító, szövegforrás alapú kiadásban nyerte el, mikor is az opcionális olvasás lehetőségével a kiadás szintjén megszűnt a rögzített rend, s a linearitás helyébe a hálózatos szerkezet lépett. A szövegforrás mint alapegység különböző halmazok részeként jelenhet meg a felhasználó választása szerint, s ezzel az olvasás éppen aktuális helyének érzékelése és kezelése (mely egy könyvben elemi adottság) megoldandó problémává válik. A kiadás egészének szintjén részben a menü, részben a halmazok hierarchiáját ágrajzban megjelenítő fejléc lehet a megoldás, míg az egyes szövegforrás esetében a navigátor jelöli ki annak pozícióját a hálózatos szerkezetben. A szövegforrás-navigátor (s a szövegforrás-csoport navigátora) így hálózati csomópontként funkcionál, ahonnan a szövegforrás (vagy szövegforrás-csoport) felől szemlélhetőek és érhetőek el a hálózatból egyáltalán belátható tér más csomópontjai, az ugyancsak magukban álló szövegforrások (illetve szövegforrás-csoportok) navigátorai.

A szövegforrások szegmentálása

A szövegforrás mint e kiadáskoncepció elemi egysége alapesetben megőrzi lineáris szervezettségét. Úgy is mondhatjuk, ez őrzi meg egyedül a 'könyv' mediális sajátosságait ebben az adatbázisra épülő hálózatos szerkezetben, a megsokszorozódó források ellenére is. De csak alapesetben, mert a kiadásnak vannak olyan részlegei, amelyekben elkerülhetetlen ennek az elemi egységnek a *szegmentálása*.

A levelezés-kiadások készítőinek például alapvető gondja, hogy egy-egy levél egyrészt lineárisan szervezett egységet képez ugyan, másrészt viszont egymást követő témái nem feltétlenül ezen egységen belül, pusztán egymásra vonatkoztatva értelmezhetőek, hanem inkább más levelek kapcsolódó részeivel összefüggésben. Ebből következően megoldandó feladat az így kialakuló, a szövegforrások részeit összefűző hálózatos szerkezet láthatóvá tétele, ami egy könyvben elsősorban a jegyzetekben valósítható meg, de csak bonyolult ide-oda utalásokkal, rendkívül nehézkesen és kevéssé átláthatóan. Az elektronikus közegben lehetőség nyílik arra, hogy egy-egy levélnek a lineáris egységen belül létező elemeit elkülönítsük, ezeket összekapcsoljuk más levelek tartalmilag érintkező szövegelemeivel, s egységes magyarázattal ellátva együttolvashatóvá tegyük azokat. (Hasonló elvet valósít meg a tárgyi és nyelvi magyarázatok integrált adatbázisa is, mert a különböző szöveghelyek így összekapcsolhatóvá és kereshetővé válnak.) Vagyis az egyik olyan terület, ahol szükséges a szövegforrás mint a linearitást őrző alapegység szegmentálása, a mikrohálózatos természetű tartalmi kapcsolatokban fedezhető fel. A másikat a szövegek összevethetőségének a biztosítása jelenti, hiszen, mint korábban említettem, a terjedelmes szövegforrásokból generált genetikus szöveg nem feltétlenül képes aprólékos összehasonlító vizsgálatokat megalapozni, vagyis összevethető egységekre kell bontani azokat. A harmadik területet az egymásba fonódó szövegforrások kezelhetősége jelenti, vagyis mikor például egy mű vagy egy levél mint önálló szövegforrás tartalmaz egy verset, ami tehát része annak, de amelyet önálló szövegforrásként is meg kell jeleníteni a kiadásban. (Egyébként a szerzői ciklusok vagy a kéziratcsomók mint önálló szövegforrás-csoportok megképzése is a szegmentálás technológiájával történik.) A szövegforrások szegmentálása persze bizonyos mértékig óhatatlanul önkényes. Hogy melyek egy levél fő témái vagy melyek a szövegforrások egymással összevethető főbb elemei, alapvetően biztonsággal megítélhető, a szövegforrás-részeket azonban karakter pontossággal kell kijelölni, s e téren az esetek nagy részében több adekvát megoldás is lehetséges. A szegmentálás tehát az anyag sajátosságai miatt egyszerre elkerülhetetlen és elkerülhetetlenül önkényes valamelyest. A szöveg kiadójának döntése, melyet vállalni kell és láthatóvá kell tenni, mint minden hasonló szerkesztői beavatkozást.

A szövegforrások szegmentálásával jönnek létre a *szövegforrás-részek*, egy szövegforrás-rész tehát egy szövegforráson belüli egy szövegegység. A szövegforrás-részek a kritikai szövegekben szövegszekvenciákhoz, az olvasószövegekben szövegmezőkhöz kötődhetnek (de, s épp ezért a szövegforrás-részek határai nem feltétlenül esnek egybe a kritikai és az olvasói szövegben). Az egy szövegidentitáshoz tartozó kritikai szövegek egymással szövegszerű kapcsolatban lévő szövegforrás-részei *szövegszekvenciát* alkotnak, s ezeket a szövegszekvencia-kapcsolóval lehet láthatóvá tenni. A szövegszekvencia a szövegek összevetésének, a szöveg-

alakulás feltárásának eszköze, így a *kritikai szövegek*hez kapcsolódik, azok által jeleníthető meg. A különböző olvasói szövegek egymással tartalmi kapcsolatban lévő szövegforrás-részei (és akár önálló, teljes szövegforrások is) *szövegmezőt* alkotnak, melyet a *szövegmező-navigátor* kezel. A szövegmezőt tehát tartalmi elemek képezik meg, az értelmezés eszköze, épp ezért az *olvasószövegek*hez kötődik.

Egy-egy szövegmezőhöz összefoglaló jegyzet, vagyis jegyzetmező kapcsolódik, mely tartalmilag a szövegmezőbe sorolt szövegforrás-részekhez, szövegforrásokhoz kötődő háttérinformációk összefoglalása. A szövegmezők, melyek maguk is szövegszegmentumok nem-lineáris halmazai, további hálózatokba szerveződnek, életrajzi és történeti kronológia generálható standard szerkezetük alapján, valamint *eseménysorok*, melyek az egymással tartalmi összefüggésben lévő szövegmezők olyan halmazai, melyek hosszabb időtávot fognak át (egy szövegmező több eseménysorhoz is tartozhat). Az eseménysorok különféle típusúak, lehet például egy időben elhúzódó, több egymásra épülő szakaszban folytatott vita, amely így több különböző, de egymással mégis szorosan összefüggő szövegmező kapcsolatba léptetését igényli. Ezek közé tartozik egy levélben vagy önéletírásban kommentált vers alakulástörténete, s az eseménysorokhoz hasonló szerkezetűek a motívumok, toposzok konkordanciáit feltáró mezőstruktúrák is.

A szövegmező mint a lineráris szerveződésű szövegeket átszövő nem-lineáris struktúra embrionális formában éppen a konkordancia-probléma kezelésére került képbe, már a Folio-platform próbaverzióiban. Ebből bontakozott ki a *Pályám emlékezete* című Kazinczy-önéletírás könyv formájú kiadásában alkalmazott módszer, mely a szövegforrásokat szegmentálta, az így képzett egységeket pedig a margón lévő oldalszámokkal (tulajdonképpen linkekkel) összekapcsolta és egyesített jegyzetekkel látta el. A könyv elektronikus kiadássá adaptálása pedig a módszer kiterjesztő átdolgozásához, a fogalmak újradefiniálásához és új fogalmak bevezetéséhez vezetett, ami végül azt az egységes értelmezési keretet adta ki, melyet az imént röviden leírtam. Mindeközben, a folyamatosan felmerülő problémák megoldásának belső logikáját követve ráébredtünk pozíciónk alapvető megváltozására. A szövegforrások egységének megbontása és a szövegforrás-részek mezőstruktúrákba rendezése az elektronikus közeg radikálisan új szövegszerveződését juttatja érvényre, amely radikálisan új olvasásmódot kíván. Itt nyílik meg a tér az elektronikus kritikai kiadás sajátszerű kiteljesedésére, a csak itt és csak így elérhető új tudás generálására, de ez egyben megkívánja a könyvből sarjadzó, sajáttá tanult gondolkodásmód lényegi átprogramozását is.

Mindaz, amivel foglalatoskodunk az elektronikus kritikai kiadások létrehozása kapcsán, beilleszkedik abba a nagy olvasástörténeti váltásba, amely korunkban megy végbe. Az éppen húsz esztendős internet világában felnövekvő mai fiatal nemzedékek egészen más kulturális mintázatokat követnek a tudás létrehozásá-

ban és elsajátításában, mint ami eddig századokon át érvényben volt. Az elektronikus kritikai kiadás, amennyiben következetesen alkalmazkodik közegéhez, már e mintázatokat követi, még ha készítői jobbára a korábbi közeg tudásszerkezetében nevelkedtek is, s attól törekszenek elszakadni kitérőkkel teli munkájuk során. Jól hangzana épp ezért, ha egyfajta összegzésként a 'papír'-tól a 'képernyő'-ig vezető útról lehetne beszélni, csakhogy ez így nem lenne igaz: az út egyik alapvető tanulsága, hogy a kettő nem játszható ki egymás ellen, viszonyuk nem lehet vagylagos. Épp különneműségük miatt másra jó, másként használható egy kritikai kiadás papíron és másra jó, másként használható képernyőn: mindkettőre szükség van. A 'papír'-tól el kell jutni a 'képernyő'-ig (és a másik irányból úgyszintén meg kell tenni az utat), de csak hogy mindkét közeg otthonos és kézhez álló legyen.

Az elektronikus kiadás színe és visszája

Az MTA–DE Klasszikus Magyar Irodalmi Textológiai Kutatócsoport immár hosszabb ideje foglalkozik elektronikus kritikai kiadások fejlesztésével, jelenleg tizenegy önálló kiadásból áll közös adatbázisra épülő portálrendszerünk.[1] A kiadás koncepciója, textológiai és technikai megoldásai hosszú idő alatt formálódtak ki, s ez a folyamat – elektronikus médiumról lévén szó – természetesen most sem tekinthető lezártnak. Számos tanulság adódik eddigi munkánkból, most azonban nem ezek és nem a megtett út ismertetése a cél.[2] A jelen dolgozat problémák exponálására vállalkozik, mert az elektronikus kritikai kiadás nemcsak vonzó és távlatos lehetőségeket testesít meg, de válaszra váró elvi és gyakorlati kérdések sora merül fel vele kapcsolatban. A válaszok megtalálásának monográfiákat szenteltek már, tengernyi a szakirodalom, a jelen keretek között még csak összegző áttekintésüket sem lehet célul kitűzni. Egyetlen kérdéskör felvázolását választottam témául: mi a különbség a nyomtatott és az elektronikus tudományos kiadás között? Vagyis miben áll és mivel jár a mediális váltás e területen? Milyen új kutatási potenciált teremt és milyen eddig nem létezett kérdéseket vet fel mindez?

Felvetődhet a gondolat, hogy az eme alapkérdések körüli vizsgálódás talán már nem ígér sok újdonságot. Ám ha csak a digitális tudományos kiadások el-

1 Ezek a következők: életművek (Csokonai Vitéz Mihály, Kazinczy Ferenc, Szerdahely György Alajos, Gyöngyössi János), levelezések (Magyar Írók Levelezése, Ráday-család, Berzsenyi Dániel), folyóiratok (*Orpheus*, *Magyar Museum*) elektronikus kiadásai, egy tematikus dokumentum-adatbázis a magyar nyelvújításról és Kazinczy jegyzőfüzeteinek adatbázisa. A kiadások a 'deba.unideb.hu/deba' portálazonosítóval ellátott címen érhetőek el (például: deba.unideb.hu/deba/levelezes), a Társportálok menüpontban mindegyik kiadás szerepel, ahogy a kutatócsoporti honlapon is (textologia.unideb.hu).

2 Erre nézve lásd korábbi tanulmányomat: Debreczeni Attila, „Kritikai kiadás papíron és képernyőn", in *Textológia – filológia – értelmezés*, szerk. Czifra Mariann és Szilágyi Márton, Csokonai könyvtár 55, 24–37 (Debrecen: Debreceni Egyetemi Kiadó, 2014), A jelen kötetben az előző tanulmány.

méletéről és gyakorlatáról tavaly megjelent gyűjteményes kötet[3] tanulmányaival szembesülünk is, rögtön láthatóvá válik, mennyi még az eldöntetlenség. Ahogy Hans Walter Gabler az előszóban fogalmaz:

> Az előttünk álló feladat ezért a tudományos kiadást mint digitális tudományos kiadást megvalósítani. Ez megköveteli a médium sajátosságainak a maga teljességében való feltárását. Jelenleg a digitális közegben megvalósult kiadások még nagymértékben a nyomtatott kiadások imitációi maradnak. Amit azonban a mediális váltás megkövetel, az a teljes újra konceptualizálás és következésképpen újra modellezés.[4]

A digitális tudományos kiadásnak[5] sem megvalósulásai nincsenek nagy számban, sem konszenzuális teóriája, minden számottevő eredmény ellenére sem.

A mediális különneműség kritériumai

A kérdéskör vázolásához kiindulásként az elektronikus kiadás egy hazai definíciós kísérletét választottam, annál is inkább, mert ez egyfajta szakmai-hivatalos szentesítéssel rendelkezik. Az MTA Textológiai Munkabizottsága 2004-ben tette közzé az irodalmi szövegek tudományos kiadásainak alapelveit rögzítő dokumentumát,[6] s benne külön kiadástípusként szerepel az elektronikus kiadás, ugyanolyan leírási szerkezetben, mint a többi, régről ismert kiadástípus. Ebben az időszakban én voltam a bizottság elnöke, a társelnöke Kecskeméti Gábor, közös munkával készítettük el a szövegjavaslatot, majd alakítottuk folyamatosan a különböző testületi viták és döntések alapján, egészen addig, míg azt a Magyar Tudományos Akadémia I. osztálya elfogadta. E dokumentum vonatkozó része azzal a megjegyzéssel zárul, hogy az elektronikus médiumban zajló gyors változások az alapelvek rendszeres felülvizsgálatát teszik szükségessé. Ilyenre eddig nem került sor, indokoltnak látszik tehát, hogy a mintegy másfél évtizedes megha-

3 Matthew James Driscoll and Elena Pierazzo, ed., *Digital Schorarly Editing: Theories and Practices. Cambridge*, Digital Humanities Series 4 (Cambridge: Open Book Publishers, 2016).

4 „The task ahead is therefore to realise the scholarly edition as a digital scholarly edition. This demands exploring the medium's potentials to their full extent. At present, editions realised in a digital environment still tend to remain largely imitative of scholarly editions in print. What the medial shift requires however is a thorough re-conception, and in consequence re-modelling." Hans Walter Gabler, „Foreword", in Driscoll and Piezzaro, *Digital Schorarly Editing*..., XIV.

5 A 'digitális tudományos kiadás' a 'digital schorarly edition' fordításaként használatos a jelen tanulmányban, a magyar terminológiában inkább az ennek megfelelő 'elektronikus kritikai kiadás' fogalma a gyakoribb.

6 Kecskeméti Gábor, „Alapelvek az irodalmi szövegek tudományos kiadásához" *Irodalomtörténet* 85 (2004): 328–330. Elérhető a Textológiai Munkabizottság honlapjáról is, hozzáférés: 2020.11.09, http://textologia.iti.mta.hu/alapelvek.pdf.

tározásunkat szemügyre vegyem az újabb teoretikus megközelítések és az azóta megszerzett kiadási tapasztalatok fényében.

Az *Alapelvek* a következő meghatározását adja az elektronikus kiadásnak: „Egy mű vagy egy életmű összes szövegforrását feltáró és teljességében rögzítő kiadás, amely lehetőséget teremt a változatok együttes olvasására, a közöttük való szabad átjárásra."[7] E meghatározás kulcsa a szövegfelfogás, amely lényegében egyezik a genetikus kiadások meghatározásában szereplő szövegfelfogással. Mindkettő szakít a főszöveg egyeduralmával és a változatok, források egyenrangúságát vallja. A különbség közöttük a változatok, források megjelenítésében és kezelésében mutatkozik, vagyis elsősorban technikai jellegű, így *önmagában* nem elégséges a mediális különneműség meghatározására. Létezhetnek és léteznek is ugyanezen szövegfelfogáson alapuló papírkiadások, még ha a nyomtatott könyv médiuma nem is adekvát ehhez a szövegfogalomhoz, mert a teljesség elérése és a források együttes olvasása, a közöttük való átjárás nehezen biztosítható, illetve alig használhatóan bonyolult. De nem elvileg lehetetlen, tehát ez a szövegfelfogás szükséges, de nem elégséges feltétele egy elektronikus kiadásnak.

Ugyanez mondható el a digitális médiumról is *önmagában* véve: azért mert egy kiadás képernyőn olvasható, még nem lesz elektronikus kiadás. A digitális és a digitalizált ezen megkülönböztetése követi az *Alapelvek*ben az idézett alapdefiníciót,[8] s Kecskeméti Gábor kísérőtanulmányában a különbségtétel tartalmaként azt írja, hogy az „elektronikus kritikai kiadásnak el sem képzelhető papírváltozata: létmódja, filozófiája, szövegkezelő elve kizárólag elektronikus környezet számára megalkotott".[9] A tudományos digitális szövegkiadások teoretikusa, Patrick Sahle pedig úgy fogalmaz a már idézett tanulmánykötetben, hogy az elektronikus kiadás nem adható ki nyomtatásban tartalmának és funkcióinak lényegi vesztesége nélkül,[10] majd a következőképpen megadja meg annak definícióját: „A tudományos digitális kiadások tudományos kiadások, melyek elméletükben, módszerükben és gyakorlatukban a digitális paradigma által meghatározottak."[11] A kérdés igazából az lehet, hogy meg tudjuk-e nevezni a digitális paradigma meghatározó vonásait, amelyek egy tudományos kiadást digitális tudományos kiadássá tesznek. Számos kiváló kísérlet született már erre, de mint a Gabler-előszó jelzi, a munka még nincs elvégezve. S ha konszenzus övezte, zárt,

7 Uo., 329.

8 „Ennek megfelelően nem tekintjük önálló kiadástípusnak a digitalizált kiadásokat: ezek a papírkiadásoktól csak a számítógépes adathordozóban különböznek, nem pedig szövegfelfogásukban." Uo.

9 Uo., 322.

10 „A digital edition cannot be given in print without significant loss of content and functionality." Patrick Sahle, „What is a Scholarly Digital Edition?", in Driscoll and Piezzaro, *Digital Schorarly Editing*..., 19–39, 27.

11 „Scholarly digital editions are scholarly editions that are guided by a digital paradigm in their theory, method and practice." Uo., 28.

definitív rendszert remélünk ettől, nem is igen lesz elvégezve, mert ahogy a nyomtatott kiadások típusainál, úgy ebben az esetben is életidegen lenne az uniformizálásra törekvő előírásrendszer.

Az *Alapelvek* ebben a szellemben minimumkövetelmények meghatározására törekedett minden kiadástípusnál. Az elektronikus kiadás esetében a mediális váltás szempontjából a legmeghatározóbbak a szövegközlés alcím alatt megfogalmazott kritériumok:

> A szövegváltozatok betűhűek (lehetőleg hasonmásban is szerepelnek), ezek mellett olvasószöveget is közölni kell, amely már tartalmazhat emendálásokat. A szövegeket a Unicode kódtábla szerinti karakter- és egy alkalmas jelölőnyelv szerinti struktúra-kódolásban kell rögzíteni, vagy lehetővé kell tenni, hogy ilyenné konvertálva legyenek kinyerhetők.

E két mondat valójában a digitális paradigma azon két jellemzőjét írja le, melyeket Patrick Sahle a *szövegreprezentáció* és a *transzmedializáció* fogalmaival nevez meg.[12]

A szöveg három reprezentációja, azaz a kézirathű átírás vagy kritikai szöveg *(critical text)*, az emendált, megtisztított olvasószöveg *(reading text)* és a digitális fakszimile napjainkban már az elektronikus kritikai kiadások meghatározó és megszokott elemei. Tara L. Andrews egyenesen úgy fogalmaz, hogy ha másban nem is, de ebben konszenzus van a digitális kiadás meghatározása körül folyó diskurzusban.[13] Noha nem elképzelhetetlen egy kis szövegkorpuszt e hármasság szerint nyomtatott kiadásban közölni, de ezek dinamikus egymás mellé rendezése, ami ugyancsak elvárás az elektronikus kiadásban, lényegében már megoldhatatlan.

Az *Alapelvek*, mint láttuk, óvatosan és megengedően fogalmaz a jelölőnyelvi kódolás előírása tekintetében, részben nem írja elő azt explicite, részben nem nevez meg kötelezően használandó jelölőnyelvet. Napjainkra ez az óvatosság okafogyottá vált, hiszen a jelölőnyelvi kódolás, a szöveg köré és a szövegbe épített metaadatok a digitális tudományos kiadás egyik legfőbb ismérvévé, a mediális különbözőség kritériumává váltak. Éppen ezért nevezi meg Patrick Sahle transzmedializációként a jelölőnyelvi kódolást, amely a kiadást alkotó szövegekből egyedi információs forrásokat hoz létre, melyek a rájuk vonatkozó tudást egységben tárolják. Az is eldőlt, hogy az XML vált az általánosan használt jelölőnyelvvé, a TEI ajánlásoknak megfelelően. Abban a tekintetben vita folyik, hogy milyen mértékű lehet és legyen a TEI–XML standardizáció. Vannak vélemények, amelyek olyannyira túlzottnak tartják e keretrendszer rugalmasságát,

12 Uo., 31–32.

13 Tara L. Andrews, „The third way: philology and critical edition in the digital age", *Variants: The Journal of the European Society for Textual Scholarship* 10 (2013): 61–76, 62.

hogy az már a standard működését veszélyezteti, én inkább azokkal tartanék, akik ezt a rugalmasságot a TEI–XML standard lényegének tekintik.[14] Ahogy a nyomtatott kritikai kiadások számára nem írhatunk elő részletekbe menően egységes és kötelező tartalmi formátumot, úgy szükséges a jelölőnyelvi struktúra részleteit is az anyag sajátosságaihoz szabni, megmaradván persze a TEI–XML standard keretei között, annak belső logikájából építkezve, egy adott kiadáson belül következetesen.

Adatbázis-szerkezet és hálózatosság

Az *Alapelvek* az elektronikus kiadás kötelező részei között a médiumra jellemző sajátosságokat is felsorol (megjelenítő program és annak néhány funkciója), de érezhetően itt a legnagyobb a bizonytalanság. E tekintetben ma már más megközelítés célszerűbbnek tűnik, az elektronikus kiadás nem elsősorban a publikációs felület felől értelmezhető. Egy nyomtatott kiadás esetében a kiadás tartalmi lényegét jelentő adat, a kiadás és a publikáció (data–edition–publication)[15] legfeljebb az elkészítés során választható el egymástól, s alkothat időbeli sort, a kinyomtatással ezek zárt egységgé rögzülve produktummá válnak. Az elektronikus kiadás ezzel szemben folytonos keletkezésben van e három elem viszonyrendszerében. Az *adat* a transzmedializáció során információs alapegységgé alakított szöveg, amely a hasonló metanyelvi kódolásban létező szövegekkel együtt adatbázist alkot; a *kiadás* az adatok feldolgozásának szerkezeti és funkcionális kerete; a *publikáció* ennek megjelenítése html-környezetben (lévén hogy eldőlt a DVD és a hálózati kiadás „versenye" is az utóbbi javára). Az elektronikus kritikai kiadás tehát az adatbázis adataiból a definiált kiadási szerkezetben a felhasználói kérésnek megfelelően *real-time* keletkezik újra és újra az adott publikációs környezetben. Ennek megfelelően külön lehet csak leírni az adatszerkezetét, külön a kiadást strukturáló elemeket, funkciókat és külön a megjelenítési környezetet. De talán a mediális különneműség kritériumaként elegendő az adatbázis–kiadás–publikáció szétváló hármasságát és ezek folyamatszerű együttműködését megadni.

Az a tény, hogy az elektronikus kritikai kiadás adatbázisra épül, amelyből a felhasználói kéréseknek megfelelően algoritmusok alapján időről időre generálódik, azt is jelenti, hogy nincs állandó lineáris szerkezete, mint a nyomtatott médiumban létező kiadásoknak. Az adatbázisban tárolt szövegek mint információs alapegységek egymással hálózatos viszonyban vannak, amely relációkat a metaadatok rögzítik, jellemzően a TEI–XML file-ok fejlécében. E viszonyok-

14 Lásd erről az idézett tanulmánykötet bevezetőjében és több tanulmányában is: Driscoll and Piezzaro, *Digital Schorarly Editing*..., 12–14, 74–78, 189–200; Andrews, „The third way...", 62–63.

15 Sahle, „What is a Scholarly Digital Edition?", 36–37.

ban a szövegek filológiai jellemzői testesülnek meg, s válnak megjeleníthetővé a kiadási szerkezetben, funkciókban kódolt lekérdezési lehetőségek szerint.[16] Az azonban, hogy aktuálisan milyen lineáris rendben jelenik meg egy szöveg, felhasználói döntés eredménye. Épp ezért nem indokolatlan azt állítani, hogy míg a nyomtatott kiadásnak olvasója, addig az elektronikus kiadásnak felhasználója van, s magát e kiadást is joggal nevezhetjük inkább *working place*-nek vagy *research site*-nak.[17] Az így felfogott elektronikus kiadás nem könnyebben használható könyv immár, hanem olyan új kutatási lehetőségek tárháza, amelyek a lineárisan rögzített nyomtatott médiumban elképzelhetetlenek.

A szövegek hálózatos szerkezetében megnyíló lehetőségek mellett az elektronikus médiumra tervezett kiadásoknak a másik, egészen új karakterisztikumát a szövegek szegmentálása jelenti. A metanyelvi kódolás az adatbázisban egy egységként kezelt szöveg relációinak rögzítése mellett a szöveget fel is bontja, a TEI standard szerint azonosítva annak részeit. Ebből következően ha egy nyomtatott és egy elektronikus kiadásban azonosnak tűnik is egy szövegegység, a metanyelvi kódolás miatt valójában mégis alapvetően különböznek egymástól, s ennek a szövegvizsgálat így megnyíló lehetőségei miatt különös jelentősége van. A szöveg ugyanis a metanyelvi kódolás által különféle gépi vizsgálatokra tehető alkalmassá, de maga a szöveg kódolt szerkezete önmagában is feldolgozás tárgya lehet (metadata harvesting).[18] Épp ezért ezen adatszerkezet közvetlen publikálása egyre általánosabb az elektronikus kiadásokban.[19]

A szövegek szegmentálása az alapja a kommentárok készítésének is, s e téren ugyancsak egészen új lehetőségek nyílnak az elektronikus kiadásban. Don Fowler már mintegy két évtizede lelkesen üdvözölte, hogy a kommentár elveszíteni látszik terjedelmi korlátait és az interaktivitás révén használata is újradefiniálódik.[20] Valójában azonban itt sem pusztán egy könnyebben használható könyvre

16 Kutatócsoportunk elektronikus kiadásainak e megoldásairól lásd: Debreczeni, „Kritikai kiadás papíron és képernyőn", 24–37. E megoldások filológiai alapfogalmairól (szövegforrás–szövegállapot–szövegváltozat–szövegidentitás) lásd: Debreczeni Attila, *Csokonai költői életművének kronológiai rendje*, Csokonai Vitéz Mihály összes művei: Pótkötet (Budapest–Debrecen: Akadémiai Kiadó–Debreceni Egyetemi Kiadó, 2012), 17–21.

17 Krista Stinne Greve Rasmussen, „Reading or Using a Digital Edition? Reader Roles in Scholarly Editions", in Driscoll and Piezzaro, *Digital Schorarly Editing*..., 119–133.

18 Éppen erre épül kutatócsoportunk együttműködése a Digiphil-projekttel, amely a metaadatok feldolgozása és konvertálása segítségével szolgáltatja az adatokat nagy európai projektek (például az Europeana) számára, így a feldolgozott kiadások közvetlenül elérhetővé válnak e gyűjtőrendszerekből is.

19 Egy pillanatra megállva, hadd emlékezzek meg arról, hogy ezt, az XML file-ok publikálását szorgalmazta Labádi Gergely kutatócsoportunk elektronikus Csokonai-kiadása esetében is, melynek lektora volt. Lektori jelentése 2017. szeptember 1-én kelt, minden bizonnyal egyik utolsó írása volt ez. Véleménye megerősít minket választott utunkon, köszönettel őrizzük.

20 Don Fowler, „A filológia mint kommentár és a kommentár mint filológia az elektronikus médiumok korában", ford. Kozák Dániel, in *Metafilológia 1: Szövegvariáns – variáns – kommentár*, szerk. Déri Balázs, Kelemen Pál, Krupp József és Tamás Ábel, 476–501 (Budapest: Ráció Kiadó, 2011), 493–498.

ismerhetünk: a kommentár műfajának alapkaraktere módosul. A nyomtatott kiadásban a kommentár per definitionem egy másik, elsődlegesnek tekintett szöveghelyhez van rendelve, még akkor is, ha a médium sajátosságai miatt előállható ismétlődések miatt esetleg több szöveghelyet kiszolgáló jegyzetszótárként is valósulnak meg (hiszen a jegyzetszótárból nem vezet explicitté tett út vissza a szöveghez, legfeljebb csak a mutatókból, vagy ha a jegyzetszótárt a mutatóval keresztezik). Az elektronikus kiadás megoldja az ismétlődés problémáját azáltal, hogy maga a kommentár is az adatbázis önálló rekordjává válik, amely tetszés szerinti helyekhez rendelhető. Minthogy azonban ezáltal az adatbázis ugyanolyan önállósággal bíró része lesz, mint az 'elsődleges szövegek', a viszony per definitionem kétirányúvá válik, azaz lehetőség nyílik az adott kommentárhoz rendelhető szöveghelyek közvetlen lekérdezésére is. Így mondjuk egy szövegben megemlített mű kommentárja nemcsak a mű azonosítását végzi el a szöveghelyhez rendelten (s esetleg a szerző kereshető a névmutatóból), hanem az adott mű összes említése lekérdezhetővé válik a szövegkorpuszon belül, közvetlenül a kommentárból is.

Néhány dilemma

E mediális sajátszerűség a vonzó új lehetőségek megteremtése mellett kérdések sorát veti fel. Egy kommentár alapvető rendeltetése szerint egy másik szöveghely magyarázatát kell megadnia. Ez számos esetben 'szöveghely-semleges' információ, hiszen mondjuk Goethe születési és halálozási adatai mindig ugyanazok, Debrecen mindig ugyanazon geokoordinátákkal azonosítható és a 'xr.' rövidítés is mindig 'krajcárt' jelent. Az ilyen kommentárok önálló rekordjai bátran hozzárendelhetők a szövegbeli előfordulásokhoz kontextustól függetlenül, legfeljebb az lehet kérdéses, hogy egy Debrecent gyakran említő szövegben vagy a sokszor előforduló 'xr.' rövidítés esetében minden esetben meg kell-e adni a feloldó-azonosító kommentárt. Az elektronikus kiadás adatbázis-logikája azt diktálná, hogy adat és adat között ne legyen különbség, a technikai lehetőség pedig megvan rá. A befogadás ugyanakkor nem igényli, hogy mondjuk közvetlenül egymás után tízszer ugyanazt az információt el lehessen érni egy-egy felugró ablakban. De ha nem adjuk meg minden előfordulásnál a magyarázatot, akkor milyen gyakran kell és célszerű? Ez egy gyakorlati szöveggondozói probléma, de végső soron az az elvi kérdés rejlik benne, hogy meddig van értelme egy szöveg linearitását felbontani, meddig terjedhet a szövegszegmentálás?

Létezhet azonban Goethe és Debrecen olyan említése, amely kontextuális magyarázatot is kíván a puszta azonosításon túl, sőt, talán inkább ez tekinthető a kommentár műfajára jellemzőnek. Ebben az esetben éppen az adatbázis-jelleg nem tűnik adekvátnak, hiszen az adott információ 'szöveghely-specifikus',

leginkább az adott helyhez kell kapcsolni technikailag is, ami betagozza azt a másik szöveg lineáris rendjébe, szöveghely és kommentár sajátos kontaminációját teremtvén meg ezáltal.[21] Az egymással tartalmilag összefüggésben lévő szöveghely-semleges és szöveghely-specifikus információk persze technikailag összekapcsolhatóak, s szükséges is egy olyan kommentár-rendszer megteremtése, mely ezeket egymásra építi. De a kommentár saját műfaji alapkarakterénél fogva ettől még mediálisan némileg zárványszerű marad az adatbázisra épülő elektronikus kiadásban.

Akkor tehát feszültség lenne az új médium és a hagyományos filológia között? Tulajdonképpen logikus fejleménynek tekinthető az a felvetés, hogy az elektronikus kiadások maguk is a digitális médium sajátosságainak megfelelően készüljenek. A tudományos digitális kiadás Patrick Sahle meghatározásában a digitális paradigmát követő tudományos kiadás, amiből következően rendelkeznie kell a tudományos kiadások ismérveivel, azaz textológiai-filológiai értelemben tudományosnak kell lennie. Digitális tudományos kiadás készíthető nyomtatott kiadás adaptálásával, ami a mediális különneműség miatt (mint láttuk) számos nehézséget vet fel még a szövegfogalmában egyező genetikus elvű kiadások esetében is. Digitális tudományos kiadás készíthető eredendően a digitális médiumra tervezve, ebben az esetben az a kérdés merül fel, hogy alkalmazhatóak-e tisztán digitális filológiai módszerek, vagy az eredendően digitális kiadások megalapozásaként sem kerülhető el a hagyományos textológiai-filológiai feldolgozás, minden nehézség ellenére sem.

Tara L. Andrews a digitális filológia szükségessége és létjogosultsága mellett érvel, de kénytelen megállapítani, hogy a kéziratos szövegek automatikus felismerése, átírása, összehasonlításuk, feldolgozásuk jelenleg még nem mutat érdemben használható eredményeket.[22] Mások, így Matthew James Driscoll és Elena Pierazzo a technikai nehézségekből fakadó kezdetlegesség mellett elvi kérdésként azt is felvetik, hogy mi a szerkesztő szerepe az így felfogott filológiában, a filológus-szerkesztő háttérbe szorítható-e a gépi módszerekkel, illetve hogy azok ténylegesen háttérbe szorítják-e.[23] E módszerek távlatait illetően csak óvatosan fogalmazhatunk, hiszen húsz éve sem látszott, ami napjainkra megvalósult, de a belátható jövőre nézve talán kijelenthető, hogy az elektronikus kiadások a hagyományos textológiai-filológiai módszerekkel fognak készülni, miközben az új mediális minőséget az eredendően digitális közegre való tervezés és a jelölőnyelvi kódolás jelenti.

Az elektronikus kiadások esetében nemcsak a hagyományos filológusi szerep kérdőjeleződik meg és értékelődik át, hanem magának a kiadásnak az identitá-

21 Uo., 494.
22 Andrews, „The third way…".
23 Driscoll and Piezzaro, *Digital Schorarly Editing…*, 6.

sa is. Egy nyomtatott kiadás meghatározott szerkesztői névhez vagy nevekhez kötve, készen és lezártan jelenik meg, s válik egyértelműen azonosítható bibliográfiai adattá. Az elektronikus kiadásnak már a megnevezése is kérdéses, ezek gazdag tárházából elegendő talán most csak a projektet, archívumot, adattárat, gyűjteményt említeni a kiadás mellett.[24] E nevek mindegyike sajátos jellemzőket hangsúlyoz, az azonban közös bennük, hogy nyitottak, azaz folyamatként, nem eredményként értelmezhetőek. Ez természetesen egyfelől üdvözlendő, hiszen a folyamatos korrekció és bővítés nemcsak megoldható, hanem elemi jellemző e kiadásokban. De akkor miben is áll egy ilyen kiadás önazonos volta, mikortól kiadás egy kiadás, illetve a változások által nem lesz-e teljesen más, mint addig? Mire is hivatkozunk egyáltalán ebben az esetben? Természetesen kaphat DOI számot a kiadás és megadható a letöltés ideje is, ezek azonban éppen az alapsajátosság, a folyamat jelleg kezelésére nem igazán alkalmasak, lévén statikusak és időponthoz kötöttek. Nem arról beszélek tehát, hogy milyen vicces, mikor valamely hivatal, mint egy dokumentumot, úgy kéri pdf-ben egy elektronikus kiadás feltöltését, hanem az elektronikus kiadás elvi különneműségéből adódó problémákat jelzem.

Mindez azzal is összefügg, hogy az elektronikus kiadások ma már csoportmunkában készülnek, s a teljesítmény nem feltétlenül elkülönült részekben ölt testet, amelyek így névhez köthetőek lennének. Egy kiadás adatbázisában a szöveg hagyományos-textológiai filológiai feldolgozása és kódolása más és más személyhez kötődhet, megint máshoz az informatikai fejlesztés, vagyis a végzett munka nem szövegegységek, hanem feladatkörök szerint különül el. Nyilván megvannak a technikák többszerzős munkaként való elkönyvelésükre, de ez itt némileg mégis más. Mert mi is az egység, amihez a név köthető? A kiadás vagy a kiadás egyes szövegei? Mi a helyzet akkor, ha az adatbázisban elhelyezkedő ugyanazon szöveg több kiadásban is helyet kap (például egy levelezés darabjai a szerző és a címzett szerzői kiadásában)? Egy szövegkódolást végző szakember, aki ma még ritka, mert egyszerre hagyományos és digitális filológiai ismeretekkel bír, hogyan építhet publikációs listát a hagyományos filológiai munkákat is nehezen kezelő tudománymetrikai rendszerünkben? A kérdések hosszan sorolhatóak. Egy részük ugyan „csak" gyakorlati jellegű, de egyéni kutatói pályákat határoz meg, éppen azokét, akikre oly igen szükségünk lenne.

Az elektronikus kritikai kiadás mediális jellemzői tehát vonzó és távlatos kutatási lehetőségeket kínálnak, ugyanakkor megválaszolásra váró elvi és gyakorlati kérdések egész sorát vetik fel. A tudományos digitális kiadás Joris van Zundert

24 Kenneth M. Price, „Edition, Project, Database, Archive, Thematic Research Collection: What's in a Name?", *Digital Humanities Quarterly* 3, vol. 3 (2009), hozzáférés: 2020.10.24, http://www.digitalhumanities.org/dhq/vol/3/3/000053/000053.html.

kifejezésével élve egyfajta laboratóriumi környezetet kínál a bölcsészettudományi kutatások és az informatikai tudomány együttműködése számára.[25] Jelenleg e laboratóriumban a közös nyelv keresése folyik a két különböző irányból érkezettek között. Ez nem könnyű feladat és nem is ígérkezik gyorsan megvalósíthatónak. Hogy ismét van Zundert metaforáját idézzem,[26] egy kreol nyelv hosszú és bonyolult folyamat során alakul ki (s a digitális bölcsészet esetében most ne firtassuk, ki a gyarmatosító és ki a bennszülött). A pidgin nyelv viszont a maga tört egyszerűségében addig kielégíti a kommunikációs szükséglet elemi igényeit. Úgy tűnik, mi most még mosolygós jó szándékkal, széles gesztusokkal, egy ilyen pidgint beszélünk.

25 Joris van Zundert, „Barely Beyond the Book?", in Driscoll and Piezzaro, *Digital Schorarly Editing*..., 83–106, 89.

26 Uo., 87–88.

Utószó

Tisztelet az elődöknek

Az egyetemi dolgozószobámban, az intézeti könyvtár szekrényeiben ott sorakoznak a Váczy, a Szinnyei, valamint a Petrik kötetei. A filológiában jártas olvasó tudja, hogy Váczy János huszonegy kötetes Kazinczy-levelezés kiadásáról, Szinnyei József tizennégy kötetes magyar írói életrajzi lexikonáról és Petrik Géza sokkötetes könyvészeti munkájáról van szó. Mindegyik a XIX. században induló, több évtizeden át tartó, a XX. század elejére átnyúló munkálatok eredménye. Csodálatra méltó alapművek. A *Magyarország bibliográfiája 1712–1860* című Petrik-mű 1888-as első kötetének az előzéklapján a következő kéziratos szerzői bejegyzés olvasható 1917-ből:

> 12 esztendeig dolgoztam ezen a munkán. Ezidő alatt megtagadva magamtól minden szórakozást, naponként 18 órát szántam munkára s 4 órát alvásra. Kivétel volt a vasárnap és ünnepnap előtt való éjjel: akkor 5 órai alvást engedtem meg magamnak.
>
> Magam írtam *minden betűt,* az eleitől az utolsóig. Magam nyomattam ki a munkát, magam szerveztem a terjesztést, magam végeztem az expediciót, magam az incassot, mert kiadóink közt nem akadt egy sem, aki vállalkozni mert volna erre a – szerintük – „őrült" spekulációra.
>
> Igy született meg a „Petrik".
>
> Bpest, 1917. november 6.
>
> Petrik Géza

A kötet Petrik Géza saját könyvtárából még a szerző életében került az intézeti könyvtár állományába, a leltári szám szerint 1919-ben, de hogy pontosan mi módon, nem tudom. Van egy másik kötet is onnan, másik bejegyzéssel, az ívek közé kötött üres lapokkal, rajtuk sok-sok kézírásos pótlással. Most mégsem ezt a könyvészetileg igen érdekes kötet-bejegyzést idéztem, hanem azt, amely magáról a

végzett munkáról vall keserűség és büszkeség sajátos elegyével hangjában. Éppen személyessége miatt idéztem ezt, mert el-elgondolkoztam már rajta, vajon milyen elszánások dolgozhattak ezekben a kutatókban, amely elszánások ilyen monumentális művek létrehozását eredményezték. Petrik Géza bejegyzéséből kaptam valamiféle választ, amelyben az önsanyargató fanatizmus és a távlatos önbizalom valami furcsa elegye szemlélhető. Csodállak, ámde nem szeretlek, mondhatnám, követendő példának semmiképpen nem tartván az önfeladás e mértékét, miközben tudom, hogy a nagy elszánások áldozattal járnak. Egy-egy nagy munka ma sem végezhető el másképp.

Sohasem értettem igazán azt sem, hogyan jöhetett egyáltalán létre a Petrik, a Szinnyei, a Váczy annak a kornak a technikai-infrastrukturális színvonalán, lényegében egyszemélyes vállalkozásként. Tudom én, hiszen Váczy János is beszámol róla a levelezés első kötetének előszavában, hogy munkája mögött ott állt a Kazinczy-bizottság és végső soron az akadémia, számosak voltak az adatszolgáltatók és segítők, de a tulajdonképpeni munka elvégzése mégiscsak rá hárult. A cédulák, listák, kéziratok, másolatok tengerében egy személyben neki kellett rendet tennie, s ezért a felelősséget vállalnia. Elválaszthatatlanul összefonódik mindebben a feladat technikai része, vagyis az adatok és dokumentumok kezelésének logisztikája, illetve az adatok, dokumentumok közötti relációk felfedezése. A technikai lehetőségekben rejlő potenciál befolyásolja, a kutató mit és hogyan vehet észre, ugyanakkor a kapcsolatok hálójának megépítése, vagyis a szorosan vett filológiai kutatás nem mereven meghatározott ezáltal. A mai világban kutatócsoportok foglalkoznak ilyen kutatásokkal, a digitális és hálózatos világ minden lehetőségét felhasználva, de a lehetőségeket ma is a kutatói szem realizálhatja.

Kazinczy életművének feltárását bő két évtizede kezdtük tervezni kollégámmal, Borbély Szilárddal, aki 2014 óta nincs közöttünk. A tervek kiformálódása után kutatócsoport alakult, tervszerűen megindult a források összegyűjtése és digitális archiválása, megkezdődött a kritikai kiadás köteteinek, majd az elektronikus kiadásnak a készítése. Az első kötetek 2009-ben, Kazinczy születésének 250. évfordulóján jelentek meg, mostanra tíz (illetve, mivel az egyik maga is kétkötetes, tizenegy) kötet készült el, közel tízezer oldal terjedelemben. Az elektronikus kiadás részben a megjelent könyvek adaptációit tartalmazza, de van egy szegmens, amely csak elektronikus formában jelenik meg, s ez éppen a levelezés. Váczy János kiadásához elkészítettünk két újabb pótkötetet, mintegy hatszáz új levél kiadásával, ezek elektronikus adaptációja is megtörtént. A Váczy által kiadott levélanyag feldolgozása azonban csak elektronikusan valósulhat meg.

Ez a feldolgozás valójában a levelek új, modern textológiai elvek szerinti kiadását jelenti. Elkészült már sokszáz levél új olvasata, a német nyelvűek esetében fordításuk is, valamint az egyes levelek filológiájának újradolgozása. Számos esetben módosítani kellett a levelek keltezési idejét a Váczy János által megálla-

pított időponthoz képest, illetve nem ritka az olyan eset sem, amikor maguk a levélszövegek is újraalkotásra kerültek, mert sikerült összeilleszteni két, korábban önálló levélként közölt töredéket vagy elkeveredett mellékletet. Ilyenkor a késő kor filológusa némi önelégült fölénnyel szemlélheti elődje hibáját, hogy olyat vett észre, amit az elmulasztott vagy eltévesztett. A teljesítmény nagysága fényében azonban ezek a hibák eltörpülnek, másrészről kevéssé hiszek abban, hogy a hiba kiküszöbölhető (s ez nem a 'csak az nem hibázik, aki nem dolgozik' bölcsessége). Nyilván a hibák elkerülése, kiszűrése a cél, erre kell törekedni, s a megítélés fontos mércéje a hibák mértéke és jellegük. De minél összetettebb és nagyobb egy munka, annál kevésbé lehetséges, hogy minden részlet ellentmondásmentesen illeszkedjen egymáshoz. Minél hosszabb ideig készül, annál kevésbé lehetséges a különböző fázisokban született részek tökéletes harmonizálása. Mindez nem a hiba apológiája kíván lenni, pusztán egy tapasztalat rezignált megfogalmazása.

A Váczy, a Szinnyei és a Petrik minden hibájukkal együtt is alapművek, máig kézikönyvei a filológusoknak és a szélesebb nagyközönségnek (sőt, ez utóbbinak egyre inkább, hiszen a magyar Wikipédia vonatkozó szócikkei jórészt ezek anyagára épülnek, ami nem helyes, de érdemben nem is látszik megváltoztathatónak). Mi, mai kutatók nem dolgozunk napi 18 órákat, de tiszteljük azokat, akik valaha így tettek, s a magunk módján próbálkozunk olyan műveket létrehozni, amelyek hibái méltóak lesznek a később kor elnéző tekintetére.

A tanulmányok első megjelenése

„Csokonai és a többiek: Az irodalomtörténész Borbély Szilárd – szubjektív pályaképvázlat", *Studia Litteraria* 55, 1–2. sz. (2016): 9–14.

„»Pásztori Múzsa« a XVIII–XIX. század fordulóján", in *Mesterek, tanítványok: Ünnepi tanulmánykötet a hetvenéves Csetri Lajos tiszteletére*, szerk. Szajbély Mihály, 95–125 (Budapest: Magvető Könyvkiadó, 1999).

„A görög szobor és az idill", *BUKSZ* 23, 1. sz. (2011): 68–71.

„Remény és emlékezet: egy Vörösmarty-vers motivikus és mitikus hátteréről", in *Álmodónk Vörösmarty*, szerk., jegyz. Egyed Emese, Erdélyi Tudományos Füzetek 238, 7–11 (Kolozsvár: Erdélyi Múzeum-Egyesület, 2001).

„Tantalosz, Endümion és Melinda: Széljegyzet Nádasdy Ádám Bánk bán-fordításához", in *Tanulmányok* 51, 2. sz. (2019): 3–10.

„Csokonai Vitéz Mihály: A Magánossághoz", in *Irodalomtanítás a harmadik évezredben*, szerk. Fűzfa Balázs, 428–435 (Budapest: Krónika Nova Kiadó, 2006).

„A mulandóság »megszelídítése«: Csokonai, Háfiz és a sírhalom-motívum", *Tiszatáj* 49, 12. sz. (1995): 1–18. (Diákmelléklet)

„A »kötött« ihletek költője: Fazekas Mihály: Cs. et F.", *Tiszatáj* 52, 12. sz. (1998): 1–16. (Diákmelléklet)

„Kiindulópontok és kontextusok Fazekas Mihály életművének újraértelmezéséhez", *Alföld* 70, 10. sz. (2019): 49–89.

„»szívére szorítja lélekben maga előtt lebegő magyar Dugonittsát«: Dugonics András Etelkája a 18. század végén", *Tiszatáj* 69, 10. sz. (2015): 1–12. (Diákmelléklet)

„Nemzeti nagylét, nagy temető és – Batsányi: Egy nemzeti narratíva formálódása", *Studia Litteraria* 51, 1–2. sz. (2012): 68–88.

„Kazinczy Daimoniájának hermetizmusa", in *„Szirt a habok között"*, szerk. Bényei Péter, Gönczy Monika és S. Varga Pál, 95–103 (Debrecen: Debreceni Egyetemi Kiadó, 2014).

„Kazinczy emlékállító archívuma 1802–1803-ból", *Irodalomtörténeti Közlemények* 118 (2014): 226–244.

„Kazinczy, az alkalmi költő", in *Értelmiségi karriertörténetek, kapcsolathálók, írócsoportosulások*, szerk. Biro Annamária és Boka László, 97–104 (Nagyvárad–Budapest: Partium Kiadó–rec.iti, 2014).

„Kazinczy, a dokumentátor", in *Irodalomértelmezések a felvilágosodástól napjainkig*, szerk. Egyed Emese, 281–289 (Kolozsvár: Bolyai Társaság–Egyetemi Műhely Kiadó, 2014).

„»Szenczi Molnár Albert' keze«", in *In via eruditionis: Tanulmányok a 70 éves Imre Mihály tiszteletére*, szerk. Bitskey István, Fazakas Gergely Tamás, Luffy Katalin és Száraz Orsolya, 271–278 (Debrecen: Debreceni Egyetemi Kiadó, 2016).

„A debreceniség: Kazinczy és egy nyelvi paradoxon születése", in *A debreceniség mintázatai – Városi identitás és a kulturális emlékezet rétegei a kora újkortól napjainkig*, szerk. Bódi Katalin, Fazakas Gergely Tamás és Lapis József, 24–71 (Debrecen: Debreceni Egyetemi Kiadó, 2020).

„A Tövisek és virágok kötetkompozíciója és szöveghálója", *Studia Litteraria* 58, 3–4. sz. (2019): 73–102.

„Széphalom: Kazinczy és egy emlékezethely születése", *Irodalomismeret* 31, 3–4. sz. (2020): 5–51.

„Kritikai kiadás papíron és képernyőn", in *Textológia – filológia – értelmezés: Klasszikus magyar irodalom*, szerk. Czifra Mariann és Szilágyi Márton, Csokonai könyvtár 55, 24–37 (Debrecen: Debreceni Egyetemi Kiadó, 2014).

„Az elektronikus kiadás színe és visszája", in *A humán tudományok és a gépi intelligencia*, szerk. Tolcsvai Nagy Gábor, A humán tudományok alapkérdései 3, 48–61 (Budapest: Gondolat Kiadó, 2018).

„Tisztelet az elődöknek", in *Bástya és hajlék: 10 éves a Magyar Nyelv Múzeuma*, szerk. Nyiri Péter, 51–52 (Budapest: Petőfi Irodalmi Múzeum, 2018).

Bibliográfia

Archívumok

Debreceni Református Kollégium Nagykönyvtára
Déri Múzeum, Irodalmi Gyűjteménye
Magyar Tudományos Akadémia Könyvtár és Információs Központ Kézirattár
Országos Széchényi Könyvtár
Petőfi Irodalmi Múzeum Kézirattára
Ráday Gyűjtemény
Sárospataki Református Kollégium Tudományos Gyűjteményeinek Kézirattára
Sátoraljaújhelyi Levéltár

Folyóiratok

Athenaeum
Bétsi Magyar Múzsa
Hadi és más nevezetes történetek
Hazai Tudósítások
Magyar Kurir
Mindenes Gyűjtemény
Pozsonyi Magyar Múzsa
Regélő Pesti Divatlap
Tudományos Gyűjtemény

Adatbázisok

Debreczeni Attila és Koltai Klára. *Régi magyar folyóiratok és hírlapok*. Hozzáférés: 2020.11.09, http://deba.unideb.hu/deba/cikk/.

* * *

Felhasznált irodalom

Ady Endre. „Van-e magyar nyelv?”. *Nyugat* 3 (1910): 2:1662–1663.

Alletz, Pons Augustin. *Esprit des Journalistes de Trévoux*. 4 vol. Paris: De Hansy, 1771.

Andrews, Tara L. „The third way: philology and critical edition in the digital age”. *Variants: The Journal of the European Society for Textual Scholarship* 10 (2013): 61–76.

Arany János. *Levelezése 2.: 1852–1856*. Sajtó alá rendezte Sáfrán Györgyi, Bisztray Gyula és Sándor István. Arany János összes művei 16. Budapest: Akadémiai Kiadó, 1982.

Aranyrákosi Székely Sándor. *A székelyek Erdélyben*. Régi magyar könyvtár 1. Budapest: Franklin Társulat, 1897.

Assmann, Jan. *A kulturális emlékezet: Írás, emlékezés, és politikai identitás a korai magaskultúrákban*. fordította Hidas Zoltán. Német szellemtudományi könyvtár. Budapest: Atlantisz Könyvkiadó, 1999.

Assmann, Jan and Ebeling, Florian. *Ägyptische Mysterien: Reisen in die Unterwelt in Aufklärung und Romantik*. München: C. H. Beck Verlag, 2011.

Balassa József, sajtó alá rendezte. *Felelet a Mondolatra*. Régi magyar könyvtár 11. Budapest: Franklin Nyomda, 1898.

Balassa József, sajtó alá rendezte. *Mondolat*. Régi magyar könyvtár 10. Budapest: Franklin Nyomda, 1898.

Ballagi Aladár. *A magyar nyomdászat történelmi fejlődése*. Budapest: Franklin Társulat, 1878.

Balogh István. „Debreceniség: Egy irodalmi fogalom története és társadalmi háttere”. *Studia Litteraria* 7 (1969): 11–50.

Bán Imre. *Irodalomelméleti kézikönyvek Magyarországon a XVI–XVIII. században*. Irodalomtörténeti füzetek 72. Budapest: Akadémiai Kiadó, 1971.

Batsányi János. *Versek*. Sajtó alá rendezte Keresztury Dezső és Tarnai Andor. Batsányi János összes művei. Budapest: Akadémiai Kiadó, 1953.

Bécsy Ágnes. „»Mind egy célra kell sietnünk…«: Fazekas Mihály hagyományai és modernsége". In *„De mi a népiesség…"*, szerkesztette Sallai Éva, 347–364. Kölcsey Füzetek 16. Budapest: Kölcsey Intézet, 2005.

Benkő Loránd. *Kazinczy Ferenc és kora a magyar nyelvtudomány történetében*. Nyelvtudományi értekezések 113. Budapest: Akadémiai Kiadó, 1982.

Berzsenyi Dániel. *Költői művei*. Sajtó alá rendezte Merényi Oszkár. Berzsenyi Dániel összes művei Budapest: Akadémiai Kiadó, 1979.

Berzsenyi Dániel. *Levelezése*. Sajtó alá rendezte Fórizs Gergely. Berzsenyi Dániel összes munkái. Budapest: Editio Princeps Kiadó, 2014.

Berzsenyi Dániel. *Művei*. Sajtó alá rendezte Orosz László. Századvég klasszikusok. Budapest: Századvég Kiadó, 1994.

Berzsenyi Dániel'. *Versei*. Sajtó alá rendezte Helmeczy Mihály. Pest: Trattner Mátyás, 1813.

Berzsenyi Dániel. *Versek*. Szerkesztette Onder Csaba. Matúra Klasszikusok 26. Budapest: Raabe Klett, 1998.

Bessenyei György. *Összes művei: Társadalombölcseleti írások 1771–1778*. Sajtó alá rendezte Kulcsár Péter. Bessenyei György összes művei: Filozófia, publicisztika, történetírás. Budapest: Argumentum Kiadó–Akadémiai Kiadó, 1992.

Bitskey István. *Mars és Pallas között: múltszemlélet és sorsértelmezés a régi magyarországi irodalomban*. Csokonai könyvtár 37. Debrecen: Kossuth Egyetemi Kiadó, 2006.

Bitskey István. „Pöngését koboznak…". In *A régi magyar vers*, szerkesztette Komlovszki Tibor, 225–234. Memoria saeculorum Hungariae 3. Budapest: Akadémiai Kiadó, 1979.

Bíró Ferenc. *A felvilágosodás korának magyar irodalma*. Budapest: Balassi Kiadó, 1994.

Bíró Ferenc. *A legnagyobb pennaháború: Kazinczy Ferenc és a nyelvkérdés*. Budapest: Argumentum Kiadó, 2010.

Bódi Katalin. „Gólyafészek és angolkert: Az Árkádia-per kontextusai Kazinczy Ferenc folyóirat-közleményeiben és levelezésében". *Irodalomtörténeti Közlemények* 118 (2014): 802–831.

Bogdan, Henrik. *Western Esotericism and Rituals of Initiation*. New York: State University of New York Press, 2007.

Bodrogi Ferenc Máté. „»Forrni kell a bornak ha valaha tiszta akar lenni«". *Magyar Nyelvjárások* 43 (2005): 69–94.

Bodrogi Ferenc Máté. *Kazinczy arca és a csiszoltság nyelve: Egy önreprezentáció diszkurzív háttere*. Csokonai könyvtár 51. Debrecen: Debreceni Egyetemi Kiadó, 2012.

Bolyai Farkas. *Drámák*. Sajtó alá rendezte Borbély Szilárd. Csokonai könyvtár: Források – Régi kortársaink 3. Debrecen: Kossuth Egyetemi Kiadó, 1998.

Borbély Szilárd. *Árkádiában: Történetek az irodalom történetéből*. Debrecen: Csokonai Kiadó, 2006.

Borbély Szilárd. *A Vanitatum vanitas szövegvilágáról*. Fehérgyarmat: Kölcsey Társaság, 1995.

Borbély Szilárd. *Hungarikum-e a magyar líra?*. Budapest: Tipp Cult Kft., 2012.

Borbély Szilárd. „Istenasszony Debreczen". In Borbély Szilárd, *Szemünk előtt vonulnak el*, 243–340. Budapest: Palatinus Kiadó, 2011.

Born, Ignaz von. „Über die Msyterien der Ägypter". *Journal für Freymaurer* 1 (1784): 17–132.

Császár Elemér. „Kisfaludy Sándor könyvtára 1795-ben". *Magyar Könyvszemle: Új folyam* 16 (1908): 314–318.

Csetri Lajos. *Egység vagy különbözőség?: Nyelv- és irodalomszemlélet a magyar irodalmi nyelvújítás korszakában*. Irodalomtudomány és kritika. Budapest: Akadémiai Kiadó, 1990.

Csetri Lajos. „Faludi Ferenc: VI. Ekloga". In *A régi magyar vers*, szerkesztette Komlovszki Tibor, 425–447. Memoria Saeculorum Hungariae 3. Budapest: Akadémiai Kiadó, 1979.

Csetri Lajos. *Nem sokaság hanem lélek: Berzsenyi-tanulmányok*. Budapest: Szépirodalmi Könyvkiadó, 1986.

Csipak Lajos. *Horatius hatása az ó- és újklasszikus iskola költőire*. Értekezések a kolozsvári Ferenc József Tudományegyetem irodalomtörténeti szemináriumából 4. Kolozsvár: Magyar Irodalomtörténeti Szeminárium, 1912.

Csokonai Vitéz Mihály. *Feljegyzések*. Sajtó alá rendezte Borbély Szilárd, Debreczeni Attila, Orosz Beáta és Szép Beáta. Csokonai Vitéz Mihály összes művei. Budapest: Akadémiai Kiadó, 2002.

Csokonai Vitéz Mihály. *Költemények 1.:* 1785–1790. Sajtó alá rendezte Szilágyi Ferenc. Csokonai Vitéz Mihály összes művei. Budapest: Akadémiai Kiadó, 1975.

Csokonai Vitéz Mihály. *Költemények 3.: 1800–1805*. Sajtó alá rendezte Szilágyi Ferenc. Csokonai Vitéz Mihály összes művei. Budapest: Akadémiai Kiadó, 2002.

Csokonai Vitéz Mihály. *Levelezés*. Sajtó alá rendezte Debreczeni Attila. Csokonai Vitéz Mihály összes művei. Budapest: Akadémiai Kiadó, 1999.

Csokonai Vitéz Mihály. *Lilla*. Sajtó alá rendezte Debreczeni Attila. Matúra Klasszikusok. Budapest: Ikon Kiadó, 1996.

Csokonai Mihály. *Minden munkái*. Sajtó alá rendezte Toldy Ferenc. Pest: Schedel Ferenc, 1844.

Csokonai Vitéz Mihály. *Munkái*. Sajtó alá rendezte Vargha Balázs. 2 köt. Budapest: Szépirodalmi Könyvkiadó, 1987.

Csokonai Vitéz Mihály. *Összes művei: Elektronikus kritikai kiadás*. Szerkesztette Debreczeni Attila, a versszövegeket gondozta Orosz Beáta. Debrecen: Debreceni Egyetemi Kiadó, 2016–2020. Hozzáférés: 2020.09.15, doi:10.5484/Csokonai_Vitez_Mihaly_osszes_muvei.

Csokonai Vitéz Mihály. *Összes művei*. Sajtó alá rendezte Debreczeni Attila. 2 köt. Osiris klasszikusok. Budapest: Osiris Kiadó, 2003.

Csokonai Vitéz Mihály. *Szépprózai művek*. Sajtó alá rendezte Debreczeni Attila. Csokonai Vitéz Mihály összes művei. Budapest: Akadémiai Kiadó, 1990.

Csokonai Vitéz Mihály. *Tanulmányok*. Sajtó alá rendezte Borbély Szilárd, Debreczeni Attila és Orosz Beáta. Csokonai Vitéz Mihály összes művei. Budapest: Akadémiai Kiadó, 2002.

Csörsz Rumen István. „A törökök sípjától a magyar töröksípig". In *Identitás és kultúra a török hódoltság korában*: *16–17. század*, szerkesztette Ács Pál és Székely Júlia, 338–358 Budapest: Balassi Kiadó, 2012.

Czeizel János. „Kazinczy Ferencz epistolái". *Irodalomtörténeti Közlemények* 20 (1910): 16–49.

Czifra Mariann. *Kazinczy Ferenc és az ortológusok: Árnyak és alakok az 1810-es évek nyelvújítási mozgalmában*. Ligatura. Budapest: Ráció Kiadó, 2013.

Czifra Mariann. „Kazinczy könyvei nyomában". *Magyar Könyvszemle* 128 (2012): 425–440.

[Czinke Ferenc]. *Magyar Idillion vagy-is Pásztori Dal Folyó Vitézi Versekben*: *Irta egy alföldi juhász*. Pest: Trattner Mátyás, 1797.

Czinke Ferenc. „Természet história, és mesterséges tudomány: A' Tanítók, és Tanulók' szükségekre ,s az ebben Gyönyörködők' hasznokra. Készítette Kisszántói Pethe Ferentz. Első rész. Az állatokról. I. Kötet. [...] Nemzeti-Gazda Hivatal,Bétsben, 1815-dik esztendőben". *Tudományos Gyűjtemény* 1, 2. sz. (1817): 121–124.

Dávidházi Péter. *Egy nemzeti tudomány születése: Toldy Ferenc és a magyar irodalomtörténet*. Irodalomtudomány és kritika. Budapest: Akadémiai Kiadó–Universitas Kiadó, 2004.

Debreczeni Attila. „Bessenyei és az irodalmi hagyományok". *Szabolcs-Szatmár-Beregi Szemle* 32 (1997): 413–417.

Debreczeni Attila. *Csokonai, az újrakezdések költője: A felvilágosult szemléletmód fordulata az életműben*. Csokonai könyvtár 1. Debrecen: Csokonai Kiadóvállalat, 1993.

Debreczeni Attila. *Csokonai költői életművének kronológiai rendje*. Csokonai Vitéz Mihály összes művei: Pótkötet. Budapest–Debrecen: Akadémiai Kiadó–Debreceni Egyetemi Kiadó, 2012.

Debreczeni Attila. „Egy adalék Pázmányhoz és Kazinczyhoz". In *Eruditio, virtus et constantia: Tanulmányok a 70 éves Bitskey István tiszteletére*, szerkesztette Imre Mihály, Oláh Szabolcs, Fazakas Gergely Tamás és Száraz Orsolya, 2 köt. 1:160–164. Debrecen: Debreceni Egyetemi Kiadó, 2011.

Debreczeni Attila. „Egy új Fazekas-kiadás alapvetése". *Irodalomtörténeti Közlemények* 123 (2019): 661–694.

Debreceni Attila. „Kérdések Kazinczy ifjúkori ars poeticája, Az áldozó körül". *Studia Litteraria* 49 (2010): 88–95.

Debreczeni Attila. „Kisfaludy Sándor »érzékeny« évtizede". In Kisfaludy Sándor, *Szépprózai művek*. Sajtó alá rendezte Debreczeni Attila, 211–224. Csokonai könyvtár: Források – Régi kortársaink 1. Debrecen: Kossuth Egyetemi Kiadó, 1997.

Debreczeni Attila. „Ki ütött vissza először? avagy a *Debreceni Grammatika* és Kazinczy". In *Margonauták: Írások Margócsy István 60. születésnapjára*, szerkesztette Ambrus Judit, Bárány Tibor, Csörsz Rumen István, Hegedüs Béla és Vaderna Gábor, 46–50. Budapest: rec.iti, 2009.

Debreczeni Attila. „»Literátusság« és »popularitás«: Közelítés a felvilágosodás kori magyar irodalomhoz". *Studia Litteraria* 36 (1998): 128–146.

Debreczeni Attila, sajtó alá rendezte. *Első folyóirataink: Magyar Museum*. 2 köt. Csokonai könyvtár: Források – Régi kortársaink 11. Debrecen, Kossuth Egyetemi Kiadó, 2004.

Debreczeni Attila, sajtó alá rendezte. *Első folyóirataink: Orpheus*. Csokonai könyvtár: Források – Régi Kortársaink 7. Debrecen: Kossuth Egyetemi Kiadó, 2001.

Debreczeni Attila. *Tudós hazafiak és érzékeny emberek: Integráció és elkülönülés a XVIII. század végének magyar irodalmában*. Budapest: Universitas Kiadó, 2009.

Delaporte, André. *L'idée d'égalité en France au XVIIIe siècle*. Paris: Presses universitaires de France, 1987.

Dobszay Tamás. „Széphalom – Kazinczy életforma- és lakhelyválasztása". In *A fogyasztás társadalomtörténete*, szerkesztette Hudi József, 43–51. Rendi társadalom – polgári társadalom 18. Budapest–Pápa: Hajnal István Kör, 2007.

Domby Márton. *Csokonay V. Mihály élete*. Pest: Trattner János Tamás, 1817.

Driscoll, Matthew James and Pierazzo, Elena, ed. *Digital Schorarly Editing: Theories and Practices. Cambridge*. Digital Humanities Series 4. Cambridge: Open Book Publishers, 2016.

Dugonics András. *Etelka*. Sajtó alá rendezte Penke Olga. Csokonai könyvtár: Források – Régi kortársaink 8. Debrecen: Debreceni Egyetemi Kiadó, 2002.

Ebeling, Florian. „»Ägyptische Freimaurerei« in der zweiten Hälfte des 18. Jahrhunderts". *Zeitschrift für Internationale Freimaurer-Forschung* 22 (2009): 9–28.

Ember Nándor, *A magyar oktató mese története 1786-tól 1807-ig*. Budapest: Athenaeum Kiadó, 1918.

Erdélyi János. „Látogatás Kazinczy sírjánál". *Regélő Pesti Divatlap: Új folyam* 1, 9. sz. (1842): 68–71.

Etédi Soós Márton. *Magyar Gyász, vagy-is Második Lajos Magyar Királynak a' Mohátsi Mezőn történt veszedelme Mellyet gyenge tehetsége szerént Versekben kívánt szedni egy Nemzete romlását kesergő Nemes Magyar E. S. M.* Pest: Landerer Mihály, 1792.

[Etédi Soós Márton]. „A' mái Magyarakról, a' Musához". *Bétsi Magyar Múzsa* 1 1787: 43–47.

Fazekas Mihály. *Összes művei*. Sajtó alá rendezte Julow Viktor és Kéry László. 2 köt. Budapest: Akadémiai Kiadó, 1955.

Fekete Csaba. „Szőnyi Benjámin és a magyar református himnológia". In *Szőnyi Benjámin és kora*, szerkesztette Imre Mihály, 27–68. Hódmezővásárhely: Református Gimnázium, 1997.

Fényes Elek. *Magyarország geographiai szótára*. Pest: Kozma Vazul, 1851.

Fenyő István. *Kisfaludy Sándor*. Irodalomtörténeti könyvtár 6. Budapest: Akadémiai Kiadó, 1961.

Ferenczy János. *Közönséges Geographia*. Pest: Eggerberger József, 1809.

Fórizs Gergely. „Eis to kreisson! A művészi idealizáció jelmondatának értelmezései Kazinczy körében". *Irodalomtörténet* 92 (2011): 451–474.

Fowler, Don. „A filológia mint kommentár és a kommentár mint filológia az elektronikus médiumok korában". Fordította Kozák Dániel. In *Metafilológia 1: Szövegvariáns – variáns – kommentár*, szerkesztette Déri Balázs, Kelemen Pál, Krupp József és Tamás Ábel, 476–501. Budapest: Ráció Kiadó, 2011.

Földi János. *A' Versírásról*. szerkesztette Ádámné Révész Gabriella. Budapest: Tankönyvkiadó Vállalat, 1962.

Fried István. „A lírikus Katona József". *Forrás* 23, 11. sz. (1991): 53–58.

Fried István. „A vitássá tett Kazinczy-életmű eseménytörténetéhez: A Kazinczy-értelmezés dichotómiái". In Fried István, *„Aki napjait a szépnek szentelé...": Fejezetek Kazinczy Ferenc pályaképéből és utókora emlékezetéből*, 149–170. Sátoraljaújhely–Szeged: Kazinczy Ferenc Társaság, 2009.

Fried István. „Az »érzékeny« Kazinczy Ferenc". *Irodalomtörténeti Közlemények* 88 (1984): 150–162.

Fried István. *Az érzékeny neoklasszicista: Vizsgálódások Kazinczy Ferenc körül*. Sátoraljaújhely–Szeged: Kazinczy Ferenc Társaság, 1996.

Fried István. „Kazinczy Ferenc grammatikai és aestheticai epigrammái". In Fried István, *„Aki napjait a szépnek szentelé...": Fejezetek Kazinczy Ferenc pályaképéből és utókora emlékezetéből*, 51–70. Sátoraljaújhely–Szeged: Kazinczy Ferenc Társaság, 2009.

Fried István. „Kazinczy kérdései a purizmusról, a nyelvről, szokásról és a német klaszszika: A *Tövisek és virágok* – tágabb kontextusban". In Fried István, *Kazinczy Ferenc műfajai és műfajközisége*, 107–130. Sátoraljaújhely–Szeged: Kazinczy Ferenc Társaság, 2019.

Fried István. „Kosztolányi Dezső és Márai Sándor Kazinczy-portéja". In Fried István. *„Aki napjait a szépnek szentelé...": Fejezetek Kazinczy Ferenc pályaképéből és utókora emlékezetéből*, 95–106. Sátoraljaújhely–Szeged: Kazinczy Ferenc Társaság, 2009.

Fried István. „Németh László–Kazinczy Ferenc–Babits Mihály: Egy irodalomtörténeti vázlat utóélete". *Forrás* 46, 6. sz. (2014): 42–55.

Fried István. „Petőfi Sándor és a magyar irodalmi múlt: »Széphalmon« c. versének értelmezése". *OSzK Évkönyve* 22 (1978): 453–468.

Fürst Aladár. „Gessner Salamon hazánkban: Második, befejező közlemény". *Irodalomtörténeti Közlemények* 10 (1900): 177–193.

Gabler, Hans Walter. „Foreword". In *Digital Schorarly Editing: Theories and Practices, Cambridge*, edited by Matthew James Driscoll and Elena Pierazzo, XIV. Digital Humanities Series 4. Cambridge: Open Book Publishers, 2016.

Gergye László. *Kazinczy Ferenc kéziratos hagyatéka*. A Magyar Tudományos Akadémia Könyvtára Kézirattárának katalógusai 21. Budapest: MTAK, 1993.

Gergye László. *Múzsák és gráciák között: Kazinczy Ferenc és a gráciaköltészet*. Budapest: Universitas Kiadó, 1998.

Goethe, Johann Wolfgang. *Versek*. fordította Jékely Zoltán, Kálnoky László, Keresztury Dezső és Arany János. Goethe válogatott művei. Budapest: Európa Könyvkiadó, 1982.

Görömbei András. „Fazekas Mihály: Mint mikor a nap". *Irodalomtörténeti Közlemények* 73 (1969): 274–281.

Granasztói Olga. „Széphalom: egy angolkert utópiája". *Irodalomismeret* 20, 4. sz. (2017): 54–89.

Grigely *József. Institutionum poeticarum in usum gymnasiorum regni Hungariae, et ad-nexarum provinciarum*. Buda: Typis Regiae Universitatis, 1807.

Guzmics László. „Idylle vagy a' Pásztorköltés". *Tudományos Gyűjtemény* 4, 5. sz. (1820): 53–82.

Gyapay László. *„A' tisztább ízlésnek regulájival": Kölcsey kritikusi pályakezdése*. Klaszszikusok. Budapest: Universitas Kiadó, 2001.

Hall, P., Manly. *The Lost Keys of Freemasonry*. New York –London: Jeremy P. Tarcher–Penguin, 2006.

Halmy Márta. „Szentgyörgyi József orvos levelei Kazinczy Ferenchez". In *A Debreceni Déri Múzeum Évkönyve 1991*, szerkesztette Gazda László és Módy György, 333–346. Debrecen: Déri Múzeum, 1993.

Hász-Fehér Katalin. *Elkülönülő és közösségi irodalmi programok a 19. század első felében*. Csokonai könyvtár 21. Debrecen: Kossuth Egyetemi Kiadó, 2000.

Horatius, Quintus Flaccus. *Összes művei*. fordította Bede Anna. Budapest: Európa Könyvkiadó, 1989.

Horváth János. *A magyar irodalmi népiesség Faluditól Petőfiig*. Budapest: Akadémiai Kiadó, 1978.

Horváth János. „Kazinczy emlékezete". *Budapesti Szemle* 59, 648. sz. (1931): 183–184.

Horváth János. „Kisfaludy Károly [1936]". In Horváth *János, Irodalomtörténeti munkái*, 5 köt. 3:703–770. Osiris klasszikusok. Budapest: Osiris Kiadó, 2007.

Horváth Károly. *A klasszikából a romantikába: A két irodalmi irányzat Vörösmarty első költői korszakának tükrében*. Irodalomtörténeti könyvtár 21. Budapest: Akadémiai Kiadó, 1968.

Hőgye István. *Kazinczy Ferenc és családjára vonatkozó iratok, dokumentumok Zemplén Vármegye levéltárában*. Borsodi Levéltári Füzetek 30. Sátoraljaújhely: Kazinczy Ferenc Társaság–Zemplén megye Levéltára, 1990.

Igaz Sámuel, szerkesztette. *Hébe Zsebkönyv:1826*. Bécs: Grund Leopold, 1826.
Illyés Gyula. *Petőfi*. Budapest: Nyugat Kiadó, 1936.

Imre László. „Az Etelka fejlődéstörténeti helyének kérdéséhez: Bestseller és/vagy átmenetek kombinációja". In *Kolligátum: Tanulmányok a hetvenéves Bíró Ferenc tiszteletére*, szerkesztette Devescovi Balázs, Szilágyi Márton és Vaderna Gábor, 189–199. Budapest: Ráció Kiadó, 2007.

Imre Mihály. *„Magyarország panasza": A Querela Hungariae toposz a XVI–XVII. század irodalmában*. Csokonai könyvtár 5. Debrecen: Kossuth Egyetemi Kiadó, 1995.

Imre Mihály. *„Úton járásnak megírása": Kulturális emlékezet, retorikai-poétikai elvek érvényesülése Szenci Molnár Albert műveiben*. Humanizmus és reformáció 31. Budapest: Balassi Kiadó, 2009.

Imre Mihály. „Vesztett csata a fiziko-teologizmus örökségével". In *Szőnyi Benjámin és kora*, szerkesztette Imre Mihály, 131–176. Hódmezővásárhely: Református Gimnázium, 1997.

Jászberényi József. *„A Sz: Sophia' templomában látom én felszentelve Nagysádat": A felvilágosodás korának magyar irodalma és a szabadkőművesség*. Irodalomtörténeti füzetek 153. Budapest: Argumentum Kiadó, 2003.

Jászberényi József. „Horváth Ádám és Kazinczy Ferenc kapcsolatai a szabadkőművességgel". *Studia Litteraria* 36 (1998): 186–207.

Julow Viktor. „A debreceni felvilágosodás". In *Debrecen története: 1693–1849*, szerkesztette Rácz István és Benda Kálmán, 2 köt. 2:387–473. Debrecen: Megyei Városi Tanács, 1981.

Julow Viktor. *Csokonai Vitéz Mihály*. Nagy magyar írók. Budapest: Gondolat Kiadó, 1975.

Julow Viktor. *Fazekas Mihály*. Budapest: Szépirodalmi Könyvkiadó, 1982[2].

Kalla Zsuzsa és Ratzky Rita. *Beszélő tárgyak. A Petőfi-család relikviái*. Budapest: Petőfi Irodalmi Múzeum, 2006[2].

Kálmán C. György. „Egy nehéz nap Debrecenben: Térey János: Jeremiás avagy Isten hidege. Magvető, 2009". *Műút* 55, 18. sz. (2010): 64–65.

Kármán József. *Fanni hagyományai*. Budapest: Kner Nyomda–Magvető Kiadó, 1978.

Katona József. *Bánk bán: Eredeti szöveg Nádasdy Ádám fordításával*. Budapest: Magvető Könyvkiadó, 2019.

Katona József. *Bánk bán: Kritikai kiadás*. Sajtó alá rendezte, jegyzetekkel ellátta Orosz László. Budapest: Akadémiai Kiadó, 1983.

Katona József. *Bánk bán*. Sajtó alá rendezte Kerényi Ferenc. Matúra Klasszikusok 3. Budapest: Ikon Kiadó, 1992.

Katona József. *Versek, tanulmányok, egyéb írások*. Sajtó alá rendezte Orosz László. Budapest: Balassi Kiadó, 2001.

Kazinczy Ferenc. „Csokonainak sírköve". *Hazai Tudósítások* 1, 1. félév, 30. sz. (1806): 252–255.

Kazinczy Ferenc. „Csokonai-nekrológ". *Magyar Kurír* 19, 15. sz. (1805): 235–237.

Kazinczy Ferenc. „Dayka' élete". In Újhelyi Dayka Gábor', *Versei*. Sajtó alá rendezte Kazinczy Ferenc, III–XLVIII. Pest: Trattner Mátyás, 1813.

Kazinczy Ferenc. *Erdélyi levelek*. Sajtó alá rendezte Szabó Ágnes. Kazinczy Ferenc művei: Első osztály: Eredeti művek – Kritikai kiadás. Debrecen: Debreceni Egyetemi Kiadó, 2013.

Kazinczy Ferenc. „Felelet a' Feleletre". *Hazai Tudósítások* 2, 1. félév, 6. sz. 1807: 44–46.

Kazinczy Ferenc. *Fogságom naplója*. Sajtó alá rendezte Szilágyi Márton. Kazinczy Ferenc művei: Első osztály: Eredeti művek – Kritikai kiadás. Debrecen: Debreceni Egyetemi Kiadó, 2011.

Kazinczy Ferenc. *Fordítások Bessenyeitől Pyrkerig: Önállóan megjelent fordításkötetek*. Sajtó alá rendezte Bodrogi Ferenc Máté és Borbély Szilárd. Kazinczy Ferenc művei: Második osztály: Fordítások – Kritikai kiadás. Debrecen: Debreceni Egyetemi Kiadó, 2009.

Kazinczy Ferenc. *Költemények*. Sajtó alá rendezte Debreczeni Attila, a német szövegeket sajtó alá rendezte, fordította Deák Eszter és Doncsecz Etelka, görög szövegeket sajtó alá rendezte, fordította D. Tóth Judit. 2 köt. Kazinczy Ferenc művei: Első osztály: Eredeti művek – Kritikai kiadás. Debrecen: Debreceni Egyetemi Kiadó, 2018.

Kazinczy Ferenc koszorúja: Magyar költők versei Kazinczy Ferencről, szerkesztette Z. Szabó László. Győr: Kazinczy Ferenc Gimnázium és Egészségügyi Szakközépiskola, 2009.

Kazinczy Ferenc. *Külföldi Játszószín*. Sajtó alá rendezte Czibula Katalin és Demeter Júlia. Kazinczy Ferenc művei: Második osztály: Fordítások – Kritikai kiadás. Debrecen: Debreceni Egyetemi Kiadó, 2009.

Kazinczy Ferenc. *Levelezése*. Sajtó alá rendezte I–XXI: Váczy János, XXII: Harsányi István, XXIII: Berlász Jenő, Busa Margit, Cs. Gárdonyi Klára és Fülöp Géza, XXIV: Orbán László, XXV: Soós István. 25 köt. Budapest–Debrecen, 1890–2013.

Kazinczy Ferenc. „Magyarázó jegyzések a Csokonai sírköve eránt tett jelentésre". *Hazai Tudósítások* 1, 2. félév, 30. sz. 1806: 252–255.

Kazinczy Ferenc. *Összes költeményei*. Sajtó alá rendezte Abafi Lajos. 2 köt. Nemzeti könyvtár. Budapest: Aigner Lajos, 1879.

Kazinczy Ferenc. „Geszner' Idylliumi". In *Érzelmes históriák,* válogatta, szerkesztette, a jegyzeteket és az utószót írta Lőkös István, 212. Magyar hírmondó. Budapest: Magvető Kiadó, 1982.

Kazinczy Ferenc. *Összes költeményei*. Sajtó alá rendezte Gergye László. Régi magyar költők tára: XVIII. század 2. Budapest: Balassi Kiadó, 1998.

Kazinczy Ferenc. *Pályám emlékezete*. Sajtó alá rendezte Orbán László. Kazinczy Ferenc művei: Első osztály: Eredeti művek – Kritikai kiadás. Debrecen: Debreceni Egyetemi Kiadó, 2009.

[Kazinczy Ferenc]. „Széphalom, 3. August. Ki nem tapasztalta gyönyörködő csudálkozással, hogy némelly állatok társaságos életet élnek és kormánytól függenek?". *Hazai Tudósítások* 1, 1. félév, 16. sz. 1806: 130.

Kazinczy Ferenc. *Szép Literatúra*. Sajtó alá rendezte Bodrogi Ferenc Máté. Kazinczy Ferenc művei: Második osztály: Fordítások – Kritikai kiadás. Debrecen: Debreceni Egyetemi Kiadó, 2012.

Kecskeméti Gábor. „Alapelvek az irodalmi szövegek tudományos kiadásához" *Irodalomtörténet* 85 (2004): 328–330.

Kecskés András. „Szőnyi Benjámin énekszövegeinek ritmikája". In *Szőnyi Benjámin és kora*, szerkesztette Imre Mihály, 69–104. Hódmezővásárhely: Református Gimnázium, 1997.

Kemény Gábor. „Az antonomázia helye a nyelvi képek családjában: Első rész". *Magyar Nyelv* 110, 3. sz. (2014): 257–265.

Kemény Gábor. „Az antonomázia helye a nyelvi képek családjában: Második rész". *Magyar Nyelv* 110, 4. sz. (2014): 385–393.

Képes Géza. „Háfiz és Csokonai". *Filológiai Közlön*y 10 (1964): 397–405.

Keserű Katalin. „A kultusz köztes helye: Kazinczy magyarországi kultusza". In *Tények és legendák, tárgyak és ereklyék*, szerkesztette Kalla Zsuzsa, 35–45. Petőfi Irodalmi Múzeum könyvei 1. Budapest: Petőfi Irodalmi Múzeum, 1994.

Kilián István és Varga Imre. *Pálos iskoladrámák, királyi tanintézmények, katolikus papneveldék színjátékai*. Sajtó alá rendezte Varga Imre. Régi magyar drámai emlékek: XVIII. század 3. Budapest: Akadémiai Kiadó, 1990.

Kilián István, sajtó alá rendezte. *A magyarországi piarista iskolai színjátszás forrásai és irodalma 1799-ig*. A magyarországi iskolai színjátszás forrásai és irodalma. Budapest: Argumentum Kiadó, 1994.

Kisfaludy Károly, szerkesztette. *Aurora: Hazai Almanach*. Pest: Trattner János Tamás, 1822.

Kisfaludy Sándor. *Minden munkái*. Sajtó alá rendezte, Angyal Dávid. 8 köt. Budapest: Franklin Társulat, 1893.

Kisfaludy Sándor. *Szépprózai művek*. Sajtó alá rendezte Debreczeni Attila, 26–32. Csokonai könyvtár: Források – Régi kortársaink 1. Debrecen: Kossuth Egyetemi Kiadó, 1997.

Kis János superintendens. Emlékezései életéből. Budapest: Franklin Társulat, 1890.

Kiss Endre József. *Kazinczy Ferenc könyvtári gyűjteménye Sárospatakon*. Acta Patakina 19. Sárospatak: Sárospataki Református Kollégium Tudományos Gyűjteményei, 2006.

Kiss Jenő. „Identitás és anyanyelv a magyarság történetében". *Magyar Tudomány* 178 (2017): 805–809.

Kosztolányi Dezső. „Kazinczy Ferenc". *Új Idők*, 1931. augusztus 16, 189–190.

Kovács Ákos András. „Volksaufklärung és politikai nyelvek Magyarországon a 18–19. század fordulóján". In *„Politica philosophiai okoskodás": Politikai nyelvek és történeti kontextusok a középkortól a 20. századig*, szerkesztette Fazakas Gergely Tamás, Miru György és Velkey Ferenc, 175–192. Debrecen: Debreceni Egyetemi Kiadó, 2013.

Kovács I. Gábor. *Kis magyar kalendáriumtörténet 1880-ig*. Budapest: Akadémiai Kiadó, 1989.

Kovács Sándor Iván. „»Már az ég bóltját sikeretlen ércznek képzelénk«: Magyarázat Fazekas Mihály verssorához". *Irodalomtörténet: Új folyam* 12 (1980): 783–788.

Kováts Dániel. *„Fény s nagyvilág énnékem Széphalom": A Kazinczy Ferenc emlékhely története és hatása*. Sátoraljaújhely: Kazinczy Ferenc Társaság, 2009.

Kölcsey Ferenc. *Levelezés 1.: 1808–1818*. Sajtó alá rendezte Szabó G. Zoltán. Kölcsey Ferenc minden munkái: Kritikai kiadás. Budapest: Universitas Kiadó, 2005.

Kölcsey Ferenc. *Válogatott művei*. Sajtó alá rendezte Fenyő István. Magyar Remekírók. Budapest: Szépirodalmi Kiadó, 1975.

Kölcsey Ferenc. *Versek és versfordítások*. Sajtó alá rendezte Szabó G. Zoltán. Kölcsey Ferenc minden munkái: Kritikai kiadás. Budapest: Universitas Kiadó, 2001.

Kubinyi Ferenc és Vachot Imre. *Magyar- és Erdélyország képekben*. 4 köt. Pest: Emich Gusztáv, 1854.

Kulin Ferenc. „Hagyománytudat és politikum a népi írók gondolkodásában". In *„De mi a népiesség..."*, szerkesztette Sallai Éva, 36–38. Kölcsey Füzetek 16. Budapest: Kölcsey Intézet, 2005.

Kőrizs Imre. *Horatius vini somnique benignus*. PhD-értekezés, kézirat. Debrecen: Debreceni Egyetem, 2008.

Labádi Gergely, sajtó alá rendezte. *Barátságos mulatozások: Episztolagyűjtemények az 1770–1780-as évekből*. Régi magyar költők tára: XVIII. század 13. Budapest: Universitas Kiadó, 2012.

Lakner Lajos. *Az Árkádia-per fogságában*. Debrecen: Déri Múzeum, 2014.

Lévay József. *Emlékódái és emlékbeszédei*. Sajtó alá rendezte Porkoláb Tibor. Miskolc: II. Rákóczi Ferenc Megyei és Városi Könyvtár, 2018.

Lipszky János. *Repertorium locorum objectorumque in XII tabulis mappae regnorum Hungariae, Slavoniae, Croatiae et Confiniorum Militarium, Magni item Principatus Transylvaniae occurrentium*. Buda: Regiae Universitatis Pestanae, Budae, 1808.

Lipszky, Joannes de. *Mappa Generalis Regni Hungariae partiumque adnexarum Croatiae, Slavoniae et Confiniorum Militarium Magni item Principatus Transylvaniae*

[...] adjectis finibus Provinciarum Bukovinae, Galliciae, Silesiae, Austriae, Styriae, Carinthiae, Carnioliae, Dalmatiae, Bosniae, Serviae, Valachiae, et Moldaviae [...]. Pesthini, 1806.

Lőkös István. „Pápay Sámuel irodalomtudományi előadásai". In *Irodalom és felvilágosodás*, szerkesztette Szauder József és Tarnai Andor, 873–900. Budapest: Akadémiai Kiadó, 1974.

Magos István. „A Láczai Szabó Józsefnek tulajdonított Kazinczy-ellenes gúnyirat szerzőségéről". *Irodalomtörténeti Közlemények* 123 (2019): 301–329.

Magyar Grammatika, mellyet készített Debreczenbenn egy Magyar Társaság. Bécs: Magyar Hírmondó–Alberti, 1795.

Margócsy István. „*»A tiszta magyar«: Nemzetkarakterológia és nemzeti történelem összefüggései Bessenyei és kortársai nyelvrokonság-felfogásában"*. In *A szétszórt rendszer*, szerkesztette Csorba Sándor és Margócsy Klára, 131–140. Nyíregyháza: Bessenyei György Könyvkiadó, 1998.

Margócsy István. „Az 1859-es Kazinczy-ünnepélyek nyelvhasználatához". In *Az irodalom ünnepei. Kultusztörténeti tanulmányok*, szerkesztette Kalla Zsuzsa, 109–118. Petőfi Irodalmi Múzeum könyvei 9. Budapest: Petőfi Irodalmi Múzeum, 2000.

Margócsy István. „Pápay Sámuel és Literatúrája". *Irodalomtörténet: Új folyam* 12 (1980): 377–404.

Margócsy István. „Szerdahely György Alajos művészetelmélete". *Irodalomtörténeti Közlemények* 93 (1989): 1–33.

Matolay Viktor. „Kazinczy-ünnepély Széphalmon". *Vasárnapi Ujság* 7, 2. sz. (1860): 16–20.

Martinkó András. „A „földi menny" eszméje Vörösmarty életművében". In Martinkó András, *Teremtő idők*, 171–221. Budapest: Szépirodalmi Könyvkiadó, 1977.

May István. *A magyar heroikus regény története*. Irodalomtörténeti füzetek 112. Budapest: Akadémiai Kiadó, 1985.

Mészöly Gedeon. „Kölcsey Hymnusa és a Hymnus Kölcseyje". *Értekezések a nyelv- és széptudományi osztály köréből* 25, 10. sz. (1939): 39–40.

Mezei Márta. „Kazinczy világnézeti problémái". *Irodalomtörténeti Közlemények* 91–92 (1987–1988): 237–270.

Mezei Márta. *Történetszemlélet a felvilágosodás irodalmában*. Irodalomtörténeti füzetek 19. Budapest: Akadémiai Kiadó, 1958.

Mocsy Antal, fordította. *Phaedrus Augustus szabadosa Aesop nyomán s modorában írt meséi*. Kecskemét, 1855.

Nagy Imre. „A feleslegessé vált áldozat". In *Folytonosság vagy fordulat?: A felvilágosodás kutatásának időszerű kérdései*, szerkesztette Debreczeni Attila, 342–343. Debrecen: Kossuth Egyetemi Kiadó, 1996.

Nagy Imre. „A »kétnyelvű« Bánk bán: Nádasdy Ádám szövegkiadásáról, irodalomtörténeti nézőpontból". *Verso* 2, 2. sz. (2019): 96–107.

Nagy Imre. „A magyar Lucretia: A nők elleni erőszak témája és a Bánk bán harmadik felvonása". In *Drámák határhelyzetben I.*, szerkesztette Brutkovszky Gabriella, Demeter Júlia, N. Tóth Anikó és Petres Csizmadia Gabriella, 289–291. Edicia Europica Varietas. Nyitra: Nyitrai Konstantin Filozófus Egyetem, 2014.

Nagy János. *Nyájas Múzsa*. Győr: Streibig József, 1790.

Németh László. „Félben. I. Négy kisérlet: Részlet a Berzsenyi-könyvből". *Tanú* 4, 5-6. sz. (1936): 24–38.

Nyíri Péter. „A Magyar Weimar. A Magyar Nyelv Múzeuma első évtizede". *Korunk* 29, 7. sz. (2018): 42–46.

Nyíri Péter. „Tízéves a Magyar Nyelv Múzeuma". *Magyar Nyelv* 114, 4. sz. (2018): 507.

Onder Csaba. *A klasszika virágai.* Debrecen: Kossuth Egyetemi Kiadó, 2003.

Onder Csaba. „Egy »paszkvillus« anatómiája". In *Ragyogni és munkálni: Kultúratudományi tanulmányok Kazinczy Ferencről*, szerkesztette Debreczeni Attila és Gönczy Monika, 183–192. Debrecen: Debreceni Egyetemi Kiadó, 2010.

Onder Csaba. „»…ő lesz Dictátor közöttünk?«: A Nekrológ-ügy Kazinczy hatalmi stratégiájában". In Onder Csaba, *Illetlen megjegyzések: Tanulmányok és esszék*, 151–170. Budapest: Ráció Kiadó–Szépirodalmi Figyelő Alapítvány, 2009.

Orbán László. „Az útbaigazított emlékezet Kazinczynál". *Studia Litteraria* 51, 1–2. sz. (2012): 89–102.

Orbán László. „Kazinczy széphalmi birtoka". *Irodalomismeret* 20, 4. sz. (2017): 8–52.

Orsós Margit. *Az idill: Egy műfaj változatai a német irodalomban*. Minerva Könyvtár 135. Budapest: Danubia Könyvkiadó, 1941.

Ötvös Péter. „Rajongás és fegyelem nyelvi artikulációi". In *Szőnyi Benjámin 300*, szerkesztette Imre Mihály, 95–100. Hódmezővásárhely: Ótemplomi Református Egyházközség, 2017–2018.

Pál József. „Hermész és Orpheusz nevével". In Pál József, 1790: *Határ és szabadság az irodalomban*, 69–133. Budapest: Akadémiai Kiadó, 2012.

Pálóczi Horváth Ádám. *Hunniás*. Győr: Streibig József, 1787.

P. D. [Pánczél Dániel]. „Egy szóra!". *Magyar Kurir* 4 (1790): 608.

Pápay Sámuel. *A Magyar Literatúra Esmerete*. 2 köt. Magyar Minerva 4. Veszprém: Eötvös Károly Megyei Könyvtár, 1808[2].

Papp Júlia. „Vicc vagy véletlen?". *Irodalomtörténet* 92 (2011): 404–414.

Péczeli József. „A' pásztori verseknek eredetekről". *Mindenes Gyűjtemény* 4 (1792): 373–377.

Penke Olga. „A Mindenes Gyűjtemény egyik forrása: az Esprit des Journalistes de Trévoux". *Magyar Könyvszemle: Új folyam* 104 (1988): 248–273.

Pesti Brigitta. *Dedikáció és mecenatúra Magyarországon a 17. század első felében*. Budapest–Eger: Kossuth Kiadó–EKF, 2013.

Péter László. „A magyarok Istene". *Acta Historiae Litterarum Hungaricarum* 26 (1994): 101–107.

Petőfi Sándor. *Összes költeményei, 1847*. Sajtó alá rendezte Kerényi Ferenc. Petőfi Sándor összes művei. Budapest: Akadémiai Kiadó, 2008.

Pintér Márta Zsuzsanna. *A ferences iskolai színjátszás a XVIII. században*. Irodalomtörténeti füzetek 132. Budapest: Argumentum Kiadó, 1993.

Porkoláb Tibor. *„Nagyjaink pantheonja épül": Közösségi emlékezet, panteonizáció, emlékbeszéd*. Budapest: Anonymus Kiadó, 2005.

Price, Kenneth M.. „Edition, Project, Database, Archive, Thematic Research Collection: What's in a Name?". *Digital Humanities Quarterly* 3, vol. 3 (2009). Hozzáférés: 2020.10.24, http://www.digitalhumanities.org/dhq/vol/3/3/000053/000053.html.

Ráday Gedeon és Földi János. *Összes versei*. Sajtó alá rendezte Borbély Szilárd. Régi magyar költők tára: XVIII. század 11. Budapest: Universitas Kiadó, 2009.

Radnóti Sándor. *Jöjj és láss!: A modern művészetfogalom keletkezése: Winckelmann és a következmények*. Budapest: Atlantisz Könyvkiadó, 2010.

Rasmussen, Krista Stinne Greve. „Reading or Using a Digital Edition? Reader Roles in Scholarly Editions". In *Digital Schorarly Editing: Theories and Practices, Cambridge*, edited by Matthew James Driscoll and Elena Pierazzo, 119–133. Digital Humanities Series 4. Cambridge: Open Book Publishers, 2016.

Révai Miklós. „Faludi Ferentz' élete s munkái". In *Faludi Ferentz', Költeményes maradványi*. Sajtó alá rendezte Révai Miklós, 2 köt. 1:7–18. Győr: Streibig József, 1786.

Sahle, Patrick. „What is a Scholarly Digital Edition?". In *Digital Schorarly Editing: Theories and Practices, Cambridge*, edited by Matthew James Driscoll and Elena Pierazzo, 9–39. Digital Humanities Series 4. Cambridge: Open Book Publishers, 2016.

Sándor Klára. „Nyelvművelés és ideológia". In *Nyelv, nyelvi jogok, oktatás*, szerkesztette Sándor Klára, 153–216. Szeged: JGYF Kiadó, 2001.

Sárközy Péter. „Az olasz XVIII. századi művelődés szerepe a magyar felvilágosodás kiformálódásában". In *Folytonosság vagy fordulat?: A felvilágosodás kutatásának időszerű kérdései*, szerkesztette Debreczeni Attila, 180–201. Debrecen: Kossuth Egyetemi Kiadó, 1996.

Sárközy Péter. *Petrarcától Ossziánig: A költészetértelmezés megújulása a XVIII. századi olasz irodalomban*. Budapest: Akadémiai Kiadó, 1988.

S. Varga Pál. „Bevezető". In *A magyar emlékezethelyek kutatásának elméleti és módszertani alapjai*, szerkesztette S. Varga Pál, Száraz Orsolya és Takács Miklós, 9–10. Loci Memoriae Hungariae 2. Debrecen: Debreceni Egyetemi Kiadó, 2013.

S. Varga, Pál, Katschthaler, Karl, Morse, Donald E. and Takács, Miklós ed. *The Theoretical Foundations of Hungarian 'lieux de mémoire' Studies*. Loci Memoriae Hungaricae. Debrecen: Debrecen University Press, 2013.

S. Varga Pál. „Joachim Bahlcke, Stefan Rohdewald, Thomas Wünsch szerk.: Vallási emlékezethelyek Kelet-Közép-Európában". *Klió* 25, 2. sz. (2016): 3–26.

S. Varga Pál. „Kollektív emlékezet és történeti tudományok". *Studia Litteraria* 51, 1–2. sz. (2012): 32–40.

Schelling, Friedrich Wilhelm Joseph. *A művészet filozófiája*, fordította Révai Gábor. Budapest: Akadémiai Kiadó, 1991.

Schiller, Friedrich. „A naiv és szentimentális költészetről", fordította Székely Andorné és Szemere Samu. In *Schiller válogatott esztétikai írásai*. Sajtó alá rendezte Vajda György Mihály, 279–374. Budapest: Magyar Helikon, 1960.

Schiller, Friedrich. „A naiv és szentimentális költészetről", fordította Papp Zoltán. In Friedrich Schiller, *Művészet- és történelemfilozófiai írások*, 261–352. Mesteriskola. Budapest: Atlantisz Könyvkiadó, 2005.

Sinkó Ervin. *Csokonai életműve*. Novi Sad: Forum Könyvkiadó, 1965.

Szabó Ágnes. „Az idillikus költői prózanyelv újrapozícionálása Kazinczynál". *Tiszatáj* 63, 11. sz. (2009): 64–83.

Szabó Magda. *Macskák szerdája: Négy dráma*. Budapest: Európa Könyvkiadó, 2005.

Szajbély Mihály. „*Délsziget* északi fényben: Herder, az új mitológia és Vörösmarty". In *Álmodónk Vörösmarty*, szerkesztette, jegyzeteket írta Egyed Emese, 25–38. Erdélyi Tudományos Füzetek 238. Kolozsvár: Erdélyi Múzeum-Egyesület, 2001.

Szajbély Mihály. *„Idzadnak a' magyar tollak": Irodalomszemlélet a magyar irodalmi felvilágosodás korában, a 18. század közepétől Csokonai haláláig*. Irodalomtudomány és kritika. Budapest: Akadémiai Kiadó–Universitas Kiadó, 2001.

Szathmári István, főszerkesztő. *Alakzatlexikon: A retorikai és stilisztikai alakzatok kézikönyve*. A magyar nyelv kézikönyvei 15. Budapest: Tinta Könyvkiadó, 2008.

Szauder József. „*Az estve* és *Az álom* keletkezése". In Szauder József, *Az éj és a csillagok*, 241–292. Budapest: Akadémiai Kiadó, 1980.

Szauder József. „Bessenyei és a fiatal Batsányi". Szauder József, *Az estve és az álom: Felvilágosodás és klasszicizmus*, 124–130. Budapest: Szépirodalmi Könyvkiadó, 1970.
Szauder József. „Csokonai és Metastasio". In Szauder József, *Az éj és a csillagok*, 141–178. Budapest: Akadémiai Kiadó, 1980.

Szauder József. „Csokonai poétikájához". In Szauder József, *Az éj és a csillagok*, 339–367. Budapest: Akadémiai Kiadó, 1980.

Szauder József. „Kazinczy útja a jakobinus mozgalom felé". In Szauder József, *A romantika útján*, 115–141. Budapest: Szépirodalmi Könyvkiadó, 1961.

Szegedy-Maszák Mihály. „Csokonai: A magánossághoz". *Irodalomtörténeti Közlemények* 73 (1969): 281–290.

Szegedy-Maszák Mihály. *Világkép és stílus*. Elvek és utak. Budapest: Magvető Könyvkiadó, 1980.

Szenci Molnár Albert. *Költői művei.* Sajtó alá rendezte Stoll Béla. Régi magyar költők tára: XVII. század 6. Budapest: Akadémiai Kiadó, 1971.

Szentgyörgyi Lajos. *Nagyapám családi élete 1765–1832*. Gépelt kézirat. Debrecen, 1952. szeptember. Debrecen: Déri Múzeum, Irodalmi Gyűjtemény, K. X. 76. 177. 87.

Szentjóbi Szabó *László*. *Összes költeményei*. Sajtó alá rendezte Debreczeni Attila. Régi magyar költők tára: XVIII. század 6. Budapest: Balassi Kiadó, 2001.

Szerdahelyi György Alajos. *Poesis Dramatica ad Aestheticam seu Doctrinam boni gustus conformata*.... Buda: Typis Regiae Universitatis,1784.

Szilágyi András. „Két humanista főpap a barokk kor emlékezetében". In *Religió, retorika, nemzettudat régi irodalmunkban*, szerkesztette Bitskey István és Oláh Szabolcs, 83–98. Csokonai könyvtár 31. Debrecen: Kossuth Egyetemi Kiadó, 2004.

Szilágyi Ferenc. *Csokonai dunántúli tájszógyűjtése*. Nyelvtudományi Értekezések 82. Budapest: Akadémiai Kiadó, 1974.

Szilágyi Ferenc. „Nagy Sámuel ismeretlen fordításai Gessnerből s egy radikális társadalombíráló műből". *Irodalomtörténet: Új folyam* 18 (1986): 514–523.

Szilágyi Ferenc. „Szerelmi vagy politikai elégia?: A Siralom Lilla előtti szövege". In Szilágyi Ferenc, *Csokonai művei nyomában*, 561–563. Budapest: Akadémiai Kiadó, 1981.

Szilágyi Márton. *A költő mint társadalmi jelenség: Csokonai Vitéz Mihály pályafutásának mikrotörténeti dimenziói*. Ligatura. Budapest: Ráció Kiadó, 2014.

Szilágyi Márton. „Dugonics András és az »idegenek«". In Szilágyi Márton, *Határpontok*, 92–102. Budapest: Ráció Kiadó, 2007.

Szilágyi Márton. „Dugonics András ismeretlen önéletrajza 1786-ból". *Irodalomtörténeti Közlemények* 101 (1997): 394–399.

Szilágyi Márton. „Horvát István és Ferenczy János levelezése". *Irodalomtörténeti Közlemények* 96 (1992): 124–130.

Szilágyi Márton. *Kármán József és Pajor Gáspár Urániája*. Debrecen: Kossuth Egyetemi Kiadó, 1998.

Szilágyi Márton, sajtó alá rendezte. *Első folyóirataink: Uránia*. Csokonai könyvtár: Források – Régi kortársaink 6. Debrecen: Kossuth Egyetemi Kiadó, 1999.

Szilágyi Márton. „Schedius Lajos szerepe az Uránia körül". *Irodalomtörténeti Közlemények* 100 (1996): 127–144.

Szilasi László. *A sas és az apró madarak: Balassi Bálint költői nyelvének utóélete a XVII. század első harmadában*. Humanizmus és reformáció 30. Budapest: Balassi Kiadó, 2008.

[sz. n.]. „Rabner' *Satirá*ji". *Mindenes Gyűjtemény* 1–2, 1. sz. (1789): 26–28.

Szörényi László. „Dugonics András". In Szörényi László, *Memoria Hungarorum: Tanulmányok a régi magyar irodalomról*, 108–140. Budapest: Balassi Kiadó, 1996.

Szörényi László. *Hunok és jezsuiták: fejezetek a magyarországi latin hősepika történetéből*. Budapest: Amfipressz Bt., 1993.

Tarnai Andor. *Extra Hungariam non est vita...: Egy szállóige történetéhez*. Modern filológiai füzetek 6. Budapest: Akadémiai Kiadó, 1969.

Teleki József. „A' régi és új költés külömbségeiről". *Tudományos Gyűjtemény* 2, 2. sz. (1818): 48–73.

Tóth Kálmán. „Kazinczy Ferencz emlékezete". *Vasárnapi Ujság* 6 (1859): 520.

Tóth Sándor. *A latin nyelvű humanitas poétikai stúdiumának elméleti könyvei a magyar irodalmi felvilágosodás korszakában*. Szeged: Gradus ad Parnassum Kiadó, 1994.

Ungvárnémeti Tóth László. Görög *versei: Magyar tolmácsolattal*. Pest: Trattner János Tamás, 1818.

Ungvárnémeti Tóth László. *Művei*. Sajtó alá rendezte Merényi Annamária, Tóth Sándor Attila. Régi magyar költők tára: XVIII. század 9. Budapest: Universitas Kiadó, 2008.

Vachott Sándor, *Széphalmon. Novemb. 6-d.*, Athenaeum 1841, 2:1030–1031. hasáb.

Vargha Balázs, sajtó alá rendezte, összeállította. *Csokonai emlékek*. Magyar irodalomtörténetírás forrásai 1. Budapest: Akadémiai Kiadó, 1960.

Várhelyi Ilona, sajtó alá rendezte. „Evander és Alcimna". *Színháztudományi Szemle* 18 (1985): 291–328.

Virág Benedek'. *Poétai Munkáji*. Magyar Minerva 3. Pest: Trattner Mátyás, 1799.

Virág Benedek'. *Poétai Munkáji*. Sajtó alá rendezte Porkoláb Tibor. Régi magyar költők tára: XVIII. század 12. Budapest: Universitas Kiadó, 2011.

Virág Benedek. „Vitéz Gróf Nemes Görgy' Ditsérete". In *Első folyóirataink: Magyar Museum*, sajtó alá rendezte Debreczeni Attila. 2 köt. 1:193–194. Csokonai könyvtár: Források – Régi kortársaink 11. Debrecen, Kossuth Egyetemi Kiadó, 2004.

Vitkovics Mihály. *Válogatott művei*. Sajtó alá rendezte, jegyzetekkel ellátta Lőkös István. Budapest: Szépirodalmi Könyvkiadó, 1980.

Vörös Imre. *Természetszemlélet a felvilágosodás kori magyar irodalomban*. Budapest: Akadémiai Kiadó, 1991.

Vörösmarty Mihály. *Kisebb költemények I.: 1826-ig*. Sajtó alá rendezte Horváth Károly. Vörösmarty Mihály összes művei. Budapest: Akadémiai Kiadó, 1960.

Vörösmarty Mihály. *Válogatott versei*. Szerkesztette, válogatta Borbély Szilárd. Budapest: Palatinus Kiadó, 2005.

Zambra Alajos. „Metastasio »poeta cesareo« és a magyarországi iskoladráma a XVIII. század második felében: Adalék az újabbkori, XVIII–XIX. századi olasz-magyar irodalmi vonatkozások történetéhez". *Egyetemes Philologia Közlöny* 46 (1919): 1–74.

Zemplényi Ferenc. *Műfajok reneszánsz és barokk között*. Historia Litteraria 11. Budapest: Universitas Kiadó, 2002.

Zundert, Joris van. „Barely Beyond the Book?". In *Digital Schorarly Editing: Theories and Practices, Cambridge*, edited by Matthew James Driscoll and Elena Pierazzo, 83–106. Digital Humanities Series 4. Cambridge: Open Book Publishers, 2016.

Internetes források

Nyíri Péter. *„A magyar Weimar". A Magyar Nyelv Múzeuma – Egy narratíva intézményesülése Széphalmon*. Hozzáférés: 2020.05.10, http://www.irodalmilap.net/?q=cikk/magyar-weimar-magyar-nyelv-muzeuma-egy-narrativa-intezmenyesulese-szephalmon-13.

Nyíri Péter. *Nyelvmúzeum? Nyelvészeti muzeológia?*. Hozzáférés: 2020.05.10, http://e-nyelvmagazin.hu/2012/09/12/nyelvmuzeum-nyelveszeti-muzeologia.

Száraz Orsolya. *A kereszténység védőbástyája*. Hozzáférés: 2020.10.14, http://deba.unideb.hu/deba/emlekezethely/eh.php?id=3.

[sz. n.]. *Széphalom*. Hozzáférés: 2020.05.10, http://www.c3.hu/~ongalap/borsod/HELY/szeph.htm.

Névmutató

Abafi Lajos 196, 358, 433
Ács Pál 145, 425
Ady Endre 304, 380, 421
Aiszóposz 123
Ambrus Judit 108, 267, 426
Anakreón 42, 77, 85, 100,
Andrews, Tara L. 405, 406, 409, 421
Angster Jeromos 20
Angyal Dávid 29, 374, 434
Anonymus 160, 167, 174, 175,
Ányos Pál 10, 19, 183, 191, 268, 271
Aranka György 163, 195, 202, 275, 374
Arany János 138, 312, 377, 421, 429
Aranyrákosi Székely Sándor 43, 421
Arisztophanész 314
Árpád, fejedelem 158, 159, 162, 163, 167–169, 173–175, 180, 190, 379
Assmann, Aleida 341, 387
Assmann, Jan 181, 200, 341, 421
Attila, fejedelem 167, 169, 174–176, 180
Aubrius, Daniel 245
Aubrius, David 245

Babits Mihály 381, 429
Bajtay József Antal 248, 250
Bajza József 42, 43, 316, 370, 373, 378
Balassa József 372, 421
Balkay Pál 310
Ballagi Aladár 264, 421
Balogh István 252, 306, 421
Balogh Sándor 330
Bán Imre 25, 421
Bárány Tibor 108, 267, 426
Barclay, John 160
Barco, Vincent 213–216, 218, 219
Bárczay József 303
Barcsay Ábrahám 183, 185, 191, 248, 249, 250, 333
Báróczi Sándor 30, 31, 201, 228, 232, 271, 330, 332, 337, 354
Baróti Szabó Dávid 19, 23, 24, 25, 182, 185, 186, 187, 190, 221, 330
Bartha Boldizsár 129
Barthélemy, Jean-Jacques 291, 293
Basedow, Johannes Bernhard 195
Báthory István 191
Batsányi János 5, 58, 92, 116, 166, 171–179, 183–191, 217, 218, 269, 276, 372, 418, 422, 441
Batteux, Charles 18, 24,
Batthyány Lajos 28, 234
Batthyány Strattmann Alajos 28
Bécsy Ágnes 107, 108, 112, 149, 150, 151, 153, 422

Bede Anna 362, 430
Benedek Mihály 267, 297, 337
Benkő Loránd 269, 422
Berlász Jenő 27, 253, 309, 341, 432
Berquin, Arnaud 34
Berzsenyi Dániel 29, 30, 35, 36, 41, 92, 112, 118, 119, 120, 151–154, 228, 230, 238, 273, 274, 310, 313–315, 318, 323, 325–327, 330, 331, 333, 334, 368, 369, 381, 402, 422, 424, 437
Bessenyei György 11, 19, 25, 31, 81, 92, 96, 99, 164, 167, 168, 173, 178, 183, 184, 269, 271, 278, 333, 337, 354, 359, 378, 422, 425, 432, 436, 441
Bessenyei Sándor 34
Bión 24, 33
Bíró Ferenc 40, 65, 93, 105, 107, 108, 152, 158–160, 186, 252, 263, 267–269, 271, 275, 307, 328, 330, 337, 422, 430
Bisztray Gyula 377, 421
Bitskey István 115, 192, 234, 418, 422, 426, 441
Bode, Johann Elert 129
Bódi Katalin 108, 139, 282, 294, 418, 423
Bodmer, Johann Jakob 309
Bodrogi Ferenc Máté 25, 81, 99, 164, 204, 209, 232, 269, 320, 354, 380, 423, 432, 433
Bogdan, Henrik 200, 423
Bolyai Farkas 10, 11, 423
Borbély Szilárd 9–14, 25, 28, 34, 65, 75, 77, 81, 98, 99, 108, 121–123, 129, 135, 137, 164, 251, 269, 304, 323, 354, 362, 414, 417, 423–425, 432, 439, 444
Born, Ignaz von 200, 423
Bossányi Ferenc 256
Bruckhental Sámuel 249
Brutkovszky Gabriella 63, 437
Brydon, Patrick 206, 213, 215, 216
Buczy Emil 351
Budai Ézsaiás 270, 271, 279, 283, 284, 288, 324, 329, 338
Budai Ferenc 299
Busa Margit 27, 253, 309, 341, 432

Calepinus, Ambrosius 291
Calvin, Jean (Kálvin János) 245, 246, 274, 277, 323, 334, 337
Camillus, Furius 185
Catullus, Caius Valerius 322, 324
Cornides Dániel 215
Correggio (Antonio Allegri) 320
Czeizel János 196, 197, 325, 425
Czibula Katalin 214, 433
Czifra Mariann 221, 308, 402, 418, 425
Czinke Ferenc 19, 22, 373, 425

Császár Elemér 29, 423
Császár József 297
Császári Lósi Pál 23
Csató Beáta 127
Csató Pál 18, 43
Csehy József 28
Cserey Farkas, id. 248, 249,
Cserey Farkas, ifj. 125, 146, 149, 247, 248, 249, 255, 263–265, 270–272, 275, 279, 288, 291, 338, 350, 357, 360, 362, 364, 374
Cserey Miklós 275, 364
Csetri Lajos 17, 19, 21, 22, 24, 26, 67, 108, 118–120, 226, 252, 307, 329, 333, 337, 417, 423, 424
Cs. Gárdonyi Klára 27, 253, 309, 341, 432
Csikos Sándor 12
Csipak Lajos 359, 424
Csokonai Józsefné 287
Csokonai Vitéz Mihály 5, 7–14, 20, 21, 26–28, 31–38, 40, 41, 57, 64–67, 72, 74–77, 79–86, 88–105, 109, 113, 116, 126, 129, 131, 135, 137, 146, 149, 151–

154, 251–254, 257, 258, 260, 261, 264, 265–268, 270–272, 274, 277, 279, 280, 283–291, 293, 294, 296, 298, 300–305, 319, 323, 324–326, 329, 334, 354, 357, 359, 362, 380, 393, 397, 402, 407, 417, 424, 425, 431–434, 440–443
Csorba Sándor 168, 436
Csörsz Rumen István 108, 141, 145, 267, 425, 426

Dániel István 248
Dávidházi Péter 9, 184, 307, 318, 329, 379, 380, 425
Dayka Gábor 10, 20, 77, 118, 137, 207–209, 238, 273, 274, 307, 325, 326, 328, 329, 331, 333, 432
Debreczeni Attila 10, 12, 19, 21, 26, 28, 31, 34–36, 40–42, 44, 51, 59, 64, 65, 72, 75, 77, 80, 82, 86, 90, 91, 97, 99, 106, 108–110, 127–130, 137, 141–144, 149, 150, 157, 163, 165, 166, 171, 172, 175–178, 181, 182, 184–188, 192, 195, 204, 206, 227, 233, 234, 237, 245, 248, 253, 256, 257, 267, 269, 276, 280, 307, 323, 328, 329, 333, 335, 338, 341, 352, 354, 355, 362, 372, 378, 386, 402, 407, 420, 424–426, 432, 434, 437, 439, 441, 443
Delaporte, André 37, 426
Demeter Júlia 63, 214, 432, 437
Derham, William 132
Déri Balázs 407, 428
Deshoulières, Antoinette du Ligier de la Garde 24
Dessewffy József 228, 273, 278, 326, 327, 337, 348, 349, 363, 374
Désy Mihály 244
Devescovi Balázs 160, 430
Dezsericzky Ince József 161
Diószegi Sámuel 132, 147
Dobszay Tamás 342, 426
Domby Márton 261, 264, 265, 288, 302, 427
Domokos Jakab 267, 268
Domokos Lajos 140, 267, 268, 270, 271, 273, 276–278, 305, 337, 338
Doncsecz Etelka 109, 195, 206, 227, 237, 248, 256, 307, 347, 354, 432
Döbrentei Gábor 202, 230, 231, 244, 273, 326, 327, 346, 351, 369
Döme Károly 20, 29
Driscoll, Matthew James 403, 404, 406, 407, 409, 411, 427, 429, 439, 444
Dugonics András 5, 19, 20, 145, 157–170, 175, 418, 427, 442
Dukai Takács Judit 43
Dúlházy Mihály 349

Ebeling, Florian 199, 200, 421, 427
Egyed Emese 53, 417, 418, 440
Ember Nándor 123, 427
Erdélyi János 377, 427
Ernst, Wolfgang 240
Ertzly János Károly 43
Esterházy Miklós 217
Etédi Soós Márton 179–182, 188, 190, 427

Fabchich József 146, 330
Fábri Pál 373
Faludi Ferenc 17–19, 21–26, 117–120, 276, 423, 430, 439
Fáy András 29
Fazakas Gergely Tamás 108, 115, 125, 139, 234, 243, 264, 418, 426, 434
Fazekas István 265, 272, 315
Fazekas Mihály 5, 23, 90, 91, 93, 97, 101, 103–121, 125–127, 129–135, 137, 138, 141–144, 146–154, 230, 254, 255, 259, 261, 262, 274, 279–282, 284–286, 289–299, 302–306, 356, 357, 417, 422, 427, 429, 431, 435

Fejér György 320
Fekete Csaba 120, 137, 427
Fényes Elek 378, 379, 427
Fenyő István 189, 377, 427, 435
Ferenczy János 169, 373, 427, 442
Festetics György 211, 212, 223, 229
Fichte, Johann Gottlieb 322
Fodor Gerzson 127, 129, 148, 150
Fórizs Gergely 29, 324, 368, 422, 428
Fowler, Don 407, 428
Földi János 12, 25, 88, 90–92, 94, 95, 97, 98, 100–103, 105, 116, 151, 267, 276, 327, 428, 439
Földvári József 299
Fried István 18, 28, 61, 225, 307, 308, 317, 325, 375, 380, 381, 428, 429
Fülöp Géza 27, 253, 309, 341, 432
Fürst Aladár 32, 42, 43, 429
Füssi Pius 19

Gabler, Hans Walter 403, 404, 429
Galauner Xaver Ferenc 43
Gárdonyi Klára, Cs. 27, 253, 309, 341, 433
Genette, Gérard 95, 148
Gergely, XIII., pápa 138
Gergye László 113, 141, 197, 198, 205, 237, 307, 429, 433,
Gessner, Salomon 11, 17, 18, 24–38, 41–43, 81, 83, 99, 207, 209–212, 223, 269, 354, 359, 360, 442
Gessnerné (Judith Gessner-Heidegger) 28
Géza, fejedelem 180
Gintli Tibor 107
Gleim, Johann Ludwig 108
Goethe, Johann Wolfgang 153, 206, 213, 215, 216, 312, 333, 355, 372, 374, 381, 393, 398, 408, 429
Gottsched, Johann Christoph 309
Gönczy Monika 372, 418, 43
Görög Demeter 349, 350
Görömbei András 134, 429
Granasztói Olga 235, 342, 346, 360, 429
Grigely József 25, 429
Guarini, Giambattista 36
Gulyás Pál 304
Guzmics Izidor 229, 277, 355,
Guzmics László 33, 39, 41, 429
Gvadányi József 182

Gyapay László 108, 252, 429
Gyöngyösi István 120
Gyöngyössi János 150, 268, 271, 334, 402

Háfiz (Szamsz-ad-Dín Muhammad) 5, 36, 75–79, 88–91, 99, 100, 359, 417, 434
Hall, Manly Palmer 199, 429
Halmy Márta 280, 430
Hannibál 100
Harsányi István 27, 253, 309, 341, 432
Hász-Fehér Katalin 204, 226, 231, 233, 430
Hegedüs Béla 108, 267, 426
Heinrich Gusztáv 43
Helmeczy Mihály 56, 228, 262, 274, 336, 369, 422
Henrik, IV. 200
Herder, Johann Gottfried 10, 53, 312, 351–353, 358, 440
Heyne, Christian Gottlob 329
Hoffmann István 345
Hollmann, Samuel Christian 206, 213–216, 218, 219, 222–224
Homérosz 160
Horatius, Quintus Flaccus 97, 98, 112, 118, 119, 126, 135–137, 150, 152, 172, 183, 185, 186, 191, 316, 318, 323, 329, 346, 359, 361–364, 368, 424, 430, 435

Horvát István 169, 207, 231, 319, 442
Horváth Ádám, Pálóczi 30, 31, 163, 178, 197, 198, 199, 350, 351, 373, 431, 438
Horváth János 21, 151, 189, 340, 387, 430
Horváth Károly 19, 43, 53, 430, 444
Hovánszki Mária 117, 120
Hőgye István 240, 247, 430
Hubay Miklós 334, 338
Hudi József 343, 426
Hummel Dávid 352
Hunyadi János 176, 178–180, 183, 191

Hutter, Elias 244
Hymmen, Bernhard 200

Igaz Sámuel 430
Ilosvay Krisztina 354
Imre László 160, 430
Imre Mihály 115, 131–133, 137, 140, 151, 192, 234, 244, 418, 426, 427, 430, 431, 433, 438
István, I. (Szent) 177, 383

Jakab Elek 235, 236
Jankovich Miklós 274, 337
Jászberényi József 197–199, 431
Johannes Secundus 208
Jókai Mór 304
Jones, William 75
József, II. 143, 161, 162, 166
Juhász Gyula 7
Julow Viktor 65, 91, 105, 107, 109, 114, 115, 117, 120, 124, 127, 128, 130, 131, 133–135, 138, 139, 141, 142, 252, 274, 282, 304–306, 357, 427, 431
Juvencius, Josephus (Joseph de Jouvancy) 25

Kalla Zsuzsa 376, 378, 380, 431, 434, 436
Kálmán C. György 252, 431
Kálnoky László 312, 429
Kant, Immanuel 66, 322,
Kaprinai János István 248
Karap Péter 129
Kármán József 10, 17, 18, 109, 219, 431, 442
Károli Gáspár 126, 136
Katona József 55, 57–61, 63, 428, 431
Katschthaler, Karl 341, 443
Kaunitz, Wenzel Anton 248, 250
Kazinczy Emil 369
Kazinczy Ferenc 6, 7, 11, 12, 18–20, 24, 25–30, 32–34, 37, 38, 41–44, 56–59, 64, 81, 83, 91, 99, 104, 108–110, 113, 116, 119, 125, 141–150, 157, 158, 163–166, 170, 172, 174, 186, 195–198, 200, 202–212, 214–242, 244–260, 262–306, 307–321, 323–339, 340–387, 400, 402, 413, 414, 418, 422, 423, 425–438, 440, 441, 443
Kazinczy Gábor 303
Kazinczy Iphigénia 281, 343, 360, 361, 366
Kazinczy József, id. 343, 345, 348–350
Kazinczy József, ifj. 343
Kazinczy Józsefné Bossányi Zsuzsanna 220, 343–345, 347, 348, 352, 360
Kecskeméti Gábor 403, 404, 433
Kecskés András 137, 433
Kelemen Pál 407, 428
Kelemen, XIV., pápa 21,
Kemény Gábor 384, 433
Kenyeres Zoltán 107
Képes Géza 76, 433
Kerekes Ferenc 110, 122, 142, 147, 357
Kerényi Ferenc 59, 60, 375, 431, 438
Keresztury Dezső 174, 312, 422, 429
Kéry László 91, 107, 109, 282, 357, 427

Keserű Katalin 380, 434
Kézai Simon 167, 174
Kézy Mózes 227, 228, 231
Kilián István 20, 434
Kis János 27, 29, 30, 202, 203, 210, 225, 228, 230, 232, 262, 264, 265, 267, 272, 276, 298, 310, 330, 331, 334, 337, 350, 360, 362–364, 373, 374, 434
Kisfaludy Károly 171, 189, 367, 430, 434
Kisfaludy Sándor 10, 23, 29, 36, 41, 189, 271, 319, 374, 423, 426, 427, 434
Kiss Endre József 246, 434
Kiss Imre 254, 258, 259, 261–263, 279–282, 284–286, 289–297, 303
Kiss Jenő 386, 434
Kleist, Ewald Christian von 219, 221, 222
Klopstock, Friedrich Gottlieb 64, 195, 206, 207, 209, 211, 212, 216, 219, 220, 221, 316
Komlovszki Tibor 17, 115, 422, 423
Kónyi János 27, 58
Korabinszky József Mátyás 350
Kosztolányi Dezső 380, 381, 428, 434
Kótsi Patkó János 215
Kovács Ákos András 125, 434
Kovács I. Gábor 127, 434
Kovács Sándor Iván 126, 435
Kováts Dániel 342, 366, 435
Kozma Gergely 223, 224, 270, 285,
Köffinger János Pál 369
Kölcsey Ferenc 9, 10, 14, 43, 53, 55, 56, 57, 108, 171, 187, 231, 254, 278, 324, 366–368, 371, 372, 374, 376–378, 381, 383, 430, 435, 436
Köppen, Karl Friedrich von 200
Kőrizs Imre 362, 435
Kövér Imre 281
Kövy Sándor 274, 336
Kreskay Imre 20, 185
Krupp József 407, 428
Kubinyi Ferenc 373, 377, 435
Kulcsár Péter 184, 422
Kultsár István 257, 289, 291, 298, 354, 374

Labádi Gergely 183, 191, 407, 435
Láczai Szabó József 334, 372, 436
Lajos, II. 174, 177, 179, 180, 188, 192, 427
Lajos, Nagy 174, 176, 177, 179, 180, 183, 190–192
Lakner Lajos 252, 299, 301, 304, 435
Lalande, Joseph Jérôme Lefrançais de 129
Lamia, Aelius 358–360
Landerer Mihály 352
Lapis József 108, 418
László, I. 174
Lévay József 379, 435
Linné, Carl von 94
Lipszky János 350, 435, 436
Longosz 34
Lovász Imre 110, 114, 115, 127, 138
Lőkös István 25, 27, 30, 433, 436, 443
Luther, Martin 248, 250

Magos István 372, 436
Majláth György 229, 232
Majláth János 330,
Major, Gregor 248, 250
Margócsy István 19, 22, 25, 30, 58, 108, 168, 267, 378–380, 426, 436
Margócsy Klára 168, 436
Mária Lujza (Mária Ludovika) 227,
Mária Terézia 128, 184, 248, 249
Marino, Giambattista (Marini) 81
Marmontel, Jean François 354
Martialis, Marcus Valerius 316, 317
Martinkó András 53, 57, 436
Martinovics Ignác
Márton István 220
Márton József 75, 90, 298
Matolay Viktor 346, 436

Matthisson, Friedrich von 216
Mátyás, I. (Hunyadi) 174, 176–180, 183, 190, 191
Mátyási József 150, 268, 271, 338
May István 160, 436
Merényi Annamária 40, 443
Merényi Oszkár 369, 422
Mesterházi Miklós 49, 440
Mészöly Gedeon 187, 436
Metastasio, Pietro Antonio Trapassi 19–21, 82, 185, 206, 213, 214, 229, 441, 444
Metter Péter 19
Mezei Márta 189, 203, 437
Miru György 125, 434
Mitscherlich, Christoph Wilhelm 329
Mocsy Antal 124, 437
Molnár János 196, 197,
Montesquieu, Charles Louis de Secondat 36, 81, 434
Morse, Donald E. 341, 443
Moszkhosz 24, 33
Mozart, Wolfgang Amadeus 200, 217, 324
Musil, Robert 393

Nádasdy Ádám 5, 58–64, 417, 431, 437
Nádaskay András 311, 354
Nagy Gábor 65, 66, 211, 215, 229, 253–255, 260–263, 265, 274, 277, 279, 280–288, 291, 293, 297, 298, 328, 361, 362, 419
Nagy Imre 42, 58, 63, 437
Nagy János 22, 23, 437
Nagy Sámuel 27, 31, 34, 442
Napóleon, I. (Bonaparte) 227, 230, 232, 233
Németh László 381, 382, 428, 437
Nora, Pierre 341, 387
N. Tóth Anikó 63, 437

Nyiri Péter 385, 419, 437, 444

Oláh Szabolcs 192, 234, 426, 442
Onder Csaba 41, 112, 118, 148, 372, 374, 422, 437
Orbán László 27, 174, 236, 253, 256, 278, 309, 310, 341–343, 433, 438
Orbilius, Pupillus 322
Orczy László 185–189
Orczy Lőrinc 268, 271, 275
Orosz Beáta 10, 28, 29, 34, 72, 75, 77, 91, 129, 137, 323, 362, 424, 425
Orosz László 29, 55, 59, 60, 422, 431
Orsós Margit 33, 438
Ovidius, Publius Naso 261, 264

Ötvös Péter 115, 438

Pál József 200, 438
Palma Károly Ferenc 174, 177
Pántzél Dániel 178, 438
Pápai Páriz Ferencz 242, 299
Pápay Sámuel 30, 272, 354, 355, 374, 436, 438
Papp Júlia 312, 438
Papp Zoltán 49, 369, 440
Pázmándi Horvát Endre 189
Pázmány Péter 234, 236, 239, 241, 275, 336, 426
Péchy Imre 225
Péczeli József 25, 176, 178, 330, 374, 438
Penke Olga 25, 158, 159, 170, 175, 427, 438
Pesti Brigitta 112, 113, 438
Péter László 169, 186, 438
Péteri Takáts József 189
Pethe Ferenc 126, 127, 373, 425
Petőfi Sándor 21, 304, 375–377, 382, 429, 431, 438
Petrarca, Francesco 21, 369, 439
Petres Csizmadia Gabriella 63, 437
Phaedrus 122–124, 437

Pierazzo, Elena 403, 409, 427, 429, 439, 444
Pintér Márta Zsuzsanna 20, 439
Pius, VI., pápa 21
Pope, Alexander 20
Porkoláb István 260,
Porkoláb Tibor 172, 359, 360, 370, 372, 374, 379, 380, 435, 439, 443
Pray György 215
Price, Kenneth M. 410, 439
Priszkosz rétor 176
Prónay László 28
Puky Ferenc 224, 257

Rácz István 304, 431
Ráday Gedeon 12, 18, 23, 58, 59, 98, 101, 163, 167, 175, 185, 245, 318, 330, 331, 333, 378, 402, 439
Ráday Pál 229, 238
Radnóti Sándor 5, 44–52, 240, 333, 439
Radvánszky Polyxén 219, 220
Radvánszky Terézia 219, 220
Ragályi Tamás 310
Rájnis József 19, 23, 24, 276
Rákóczi György, I. 234
Rasmussen, Krista Stinne Greve 407, 439
Rát Mátyás 278
Ratzky Rita 376, 431
Révai Gábor 56, 440
Révai Miklós 18–25, 33, 38, 41, 42, 265, 266, 276, 439
Reviczky Károly 75
Rhédey Lajos 14
Rittershausen, Konrad 243, 244
Rodolfo 14
Rott, Johann Jakob 244
Rousseau, Jean-Jacques 37, 50, 66, 256, 362
Rudolf, II., császár 244
Rumy Károly György 254, 268, 273, 322–324, 326, 327, 336, 347, 349, 372, 374
Ruszek József 29, 374

Sáfrán Györgyi 377, 421
Sahle, Patrick 404–406, 409, 439
Sajnovics János 167, 168
Sallai Éva 108, 381, 435
Sallustius, Caius Crispus 220
Sándor István 377, 421
Sándor Klára 380, 439
Sándorffi József 180
Sárközy István 65, 202, 232, 265, 348–350, 374
Sárközy Péter 21, 439
Sáróy Szabó Sámuel 213, 214, 223
Sárváry Pál 10
Schedius Lajos 30, 209, 442
Schelling, Friedrich Wilhelm Joseph 53, 56, 440
Schiller, Friedrich 38–41, 44, 48–51, 153, 201, 202, 316, 322, 369, 440
Segesvári István 132
Segrais, Jean Renault de 24
Seneca, Lucius Annaeus 329
Serveto, Miguel 274
Sigray Jakab 218–220
Sinai Miklós 281
Sinkó Ervin 76, 440
Sipos Pál 227, 228, 231, 242
Sleikius Kelemen 245
Somogyi Gedeon 277
Sonnenfels, Josef von 20, 42
Soós István 253, 309, 341, 432
Stoll Béla 137, 441
Swieten, Gottfried van 215, 248, 250
Sylvester János 266, 272, 273, 278, 318, 330, 331, 333

Szabó Ágnes 234, 365, 432, 440
Szabó András 19
Szabó G. Zoltán 53, 56, 187, 254, 278, 367, 435
Szabó János 272, 357
Szabó Magda 251, 304, 305, 440
Szaitz Leó 257
Szajbély Mihály 53, 67, 417, 440
Szalai Anna 252
Száraz Orsolya 234, 382, 387, 418, 426, 440, 444
Szarvas Gábor 380
Szauder József 21, 30, 76, 92, 96, 131, 132, 151, 173, 203, 436, 441
Széchényi Ferenc 158, 246, 420
Szedlitzky Imre 27
Szegedy-Maszák Mihály 66–68, 138, 153, 441
Székács Vera 127
Székely Júlia 145, 425
Szemere Miklós 377
Szemere Pál 56, 57, 207, 208, 231, 319–321, 338, 354, 367, 371, 373
Szén Antal 217
Szenci Molnár Albert 6, 137, 140, 199, 200, 240, 242–247, 249, 250, 418, 430, 441
Szentgyörgyi József 105, 132, 223, 254, 255, 257, 258, 261–267, 270, 274, 275, 279, 280–292, 295–298, 301–303, 329, 336, 344, 361, 362, 430
Szentgyörgyi Lajos 280, 285, 441
Szentjóbi Szabó László 34, 37, 176, 177, 185, 188–190, 441
Szentmarjay Ferenc 209
Szép Beáta 10, 34, 75, 129, 323, 362, 424
Szerdahely György Alajos 19, 22, 25, 402, 436, 441
Szikszai György 267
Szilágyi András 192, 441
Szilágyi Ferenc 27, 34, 113, 424, 442
Szilágyi Gábor 261
Szilágyi Márton 9, 13, 17, 18, 30, 107–109, 122, 123, 126, 129, 130, 136, 142, 149, 160, 166, 169, 175, 212, 219, 220, 341, 347, 402, 418, 430, 432, 442
Szilasi László 115, 442
Szily János 19
Szlávy János 220
Szluha Demeter 20
Szókratész 202
Szőllősy Károly 220
Szőnyi Benjámin 115, 131–133, 136, 137, 151–154, 427, 431, 433, 438
Szörényi László 19, 161, 175, 442
Szuromi Lajos 9

Takács Miklós 341, 387, 440
Tamás Ábel 407, 428
Tancsics Ignác 218
Tarnai Andor 30, 174, 184, 422, 436, 443
Tasso, Torquato 24, 35
Teleki József (1738–1796) 28
Teleki József (1790–1855) 39, 229, 443
Teleki Sámuel 220
Terentius, Afer Publius 313, 315
Terényi István 124
Térey János 251, 304, 431
Theokritosz 24, 26
Tibullus, Albius 363, 364
Tissoni Benvenuti, Antonia 19
Toldy Ferenc 42, 184, 261, 301–304, 309, 358, 366, 379, 424, 425
Tóth Árpád 304
Tóth Kálmán 379, 443
Tóth Sándor Attila 23, 40, 443
Török Lajos 201–203, 232, 256,

Török Sophie Kazinczy Ferencné 343, 360–364, 366, 368, 369, 376
Trattner Mátyás 272
Trusius, Gabriel 243

Ulászló, I. 174
Ungvárnémeti Tóth László 10, 39, 40, 42, 443

Vachot Imre 377, 435
Vachott Sándor 377, 378, 443
Váczy János 27, 196, 245, 252, 253, 257, 261, 301, 309, 341, 355, 369, 374, 413–415, 432
Vaderna Gábor 108, 160, 267, 426, 430
Vajda György Mihály 38, 440
Vajda Julianna 14, 40, 41, 65, 70, 72, 86, 89, 90
Vályi Klára 14
Varga Imre 20, 434
Varga István 299
Varga Pál, S. 138, 153, 341, 369, 385, 387, 418, 440
Vargha Balázs 28, 34, 252, 424, 443
Várhelyi Ilona 27, 443
Vay Miklós 229, 281
Veisz Bettina 9, 280
Velkey Ferenc 125, 434
Vergilius, Maro Publius 19, 21, 22–24, 26, 117, 119, 160, 167, 175, 230
Verseghy Ferenc 20, 185, 189, 218, 310
Vida László 27, 208, 348
Virág Benedek 30, 31, 100, 112, 118, 171–173, 175, 177, 186, 189, 245, 266–268, 271, 337, 354, 358–361, 363, 372, 443
Vitéz Imre 29
Vitkovics Mihály 27, 30, 143, 231, 245, 273, 274, 276, 311, 325, 334–339, 354, 355, 357, 369, 371–373, 387, 443
Voltaire, François-Marie Arouet 96, 178, 316
Vörös Imre 19, 21, 23, 26, 33, 37, 43, 131, 133, 134, 443
Vörösmarty Mihály 5, 12, 19, 43, 53, 55, 57, 417, 430, 436, 440, 444

Wesselényi Miklós, id. 228, 248, 353
Wieland, Cristoph Martin 201, 206, 213, 215, 216, 220,
Winckelmann, Johann Joachim 44–48, 50, 52, 71, 74, 240, 316, 333, 439

Young, Edward 66, 222

Z. Szabó László 366, 432
Zambra Alajos 20, 444
Zemplényi Ferenc 115, 444
Zoltán, fejedelem 158, 159, 162, 169
Zrínyi Miklós (1620–1664) 25, 26, 58, 59, 185, 328
Zundert, Joris van 410, 411, 444

Zsiday Sándor 348, 349